

Μιχαήλο Τσίμαεσβαχίη

Ἱστορία
Ἑσθαιϊνικῆς

ΤΟΜ II

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ.

ІСТОРІЯ
УКРАЇНИ-РУСИ

Т О М ІІ.

ХІ—ХІІІ ВІК.

ВИДАВНИЧЕ ТОВАРИСТВО
„КНИГОСПІЛКА”
НЮ-Йорк 1954.

**Передрук офсет-друком, з другого розширеного
видання, що вийшло у Львові 1905 року.**

MYKHAILO HRUSHEVSKY

**HISTORY
OF UKRAINE-RUS'**

Volume II

11th to 13th Century

Published by
KNYHO SPILKA
New York 3, N. Y.
1954

Сей другий том Історії України-Руси складаєть ся з двох частин. Перша (глави I—III) подає історію розкладу й упадку Київської держави, аж до повного ослаблення державного життя в Київщині в середині XIII в. Друга частина містить спеціальні огляди українських земель за XI—XIII віки, їх місцевої історії й життя (глави IV—VI), та історію чорноморських степів, що стоїть в ріжних, досить тісних зв'язках з історією України (гл. VIII). Історія Галицько-Волинської держави XIII—XIV в., що була політичною й культурною спадкоємницею Київської й протягнула самостійне державне життя українсько-руських земель ще на столітє, від упадку Києва, та огляд життя східної України за столітє, від середини XIII до середини XIV в., входять до третього тому, так само і загальні огляди суспільно-політичного устрою та культурного життя й побуту українських земель з часів самостійного державного життя.

В порівнянню з першим виданнем, що вийшло з кінцем 1899 р., друге видання сього тому має деякі відмінні і з формального боку, і що до свого змісту. Для більшої одноцільности переніс я до сього тому огляди західних українських земель, що в першій виданню містилися в томі третім; окрім того, як ввагалі в сім другім виданню, перенесені під текст всі поменьші нотки, в першій виданню подані по тексті. Окрім загальної ревізії тексту, розширено його введенням подробиць, характеристичних для сучасних відносин і життя. Для перегляду додано при кінці реєстр київських князів. Додано новішу літературу й згадано важнійші результати її. Їх виправді не багато — історія Київської держави мало студіюєть ся останніми часами; те що я від себе міг нового принести до сеї книги, теж переважно належить до другорядних деталей.

Прошу вважати на друкарські похибки, виказані при кінці книги.

У Львові, март 1906 р.

Зауважені похибки.

Стор.	рядок	надруковано:	мас бути:
21	8 зв.	ти	тим
—	8 зв.	populit	perulit
63	9 зв.	Іпат. с. 341—9	І с. 341—9
76	4 зв.	1985	1085
95	16 зв.	посувати	почувати
104	6 зв.	Русю, а не	не Русию, а
111	8 зв.	не молодших	з молодших
120	1 зв.	війми	війни
123	19 зв.	Володимирка	Ростислава
—	1 зв.	Іпат. с. 536	І с. 536.
148	19 зв.	викреслити	
153	16 зв.	за нього	на нього
155	13 зв.	Новгорода.	Новгорода,
182	5 зв.	Покуте	Понизє
236	18 зв.	1214	1212
272	2 зв.	Подлюбського	Підлюбського
288	16 зв.	Вожський	Божський
346	13—5 зв.	Ворьскла“... слізми	Ворьскла... слізми
—	4 зв.	Хоротевское	Хорошевское
381	6 зв.	градъць малъ	градъць малъ
386	12 зв.	Даниду	Давиду
399	18 зв.	Давидовича	Даниловича
404	7 зв.	1280	1282
459	21 зв.	Kükmezö	Kükemezö
491	4 зв.	Moxcsa	Mokcsa
496	9 зв.	Sö-banya	Só-bánya
497	19 зв.	in vino	et in vino
500	19 зв.	Kurkyrch	Kuskurgh
508	2—3 зв.	мо(ре).. сажень)	мо(ре)... саж(ень)

I.

Я р о с л а в.

В попередній частині сеї праці я оглянув процес утворення давньої Руської, Київської держави. Часи Володимира Святиого, чи Великого, були кульмінаційною точкою сього процесу будови, завершенням, так би сказати — його механічної еволюції, його зросту. Процес, який в противність сьому механічному процесу можна б назвати хемічним — що все вводив в склад і жите київських провінцій вироблені еволюцією Київської держави норми і явища політичні, суспільні, правні, культурні — сей внутрішній процес протягом дальших століть розвивав ся ще сильнійше, ще інтензивнійше. Сей час, особливо XI—XII в., то час найбільшого розвою київського князівсько-дружинного устрою в поодиноких землях, час найбільше інтензивного політичного життя, час розцвіту староруської культури, штуки, письменства, виплеканого Київом. Але сам державний організм, очевидно, слабнув і упадав: слабла його внутрішня звязкість, його житєва енергія й екстензивна сила. Розпочинаєть ся процес розкладу сеї державної будови, такий же повільний, як і процес будови, з такими ж періодами ослаблення, коли сей розкладовий процес задержував ся або наче й переривав ся. З такими періодами застою та перервами потягнув ся він майже цілі два столітя.

Два головні моменти зазначають ся в сїм процесі. Перший — се відокремленне поодиноких земель давньої Руської держави та ослабленне звязків між ними. Другий — ослабленне самого її політичного центра — Києва. В сих напрямках атона давньої Руської держави закінчила ся вновні вже в середині XIII в., але завдяки сформованню в українсько-руських землях нового політичного центра, що притягнув до себе західну частину її земель

(Галицько-волинська держава), державне життя на Україні протягло ся ще столітє довше.

Застой чи перерви в сім розкладовім процесі робили ся наслідком більш або менш щасливих змагань поодиноких членів київської княжої династії до відновлення давньої державної системи, залежності давніх провінцій від Києва. Сі змагання протягом більш як столітє від смерти Володимира затримують або звільняють сей процес розкладу й упадку Київської держави. Але вернути її назад, до відноснн часів Володимира не удавало ся — як взагалі не вдають ся такі змагання обернути назад колесо історичної еволюції¹⁾.

На початку сього періода стоїть власне така особа — кн. Ярослав, що потрапив майже в цілості відновити державу свого батька й удержати її в своїх руках протягом досить довгого часу. Але й його князюванне, коли дивити ся на нього в звязку цілого процесу, було тільки періодом реакції, перерви, застою в тім процесі розкладу. Нагадуючи дуже близько часи Володимира, князюванне Ярослава було вже ослабленою копією їх. Се був проблєк енергії, сильний, визначний тому, що ще сам процес розкладу був у початках — але з тим усім часи Ярослава входили вже в часи розкладу й упадку старої Київської держави.

Як то часто бувало з такими славними будівничими держав і „збирачами земель“. Володимир цілий вік попрацювавши коло відбудовання і зміцнення розсипаної руської державної храмини, нічого не зробив, щоб забезпечити її від нової розсипки по своїй смерті. Династичний звязок, положений ним в основу державної системи, хоч вносив певну органічну одність в сю систему, далеко не забезпечав її політичної одноцільності. В сім мав нагоду переконатись і сам Володимир. — Наші джерела переховали нам два факти: син Володимира, Святополк туровський в спілці з тестєм Болеславом в. кн. польським готував повстанне на батька, але Володимир завчасу довідав ся, увязнив сина і тримав його потім коло себе. Другий син, Ярослав новгородський вийшов із послужности батьковн, перестав платити річну дань до Києва та почав стягати війська для боротьби з батьком. Володимир вмер серед приготувань до походу на неслухняного сина — „Богъ не дасть

¹⁾ Літературу історії Київської держави XI—XII вв. див. в примітці 1.

дьяводу радости“²), а обидва єї Володимировичі, очевидно — найбільш енергічні й амбітні між братами, слідом виступили кандидатами на ролю свого батька — збирачами батьківських земель і претендентами на київський стіл. Не задовольнивши ся підручним становищем при батьку, ще менш могли вони помиритись із другорядною ролею при котрімсь із своїх братів, і так виникає кривава усобиця в Володимирській династії зараз же по його смерті.

Хороба захопила Володимира серед плянів походу на Ярослава. Він був іще не старий, але хороба скрутила його, видно, сильно, так що він покликав собі до Київа одного з молодших синів — Бориса з Ростова. Джерела наші просто згадують, що перед смертю Володимира Борис був у Київі, але маючи свою власну волость, Борис, очевидно, з'явивсь у Київі не випадково, а на поклик батька. Се покликання можна б розуміти на двоє: або Володимир навмисно покликав собі до помічи одного з молодших синів, щоб з тим не ввязати справи наступства на київськїм столі, або — зразивши ся до старших синів, задумав дати київський стіл власне сьому молодшому і прикликав його, щоб передати йому Київ по собі. Остатнє здаєть ся більш правдоподібним в огляду на те, що Бориса уважали в Київі кандидатом на батьківський стіл, та мабуть і сам він так дивив ся на себе. Але в такім разі Володимир дуже зле приготував ґрунт сьому спадкоємцю, та й взагалі лишив справу київського стола в як найнепевнійшому стані.

Володимир вмер 15 липня 1015 р., очевидно — зовсім несподівано не тільки для себе самого, а й для свого двора. Його правдоподібний вибранець і наступник Борис як раз висланий був з Київа на Печенігів, що як доносили, прийшли в пограничні, переяславські землі; вислав його туди батько. В Київі натомість перебував Святиополь, притриманий батьком. Таким чином в момент смерті Володимира в руках Бориса було київське військо — „дружина і вої“, як рахує Нестор — разом 8000, а сам Київ в руках Святиополка. Ситуація, як бачимо, була дуже непевна.

Події по смерті Володимира описані в двох агіографічних утворах: Несторовім „Чтению о житии и погублении блаженнуо стратотерпцю Бориса и Глѣба“ і анонімнім „Сказанию стратотерпцю святыю мученику Бориса и Глѣба“ (автором його зви-

²) Іпат. с. 90.

чайно уважають мніха Якова)¹⁾; з останнім безперечно стоїть в звязку оповідання Початкової літописи — переважно думають, що літописець використав се анонімне Сказаніє, хоч сї відносини лишають ся все ще не вповні ясними²⁾). Обидва утвори написані дуже шаблонно, особливо Несторове; обидва мають на меті змалювати Бориса і Гліба ідеалами християнської покорности і незлобности, відповідно загальному, канонізованому погляду на них. В 2-ій половині XI в., серед боротьби князів, а спеціально молодших — „ізгоїв“ із старшими, суспільність ідеалізувала Святополкових братів, як приклад для пізніших княжих генерацій; еґоїстично ставши по стороні спокою, себ то по стороні старших князів, *beatorum possidentium* (хоч молодші переважно мали правду по своїй стороні), суспільність поставила політичним ідеалом покору молодших князів старшим і втіленням її зробила Бориса і Гліба. З сею тенденцією змалювали їх історію і Нестор і т. зв. Яков, і замість живих осіб дали нам манекни. Не кажучи вже за зовсім мертво, видуману фігуру Гліба, поступованне Бориса вийшло теж ненатуральним, не живим, і навіть не надто християнським; він від разу предчуває (не знати з чого) смерть від Святополка і в якійсь фаталістичній безрадности жде її, тішучи ся перспективою мучеництва. На наше щастє, аґіограф сам не видержує свого малюнка, і подекуди виступають з нього подробиці живих подій і людей; я спинюсь тому на сих оповіданнях трохи більше.

Оден варіант оповідання вносить непевність в двірську ситуацію в момент смерти Володимира. Смерть Володимира на разі загаїли; т. зв. Яков каже, що се вчинив Святополк, літопись — що вчинили се двірські крути з огляду власне на Святополка, що тоді як раз був у Києві. Авторитет обох звісток

¹⁾ Видані Срезневским 1860 р. н. т. Сказанія о св. Борисѣ и Глѣбѣ, з кодекса XIV в. Несторове Чтеніє з кодекса ХН в. видав Бодянский в Чтеніях Московских 1859 т. I, і особно, „Сказаніє“ т. зв. Якова тамже 1870 т. I, нове виданне тамже 1879, II. Літературу авторства мніха Якова див. в I т. Історії с. 549.

²⁾ Порівнянне літописного оповідання з Сказанієм зробив свого часу Біларский: Загячаніє о языкѣ Сказанія о св. Борисѣ и Глѣбѣ сравнительно съ языкомъ літописи (Записки акад. наук. 1862). Проф. Голубовский вказав недавно на залежність літописного оповідання від старої служби Борису і Глібу, чи її джерела — відмінного від Сказанія — його статя Служба св. мученикамъ Борису и Глѣбу въ Иваницкой минеѣ (Чтенія кievські т. XIV). Саму службу, з мінеї с. Іванич (на Волини) XVI в. видав д. Бугославский *ibid.*

майже однаковий при теперішнім стані наших відомостей¹⁾, але літописна версія має більш фактичної правдоподібності за собою: Святтополк, що в ролі політичного арештанта перебував у Київщині, не міг бути таким паном ситуації на Володимировім дворі, щоб у момент смерті батька розпоряджати ся на нім. А літописна версія значить, що двір Володимира був противним Святтополку; чи як раз був по стороні Бориса — не знати, але се дуже правдоподібно, коли київська дружина уважала Бориса кандидатом на київський стіл. Дуже правдоподібно, що його взагалі уважали батьківським вибранцем.

Але потаїти смерть Володимира — щоб випадати час для Бориса, можна було дуже не довго. Вість зараз рознесла ся, Володимира тоді вивезли до церкви, а Святтополк зараз оголосив себе київським князем. З київських міст він мав якісь спеціальні впливи у Вишгороді; досить правдоподібний здогад, що батько міг його там посадити, випустивши з в'язниці. Вишгородські бояри, чи „боярці“, як згорда прозиває їх київський літописець, заявили Святтополку свою повну відданність, і серед них він вибрав потім убійників Бориса. Потаїки порозуміваючи ся з Вишгородцями, Святтополк явно каптував собі Киян, роздаючи їм дарунки — з батьківської скарбниці, „отча богатства“, „овѣмь юрьвна, а другим кунам, и роздал множество“²⁾. Але Кияне поводили ся з резервою, з огляду на те, що військо було з Борисом: „яко братья ихъ быша с Борисомъ“; очевидно — Бориса уважали претендентом. Так на нього дивилось і військо: по літописи, батькова дружина, довідавши ся про смерть Володимира, заохочувала Бориса йти на Київ: „се дружина у тебе отня и вои; поиди, сяди в Киевѣ на столѣ отнѣ“.

Вість про смерть Володимира наспіла до Бориса, коли він вертав ся з походу: Печенігів він не знайшов³⁾. Святтополк слідом

¹⁾ Навіть прийнявши, що в літописі увійшли відомости Сказання, можемо припустити в літописнім варіанті свідому поправку. В усіх редакціях літописи маємо сей варіант.

²⁾ Ми маємо про се дві згадки. Одна в Сказанню і в літописі, в оповіданню перед убийством Бориса. Друга є в літописі тільки, перед походом Ярослава — вона більш детальніша, але ампліфікує слова Сказання: Святтополк же окаянным нача княжити в Киевѣ (с. 60), що повторюють ся в обох разях; очевидно, се тільки дублет спільної звістки Сказання і літописи про каптоване Киян.

³⁾ Нестор каже, що вони завернули ся, почувши про похід Бориса (с. 12), але фраза дуже риторична і тому не киче певна.

дав йому знати про своє князівство, заявляв охоту бути в згоді з Борисом і причинити щось до його волости. „Лестно, а не истину глаголаше“, поясняє Сказання; але се не знати: плян убийства міг у Святюполка бути, але не конче, і його могли викликати доперва дальші події, а з початку міг він і щиро бажати компромісу¹⁾.

Борис, вертаючи ся, став з військом коло Переяслава на р. Альті, день їзди від Київа. Се стоянне на Альті, що потягло ся кілька день²⁾, в такій грізній ситуації, під Київом, мусіло, розумість ся, дуже занепокоїти Святюполка. Коли супроти оголошення князем Святюполка та пропозицій зроблених ним Борису, сей ані не спішив ся до Святюполка до Київа, ані їхав до дому — до Ростова, а стояв з військом під Київом, то се може мати тільки одно значінне — що він не хотів капітулювати перел Святюполком, і се досить тяжко погодити з тим смиренним настроєм, який надають Борису агіографічні писання. Автор Сказання, що попробував психологічно умотивувати поведженне Бориса, стрів ся з сею трудностю і досить сильно заплутав ся в своїй психології: Борис не хоче йти до Київа, боячись, що може підпасти намовам і повстати на Святюполка; військо полишило його, коли він не згодивсь йти на Святюполка, і він лишив ся сам із отроками — чекати убийць від Святюполка³⁾. Найбільш просте і натуральне об'ясненне було б, — що Борис, маючи військо в руках, не хотів мирити ся з князівством Святюполка, як з довершеним фактом, але й не відважив ся йти просто на Київ. Тим часом військо, чи то зневіривши ся в здібностях свого проводира, чи то скаптоване Святюполком, полишило Бориса, і коли він зістав ся з самим своїм двором, Святюполк наслав убийць на сього небезпечного претендента, і вони покінчили з ним. Се убийство Бориса стало ся на десятий день по смерти Володимира.

Покінчивши з Борисом, Святюполк теж саме зробив з Глібом князем муромським і Святославом князем деревським. Гліба вбито під Смоленськом, Святослава по дорозі в Угорщину, деь

¹⁾ У Нестора Святюполк ще за життя Володимира задумує убити Бориса, але се, розумість ся, звичайне перетемненне фарб.

²⁾ Володимир вмер 15 липня, Бориса вбито 24; вість про смерть Володимира дістав він вже вертаючи ся з походу і на Альту міг прибути вже 17—18. Дати смерти Бориса і Гліба подані згідно у Нестора і т. ав. Якова (17, 20, 52, 58) і сходять ся з днями тяжків, поданими в них; правдоподібно, вони оперті на церковних записках і не мають в собі нічого певного. ³⁾ Вид. Срезневского с. 45.

коло Карпатів¹⁾. Літопись надає Свѣтополку плян перебити всіх братів: яко пѣбью всю братью мою и прииму власть Рускую единъ²⁾. Але чи був у нього дійсно такий турецький плян, сього з певністю сказати не можна. Подібно як вище пояснили ми смерть Бориса його претензіями на кнївський стіл (а що найменше — можна говорити напевно про підозріння Свѣтополка про такі претензії), можна й смерть Гліба та Свѣтослава пояснити спеціальними причинами. Гліб був рідний брат Бориса — від одної матері, було їх тільки два, він отже був найблизшим местником за смерть брата; що він робив у Смоленську, де його вбито, не знати (пояснення, які дають нам джерела, нічого не варті³⁾), але може щось і робив таке, що могло Свѣтополка привести до убійства. Убито Гліба вже згодом — шість тижнів по смерті Бориса. Що до Свѣтослава, то він був сусідом Свѣтополка в його давнім Туровським князівстві, міг мати від тоді спеціальні рахунки з ним, а тепер був сусідом кнївської волости Свѣтополка, і Свѣтополку міг заваджати сей близький сусід так само, як завадив Олег його стрію Ярополку. Хто то з рештою знає, що могла значити й ся втікачка Свѣтослава до угорського короля. В усім разі се в останнє Деревська земля була прилучена до Кнїва, більше її не відділено в особний уділ: очевидно, се було занадто невигідно для Кнїва.

Хоч ми не маємо права признати Свѣтополкови того турецького плану, який надає йому літопись — порізати всіх бра-

¹⁾ Про традицію місцеву (з під Гребенова, на верхівях Опора, де має тепер бути ур. Свѣтословіє, потік Свѣтославчик і могила „якогось Свѣтослава“) див. в книжечці К. Устіановича Три цікаві загадки, Чернівці 1902, с. 72 і далі. ²⁾ Іпат. с. 98.

³⁾ Тут є дві версії. По т. зв. Якову і літописи Свѣтополк покликав Гліба до Кнїва, що, мовляв, батько хорій, і Гліб поїхав з Мурома Волгою, потім на Смоленськ — до Кнїва (маршрут не дуже натуральний!), і тут під Смоленськом його вбили. По Нестору Гліб був при батьку, але довідавши ся про замісли Свѣтополка на Бориса, втік „на полуночнійїх странї, суццю иному тамо брату святому“ (с. 11), але Свѣтополк послав наздогін убійників і ті „вслѣдовавши въ кораблеци борзї, гнаша по святель Глїбѣ дни многы“ (с. 17), а здогонивши, вбили 5 вересня. Сей ріжниця показує, що властиво про обставини Глібової смерті в 2-ій пол. XI в. нічого не знали крім того, що вбили його коло Смоленська, і то 5 вересня. А ся дата — шість тижнів по смерті Бориса, не згоджуєть ся з обома об'ясненнями: задовго се і для дороги з Мурома перед вістю про смерть Володимира, і для втікачки з Кнїва. Що ж робив Гліб той час, і для чого опинивсь він у Смоленську, на се можна відповідати тільки ріжними здогадами — нпр. про його пляни мести за брата, боротьби з Свѣтополком, і т. и.

тів, щоб опанувати всю Руську землю, за те нема причин заперчити сього останнього: охоти злучити в своїх руках всі батьківські волости та відбудувати Руську державу, що розділилась тепер знову на кілька самостійних князівств. Се значило тільки повторити роботу батька — Володимира; ся ідея висіла в повітрі, і кожний енергічний син свого батька мусів її мати. Сьвятополк по смерті Батька опанував разом з Київом мабуть і цілу Сіверщину (Чернігів і Переяслав), вернув собі Туровську волость (коли вона була відобрана у нього), по смерті Сьвятослава здобув Деревську землю, після Бориса і Гліба — східні волости Оки й Волги. Може бути, що прилучив він іще якісь волости, котрі кілька років пізнійше бачимо без князів: так безперечно вже 1018 р. була без князя і певно належала до Києва Володимирська волость (Волинь і західні краї); не відомо коли прилучено до Києва Смоленськ (може в звязку з убийством Гліба?). В усякім разі в руках Сьвятополка була вже добра половина батьківських земель, і сей успіх, розуміть ся, мусів тільки захопити його до дальшого „збирання“ земель. І се треба сказати, що невважачучи на занадто вже прості способи сього збирання, як би Сьвятополку удало ся довести свій плян до кінця, суспільність би певно помирила ся з ним і забула б сі способи, як забувала нераз півнійш і ранійше, а перейнявши батьківську політику протегування церкви, знайшов би Сьвятополк собі місце між иньшими „христолюбцями“. Але пляни його не справили ся, щасливий противник перейняв роль христолюбця, канонізацією Бориса і Гліба запечатав політичні злочини Сьвятополка, і сьому останньому на долю зісталась назва „окаянного“ (проклятого), Каїна, та перекази, що його гнала скрізь манія переслідування і що з могили його йде тяжкий сморід „до сихъ дний“, — „се же Богъ показа на показание княземъ рускимъ, да аще сице же створять, се слышавше, ту же казнь примуть“¹⁾.

Противником Сьвятополка виступив Ярослав. Смерть Володимира застала його серед приготовань до війни з батьком: він епровадив собі варязьке військо і, очевидно, не сподівав ся, що хвороба батька буде останньою. Розуміть ся, сама вже вість про смерть Володимира повинна була розбудити в сім властолюбнім князю охоту до батьківського стола. Але слідом за нею приходили вісти про смерть Бориса, Гліба, Сьвятослава, і вони могли тільки

¹⁾ Пат. с. 102.

ше більше роздражнювати в Ярославі охоту побороти ся з неперебірчивим „збирачом“¹⁾.

Та вісти про смерть Володимира і смерть братів застали Ярослава серед досить крутих обставин: саме тоді Новгородці зробили були повстання та побили щось трохи Ярославових Варягів, і Ярослав задав кроваву баню „нарочитим мужам“ сього повстання. Тим часом тепер треба було готовити сили до боротьби з Святюполком, і сей конфлікт був дуже не на місці. Ярослав постарав ся помиритись з новгородською громадою, і се йому дійсно удало ся: Новгородці піддержали Ярослава в його боротьбі з братом дуже енергічно. Які тут були мотиви, трудно вгадати; могли се бути надії на богату заплату з київської здобичи і контрибуцій, або обіцянка уступок в місцевій, новгородській управі, чи ще щось иньше. Досить, що Новгородці не тільки взяли участь в сім поході Ярослава на Святюполка, але й пізніше, коли Святюполк з Болеславом вигнали Ярослава з Київа, Новгород не тільки зібрав нове військо, але й наложив на себе контрибуцію, аби найняти Варягів²⁾.

¹⁾ По Сказанню Ярослав довідав ся, від сестри Предслав, заразом про смерть батька і про убитє Бориса: „отець ти умерль, а Святюполкъ ти сѣдять в Києвъ, убивъ Бориса, а на Глѣба послалъ“ (с. 60), а по деяким вераям літописи — і про смерть обох братів: „отець ти умерль, а братья ти избиена“ (1 Новг. с. 82). Останнє — тільки недокладна, зовсім неможлива парафраза Сказання (його варіант задержав ся в північній редакції й деяких полудневих — Хлебнік. і Погод.); але й оповідання Сказання зовсім неправдоподібне: при живих аносинах Київа а „верхніми“ землями не можна припустити, щоб до Ярослава дійшла разом вість про смерть батька і брата, розділену десятма днями, а тим більше — і про висланнє убійників на Глѣба. Очевидно, оповідання стратило вже хронологічну перспективу подій, і його деталів в сім не можна брати дуже серіозно.

²⁾ Давніші новгородські літописи в звязку з сими заслугами Новгородців для Ярослава ставлять наданнє Новгородцям „правди і устава“ — правового кодексу „Руської Правди“ (2-а редакція 1-ої Новгор., Софійська і пізнійші копіяції — Воскресенська, Тверська, Ніконівська — то під 1018, то під 1019, то 1020 р.). Се розуміє ся, пізнійша комбінація. Але незомість виставлено здогад, що Новгородці дійсно дістали тоді якусь конституційну хартію (див. нпр. Костомарова Съвернорусскія народоправства I гл. IV). Справді, ми маємо вже в XII в. традицію про якусь новгородську конституційну хартію (без імени князя, розумію Лавр. с. 343 = Іпат. с. 383: „издавна суть свобожени Новгородци прадѣды князь нашихъ“), а пізніше Новгородці покликували ся на Ярославоу грамоти (нпр. 1 Новг. с. 229—230, 236). Але ще Соловйов у своїй дисертації Обь отношеніяхъ Новгорода къ вел. князьямъ, 1846, довів, що

Ярослав вибрав ся на Св'ятополка не скорше як на весну 1016 р. Ішов з новгородським військом і варязьким полком¹⁾. Св'ятополк ужив до помочи Печенізьку орду (се перший звістний нам факт такого уживання турецьких орд). Війська стрінули ся на Дніпрі під Любечом і довго стояли нерішучо (по літописи — аж три місяці!²⁾), аж почали ся приморозки, і вода почала замерзати. Нарешті Ярослав відважив ся перейти за Дніпро на ворога: переказ, захований в Сказанні і в літописі оповідає, що Новгородці були роздражнені глузуваннями ворогів, що прозивали їх теслями, а Новгородський переказ додає, що Ярослав мав шпіонів в Св'ятополковім таборі й ті під той час дали йому знати, що прийшов добрий час для нападу. Напад удав ся. Позиція Св'ятополка була не вигідна. Печенізька орда була відрізана від його війська, і завзята, кривава битва закінчилась побідою Ярослава.

Сказання каже, ще Св'ятополк по Любецькій битві подав ся до свого тестя і союзника — Болеслава польського, а Ярослав просто „с'їде в Києвѣ на столѣ отни“. Але в одній з версій Найдавнішої літописі³⁾ Св'ятополк: тікає насамперед до Печенігів, і в літописених компіляціях ми дійсно маємо під найблизшим роком (1018 р.) звістку, що Печеніги приходили під Київ, уже за пановання в нїм Ярослава, але цілоденна битва закінчилась побідою Ярослава⁴⁾. Хоч ся цілоденна подробиця дуже при-

головні моменти новгородської конституції виробились аж пізнійше, не на основі якоїсь Ярославової хартії. Навіть річна даннина до Києва, по словам літописи, давала ся з Новгорода і далі, до смерті Ярослава (Іпат. с. 13), так що ми не можемо вказати нічого, що могло б бути предметом Ярославової хартії, актом спеціальної вдячності його Новгородцям.

¹⁾ Сказання і літописи північної й полудневої редакції (і пізнійші компіляції) рахують Варягів 1.000, а новгородського війська 40.000, натомість Новгородська (2 ред.) тільки три тисячі Новгородців, разом 4.000 (с. 83, теж у збірнику Амврамки с. 40). Звістка Новгород. л. правдоподібно, поправляє число, що здалось за-великим, і дійсно за велике, але знов і 4.000 для такого далекого й небезпечного походу трохи за мало.

²⁾ При тодішніх способах війни в тім нема нічого неможливого. Поправка Татіщєва на 3 тижні не авторитетна.

³⁾ В 1-ій Новгородській.

⁴⁾ Соф. с. 132, Воскр. I с. 325, Нікон. I с. 75. Архангелогородський літописець дає ще більш підозрілу подробицю: „Сѣтноє и до сего дни словеть“ (від сеї битви) — се очевидно Сітомль, де потопили ся Печеніги під час битви 1036 р., але ся подробиця може бути і припущєною, бо по інших компіляціях її нема. У всякім разі ся звістка мусить бути принята *cum grano salis*. Що до 1 Новг., то в другій редакції

гадує битву 1034 р., але відкинути сю звістку з легким серцем не можна, і вона в зв'язку із згадкою про втікачку Св'ятополека до Печенігів насуває гадку, що Св'ятополек наперед спробував ще побороти ся з Ярославом за помочю Печенігів, і аж по сій новій невдачі подав ся до Болеслава. Є деякі натяки також і на те, що Ярославу з Київом не пішло так дуже гладко¹⁾. В усякім разі Київ, певно, мусів оплатити контрибуцією богату заплату, котрою віддячив Ярослав Новгородцям (по новгородській літописи сільські вояки дістали від нього по гривні — півфунта срібла, а старші — старости, і міська міліція — по 20 грив.).

Опанувавши Київ, Ярослав очевидно надіяв ся удержатись при нїм, бо зараз зайняв ся його реставрацією після пожежі. На місці церкви св. Софії, що згоріла при його вході, розпочав він будову нової²⁾. Протів Св'ятополкового союзника Болеслава, до котрого удав ся Св'ятополек, Ярослав увійшов в союз з німецьким цїсарем: змовивши ся з цїсарем, чи на його заклик, ходив він 1017 р. походом на Болеслава (десь при кінці літа чи на початку осені); але особливої енергії в тїм не показав: похід скінчив ся на тїм, що Ярослав узяв тільки яесь польське місто³⁾. Слідом одначе Болеслав уложив згоду з цїсарем (жовтень 1017 р.) і звернув ся проти Ярослава. Ми бачили, що він ще за життя Володимира розпочав був війну з Руссю; тепер піддержуючи свого зятя, він надіявсь, очевидно, на територіальні здобутки для себе. Літом 1018 р. він рушив разом з Св'ятополком на Русь; окрім польського війська Болеслав з Св'ятополком мали при собі наємні

маємо контамінацію: з початку бачимо коротеньку записку, де Св'ятополек біжить, згідно з ширшою версією літописи, „въ Ляхи“, потім ширше оповідання — з 1 редакції Новгородської л., де Св'ятополек тікає „въ Печенѣгы“ (Новг. с. 83—4).

¹⁾ Перше — що літописна записка дає вхід Ярослава до Києва 1017 р., отже се мало стати ся на весну 1017 р., значить, як здатись на докладність сього датування — кілька місяців по любецькій битві. Друге — при сїм вході стала ся в Києві велика пожежа, що понищила багато церкв (Пат. с. 100, Лавр. с. 138, пор. Тітмара VIII, 16), і се моглоб вказувати на неконче спокійний характер переходу Києва під власть Ярослава, хоч можна б припустити й просто випадковий огонь.

²⁾ 1 Нов. 89.

³⁾ Thietmari VII. 48, текст неясний: *nilque ibi* (у Болеслава) *ad urbem possessam proficisse*. В 1 Новг. під 1017 р.: „Ярославъ иде къ Берестю“. Сю звістку трудно прикласти до війни Ярослава в Св'ятополком 1018 р., скорше належить зв'язати з сею згадкою Тітмара; з того б вийшло, що Ярослав напав на забузькі землі Болеслава.

ватаги Німців (300 мужа) і Угрів (500), а Святиполк знову взяв до помочи Печенізьку орду: вона мала, видко, напасти на Київщину з полудня, тим часом як польське військо йшло від Волини (Тітмар рахує сю Печенізьку орду на 1000 мужа, але се виглядає трохи за мало)¹⁾.

Ярослав, очевидно, сподівав ся сього походу і стрів його недалеко руської границі, над Бугом під м. Волинем; по словам Сказания окрім військ з полудневих своїх волостей він мав Новгородців і варязький полк. Знову ворожі війська стоять по обох боках ріки й докучають одно одному глузуваннями — тільки сей раз в переказі провокують Болеславових вояків Ярославові люде, і битва, що стала ся тут, під Волинем (22/VII), була дуже нещаслива для Ярослава²⁾: прихильне для нього Сказание оповідає, що він мусів тікати куди видко і тільки з чотирма вояками прибіг у Новгород, та хотів звідти тікати за море. Але сучасник Тітмар нічого не згадує за таку крайню ситуацію, навпаки — у нього Ярослав слідом веде далі боротьбу з Святиполком: нім союзне військо опанувало Київ, Ярослав уже розпочав наново війну і здобув яєсь Святиполкове місто. Коли згадає Сказание не просте легендарне побільшення, то може вказувати тільки на оден короткий момент — безпосередно по волинській війні.

В кожнім разі задержати успіхів союзників Ярослав не здолав. Міста, що лежали на дорозі союзників, себ то волинські та деревські, без дальшої боротьби піддавали ся Святиполку. Тільки в Києві була мабуть залога Ярослава, і його пробовано боронити. З поручення Святиполка Київ непокоїли частими нападами Печеніги; знову він сильно погорів; вкінці супроти головного війська союзників боронитись не міг і піддав ся. 14/VIII Святиполк з Болеславом увійшли до міста, де їх стріли з великою нарадою (Тітмар каже спеціально за парадну стрічу митрополита). В руки побід-

¹⁾ Про джерела й літературу кампанії 1018 р. див. прим. 2.

²⁾ „Був у Ярослава Кормилець (пістун) і воєвода Будий, почав він глузувати з Болеслава, кажучи: от ми скипкою проткнемо твоє грубе череве — бо Болеслав був великий і тяжкий, ледво міг па коні сидіти. І Болеслав сказав своїй дружині: як вам від тих глузувань не прикро, то я і сам піду на погибіль, і сівши на коня, поїхав у річку, а за ним його військо. Ярослав же не встиг урядити війська, і побив Болеслав Ярослава“. Замітний сей паралелізм в оповіданнях про битви під Любечю і під Волинем: в обох одні одних зачіпають, і хто зачіпає, той побитий. Сей паралелізм, дуже звичайний в поетичнім обробленю подій, вказує на устну, народну, чи поетичну традицію, як джерело обох оповідань, і їх тісну звязь між собою.

никам попала велика здобич; родина Ярослава теж попала в неволю; натомість Святтополкову жінку він вислав завчасу, очевидно — як заставницю, в свої дальші волости. До Ярослава (в сій справі б то) вислано посольства, вислано також від Святтополка і Болеслава посольство в Німечину й Візантію. Помічні війська Святтополк слідом відіслав, „тішучи ся, що тубильці верталися і показували себе вірними йому“.

Болеслав по короткім побуті теж забрав ся до дому, щедро обдарований зятем, з великою здобичею і великим числом руських невільників. Важніше було, що Святтополк відступив йому західне руське пограниччя — в якій великості, літопись не каже, обмежуючи ся загальним і дуже неозначеним терміном Червєньских городів („грады Червѣньскыя зая собѣ“). Судячи по пізнішим походам Ярослава (на Бересть, — „къ Берестью“), виходить, що Болеслав забрав Забуже — землі на лівім боці Буга; забрав мабуть і теперішню Галичину. Вже десь на початку падоліста Болеслав мусів бути дома, і побут його в Києві ледви трівав більше як місяць¹⁾.

Але триумф Святтополка був дуже короткий. По словам Сказання, Новгородці дали Ярославу спроможність найняти нові ватаги Варягів, зібравши у себе контрибуцію, і ще тієїж зими — 1018/9 р. Ярослав з великим військом рушив на Святтополка. Се захопило Святтополка, видно, неприготованим; принаймні Сказання не пам'ятає якоїсь визначної битви: „придѣ Ярославъ на Святтополка и побѣди и, и бѣже Святтополкъ въ Печенѣгы“. Київщина знову перейшла в руки Ярослава. Згодом Святтополк з'явивсь знову з печенізькими ордами — десь не скорше, судячи по хронології

¹⁾ Що побут Болеслава в Києві був короткий, видно з того, що Титмар ще записав поворот Болеслава (VII. 48), а умер 1 грудн. 1018). Галь натомість каже, що Болеслав пробув у Київщині 10 місяців; Карлович догадувався, що се перенесено на старшого Болеслава з походу 1069 р. Подібним способом уважав він за перенесену з походу 1069 і подробицю Сказання, що Святтополк казав побивати Ляхів, і се примусило Болеслава утікти з Київщини. Але се трохи трудніше перенести, бо оповідання Сказання може (кажу) — з огляду на зв'язані з сею пам'яткою непевности) бути дуже близьке своїм часом до походу 1069 р. З огляду на слова Титмара, що Болеслав hilaris rediit з руського походу, не може бути мови про те, щоб він мусів тікати; але нічого знов неможливого нема і в тім, що розквартированих на Русі Поляків десь побияли, чи при Болеславі чи без нього, і се потім народня память аложила на Святтополка: „безумный же Святтополкъ рече: елико Ляховъ по городомъ, избивайте“.

Сказання, як на весну 1019 р.; він ішов зі східних стенів, від Сули. Ярослав стрів його з великим військом над Альтою — „покрыша поле Летское (альтєське) обон от множества вой“. Стала ся тяжка битва — мали бити ся, від сьвіту зачавши, цілий день, трома наворотами, і вкінці побідив Ярослав, „Святополкъ же давъ плещи побѣже“. Він утік на захід, на Берестє, невідомо куди, і після того зійшов зі сцени. Кінець його невідомий: на нього, мовляв, напала манія переслідування, він перебїг Лядську землю, звідти прибїг в пустиню „межу Чахы и Ляхы“ і тут „испроверже животь свой злый“ (с. 64), зіставивши по собі вище згаданий знак — тяжкий сморід, що йшов з його могили, на страх всім політичним убійникам.

Взагалі боротьба Ярослава з Сьвятополком зробила сильне вражіння на сучасників і була предметом ріжних поетичних і легендарних оброблень. В духовних сферах, завдяки канонізації Бориса і Гліба, ся боротьба придбала побожний характер і прикрашена подробицями релігійної легенди: Ярослав виступає місцем за братів і кличе до Бога на Альті, аби пімстив ся над Сьвятополком як над Каїном, положив на нього „трясеніє“ і Бог услухує його; в битві на Альті „мнози вѣрнии видяху ангелы помогающа Ярославу“; Сьвятополка по альтєській битві покарав гнів божий ріжними чудесними способами¹⁾. З другого боку війна Ярослава і Сьвятополка прикрашена була ріжними епічними подробицями в дружинних кругах: ми бачили вже по части сї оповідання, звязані з головними битвами й походами Ярослава і переховані в Сказанню, в пареміях служби Борису і Глібу, в літописи київській і новгородській: він посилає до свого приятеля в Сьвятополковім таборі спитати, що йому робити, бо меду зварено мало, а дружини багато, а той відповідає, що коли меду мало, а дружини багато, то треба в вечері дати, і Ярослав порозумів, що йому треба в вечері напасти на Сьвятополка, і в ночі перевіз ся за Дніпро, і т. и.; про відносини Ярослава до Новгородців; про жарти, якими дражнили себе вороги перед битвами; про воєнні штуки Ярослава. Деякі з сих оповідань мають новгородський кольорит, деякі могли зложитись і в Києві після побіди Ярослава. Опись битви на Альті має виразні сліди поетичного оброблення: „Пішли против себе і вкрили поле Летское множеством війська. Був пятък тоді, сходило сонце, і на ту хвилию наспів Сьвятополкъ з Печенїгами. І зійшли ся оба війська, і стала ся сїча лиха, якої ще

¹⁾ Служба Борису і Глібу (іваницька), Сказання, літописи.

не було на Русі. За руки хапали ся й рубали ся, і кров текла долинами. Три рази сходили ся і смерь: запав серед битви. І був великий грім і гук, дощ великий і блиск блискавиць. і як блискала блискавиця — блискала зброя в їх руках¹⁾.

В польській хроніці т. зв. Галя (з початку XII в.) похід Болеслава також прикрашений епічними й анекдотичними подробицями, нпр.: непорадний Ярослав не приготував ся зовсім до війни, вість про неї він дістав, коли ловив рибу, і зараз пустив ся тісати; Болеслав воює з причини особистої образи, що за нього Ярослав не віддав сестри; віздячи в Київ, він ударає мечем в Золоті ворота (котрих тоді ще не було), і т. и. Остання подробиця — рубанне Золотих воріт, спільна оповіданням про походи на Київ двох Болеславів — Хороброго і Сьміливого, 1069 р., як поетична подробиця повторяєть ся в ріжних легендах (нпр. в легенді про Боняка²⁾, в легендах про Царгород і т. и.) і має дуже малу реальну вартість, неважаючи на свою популярність³⁾. Та дарма, образ Болеслава, що січе мечем золоті київські ворота й вивозить потім з Києва нечисленні скарби до Польщі, знишив ся улюбленим образом польської історії, аж до нинішніх

¹⁾ „Поидоша противу себѣ и покрыша поле Летское обом от множества вой. Бѣже пятюкь тогда, вьсходящю солнцю, и крисѣт о то чинѣ Святополкѣ с Печенѣги, и съступиша ся обом, и бысть сѣча зла, ака же не бывата в Руси, за руки смяюще сѣчаху ся, и поудолиемь кровь течаше. и съступиша ся трижды, и омеркоша бьюще ся. *И бысть грозь великъ, и тутень, и дождь великъ, и молньягь блистанья. Ёгда же облистаху молнья, бльсдаху ся оружья в рукахъ ихъ“. Цитую з іваницької служби Борису і Глібу (с. 32—3) — в літописи нема кінця (від зізвідки), в Сказанію ще меньше. Кінцеві фрази в описі служби одначе мають деякі подібности з описею Листвинської битви (буря, блиск зброї при блискавиці — див. низше). Проф. Голубовський (ор. с.) думає, що тут опис Листвинської битви запозичила з служби Борису і Глібу, але се не певно, могло бути противно, а може бути и випадкова подібність, наслідком того, що сі деталі були іосі commonnes дружинної поезії.

²⁾ Іпат. с. 299.

³⁾ Дуже можливо, що початок сій легенді дало істнованне в польських скарбі меча в щербіноу, описаного в Великопольській хроніці — *Mon. Pol. hist.* II с. 483—4 (пізнійше він зник: меч петербурського Ермітажа, що має бути, як здогадують ся, пізнішим польським коронаційним мечем, з XIV в., щербини не має — див. *Sadowski Miecz koronacyjny polski Szczerbcem zwany, Rozprawy wydz. hist. XXX, Kopera Dzieje skarbcia koronnego, 1904*) Паралелі з легендарної літератури до переказів про удар мечем див. у Цайсберга *Wurf und Hieb als Rechtsymbole in der Sage (Germania, 1868 с. 408 і далі)*: він зводить се до символіки власности, граничних знаків.

часів, як провозвістник пізнійшої окупації Русі Польщею (походи на Київ обох Болеславів дійсно потім послужили історичними мотивами в акті прилучення Києва до Польщі 1569 р.).

Нарешті, завдяки участі варязьких полків у сій війні, маємо вже й чисто поетичну репродукцію цієї війни — в скандинавській сазі про Еймунда¹⁾. Ця сага перехована в кодексі з кінця XIV в., але по складу своему значно давнійша, описує геройські вчинки ярла Еймунда, що мав бути вождем Варягів, нанятих Ярославом для війни з Святотопком в числі 600 мужа; Ярослав має три кампанії з Святотопком і бере гору все завдяки Еймундови, його радам і премудрим штукам (досить наївним, своєю дорогою), а в останній війні Еймунд крадькома, різними штуками забиває Святотопка (Еймунд з товаришами роблять засідку в лісі й штучно нагинають шнурами одно дерево, на се місце потім приходить Святотопк з військом і стає табором на ніч; в ночі Варяги привязали його шатро до того нагнутого дерева, потім на даний знак підрубали шнури, що тримали дерево, воно випростувавши ся, здерло шатро, і Еймунд в тій хвилі напав на Святотопка й убив його). При тім одначе сага, здасть ся, мішає війни Ярослава з Святотопком з війною його з Брячиславом полоцьким, а самого Святотопка з Брячиславом і Болеславом (тому він зветь ся в ній Буріслейфом, князем Кенугарда²⁾). Зовсім легендарна навіть в більших подробицях, ця сага дає нам одначе цікавий і вірний образ відносин тих варязьких кондотерів до їх руських патронів: їх торги за платню, використування кожної тяжшої хвилі, щоб поліпшити умови найму, й бажання руського князя позбути ся сих прикрих і захланних наємників.

Знищивши Святотопка, Ярослав став володарем більшої частини батьківської держави. До нього належала ціла полуднева її

¹⁾ Сага видана в *Antiquités russes* т. II; переклад з примітками, де порівняно її оповідання з оповіданнями старших джерел, подав я в своїх *Вісках* с. 109 і далі.

²⁾ Вестберг, в спеціальній екскурсі (Коментарій на записку Ібрагима нон-Якуба) вказав, що Кенугард північних саг означає не Київ, а якусь північну, близьку до Новгороду землю. Се могло стати ся наслідком того помішання з війною з Брячиславом, хоч сага взагалі залюбки оперує північними географічними термінами (так розбитий Буріслейдо тікає в Біармію, і т. и.). Прикладати цілу сагу до війни з Брячиславом не можна, бо ця війна зовсім не була ані довга, ані завзята, як видно з джерел (див. вище).

частина, українсько-руська, разом з Туровом і Пинськом, але з вїмком західньої окраїни, загарбаной Болеславом, та східньої тмутороканської волости, де сидів його брат Мстислав. За те належали до Ярослава ще волзькі волости — Ростов і Суздаль, на півночі — його власний Новгород, а може ще й Смоленськ (невідомо коли прилучений до київського комплексу земель). До збирання решти земель Київської держави, що були ще в руках інших братів, Ярослав не видно, аби забрав ся зараз; здасть ся, головню інтересувала його забрана Поляками окраїна, бо він кількомаavorотами, коли мав вільні руки, забрав ся її вернути¹). Але йому в тім перебивали конфлікти з сьвоиками.

Перший такий конфлікт по літописи став ся між Ярославом і його братаничом Брячиславом кн. полоцьким (сином Ізяслава, що вмер 1001 р.). Під 1021 р. літописи оповідають, що Брячислав напав на Новгород і забравши багато невільників і здобичи, подав ся назад до Полоцька. Але Ярослав наспів з Києва, незвичайно швидко (за сім день!), нагнав Брячислава в дорозі і відібрав забране. Сю коротку звістку доповнює записка одної з пізнійших компіляцій, що Ярослав по тім помирился з Брячиславом, відступивши йому Усвяч і Витебськ. Правдоподібно, се були міста полоцькі ж таки, відібрані від Полоцька Новгородцями або останніми часами або ще давнійше. Вернувши їх, Ярослав помирился вповні з Брячиславом, і той був його вірним союзником до кінця. Дійсно, про нього більш нічого потім не чути²).

¹) Під 1022: Приде Ярославъ къ Берестю. Під 1030: Ярославъ вая Белзь. Під 1031: Ярославъ и Мстиславъ заяста грады Червеньскыя ояты.

²) Іпат. с. 101, 1 Новг. с. 89, Нікон. I с. 77. Уважаючи на те, що Брячислав не використав для своєї шімсти далеко більше наручних обставин підчас боротьби Ярослава з Сьвятополком, я уважав би найбільш правдоподібною, що Ярослав саме перед сим нападом Брячислава відібрав ті волости від нього. Що се були волости полоцькі, за сим промовляє їх дальша доля й географічне положення (такими уважав їх Барсов Географія² с. 273, Довнар-Запольский Ист. Кривич. и Дрегович. земель с. 47); але Погодін думає, що перед тим були вони смоленськими містами — Истл. IV. 309, і сей погляд прийняв Данилевич ор. с. с. 18.

Боротьба Ярослава з Брячиславом здасть ся, відбила ся в певній мірі в оповіданню Ейгундовой саги про війни Ярослава з братом Вартилавом. Цікава б була подробиця, що війна мала початись тим, що Ярослав впагав від Вартилава „сусідніх з його краєм сел і міст“. З другого боку грандіозні розміри її, вказували б борше на війну з Мстиславом, хоч Баряги виступали в ній по стороні Ярослава. Героєм виступає Ейгунд,

Важніший конфлікт вийшов у Ярослава з Мстиславом тмутороканським. Мав він иньший характер. Коли Брячислав дошукав ся, по всякій імовірности, відібраних полоцьких волостей, Мстислав, очевидно, позавидував тієї позиції, яку собі здобув на Русі Ярослав. Се був князь відважний, воєвничий, лицар-воєв, що пригадував свого діда — Святослава, не як Ярослав. Літопись переховала нам його портрет і характеристику — честь, що випадала мало кому з наших князів. Характеристика — перейнята може з якої пісні про Мстислава, очевидно була зладжена в дружинних кругах, що переховали вдячну память про Мстислава, як про свого героя: „він був кріпкий тілом, з лица червоний, з великими очима; був хоробрий в боях, ласкавий, і дуже любив дружину, а майна не жалував, не забороняв нікому їсти й пити“¹⁾. Далека Тмуторокань, відрізана від решти Русі печенізькими ордами, окружена чужими, переважно малокультурними і воєвничими народами, була дуже відповідною ареною для такого воєвничого лицаря. Під 1022 р. літопись оповідає епізод з його тмутороканських подвигів: Мстислав пішов походом на Касогів (кубанських Черкесів); коли війська зійшли ся, касозький „князь“ Редєда запропонував Мстиславу заступити загальну битву своїм поєдинком — боротьбою: хто подоліє, той забере майно і землю свого противника. Мстислав прийняв сю пропозицію, і хоч Редєда був „великк и силент“, Мстислав ударив ним о землю в поєдинку і зарізав його перед касозькими полками, а на память сього поставив церкву в Тмуторокани. Розумієть ся, сей „подвиг“ Мстислава лише оден з багатьох анальоїчних, що сотворили його славу; літопись переказала його тому, що ся подія була осьпівана славним Бояном в його піснях (як про се виразно говорить автор Слова о полку Ігоревім²⁾).

Такому князю трудно було зістати ся пасивним сьвідком заходів Ярослава коло збираня земель, і він простягнув і собі руку по батьківську спадщину. 1023/4 р., коли Ярослав пробував у своїх новгородських волостях, де були розрухи з причини

що перед тим перейшов від Ярослава (бо він по смерті Святонолка вже не потребував Варягів) до Вартилава, предвиджуючи війну між ними; Еймунд шгучно взяв у неволю жінку Ярослава, і се амусило його до угоди; по угоді Ярослав дістав Голмгард (Новгород), Брячислав дістав Кенугард, а Еймунд Полоцьк, з обовязком пильнувати всеї Русі -- Гардаріку!

¹⁾ Іпат. с. 105.

²⁾ „пїснь поєше Старому Ярославу, храброму Мстиславу, иже зарїаа Редєду предъ влкы касозькыи, красному Роману Святъславличю“ (І).

неврожаю, Мстислав рушив на Київ з своїми полками і помічними ватагами Хозарів і Касогів. Але Київ зістав ся вірним Ярославу: Мстислава „не прияша Кыяне“. Він не став його підбивати силоміць і задовольнив ся тим, що підбив собі задніпранські землі й осів ся в Чернигові. На другий рік (1024) прибув з Новгорода Ярослав, знову з своїми звичайними помічниками в тяжких обставинах — з ватагою Варягів під проводом ватажка Гакона. Мстислав стрінув його з військом, де головну масу становили Сіверяне. Війська зійшли ся під Листвином, коло Чернигова¹⁾. Мстислав, пустивши в бій своїх Сіверян і зберігши під кінець дружину, завдяки сій штуці переміг Ярославове військо. Ярослав мусів тікати разом з Гаконом, як каже літописне оповідання — аж у Новгород, очевидно — щоб збирати нове військо для боротьби.

Оповідання про Листвинську битву було теж предметом якоїсь пісні, зладженої, безперечно, в дружинних кругах або бодай з дружинного становища; звідти поетичні подробиці літописного оповідання, завдяки її ж, певно, задержалась відомість про сю битву. Літопись переказує з неї характеристичну анакдоту, на доказ незвичайної любови свого героя Мстислава до дружини: Мстислав поставив в центрі свого війська сіверянські полки, і на них упав головний натиск Ярославових Варягів: „и трудиша ся Варязи сѣкуще Сѣверъ, и по семь наступи Мъстиславъ с дружиною своєю п нача сѣчи Варягы“. Коли по побіді Мстислав оглядав рано боєвище, побачив, що головно полягли його Сіверяне і Ярославові Варяги, й утішений сказав: як не тішитись! тут лежить Сіверянин, а тут Варяг, а власна дружина ціла! Ся подробиця, така днка при нашій ідеї держави і така симпатична тогочасній дружині, незвичайно виразно характеризує князя-дружинника, для котрого вся вага, всі шанси й інтереси полягають в дружині²⁾.

¹⁾ Тепер Вел. Листвин на півн. схід від Чернигова на правім притоку Снови — на спеціальній мапі зветь ся ся річка Крюковим потоком.

²⁾ Слїди поетичного оброблення цього епізоду заховали ся найліпше в обраї вічної битви під час бурі — подібнім до описи Альтської битви, але більш мальовничім: серед штьми вояки не бачуть себе й орієнтують ся тільки відблиском блискавиці на мечах ворога (дещо упущене в наших редакціях Найданн. літописи, заховало ся в пізнійших компіляціях, як Воскр. I с. 329): „И бывъши ноци бысть тьма, и громоуе, и мольння, и дождь, и рече Мстиславъ дружинѣ своей: поидемъ на нѣ! то ны есть корысть. И бысть сѣча зла и страшна; яко посвѣтящи молни, тако свѣтяще си

Після сеї битви, полудневі, українсько-руські волости перейшли фактично в руки Мстислава; однак сей авантюрист мав стільки розваги, що вибрав компроміс замість дальшої боротьби з Ярославом для оборони здобутого. Він лишився в Чернигові й послав Ярославу пропозицію — поділити батьківські землі Дніпром: правий бік, з Київом, Мстислав відступав Ярославу як старшому брату, а собі брав лівобічні волости. Ярослав однак не хотів здавати ся на ласку брата, правдоподібно — не уважаючи певним набути з такої ласки. Він, що правда, вислав після сього до Києва своїх намісників, але сам збирав далі війська в Новгороді. Аж по році (1026) прийшов він з великим військом до Києва, пактувати з Мстиславом як рівний з рівним. Коло Городка під Києвом (на лівім боці Дніпра — звичайне нейтральне місце для князівських дипломатичних з'їздів і переговорів) брати з'їхали ся й уложили угоду на тім, що проектував був Мстислав: лівобічну Україну взяв собі Мстислав, правобічну Ярослав; чи поділили і північні землі, не знати, але нема ніяких слідів, щоб Мстислав і звідти взяв собі пайку. Компроміс сей дійсно завів згоду між Ярославом і Мстиславом: „начаста жити мирно и въ братолюбьи, и преста усобица и мятежь; и бысть тишина велика в земли Руской“¹⁾.

На сім союзі двох головних володарів східньої Європи остала ся її політична система в дальших десяти літах, аж до смерти Мстислава. Відносини їх, дійсно, уложили ся о стільки щиро по сій угоді, що вони собі обопільно помагали в сферах інтересів того чи другого. В пізнішій збірнику під 1029 р. маємо звістку, котрій не можна нічого закинути що до правдоподібности, що Ярослав того року ходив походом на Ясів (Осетинів) „и взяти их“²⁾. Сей похід міг мати значінне тільки для Мстислава,

оружія, елико же мльнія освѣтяше, толко мечи видяху, и тако другъ друга убываше, и бѣ гроза велика, и сѣча зла и силна“ (пор. т. I, Історії с. 573). Як слід поетичного римоваання звучить ся фраза Мстислава:

и рече: кто сему не рад?
се лежать Сѣверянинъ, а се Варягъ...

Поетичним обробленням тхнуть також сі подробиці: „бѣ Акунь (Гакон) сѣ тѣпъ (гарний, поправка Ламбіна, Ж. М. Н. И. 1858, V, замість літописного „слѣпъ“, загально принята), и луда у него златомъ; и стькана (золототкана — брокатова одіж).. и Акунь ту отбѣже луды златое“. Потім сей епітет: Якун слѣпий иже отбѣже златы луды“ — приростає до нього і повторяєть ся при нагоді в Патерику (с. 111).

¹⁾ Іпат. с. 105. ²⁾ Никон. I. с. 79.

і Ярослав, очевидно, ходив на Кавказ, помагаючи Мстиславу. З другого боку Мстислав помагав Ярославу в його головнім пляні — вернути собі західні землі, забрані Поляками.

Як я вже згадував, сі забрані Поляками західні землі від початку не давали спокою Ярославу. Покінчивши справу з Брячиславом, 1022 р., ще за життя Болеслава Хороброго, Ярослав вибрався був походом на Польщу („приде къ Берестью“), але не відомо, чи досягнув ти які результати. Боротьба з Мстиславом потім відвернула його увагу. Тим часом обсагани в Польщі змінилися: Болеслав умер (1025), передавши свій стід синові Мешку, але між синами його розпочалася боротьба, зовсім як на Руси по смерті Володимира. Один з Болеславичів — Отон (а може й ще котрі) перебував якийсь час на Руси, шукаючи, мабуть, тут помочи¹⁾. На Мешка з усіх боків піднялися вороги, і в кінці він упав в сій боротьбі († 1034). Все се улехшило Ярославу його пляни привернення західних земель. По всякій імовірности він виступав по стороні Мешкових братів, що з другого боку мали за собою Німеччину; пригадаймо, що вже раз Ярослав був союзником німецького цїсаря проти Польщі. З рештою зістаєть ся невідомим, до якої міри Ярослав брав участь в самих польських справах, по заходами коло прилучення утрачених земель, але слова нашої літописи (одинокого джерела в сій справі), що 1031 р. Ярослав з братом повоювали „Лядськую землею“, натякають, що його походи не обмежалися самими спірними землями²⁾.

1030 р. Ярослав ходив походом сам, злегка і на сей раз відобрав частину утраченого: „узаяв Белз“, каже літопись. На другий рік (1031) Ярослав вибрався новим походом, вже разом із Мстиславом, з великим військом („собраста воя многы“); на сей раз не тільки удалось вернути втрати („заяста грады Червенъскыя опяте“), але при тій нагоді брати ще, як сказано, „повоювали“ Польщу і забрали багато здобичи та невільників, і потім

¹⁾ Monumenta Germ. hist. Ser. X. 264 (пор. 269): Misico... fratrem suum Oltonem. quoniam regis (Коврада) partibus favebat, in Ruzziam provinciam populit. Сю звістку Вілона декотрі хотіли прикласти до Словаччини, але се гадка безпідставна; див. про се у Левницького Mieszko II с. 186—191 і Mafiecki Rozgląd w dziejach i polityce pierwotnej Polski — Przewodnik naukowy i lit. 1875 т. II с. 975).

²⁾ Про сі русько-польські відносини окрім загальних праць Линниченка і Бальцера ще А. Lewicki Mieszko II, Rozprawy wyd. histor.-fil., V, S. Kętrzyński Kazimierz Odnowiciel (ib. т. XXXVIII), про останню пор. мою рецензію в Записках Н. т. ім. III. т. 47.

тим поділили ся, отже й Мстислав мав користь з сього походу¹⁾.

Чи вернено при тім все, що належало до Руської держави за Володимира? Літопись не дає ніяких матеріалів для розв'язання сього питання; теоретично беручи, можна з певною правдоподібністю припускати, що на польсько-руським пограниччю Ярослав відібрав всі батьківські землі, а може навіть і причинив де що: обставини дуже тому сприяли, а Ярослав, як бачимо, дуже велику увагу звертав на західне пограниччя. Після того великого походу бачимо кілька років пізніше, вже по смерті Мстислава, ряд нових походів, що своєю систематичністю виказують істнованне у Ярослава якоїсь загальнішої мети: під 1038 р. маємо похід Ярослава на Ятвягів²⁾; під 1040 р. похід на Литву; 1040—1041 р. похід в Польщу: сей був зроблений може на проханне нового в. кн. Казимира, але се не перемиряє загального вражіння від сієї системи походів на захід. Очевидно, вони стояли в зв'язку з реставрованнем західної границі Руської держави і мали на меті зміцнене або й розширенне її в порівнянню з давнішим.

З смертю Мешка Польща прийшла була до повного упадку: настала загальна анархія, реакція проти нових форм державного життя, проти християнства. Тільки деє коло 1049 р. прибуває назад до Польщі син Мешка Казимир (т. зв. Відновитель) і опираючись з одного боку на поміч Німеччини, а другого — на поміч Ярослава, починає реставрацію польської держави. Зі сторони Німеччини і Руси се, розумієть ся, було важною політичною похібкою, що вони помагали відбудовувати Польську державу; в інтересах Руської держави був повний упадок сього соперника. Але Польща була тоді така слаба супроти Руси, що знов ся політика Ярослава не може нас дуже й дивувати: треба було великої розваги, щоб не злегковажити такого підупалого сусіда.

Коли саме Казимир звернув ся до Ярослава і уложив союз з ним, ми не знаємо. Очевидно тільки, що було се деє на самім

¹⁾ Іпат. с. 105.

²⁾ Найдавні. літопись дає тільки голу звістку, компіляції подають, що похід був зливою й не мав усьпіху: „и не можаху ихъ вяти“: Соф. с. 137, Воскр. I с. 331, Нікон. I с. 81 й ин. Натомість деякі кодекси Іпат. (Хлебн. і Погод.) приписують при всіх походах — 1038, 1040 і 1041 р. „побѣди“ (с. 108); ся приписка, розумієть ся, не має ніякої ваги, але не можна бути певним і що до того додатку Софійської й подібних.

початку його князювання в Польщі. Ярослав видав за Казимира свою сестру, Добронігу-Марію, як зветь ся вона в польських джерелах, а згодом висватав сестру Казимира за свого сина Ізяслава¹⁾. „За віно“ свої сестри дістав Ярослав від Казимира невільників, виведених чверть віка перед тим Болеславом з Руси, числом вісім сот. Очевидно, вигоди, які Ярослав мав здобути від цього союзу для себе, сим не обмежались, але більше нічого літопис не каже. Само собою розуміється, що zarazом Ярослав дістав згоду швагра на свої дотеперішні здобутки на західніх границях. З свого боку він поміг своєму швагрови в його боротьбі з опозицією; головним її оплотом було Мазовше, де на чолі повстання стояв якийсь Мойслав, чи Маслав, і з нашої літописи знаємо про два походи Ярослава на Мазовше²⁾. Перший раз, по літописи 1041 р., ходив він туди човнами, очевидно — Бугом, з неві-

¹⁾ Про шлюб Казимира літопис говорить під 1043 р., але без докладнішого означення: згадавши про події 1043—6 р., вона додає: „в сини же времена вьдаста Ярославъ сестру свою за Казимира...“ Так само загальну звістку маємо у німецького хроніста т. зв. *Annalista Saxo* (писав в 2-ій пол. XII в., але старанно використовував ранішні джерела, і звістки його дуже авторитетні — *Wattenbach II* с. 256); під 1039 р. він каже: *His temporibus Kazimer, filius Misesonis ducis Polanorum, reversus in patriam, a Polonis libenter suscipitur. duxitque uxorem regis Rusciae filiam procreavitque duos filios Vladizlaum et Bolizlaum* (*Monum. G. hist. Scrp. VI* р. 683). Д. Бальцер, приймаючи дату уродин Болеслава 1039 р., датує шлюб Казимира 1038—9 рр., але дата уродин невідома добре і тільки виконбується (Genealogia Piastów р. 89—90, 94). Імени княжни руські джерела не подають; Добронігою (*Dobronega*, пор. мужеське імя Милонігъ) зве жінку Казимира дуже авторитетна краківська записка про її смерть — під 1087 р. (*Monum. Pol. hist. II* р. 796), Марією — сфалшований папський лист (*ib. I* р. 359), автор котрого, як думають, мав добрі відомости про королівську родину; пізніші джерела часто називають Добронігою (або Доброгнівою) - Марією, а Длугош (р. 277) навіть поясняє, що Марією вона звала ся давніше, а перейшовши на латинство, дістала імя Доброгніви. В дійсности руські князні, як і князі, мали подвійні імена. Про імена сеї княжни див. зібраний матеріал у Бальцера *op. c. c.* 88. Про шлюб Ізяслава з сестрою Казимира — *Соф. с. 138, Воскр. I. 331, Нікон. I. 83, Патерик с. 151*; імени її не знаємо, ані року шлюбу.

²⁾ Компіляції — *Соф., Воскр., Нікон., Твер.* рахують навіть три походи на Мазовше: 1046 р. (зам. 1047) у них Ярослав іде на Мазовше в третє, але се, здасть ся, тільки непорозумінне: оповідаючи про посвоєння Казимира з Ярославом (під 1043 р.), вони кажуть, що Ярослав ходив двічі на Мазовше на Мойслава, і се може означати похід 1041 і 1047 р., але котрийсь з компіляторів порахував похід 1047 р. ще осібно, й вийшло три.

домим результатом¹⁾; чи сей похід зроблений був в інтересах Казимира, не можемо сказати на певно, але се досить правдоподібно з огляду, що другий раз Ярослав уже безперечно в інтересах Казимира знову ходив на Мазовше. Сей другий похід мав на меті знищити мазовецьке повстанє і досяг свого: Ярослав „побѣди я, и князя ихъ уби Моислава, и покори я Казимеру“²⁾. Сим Ярослав дуже сильно поміг Казимирови в відбудованню Польщі і тим, розумієть ся, зробив тим лиху прислугу своїй державі на пізнійше.

Другою ареною для Ярославових полків були північні землі. Про тутешні походи ми маємо теж тільки короткі, і мабуть — далеко не повні згадки, але ясно, що вони мали на меті розширення політичного впливу Руської держави на фінські народи та збільшення підвласної і обложеної данею території.

Під 1030 р., одного року з відібраннем Белза, Ярослав ходив на Чудь (полуднево-західніх Фінів, на балтійським побережю на захід від Чудського озера, инакше Пейпус). Він переміг їх і збудував місто Юрїв³⁾ півнійший Дерпт, Дорпат, недавно урядово знову названий Юрїєвим). Се перший звістний початок розширення новгородського політичного впливу за Чудське озеро. В иньші походи сам Ярослав безпосередно не ходив: під 1032 р. маємо похід війська під проводом Улеба „изъ Новагорода на Желѣзныя врата“ — тут розумієть ся похід на „заволоцьких“ Фінів, в басейні Північної Двини; похід був нещасливий. Під 1042 р. записаний аналогічний похід Володимира Ярославича, що сидів тоді в Новгороді, на „Ямь“, що мешкала тоді, як виводять з иньших звісток і фактів, в полудневім Заволочу між Ладозьким озером і Північною Двиною⁴⁾).

Полуднева границя менше вимагала уваги за Ярослава, ніж за його батька. Вже самі інтензивні походи Ярослава на захід дають розуміти, що на полудні було більше спокою. Дійсно, Печеніги трохи притихли, бодай судячи по тому, що ми про них чуємо (не забуваймо, що наші звістки про їх напади досить припадкові).

Під час боротьби Ярослава з Святюполком вони виступають в ролі союзників Святюполка: в сій ролі беруть вони участь в лю-

¹⁾ Іпат. с. 108. ²⁾ Іпат. с. 109. ³⁾ Іпат. с. 105.

⁴⁾ Соф. с. 136—7, Воскр. I. 330, Іпат. с. 108; про терся сих походів див. Барсова³ с. 47—8, 57—8, 62—3, де подана й иньша література; літописні Зеліні ворота він звязує з місцевістю сього імени на р. Сосолі, коло с. Водчі.

бецькій битві, непокоять Київщину під час походу Святяполка на Київ 1018 р. і разом з ним ідуть на Ярослава на другий рік (битва на Альті); може в зв'язку з тим же стояв напад Печенігів, записаний (що правда — тільки в Никонівському збірнику) під 1020 р. Від тоді якихось нападів Печенігів на власну руку аж до року 1036 не чуємо.

Се можливо. Печенізька орда в ті часи була вже безперечно ослаблена. Не минула для неї дурно „безпереступна“ боротьба її з Руссю в кінці X і на початку XI в., але головно, що натиск зі сходу — орди Узів-Торків і з-заду її Кипчаків-Половців все дужчав, і в середині XI в. орда Торків, а за нею слідом Половецька прорвала ся з чорноморські степи, витиснувши печенізьку орду. Останньою конвульзією Печенізької орди в наших степах був напад її на Київ 1036 р.¹⁾ Печеніги прийшли тоді великою масою, „без числа“, правдоподібно — се була ціла Печенізька орда, що мандруючи зза Дніпра, з донсько-дніпровських країв, під натиском Торків, упала на Київщину.

Орда обложила Київ. Ярослав тоді був в Новгороді; він вібрав тут полки, забрав варязькі ватаги і з ними пройшов у Київ. Під Києвом, на рівнім полі, де потім стала київська катедра св. Софії і виросла нова частина міста, дав Ярослав Печенігам рішучу битву; завзята, цілоденна битва закінчилась повною побі-

¹⁾ Що до сього року є різниця між північною і полудневою версією нашої літописи. В Лавр. смерть Мстислава і печенізька війна стоять під 1036 р., в Іпат. під 1034 р.; в новгородській сих записок нема зовсім. Дата 1036 р. здасть ся мнї певнішою, а то ось чому. Насамперед в Лавр., у всіх кодексах, перед снм роком є два порожні роки, означені роками, в Іпатській їх нема; далеко лекше прийняти, що в Іпат. помилкою написано по 6541, 6542, замість 6544, ніж в Лаврентієвській — противну похибку і свідоме вставлення двох порожніх років. Далі, у Скїліці під 1036 р. оповідасть ся, що Печеніги тричі нападали на візантійські землі, і се досить правдоподібно можна зв'язати з тим же печенізьким рухом, результатом котрого був і похід їх на Київ; ще важпйше, що Скїліца під тим же роком говорить: умерли руські князі *Несисѣлаѣс* και *Іаросѣлаѣс*, і почав правити *Зимѣлаѣс* (Седг. II. 514—5). Ся звістка, як бачимо, має помилки (відомости Скїліці про руську династію вагалі дуже баламутні), але тут для нас важно одно — се смерть того „Носистлава“. Очевидно, що се Мстислав, його смерть під 1036 р. вповні згоджуєт ся з датою Лавр., і се промовляє теж за сею датою для нападу Печенігів. Як з'явилась у Скїліці смерть Ярослава, трудно вгадати; дуже можливо, що властиво звістка казала лише, що умер Мстислав, а його землі забрав Ярослав.

дою Ярослава; Печеніги пустилися тїкати куди видно; багато їх потонуло в сусїдній річечці Сїтомлю¹⁾.

„Так вони погинули, а решта їх розбігла ся аж до нинїшнього часа“, закінчує своє оповідання літонись. Се значить тільки, що від того часу Печеніги зникли з арени київської політики і більше не нападали на Русь. В дійсности, як низше побачимо, головні масп їх, задержавшись якийсь час на нижнім Дунаю, рушили потім за Дунай на Византийські землі, а чорноморські степи зайняли Торки, а слідом — Половці.

Серед сих подій зверхньої, заграничної політики переходили важні переміни у внутрішній політичній системі Руси.

Ми полишили тут Ярослава, коли він, розбитий Мстиславом, мусїв піти з нпм на компроміс — відступити йому всі землі на схід від Дніпра. Не знати, о скільки помирив ся він з ролею володаря хоч більшої частини, але все таки тільки частини батьківської держави; знаємо тільки, що з Мстиславом і Брячиславом він жив у згоді, більш нічого. Але доля сприяла розширенню Ярославових володінь. 1033 р. вмер одинокий, здасть ся (більш не знаємо), син Мстислава Остап (Еустафій), а скоро (1036 р.) пішов за ним і сам Мстислав. Несподівано в руках Ярослава злучила ся ціла українсько-руська територія.

Може бути, що сей несподіваний успіх відживив в Ярославі ідею одности земель Руської держави: тогож самого року, як умер Мстислав, Ярослав відібрав Псковську волость у свого брата Судислава останнього з своїх живих братів²⁾; самого Судислава посадив він до вязниці, де він зіставав ся до Ярославової смерти, яких двадцять літ. Але цікаво, що одинокую волость, яка зісталась поза його руками — Полоцьку Ярослав не відібрав ані у Брячислава, ані по смерти його († 1044), коли на полоцькім столі засїв Брячиславич Всеслав, звістний чудодій, „егоже роди мати отъ влѣхвованія“³⁾. Не знати, чи вязали Ярослава на сім пункті якийсь почутя, чи які перешкоди, чи попросту смерть захопила його скорше, ніж він знайшов відповідну хвилю для прилучення сеї останньої незалежної від нього волости.

¹⁾ Іпат. с. 106.

²⁾ Приймаючи, що в Смоленську не було вже Станислава.

³⁾ Іпат. с. 109.

Таким чином від 1036 р. ціла Руська держава, з виїмком Полоцької волости, була під власттю Ярослава. Виїмок був стільки незначним, що літописець справді мав певне право з'ігнорувати його: він каже, що Ярослав по смерті Мстислава „бысть единовластець Руской земли“¹⁾.

Подібно як і його батько, Ярослав роздавав поодинокі волости з своєї держави своїм синам, в міру того як вони підросли. Се було зовсім природно, мало свої вигоди, як я виказував вище, і власне на початках Ярославового князювання в Києві став ся факт, що міг тільки піднести в очак його і інших погребу сеї політики. Факт, правда, переданий нам дуже коротко, так що можемо властиво тільки відгадувати його значінне: під 1019 р. читаємо, що Ярослав нагнівав ся на новгородського посадника Константина, послав його на заслання до Ростова, а три роки пізніше звелів його забити в Муромі²⁾. Константин був син Добрині, опікуна і свояка Володимира, що в своїм часі правив Новгородом в його імені; в ролі новгородського посадника Константин, розумієть ся, мав правити в Новгороді й далі по переході Ярослава до Києва. Коли як раз по тому Ярослав вчинив таку тяжку кару над таким першорядним репрезентантом дружинної аристократії (такі факти у нас взагалі незвичайно рідкі), то причина мусіла бути політична і дуже важна; трудно найти иньше об'ясненне окрім того, що Константин, зіставши ся по переході Ярослава до Києва правителем Новгорода, показав змагання до самостійнійшої ролі, до самостійного володіння — як то удавалось, певно, не раз давнійшими часами таким правителям, і за то був так незвичайно скараний. А власне проти подібних змагань служило роздаванне волостей членам своєї родини — синам.

Ярослав мав сім звістних нам синів. Найстарший — Ілля побіжно тільки згадуєть ся в катальогу новгородських князів: Ярослав посадив його в Новгороді, перейшовши до Києва, очевидно — ще малого, під опікою згаданого Константина, але він скоро вмер³⁾. Другий син — Володимир родив ся 1020 р.⁴⁾;

¹⁾ Іпат. с. 105.

²⁾ Соф. с. 134, Воскр. І. с. 328, Нікон. І. с. 77; датуєть ся сей факт тут 1019 або 1020 р., але катальог новгородських князів (1 Новг. с. 68), що в своїх звістках часом буває зовсім незалежним від літописи, говорять так, як би Константина заслали пізніше.

³⁾ 1 Новг. с. 66.

⁴⁾ Іпат. с. 102.

1036 року, коли йому отже було шіснадцять літ, послав його батько князем у Новгород. Третій — Ізяслав родився 1024 р.; йому не знати коли, можна догадуватись — теж скорше ніж мав він двадцять літ, батько дав в управу Турово-пинську волость; як бачимо, повторяться практика Володимирових часів, коли теж Новгород і Туров-Нинськ фігурують як волости старших княжичів. 1052 р. Володимир умер, полишивши сина Ростислава; його волость передав Ярослав Ізяславу, зіставивши їй далі в його руках і попередню Турово-Нинську волость¹⁾. Четвертий Ярославич — Святослав (род. 1027 р.) мав від батька в управі Волинь. Іятий — Всеволод зіставався при батьку до смерти його: літопись поясняє, що батько його любив найбільше, тому й держав при собі. Інші сини, певно, були ще за молоді, тому мабуть нічого не знаємо про їх волости. Старші сини, заступаючи батька в своїй волості під час спокою і на війні, виручали його часом і в загальніших потребах. Володимир, бачимо, ходить і в новгородські походи, і бере провід в кампанії против Візантії (1043).

Взагалі як в сфері заграничної політики, так і у внутрішніх відносинах князювання Ярослава становить продовження князювання Володимира, відновлене після певної перерви більшої або меншої — як для поодиноких земель. Подібно як за Володимира, зверхня політика має більш консервативний характер, її мета — злучити і задержати в цілості землі Руської держави; головню тільки на півночі, між слабкими і податливими фінськими народами розширяли ся неустанно далі її границі. Особлива увага звернена була на західню границю, де сформувався иньша сильна словянська держава, з сильним апетитом на сусідні землі Руської держави; тут, як я згадував, Ярослав по всякій імовірности задержав або може й розширив старі границі; натомість

¹⁾ Се все — що Ізяслав дістав був Туров і заховав його й далі, виникає з звістки, що в момент смерти батька він мав Туров (Інат. с. 114). В кодексах верзій суздальської й новгородської імя Турова пропущено, і в збірниках (Соф., Воскр.) доповнено: „в Новгороді“. Се доповнене само по собі не конче авторитетне, але що Ізяслав дійсно дістав Новгород по смерти Володимира, ще за життя батька, виникає з записки Остромирового євангелія 1056—7 р.: „Ізяславу князю... тогда прѣдръжашу обѣ власти: и отьця своего Ярослава и брата своего Владимира“ (Срезневскій Древніе памятники рус. письма). Се означенє для Новгорода — „волость Володимира“ промовляє за тим, що по смерти Володимира Новгородська волость безпосередню перейшла до Ізяслава, не вертаючи ся під управу Ярослава.

закарпатські землі за Ярослава ледво вже чи належали до Руської держави.

Відносини Руси до степових орд і за Ярослава більше пасивні: Русь, бодай в наших звістках, відбиває лише напади Печенігів, коли вони заходять за лінію укріплень (в околиці Києва), і зістаєть ся пасивним свідком вишираня Печенігів з чорноморських степів новою ордою. Походи Мстислава і Ярослава на Кавказ робили ся в інтересах Тмутороканської волости, для зміцнення її становища: вона тепер була вже руським островом, відтятим турецьким морем від решти Руської держави. Якихось заходів для привернення назад чорноморських степових просторів не чуємо — їх, видно, вирекли ся зовсім.

З ослаблення Печенігів на Руси скористали лише, щоб посунути сю оборонну лінію на полудень: Ярослав, вивівши велику силу невільників з походу на Польщу, поділив їх із Мстиславом і свою пайку ужив для колонізації Порося: „посади своя по Рси, и суть и до сего дни“¹⁾. Заразом Поросе заставлено рядом кріпостей (під 1032 р. про Ярослава сказано: „поча ставити городы по Рси“). Отже воєнна границя з Стугни, фортифікованої за Володимира, перенесена на Рось (всі звістні нам „городи“ по Роси стояли на її лівім боці); велика територія між Стугною і Росію була прилучена до осілих, оборонних земель. Із збудованих Ярославом міст можемо на певно вказати на Юрїв на Роси — названий очевидно по християнському імені Ярослава, як і Юрїв в чудській землі. По аналогії можна б здогадувати ся, що щось подібне міг зробити і Мстислав у себе, бо полуднева границя Сверхчини вимагала зміцнення не меньше від Київщини.

Перейдемо до заграничної політики. Про русько-польські відносини говорив я вище. В певнім звязку з ними стояли зносини з Німеччиною. Ми бачили вже, що ще під час своєї боротьби з Святополком Ярослав уложив був против Болеслава союз з імп. Генрихом. Потім у 30-х рр. в своїй боротьбі з Мешком Ярослав знову виступає поруч Німців, дуже можливо — що й за порозумінням з ними. По третє бачимо його в спільній політиці з Німеччиною, коли вони разом підтримують Казимира.

На жаль, наші звістки про зносини Ярослава з Німеччиною зовсім припадкові і бідні, хоч позволяють догадувати ся, що зносини сі були досить живі. Так маємо звістку (пізнійшу, але авто-

¹⁾ Іпат. с. 105; як показують кінцеві слова, се писалось перед новим спустінням Порося, що стало ся в 90-х рр. XI в.

ритетну) про руських посів у Генриха III при кінці 1040 р. (30/XI)¹⁾. Хроніка Лямберта оповідає, що 1043 р. знову було у Генриха III посольство від „руського короля“, з пляном оженити Генриха з донькою того руського короля, але з сього пляну нічого не вийшло (Генрих вибрав уже собі иньшу жінку), і вони з жалем (*tristes*) мусіли вертати, обдаровані замість принесених дарунків²⁾. Але не встигнуши оженити самого Генриха, руська династія навязала десь в середині чи в другій половині XI в. цілий ряд пньших шлюбних зв'язків з Німеччиною — про се ми маємо принагідні звістки, без докладніших пояснень. Так Святослав Ярославич мав бути оженений із сестрою єпископа трірського Бурхарта³⁾. Котрийсь иньший з руських князів — гех Ruzogum, мав доньку саксонського маркіграфа Отона з Орлягмунда, і вона по смерті чоловіка вернула ся в Німеччину, вийшла тут за сина баварського герцога Отона з Нордгайма — Конона, а свою доньку від сього руського князя видала за „одного з тірінгських вельмож Гунтрама“⁴⁾. Третій — знов не звістний нам на імя гех Ruziae мав бути оженений з Одою, донькою Леопольда графа штадського; вона теж пережила свого чоловіка поховала його гроші, а сама з сином Warteslau вернула ся в Саксонію, й тут вийшла знову за муж; сей Вартеслав вернув ся потім на Русь і правив батьківськими землями, побравши назад заховані гроші⁵⁾. Хто були сі анонімні князі, оженені з Німцями, не можна сказати на певно, і всякі здогади будуть тут зайві —

¹⁾ Т. зв. Саксонського аналіста — *Mon. Germ. h. Scr.* VI р. 684; про авторитетність його звістки див. вище с. 23.

²⁾ *Monum. Germ. hist. Script.* V р. 153; з яких джерел черпав відомости для сих часів Лямберт (писав він в останній чверти столітя), вістаєть ся нев'ясненням (див. *Wattenbach II*⁶ с. 104); крім нього *Annales Altahenses* — XX. 198.

³⁾ Лямберт I. с. р. 153.

⁴⁾ *Annalista Saxo* р. 693 і 737.

⁵⁾ Ся звістка іде з джерела меньше певного, з хроніки Альберта Штадського, XIII в. (*Monumenta Germ. h. Scr.* XVI р. 319), в своїх генеалогічних звістках часто баламутного (див. *Wattenbach II*⁶ 440); але самого факту відкинути не можна. З сего звісткою зв'язують иньшу — в генеалогії Вельфів XII в. (*Monum. G. h. Scr.* XIII р. 734, порівняти *Historia Welforum* в XXI р. 460) — про доньку графа Куна, тестя Рудольфа Вельфа, видану за руського короля (гех Ruzogum), уважаючи се перекрученням поданої в тексті звістки про Оду — див. розвідку Вайца *Über eine alte Genealogie der Welfen* — *Abhandl. der Berliner Akademie*, 1882.

могли се бути молодші Ярославичі¹⁾ із старших не можна думати тільки про Всеволода, бо його вдову бачимо в Київі й півнійше. Недавно опубліковані „молитви Гертруди“ з мініятюрами XI в. дають досить правдоподібну, хоч і не вповні певну вказівку, що Ізяслав був оженений з якоюсь німецькою княжною, Гертрудою на імя²⁾. У всякім разі зістають ся досить певні звістки про три шлюбні звязки руських князів з другої половини XI в. з німецькими династіями.

Дуже живі зносини бачимо за часів Ярослава між Руссю і скандинавськими країнами. Варязькі дружини невідмінно вступають у всіх важніших походах Ярослава, почавши від його бунту проти батька до походу на Візантію 1043 р. Незалежно від служби, удавали ся на Русь скандинавські династи в прикрих хвилях — нпр. оповідаєть ся про Оляфа св., норвежського короля, що він перебував у Ярослава, коли його вигнали з Норвегії, й т. и. Взагалі в скандинавських сагах маємо багато звісток про подорожі та побут Скандинавів на Русі з тих часів. Безперечно, під свіжою памятю сього варязького натовпу за Ярослава сформувала ся і варязька теорія початку Русі.

В звязку з сими живими зносинами стоять і скандинавські звістки про шлюбні звязки з руською династією. Так Ярослав мав за жінку Інгігерду, доньку шведського короля Оляфа; звичайно припускають, що се була Ярославова жінка Ірина, що се було її друге, християнське імя (Ірина — Інгігерда, імена однаково починають ся)³⁾. Славний авантюрист: Гаральд Сьміливий

¹⁾ Такий здогад виставив ще Карамаїн I. 20; він догадував ся, що Вартеслав може означати Бориса Вячеславича (імя батька, мовляв, помішано з іменем сина). Але ці звістки про шлюби можна прикладати не тільки до Ярославичів, але й до старших Ярославових унуків, нпр. можна думати про Ростислава Володимировича, про Романа або Гліба Святославича і т. и.

²⁾ Див. про се мою статю: Київські мініятюри при Трірській псалтирі в Записках наук. тов. ім. Ш. т. XLIX; з молитов виходило б, в такім разі, що Ізяслав потім розвів ся з сею Гертрудою. Інші думають, що мова тут про польську принцесу, сестру Казимира. Тексти й мініятюри видані 1901 р. в Трирі п. т. Der Psalter Erzbischofs Egberts von Trier (Festschrift der Ges. für nützliche Forschungen zu Trier). Про неї ще статі Бобрінського в Записках имп. археол. общ. т. XII, Абрагана в Kwart. hist. 1902.

³⁾ Про Ярославову жінку Інгігерду каже Еймундова сага і гльоса Адама Бременського (старші рукописи її маємо вже з XIII в.) — Monum. G. hist. Scr. VII p. 319 (Ingrad, Ingrid); в найважнійшій кодексі Адама — віденській, сього нема. Ярославову жінку Ірину згадує

(Hardraade), норвежський принц, що потім був і норвежським королем, оженив ся з донькою Ярослава, котру скандинавські джерела звуть Єлисаветою. Сага про нього оповідає, що коли Гаральд посватав її, Ярослав не відмовив, але сказав, що такий принц без держави і без великих грошей, як він, перше мусить чимсь прославити ся, аби шлюб сей не здавав ся нерівним, і Гаральд пустив ся в сьвіт, добувати слави, і потім дійсно Ярослав видав за нього доньку¹⁾.

Ларіон у своїм Слові (котрого часу ближше не знаємо, особливо коли мати на увазі, що воно могло бути сказане ним і перед посвященням на митрополита). Під 1050 р. записана в літописи смерть „Ярославлеї княгині“. в місяці лютім — значить в 1051 р., але на імя вона не названа. Окрім того є новгородська традиція, але пізніша, XV в., про Ярославову жінку Анну, поховану в новгородській катедрі св. Софії — див. 1 Софійську і 3 Новгородську під 1439 р.; літописна записка при тім називає її жатірю Володимиря Ярославича, що родив ся, як сказано, 1020 р. Вона могла бути першою жінкою Ярослава, але цікаво, що Еймундова сага говорить про Інгігерду в історії боротьби Ярослава з Вуріслейфом і Вратилавом, значить у 1017—8 рр. Сушити голову над розв'язанням сього питання одначе не оплатити ся, бо все се відомости непевні, окрім імени Ірини і смерті Ярославової княгині 1051 р. (може сієж Ірини. Про скандинавських династій на Русі див. нпр. *Antiquités russes* I. 345, 459, II. 19.

¹⁾ Впорядчик сеї саги, — котру маємо в рукописах XIV в., каже, що під час тих подорожей Гаральд аложив пісню про Єлисавету з 16 строф, з однаковим закінченням; він сам наводить з них шість :

Корабель наш обминув Сицилію; ми були гарно убрані, як належать ся; швидкий корабель, з високою коржою, сунув ся скорим бігом, несучи на собі вояків; думаю, що непроворний ледви чи б заїхав туди; але руська дівчина в золотій гривні мною помітує.

Стали ми до бою з Трандами; їх було більше; була то справді завзята й страшна битва; мене молодого відтягнули від їх молодого короля, забитого (мною) в бою; але руська дівчина в золотій гривні мною помітує.

Шіснадцятєро нас, жінко, вичерпали воду з корабля в чотирох переділках серед сильної бурі; тяжко наложений корабель обливали хвилі; думаю, що непроворний ледви чи б заїхав туди; але руська дівчина в золотій гривні мною помітує.

Я вмю вісім штук: вмю складати вірші, добре їзжу конем, вправний в плаваню, вивчив ся совгати ся на скі, потраплю кидати списи і веслувати; але руська дівчина в золотій гривні мною помітує.

Ніяка жінка або дівчина не заперечить того, як ми одного дня рано з'явили ся в однім західнім місті — там ми намахали ся мечем, валили зброєю, полишивши докази того, що сьмо вчинили; але руська дівчина в золотій гривні мною помітує.

Аби покінчити з західньою Європою, перейдемо ті спорадичні звістки, які маємо ми про зносини Руської держави й її династії з иньшими західніми краями сього часу.

Ярослава донька Анна була за мужем за французьким королем Генрихом. Сей факт, що він так далеко шукав собі жінки, звичайно пояснюють прикрим досвідом, який дізнав його батько від папських кар, оженивши ся з своячкою. Але Русь тоді стояла в таких тісних зносинах з заходом, що можна обійти ся без такого спеціального пояснення. Анна була другою жінкою Генриха; шлюб з нею став ся 1049 чи 1050 р. Переживши чоловіка († 1060), Анна якийсь час жила в монастирі, потім вийшла за муж знову за графа де-Крепі, а по смерті його вернула ся знову до сина — короля Філіпа. Як за життя Генриха, так і по його смерті брала деяку участь в справах, і її підписи стрічаємо на документах разом з підписами Генриха та Філіпа; на однім з документів маємо мабуть її власноручну підпись — кирилицею (Ана рѣина — очевидно regina). Останній документ з її підписом маємо з 1075 р., і потім нема про неї ніяких згадок¹⁾.

Я родив ся там, де Упландії натягають луки; тепер я правлю серед скал вояцькі кораблі, ненавистні гречкосіям; від коли пустили ся ми в світ, в ріжних місцях розбивали ми човном хвилі; але руська дівчина в золотій гривні мною помітує.

Antiquités russes II. 56; третю строфу уважають підробленою.

Тут треба ще згадати звістку Адама (Monumenta Germ. h. Scr. VII. 324), що коли 1016 р. Кнут Великий опанував Англію, сини забитого ним Едмунда — Едмунд і Едвард вислані були до Швеції, а звідти на Русь. В дійсности ми знаємо, що вони перебували на Угорщині, але нема нічого можливого, при тісних зносинах скандинавських країв з Русію, що побували вони й на Русі. Гільсатари Адама додають, що сестра Кнута була за руським князем (ib. 325), але ся звістка мабуть хибна.

¹⁾ Особа сеї руської королеви досить звертала па себе увагу; ще 1825 р. вийшла спеціальна розвідка Лобанова-Ростовского *Récueil des pièces historiques sur la reine Anne ou Agnès* (так вона підписана на акті 1060 р.) *épouse d' Henri I.* Новішими часами теж не переставали появляти ся статі й замітки, особливо під впливом нової *alliance franco-russe*, але переважно досить побіжні — нпр. в К. Старині 1884, VII (замітка до портрета); С. Сыромятниковъ *Русская княжна на французскомъ престолѣ* Новое время 1893, і нова замітка там же в 1900; в Историческому Вѣстнику 1894, I — статя Тігіряева „Французская королева Анна Ярославна“; в Вѣстнику иностранныхъ литературъ 1894, II — „Дочь Ярослава Мудраго, Французская королева“; *Caix de Saint-Aymour — Anne de Russie* (*Revue Hebdomadaire*, потім у збірнику *Mélanges pour servir à l'histoire des pays qui forment aujourd' hui le dép. de l' Oise*, 1895); *Henri Buteau — La princesse Anne* (*Nouvelle*

Угорські джерела кажуть, що батько короля Андрія, свояк св. Стефана, Володислав Лисий мав жінку з Русі (*uxorem de Ruthenia dicitur accepisse*), і його сини Андрій і Левента, втікши з Угорщини в часі смерті Стефана († 1038), якийсь час перебували на Русі: з початку удали ся до Чехів, потім до свого свояка польського в. князя Мечислава, звідти на Волинь (*ad regem Lodomeriae*), та той їх не прийняв, і вони були пішли „до Куманів“ (!), але дізнавши тут лиха, подали ся „на Русь“ (*ad Rusciam*), і тут перебували, доки угорська старшина не покликала Андрія на королівство (1046 р.). Чи під час свого побуту на Русі, чи вже ставши королем, — Андрій теж оженив ся з донькою „руського князя“, близше невідомого¹).

Для русько-візантійських відносин маємо також тільки уривкові відомости, з котрих годі довідатись щось докладніше.

Від часів Володимирового шлюбу не маємо ніякої звістки чи натяку, щоб добрі, союзні відносини між обома державами мали порватись чи поспувати ся за його життя; теж було і по смерті Володимира; візантійські хроністи, оповідаючи про похід 1043 р., досить виразно говорять, що за Володимира і пізнійше до сього походу не було розмиря з Русією²). Руські купці далі перебували в Царгороді більшими ватагами, як згадує Скільца, руські полки далі постійно служили в візантійським війську, фігу-

Revue т. 75); A. Thomas *Essais de philologie française*, Paris 1898 — статя про ту кириличну підпись Анни (автор читає її як Ана реїна; Воротниковъ Анна Ярославна королева Франції, 1901 (драма, з історичним вступцем).

¹) Так згідно оповідають угорські копіляції XIV—XV в. — переписки старої угорської хроніки, що не заховала ся в первісній формі — *Chronicon Budense* (ed. Podhradzky p. 90, 102, 107), *Margi Chronica* (ed. Toldy с. 47, 49, 50), Туроц — вид. Швандтнера гл. 39 і 42. Симон Кеца (XIII в.) знає тільки, що Андрій і Левента удавали ся на Русь, але не були прийняті а *duce Lodomerie* з огляду на їх ворога — угорського короля Петра, а про їх матір і т. и. нічого не знає (с. 113—114, ed. Endlicher). Про відносини сих джерел див. *Marczali Ungarns Geschichtsquellen im Zeitalter der Arpaden* с. 39 і далі, *Kaindl Studien zu den ungarischen Geschichtsquellen*, VII—XI (*Archiv für öster. Geschichte* т. 85 і 88). Імени Андреївої жінки ані її батька сї джерела не подають. *Bonfinius Rerum ungaricarum decades* (1581) р. 199 аже її Агмундою, а з легкої руки Прая (*Dissertationes historico-criticae* р. 130) пішло, що вона була донька Ярослава й на Русі звала ся Анастасія — Карамзін II с. 19, Соловйов I с. 208, і ще новійше — нпр. у Грота *Мадьяри и Славяне въ прошломъ* (1893) с. 16.

²) Особливо Псель с. 144, пор. Скільца с. 551 (як нижче).

руючи в різних кампаніях, а крім того Візантія користалася при нагоді із спеціальної помочи руських князів. Скіліца оповідає, що в війні Візантії з кримськими Хозарами 1016 р., коли знищено єї останки Хозарської держави, Грекам помагав „брат Володимира *Σφέρυρος*“¹⁾ Судячи по докладній даті (початок 1016 р.), се було вже по смерті Володимира; чи був то дійсно якийсь Володимирів свояк, не знати (певно, що не брат, але звістки Скіліци про руську династію взагалі недокладні). Саме ім'я сього Володимирового брата досить близько нагадує Сьвятополка, і в тім нема нічого неможливого, що він міг тоді дійсно помагати Візантії (се ж було ще перед початком його боротьби з Ярославом). Потім ми маємо у Тітмара звістку про якесь посольство з Києва до Візантії в осени 1018 р. Тітмар се оповідає про Болеслава, що він з Києва „послав до сусідньої Греції послів, обіцяючи імператору все добре, коли він схоче бути йому приятелем, а ні — то буде йому сильним ворогом“²⁾; але правдоподібно, се було посольство не так Болеслава як Сьвятополка, може викликане якимись, нам незвістними зносинами з Візантією Ярослава. Далі в 20-х роках (1023—4) маємо звістку у тогож Скіліци про якогось руського ватажка, котрого він зве: „*Χρυσόχειρ* (Золоторукій), свояк небіжчика Володимира“. Сей ватажок з 800 мужа прийшов був до Царгорода, ніби хочачи вступити в візантійську службу, але коли імператор казав йому наперед розброїтись, він не схотів і поплив далі; побив візантійську сторожу в Дарданелях, що не давала йому вийти на берег, і дістав ся до Лемна, але тут візантійські генерали підступом вирізали його полк³⁾.

Сі уривкові звістки у всякім разі цікаві, бо показують, як живі були зносини між Русією й Візантією в першій половині XI в. Серед сих відносин наступив конфлікт 1043 р. Причини його не зовсім ясні. Ми маємо про сю війну оповідання трох сучасників: Пселя, Аталіоти і Скіліци; вони згадують і про мотиви сеї війни, але від тих згадок єї мотиви не стають нам ясними. Псель каже, що Русинів, давніх ворогів Греків, здержував тільки страх перед імп. Василем, і по його смерті (1025) вони задумали відновити свої напади на Візантію, але його наступники показали досить сильними і для них страшними, аж нездарне правління імп. Михаїла Пафлагонянина заохотило їх до війни; нім вони одначе зібрали ся до війни, на престолі засів уже Константин Мономах, і вони лише, аби не пропали ті приготування, розпочали з ним

¹⁾ Cedreni II, 464. ²⁾ VIII. 16. ³⁾ Cedreni II. 478—9.

війну. Розуміть ся, се тільки нездалі мірковання. Важніше оповіданне Скіліці, що причиною була якась бійка в Царгороді з руськими купцями, де одного купця забито. Се само по собі дуже правдоподібна річ і могла бути безпосереднім поводом війни, але судячи по великим заходам до походу і по неохоті Ярослава до згоди, тяжко припустити, що похід мав на меті тільки сатисфакцію за убитого купця. Найправдоподібнішим здаєть ся міні, що Ярослав хотів сильно настрашити Візантію і вижогти особливі привилеї для руської торгівлі, подібно як ми бачили се в 1-ій половині X в.¹⁾.

Зібрані були руські полки і прибрані варязькі. Скіліца, очевидно побільшуючи, рахує всього руського війська аж на 100 тис.; правдоподібніше число знаходимо у Аталіоти — 400 човнів, значить коло 20 тисяч мужа. Безперечно в усякім разі, що похід був сильний. Головний провід Ярослав віддав сину Володимирю, а властиву управу мав Вишата, оден з визначніших київських бояр. Військо посаджено на кораблі, і руська фльота рушила просто на Царгород. Руське джерело каже, що ініціаторами такого сьміливого руху на самий Царгород були Варяги, тим часом як Русь радила Володимирю вийти на берег ближше, коло Дунаю, значить — пустошити придунайські землі.

Як то бувало звичайно з руськими походами, і сей вибрав ся зовсім несподівано та захопив Візантію неприємованою. Ногайки прокрали ся руські кораблі в царгородську протоку й стали в сусідстві Царгорода, а імператор не мав під рукою ніякої фльоти. Він посилав до Руси, звиваючи їх до згоди й обіцюючи сатисфакцію, але Русини не хотіли згоди й зажадали на глум неможливої контрибуції: в однім джерелі — по 1000 статерів на човно, в другому ще по більше — по 3 літри (фунти) золота на вояка. Імператор мусів ладити ся до війни; зібравши що міг кораблів, він виїхав сам з ескадрою і стрів руську фльоту недалеко Боспорської протоки; та стояла спокійно в порті, чекаючи нападу. Щоб зачепити її, імператор вислав кілька трієр з „штучним огнем“. Сей огонь наробив такої шкоди руським кораблям, що вони після сього не відважили ся стати до бою з грецькою ескадрою, подали ся назад, але дуже нещасливо — спіткала їх буря, дуже багато кораблів пропало, а тим часом над берег насыпіло сухопутне грецьке військо і звідси почало нищити Русь. Скіліца

¹⁾ Про наші джерела що до сеї війни й деякі суперечности їх див. урив. 3.

каже, що нарахували 15 тис. трупів на побережжю. Після сеї невдачі Русь помандрувала до дому морем і суходолом, бо кораблів зістало ся за мало в порівнянню з військом. За кораблями на-здогін пішла грецька ескадра з 24 кораблів; вона напала на руську флоту, але та перемогла і грецьку ескадру знищено зовсім; після сього руські кораблі з Володимиром вернули ся, видно, до дому щасливо. Натомість гірка доля спіткала сухопутне військо. Руська літопись рахує його на 6000; проводу взяв Вишата: літопись каже, що ніхто з бояр не хотів узяти проводу над ними, видко — становище їх було дуже небезпечне, тоді пішов Вишата, не хочючи лишити його без проводу: „аще живъ буду, то с ними, аще ли погибну — с дружиною“. Дійсно, се військо перестрів недалеко Варни намістник подунайської области Катакальон Вест і роспудив їх. Богато невольників (по Скіліці 800), разом з Вишатою відіслано до Царгорода, і багато з них осліплено по тодішній візантійській моді.

Так закінчив ся сей останній руський похід на Царгород. По словах літописи, русько-візантійські відносини упорядкували ся три роки після походу — „миру бывшу“, але на жаль про умови й обставини сеї згоди не знаємо нічого окрім того, що руських невольників пущено на Русь. Кілька років пізнійше (не пізнійше 1052 р.) сі відносини зміцнені були шлюбом: за Всеволода Ярославича висватано візантійську царівну¹⁾. Мусіла то бути якась дівчина з родини Константина Мономаха, і по його імені старший її син названий був Мономахом, але ближших подробиць про неї ніяких не маємо.

У внутрішній політиці, як бачили ми, політична система Руської держави далі операла ся на династичній основі, тепер відсвіжений, бо на місце родини Володимировичів по всіх землях, окрім Полоцька, посаджено синів Ярослава. Дружинна верства, де сильні домішки чужі, варязькі, значно ще неутралізували локальні елементи, далі розтекала ся по цілій Руській державі, вьжучи її свідомістю своєї одности. Як далі, київське право і законодавство впливало на право і практику цілого простору держави, відмінюючи місцеве звичайове право, а змагання коло дальшого розширення нової релігії та візантійської культури змі-

¹⁾ Іпат. 113

цняди заложені Володимиром культурні звязки. Взагалі „єдиновластство“ Ярослава, що в одніх землях зайняло в сумі коло двадцяти літ, а в інших ще далеко більше, було дальшим, дуже сильним поступом в еволюції внутрішніх звязків, внутрішньої одности земель Руської держави, заложеної Володимиром. Воно і не принесло, не додало до них нічого нового, розвивало тільки попереднє, служило, як я вже сказав, дальшим продовженням Володимирого князювання, а положеннє наше тепер о стільки ліпше, що з Ярославових часів знаємо ми про внутрішню політику правительства далеко більше й певнїше, як з Володимирових.

Про законодатну діяльність Володимира, ми, пригадаймо, маємо властиво тільки оповіданнє про устануєннє і знесеннє кари смерти за убийства, та непевну церковну уставу. З Ярославом справа стоїть пнакше; маємо не лише кілька зовсім певних його законів і розпоряджень, але ще його особа займає спеціальне, виїмкове місце в традиції нашого давнього законодавства, покриваючи собою давнїші і пізнїші стадїї його розвитку. Руський правний кодекс „Правда руська“ від дуже давнього часу — напевно від XIII в., без ріжницї давнїших і новїших частин уважаєть ся „установ“, або „судом“ Ярослава (Судь Ярославль Володимирица“, як надписаний він у кодексі Кормчої XIII в.), і в традиції звязуєть ся з переходом Ярослава з Новгорода до Києва: відсилаючи новгородське військо до дому, Ярослав передав їм „Правду“, поручаючи їм тримати ся сих законів: „по сей грамотѣ ходите, яко списахъ вамъ, такоже держите“¹⁾. Се резумієть ся, локальна новгородська традиція, але погляд на Руську Правду як на закони Ярослава ледви чи можна уважати спеціально новгородським. Тут до певної міри мусіло вплинути становище Ярослава як патріярха нової княжої динасії і останнього „єдиновластця“ Руської держави, подібно як практика „за великого князя Витовта“ була протягом віків виходною точкою для реїляментації всяких відносин в. кн. Литовського. Але окрім того мусимо прийняти, що Ярослав таки дійсно зазначив себе в сфері нормовання державних відносин і звичайового права чимсь особливим. Воно й зрозуміло, бо Ярослав має уже до роботи з більше устануєними державними відносинами ніж його батько.

Не запускаючи ся в річеву аналізу (на се буде місце далі²⁾), я зазначу тільки, що всі редакції Руської Правди, які маємо,

¹⁾ і Новг. с. 84 (другої редакції, старша редакція Новгородської літописи ще не має сього епізода). ²⁾ В т. III гл. IV.

не були офіційними кодифікаціями, а приватними, більше або менше повними збірками правових норм. Найстарша редакція (перші 17 параграфів коротшої Руської Правди, по загальному прийняттю поділу) може належати не пізніше як першій половині Ярославового правління: право, в ній скодифіковане, може бути навіть старше від Ярослава. Друга редакція, чи так звана Руська Правда Ярославичів, зладжена десь в перших роках по смерті Ярослава, містить право часів Ярослава, з деякими змінами його синів — місцями зазначеними, місцями, бути може, не зазначеними. Ми таким чином не маємо кодексу, де б було представлено в чистім виді право Ярослава, завсіди одначе, на підставі сих двох редакцій можна виробити собі певне понятє про право часів Ярослава (головно право карне). Тяжко тільки вказати, що внесено було в се право законодавством чи практикою Ярослава. Ми майже не маємо вказівок в сїм напрямі, знаємо властиво тільки про заведенне ним кари смерти, знесеної його синами¹⁾. Маємо ще „урок Ярославль“ вирнникам: таксу, що нормує натуралії, які має право побирати судовий урядник-вирник, і час, протягом котрого він може вимагати виживлення від місцевої людности²⁾. В декотрих кодексах іменем Ярослава надписує ся й иньша, спеціальна такса: поплата осьменникам (міській поліції) при мощенню мостів у Новгороді; дійсно, в тім нема нічого неможливого, що й ся такса належить Ярославу³⁾. Правдоподібно і більше аналогічних такс мусіло вже існувати за часів Ярослава, а мали вони на меті, очевидно, оборону громад від надужитє княжої дружини, — факт дуже характерний.

Крім сих вповні автентичних документів Ярославової законодатної діяльності маємо ще оден дуже інтересний, але вже зовсім непевний, кажу про т. зв. Церковну уставу Ярослава. Вона має предметом церковний суд, головно в справах моральности і супружих відносинах вірних взагалі; відома вона тільки в пізніх рубописях (найстарша XV в.) і нема про неї ранійших згадок. Що в теперішнім виді вона не може належати до часів Ярослава, в тім не може бути найменьшої непевности; чи була вона простим фальсифікатом, чи опираєть ся на якісь традиції про Яро-

¹⁾ Карамз. кодекс § 76, пор. § 2. ²⁾ Академ. кодекс § 42.

³⁾ Калачева Предвар. свіднія² с. 129, тут агадано два кодекси — в XIV і XV в., що мають імя Ярослава в титулі сеї такси. В науці вже належність її Ярославу досять принята, хоч більш гіпотетично, як категорично, див. нпр. Хрестоматию В.Буданова I³ с. 81, Барсова Географія² с. 193, і т. п.

славою устату, чи нарешті мала в основі дійсно якусь Ярославову хартію, пізнійше розширену і змодифіковану, се все ще питання нев'яснені, бо й сама устава далі ближше не аналізована.

В розвитку християнства і звязаної з ним візантійської християнської культури наша літопись констатує великий поступ за часів Ярослава, завдяки його заходам; а писала ся вона тоді, коли пам'ять про князюваннє Ярослава була ще сьвіжа на Руси. „За Ярослава віра християнська почала плодитись і ширити ся“, каже літопись¹⁾, і зазначає два моменти, що вплинули на її дальший розвій. Оден — се початок монашого життя: „почали множити ся чорноризці, і почали істнувати монастирі“. То був і в Візантії час особливого розвитку монашества, коли воно в очах суспільности являлось, щоб так сказати, нормальною формою християнського життя, тим часом як сьвітське жите уважалось тільки нездарною імітацією правдивого християнського життя. Тож розповсюдненнє й на Руси монашества, на тодішній погляд, мало бути невідмінною умовою доброго розвитку християнства. По словам літописи, Ярослав мав особливе замилуваннє до монахів („излиха бѣ любяче черноризьци“), і за його часів почали засновувати ся монастирі; се потверджує й Іларіон в своїм образі християнського життя на Руси („монастыреве на горахъ сташа“), і Нестор (в Житії Теодосія), але докладніших відомостей про ці монастирі не маємо, окрім монастирів св. Георгія і св. Ірини, поставлених в Києві, в сусідстві митрополії, в честь християнських патронів Ярослава і його жінки. Монастирі ці одначе не мали важного значіння. За те на останні роки Ярослава припадають початки (тоді ще не показні) славного пізнійше київського Печерського монастиря.

Другий момент, зазначений літописею, се заходи Ярослава коло розповсюдненнє книжної осьвіти і книжности. По її словам, Ярослав „книгамъ прилежа“, читав книжки днями й ночами, і заходив ся коло помноженнє книжок: він зберав „писців“, по теперішньому — літератів, і поручав їм перекладати книги з грецького на славянське і попросту списувати (Русь багато черпала з готового запасу полуднево-славянських перекладів). Велику, по тодішньому, бібліотеку спорядив Ярослав при збудованій ним Софійській катедрі („многы книги списавъ положи въ церкви св. Софьи“). Поруч з тим Ярослав міг далі вести заходи Володимира коло розповсюдненнє книжної осьвіти. Досить авторитетна звістка літописних компіляцій²⁾ оповідає під 1030 р., що Ярослав, при-

¹⁾ Іпат. с. 106. ²⁾ 1 Соф. с. 136, Нікон. I. с. 79, Твер. с. 146.

їхавши в Новгород, зібрав з поміж дітей старост і священників триста душ і звелів їх учити „книгам“: лишаючи на боці подану тут цифру зібраних дітей, що до самого факту ледви чи можуть бути які непевности. Розуміть ся, подібні заходи мусіли мати місце й по иньших краях. Літописець високо цінить ці заходи Ярослава коло книжности й освіти. Він порівнює діяльність його з діяльністю батька і Володимиру признає заслугу початків — християнізації Русн, а довершення її — Ярославу: „як то буває, що оден з'оре землю, другі засіють, а иньші пожнуть і їдять богаті овочі, так і тут: батько Ярослава з'орав і зробив землю м'яккою — просвітивши хрестом, а Ярослав, Володимирів син засіяв книжними словами серця вірних, а ми пожинаємо, користаючи з книжної науки“¹⁾.

Далі будовано церкви, заходили ся коло помноження духовних. Літописець підносить, що Ярослав „ставив церкви по містах і ріжних місцевостях (по градомъ и по мѣстомъ), приділяв священників і забезпечав їх із своїх доходів (дая имѣния своего урокъ), поручав їм поучати людей (в християнстві) та частійше відправляти службу; і множились священники, і число християн“. З другого боку маємо маленьку подробицю репресій проти репрезентантів старої релігії — волхвів, правда — в звязку з замішаннями, що повстали через них, в Суздальській волости (1024): волхви вказували на певних старих людей, що мовляв „держати гобино“ (урожай), і забивали тих людей; Ярослав, довідавши ся про се, приїхав до Суздаля й казав арештувати тих волхвів, повасилав або покарав смертию, а людей мав поучувати, що неврожай або хоробу посилає Бог за гріхи людські, а люде того насилати не можуть“²⁾.

Число катедр мабуть було помножено; з певністю можемо вказати тільки на одну — в новозбудованім чи відновленім Юриві на Червоному. Я вже згадував про здогад, що київська митрополія була заснована теж за Ярослава, але сей здогад не має під собою ґрунту³⁾. Інтересним фактом в історії цієї митрополії натомість було поставлення з волі Ярослава митрополитом Русина Іларіона собором єпископів у Києві⁴⁾. Се сталося 1051 р., коли політичні відносини з Візантією були вже полагождені; але поставлення довершено, очевидно, без порозуміння з патріархатом. Звичайно в сім факті бачуть змагання до незалежности руської церкви; щось певне сказати в сій справі не можна, бо маємо тільки голу

¹⁾ Іпат. с. 107. ²⁾ Іпат. с. 103. ³⁾ Див. т. I с. 461. ⁴⁾ Іпат. 109.

звістку, про відносини патріархату до сієї справи не знаємо, а головню — що до нового поставлення митрополита, по Іларіоні, Ярослав не дожив, і ми не можемо судити, чи се він зробив як виімок, чи хотів зробити з того практику на пізнійше. Взагалі в давній Руси не бачимо якогось такого загальнішого змагання: боротьби за автономію церкви не видко, але заперечити сієї тенденції у Ярослава також не маємо права, хоч зовсім можливі й иньші об'яснення сього факту: нпр. що Ярослав хотів мати руських митрополитів, а не Греків, і своїм радикальним кроком хотів зробити пресію на патріархат, або що йому важна була як раз особа Іларіона, його надворного съвященика і незвичайно освіченого чоловіка, що цілою головою стоїть вище взагалі над рівнем давнього руського письменства. Головню ж, що занадто мало знаємо про обставини сього факту.

З християнством далі йшов в парі вплив візантійської культури. Вище згадувало ся про заходи Ярослава коло розповсюдження освіти: тепер ще згадати треба про візантійську штуку.

Ярослав, видко, любив будувати. Скоро лише опанував Київ, забрав ся до будови нової церкви св. Софії, на місце тієї, що згоріла попереднього року¹⁾. Та ріжні політичні клопоти відвернули його увагу від сеї справи на довший час, і вже по заспокоєнню Руської держави розпочав він на ширшу міру свої грандіозні, як на той час, і розкішні будови в Києві. Для того занято було під місто великий простір поля, де була битва з Печенігами 1036 р. Тут Ярослав поставив „Золоті ворота“ з церквою Благовіщення над брамою, патрональні монастирі св. Георгія і св. Ірини, і головню — нову, катедральну церкву св. Софії; очевидно, він ішов тут за прикладом головної окраси Царгорода юстиніанової св. Софії, хоч плян і стиль київської зовсім инакший від царгородської св. Софії. Се мав, очевидно, бути взірець краси і розкоші грецької штуки, призначений на те, аби піддержати славу Києва як соперника Царгорода (*aemula sceptri Constantinopolitani*, як називає його архієпископ бременський Адам). Київська Софія справді зісталась розкішною пам'яткою тодішньої грецької штуки, одною з найбільш важних в сім роді. Церкву в середині богато декоровано мозаїкою, „иконами многоцѣнными, и златомъ, и сребромъ, и сосуды церковными“. В Новгороді Ярослав теж поставив нову катедру св. Софії, на місце давнійшої, що також

¹⁾ 1 Новг. с. 89.

згоріла, не так розкішну як в Києві, але славу в історії Новгороду як його палядіум.

Як про одну з подробиць візантійських культурних впливів я згадував про монету Володимира. Золотої монети після нього на Русі вже не звісно, срібну маємо з іменем Георгія (Ярослава) і ще з кількома суперечними написами: одні читають на декотрих Святиполка, а на других Георгія-Ярослава, інші відчитують Петра і Дмитрія, інші признають неясними. Монети, звичайно признавані Святиполковими, дуже подібні до Володимирових — мають портрет князя на троні, з другого боку туж геральдичну фігуру, але змодифіковану; написи відчитують (але з великими натяганнями) „Столць на столѣ, а се ето серебро“. Монети Юрія-Ярослава, ті що на певно йому належать, визначають ся делікатною роботою і мають образ св. Георгія з грецькою написю: *Γεωργιος*(ς), з другого боку — геральдичний знак з написю — Ярославле сьребро, і на рамці: *αμην* (се т. зв. III тип Ярославових монет)¹⁾.

Отсе й було б все важніше, що ми знаємо з часів Ярослава. Для князювання, що тягло ся без малого 40 років (рахуючи від смерті Володимира), що було останнім „єдиновлаством“ на Русі і полишило справді важні сліди в житю східно-словянських земель, се, безперечно, не багато. Сама фігура Ярослава висуває досить слабо; індивідуальних прикмет його в нашій традиції ми не маємо майже зовсім. Очевидно, в його особі, в характері не було прикмет визначних, незвичайних, що могло б зворушити фантазію сучасників, відбити ся в пам'яті суспільности і викликати перекази, легенди, анекдоти, як то було з Володимиром. Воно й зрозуміло, що зручний, обережний політик, любитель книжного почитання і нашого життя — Ярослав і не мав чим заінтересувати суспільність, хоч був далеко більш позитивною фігурою, як його брат —

¹⁾ Се класифікація Толстого. Два інші типи по сій класифікації заступають — перший одинока монета з Ніжинського скарбу, на котрій дійсно скорше можна прочитати *Πετρος*, ніж *Γεωργιος* (= Георгій), як читають інші; другий — п'ять монет Ніжинського скарбу, кількох різних типів (на декотрих із них д. Петров читає Дмитрія, але з неменьшими натяганнями як Толстой Георгія). Рисунки сих двох типів подібні до Святиполкових: змодифікований геральдичний знак і фігура князя. Контроверсії що до імен див. в рефераті проф. Петрова О монетах вел. князя Іяяслава Ярославича (за такі уважає проф. Петров монети, на котрих читає імя Дмитрія) — в Трудах IX археол. съезда т. I (там вказана й інша література).

авантюризм Мстислав, оспіваний Боюном. Хоч маємо перекази й пісні, звязані з різними епізодами Ярославового князювання (з боротьби його з Святиполком, потім з Мстиславом), але в них його фігура стоїть на боці, майже незачеплена легендою, і не визначає ся ніяким виразним характером. Книжна, духовна традиція (Ларіон, Нестор, літопись, т. зв. Яков) має для нього велике поважання, як для опікуна церкви, „христолубивого князя“, прихильника монашества й освіти, величає його за слуги на сім полі, хвалить його християнські чесноти (мужь правдєнь і тихъ, ходяй въ заповѣдѣхъ божнихъ“, як характеризує його Нестор), але й тут ми не бачимо живого чоловіка. живих прикмет.

Умер Ярослав, правдоподібно, 20 лютого 1054 р.¹⁾, старим вже чоловіком. Літопись каже навіть, що він умер на 76-м

¹⁾ Дата смерті Ярослава має непевности. Всі версії найдавнішої літописі — північна і полуднева і 1 Новг. смерть його мають під 1054 р.: „в суботу 1 [недѣли — Іпат. код. і 1 Новг.] поста св. Феодора“ (Хл. і Пог. не мають „св. Феодора“). Та тут на сам перед постає питання, чи се записано під 1054 р. тому, що се діялось при самим кінці 1053 і звязано з подіями 1054 р., як се бачимо в північній версії (Ізяслав у Києві, прихід Половців на Русь); чи се діялось дійсно при кінці мартовського 1054 р., отже в січневім 1055 р., і тому, як бачимо в полудн. версії і в Новг., прихід Ізяслава до Київa уже стоїть під 1055 р. Але в січневім 1055 році та перша субота посту припадає на 4/III, значить не була при кінці, а на початку року, й відділенне смерті Ярослава від прихода Ізяслава стає абсурдом (бо звістка розпочинає ся не хоробою — се б ще увійшло, а смертю Ярослава: „престави ся князь руский Ярославъ“). Значить відділенне Ізяславового приходу від смерті Ярослава під 1055 рік було вже незадалою поправкою початкового датування, коли смерть Ярослава й прихід Ізяслава стояли під тим самим роком. Північна версія, де маємо сі події під одним роком, промовляла б за тим, що се був наш 1054 р. (кінець 1053 мартового і початок 1054), і се як раз потверджує дописка полудневої версії, де до вище поданого означення в усіх її кодексах, а також і в компіляціях Воскр., Никон. додано ще: „мѣсяца февраля въ 20“. 1054 р. субота першого тижня посту, присвячена св. Федору Тіроку, була 19 лютого; сю малу різницю можна б погодити припустивши, що Ярослав умер з суботи на неділю, і означенє: „в суботу февраля 20“ стало ся наслідком сполучення двох різних означень. Наші літописи не мають звичаю викомбінувати дати з календарів, і дата 20/II, правдоподібно, не півнішна комбінація, а сучасна записка.

Як бачимо, різні комбінації приводять нас таки до 1054 р. (Про се ще спеціальна статя пок. Куліка: *Извѣстны ли намъ годъ и день смерти в. кн. Ярослава Владимірова?*, Спб., 1896 — автор одначе уважає справою неясною, чи був то рік 1054 чи 1055).

році¹⁾. Смерть не застала його несподівано, як Володимира, і він мав час розпорядити своєю державою. Двох старших синів його вже не було на світі. З живих він найбільше любив Всеволода, але по пережитих розрухах по смерті Володимира не відважився йому передати Київ; літопись, ще раз, з нагоди смерті Всеволода, згадуючи про особливі симпатії до нього Ярослава, кладе в уста Ярослава бажання, щоб Всеволоду прийшлося бути князем в Києві, але законною дорогою („с правдою“), не насильством²⁾. Київ передав Ярослав найстаршому з живих синів — Ізяславу, що вже перед тим мав Новгород і Турово-пинську волость, і заховав їх на далі³⁾. Разом з Києвом Ізяслав в дістав і Деревську землю: вперше тепер вона увійшла в одну волость з полянською Київщиною і вже ніколи не відділялась. Подібно сталося і з Псковом, що становить від Ярославового поділу одну волость з Новгородом і, певно, разом з ним відданий був Ізяславу. Другий син Ярослава, Святослав, що сидів перед тим на Волині, дістав Чернігів з більшою частию Сіверщини і ще, певно, землі Радимичів і Вятичів, що від тепер становлять одну волость з Сіверщиною, та Тмутороканську волость. Полудневу частину Сіверщини натомість відділено: як особну волость, з столицею в Переяславі, дістав її улюблений син Ярослава Всеволод. З двох молодших синів Ігор дістав Волинь, Вячеслав Смоленськ. Як поділено інші землі, не каже Найдавніша літопись; але зовсім правдоподібно звістку дає пізніша новгородська літопись⁴⁾; вона

¹⁾ З числа літ Ярослава, поданих літописю, виходило б, що він уродився 979 р. Літопись зве його сином Рогніди, але не був він старший, бо перед ним був Ізяслав; се б відсувало, як бачимо, похід Володимира на Полоцьк і шлюб з Рогнідою аж на 976—7 рр. По літописи воно виглядало б мов би за рано; хоч з другого боку, літописний рахунок Ярославових літ може й певніший від хронольогічної перспективи Найд. літописи в оповіданню про події 970-х рр. На ньому місці літопись дає інакший рахунок: каже, що Ярослав засів у Києві (1017 року) маючи 28-й рік; але в Сказаннію се читається так: „бъ же тогда Ярославъ Новгородѣ лѣтъ 28“, що значило б, що він у Новгороді просидів перед тим 27 літ, себ то був там від 990 р., і се зовсім правдоподібно.

²⁾ Іпат. с. 151.

³⁾ Про Новгород маємо сучасну звістку в записці новгородського Остромирового євангелія (див. вище); що до Турова, то його бачимо потім в руках Ізяславової родини, в ролі „київської волости“ (Іпат. с. 222), і се, разом з аргументом а silentio промовляє за тим, що Туров належав Ізяславу і по смерті Ярослава.

⁴⁾ Друга редакція 1 Новгородської літописи с. 66, пор. також с. 438. Твер. с. 15, Аврамки с. 313.

каже, що Святослав дістав окрім вичислених земель ще Муромську волость, а Всеволод „Ростов, Суздаль, Білоозеро, Поволже“. Дійсно ці землі бачимо в руках потомків Святослава і Всеволода. Всеволод, діставши тільки незначну тоді Переяславську волость на полудні, мусів відповідно до далеко значніших уділів старших братів дістати значні додатки де инде.

Окрім того літописи не згадують ще про уділ потомства Володимира, бувшого новгородського князя. Одинокий звістний нам син Володимира Ростислав був в момент смерти Ярослава вже мабуть не малий і дід не міг би його лишити без уділу. Ростиславові сини дістали пізніше „Червенські городи“ — Галичину, і се, по всякій правдоподібности, був уділ Ростислава¹⁾.

Поховали Ярослава в новій Софійській катедрі — найславнішій пам'ятці, яку він лишив по собі. Марморяний саркофай, знайдений в фундаментах катедри, що тепер зветь ся гробом Ярослава, може дійсно бути його гробом; але окрім Ярослава багато й інших князів ховано там, і ніяких спеціальних вказівок на Ярослава він не дає. Се досить високий, з похилою накривкою гріб, з білого мармору, орнаментований низько різбленими фігурами на мотиви давньої християнської штуки (хрести, риби, виноградні лози).

¹⁾ Про се і про долю волынської волости (сі справи пов'язані між собою) див. більше в моїй Історії Київщини с. 63—4.

II.

Розклад Київської держави в XI—XII в.

По смерті Ярослава землі Київської держави (порахувавши сюди і Полоцьк) вістали ся поділені на сім паїв. Три більші і майже рівнорядні з собою, тільки не компактні володіння — трох старших Ярославичів: Київ з Туровим і Новгород із Псковом — Ізяслава; Чернігів з Муромом і Тмуторокань — Святослава; Переяслав і Ростов з Білоозером — Всеволода. Чотири менші: двох молодших Ярославичів — Волинь і Смоленськ; Ростислава — правдоп. Галичина і Всеславів — Полоцьк. З того п'ять володарів були рідні брати, иньші два — їх близькі свояки. Окрім того могли подекуди заховати ся тубильні князі з поза династії Володимира, як се знаємо на певно про Вятчів, що там такі були.

Літопись кладе в уста Ярослава на смертельнім ложі таку інструкцію синам: старший син Ізяслав має заступити місце батька в політичній системі Руської держави; иньші Ярославичі мають слухати його як би батька, а він з свого боку має пильнувати справедливости в відносинах князів: „аще кто хочеть обидити своего брата, но ты (Ізяслав) помогай его обидять“, брати мають жити „в любви“, задовольнитись своєю пайкою: „не приступати предѣла братня, ни сгонити“, і батько для ліпшого переконання пригадує їм, що вони ж прецінь брати від одного батька і одної матери (не як Володимировичі). Се поученне дуже відповідає політичним ідеалам сучасної суспільности, отже могло бути вложено в уста Ярослава кожним сучасним книжником; але з другого боку не можна в нім вважати нічого, щоб противилось становищу чи бажанням Ярослава. І Ярослав і сучасна суспільність однаково не могли вважати князям до утавлення згідних відносин иньшого

мотиву окрім родинних звязків, після того як династичний звязок положено в основу державної системи. Державна ідея була занадто слаба, і коли в тій самій науці Ярослава знаходимо ми згадку про потребу згоди між князями з огляду на долю держави, то й тут вихідною точкою служать особисті інтереси самих князів: „коли ви будете жити в любови, Бог буде в вас і дасть вам побіду над ворогами, і жити мете в згоді; а як будете жити ненавистно, в суперечках, то й самі загинете, і затратите землю ваших батьків і дідів, що вони здобули великою працею“¹⁾).

Живіша солідарність інтересів князів кінчила ся тамже, де кінчали ся родинні звязки. Тому наука й відклікуєть ся до сих родинних звязків. Але вони не вічні. Вже Ярославове поученне говорить тільки про братів і поминає дальшого свояка — полоцького князя, поминає братанича Володимира. Але щож буде, коли взагалі місто „синів одного батька і матери“ заступлять брати стрісчні, далі брати в других і третіх? Політична наука Ярослава чи літописця мовчить про се, вона безрадна. Правда, жите висуне нові мотиви: ідею княжого рода, династії; на місце „братів від одного батька і матери“ виступлять „внуки одного діда“; вирине ідея „отчини“ цілого княжого рода, на котру він має виключне право і в своїх інтересах мусить пильнувати його цілости. Але ці звязки будуть ще слабші, розумієть ся, ніж братство від одного батька і матери руських князів.

Та поки ще „отчина“, здобута „великим трудом дідів і батьків“ стане спільною, ідеальною власністю цілого роду, вона довго ще буде предметом змагань поодиноких князів до „єдиновластства“, до сполучення її цілої в одних руках. На очах історії, за сьвіжої памяти династії, двічі вже мало се місце, що розділені землі Київської держави злучали ся в руках одного князя. Сей прецедент надавав охоту все до нових проб, і вони робили ся, й осягали певні результати, тільки все з довшими перервами і все в менш повній формі здійсняли ся ці проби єдиновластства. Володимир зібрав землі Київської держави протягом семи літ від смерти свого батька і володів ними протягом тридцяти пати літ. У Ярослава минуло двадцять два роки від смерти батька, поки він став „єдиновластцем“, але Полоцьк і далі зівстав ся по за землями Ярослава, і він його до смерти не встиг прилучити до своїх володінь, над котрими в цілости княжував сімнадцять літ. Двадцять чотири роки по смерти Ярослава його син Всеволод „перевя всю власть Рускую“²⁾, але

¹⁾ Іпат. с. 113. ²⁾ Іпат. с. 143.

крім Полоцька йому неналежали Волинь і Туров, Муром і Тмутаракань, а його панування над сею сполученою державою, над зібраними землями було дуже непевне, хистке, хоч і протягнуло ся п'ятнадцять літ. Його син Мономах не міг задержати вже в своїх руках великої Чернігівської волости, а хоч здобув Туров, Минск і Волинь (але без Галичини), то останній важний здобуток — прилучення Волини стало ся тільки сім літ перед його смертю, двадцять п'ять літ від смерти його батька. Мономахович Мстислав був останнім на сім полі, здобувши на короткий час Полоцьк і Курськ; але він не володів і половиною земель держави Св. Володимира, та й князував над ними лише кілька років.

Отже тенденція збирання в одно земель Руської держави, концентрична енергія давала себе знати — робила виразно ще більш як столітє від смерти Володимира, але виразно ж таки ослаблювала ся і сходила до зера. Інтересно було б вказати ті перешкоди, що ослабляли сю енергію, приглушали її.

Перша, елементарна причина — розмноження княжої династії. З родини Святослава зацілів тільки один Володимир, з Володимирової пішло вже дві династії: Ярослава й Ізяслава, з Ярославової лишило ся аж п'ять! Розуміть ся, турецький спосіб, практикований Святотопком, по части й Володимиром (розумію убийство Ярополка), міг би зарадити сьому розноженню, але міняли ся погляди й вимоги суспільности. Після проклятів на голову Каїна-Святотопка і канонізації його братів протягом цілих віків між князями Володимирової династії не знаходило ся охочого повторити Святотопкову різню¹⁾. Правда, траплялось і далі не одному князю наложити головою в боротьбі, але в бою; трапляло ся, що князів вигоняли, брали в неволю, держали в'язнями, але не різали їх як баранів, і в результаті вже при кінці XI в. можна нарахувати кілька десятків князів з династії Володимира В., і число їх росте далі неустанно.

Се була чисто зверхня, фізична перешкода, але була й більше глибока, внутрішня — у впливі самих земель, у відносинах їх до князів. Столітє перед тим земля могла спокійно дивитись на те як їх князя з київської династії різє иньший князь з тієї ж династії, або навпаки. Зв'язки земель з Київською державою були зовсім механічні, поверховні. Земля жила тоді „своїм життям“, і його не

¹⁾ Подібний експеримент, ще більш рішучий, зробив над своїми свояками тільки Олег рязанський в 1218 р., скликавши і зазісавши разом шість своїх свояків і багато їх бояр.

відбирали сі переїми в династії; землі ще мали попри неї своїх питомених князів, або що найменше — свою повну автономію. Але столітє минуло не дурно, звязки зміцнилися тай поглибилися; зубці державної машини князівсько-дружинного режіму все глибоше й глибоше заходили у внутрішній склад земель. Землям все трудійше було лишати ся пасивним сьвідком державних переїм — вони брали вже їх за живе. Але втягнені близше в систему державних відносин, вони попробували не тільки приладити ся до них, але й приладити їх відповідно до своїх інтересів. І сі змагання земель, чи властиво тих земських верств, що тримали в своїх руках провід в землі, стрічались із змаганнями самих князів. Князї, в міру того, як династія розросталась, як удїли дробились, як княжі скарби пустїли, в своїх безконечних „которах“ все меньше могли опиратись на самїй своїй дружинї або спроваджених зза моря ватагах Варягів; ті дружини ставали все меньше, а коштовних варязьких ватаг приходилось і зовсім зрєкти ся. Князї муїли шукати опори в самїй своїй землі, запобігати її симпатїй, щоб втягнути в круг своїх інтересів, і для того готові були приладити ся до вимог, до бажань самої землі, чи там її впливових, міродайних сфер і елементів.

І от сі змагання землі, стрічаючись з княжими, приходять до компромісу земської автономії з новою династією, з князівсько-дружинним устроєм — компромісу, що довго, а часом і на все лишав ся не сформулованим, але не вважаючи на те відчував ся обома сторонами й впливав на їх обоїльні відносини. Князівсько-дружинний устрій локалізуєть ся, з династії Володимира В. витворюєть ся ряд місцевих, „земських“ династїй, що тримають ся в своїх землях не силою і страхом київського кудака, а звязані певними внутрішніми звязками, симпатїями з своєю землею, операють ся на місцеві елементи, а ті уважають сю династію за свою питомену і готові стати в її обороні. Історія полоцьких князів, історія відокремлення Турово-пінської землі від Кїїва дають дуже релієфні приклади таких внутрішніх звязків князя і землі; але в менш визначних проявах ота солідарність дає себе відчувати майже в кожній землі, і ся солідарність князя і землі, опір земель муїли в дуже сильній мірі неутралїзовати і неутралїзували дійсно змагання князів-спадкоємцїв київської концентраційної політики, до єдиновластєства.

Але ся участь земель в княжих відносинах — то тільки один з проявів розбудженої в сі часи активності землі. Серед розкладу руської державної системи, серед неустанної боротьби князів, в міру

того як вони, слабнучи, пробували опертись на силах самої землі, втягнути її в свої політичні справи, земля (властиво все говорю за певні провідні елементи її громади) не тільки починає брати активну участь в заграничній політиці, але й здобуває собі більш або менш впливову ролю в своїй політичній управі. Не скрізь се було однаково, в залежности від спеціальних обставин історичного процесу в кожній з них; в одних громада і її орґан — віче приберали більший вплив, в других менший. Деко́трі землі, як Новгород, Псков стають в дійсности попросту республіками, в иньших громадський елемент проявляє себе досить слабо — як у Чернігівщині, Галичині; в иньших, як в Київі, він грає дуже важну ролю, хоч перша роля належить князівсько-дружинному елементу. Але загалом взявши два столітя по смерті Ярослава характеризують ся сильним, загальним розвитком сього громадського — вічевого елементу, і головно в сих двох явищах: в проявах і повільнім замиранню концентраційної енергії серед боротьби з змаганнями земель, та в розвитку земського (вічевого) елементу і його комбінаціях з князівсько-дружинним — полягає головний зміст політичної історії земель Київської держави, котру ми будемо тепер слідити аж до повного пережиття й упадку Київа.

„Ми же на преднее возвратим ся“, кажучи словами літописи — на часи по смерті Ярослава.

Кілька років пройшло тихо. Старші Ярославичі жили „в любови“, — та серед сеї любови розширяли свої землі на некористь иньших свояків.

Я говорив вище про тенденцію концентрації та її вплив на княжу політику протягом цілого ряду поколінь. Вона дала себе знати і в перших роках по смерті Ярослава, але в формі дещо відмінній.

Старший Ярославич Ізяслав, очевидно, не мав відповідної енергії й здібностей, щоб узяти на себе ініціативу збирання земель. Взагалі він не потрапив зайняти становища зверхника своїх братів, „в отца мѣсто“, яке призначив йому батько. Літописець, дуже симпатично описуючи смерть Ізяслава, так характеризує його: „він був гарний в себе, великий на вірст, незлобного характеру, ненавидів кривду, любив правду, підступу в нім не було, ані хитрости, він був простий умом і не платив за зло зло“¹⁾. Відкинувши

¹⁾ Іпат. с. 142.

компліменти його християнському характеру, написані під впливом нещастя, які спіткали Ізяслава перед смертю, і дуже побільшені, ми справді можемо признати, що він був „прост умом“. Одначе його менші брати, спеціально — найбільш енергічний між ними Святослав, не відважили ся теж відразу, поки не задокументував він виразно своєї безрадности, виступити проти нього. В результаті бачимо: укладаєть ся спілка трох старших Ярославичів, близьких сусідів (Київ — Чернігів — Переяслав), і заразом найсильніших з поміж князів. Ізяслав полагаджує всякі важніші справи разом з братами Святославом і Всеволодом, спільно, — навіть там, де справа дотикала ся його самого. Маємо кілька таких спільних учинків: разом брати видають нові закони, разом переводять брата Ігоря з Володимира до Смоленська, увільняють увязненого стрія Судислава, ходять походом на Торків¹⁾. Особливо характеристичне увільнення Судислава: він, очевидно, сидів у вязненню в Києві і міг претендувати хиба на Псков — волость Ізяслава, отже Ізяслав у сій справі міг зарядити все на власну руку; натомісь бачимо, як каже літопись: „Ізяслав і Святослав і Всеволод висадили свого стрія з поруба“ — разом і спільно, і літопись нічим не натякає на якесь бодай першенство Ізяслава в сій і иньших справах.

Спільна діяльність трох братів серед иньших державних справ була звернена передовсім на розширення своїх земель. 1057 р. вмер Вячеслав Ярославич, князь смоленський, лишивши малого сына Бориса. Старші Ярославичі перевели на його місце, очевидно — сиволиць, його старшого брата Ігоря, а Волинь, очевидно, взяли собі²⁾. Чи поділили її на разі, не знати; пізнійше бачимо її в руках Ізяслава; може бути, що він дістав її цілу ще 1057 р.

Слідом умер і Ігорь, полишивши двох синів. Ярославичі поділили його Смоленську волость між собою, не зіставивши нічого для малих братаничів³⁾.

¹⁾ Руська Правда, Академ. кодекс § 18, Іпат. л. с. 114.

²⁾ Іпат. с. 114. Про се ширше в моїй Історії Київщини с. 63—4. Я опираю ся головню на тім, що Ігор був старший від Вячеслава (літопись називає його перед Вячеславом під 1054 і 1055 р.), значить Волинь уважала ся ліпшим столом (як і пізнійше бачимо: старший Мстиславич сідає на Волини, меньший у Смоленську). Отже Ігоря переведено до Смоленська не в його интересах (на се натякає й літописний текст: изъ Володимеря выведше), а се Ярославичі могли зробити хиба на власну користь.

³⁾ Іпат. с. 115. Про поділ Смоленської волости по смерті Ігоря говорять Твер. с. 153 і Кромер (с. 54 вид. 1584 р.), покликуючи ся на *Annales Russorum*; Соф. 139 і Воскр. I. 333 мають теж сю звістку, але не на місці — під 1054 р.

Дальший здобуток зроблено, здається, чи не коштом брата-нича Ростислава. Я вище висловив здогад, що він, правдоподібно, мав Червенські городи. 1064 р. він втік до Тмуторокани, не знати звідки¹⁾, і вигнав звідси Гліба, Сьвятославового сина. Чого він втік, літопись не каже та, очевидно — не з добра подав ся він до Тмуторокани, і сам собою насуваєть ся здогад, чи не виїли його стрії з його волости? Червенські городи пізнійше разом з Волинею належали Ізяславу. Що до Ростислава, то Сьвятослав вигнав був його з Тмуторокани, але Ростислав вернув ся потім назад, почав енергічно воювати з сусідами, сим занепокоїв Греків, і намістник Херсонеса на пиру отруїв його; літопись при тій нагоді з великою симпатією говорить про сього предка галицької династії: „був Ростислав муж добрий на рать, зростом гарний і красний лицем, ласкавий до убогих“²⁾.

В усіх разі, як би там саме не було з Ростиславом, а Волинь з Червенськими городями і Смоленськ уже перейшли до старших Ярославичів. За ними прийшов Полоцьк. 1065 р. розпочав війну з Ізяславом полоцький Всеслав; він напав на Псков, потім захопив і пограбив Новгород (1066). Ізяслав з братами разом пішли на нього з великими силами, взяли Минск, витяли та спустошили. На р. Немзі стрів їх Всеслав; битва була кривава: „бысть сѣча зла, падоша мнозѣ“, коротенько записує літопись. Прегарний поетичний образ присвячує її Слово о полку Ігоревім, даючи паралелю жнива і битви:

На Немізѣ снопы стелють головами, молотять цѣпы харалужники (ста-
На тоді животь кладуть, вѣють душу оть тѣла. [левими].

Немизѣ кровави брезги не бологомь (благом) бяхуть посѣяни — посѣяни
[костями руськихъ сыновъ³⁾

Всеслава побито, він утік. Після того розпочали ся переговори; сторони стояли против себе, на берегах Дніпра під Смоленськом. Ізяслав з братами запросили Всеслава до себе, цілувавши хрест, що не зроблять йому нічого злого. Він переїхав човном до них, але коли входив за Ізяславом до шатра, певний присяги, його вхопили. Було се в червні 1067 р. Разом з двома синами, що мусіли бути з Всеславом, Ізяслав відвів Всеслава до Київа і всадив у вязницю, а Полоцька волость стала новим здобутком Ярославичів⁴⁾.

¹⁾ Твер. с. 154 і Нікон. I с. 92 кажуть, що втік із Новгорода, та се може бути здогад з того, що з ним тікав Вишата, син новгородського посадника Остромира. Вишата ж ніг бути боярином Володимиром і по за Новгородом. ²⁾ Іпат. с. 117. ³⁾ Род. XI.

⁴⁾ Іпат. с. 115, 117—8, 1 Новг. с. 94, 96—7, 2 Псков е. 8, Твер. с. 154.

Судячи по всьому, сі свої здобутки брати поділили так, що Волинь з Галичиною і Полоцьк дістав Ізяслав, Новгород за то він відступив Сьвятославу, а Смоленськ узяв Всеволод. Принаймні такий поділ земель бачимо в часі по повороті Ізяслава з першого вигнання і ніщо не боронить припустити, що так воно було і перед вигнанням¹⁾.

Тепер коли позбирано було все, що йно було в чиїх иньших руках, тром братам Ярославичам приходила черга пораховати ся вже між собою. Воно, певно, через се саме вже прийшло б з часом до боротьби між ними, але стала ся ще несподівана подія, що виразно показала, як слабо сидить в Київі Ізяслав, і подразнила тим ще більше апетит його енергічного брата Сьвятослава. Початок тому прийшов із степу.

Я вже згадував, що в середині XI в. Печенігів витиснула з Чорноморських степів нова орда — Узи, звані в наших літописях загальним іменем Торків (Турків). Орда се була, очевидно, не велика і не сильна, вона була властиво авангардом далеко численнішої й воєвничої орди Кіпчаків, званої в наших джерелах Половцями, а в західніх — Куманами. Половці ішли по пятах Торків, під їх натиском Торкська орда рухала ся на захід, а за нею слідом розпросторювалась Половецька. Печеніги були витиснені зва Дніпра в 30-х рр., а вже в 50-х рр. Половці були на Дніпрі: під 1055 р. читаємо, що половецький хан Блуш чи Болуш приходив на границі Переяславського князівства і тут Всеволод „створи миръ“ з ним, себ то обдарував його, і хан забрав ся назад²⁾.

Від Торків Русь не мала клопотів, чи властиво кажучи — ми не маємо звісток, щоб вони переходили лінію руських граничних фортифікацій. Одинока звістка — під тим же 1055 р., що тоді Всеволод зимою побив Турків під Воїном³⁾, на пограничу свого князівства: мабуть пробували пограбити пограничні землі. У всякім разі видно, що то для Руси не були страшні сусіди. Їм, як то звичайно буває при сих рухах орд, з одного боку приходилось бороти ся з Печенігами, з другого, ще тяжше — з Половцями. Помилкою руських князів було, що замість аби стати по стороні слабшої орди — Торків і за їх помочию ослабити сильнішу Но-

¹⁾ Про Полоцьк див. Іпат. с. 122, Новгород — 1 Новг. 103, Смоленськ — Лавр. с. 238. Що Волинь належала, і то довгий час, Ізяславу, видно зі слів Сьвятослава (Іпат. с. 176) про Галичину: „яко се есть волость отца моего и брата“: Галичиною міг Ізяслав володіти хіба лише в Волинню разом.

²⁾ Іпат. с. 114. ³⁾ Іпат. с. 114.

ловецьку орду, вони глянули дуже коротьозоро, і користаючи з трудної ситуації й слабости Торків, ударили й собі на них. 1060 р. три старші Ярославичі, разом із Всеславом, з великим військом, позаберавши мабуть і земські сили („воя бецислены“), рушили і сухоходом („на конихъ“) і рівами („в лодяхъ“) в нечуванім числі на Торків. Се був перший, на памяти історії, агресивний виступ Русі проти степової орди, та тільки, як бачимо, зовсім схиблений. Літопись каже, що Торки навіть не відважили ся стати проти руських сил: „убоявше ся пробѣгоша и до сего дни“: одні загинули від морозу, иньші від голоду, иньші від пошести, „и такъ Богъ избави крестьяны отъ поганыхъ“¹⁾. В дійсности Торки, як перед тим Печеніги, пішли за Дунай, а слідом почали пустошити забалканські землі; та сильна негідь захопила їх тут і дуже знищила їх орду. Частина їх після того піддала ся Візантії й була оселена в Македонії, частина вернула ся назад в Чорноморські степи²⁾.

Як оповідає сучасник Михайл Аталіота, частина тих Торків звернула ся до руського князя і була розселена по руських містах³⁾. Дійсно, вже в 80-х рр. стрічаємо ми Торків у Київщині й Переяславщині. Очевидно, по тих нещастях вони дійсно піддали ся пограничним руським князям, і ті ужили їх — деь може при кінці 1060-х і на початках 1070-х рр., для кольонізації пограниччя з степом, як воєвників здатних до боротьби з їх ворогами Половцями. Окрім Київщини й Переяславщини подібну турецьку кольонізацію знаємо в Чернігівщині, і в полудневій Галичині, хоч і не знаємо, коли її тут почато. Окрім того частина Торків, як і Печенігів, лишила ся далі в чорноморських степах, під половецькою зверхністю.

¹⁾ Іпат. с. 115.

²⁾ Michael Attaliota — Corpus scriptorum h. Byz. р. 83—87. Про мандрівку Торків будемо говорити ще нижше — в гл. VIII.

³⁾ Καὶ τοὺτους (останки Узів, що заціли від хороби і голоду) φασὶ τῷ τῶν Μυριδόων ἀρχόντι προσρῆναι καὶ παρ' αὐτοῦ διασκορῆναι ταῖς ἀλλ' αὐτὸν πόλει — р. 87. Гомерову назву Міридонян приложено тут до Русі наслідком локалізації Ахілевої легенди на нашій Чорноморю. Окрім Аталіоти про оселення на Русі Торків говорять ще Татищев II с. 116: що руські князі захопили їх багато в неволю під час походу 1060 р. і розселили на Русі, але не знати, чи він то де начитав, чи сам вивибігував. Про переяславських Торків — Іпат. с. 143 (1080 р.), про київських — Лавр. с. 240 (події 1087 р.), про Галичину — Іпат. с. 174 (кольонізація 1090-х рр.), про Чернігівщину с. 343.

На місце знищених Торків розпросторились на цілім просторі чорноморських степів Половці, орда численна, дика і дуже воєвнича. Руси дуже скоро довелося переконатись, як не розсудно перемінила вона сусідство Торків на Половців. Вже рік по поході на Торків половецька орда напала на Переяславське князівство. Всеволод вийшов на неї, але його побито, а землю пограблено (в лютім 1062 р.)¹⁾. Літом 1068 р. Половці знову напали на Переяславщину²⁾. Навчений гірким досвідом, Всеволод вже не пішов сам, а закликав братів; ті не відмовили. На Альті війська Ярославичів стали до бою з Половцями і знову їх побито, а Половці розкинулися по обох боках Дніпра, грабуючи безборонні землі³⁾.

Се сталося причиною повстання в Києві, першої описаної в наших джерелах української революції; тож варто се докладніше розказати, бодай скільки каже літопись.

Після нещасливої битви на Альті „київські люде“ (правдоподібно — з того київського війська, що ходило на Альту) прибігши до Києва скликали на торговищу віче і постановили знову йти на Половців, що тим часом „розсіяли ся по землі — очевидно Київській. Вони послали по князя, просячи, щоб дав коней і зброї їм — знову йти на Половців. Ізяслав відмовив, чому — не сказано, але можемо здогадувати ся про якісь вже перед тим напружені відносини в землі, бо як побачимо зараз — чимало Киян сиділо увязнених в княжій „порубі“, й Ізяслава міг настрашити сей народній рух. Коли віче довідалось про відмову князя, його обурення звернуло ся на київського тисяцького Коснячка, як на головного воєводу⁴⁾. Народ з віча рушив „на гору“, прийшли на Коснячків двір, але його самого там не було. Не заставши Коснячка, половина пішла розбивати княжу вязницю, визволяти „свою дружину“, иньші пішли на княжий двір і тут почали сварити ся з князем, що сидів з боярами „на сінях“, в галерії свого двора і перекоряв ся з людьми через вікно. Бояре, побачивши народне роз'ярення, передчували революцію й радили князю забити Всеслава, як небезпечного, можливого кандидата на київського князя.

¹⁾ Іпат. с. 115.

²⁾ Так датується се подія у всіх літописях окрім Кенігберск. і Академ. кодексів суздальської ред., де стоїть 1067 і 1068 замість 1068 і 1069 р.

³⁾ Іпат. с. 118, 120.

⁴⁾ Літопись його зве воєводою (се ширше означення, що обіймає й тисяцьких), але він був безперечно київським тисяцьким, пор. записку в Рус. Правді Акад. § 18, де він стоїть на першій місці між боярами.

Правдоподібно, імя Всеслава вже пробожувало в устах народа. Але Ізяслав не згодивсь на такий страшний учинок; та й взагалі він виявляє повну безрадість серед сього руху. Нарід дійсно з криком кинув ся визволити Всеслава. Ізяслав побачивши се, признав свою справу програною і разом з братом Всеволодом, що з ним разом з над Альти втік до Київа, та з боярами кинув ся тікати. Визволеного Всеслава нарід з тріумфом привів на княжий двір і оголосив своїм князем, а самий двір пограблено і забрано багато гроша і запасів: „бещисленое множество злата и серебра, а кунами и скорою (вар.: б'ілью)“. Се стало ся 15 вересня, другого дня по святі воздвиження хреста, і літописець цілу пригоду толкує як божу кару на Ізяслава, що він образив хрест, зловивши Всеслава проти своєї присяги на хресті.

Таке було се перше нам відоме повстання. Нарід, знеохочений безрадістю й иньшими прикметами свого князя, заступив його иньшою особою — звістним своєю оборотністю Всеславом, сим волхвом, про котрого стільки оповідали чуд, і нарешті оспівало Слово о полку Ігоревім (XI): „князь Всеслав судив людей, князем порядкував городі, а сам в ночи вовком уганяв: з Київа перед лівнями добігав до Тмуторокани, вовком перебігав дорогу великому Хорсу (сонцю). Йому дзвонили рано у святюї Софії в Полоцьку, а він вже в Київі чув дзвін. Та хоч яка віща була душа в його тілі, часто терпів він біду. Йому давно віщій Боян сказав мудру приспівку:

„ни хитру ни горазду
ни птицю горазду
суда Божіа не минути“...

Сім місяців просидів на київському столі народній вибранець. На жаль, нічого про його діяльність не знаємо, хоч як було б цікаво! Про Половців літопись каже, що їх знищив Святослав недалеко Чернигова, під Сновськом (на устю Снови до Десни), і падолиста, і тим мабуть закінчили ся їх пустошення.

Тим часом Ізяслав, стративши Київ, не попробував його вернути своїми силами, а подав ся за помічю до свого швагра — сина його тітки і братанича його жінки (через подвійне посвоячення) Болеслава Сьміливого, в. князя польського. Болеслав охоче взяв ся до сеї справи. Догадують ся звичайно, що він надіяв ся при тім здобути сусідні руські землі, як і Болеслав Хоробрий, і що Ізяслав навіть міг йому дещо обіцяти; се можливо. На весну (1069 р.) Болеслав рушив разом з Ізяславом і з польським військом. Всеслав з київським військом вийшов проти нього на границю Полянської

землі, під Білгород, що був ключем до Київа від заходу¹). Але у полоцького характерника, що несподівано для самого себе опинився на київському столі, не було охоти бороти ся за сей стіл: несподівано, в ночі утік він з табору зпід Білгорода й удав ся до своєї вітчизни — Полоцька, „діткнув ся зброєю золотого київського стола і вовком о півночі скокнув з під Білгорода, оповитий синєю млою“, як каже про нього Слово о полку Ігоревім (XI).

Коли рано Кияне довідали ся, що їх князь утік, вони страшили дух. Вернули ся назад до Київа, але тут на вічу постановили не піддаватись Ізяславу, а закликати на княжий стіл котрого з братів його. Вони послали до Святослава і Всеволода післанців; літописє так порекаєє їх заяву: „ми зле вчинили, що вигнали свого князя, а тепер він веде на нас Польщю; ідїть до нас, на свою батьківщину („а поидїта в градъ отца своего“); як не схочете, то нічого нам не липасть ся, як запалити своє місто й іти в Грецьку землю“. Сї слова не могли нічого означати як тільки заклик котрого з них на князівство²). Кияне лишали їм до волї відозвати ся, котрий охочий, хоч Святослав, прославлений недавною побїдою, може був для них більше пожаданий. Але ні він, ні тим менше — Всеволод не мали охоти чи відваги так відразу, без приготування виступити проти Ізяслава, коли він із помічним польським військом стояв майже перед воротами Київа. Брати відповіли Киянам, що вони зажадають від Ізяслава, аби він не нищив Київа польським військом, і загрозять йому в противнім разі оружною обороною: коли хоче повести справу спокійно, то нехай іде в Київ без війська, тільки з малою дружиною. Кияне заспокоїли ся такою відповідою, і брати дійсно зажадали від Ізяслава, щоб він не вводив Поляків у Київ. „Всеслав утік, — перекаєє літописєць їх слова Ізяславу, — тож не веди Ляхів у Київ: противитись тобі нема кому; а як хочеш мстити ся і нищити місто, то знай, що нам шкода нашої батьківщини“.

Ізяслав з огляду на сю загрозу дійсно задержав головне польське військо і пішов у Київ тільки з малим відділом Поляків і з Болеславом. Але пімсти своєї він не здержав: наперед вислав у Київ свого старшого сина Мстислава, і той звів з Киянами рахунки за повстаннє: сїмдесят мужа стяв він, иньших покарав

¹) У Другоша (I с. 338) Всеслав виступає „з немалим військом Русинів, Печенігів і Варягів“, але се пригаєє подробиці війн Святослава і Болеслава Хороброго з Ярославом і звідти, мабуть, узяте.

²) Так зрозумів се вже редактор Никоновської літоп. (I с. 96), парфразувавши сї слова: „поидите... и княжита“.

осміпленням; при тім, як каже літопись, багато потерпіло й неповинних. Пригноблені Кияне мовчки прийняли се переступленне князем умови; коли Ізяслав наблизив ся до Київа, люде вийшли йому на зустріч „с поклоном“, й князівство його вернуло ся¹⁾. Чи не потерпіли Кияни ще чого, окрім Мстиславової езекуції, не знати. В Новгородській літописи при звістці про поворот Ізяслава маємо записку: „и погоре Подолие“²⁾; се, правдоподібно, Поділе київське, і пожежа ся, дуже можливо, стала ся при повороті Ізяслава. Щоб запобігти подібним повстанням на будучність, Ізяслав перевів київське торговище з Подола на гору, щоб мати під оком народні зборища. (Потім, у XII в. ми бачимо торговище знову в долині, а слідом по нім на горі мабуть лишив ся т. зв. Бабин торг).

Тим закінчила ся перша революція. Цікаво нам перевірити, яку пам'ять лишила вона по собі в київській громаді. Близько сто літ пізнійше, коли в Київі бояли ся революції на користь увязненого тоді кн. Ігоря Ольговича, оден з Киян пригадав, „як за Ізяслава Ярославича лихі люди („алии они“) увільнили Всеслава з вязниці й поставили князем, і через те було багато лиха нашому місту“³⁾. Як бачимо, громада вирікла ся свого діла: пам'ять починених Ізяславом репресій заступила все иньше, і те, що чинила ціла громада, стало вчинком „лихих людей“. Але свідки сього повстання не забули Ізяславу його віроломної пімсти.

Болеслав з своїми Поляками якийсь час зіставсь у Ізяслава в Київі. Ізяслав, каже літопись, розкватерував їх по своїй землі, „распуца на покормъ“. Як довго вони пробули, не знати, але закінчивсь їх побут досить сумно: їх почали по тиху різати. Се мусіло вкінці прискорити вихід Болеслава до дому. Чи поживив ся він з сього походу на Русь, не знати. В оповіданню пізнійшого Длугоша, Болеслав, вертаючи ся з Руси, бере по довгій облозі Перемишль, але в сім оповіданню звязані до купи польські походи на Русь 1069 і 1074 р., і властиво не знати, до котрої війни ма-б належати ся облога Перемишля, — навіть скорше до другої, як до першої⁴⁾.

¹⁾ Іпат. с. 121—2. ²⁾ І Новг. с. 103. ³⁾ Іпат. с. 246.

⁴⁾ Длугош каже, що вони брали участь у поході Ізяслава на Полоцьк, на Всеслава (І с. 340); можливо, що се просто здогад Длугоша; літопись говорить про похід на Всеслава вже по виході Болеслава з Київщини (с. 123).

У Длугоша властиво одно оповідання про війну Болеслава на Русь, розбите тільки угорським походом і другим вигнанням Ізяслава. Воно по-

По своїм повороті Ізяслав відібрав назад Полоцьк у Всеслава й посадив там сина. Відносин Ізяслава до братів те їх недавнє посередництво в інтересах бунтівників-Киян не поспувало, бодай про око. 1072 р. брати з великою парадю перенесли моці патронів згоди і братолюбія Бориса і Гліба в нову, збудовану Ізяславом церкву: моці Бориса, в деревляній труні, князі перенесли на власних плечах, моці Гліба, що лежали в камянім гробі, тягли шнурями на традиційних санях (хоч се було в маю)¹⁾. Після того князі обідали всі в куші, разом із своїми боярами, „с любовью великою“²⁾. Одно слово — становище Ізяслава здавало ся зовсім певне, і в відносинах братів панувала іділія, але тим часом готували ся річи зовсім не іділічні.

Як я вже казав, повстаннє Киян виказало виразно, як слабо сидить на київськїм столі Ізяслав. Репресії його в Києві по повороті не могли зміцнити його становища, тільки хіба ще більше знеохотили до нього. Печорська записка (під 1074 р.) оповідає,

чинають ся походом на Всеслава (під 1070 р., с. 337) і закінчуеть ся походом на Всеволода під 1074 р. Що перемиська кампанія і волинська війна від початку були звязані між собою, показує початок оповідання про волинську війну (с. 346 — похід з Перемишля); натомість звязок перемиської кампанії з походом на Всеслава досить механічний, і може належати самому редактору (с. 341). Можливо, що в історії сеї перемисько-волинської війни лежить якесь, може не конче докладне і, очевидно, сильно розмальоване, але всеж позитивне джерело. Кінець її — похід на Київ (під 1074 р.) зовсім риторичний і не містить в собі ніяких натяків на щось реальне. Похід на Київ під 1075 — се по просту дублет першого походу. Отже з цілого оповідання про „семилітню“ (с. 357) кампанію на Руси треба числити ся тільки з тією перемисько-волинською війною, але в історії другого, не першого вигнання Ізяслава. Др. Семкович в своїй аналізі Длугоша висловив гадку, що в сїм оповіданню Длугош тільки доповнив деталями з своєї фантазії оповіданнє Великопольської хроніки (Богухвала), а се останнє додамо, знов не що иньше лише риторична ампліфікація Галя (Mon. Pol. hist. II р. 486—7). Але так рішучо звести до зєра всі подробиці Длугоша я б не відважив ся ще.

Крім того в польських джерелах звертають на себе увагу легендарні подробиці в'їзду Болеслава Сьміливого в Київ, по части перенесені на нього з Болеслава Хороброго, по части самостійні, але не певніші від тих. В оповіданню найстаршого джерела, Мартіна Галя, вони складають ся з двох символічних знаків побіди: удару мечем в ворота і osculum pacis давнїм Болеславом Ізяславу (Monum. Pol. h. I. с. 409). Аналіз польських джерел що до сього походу див. у Линиченка с. 109 і далі, Karłowicz op. с. 17 і далі, Semkowicz op. с. с. 128—131.

¹⁾ Про традиційнє уживаннє савок при похороні див. т. I с. 239.

²⁾ Іпат. с. 127—8, Сказанія о Борисѣ и Глѣбѣ с. 33—4, 75—6.

що навіть Антоній Печерський мав якусь причину до опозиції проти Ізяслава: Ізяслав, вернувшись у Київ, гнівав ся на нього „за Всеслава“, і Святослав потайки забрав Антонія собі до Чернигова¹⁾. До Чернигова могло переноситись і більше незадоволених на Ізяслава та збільшити апетити чернігівського князя до київського стола. 1069 року, під грозою польського війська Святослав не відважив ся прийняти пропонованого йому київського стола; тепер міг він задалегідь приготуватись до нападу і опановання його.

До того прилучились і деякі спеціальні причини. Можемо догадувати ся принаймні про одну. Ізяслав був вигнав Всеслава, але сей відібрав собі Полоцьк назад. Тим самим пропала рівновага княжих паів: Ізяслав лишив ся і без Полоцька і без Новгороду, що відступив був Святославу, беручи собі Полоцьк. Правдоподібно, в звязку з сим він входить вкінці в зносини з Всеславом; Святослав і Всеволод, що не піддержали Ізяслава в боротьбі з Всеславом за Полоцьк тепер дуже були занепокоєні сими Ізяслава зносинами з Всеславом. Можливо дійсно, що Ізяслав, не можучи переболіти утрати Новгороду, хотів використати поміч полоцького волхва проти Святослава, аби відібрати вод нього назад замінений на Полоцьк Новгород. З рештою супроти недавнього союзу Святослава і Всеволода йому теж треба союзника; „ніщо не гине на світі“, і недавня спільна демонстрація Святослава й Всеволода против Ізяслава мусіли лишити певні рефлексии в його голові. Досить, що зносини Ізяслава з Всеславом вкінці стали ся поводом до війни. По словам літописи, Святослав змовив у Всеволода, що Ізяслав змовляєть ся з Всеславом на них обох, і тим прихилив Всеволода до спільної війни з Ізяславом²⁾.

З рештою ближший повід не має тут особливої ваги. Конфлікт висів у повітрі. Повторяю: після того як спілка трох Ярославичів позаберала все, що йно було на Руси в иньших руках, трудно було, аби кожний задоволив ся тим, що дістав, і щоб не почали вони тягнути оден від одного. Вигнання Ізяслава тісніше злучило Святослава з Всеволодом. Ізяслав злучив ся з Всеславом. Перший повід який трапив ся міг привести до конфлікту.

Літопись взагалі висуває як головного ініціатора Святослава. Се досить правдоподібно, хоч на представлення Всеволода в зовсім пасивній ролі, в дальшій епізоді мусіло вплинути і змагання літописця до реабілітації сього князя, взагалі дуже симпатичного автору літописи.

¹⁾ Іпат. с. 136. ²⁾ Іпат. с. 128.

В марті 1073 р. Святослав з Всеволодом рушили на Ізяслава. Той не відважився стати проти них. Своє хитке становище в Києві він мабуть сам знав добре; тож забрав що міг забрати і з родиною виїхав з Києва. Святослава проголошено князем на Берестовському дворі під Києвом. Як би можна було покласти ся на докладність стилізації сучасника Нестора (в Житії Теодосія), то виходило-б, що опановавши Київ, Святослав з Всеволодом ще потім ходили походом на Ізяслава, аби витиснути його „от всея области“, і аж тоді Ізяслав забрав ся знайомою дорогою — до Болеслава¹⁾.

Спільники поділили ся волостями Ізяслава: Київщину взяв собі Святослав, Всеволод — Волинь і Туровську волость, за те відступив Святославу Поволжжя; по за тим землі обох братів зістались без перемиї²⁾. Таким чином Святослав мав Київщину, Чернігівщину з Муромом, Новгород із Псковом, Новгород, Тмуторокань; Всеволод — окрім незначної тоді Переяславщини, ще Волинь, Смоленськ і Туров. В Полоцьку зіставав ся Всеслав. Святослав був рішучо сильнішим від Всеволода і зайняв становище впливове, зверхнє над всею політичною системою Руської держави, що притадувало більше становище його батька, ніж становище його попередника Ізяслава; се видно нпр. з того, як говорить про нього в своїй автобіографії Всеволодів син Мономах: „послав мене, каже він, Святослав на Чехів“³⁾.

Зробивши такий сильний крок по дорозі до єдиновластя й усунувши одного брата, Святослав ледво щоб мав охоту заспокоїти ся на тим. Та поки що мав він небезпечного противника в особі Ізяслава, а нім з ним упорав ся, смерть заскочила його, — занадто скоро, аби міг показати свої пляни.

¹⁾ Іпат. с. 128, Житіє с. 25.

²⁾ Що Володимир і Туров належали Всеволоду, видно з Науки Мономаха — Лавр. с. 238. Звідти вже виходить, що Поволжжя (Ростов) належало Всеволоду перед другим вигнанням Ізяслава, а з літописного оповідання під 1071 р. — що воно належало колись в тих часах Святославу (Іпат. с. 123). Найбільше правдоподібно буде припустити, що Всеволод був відступив Поволжжя за Волинь і потім взяв його назад, коли Волинь передав Олегу Святославичу, де ми його бачимо по смерті батька (Лавр. с. 238). Переяслав зістав ся за Всеволодом (ibid.); про Чернігів не згадуєть ся, але він не міг, судячи з сього поділу земель, належати Всеволоду; зрештою янакше про нього певно згадав би Мономах. Татіщев вправді каже, що Святослав дав Чернігів Всеволоду, а в Переяславі посадив сина Гліба (II с. 127), але се очевидно тільки хибна комбінація, хоч її й приймає дехто з учених (нпр. Соловйов, Погодін). ³⁾ Лавр. с. 238.

Болеслав і сей раз не відмовив Ізяславу своєї участі. Правда, літопись наша промовчує се: вона каже тільки про остаточний результат зносин Ізяслава з Болеславом: Ляхове, взявши від Ізяслава гроші, каже вона „показаша єму путь отъ себе“¹⁾. Та промовчане нею доповняє автобіографія Мономаха: він згадує, як його Святослав із Всеволодом послали на польське пограниччє, в Берестє, „на головнѣ, иде бяху пожгли“ — отже була якась війна і Поляки попалили пограничні осадні, а потім Мономах знову ходив до Сутиск, на границю „мира творить с Ляхы“²⁾. З того видно, що Болеслав був розпочав якусь воєнну акцію на пограниччю, але потім завів угоду з Святославом і Всеволодом. У пізнійшого Длугоша ми знаходимо, правда дуже прикрашене і розмішане ріжними додатками, оповіданнє про війну Болеслава: він мав взяти по довгій облозі Черемисьль, потім Волинь і Володимир³⁾. Такі успіхи одначе за ним признати трудно, Володимир на певно зістав ся за Всеволодом, що найбільше — може Болеслав здобув Черемисьль, хоч і то не на довго, бо за Всеволода він уже знову належав до Руси⁴⁾. Висланий потім батьком і стрижєм до Сутиск на переговори з Болеславом Мономах правдоподібно тоді-ж привів до згоди, і слідом бачимо Болеслава в союзі з Святославом: Болеслав, що тоді розпочав війну з Чехами, звертаєть ся по поміч до Святослава, і той виврядив Мономаха і свого сина Олега з військом, що заходило „за Глогову до Чеського ліса“ (Лавр. 238).

Згода Болеслава з Святославом мусіла стати ся не пізнійше кінця 1074 р., бо вже при кінці 1074 Ізяслав, стративши надію на Болеслава, подав ся до Німеччини. Помиривши ся з Святославом і Всеволодом, Болеслав Ізяславу „показав путь від себе“, як каже літопись, хоч забрав був у нього гроші, обіцяючи поміч: на забраннє грошей потім скаржив ся Ізяслав папі. Ізяслав надієв ся знайти поміч і опіку у імперетара і удавши ся до посередництва саксонського марґрафа Дєдо, з ним в січні 1075 р. прибув на двір молодого цісаря Генриха IV в Майнц. Передавши йому дороги

¹⁾ Іпат. с. 129. ²⁾ Лавр. с. 238. ³⁾ Іпат. с. 341—9.

⁴⁾ Про руську кампанію Болеслава див. Malecki Rozklad w dziejach i polityce pierw. Polski, Przewodnik nauk. i liter. 1875, Барсов¹ с. 278—9, Линиченко с. 114 і далі, Семенович оп. с. с. 128—30, Андрияшев с. 108—9, Иванов с. 116—9, ще А. Lewicki Obrazki z najdawniejszych dziejów Przemysła с. 20. Головно тут справа обертаєть ся коло того, що в оповіданню Длугоша можна признати певним і що прикрасою, а се само по собі й не може бути рішене напевно, тому й бачимо значне вагання в поглядах.

подарунки — „безцінні багатства в золотій і срібній посуді й дорогоцінних одежах“, як оповідає сучасник Лямберт, Ізяслав просив у нього помочи на Святослава. Генрих взяв ся до посередництва і вислав до Святослава в посольстві його швагра трірського препозіта Бурхарта; він наче б то загрозив Святославу, що коли не верне добровільно братови його стола, то буде мати війну з Німеччиною¹⁾, тай то ще тільки той Бурхарт прохав імператора, аби не брав ся до Святослава ще острійше. Так оповідає Лямберт, але сам додає, що Генрих досить мав на голові своїх домашніх справ, аби мати охоту брати на себе ще якісь чужі клопоти. Літопись наша нічого не знає не тільки про таке гостре, а й взагалі про яке небудь заступництво Генриха за Ізяслава. Вона вправді згадує про послів від Генриха до Святослава, але при тім каже тільки, що Святослав хвалив ся перед послами своїми багатствами, але дістав колючу замітку, що багатство само по собі не багато значить, військо дорожше від багатства: потрапить і не таке ще здобути²⁾. Анекдотка ся характеристична для відносин київських дружинних кругів (з них очевидно вона вийшла) до Святослава: київська дружина, видно, була не дуже задоволена з Святослава, коли звістну анекдотку про Володимира обернула на нього. Але Німцям Святослав заїмпонував: тойже Лямберт каже, що Бурхарт привіз від Святослава Генрихови стільки золота і срібла і дорогих одеж (чи тканин), що ніхто не памятав, аби коли в Німеччину привезено було стільки³⁾. Очевидно, тодішня Русь мала чим заїмпонувати бідній ще тоді і малокультурній Німеччині — багатством, розкішю, комфортом, своєю вирафінованою грецько-орієнтальними впливами штукою.

Посли Генриха від Святослава вернули ся десь в жовтні 1075 р. Але Ізяслав їх не ждав. Ще весною він вислав свого сина до папи, а що папа Григорій VII був рішучим ворогом імператора, то коли бачимо, що Ізяслав не ждучи повороту Генрихового посольства від Святослава і заповідженого Генрихом

¹⁾ arma Teutonici regni propediem experturum.

²⁾ „Се ни въ чтоже есть, се бо лежить мертво, сего суть кметьє луче, мужи бо ся доищють и болше сего“ — Лавр. с. 192 (в Іпат. се місце поповане).

³⁾ Лямберт у Monum. G. hist. Scr. V p. 219, 230. Трохи пізнійший Сіґберт з Жамьялю незалежно від Лямберта оповідає про Ізяслава під 1073 р.; він не згадує нічого про посольство до Святослава, каже тільки, що Ізяслав просив помочи у Генриха, але надарено, бо Генрих був зайнятий своїми справами — Monum. G. h. Ser. VI p. 274 і тамже с. 275 прил. 66.

оружного заступництва, удав ся до папи, то се показує, що він далеко ліпше зрозумів ситуацію, ніж той Лямбертів Бурхарт, і переконав ся, що йому зовсім нема чого сподіватись від Генриха. В квітні 1075 р. прибув до Григорія VII котрийсь з синів Ізяслава і, як каже папа, заявив, що він за згодою батька хоче дістати „Руське королівство“, *regnum Ruscorum*, в лен від св. Петра. Не знати, чого в дійсности хотів Ізяслав від папи — чи помочи, чи впливу на Болеслава, але то певно, що ніяких позитивних результатів він не досягнув. Маємо з цього епізоду дві буді папи, датовані 17 і 20 квітня 1075 р.¹⁾ Перша адресована до „короля Русів Дмитрия“, як він зветь ся взагалі в своїй західньо-європейській одісеї. Папа каже, що згодив ся на прохання його сина, обіцяє йому в потребі поміч, жичить йому щасливого королювання до віку та повідомляє, що вислав до нього послів для переговорів²⁾. Ціла була робить вражінне або непорозуміння або свідомого викручування: ані натяку на вигнання Ізяслава, а згадане в ній посольство, здасть ся, призначалось не для політичних, а для церковних справ. Друга була адресована до Болеслава, говорить про церковні справи Польщі, а при кінці папа згадує за Ізяслава і просить, аби Болеслав звернув йому забрані гроші.

Не знати, куди вже звернувся Ізяслав, нічого не діставши й від папи. Ще півтора року прийшло ся йому помандрувати по Європі, поки смерть Святослава не змінила обставин на його користь.

З короткого князювання Святослава в Києві ми дуже мало що знаємо поза справами, звязаними з вигнанням Ізяслава. Окрім згаданого вже посольства Бурхарта ми маємо згадку ще про одно посольство Генриха на Русь десь у тих часах, в якій справі — не знати³⁾. Крім того є ще звістка в Татищевській компіляції

¹⁾ Видані в *Historica Russiae monimenta* I ч. 1 і 2.

²⁾ З посольством Ізяслава до папи пробували недавно звязати мініятюри Трірської псалтири, де Христос коронує Ізяславового сина Ярополка і його жінку коронами: бачили в ній натяк на субісію папі, аложеноу при тім посольстві. Та се дуже гіпотетичний і непевний здогад (чи був в тім посольстві саме Ярополк, не знаємо). Див. про се цитовану вище на с. 31 літературу сих мініятур.

³⁾ *Bruno De bello Saxonico* — *Mon. G. hist. Scr.* V p. 333, доповненне у *Annalista Saxo* ib. VI p. 969; виходить, що послом на Русь був брат магдебурського архієпископа граф Фридрих, а він в посольстві 1075 р. не згадуєть ся, отже се иньше. друге посольство.

про зносини Святослава з Візантією, але вартість її досить сумнівна¹⁾.

У внутрішніх відносинах Святослав мав передо всім до роботи з тою опозицією, яку він стрів у Києві. Хоч для більшості суспільности він, правдоподібно, був князь пожаданий, але були елементи йому противні. Вище ми зазначили слід незадоволення на Святослава в кругах дружини. Найпростішою причиною могло бути тут звичайне в таких разях незадоволення київської дружини на чернігівських бояр, приведених Святославом, що перебували у неї впливові становища на княжій дворі та в управі держави. Далі, Нестор виказує иньшу опозицію — в імя християнської моралі. Печерський ігумен Теодосій, чоловік незвичайного авторитету в духовних сферах, виразно виступив проти насильства Святослава і Всеволода, що вони вигнали Ізяслава. Він не хотів прибути на обід до нового князя, називаючи се трапезою Бзавели, і після того неустанно нападав на Святослава то письменно („епистолия пиша“) то усно. Роздражнений одною з сих „епістолій“ Святослав хотів навіть заслати Теодосія, але се не настрашило його. Одначе монахи і бояре умовили Теодосія залишити сі докори: Теодосій, „бачучи, що нічого не міг ними досягнути“, перемінив тон і почав уже „молити Святослава“ — вернути князівство Ізяславу. Святослав пускав сі мольби поуз ухо, але постарав ся ласкою вплинути на Теодосія: він часто бував в його

¹⁾ Татищевъ II с. 131. Тут оповідаєть ся, що цїсар Михаїл, з огляду на повстаннє в Болгаріі й Бриму (в Курсуні), просив помощи у Святослава на сих бунтівників, і Святослав послав сына Гліба й Мономаха на Курсунь, вибрав ся й сам, але вмер, і похід задержано. В літописи нашій дійсно є звістка про якесь повстаннє в Курсуні (Іпат. с. 117, під 1066 р.). Болгари теж дійсно повстали за Михаїла. Проф. Васілевскій, що дуже детально й дотепно боронить автентичности сеї звістки в своїх Русско-византійских отрывках, Ж. М. Н. П. 1875, XII, вказує (с. 293), ще на аналогічну з літописною звістку в *Essai de chronographie Byzantine* I, 28, Муральта, догадуючись, що вона могла бути ваята з паперів Одеріко, але се зістаєть ся непевним. Д. Васілевскій звязує з сим гіпотетичним епізодом два листи цїс. Михаїла, без дати й адреси, опубліковані в кореспонденції Пселя Сатою (*Σάθας, Μεσαιωνική βιβλιοθήκη* V р. 385—992). Сата думає, що вони писані до Роберта льомбардського, Васілевскій догадуєть ся, що вони були писані до Всеволода і що цїсар, сватаючи в однім з сих листів доньку свого незвісного адресата за свого брата, їсним шлюбом хотів здобути поміч від Руся. Все се, як бачимо, дуже гіпотетичне. Лишаєть ся при самій гіпотезі Васілевского досить дивним, чому цїсар не звернув ся в аналогічними плянами до самого Святослава, що по Татищеву так жваво відозвав ся на византійський заклик.

монастирі, показував всяку честь самому Теодосію, і досягнув своєї стійки, що Теодосій дозволив поминати Святослава на ектенії, хоч і після імені Ізяслава. Вмираючи, Теодосій навіть поручив свій монастир опіці Святослава, а біограф Теодосія — Нестор зве Святослава „благим“ і „благовірним“ (резервуючи однак для Ізяслава титул христоролюбця)¹⁾.

Взагалі зверхня побожність, інтерес до книжності, до церков мусіли помирити духовенство з Святославом. Він обдарував нову печерську церкву і заснував у Києві монастир свого імені — св. Симеона (се була мода, кожний князь ставив патрональний монастир свого імені: Ярослав збудовав монастир св. Георгія, Ізяслав — св. Дмитра, Всеволод — св. Михайла, Святополк — другий св. Михайла, і т. и.)²⁾. Памяткою Святославового книголюб'я лишився переписаний для нього в 1073 р. дяком Іоаном збірник: „Съборъ отъ многъ оцъ тълкованія о неразумныхъ словесехъ“ (т. зв. Святославів Збірник 1073 р.), се велика збірка різних статей, переложена з грецького для болгарського царя Симеона; в передмові перекладчик приложив до Святослава компліменти, адресовані в оригіналі Симеону — його любомудрію і книголюб'ю, „иже и своя клѣти испълнь, вѣчную си память сътвори“³⁾. Є й другий збірник, що носить тепер імя Святославового збірника 1076 р., списаний також якимсь Іоаном — може тим самим, і вибраний ним „изъ многъ книгъ князь(их)“, як сказано в закінченню; може бути, що мова тут про Святославову бібліотеку.

Серед цього всего передчасно захопила Святослава смерть. Він довгий час мучився від якихось болячок на шиї (літопис зиває се „желвь“ — жовни). При кінці 1076 р. казав він їх собі розтяти, але нещасливо: 27 грудня він умер від сеї операції, маючи тільки 49 рік. Поховано його не в Києві (се цікаво!), а в чернігівській катедрі св. Спаса, будованій Мстиславом.

Скоро довідався про се Всеволод, поспішившись у Київ; 1 січня 1077 р. відбула ся церемонія проголошення його на князівстві. У Чернігові він посадив сина свого Мономаха, а Волинь віддав синові Святослава Олегу, взявши при тім мабуть назад собі По-

¹⁾ Життє Теодосія л. 25—7, Іпат. с. 131—2.

²⁾ Життє л. 26 об., пор. Патерик с. 113, 119, Іпат. с. 250.

³⁾ В однім збірнику Білозерського Кирилового монастиря, ідентичній своїм складом із збірником Святослава, передмова читається ся: „великий въ црехъ Симеонъ, желанієтъ зъло вжелъ...“ і т. д. (див. Шевыревъ — Поѣздка въ Кирило-Бѣлозерскій монастирь II (1850) с. 70).

волже¹⁾. Але він похопивсь тим усім передчасно: старий хааяїн кпівського стола вертав ся назад.

Ізяслав ще раз знайшов поміч у Болеслава. Не знати, що вплинуло на сю переїну політики Болеслава; може Болеслав, поїкши ся попереднього разу, надїяв ся, що тепер, по смерти Святослава, піде справа гладше; тай союз і умова, що вязала його, скінчили ся з смертю Святослава. Але сам Болеслав в похід не пішов, вислав тільки військо своє з Ізяславом, на весну (1077 р.)²⁾. Всеволод пішов Ізяславу на зустріч з військом на Волинь, але бити ся не відважив ся сей обережний і вирахований князь. І без того він мав уже з заду пньших ворогів — безземельних брата-ничів: саме поки він сам маршерував на Волинь, Чернігів захопив Борис Вячеславич, правда — не на довго, на вісім день, мусів слідом тікати, — але подібні епізоди мусіли у Всеволода відібрати всяку охоту до боротьби з Ізяславом. Він волів заняті „прихильно вижидаюче“ становище супроти брата. Між ними стала ся угода, разом вернулись вони до Кпіва, й Ізяслав знову сів на кпівськїм столї — у третє, 15 липня 1077 р.

Тепер прийшов час дітям Святослава покаяти ся за батьківську неправду, за вигнання Ізяслава. У них тепер забрано все, зістали ся тільки далекі, не важні по тодішньому волости — відтята степами Тмуторокань та глуха ще Муромщина. Волинь у Олега Святославича відібрали. З Глібом Святославичом неясно; здасть ся, вигнали його з Новгорода, де він сидів, і він наложив головою у Чуди; у всякім разї Новгород відібрано у родини Святослава³⁾.

¹⁾ Лавр. с. 239.

²⁾ Болеслав іде сам тільки у Длугоша (I, с. 355), але то дублет першого походу

³⁾ Про Волинь — Лавр. с. 239, що до Новгорода, то в катальогу новгородських князів при I Новгор. л. (с. 66, пор. с. 439) виразно сказано, що Гліб загинув на вигнанню. З автобіографії Мономаха виходить, що Святтополк сидів у Новгороді вже зимою 1077/8 р. (Лавр. с. 239), тим часом як Гліба вбито 30 мая — по Новгородській літоп. 1079 р., по Іпат. і Лавр. 1078. Що инше говорить Патерик (с. 128): тут св. Никита дає знати Ізяславу про смерть Гліба і каже посилати доперва на його місце Святтополка. Я думаю одначе, що ся звістка Патерика, вагалі дуже недокладного в своїх історичних відомостях і датах, не може бути противставлена звісткам вище наведених джерел. Ще менше ваги мають слова Длугоша (I с. 356), що Святтополка посаджено в Новгороді по смерті Гліба — се, мабуть, тільки здогад автора. Иньші волости зістали ся без переїни. В Іпатській л. (с. 140), правда, читаємо, що в Смоленську посаджено Ярополка Ізяславича, але се похибка через пропущення слів — мор. Лавр. с. 193 і 239.

Правда, Ізяслав з цього не поживився: він тільки взяв собі яззак свої давні волости — Київ, Волинь, Туров, Новгород. Скористав з цього, як і взагалі з усіх сих пережін Всеволод. Помпиривши ся з покривдженім Ізяславом, він забрав найліпшу батьківщину у дітей свого спільника Святослава, з котрим разом вони скривдили Ізяслава: Чернігів зістав ся в його руках, а коли вигнаний з Володимира Олег прийшов сюди, то мав тільки приємність пообідати у Мономаха в своїй батьківщині: „я запросив його до себе разом з батьком на обід, на Красний двір, оповідає Мономах, і подарував батькови 300 гривен золота¹⁾).

Але Олег не довго зістав ся в Чернігові; енергичний молодик зовсім не мав охоти лишати ся бездомним князем. Скоро після Мономахового обіду втік він з Чернігова (10/IV 1078) і подав ся до Тмутороканя, де сидів його старший брат Роман. Се в останній чверти XI в. було головне пристановище для всяких покривджених старшими Ярославичами князів. А зібралось їх чимало — Святославичі, з котрих виступають тут Роман і Олег, Вячеславич Борис, кілька років пізніше — Ігоревич Давид і Володар, син Ростислава Володимирича. Спроти, котрих батьківщини загарбали старші Ярославичі підчас їх малолітства, нічого їм не лишивши, виростили один по однім і йшли упоминати ся за своє добро.

Ми згадували вже, що Борис Вячеславич попереднього року був опанував Чернігів під час волинського походу Всеволода. Тепер він став союзником Олега. Доля звязала їх інтереси до купи: батьківщина Олега — Чернігів і батьківщина Бориса — Смоленськ обидві були в руках Всеволода. Вони взяли до помочи Половців і пішли на Всеволода, на Чернігів. Битва сталась на р. Сожиці²⁾. Військо Всеволода розбито, багато вояків і значнійших бояр побито. Всеволод відступив в Черяяслав, де до нього наспів син Володимир Мономах, і звідти удав ся до Ізяслава — просити помочи. Ізяслав не відмовив; хоч претензії Олега і Бориса його не дотигались, але за ними могли виступити інші претенденти, з претензіями на Ізяславові волости. Становище братів на сій точці, як володарів захоплених земель, було однакове. Всеволод з Момахом й Ізяслав з сином Ярополком, що сидів при ньому в Вишгороді, пішли на Чернігів.

Після битви на Сожиці Черніговщина, видно, перейшла на

¹⁾ Лавр. 239.

²⁾ Так більш менш у всіх кодексах літописи, але такої ріки нема. Карамзін (II прил. 135) догадував ся, чи се не Оржиця, і сей здогад повторяєть ся за браком ліпшого досі, але він не дуже правдоподібний.

сторону Олега. Чернігів тримався його: очевидно, симпатія місцевої суспільності була по стороні їх „отчича“. Коли Всеволод з Ізяславом приступили, Чернігівці не піддалися, хоч Олега й Бориса в Чернігові не було. Союзники почали облогу. Мономаху удалось взяти й попалити „окольный град“, але люде повтікали в замок („днешний“, себто внутрішній город) і боронилися далі. Тим часом Олег з Борисом ішли вже ратувати їх. Всеволод з Ізяславом пішли проти них. На „Нежатиній ниві“, якимсь урочищу коло Чернігова, над Десною, ближче незвістним, сталася сильна битва, 3 жовтня 1078 р. Борис загинув на початку, за ним вбито Ізяслава, що стояв тоді з кінним військом, сам піший: хтось несподівано заїхавши вдарив його списом ззаду. Його сторона одначе билася далі, і військо Олега вкінці розбито зовсім. Сам він ледви втік з малими останками до Тмутороканя¹⁾.

Так поглузувала доля над Ізяславом: з його пімсти над кривдинком Святославом поживився Всеволод, а коли син Святослава прийшов упоминатися батьківщини, довелося наложити головою в обороні того неправедно здобутого Всеволодом добра — тому-ж Ізяславу.

Його привезли човном під Київ. „Весь Київ“ вийшов йому на зустріч. Труп положено на санки й відвезено до церкви Десятинної Богородиці: тут поховано його в мармурянім гробі. Неправедне вигнання й ця смерть в обороні брата здобули Ізяславу симпатії сучасників, бодай багатьох з них, і заступили в пам'яті його давні гріхи. Забуто не тільки його давні езекуції й нагінки, але й те, що правда була по стороні Бориса й Олега, а не по стороні їх стрійв. В таких разях моментальне безпосереднє вражіння у маси звичайно бере гору над усім, і ми можемо повірити літописи, що над Ізяславом голосив не тільки син Ярополь, але й „дїлий Київ“ (плакався по немь весь городь Києвъ). Літописець підносить доброту й простоту небіжчика, особливий натиск кладе на те, що він наложив головою за свого брата Всеволода, пробачивши йому, що він перед тим разом із Святославом вигонав його з Києва. Оповідуючи, як Всеволод удався до нього по нещасливій битві на Сожиці, літописець вкладає йому в уста такі повні благородної ревігнації слова: „не тужи брате! чи не бачиш, скільки я лиха мав? перше вигнали мене, і моє майно пограбили; потім — не робив я нічого злого, а ви мене, брати мої, чи не вигнали, чи не блудив я по чужих землях, позбавлений мого майна? а тепер

¹⁾ Іпат. с. 140—1.

брате, не тужім! як будемо мати часть в Руській землі, то оба з тобою, як відберуть — то також обом! зложу за тебе голову!...” Розжалений літописець навіть прирівнює Ізяслава до мучеників, що пролили свою кров з любови до Бога, як він з любови до брата. Його відносини до Киян також здають ся йому дуже великодушними — ті його вигнали, дім його пограбили, а він їм то пробачив і не віддав злом за зло. При тім він одначе уважає потрібним виступити проти закиду, що Ізяслав постинав бунтівників 1068 р.: „аще ли кто дѣсть: Киянѣ исѣклѣ, которѣи же высадили Всеслава ис поруба“, та складає вину за се на Ізяславового сина. Видно таки не всі Кияни були такі тонкослези, як ті, що плавали тепер над гробом Ізяслава, — иньші пригадували йому і тепер його підступну пімсту на їх співгорожанах.

Настав тепер час Всеволоду зібрати на останок овочі з чвертьвікової своєї політики: і з збирання руських волостей у трійку, і з вигнання Ізяслава з Київа у двійку, і з своєї вирахованої уступки, коли він відступив Київ Ізяславу. Належачи до трійки, здобув він собі Смоленськ. Від епізоду з вигнанням Ізяслава лишив ся йому Чевнигів. Тепер, заховавши свою попередню пайку руських земель, він долучив до них ще Київ. Иньші волости Ізяслава зіставив він його синам. Новгород і далі зістав ся Свѣятополку, старшому сину Ізяслава. Меньшому Ізяславичу Ярополку, що був при батьку перед його смертию, Всеволод дав Волинь і Турово-пинське князівство. Сам Всеволод мав тепер Київ, Чернигів, Переяслав — все ядро Руської держави, і ще Смоленськ і Пovolже, разом більша половина Ярославової спадщини.

Та все п'ятнадцятьлітнє князювання Всеволода в Київі пішло на те лише, аби охоронити зібрані землі, відбити ся від позбавлених земель князів, так званих в історії князів-ізгоїв. Се термін історичний. Церковний устав з іменем кн. Всеволода Мстиславича — що жив в першій половині XII в. (самий устав одначе має сліди північної перерібки), вчисляє категорії ізгоїв — людей поминених на свѣтовім пірі, що не зайняли становища в суспільности або стратили його: попових синів, що не вивчили ся, пущених на волю рабів, збанкротованих куштів, і князь прикладає сей термін і до княжих відносин, та причислює до ізгоїв ще князів сиріт: „а се и четвертое изгойство и къ себѣ приложимъ — аще князь осиротѣсть“. В сім княжім ізгойстві пробували бачити правний інститут —

явище родового права¹). В дійсности не було тут ніякого права, а тільки практика надужить: волости сиріт-князів забирали ся старшими свояками, що потім, коли сї сироти виростали, не мали ніякої охоти звертати спадкоємцям — „отчичам“ тих волостей. тим більше що така сирітська волость тим часом перемінила иноді вже кількох хазяїв, була проміняна, відібрана і т. и., отже прийшло ся б переводити великі короводи, інтересовані князі, *beati possidentes*, того не хотіли — і князю-ізгою приходилось силоміць здобувати собі батьківські чи взагалі якісь волости.

Таких ізгойських родин за Всеволода, після того як Борис Вячеславич наложив головою, було на Русі три: три Святославичі — Роман, Олег, Давид і Ярослав (ще малий); два Ігоровичі — Давид з невідомим на імя братом, і три Ростиславичі — Рюрик, Володар і Василько. Всеволод і Ярополк Ізяславич оба мали по ізгойській волості — оден Чернігів, другий Волинь, тому були природними союзниками. Головно боротьбу з ізгоями веде Всеволод, чи властиво його син — енергічний, зручний, нестомний Мономах, що від довшого часу заступав і виручав батька: Всеволод хоч був ще не старий (як він сїдав на київський стіл, було йому тільки 48 літ), але взагалі не визначав ся енергією. Ізгої головно оперують половецькою помічю; при тім вони мали прихильників в деяких землях. Всеволод з Мономахом то пробують приборкати ізгоїв оружно, то придобрити їх якоюсь уступкою, і так серед сих неустаних війн, умов та всяких короводів проходить ціле князівство Всеволода, без яких небудь виразних результатів. В тім і головний зміст сих п'ятнадцяти років його пановання в Києві.

Після останньої неудачі Олега (1078 р.) боротьбу з Всеволодом поновив старший Святославич Роман, вибравши ся походом з половецькою ордою на Переяславщину (1079). Але Всеволод, перестрівши його, встиг перетягнути Половців на свій бік, так що вони вбили Романа й вернулись²). Олега ж, очевидно під впливом Всеволода, ухопили тмутороканські Хозари, передали Грекам, і там його увязнили — очевидно також на бажання Всеволода,

¹) Теорія ся розвинена була Соловйовим в *Ист. Россія* I. с. 283; новіша критика її у Сергєєвича *Юридическія Древности* II с. 332—3; ширше про се говорю в III томі главі III.

²) Як я вже згадував (в I т. с. 573), у звістї літописи є відгомін якоїсь пісні, що прокидаєть ся в сих словах: „и суть кости его и доселѣ тамо лежаче, сына Святослава и внука Ярослава“. Пригадаймо, що по словам автора Слова о полку Ігореві сього Романа оспівав Боян; може й тут ми маємо останки сеї Боянної пісні.

що стояв в тісних зв'язках з царгородським двором. В с'їм візантійським вязненню сей небезпечний для Всеволода претендент пробув чотири роки (між иньшим два роки він перебував на острові Родосі, де бачив і оповідає про се руський подорожник до Єрусалима ігумен Данило¹⁾). Ігройське гніздо — Тмуторокань зісталося без хазяїна, і Всеволод послав туди свого посадника. Але вакувало воно не довго. 1081 р. прибігли туди Давид Ігоревич з Володарем Ростиславичом, звідки й як — не знати. По аналогії з пізнійшими заходами Ростиславичів можна догадуватись, що й тепер була якась боротьба, що Давид і Володар попробували відібрати від Ярополка Волинь — цілу, чи може яку частину, але се їм не удалось, і вони мусїли тікати й удались до Тмутороканя. Вони вигнали звідси Всеволодового посадника і осїли ся в Тмутороканю, але теж не надовго: 1083 р. вернувся із заслання Олег, і Давид з Володарем зістались знову без нічого.

Давид одначе занадто скоро допик Всеволоду та змусив його до уступки. Він напав на Олеше, важну київську торговельну стацію на нижнім Дніпрі, поарештовав купців, „Гречників“ або „Греків“, і позабрав їх майно. Се робило таку шкоду київській торгівлі, що Всеволод постановив якось заспокоїти Давида: він дав йому волость на границі Волни й Київщини, „вдасьт єму Дорого-

¹⁾ „Въ томъ бо островѣ (Родосі) былъ Олегъ князь рускый 2 лѣта и 2 зимы“, вид. Норова с. 7; про сей Паломник див. далі, т. III¹ с. 464 і 659. Правдоподібно з сим побуток Олега в Греції треба зв'язати недавно здобутий — коли не факт, то близьку до нього правдоподібність — про шлюб Олега з Грекинею. Шлюмберже в своїй *Sigillographie byzantine* (1884) видав печатку з написю: $\kappa\epsilon\ \beta\theta$ ($\kappa\acute{\iota}\rho\iota\epsilon\ \beta\theta\acute{\eta}\theta\epsilon\iota$) $\tau\eta\ \sigma\eta\ \delta\omicron\upsilon\lambda\eta\ \theta\epsilon\omicron\varsigma\alpha\upsilon\omicron\upsilon\ \alpha\gamma\chi\rho\upsilon\tau\eta\sigma\eta\ \rho\omega\varsigma\iota\alpha\varsigma\ \tau\eta\ \mu\omicron\upsilon\alpha\lambda\omega\nu\eta\tau\eta\sigma\eta$, з археологічного погляду зачисляючи її до XI—XII в. Д. Лопарьов (в замітці: *Византійская печать съ именемъ русской княгини, Визант. Временикъ 1894, I*) висловив дуже правдоподібний здогад, що ся „Теофано з рода Муцалонів, руська княгиня“, була жінка Олега (з Любецького синодика; дійсно, виходить, що Олег мав жінку Теофанію — Зотов в IX т. *Лѣтописи археогр. ком.* с. 24 і 34). Можна висловити здогад, що сей шлюб з візантійською патриціянкою й дав можливість Олегу видерти ся з візантійської неволі назад на Русь, бо певно, що Всеволод, скільки ставало його впливів, запобігав тому.

Иншу ще гадку до сеї справи висловив недавно проф. Кулаковский (*Труды XI археолог. съѣзда т. II* с. 133): приймаючи, що ся Теофано була жінкою Олега, він думає, що *Ρωσία* печатки — се східня частина Таврії. До сього толковання терміна *Ρωσία* я ще верну ся (в гл. VII), а тепер зауважу тільки: дуже гіпотетичний сам по собі, адогад сей в приложеню до кримських волостей Олега не правдоподібний зовсім: що за волость в самій східній часті Таврії, без Тмутороканя? Чи Олегова жінка не могла називати ся „русською княгинею“ й без того?

бужь". Пізнійше ся так звана Погорина стала суперечною територією між Київським і Волинським князівством; кому вона належала — Всеволоду чи Ярополку, на певно не знати, але по всякій правдоподібности не Всеволоду, а Ярополку¹⁾. Та хоч би належала вона навіть Всеволоду, то Давид, як претендент на Волинь, по своїм батьку, був дуже ненаручним і немилим сусідом Ярополку. Але як раз тоді, здасть ся, прийшло ся Ярополку понести иньшу страту — се вже напевно, що вона дотикала його власних земель. Стало ся се так: того самого року два брати Ростиславичі, сини Ростислава Володимировича, мабуть Рюрик і Василько, що жили в Володимирі (чи волею, чи неволею — в полоні, — не знати), втікли звідси, скориставши з подорожі Ярополка у Київ на великдень; потім зібравши ватаги, теж не знати які і де, вони напали на Володимир і вигнали звідти Ярополка. Всеволод оборонив його: він кілька разів посилав Мономаха, і то вкінці вигнав Ростиславичів, та привернув Володимир Ярополку²⁾. Але вкінці, щоб заспокоїти Ростиславичів, Всеволод віддав їм Галичину, що перед

¹⁾ Судячи по тому, що говорять ся про Погорину 1097 р. Іпат. с. 172.

²⁾ Іпат. с. 144. Мономах в своїй автобіографії згадує про два чп труп походи в поміч Ярополку: „и паки по Иаиславпчихъ за Микулинъ (Соловійов П. 307 поправляє на „Ростиславичихъ“, і се правдоподібно) и пе постпхоомъ ихъ; п на ту весну къ Ярополку совокуплятися на Броды“. Далі: на ту зиму идохомъ къ Ярополку совокуплятися на Броды и любовь велпку створихомъ“ (Лавр. с. 239). Сі походи обіймають рік часу, се ясно видно з тексту; дата їх може бути вкомбінована: очевидно, останній похід не може бути иньшим, як той, про котрий оповідає літопись під 1084, а тим самим і перший похід на Броди належить не до боротьби (припустім) Ростиславичів з Ярополком, що закінчила ся втічкою їх 1081 р., а до сеї новійшої, що привела до надання їм Галичини.

Найбільш правдоподібний порядок подій був би ось який: з початком 1084 р. (може десь постом — великдень був ранній, 31 марта) Ярополк виїхав ся до Києва і ще перед великднем міг довідати ся, що Ростиславичі втікли з Володимира з ворожими замірами. Всеволод зараз вислав Мономаха — ловити Ростиславичів, але догнати їх не удало ся (у Мономаха се дієть ся десь на початку весни). Після того — чп з тої нагінки безпосередно чи по повероті до Києва наново — Мономах пішов помагати Ярополку против Ростиславичів і алучивши ся з ним коло Бродів, мабуть Ростиславичів відгнав. Аж потім мабуть опанували Ростиславичі Володимир, і Мономаха знову вислано до помочи Ярополку; він знову алучив ся з ним коло Бродів, вигнав Ростиславичів, але при тім зажадав від Ярополка наділення Ростиславичів і встиг прийти до порозуміння в сій справі („любовь велпку створихомъ“, як він каже).

тим, разом з Волинею належала до Ярополка. Се було початком відокремлення Галицького князівства, тому над сим фактом треба застановити ся трохи.

Вище вже я згадував, що ще батько Ростиславичів мабуть якийсь час мав Галичину. На сю гадку наводять факти, що Ростиславичі тримають ся разом з Давидом Ігоревичом — претендентом на Волинь, крутять ся все коло Ярополка, дістають нарешті Галичину, і на тім заспокоюють ся, так що й на Любецькім з'їзді сі волости potwierджено ім. При загальній тенденції князів — здобути свої отчини (сей принцип отчин був основою й любецьких постанов) — стає дуже правдоподібним, що Галичина була отчиною для Ростиславичів, і тому вони її як раз доби-вали ся.

Вінці вони її дістали. В любецьких постановах, як вони передані в літописи, говорить ся виразно, що Ростиславичі дістали сі галицькі волости (з них названо Перемишль і Теребовль) від Всеволода¹⁾. В 1087 р., як видно з оповідання про смерть Ярополка, Рюрик Ростиславич вже сидів у Перемишлі, та й у Звенигороді, мабуть, був котрийсь з його братів²⁾. Значить Галичину віддано Ростиславичам перед 1087 р. Найвідповіднішим для сього моментом була війна Ярополка з Ростиславичами 1084 р. Правда, можна припустити, що Ростиславичі були дістали Галичину від Всеволода ще перед тим, але що потім, завівши війну з Ярополком, попали були в неволю, землі стратили, і в 1084 р. на ново їх дістали; але на се нема ніяких натяків в наших дже-релах. Тому певніше буде прийняти р. 1084 датою першого надання, тим більше, що як раз після сього поповсали ся відно-сини Ярополка до Всеволода³⁾. У всякім разі роки 1079—87 —

¹⁾ Іпат. с. 167. Досить розповсюднений погляд, що Ростиславичі самі відібрали Перемишль у Поляків (Соловйов II. 307, Барсов² с. 279, Ав. Левицький *Ohrzaki z najdawniejszych dziejów Przemysla* с. 24—5 й ин.), але про се нема звістки ніде. Другош, на котрого покликають ся, загално говорить тільки, що Русь підбита Болеславом, увільнила ся від Поляків, а Василько Ростиславич взяв і попалив кілька польських міст (I. 382 і 402). Перша згадка, розумієть ся, не має ніякої історичної вартості, а похід Василька взято, очевидно, з літописи (Іпат. с. 150). Натомість літопись, оповідаючи про Любецький з'їзд (Іпат. с. 167), виразно каже, що Перемишль Ростиславичі дістали від Всеволода.

²⁾ Іпат. с. 144—5.

³⁾ 1084 р. приймають для надання Галичини Ростиславичам й но-війші історики Волини — Андріяшев с. 111, Іванов с. 121. Соловйов

се той час, коли Галичина відокремилася від Волини в руках Ростиславичів.

Мономах пише в свої автобіографії, що війну 1084 р. він закінчив повним порозумінням з Ярополком. Передача Галичини мусіла статись отже за згодою Ярополка. Але він не міг переболіти сеї втрати, і гнів його обернувся на ініціатора сеї уступки — Всеволода. Становище Ярополка, обсадженого тепер з двох боків ворогами дійсно було не веселе: з одного боку Ростиславичі, з другого претендент на Волинь Давид Ігорович. Але тим менше можна було йому сварити ся з Всеволодом. Літопись каже, що його підбивали на Всеволода лихі дорадники; дорадники, дійсно, були не мудрі, але й сам Ярополк, котрого літопись¹⁾ вправді дуже похваляє за християнські чесноти („кровокъ, смиренъ, братолюбивъ и нищелюбець, десятину дая отъ всихъ скотъ своихъ святѣй Богородици, и отъ жита на вся лѣта“, але видно не може похвалити за розвагу²⁾), міг би зміркувати, що сидючи в ізгойській волості, він мусить до кінця триматись із Всеволодом. Всеволоду міг він закинути хіба тільки те, що той, задовольючи ізгоїв його коштом, не спішив ся задоволити тих, що претендували на його власну Чернігівщину. Всеволод дійсно мусів мати тоді сеї плян: задовольши иньших ізгоїв чужим коштом, ослабити головних своїх ворогів-Святославичів і позбавити їх сил для боротьби.

Ярополк почав збирати ся до війни з Всеволодом. Але Всеволод довідав ся про се завчасу, і перше ніж Ярополк вибрав ся на ту війну, Мономах вже маршував до Володимира. Ярополк втік у Польщу, полишивши родину і бояр в Луцьку: мабуть до Володимирців він не мав довіря. Але й Лучане піддали ся Мономаху, і він позабрав Ярополкову родину, бодр і скарб у Київ, а в Володимирі посадив Давида³⁾. Тим він дуже перекладав клопоти з Ярополком на голову Давида. Одначе не знати чи Давид дістав при тім цілу Волинь, може бути, що Всеволод лишив дещо і для себе, судячи з того, що слідом бачимо Мономаха на Волини.

Ярополку удало ся ще поправити свою справу і поучити Всеволода, аби його не легковажив. 1087 р. він прийшов із Польщі

вказував на 1085 р. (II с. 301); але далеко правдоподібніше, що війна 1085 р. була вже результатом того, що Всеволод виїг від Ярополка Галичину для Ростиславичів. ¹⁾ Іпат. 145.

²⁾ Його потім навіть уважали святим, див. Філарета Русские святые XI. с. 306. ³⁾ Іпат. с. 144.

з помічними військами. Його стрів Мономах. Не знати, чи заімпонував Ярополк приведеним польським військом, чи підобрив ся до Всеволода, тільки Мономах вернув йому Волинь. Але Ярополк захотів відібрати її від Ростиславичів Галичнну. Неребувши трохи в Володимирі, він пішов на Звенигород галицький, очевидно — походом. На дорозі одначе його підступом убив якийсь Нерадець, „отъ дьяволя наученья і отъ злыхъ человекъ“. Нерадець втік до Рюрика Ростиславича у Перемишль; правдоподібно, він коли не був ним посланий, то робив для нього, усуваючи небезпечного ворога. Пізнійше Давид виразно казав, що то Ростиславичі забили Ярополка¹⁾. Всеволод ходив з сього powodu сам походом до Перемишля в тім же році. Правдоподібно, поводом виставлено було те підозрінне на Рюрика що до убийства Ярополка, але в дійсности Всеволод, мабуть, мав на меті уставити політичні відносини по тій переміні, яку робила смерть Ярополка в ситуації. Літопись нічого не каже, що при тім стало ся з Волинею, але судячи з пізніших вказівок, Всеволод поділив Ярополкову спадщину: головну пайку, з володимирським столом, дістав Давид; Берестейську волость Всеволод придав Святиполку, брату Ярополка, в додаток до Турово-Пинської волости, а собі взяв за комісію Погорину — де перед тим сидів Давид. Я вивожу се з того, що потім як Святиполк був уже в Кїві, Давид страхав його Васильком: як що Василько забере собі Волинь, то відбере її від Святиполка Бересте і Погорину²⁾; видно, що то були землі сьвіжо забрані від Волинської волости³⁾. А що Давид дістав Волинь з Володимиром від Всеволода, про се виразно говорить ся в любецьких постановках⁴⁾.

Але Погорина не була, мабуть, одиноким заробком Всеволода при тій історії. Святиполк, діставши Туров, слідом перейшов туди

¹⁾ Іпат. с. 168. Один з визначних російських учених середини XIX столітя Тюрін написав спеціальну статю: Смерть Ярополка Ізяславича (Современникъ т. XVI відд. II), де складав вину убийства Ярополка на Давида. Йому відповідав, складаючи на Рюрика, Соловйов — II. 308—9. Дійсно, на Давида нема ніяких доказів.

²⁾ Іпат. с. 172.

³⁾ Можна б додати ще звістку Татїщева (II с. 219), що Ярослав Святиполкович хотів відібрати Погорину від Мономаха: вона може мати значінне, бо сам Татїщев не думав, що Дорогобужську волость (Погорину) взято від Ярополка (ib. с. 137).

⁴⁾ Іпат. с. 167. Татїщев (II. 139) таки й каже, що Давид дістав Володимир по смерті Ярополка, але не знати, чи се він де вичитав, чи вивомбїнував (комбінація, в кождім разі, зовсім справедлива).

з Новгороду (1088). Пізнійше Новгородці дорікали йому, що він їх кинув („ты еси шельъ отъ насъ“¹⁾), але коли зважити, що як раз по виході Святяполка Всеволод посадив у Новгороді свого внука, Мономахового старшого сина Мстислава²⁾, то воно стає більш правдоподібним, що Святяполк відступив Новгород Всеволоду в обмін на Туров, бо інакше хто зна чи й дістав би він Туров по смерті Ярополка; Туров же йому був потрібний, аби звідси ближше пильнувати київського стола, що по Всеволоду мав йому прийти. Чи саяк чи так, а Всеволод при сих перемінах заробив, як бачимо, добре. Тепер поза його руками зіставались тільки: Туров, Волинь з Галичиною, Полоцьк і крайки Святяславового уділу — Муром і Тмуторокань.

Ціла ізгойська політика отже на разі удалась Всеволоду. Коштом Ярополка задоволив він дві ізгойські родини, заробивши при тім чимало і для себе, а тимчасом родина Святославичів, зіставши ся сама з своїми претенсіями, затихла по нещасливім кінці Романа і заслання Олега, та мовчки виглядала ліпших обставин в своїм Тмуторокані та Муромі.

Се було дуже нарочно Всеволоду, бо він і без того мав чим журити ся. На Волини, як бачили ми, мав він клопоти з Ярополком. На півночі непокоїв його Всеслав: він по смерті Святослава зачинав ся з Новгородом, потім попалив Смоленськ (1078), і Мономах двічі ходив на його землі³⁾. На полудню, почавши від походів ізгойв Бориса й Олега (1078 р.) та Романа (1079), де брали участь половецькі ватаги, майже без перерви чинили напади Половці — вже на власну руку. Літопись дуже мало говорить про них (властиво є тільки одна згадка — під 1092 р., хоч за те й характеристична: „ратъ велика бяше отъ Половецъ отвсюду“). Але Мономах в своїй автобіографії подав інтересні відомости в сій справі, і вони відкривають перед нами всю тяготу сеї половецької „рати“. І так довідуємо ся звідти, що десь 1078—9 р. Половці повоювали „Стародубъ весь“. Десь 1084 р. вони взяли Горошин (в Переяславщині). 1085 р. вісімтисячна половецька орда несподівано напала на Мономаха коло Прилуки (тажже). Потім чуємо їх напади в околиці Святославля, Торчеська, Юрева, знову битву коло Красного — все в Київщині. Потім знову коло Варина — в Переяславщині⁴⁾. Коли зважимо, що Мономах, хоч і був головним героєм сїєї боротьби з Полов-

¹⁾ Іпат. с. 182. ²⁾ Іпат. с. 182, 1 Новг. с. 67. ³⁾ Лавр. с. 239.

⁴⁾ Див. в примітках до мапи.

цями¹⁾, все таки анї не брав участі в усіх битвах з ними, анї не мав на гадці записати всі половецькі напади, то зміркуємо, кільки то їх могло бути в дійсности.

З круга заграничної політики для часів Всеволода знаємо не багато. З рештою з західно-європейськими землями Всеволод до безпосередньої стичности мав уже меньше нагоди, від коли західні українсько-руські землі відокремили ся від Київа; тому й про конфлікти сих західніх земель з Угорщиною й Польщею тут не говоримо. На доповнення сказаного вище про звязки з Німеччиною в середині і другій половині XI в. згадаємо тут лише про нещасливу доньку Всеволода Евпраксію. Вона вийшла за муж за маркграфа саксонського, а коли повдовіла, оженив ся з нею, 1089 р., імператор Генрих IV; але вони жили але, німецькі хроністи оповідають страхи, як Генрих зневажав жінку, й вона нарешті (1094 р.) втікла від нього до маркгр. Матильди тосканської, а за її посередництвом удала ся до папи. Справу її з чоловіком розсуджувано потім на синоді в Констанції, потім в Пяченці (1095 р.); Генриха осуджено за його супружї неправди й виклято, а Евпраксія по тїм вернула ся на Русь. Нізнійше (1106 р.) вона постригла ся в Київі й незабаром померла (в 1109 р.)²⁾. Шлюб сей зрештою, незалежно навіть від свого нещасливого характеру, не міг мати для Руси особливого політичного значіння уже тому, що Генрих і Німеччина тоді були заняті своїми домашніми справами³⁾.

Тїсні звязки істнували далі з Візантисю. Ми знаємо, що Всеволод сам був оженений з візантійською царівною, і неважаючи на зміни династій на візантійським столі він піддержував далі сі звязки: найліпший доказ на се — заслання Олега до Царгорода

¹⁾ Вона одначе не перешкаджала йому в потребі й собі уживати половецької помочи, нпр. в поході на Всеслава.

²⁾ Про неї Бернольд *Monum. Germ. hist. Scr. V. 457—8 462*, Еккегард *ib. VI. 720. Annalista Saxo ibid. 721, Donizo Vita Mathildis XII. 394, Annales Stadenses XVI. 316—7 і 326, Inat. л. 186 і 188. Див. про сей шлюб ще Giesebrecht *Geschichte der deutschen Kaiserzeit III⁴ с. 627—8, 650—662.**

³⁾ В компіляції Татїщева (II. 136) оповідаєть ся під 1082 р., що Генрих просив Всеволода помогти йому на угорського короля Гейзу, і Всеволод пішов походом, але завернув ся „від гір“, виславши воеводу Чудина — ирити Гейзу з цїсарем. Се оповідання має багато підозрілих анахронїзмів (нпр. — Гейза вмер ще 1077 р.) та недорічностей і належить до сумнівних ще більше, ніж вище подана звістка про корсунські справи.

1079 р. Бачимо потім, що й його син Мономах зістаєть ся в тісних зносинах з Візантєю, але з ренгтою не маємо більше фактів до сих відносин¹⁾.

Далі піддержували ся зносини з скандинавськими краями. Свого Мономаха Всеволод оженив з донькою нещасливого англійського короля Гаральда, що на Гастинській битві разом із братами утікла в Данію й там перебувала, доки не вийшла за муж на Русь. Свого старшого сина Мстислава Мономах оженив з донькою шведського короля Інґа Стейнкельса Христиною, але не знати чи сей шлюб уложений був ще за життя Всеволода (Мстислав родив ся 1076 р.)²⁾.

У зверхній політиці, в воєнних справах виручав Всеволода Мономах, скачучи з Смоленська в Переяслав і з Переяслава під Броди: у внутрішній управі Всеволод мусів радити собі иньшими способами, і тут літопись, хоч як для нього прихильна, не замовчує нарікань. „Він волів, каже вона, молодиків, з ними радивсь, а ті водили ся своїми особистими інтересами, рили під иньшими боярами і не пильнували справедливости в управі; тивуні почали грабити, здирати людей грошовими карами, а князь про се не знав“. „Земля збідніла від неустанних війн і урядницьких здиретв“, скаржать ся на иньшій місці літописи самі Кияне³⁾. Літописець поясняє сі непорядки Всеволодовими клопотами від ізгоїв, його хоробливістю й старістю, хоч Всеволод не був дуже старий: він умер маючи 63 роки. Правдоподібно, що тут причина була в характері і в замилюваннях князя. Упускаючи суд і управу, виручаючи себе сином в походах, Всеволод за те був дуже зручним, вирахованим політиком, як то ми могли оцінити в вище поданим огляді. При тім в усім він дуже уважав на вимоги й погляди суспільности і вславив ся своїм взірцевим житєм. „Сей благовірний князь Всеволод, каже літописець, змалку любив правду, був ласкавий для убогих, віддавав честь єпископам і сьвященникам, а особливо любив монахів і задовольяв їх потреби; він і сам цурав ся пиянства і похоти, — тому й батько його любив“⁴⁾. Був

¹⁾ Про здогад, що Михаїл Дука сватав свого брата за Всеволодову доньку, говорив я вище — с. 66.

²⁾ Про сі шлюби 1 Нов. с. 122, Saxo Grammaticus (XII в.) — Monum. Germ. hist. Scr. XXIX с. 67, Genealogia Ingeburgis reginae (кінець XII в.) ib. с. 165, датська Knytlingasaga (XIII в.) ib. с. 292, Heimskringla с. 345, Morkinskinna с. 356 (історії норвезьких королів, а XIII віка).

³⁾ Іпат. с. 151, 153. ⁴⁾ Іпат. с. 151.

він справді великим прихильником церкви і духовенства, фундував кілька монастирів — знаємо нпр. його монастирі св. Михайла (Видубицький) і другий — св. Андрія, фундований для його доньки Янки (Анни), що в нїм постриглась¹⁾. Мономах підносить його незвичайні знання: „отець мой, дома сѣдя, изумѣяше 5 языкъ, — в томъ бо честь есть отъ инѣхъ земель“. Сей факт оцінюють звичайно як доказ особливої освіти, але се знання могло мати й чисто практичне значіння — в досить розвинених заграничних дипломатичних зносинах.

Умер Всеволод 1093 р., 13 квітня, в присутності своїх синів Володимира Мономаха і Ростислава. Його поховано в Софійській катедрі, коло гробу батька: літопись каже, що Ярослав заповів йому, аби казав себе поховати коло нього. „бо він любив його більше від його братів²⁾“.

Мономах був паном ситуації в Києві в момент смерти батька, міг відразу сісти на київськїм столі і зайняти місце Всеволода в політичній системі Руської держави. Але обережний і вирахований, як і його батько, він не відражив ся на такий сміливий і ризиковний крок. Літопись добре відгадала його мотиви, вложивши в уста йому такі гадки³⁾: „як я сяду на столі мого батька, то прийдець ся мені воюватись з Свѣтополком, бо то перед тим був стіл його⁴⁾ батька“.

Якихось принципів переходу київського стола, окрім досить неозначеного принципу отчинности, жите й історія не виробили тоді, як не виробили й пізнійше; все рішало шанси й конкуренція. Мономах мусів знати, що Свѣтополк не пустить київського стола: він може й з Новгороду до Турова перейшов, аби бути поблизу. Розпочинати ж боротьбу з Свѣтополком, маючи за спиною Свѣтославичів, з їх претенсіями на Чернігів, і тяжку грозу половецьких нападів, — було б дійсно дуже небезпечно. Тож Мономах післав до Свѣтополка, закликаючи його на київський стіл, а сам пішов у Чернігів. Переяслав дістав менший його брат Ростислав; як поділили Всеволодовичі иньші батьківські волости, не знати зовсім, та й не важно, бо слідом вони однаково злучили ся в руках Мономаха. Новгород віддано Давиду Свѣтославичу,

¹⁾ Іпат. с. 144—5. ²⁾ Іпат. с. 151—2. ³⁾ Іпат. с. 152.

⁴⁾ В полудневій редакції хибно: мосто.

старшому з Святославичів, які жили ще; тим, очевидно, хотіли пригдушити справу чернігівської волости¹⁾.

Святополк не загаявсь і в провідну неділю 24 квітня вже прибув до Кієва. Літопись, хоч прихильна Всеволодовій династії, зазначає одначе, що Кияне прийняли Святополка „з радістю“²⁾. Значилоб се, що династія Всеволода і спеціально старий Всеволодович Мономах ще не мали тоді особливих симпатій у Київі; воно й не диво, коли правління Всеволода полишило такі нечесні згадки у людей своїми судами й тивунами. Але і з Святополка не мали люди потіхи: він лишив по собі лиху славу. Патерик, передаючи, очевидно, устну традицію, пише, що за часи Святополка було багато кривд людям, він нищив без вини визначних людей („домы сильных“) і багато заграбив майна³⁾, та ілюструє се історією з соляними спекуляціями Святополка, про котрі згадаю нижше. Взагалі він у наших джерелах виступає чоловіком користоловним, несправедливим, а заразом нездарним: правда, по части се залежить і від самих джерел, більш прихильних його сучаснику — Мономаху; так, нездарним політиком Святополк в дійсності зовсім не був, се побачимо виразно самі.

Князюваннє Святополка розпочало ся дуже сумно: він вступив на київський стіл в часи сильного половецького натиску. Ми бачили вище (з автобіографії Мономаха), що при кінці 80-х рр. Половці сильно непокоїли Київщину. Перед самою смертю Всеволода була в Переяславщині „рать велика отъ Половецъ отскуду“. В перші роки Святополкового панування на київській столі сей натиск твіває далі й приводить полудневу Київщину до повного спустошення, до утрати кольонізаційних здобутків спокійніших десятиліть — від часів упадку Печенізької орди. Аналогічне діяло ся, правдоподібно, і на лівім боці Дніпра, в Переяславщині. Повторяли ся тяжкі часи Володимира, тісі „рати без переступа“, смутні часи, колп, кажучи словами Слова о полку Ігореві, „рідко гукали по Руській землі орачі, але часто кракали ворони, ділячи собі трупи, та вели свою бесіду галки, збираючись летіти на по-

¹⁾ І Новг. с. 66: тут сказано, що Мстислав сидів у Новгороді 5 літ, а по нїм (значить 1093 р.) сів Давид і пробув два роки — до 1095. Перед тим він, мабуть, сидів у Муромі.

²⁾ Пат. с. 152.

³⁾ Патерик с. 152; ся звістка (як також і про голод на Русі) є й у Стрийковського (I. 167), але цікаво, що він се бере „z kroniki ruskiej“, разом з иньшими звістками.

живу¹⁾. Патерик дійсно згадує про „сильний голод і велику загальну нужду в Руській землі“, „смерти надлежащи глада ради бывающего на вси люди“²⁾; се по часті могло стати ся через сарану (про неї говорить літопись під 1094 і 1095 р. — „поядоша всяку траву и многа жита“³⁾), але ще більше мабуть такі через ті неустанні напади Половців і вічну тривогу.

Ся хижа, навісна степова хмара сперсоніфікувала ся на довгі часи у руської людности в особі одного з тогочасних половецьких ватажків — хана Боняка. Він дав ся в знаки сучасникам сильно. Літопись його титулує: „безбожний, шолудивый, хищникъ“⁴⁾. В історії волинської війни Василя він представлений ворожбитом, віщуном: виє по вовчому, і вовки йому відповідають⁵⁾. В XII в. чуємо легенду, як Боняк рубав шаблею київські Золоті ворота (зовсім як польські джерела оповідають про Болеслава)⁶⁾. В пізнійших народніх переказах, відомих нам від XVII в., „шолудивий Буняка“ перейшов уже в зовсім мітпчну, нелюдську, надприродну істоту: демона смерти, шкелета покритого шкірею, з смердячими потрохами; до сеї фігури привязані були різні мандрівні казкові перекази — про убивання ним слуг, які підглянуть, що він не живий чоловік, а такий шкелет, про уратованне одного з тих слуг, що потім убиває самого того демона, і т. и. — перекази, що не мають ніякого звязку з історією Боняка, окрім самої фігури шолудивого хищника, перетвореного народною творчістю на сю казкову істоту⁷⁾.

По великій рати в Переяславщині 1092 р., на весну 1093 р. Половці вибрали ся новим походом. Прочувши про смерть Всеволода, вони прислали до Святяполка послів „о мирѣ“, себ то жадаючи окупу за спокій. Святяполк увязнив послів. Половці почали нпщити Київщину і обложили м. Торческ: — осаду руських Торків. Святяполк почав вибиратись у похід. „Розважні бояри“ „мужи смыслєнїи“, як їх зве літописець, очевидно бояре київ-

¹⁾ Род. VI. ²⁾ Вид. Яковлева с. 152—3.

³⁾ Ногодін — Хронологическій указатель древней рус. исторіи (Уч. Записки пет. акад. VII. 2 с. 79) уважав другу звістку дублетом.

⁴⁾ Іпат. с. 102. ⁵⁾ Іпат. с. 177—8. ⁶⁾ Іпат. с. 299.

⁷⁾ Див. розвідку Драгоманова Шолудивый Буняка въ украинскихъ народныхъ сказанїяхъ, К. Старица 1887, VIII і X; передруковано в збірнику його праць, в I т. Збірника фільологічної секції Н. Товариства ім. Шевченка. Найдавнїшу версію сеї новїшої верстви Бонякової легенди маємо з XVII в. — у Юзефовича Kronika m. Lwowa, с. 266—7, перекладу Шводького.

ські, перестерегали його, щоб він не поривався на Половців з малим військом: Святлополк мав 800 мужа дружини тай уважав, що сього на Половців вистане, і його піддержували „нерозсудні“ (неемысленѣи) дорадники, але розважні казали, що здадось би на той похід і 8000, тільки нема чим їх удержувати: земля збідніла від війни і неприядків управи. Вкінці вони радиди удати ся по поміч до Мономаха, і Святлополк їх послухав — післав до Мономаха, просити помочи. Мономах прибув дійсно з військом своїм і з братом Ростиславом. В фамилійнім монастирі Всеволодовичів — Видубицькім князі зійшли ся, але зачали від своїх княжих рахунків, „ввяста межи собою роспрѣ которы“. „Розважні бояре“ стали їх напаминати: Половці нищать руську землю, а ви сварите ся; потім порозумісте ся між собою, а тепер кінчіть справу з Половцями — чи миром, чи війною“. Вкінці по довгих короводах і суперечках князі уложили межи собою союз, присягли згоду — „дїлували хрест“, і тоді доперва перейшли до половецької справи. Мономах не радив іти на Половців, думав, що ліпше окупити ся; правдоподібно — орда була занадто численна. Але пережогла Святлополкова гадка, що стояв за походом, і всі рушили під Трипіліє, над усте Стугни.

Тут одначе знову виникла ріжниця в поглядах — чи йти за Стугну, чи ні. Князі скликали дружину й зачали радити ся. Мономах знову радив годити ся з Половцями, заразом сстрахаючи їх військом, і його підтримували „розважні бояре“. Але загал Киян був у воевничім настрою, і їх гадка перейшла на сій воєнній радї: рішено не миритись, а битись — іти за Стугну. Але коли прийшло до битви, зараз за Стугною, коло Трипілія, між двома лініями оборонних валів, що сходили ся тут, київські „людьє“ не оправдали свого воевничого запалу — вони не витримали натиску Половців, що ударили на них, і побігли. Святлополь з своєю дружиною тримав ся, але не міг сам удержати ся, й мусів тікати за ними. Половці ударили тоді на Володимира й по „лютей битві“ змусили й його до утечі.

Настала безладна втікачка, особливо на броду через Стугну. Ростислав, бредучи з Мономахом, почав тонути. Мономах став його ратувати, але ледво не втонув сам, а брата не вирагував, він згинув. Київський Патерик оповідає монастирський переказ, що ся смерть спіткала Ростислава за його нелюдський учинок: він казав утопити печерського монаха, прозорливця Григорія, що напророкував Ростиславови сю смерть і тим нагнівав його). В Слові о полку Ігоревім є поетична апострофа до сєї трагічної

смерти молодого Всеволодовича, що звучить як принагідна ремінісценція з старшої пісні: „молодому князю Ростиславу зачинив Дніпро свої темні береги; плаче мати Ростиславова по молодім князю Ростиславу; посмутніли цвітки від жалю, й дерево з туги до землі похилилось¹⁾“

Мономах по сій пригоді побіг до свого Чернигова; Святослав, втікши до Трипілля, звідти в ночі дістався до Києва. Земля лишилася безборонною, і Половці почали спустошити самі околиці Києва, заходячи навіть за Київ, між Києв і Вишгород. Святослав поспробував знову виступити проти них, але на Желани (під Київом) його знову розбито, і маса Русів побито, більш як в попередній битві. Торчеські Половці тимчасом держали в облозі і відбивали всі атаки обложених. Забрало там запасів, а довести нових не удавалося. Вкінці Половці забрали і воду, і Торки по завзятій обороні мусіли піддатися. Місто спалено, а люди Половці забрали в неволю. Тим закінчилася кампанія. З великою здобичею пішли Половці на свої кочовища, ведучи масу невольників. „Змучені холодом, стомлені голодом і жаждою, схудлі з бід на лиці, почорнілі, йшли вони незнайомими краями, серед диких народів, голі й босі, з ногами поколеними на терні, і з слізьми говорили між собою: „я з того міста“, „я з того села“, так розпитувались і з слізьми оповідали про свою родину, підводячи очі до Вишнього, що знає всі тайни“...²⁾. Святослав, не чуючи можливості дальшої боротьби, оженився з донькою Тугорхана, „половецького князя“, щоб підобрити собі до Половців, і дав окуп, щоб не воювали більше (се називається в наших літописях: „створи мир“). Окупився і Мономах³⁾.

Ця катастрофа осмілила Олега Святославича. Він зрозумів, що настав його час. Взявши Половців до помочи, він прийшов на другий рік (1094) з Тугорваня під Чернігів. Мономах засів у місті, Олег спустошив передмістя і почав добувати „острог“. Вісім днів йшли бійки, нарешті Мономах стратив надію відбитися, а як він сам поясняє: „пожадував християнських душ, сіл, що горіли, та монастирі, та сказав: нехай погані не хвалять ся“, і розпочав переговори з Олегом. Він віддав йому Чернігів, а сам ретировався з останками дружини в Переяслав. Се було в день

¹⁾ Род. XIII. ²⁾ Іпат. с. 157.

³⁾ Іпат. с. 157, Лавр. с. 240 (до цього тексту поправка Арцибашева I, 2 нр. 236: замість „на Сузь“ — „на Стугів“).

св. Бориса (24 липня; мала Мономахова дружина, яких сто мужа, з родинами мусіла перебирати ся серед половецької орди, „і облизувались на нас як вовки“, пише Мономах, — але щасливо пройшла у Переяслав¹⁾). Свої почуття до Половців Мономахова дружина й сам Мономах виказали за те, коли прибули на весну до Переяслава половецькі старшини Ітлар і Кітан „на миръ“, себ то — брати окуп. Дружина Мономаха задумала їх порізати; Мономах з початку противив ся, — бо він їм присягнув, але потім згодив ся. Він закликав їх до себе, там їх замкнули в покою і постріляли з даху безборонних, як щурів. Потім Мономах і Святлополк наглим нападом заскочили їх табор за Голтвою і пограбили. Кликали з собою й Олега Святославича, але він не пішов і не згодивсь убити сина того Ітлара, що був у нього.

Сю відмову Олега князі прийняли як провокацію: мовляв Олег тримає з Половцями — „зане ся бязе приложилъ к Половцемъ“, як мотивує Мономах в своїй автобіографії. Відносини зірвано, „бысть межи ими ненависть“²⁾). Ізяслав Мономахович зайняв Муром, вигнавши Олегового посадника. Давид Святославич під тойже час, розсваривши ся з Новгородцями, вибрав ся звідти й захопив Мономахів Смоленськ³⁾). Олега Святлополк і Мономах вівали на якийсь небувалий конгрес до Київа: „приходь до Київа умовити ся в присутности епископів, ігуменів, бояр наших батьків і громади („горожаны“) про Руську землю, щоб оборонити її від поганих“.

Дійсна ціль була иньша. Знаємо обвинуваченне на Олега, що він хоче тримати з Половцями, і загальне незадоволенне на його союз з Половцями (літописє висловляє його кілька разів досить сильно, а відгомін сеї традиції маємо ще і в Слові о полку Ігоревім, що його зве „Гореславичом“ замість Святославича, та винуватить у всіх тодішніх усобицях⁴⁾). Зовсім ясно, що Мономаху з Святлополком треба було на тім конгресі не наради, а чого иньшого. під пресією загальної опінії вони хотіли або примусити Олега, щоб розірвав союз з Половцями і таким чином позбути ся небезпечного половецького союзника у себе з заду під час завзятої боротьби з Половцями з фронту, а zarazом і ослабити самого Олега (се все

¹⁾ Іпат. с. 157—8, Лавр. 240.

²⁾ Іпат. л. с. 158—9, Лавр. с. 240.

³⁾ Іпат. с. 160, 1 Новг. с. 67.

⁴⁾ „Той бо Олегъ мечеж крамолу коваше и стрѣлы по земли сѣяше... Тогда при Ольгѣ Гориславичи сѣяшегъ ся и растяшегъ усобицами, въ князихъ крамолахъ вѣща чловѣкомъ съкратиша ся“ (VI).

особливо важне було для Мономаха), або — знайти повід, знов таки — санкціонований загальною опінією, для дальшої боротьби проти Олега. Олег, очевидно, розумів се дуже добре. „Набравшись дурної пихи“, „успрємъ смыслъ буй и словеса величава“, як класифікує се неприхильний йому літописець, Олег відповів, що не признає над собою суда „єпископів, чернців і смердів“. Тоді Святтополь і Мономах оголосили його одномишленником Половців і пішли на нього походом.

Се було при кінці квітня (1096). Олег не відваживсь ані вийти проти них, ані відсижувати ся в Чернигові; похід, видно, застав його неприготованим. Він вихопив ся з Чернигова в Стародуб, Володимир і Святтополь погнали ся за ним і обложили в Стародубі. Облога була дуже тяжка, Стародубці завзято боронили свого отчича; близько пять тижнів ішли битви під городом. Нарешті Стародубці не могли довше триматись, і Олег капітулював. Святтополь і Мономах зажадали, щоб він прибув разом з братом Давидом на з'їзд до Києва — „сняти ся и порядъ положити“; Олег присягнув на тім. Подібно вчинили і з Давидом: Святтополь і Мономах ходили під Смоленськ, примусили його вернути ся в Новгород і теж постановили з ним угоду — мабуть зобов'язали його приїхати на той з'їзд¹⁾.

¹⁾ Іпат. с. 160—1, 1 Новг. с. 118, Лавр. с. 241 Новгор. л. похід на Давида уміщує під 1095 р., але се, правдоподібно, помилка. Насамперед в переговорах з Олегом під Стародубом, є, здасть ся мнї, натяк, що з Давидом тоді ще не порозумілись, а в оповіданню про суздальську кампанію просто сказано, що Олег мав іти до Давида „Смоленську“ (Іпат. с. 164), та й Найдавніша літопись перехід Давида з Новгорода до Смоленська кладе аж на кінець 1095 р. Коли Олег по стародубській кампанії подав ся до Смоленська, Давида там не чути, але Смольняне тримались Святославичів (се міг бути червень-серпень 1096 р.); у Новгороді ж Давида не було зякою 1096/7 р. (Іпат. с. 165—7). Каталог новгородських князів зовсім ігнорує друге се князівство Давида, правдоподібно — се було щось зовсім ефемерне. З того всього я робив би таку комбінацію, як найбільш правдоподібну: по стародубській кампанії Давида силоміць вивели з Смоленська в Новгород, нпр. в червні-липні 1096 р., але Смольняне стояли до Мономаха в опозиції, і відносини до Давида були не поладжені остаточно. Дуже скоро по тому (нпр. серпень-вересень 1096) наступило порозумінне з Давидом; в своїй автобіографії Мономах згадує про подорож (чи може властиво похід) до Смоленська „с Давыдом смиривше ся“, і вона була десь на початку осені 1096 р. (бо потому Мономах ходив ще на Половців на Сулу, а на зиму тогож року він пішов на Поволжье). Давида на основі сього остаточного порозуміння виведено з Новгорода, і туди на його місце перейшов знову Мстислав Мономахович. Шож міг дістати Давид? Я думаю, не що иньше як Чернигів — уже тоді.

Але Олег не хотів здавати ся на ласку свояків і рішив ще поспробувати щастя. Він пішов був на Смоленськ; Смольняне не прийняли його, але до нього пристали „вої“ звідти. З ними здобув він собі навад Муром (Ізяслав Мономахович при тім наложив головою в битві) і задумав до сього придучити й поволзькі волости Мономаха. Йому удалось опанувати Суздаль і Ростов, але наспів з військом Мстислав з Повгорода, знищив Олега під Суздадем (на р. Колачці), зайняв навад не тільки Поволже, але й Муромську волость і Олегу порадив не тікати, а звернути ся з покорою до „братії“, щоб не виключали його з Руської землі¹⁾.

Та коли становище Олега було прикре, то з другого боку й Святтополк з Мономахом відчували пекучу потребу поладити нарешті відносини на Руси, з Святославичами значить, щоб можна було звернути сили проти Половців. Сі часи були справжньою орґією степових нападів і спустошень. Після кушленого окунами спокою 1094 р. Половці прийшли другого року знов у Київщину²⁾. Вони обложили Юрів, столицю Порося, стояли коло нього ціле літо, як позаторік коло Торчеська, і ледво не взяли його. Святтополк був окупив ся їм, але вони не забрали ся й після того з Київщини. Тоді Юривці, вибравши час, покинули місто й втікли до Києва. Святтополк звелів їм поставити замок коло Витечева, і тут оселив Юривців з їх єпископом, „Засаковців“ (людей з околиці Сакова — на лівім березі Дніпра) і з иньших пограничних міст³⁾. Епівод характеристичний, він показує, що неустанні напади Половців знищили пограниче, і люде довше не могли тут витримати. Поросс, відбудоване Ярославом, пропало знову для української колонізації й життя. Подібне мусіло діятись і на лівім боці.

Знищивши пограниче, Половці узяли ся до Києва й Переяслава. Поки Святтополк з Мономахом били ся з Олегом під Стародубом, Боняк напав на Київ, попустошив околицю й спалив княжий двір на Берестовім. Иньший половецький старшина — Кура спустошив околиці Переяслава й спалив Устє (мабуть треба розуміти тут устє Трубежа). За ним слідом прийшов Святтополків тесть Туторхан, і взявсь вже до облоги Переяслава. Він простояв тут три тижні, коли наспів Мономах з Святтополком, що по

¹⁾ Іпат. с. 164—7.

²⁾ Не знати, чи се стало ся перед убиством ханів в Переяславі, чи по нім.

³⁾ Іпат. с. 159—60.

стародубській кампанії уганяли за Боняком за Рось, аж над Бог¹⁾. Тугор-хана ваяли з двох боків — від Заруба й від Переяслава, і побияли, сам він наложив головою. Та поки князі впручали Переяслав, Боняк вернув ся до Кііва і 20 червня²⁾ ледви не прохопив ся до міста; попалив передмістя, монастирі (між иньшим пограбив Печерський монастир), спалив двір Всеволода коло Видобич і безкарно втік³⁾.

Довше зіставати ся в такій ситуації було неможливо. Коли Мономах з біди уступав з Чернигова 1094 р., він міг мати ще замір при першій нагоді відібрати його собі назад, але тепер мусів бачити зовсім ясно, що треба йому рішучо вирішити ся отчини Сьвятославичів і щиро помирити ся з ними. Та Мономаху при тім вонче хотіло ся, щоб його уступка не виглядала вимушеною, а вільною, щоб Олег явив ся перед ним в ролі прохача; сам зрозумій, чи мені випадає першому звернути ся до тебе („послати к тебѣ“), чи тобі до мене“, писав він до Олега перед суздальською кампанією⁴⁾, і все жадав, аби Олег з'явивсь на загальній з'їзд, щоб аж там покінчити справу. Чи се була річ Мономахової амбіції — що він хотів надати характер ласки своїй уступці, чи йому хотіло ся з'обовязати Олега і тим вимогти, аби він розірвав свій союз з Половцями, — не знати. Але знов і Олег ніяким сьвітом не хотів здавати ся на ласку Мономаха. Аж нарешті програвши суздальську кампанію, стративши все, він вже не мав енергії вертати ся знову до Тмутороканя та розпочинати боротьбу на ново, і піддав ся вимозі, що йому неустанно повторяли протягом двох років і Мономах, і Сьвятополк, і Мстислав — згодив ся покоритись і прибути на з'їзд⁵⁾.

З Давидом Сьвятославичом Мономах порозумів ся наперед. „Ми з твоїм братом умовлялись, але без тебе не можна умовитись“,

¹⁾ Я думаю, що до сього Бонякового походу належить звістка Мономаха (Лавр. с. 241), уміщена зараз по облозі Стародуба, і Мономах під Переяслав (на Тугорхана) прийшов десь з Київщини.

²⁾ В літописи битва з Тугорханою датована 19 „пуля“, а напад Боняка „въ 20 тогоже мѣсяца, въ день пятокъ, въ часъ 1 дне“. Але п'ятниця була 20-го червня, а не липня, і тут треба читати: куня, а се ти більше, що инакше Тугорхан стояв би під Переяславом сім тижнів, трохи за довго.

³⁾ Іпат. с. 161—2. ⁴⁾ Лавр. с. 245.

⁵⁾ „Да [є]же начнеши каяти ся Богу, и мѣѣ добро сердце створиши, пославъ соль свой или пископа, и грамоту напиши с правдою, — то и волость възмешь с добромъ, и наю сердце обратиши к собѣ, и лѣпше будешь яко преже, мѣсѣѣ ти ворожбитъ ни мѣстникъ“, писав Мономах Олегу по смерті свого сина Ізяслава, Лавр. с. 245.

писав Мономах до Олега в осени 1096 р. Я думаю, що се наступило в осени 1096 р., при переводі Давида з Новгороду: думаю, що йому тоді вже Мономах віддав Чернігів. Олегу по суздальській кампанії, коли він з'обов'язався покоритись „братії“, правдоподібно зараз таки вернули Муром. Остаточно нові відносини, нова політична ситуація мала бути санкціонована на загальнім княжім з'їзді, що відбув ся в осени 1097 р. — в останніх днях жовтня чи в перших листопада, в Любчу — правдоподібно, урочищу сього імени під Києвом¹⁾.

З князів прибули окрім Св'ятополка Мономах, Давид і Олег Св'ятославичі, Давид Ігоревич і Василько Ростиславич. Метою з'їзда, по словам літописного оповідання, було „строєньє мира“ — забезпеченнє згоди, а мотиви й ухвали князів воно стилізує так: „пощо губимо Руську землю, маючи між собою ворожнечу? тим часом Половці пустошать нашу землю і тішать ся, що внутрішні війни між нами тривають до тепер. Будьмо одностайні від тепер і пильнуймо Руської землі! Кождий нехай має свою отчину: Св'ятополк — Ізяславів Київ, Володимир — Всеволодове, Давид, Олег і Ярослав (Св'ятославичі) — Св'ятославове, а решта ті волости, які хто дістав від Всеволода: Давид (Ігоревич) Володимир, Володар Ростиславич Перемишль, Василько — Теребовль“. На тім цілювали хрест, ухваливши: від тепер колиб хто розпочав війну, то на того будемо всі ми і честний хрест“²⁾.

В сій ухвалі можна-б вирізнити кілька особних моментів — постанов ріжного значіння, принципіальніших і спеціальніших. Так, сею ухвалою прийнято принцип отчинности — кождий князь має мати ті землі, які належали його батькови. Се дуже важна постанова, великого принципіального значіння. Бо хоч вона говорить спеціально про дані волости, але мала значіннє прецедента і на дальше (розумієть ся — коли інтересовані князі знаходили на поперте сього прецедента иньшу доказову силу — політичну, оружну). Вона була фіналом концентраційної політики в її теорії, рішучим ударом тенденціям збирання земель, виявленям по смерги Ярослава: загарбані землі тепер мали бути віддані спадчикам (де ще вони лишили ся). Але вповні сей принцип отчинности пере-

¹⁾ Звичайно розуміють тут звістий Любеч на Дніпрі, вище устя Припяти; але з огляду, що всі тодішні княжі з'їзди відбували ся під Києвом на пів-неутральній лівобічній території, або на острові, досить правдоподібно, що й сей з'їзд був на лівім боці Дніпра під Києвом, де є озеро Підлюбське (рукоп. матеріали зібр. Борозднім — див. Барсов²⁾ с. 143).

²⁾ Іпат. с. 167.

ведений не був: Новгород, хоч належав до Святятополкової отчини, зіставсь у Мономаха, і ся справа виринула потім, по кількох літах.

Другий момент — санкціонуванне теперішнього стану володіння і уставленне союза для оборони спокою. Се було відновленне заповіді Ярослава старшому сину: як би хто кого скривдив, помагати покривдженому; тільки тепер сей обовязок кладеть ся на весь союз князів.

Третє — союз проти Половців, для заховання цілости Руської землі. Ним касували ся всякі союзи з Половцями, отже й союз з ними Олега.

Цікаво, що се все діеть ся на родинній основі: зібрали ся князі тільки Ярославового потомства, про полоцьку лінію нема й згадки, певно її й не кликав ніхто. Се родинна, а не державна одність, фамілійний союз, тим самим дуже непевний що до своєї трівкості.

Та ухвали сі були повалені навіть скорше, ніж можна було думати.

Введена в літопись повість описує Любецький з'їзд дуже іділічно, як акт братської любови. Та здаеть ся автор пересолодив сей образ для контрасту з дальшими подіями. В кождім разі щирости на сім з'їзді, певно, було не більше як на теперішніх дипломатичних конгресах і з'їздах, і з Любецького з'їзда зараз розвинулись події зовсім не іділічні, що відсунули на кілька літ плани союзу проти Половців і оборони Руської землі.

В останні роки в основі політичної ситуації лежав тісний союз двох найсильніших князів — Мономаха й Святятополка. Святятополк користав з сього союза для спільної боротьби проти Половців, а сам енергічно помагав Мономаху не тільки на Половців, але і в його боротьбі з Святославичами, здаеть ся без усякої винагороди за се — принаймні не знаємо про неї нічого. Певний несмак від такого безкористного вислугування Святятополк міг уже перед тим мати. В любецьких постановах він міг почувати себе ще більше покривдженим: його отчина Новгород зісталась у Мономаха, а ся отчина Святятополка інтересовала, — се видно з того, що він кілька літ пізнійше хотів навіть дати Волпнь в заміну за Новгород. При тім відносини Святятополка з Мономахом не були щирі взагалі, і на сім ґрунті зараз виросла інтрига.

Бояре Давида Ігоревича зараз по з'їзді звернули увагу свого князя, що Василько звязав ся з Мономахом і укладають собі союз проти нього — Давида, й против Святятополка. Спостереження сі зробили вражінне на Давида; він переказав їх Святятополку й радив

увязнити Василька, що також і як вони по з'їзді задержав ся трохи в Києві. Давид пригадав Святюполку смерть його брата Ярополка, що його мовляв забили Ростиславичі, й страхав Святюполка, що Василько, опанувавши Волинь, забере від Святюполка й волинські волости — Погорину та Бересте, й Турово-пинське князівство, а Мономах хоче взяти Київ. Святюполк під впливом сих оповідань вагав ся, не знаючи, чи Давид щиро його остерігає, чи хоче його в своїх інтересах підняти на Василька; вкінці остереження й намови Давида зробили своє, й Святюполк рішив ся затримати Василька. З початку хотів він його зазвати до себе на іменини, що були за кілька днів, але Василько сказав, що не може зістати ся, боїть ся, що в його волості іде війна без нього. Давид представив таку негнечність молодого свояка як новий доказ його ворожих замислів, і се зміцнило рішення Святюполка. Василька постановлено вхопити, і Святюполк послав нового післанця, кличучи Василька, коли не може лишити ся до іменин, аби приїхав бодай посидіти в трійку з Давидом.

Василько, що стояв з своїм обозом коло Дніпрового перевозу, під Видубицьким монастирем, поїхав на се запрошення на Святюполків двір. В дорозі Василька стрів його отрок і остерігав, аби не їхав, бо хочуть його вхопити, але Василько не повірив тому: „як того вхопити? оноді цілували хрест, що як котрий на котрого повстане, то хрест буде на того і ми всі!“, і таке подумавши, перехрестив ся, здав ся на волю Божу і з невеликим числом дружини поїхав таки до Святюполка. Той вийшов йому на зустріч, завів до „гридниці, й ще раз просив його лишити ся на іменини, але Василько казав таки, що не може, бо вже післав в дорогу свої „товари“ (обоз). Святюполк просив принаймні лишити ся посидіти (завтракати) і пішов зарядити, а Василько лишив ся сам з Давидом, — говорив до нього, але „не б'є в Давид'ї гласа ни послушанья“, не міг ані слухати, ані говорити, „б'є бо ужасл'є ся і лєсть ім'єя в'є сердц'є“. Посидівши трохи Давид вийшов і собі, ніби по Святюполка, і тоді Василька вхопили і наложивши подвійні ґайдани замкнули на ніч. Святюполк одначе все ще бив ся з гадками, як йому поступити з Васильком, і другого дня скликав бояр своїх і віче, Киян, радити ся, що йому робити. Віче прийняло одначе сю справу досить холодно, очевидно — не хочачи входити в княжі котерії. Коли Святюполк нереповів йому остереження Давида, „бояре и людєє“ сказали: „щож, мусиш княже стерєгти своєї голови; коли Давид каже правду, треба Василька покарати; коли ж Давид казав неправду — він відповідає перед Богом“. Отже віче все таки признавало за Святюполком право взяти ся до репресій

на Святюполка. Ігумени київських монастирів, прочувши про се, почали просити Святюполка, аби пустив Василька, — той відповів, що се все Давид робить. Давид же, довідавши ся про се й боячи ся, що Святюполк вкінці таки пустить Василька, почав намовляти, аби казав його осліпити — се був звичайний візантійський спосіб, обчислений на те, аби зробити небезпечного противника незадим до дальшої діяльності. Святюполк перечив ся й хотів пустити Василька, але Давид переконав його, і Святюполк віддав йому Василька.

Тоїж ночи його вивезли в оковах на возі з Київа до поблизького Звенигорода. Тут його завели до маленького покою, де вже сидів якийсь Торчин, Святюполків пастух, і гострив ніж. Побачивши се, Василько зрозумів, що його хочуть осліпити „п возопи къ Богу плачемъ великомъ и стонаньемъ великомъ“. Тим часом конюхи Святюполка й Давида простелили долі ковер і хотіли простерти на нїм Василька, але той сильно боров ся, так що мужіли покликати до помочи иньших, і вкінці повалили Василька і придушили йому груди дошкою, знятою з печі. Василько одначе боров ся далі, так що двох конюхів, сидючи на тій дошці, не могли утримати його, отже взяли другу дошку з печі, положили на груди й два иньші слуги сіли на дошку; при тїм так придушили йому плече, що кости в грудях затріщали. Тільки тоді той Торчин міг узяти ся до своєї ганебної операції. Вдарив в око ножем, але не трапив і втяв лице, доперва потім всадив ніж в око, виїняв око, потім всадив в друге і виїняв друге око. Василько зомлів і лежав як мертвий. Його піднесли на коврї, положили на віз і повезли до Володимира. Рано стали з ним на торговищі в Звиждені на обід, зняли з нього залиту кровию сорочку й дали попаді випрати. Попада випрала, убрала його в чисту сорочку й сівши коло нього оплакувала його як мертвого. Василько, що лежав як мертвий цілий той час, очунав і спитав, де він. Попросив пити, і коли напив ся, „вступила душа“ в нього — прийшов до свідомости й полапавши мокру сорочку сказав: „по що зняли з мене? нехай би в сій сорочці прийняв я смерть і став перед Богом у кровавій сорочці!“ Потім повезли його спїшно до Володимира, по падолистовій груді й завезли на шестий день до Володимира. Там всадили до одного двора й оточили сильною сторожею¹⁾.

Так оповідає сю ганебну подію заведена в літопись повість про волинську війну, написана прихильником Мономаха, якимсь

¹⁾ Іпат. с. 169—171.

Василем; він оповідає се, очевидно зі слів самого Василька, з котрим бачив ся під час того володимирського в'язнення, і як бачимо — представляє сей епізод особливо ворожо для Давида. Для політичної ситуації передовсім важна його згадка про той союз Василька з Мономахом. Автор називає се „лживими словесами“ Давидових бояр, навіяних їм сатаном; але се „лживість“ закинена мабуть представленню сього союзу як агресивного, зверненого против Сьвятополка і Давида, а не самому факту зближення Мономаха до Василька. Інших виразних звісток про союз Мономаха з Васильком не маємо, але є натяки, що потверджують сю звістку¹⁾. Дійсно, коли вже під час Любецького з'їзду зарисували ся ближші відносини між Давидом Ігоревичом і Сьвятополком, Мономаху натурально було зблизити ся до Василька; тільки плянів на Київ при тім у його не могло бути: не до нової боротьби з Сьвятополком було тоді Мономаху. Але відносини Мономаха до Сьвятополка, були, видно, не добрі. О скільки щиро увірив у пляни Василька сам Давид, не знати. Він міг зовсім щиро бояти ся Ростиславичів та старати ся розжалити на них і Сьвятополка. Можна думати й так, що він умисно збаламутив Сьвятополка на Василька, аби захопити собі його волость, але се була б занадто смілива гіпотеза — навіть неприхильний Давиду Василь того не каже, а представляє його самого настрашеним доводами його бояр.

Вість про осліплення й ув'язнення Василька та про сей союз Сьвятополка і Давида проти Мономаха (осліпленого Василька тепер не було що рахувати) разом зміняла політичну ситуацію й особливо мусила вразити Мономаха. Він зістав ся нагло без союзників, перед новим ворогом, тим часом як що йно були полагождені, і то з дебільшого, не так дуже левно, його відносини до інших ворогів — Сьвятославичів. Мономаху прийшло ся братись на штуки. Але послухаймо як оповідає про єї події його прихильник.

Володимир, каже він, — прочувши про осліплення Василька, страшно загорював і розплакав ся, кажучи, що того не бувало ще на Руси. Він зараз закликав Сьвятославичів, аби йшли під Київ „поправити се зло“. Сьвятославичі теж загорювали й зібравши

¹⁾ Найбільш виразно натякає на союз Мономаха з Васильком той факт, що Давид, доставши звістку, ніби на нього ідуть походом Мономах із Сьвятополком, звернув ся до Василька (що був тоді у нього в арешті), просячи, аби післяв до Мономаха, щоб той вернув ся (Іпат. с. 173). Друге — що Мономах не пристав до князів, коли вони по Ветичькїм з'їзді задумували йти на Ростиславичів (Лавр. 232—3).

війська, зараз пішли до Мономаха під Київ. Зібравши ся під Городком (на лівім боці Дніпра, під Київом), вони вислали послів до Святтополка, виноватячи його в осліпленню, а слідом збирались іти й на Київ. Святтополк хотів уже був тікати з Києва, але справу взяла в свої руки київська громада, вислала до Мономаха удову кн. Всеволода й митрополита, умовляючи не воюватись на радість Половцям, і Мономах послухав. Князі постановили, що всьому винен Давид і поручили Святтополку його укарати, і на тім справа закінчила ся¹⁾. Все се оповіджено дуже гарно і жалісно, князі показують великий патріотизм і моральне почуте, їх похід на Святтополка — рух безпосереднього почуття їх, на чолі їх Мономах — ідеальний патріот, що всім комендерує. Тільки все се зовсім розминаєть ся з дійсним характером і розвитком подій.

В дійсности Мономах тоді ще зовсім не був патріархом Руської землі, як двадцять літ пізнійше, й супроти зверненого проти нього союзу Святтополка й Давида мусів себе посувати досить неміло. Йому не було на разі иньшого виходу, як перетягнути на свій бік Святтославичів. І йому се до певної міри удалось: на весну 1098 р.) він разом із ними міг уже задемонструвати перед Святтополком похід на Київ. Але сей свіжо зліплений союз не був ані тривкий, ані щирий, і демонстративний похід під Київ мав результат зовсім несподіваний: Святтославичі ввійшли в союз із Святтополком, і князі переговори закінчили ся тим, що Святтополку, під легкою покривкою кари Давиду за осліпленне Василька (хоч осліпив його Святтополк, у себе, своїми людьми), поручало ся відібрати собі Волинську волость від Давида. Инакше сказати, Мономах, не знайшовши певної опори в Святтославичах, задоволив ся тим, що звернене на нього вістре відвернув на Давида, віддавши його на жертву Святтополку, і тим знищив їх союз, що був обернений против нього. Поцілено воно було добре: Волинь була теж отчиною для Святтополка і предметом його алетитів. Але взяти тою ціною Святтополка під свій вплив Мономаху все таки не удалось: операючи ся на союзі з Святтославичами, Святтополк зайняв собі зовсім самостійну й дуже впливову позицію в політиці, як побачимо слідом.

Давид тим часом, діставши в руки Василька, попробував був забрати його волость, але наскочив на Володаря, і той примусив

¹⁾ Пат. с. 171—3.

²⁾ Так виходить в того, що сей похід стоить в річних записках вже від квітвського 1098 р.

Давида залишити сі пляни і випустити Василька (при кінці марта 1098). Не вдоволивши ся тим, Ростиславичі помстили ся над Давидом, поपालивши його пограничні землі. Потім приступили під Володимир і післали до володимирської громади, ждаючи, аби видали тих бояр, що намовили Давида на Василька. Володимирці вдарили в дзвони, скликали віче й зажадали від князя, аби видав тих бояр. Давид, передчуваючи біду, вислав ще сих бояр з міста, перед тим, але громада вкінці вимогла, що їх видав — инакше грозила ся, що піддасть ся Ростиславичам. Бояр віддано Ростиславичам і ті повісили їх і розстріляли стрілами¹⁾.

Тим часом Святтополк зміцнив себе помочию Святославичів, забезпечив собі багатими дарунками нейтралітет Поляків, до котрих звертав ся по поміч Давид Ігоревич, і доперва на початку 1099 р. розпочав свою кампанію на Давида. Давида обложено в Володимирі; він чекав помочи, що обіцяли йому польські князі, але ті, перекуплені Святтополком, помочи не прислали, хоч вяли гроші й від Давида. Вкінці по семи тижнях облоги Давид скаптулював: піддав Святтополку місто під умовою, аби випустив його з Володимира, і втік у Польщу. Але забравши Давидову Волинь, Святтополк не міг устояти перед покусою прилучити до неї й Галичину, „бо то була волость його бацька і брата“ (Ярополка), як стиліує його мотиви повість. Без довших короводів пішов він її заберати, хоч перед тим присяг Ростиславичам, що воює тільки з Давидом. Та Ростиславичі того не настрашились і стрінувши його з військом на границі своєї землі, „на Рожні полі“ (на вододілі Серета і Буга) розбили його сильно. Василь в своїй повісти оповідає, що сліпий Василько виїхав з хрестом перед військо, пригадуючи Святтополку його присягу, і се зробило вражінне на військо: „багато побожних людей бачило високо вгорі хрест над Васильковими вояками“. По сій неудачі Святтополк передав дальшу кампанію своїм синам і сину Давида Святославича Миколі, що був з ним з помічним військом, а сам вернув ся до Києва. Святтополчичі звернули ся по поміч до Угрів проти Ростиславичів і дістали дійсно. Сам король з старшиною й великим військом прибув у поміч і приступив під Перемишль, де замкнув ся Володар. Давид, що по своїм погромі став союзником Ростиславичів, привів в поміч половецьку орду під проводом Боняка. Під Перемишлем на Вягрі стала ся битва, де Половці страшно знищили Угрів, звабивши їх малим відділом до погоні й потім обнявши всіми своїми силами: „збили Угрів у мяч, як

¹⁾ Іпат. с. 175.

сєкїд збїває галок“. Угри кинули ся тїкати, й маса їх потопило ся в Вятрі і Сяні. Повість, що рахує угорське військо на неможливе число 100 тис., каже, що пропало їх 40 тис. Се розумієть ся неправда, але великі утрати їх не підлягають сумніву: „така біда стала ся, що нема такого й у книгах, і оповісти не годен“, як кажуть угорські хроніки“¹⁾.

Се осмїлило й Давида Ігоровича, і він почав здобувати собі назад Волинь. Йому удало ся здобути Володимир, де в облозі загинув старший Святотполкович Мстислав, і кампанія, що ще протягла ся після того кілька місяців і мала різні переміни, закінчила ся (десь коло вересня 1099 р.) тим, що Волинь зістала ся в руках Давида²⁾.

Не здужавши здобути від Давида Волинь оружно, Святотполк звернув ся до князїв, щоб вони відібрали йому Волинь у Давида. І се йому удалось, бо Святотполк, як сказано, заняв собі дуже вигідне становище в політиці: з Святославичами він був у союзї (спеціально з Давидом), а Мономах його бояв ся. На з'їзді Святотполка з Святославичами й Мономахом у Ветичах (Уветичах), під Київом (наспроти Вишгорода, за Дніпром), в серпні 1100 р., прийшло до порозуміння між ними: Давида за кару ухвалено вивести з Володимира і передати Волинь Святотполку. Давида Ігоровича вівзано на з'їзд, чи на суд; поводом, видно, були скарги Давида на Святотполка, що він хотїв його вигнати, але справу повернено другим кінцем, против самого Давида. Давид сьміло

¹⁾ Угорська хроніка з XIV в. (т. зв. Мальована або Маркова Хроніка) представляє неудачу Угрів карою за немилосердність їх короля: коли він вступив в Руську землю, жінка Руського князя nomine Lanca, кинувшась до нїг короля, благала слїзно, аби він не disperderet gentem illam; але король відіпхнув її. Очевидно — се тільки легендарна ампліфікація.

Битва під Перемишлем датуєть ся в нашій літописи 1099 роком; в угорських записках (Hist. Hung. fontes III с. 209) вона стоїть під 1100 р., але тут очевидно певнїша наша хронологія.

²⁾ Ширшу аналізу звісток і подій звязаних з Волинєю і Галичиною в сих роках дав я в розвідці: Волинський вопрось (1097—1102), друкованій в Київській Старині 1891, IV і V і осїбно (Київ, 1891). Головним джерелом для них служать все таки повість Василя, заведена в літопись під 1097 р. і написана, судячи по деяким згадкам, між 1112 і 1124 рр. Написана в часах популярности і першеинства Мономаха, вона сьвідомо чи не сьвідомо й на подїї кінця XI в. дивять ся через сі шанїйші окуляри, самих же фактів не можна підозрївати, бо писав се чоловік добре обізнаний з ними. Крім того про участь Угрів дають ширші й вповнї автентичні відомости пізнїйші угорські хроніки — Marci Chronicon 83—4, Туроу гл. 60. Натомїсь польські джерела не дають нічого цїнного для сього епівода. Іпат. с. 180, Лавр. с. 232—3.

прибув, але стрів ся з такою холодною однодушністю зібраних князів, що, як каже літопись, не став нічого й говорити. „Прийшов до них Давид Ігоревич і сказав: „чого сьте мене прикликали? от я, кому від мене кривда?“ А Володимир на те відповів: „ти сам присилав до нас, казав: „хочу прийти до вас, брата поскаржити ся на свою кривду“, отже прийшов еси й сидиш з братиєю своєю на однім коврї, то чому не скаржиш ся, від кого маєш кривду“; і не сказав на се Давид нічого. Тодї уся братія всіла на коней — Сьвятополк із своєю дружиною, Давид і Олег з своєю дружиною, кождий осїбно, а Давид Ігоревич сидїв осїбно і не припускали його до себе, а радили ся собі в'осїбна про Давида. Вкінці князї видали над Давидом такий присуд і оголосили йому через своїх відпоручників тут же на з'їзді: за те, що ти кинув ніж між нами, чого не бувало в Руській землі (історія Сьвятополка, очевидно, уважалась чимсь дуже архаїчним!), позбавляємо тебе володимирського стола, але анї увязнимо тебе, анї зробимо иньшої шкоди, а даємо тобі волость Божський і Острог, крім того Сьвятополк від себе дає тобі Дубен (з Волинської волости самогож Давида!) і Черторийськ (з Турово-пинської), а Мономах 200 гривен і Сьвятославичі других 200 гривен грошима. Давид не відважив ся спротивитись сїй конспірації й піддав ся присуду. Йому потім Сьвятополк дав Дорогобужську волость, його колишнє володіннє, правдоподїбно — замість тих розкиданих волостей, що признано йому на Ветигцькїм з'їзді, і він там і скінчив своє бурливе житє.

Окрім сього присуду князї видали ще иньше рїшення, ще більш дивне. Після того як провинник Сьвятополк засудив свого співпровинника Давида і за кару забрав собі його волость, він же з иньшими князями постановив відібрати волость і у покривдженодо — Василька, розумїєть ся — з тим, що й вона мала бути передана тому Сьвятополку, що його осліпив! Такий рїшинець на користь несправедливого Сьвятополка видавав ідеальний Мономах і признаваний пізнійше сьвятим Сьвятославич Давид. Річ зрозумїла, що перед такими оборонцями правди й моральности Давид Ігоревич мїг уважати безпотрїбним відмикати губу.

„Тодї послали, оповїдає про се своїм епічним стилем літопись, послів до Володаря й Василька, кажучи: візьми (Володарю) свого брата Василька до себе, і нехай буде вам оден Черемийш; хочете — живїть собі з нїм, не схочете — пусти (Володарю) Василька сюди, будемо його тут годувати; а холопів і смердів наших (себто Сьвятополкових і Давида Сьвятославича, заграних у війні в Ростиславичами) видайте!“

Ростиславичі показали більш енергії як Давид: вони рішучо відкинули сю нахабну пропозицію¹⁾). Тоді Сьвятополк із Сьвятославичами постановили йти на них походом і відібрати у них волости. Воно можливо, що та пропозиція ветигського з'їзду була й зроблена для зачіпки, для провокації, щоб потім мати причину відібрати від Ростиславичів Галичину і доповнити Сьвятополкови „волость його батька і брата“, котру він не міг здобути сам. Але сьому спротививсь рішучо Мономах, як він описує в своїй автобіографії (вона й написана з поводу сього розмиря, як оправдання свого житя й політики, не тільки для його дітей, але й для суспільности). Пригадаймо поголоски й натяки про союз Мономаха з Васильком, зважмо, що всяке дальше зміцнення Сьвятополка було для Мономаха небезпечно, і ми зрозуміємо, що він не міг поступити инакше. Його відмова спинила союзників: може їх очам представила ся знову перспектива союзу Ростиславичів і Мономаха; у всякім разі вони після сього дали спокій Ростиславичам, і Василько лишивсь на далі в Теревовлі²⁾).

По сих пертурбаціях політична система Руської держави виглядала так: Київщина, Волинь (з виїмком Ногорини) і Туров-Нинськ в руках Сьвятополка. На Волини сидів його син Ярослав³⁾, Київщина і Туров-Шигськ в безпосередній управі самого Сьвятополка. Берестє він віддав, здасть ся, сину Ярополка Ярославу, але той забунтував і стратив волость⁴⁾).

Друга велика держава — Мономаха: Переяслав, Смоленськ, Новгород і Пovolже (про Тмуторокань вже не чуємо по тих половецьких бурях з кінця XI в.). В Новгороді сидів старший Мономахович Мстислав; иньші Мономахові сини, здасть ся, пізнійше вже розсажені по волостях. Землі Мономаха були значно більші й сильніші від Сьвятополкових. Після того як він позбув ся боротьби з Сьвятославичами, становище його було міцне, і він був властиво першою силою, але Сьвятополк опирав ся на союзі з Сьвятославичами, стояв у тіснім союзі також з Угорщиною і Польщею⁵⁾ і грав на

¹⁾ Іпат. с. 180—1. ²⁾ Іпат. с. 180, Лавр. с. 232—3. ³⁾ Іпат. с. 179. ⁴⁾ Іпат. с. 181.

⁵⁾ Сьвятополк видав 1102 р. доньку Сбиславу за нового в князя Болеслава Кривоустого; про се Іпат. 182 і Герборд — Monum. Pol. hist. II. 74, але останній в дальшій оповіданню помішав Іаяслава з Володарем, тому з його оповідань не можна робити виводів про шлюб із Сбиславою, як то робить д. Бальцер с. 121. Крім того здогадують ся, що й син Сьвятополка Ярослав був оженений з сестрою Болеслава, але се тільки здогад: що одна донька Володислава Германа була видана в Русь, каже Іаль (Monum. hist. Pol. I. 429), здогади про Ярослава — у Лигниченка Вааяни.

Руси першу ролю в останніх роках XI і перших роках XII в. Мономах переняв у нього першенство аж пізніше — взявши в свої руки боротьбу з Половцями.

Святославичі поділили батьківщину так, що Давид сів у Чернігові¹⁾, Олег в Новгороді Сіверському, йому ж належало Посем'є²⁾; Ярославу зісталась Муромська волость (тоді центром її стає Рязань³⁾). Визначної ролі в політиці вони не мали, виступаючи в ролі помічників — з початку Святяполка, потім Мономаха, коли він став шефом руської політики. Се особливо дивно для Олега, такого енергічного; мабуть попередні тривоги й зусилля приборкали вже його. Давид же ззагалі був невизнасною фігурою, як і менший брат Ярослав. Пізніше поучення за те виставляло Давида взірцем християнських чеснот, миролюбности й стійности в слові⁴⁾.

Давид Ігорович зовсім зійшов зі сцени по ухвалі Ветигцького з'їзду. Ся княжа гадує від тепер сходить ні нащо; син Давида Всеволод, чи Всеволодко, як його зве літопись, дістав Городен волинський, маленьку волость на нижній Горини.

Ростиславичі теж не брали ролі в загальній політиці, заняті своїми домашніми справами: вони далі вели завзяту боротьбу з Поляками, про котру чуємо ще з 90-х рр. (1092), і Володар навіть попав ся був раз в неволю Полякам⁵⁾, — та заходились коло зміцнення своїх границь чужоплеменною колонізацією. Від коли вмер Рюрик Ростиславч (1092), Володар сидів в Черемислі, Василько в Теребовлі.

Полоччина й далі жила своїм особним житєм. По Мономахових спустошеннях 80-х рр. старий Всеслав дав спокій „Ярославовим внукам“ і сидів тихо. По його смерті (1101) сини його (а було їх аж сім)⁶⁾ поділили батьківщину й розпочали між собою війну, в котрій брали участь і Ярославичі (1104). Сей розділ і замішання приготували пізнішу окупацію їх земель Мономаховою династією (правда — не довгу).

отношения 56 і Бальцера Genealogia 124. У всякій разі тісний союз у Святяполка з Болославом був, як видно з звісток про помічні руські полки в польських війнах і пізнішу поміч від Поляків Ярославу — див. у Галя с. 452—3, 455, 467 (рр. 1107—1109).

¹⁾ Іпат. с. 179. ²⁾ Іпат. с. 268. Поділ Чернігівського князівства на Чернігівське і Новгород Сіверське виступає в наших джерелах властиво пізніше, за синів Давида і Олега, але свій початок він веде, очевидно, від 1097 р. ³⁾ В перше чуємо про нього тут під 1102 р. (Іпат. с. 185).

⁴⁾ Слово на перенесеніє мощей Бориса и Глѣва (Памяти. древней письменности ХСVIII) с. 16. ⁵⁾ Про се див. в гл. VII. ⁶⁾ Про число його синів (рахують або шість або сім) див. у Данилевича с. 71.

Така політична система тривала до смерті Святтополка. Він хотів зробити в ній ще одну перемену. Його, видно, дуже інтересував Новгород, і він бажав навіть викинути його у Мономаха на Волинь. Мономаху міняти не хотілось, але він не відважався і відмовити Святтополку, тож викрутився Новгородцями: він візав сина Мстислава й новгородських відпоручників у Київ, і тут Новгородці заявили рішучо, що не приймуть до себе Святтополкового сина (Ярослава). Сцена ся о стільки характеристична для Мономахової дипломатії й сильного становища Святтополка, перед котрим викручувався Мономах, що її варто навести: Новгородці з Мстиславом і з Володимировими послами стали перед Святтополком, і послы Мономаха сказали: „от Володимир прислав свого сина, а от і Новгородці прийшли, щоб узяти твого сина, а Мстислав нехай іде у Володимир“. Тоді Новгородці сказали: „нас прислано з заявою: ми не хочемо ані Святтополка ані його сина; коли має твій син дві голови, нехай іде; ми Мстислава дістали ще від Всеволода й вигодували його собі на князя, а ти нас покинув“. Святтополк всякими способами умовляв їх, але нічого не вдіяв, і відступив від свого пляну¹⁾. Розуміть сл, як би Мономах не мав нічого проти обміну, то не турбувався б тим, чи Ярослав має ще одну голову в запасі, чи ні, і не спроваджував би їх до Київа з сею заявою.

Постанови княжих з'їздів в Городку, по осліпленню Василька, і потім у Ветичах скасували побожні заміри Любецького з'їзду. Постанови про забезпечення спокою, про оборону проквіджених потоптали слідом зовсім безпардонно самі їх автори. Постанову про отчини потоптано теж — князі забрали отчину у Давида, хотіли забрати і у Ростиславичів, та тільки ті не дались. Замість аби „соблюдати“ Руську землю від Половців, вони знову залізли з головою у внутрішні війни. Але половецька справа занадто була пекучою, щоб її можна було заспати. В повісти Василя мотив — уважати на Половців виходить все на верх, де йно заходить мова про князі відносини: він вкладаєть ся в уста князів на Любецькім з'їзді, як доказ потреби солідарности князів; ним мотивує Мономах потребу спільної акції князів против напастників, що нарушили спокій осліпленням Василька; ним стримують Києне Мономаха й його союзників від походу на Святтополка: „просимо тебе, княже, й братів твоїх — не губить Руської

¹⁾ Іпат. с. 181—2 (1102 р.).

землі! як почнете війну між собою, погані будуть тішити ся тим і знищать землю нашу, що її зібрали до купи ваші діди й батьки, великим трудом і відвагою, борючися за землю Руську — а ви хочете Руську землю погубити¹⁾). І скоро відносини трохи уставились — після Ветницького з'їзду, половецька справа стала на дневнім порядку.

Головно її пильнував і положив в основу руської політики на ціле десятилітє Мономах. Тут передовсім входили в гру його власні інтереси, як переяславського князя: Переяславська волость терпіла від Половців більш ніж яка иньша земля. Але міг бути й вплив публичної опінії: Мономах взагалі дуже уважав на суспільність, на її погляди й опінію, а суспільність дуже симпатизувала боротьбі з степом. Треба тільки поглянути на непохвальні замітки про князів, що наводили Половців на Русь, й ентузіастичні оповідання про походи на Половців, щоб переконатись в сій; літописці та поети, що оспівували сї походи, дають, безперечно, відомин поглядів суспільности: вей популярні у пограничної, кийвської людности князі були завязі вороги степу...

Вже 1101 р. з'їздили ся князі — Святтополк, Мономах і Святтославичі під Київом (на Золотчі), здасть ся — власне в половецькій справі, може укладаючи плян якоїсь спільної боротьби: суджу з того, що як раз сюди прибули послы від усіх половецьких старшин для переговорів. Князі призначили місцем для переговорів Саків (трохи низше по Дніпру), і тут уложено угоду й обміняно закладнів²⁾). Але саківська умова не упорядковала, видно, русько-половецьких відносин, і по році такої виникнув плян походу в степи, на половецькі кочовища. Спеціальних мотивів літопись не подає, не каже, чи Половці самі переступили угоду, чи руські князі уважали її непевною й хотіли відстрашити Половців на далі; але низше ми побачимо натяк на те, що половецькі напади не переривались і по ній. На початку 1103 р. в сій справі з'їздили ся Святтополк і Мономах з своєю дружиною під Київом (на Долобську); похід був вже рішений в принципі, ріжнились що до часу: дружина Святтополка уважала весну невідповідним часом з огляду на сільські тоботи: „знищимо смердів і переб'ємо їм рільні роботи“, Мономах доводив, що нема що уважати на се, коли селяне — „смерди“ незабезпечені взагалі від Половців. „Дивно мині, дружино, переказує літопись його аргументацію, що ви про коней до оранки думаєте, а того чому

¹⁾ Іпат. с. 167, 171, 172. ²⁾ Іпат. с. 181.

не поміркуєте, як почне смерд орати, а Половець приїде, ударить смерда стрілою, візьме його кобилу, потім піде до оселі його, візьме жінку й дітей і забере все майно його — то коня того жалусте, а самого його чого не жалусте“. І не могла нічого на те відповісти дружина Святиполка, а Святиполк сказав: я вже, брата, готов, і встав з ради“. Сі аргументи дружини й Мономаха інтересні, бо показують — перше, що в сих походах на Половців окрім дружини брали участь і земські полки з міщан і селян, друге — що половецькі напади йшли далі своєю дорогою, хоч в літописях не записано в сих роках половецьких нападів, — може тому, що занадто вже привичаїлись до них.

І так плян Мономаха прийнято; похід ухвалено зараз; закликали інших князів. Давид Святославич і кілька дрібніших князів взяли участь, Олег вимовився (може — не хотів ще розривати з Половцями). Війська рушили в марті, Дніпром у низ, від Хортиці рушили на схід степом, і пройшовши чотири дні, десь в басейні Самари стрінули й погромили половецьке військо. Богато половецької старшини полягло, а взятого в неволю старшину Бельдузя Мономах казав забити — за те, що Половці не держались присяги й напали на Русь¹⁾. Русини захопили половецькі кочовища, забрали багато товару й невільників. Ще важніше було, що з степу при тім виведено ватаги Печенігів і Торків, що були підвласними Половцям, а тепер переходили під руську протекцію та призначались до колонізації й оборони південного пограниччя²⁾. Святиполк ужив сі виведені з степу ватаги для нового скольонізовання Порося і заходився коло його укріплення городами. В серпні тогож року відновив він Юрїв, знищений Половцями тому вісім років³⁾. Правдоподібно, теж робилося й за Дніпром, в Переяславщині.

За похід 1103 р. Половці пімстилися цілим рядом нападів. Літопись, розуміється, згадує не всі (декотрі нпр. знаємо з приписок до автобіографії Мономаха). Під 1105—1107 р. записано, що Боняк напав на околиці Заруба, на правім березі Дніпра,

¹⁾ „То вѣдѣ яли вы рота! многожды бо ходивше ротѣ, возвасте Рускую землю“. Сі слова, мнї здається, показують ясно, що саківська умова 1101 р. була переступлена Русю, а не Половцями, кнакше Мономах, певно, не залянув би Половцям, що вони не додержують роти. Підношу се з огляду на те, що проф. Годубовський, занадто остро взагалі судячи політику руських князів до Половців, і тут припускав аломаніє роти руськими князями (Історія Сѣверской земли с. 93 і 102).

²⁾ Іпат. с. 183—5. ³⁾ Іпат. с. 185.

погромив ново осаджених Торків і Печенігів, що мабуть хотіли його відігнати (1105). У Мономаха згадують ся два напади Боняка, обидва мабуть на Київщину; за ним уганяли, але догнати не могли. Меньш удав ся набіг Половцям в околиці Зарічеська (на Погорині): за ними гнались аж до Дунаю, догнали й перебили, а здобчч відібрали (1106). На другий рік терпіла Переяславщина: Боняк попустошив околиці Переяслава (май), потім, в серпні, він же прийшов з великим військом, з иньшпми ханами, під Лубен, але Мономах постягав князів (між ними був й Олег), і Половців сильно побито. Після того були переговори з Половцями; Мономах і Олег посвоячились з половецькими родами ханів Асеня і Гіргеня, висватавши доньок у двох одноіменних ханів — Аеп для своїх синів — Юрія Мономаховича і Сьвятослава Ольговича.

Але се не перепинило на дальше половецьких нападів. З автобіографії Мономаха знаємо про два такі напади (в р. 1108—9) — один якогось Уруби (?), другий Боняка коло Лубна¹⁾. В літописи є звістки про два пізнійші половецькі напади на Переяславщину — 1110 р. Князі приходили до переконання, що треба сильно труснути Половецькою землею, аби зробити кінець з сими безконечними нападами. 1109 р. Мономах вислав військо в степи, і воно пройшло аж до „Дона“, як його називає літописець, в дійсности до Донця²⁾, й знищило половецькі кочовища — „1000 веж взя“. По сім поході, що мав, здасть ся, характер воєнної розвідки, вибрались і самі князі походом, але вернули ся з дороги, і на ново вибрались на другий рік (1111) в лютім, в напрямі тієї розвідки — на полудневий схід, над Донець. Вийшли ще по снігу і йшли цілий місяць. Збірним місцем була р. Голтва, де чекали решту свого війська. Безборонні городи в басейні Донця впали в їх руки: люде з Шаруканя стріли руських князів з честію, винесли їм рибу і вино і поклонили ся руським князям. Що то були за люде, літописне оповіданне не поясняє, але очевидно не Половці, бо князі не зробили місту ніякого лиха; друге місто — Сугрів вони спалили. Не знайшовши тут Половців, стали вже вертати, коли появило ся Половецьке військо — з початку меньше, розбите руськими князями по „кріпкій брани“, за ним нове, значно більше — „многое множество“ „як великі ліси

¹⁾ Лавр. с. 241, обидва походи були перед спільним походом 1110 р. під Воін (в тексті в воину, треба: к Воиу — пор. л. Лавр. с. 273).

²⁾ Аналіза оповідання про похід 1111 р. привела Барсова (Географія² с. 303—4) до дійсно вповні правдоподібного вивода, що в сих походах початку XII в. треба під „Доном“ літописець розуміти Донець.

і тьмами тьми“. Ся друга рішуча битва мала місце 27 марта на р. Салниці чи Сольниці, правім притоку Донця, коло теп. Славянська¹⁾ і закінчили ся рішучою побідою Руси, що забрала при тім масу невільників, коней і худоби, і потім військо щасливо вернулось назад²⁾).

Сим походом закінчив ся сей одинокий в історії давньої Руси епізод активної, агресивної боротьби Руси із степовими ордами, епізод незвичайно популярний, не тільки для свого часу, але у пізніших поколіннях, — він зістав ся для них героїчним періодом в життю Руси. Рідко коли політика князів в такій мірі відповідала бажанням суспільности. Треба тільки глянути на ентузіастичні описи походів 1103 і 1111 р.! Сі походи випереджають небесні знамення, гадку про похід вкладає князям Біг або ангел, ангел веде військо, ангели б'ють Половців; люди бачили, як летіли половецькі голови, статі не знати ким (битва на Салниці); слава про похід 1111 р. іде „в далекі краї, до Греків, Угрів, Ляхів і Чехів, аж нарешті пройшла й до Риму“³⁾. Руські поети оспівували сей похід в піснях, і уривки їх przypadково доховали ся й до нас.

Душею сього героїчного періоду був Мономах: він виступає в літописних записках головним ініціатором і проводирем сих походів, його наставляє ангел, його оспівує перехований уривок пізнійшої пісні:

„Мономах знищив Половців, загнав хана Отрока в край Обезів (Грузію), за залізні ворота (Кавказькі гори), а Сирчан зістав ся на Дону, відживив ся рибою (був у крайній біді). Тоді Володимир Мономах пив Дін золотим шоломом і забрав усю землю їх, загнавши клятих Агарян. По смерті Володимира послав Сирчан чуянку („гудця“) Оря, що оден тільки й лишив ся у нього, в край Обезів і переказав через нього (Отрокови): „Володимир умер, верни ся, брате, в свою землю“. Він велів переказати Отрокови ті слова, засьпівати йому половецьких пісень, а як ще не схоче — дати йому понюхати зілля евшан. Отрок не схотів вертати ся, ані послухати ся, але як дав Орь йому зілля, — понюхав і заплакав, кажучи: „ліпше в своїй землі кістьми лягти,

¹⁾ Див. про неї у Аристова О землѣ Половецкой с. 221.

²⁾ Іпат. с. 191—3. Початок сього оповідання — про нараду князів перед походом, аргументи дружини Святюполка против походу і опозицію Мономаха — повторяє сказане про похід 1103 р. Се стоїть, очевидно, в звязку з тим, що тут кінчила ся одна з редакцій Найдавнішої літописи.

³⁾ Іпат. с. 196.

ніж у чужій землі славному бути“. І він вернувся у свою землю, а від нього родився Кончак (герой половецьких нападів 2-ої пол. XII в.), що ходячи пішки й носячи казан на плечах, знищив Посуле¹⁾.

Ся то боротьба з Половцями дала Мономаху славу „добротого страдальця за Рускою землею“, ту незвучайну популярність, що кілька років по тих походах здобула йому київський стіл і ту виключну авреолу, котрою оповита його фігура в старім письменстві і котра задержала ся на сім вирахованім політику і зручнім ковалю своєї фортуни до наших часів. Вона, ся боротьба дала йому й першу ролю в політиці ще перед смертю Святтополка. Вище ми бачили, що перед сею половецькою політикою Мономах займав другорядне становище, ізольований попри союзі Святтополка з Святославичами. Тепер, взявши боротьбу з Половцями в свої руки, він як головний репрезентант дуже популярної і в тодішніх обставинах жизненної справи, як талановитий вождь і знавець половецьких відносин, заняв ролю провідника, ментора інших князів. Хоч в літописних оповіданнях перше місце даєть ся Святтополку, як київському князю, але дійсним вождем, героєм, душею всіх тих походів виступає Мономах.

Треба признати, що ся боротьба була не тільки популярна, але дійсно мала свої добрі результати. На ліпшу політику не ставало руських володарів і політиків, і ся агресивна боротьба з головною степовою ордою та перетягання до себе, для оборони й колонізації границь дрібніших орд — Печенігів, Торків, ворожих головній, Половецькій орді, була ще ліпшою політикою в порівнянні з іншими, які практиковали ся. Се видно з дальших фактів. Бачимо, що по сій десятилітній боротьбі Половці таки притихли, і тільки безкочечні війни руських князів, що втягали й Половців в ролі помічників, осмілили їх та приготували нову половецьку бурю в останній чверти XII в. Ціле ж півстоліття Половці дуже слабо дають себе знати: вони являють ся в ролі наємників руських князів, або часом пробують використати для нападів важні політичні перемиї на Руси: так прийшли вони 1113 р., на лівобічне пограничє, прочувши про смерть Святтополка, але втікли зараз; подібне повторилось по смерті Мономаха, 1125²⁾. Коли може (і навіть правдоподібно) було й більше таких

¹⁾ Іпат. с. 480. Історія про те, що хан Отрок втік на Кавказ, потверджуєть ся грузинськими звістками — Сборникъ матеріаловъ для описанія Кавказа XXII. 35; в них він зветь ся Атракон син Шаргана = Шаруканя. ²⁾ Іпат. с. 198, 208, Лавр. с. 241.

нападів, то очевидно, не були вони важні, коли не згадують ся в наших джерелах. Тільки 1130 р. київському князю Мстиславу прийшлося витримати ясує більш енергічну боротьбу з Половцями — маємо про неї лише пізнійшу згадку в літописи і досить не ясну, але й вона закінчилась перемогою його¹⁾. Нічого подібного до страшних спустошень 1068 або 1093 р. не чуємо. Кочовища половецькі, видно, відсунулись від руських границь: в поході 1120 р. за „Дін“ (може теж Донець) Ярополк так і не знайшов половецької орди, по словам літописи²⁾, а Мстислав мав загнати її, як гіперболічно висловляється трохи пізнійша згадка, „за Дін, за Волгу і Яїк“³⁾. Ослаблення Половецької орди привело до повстання против неї різних підвласних орд; 1116 р. останки печенізьких і тороських орд задали битву Половцям, але не здужавши перемогти, піддалися Русі⁴⁾. Подібні переходи ворожих Половцям орд до Русі давали їй дуже цінний матеріал для колонізації й оборони полудневих границь.

Боротьбою з Половцями вичерпується політичний зміст тих кільканадцяти літ, що відділяють закінчення волинської справи від смерті її головного актора Святиополка. У відносинах князів був спокій. Заграничні відносини (як нпр. участь Святиополка в польських справах, або загранична політика Ростиславичів, про котру нижче) не грали особливої ролі⁵⁾. Вся увага була скуплена на Половцях.

16 квітня 1113 р. Святиополк умер десь за Вишгородом⁶⁾. княгиня його роздавала милостиню велику на прочуд, бояре й дру-

¹⁾ Іпат. с. 207. ²⁾ Лавр. с. 277, пор. похід під 1116 Іпат. л. (с. 205), що теж обійшлося без якогось поважного конфлікту з ордою.

³⁾ Іпат. с. 218. ⁴⁾ Іпат. с. 204.

⁵⁾ Згадати треба, що у Татішева під 1095 р. (II. 156) знову є корсунська історія: з причини пограблених Корсунянами руських кораблів Святиополк і Володимир, не доставши сатисфакції від Візантії, вислали військо на Корсунь; проводив ним Мономах і побідив Корсунян. Ся звістка тям більш підозріла, що в звисній легенді про Мономахові регалії ми маємо історію про похід Мономаха на Кафу (див. т. I с. 450), і Татішев міг звідти виконбінувати свою історію.

⁶⁾ В суздальській редакції 1114 р., але згода полудневої редакції і Новгородської літописи рішає справу за 1113 роком. В історії Татішева, почавши від Святиополка, маємо ряд характеристик князів, переважно київських. Характеристики ці були б дуже інтересні, бо мають звістки й прикмети, котрих ми не знаходимо в інших джерелах тільки вони дуже

жина поплакали, але у низших верств смерть Съвтополка викликала пімсту над його агентами й протегівцями: Князе пограбили доми вищих урядників — тисяцького київського Путяти і соцьких, погромили Жидів. До пояснення сього першого в нашій історії жидівського погрому може служити оповідання Патерика в житті св. Прохора. Тут оповідаєть ся, що волинська війна перервала була привіз солі з Галичини, сіль подорожшала за для браку, дійшла ціни „двох головажень на куну“, і соляники в спілці з Съвтополком використовували сю дорожнечу; коли ж печерський монах Прохор почав роздавати народу сіль дурно (Патерик оповідає се так, що він чудом здобував її з попїлу і роздавав), Съвтополк заграбив у нього сіль, бажаючи тим догодити купцям і собі заробити, і се викликало велике нназдоволення¹). В сім оповіданню переховала ся, правдоподібно, пам'ять про грошеві спекуляції Съвтополка в спілці з купцями, між тими спекулянтами були мабуть в першій лїнії Жиди, і се по смерті князя могло й викликати погром його клієнтів. Так мабуть се треба толкувати²).

Смерть Съвтополка поставила питання про київський стіл. Ми бачили вище, що любецькі постанови признали кожній княжій лїнії її „отчину“, але нічого не сказали (принаймні в тій редакції, в якій ми їх маємо) про порядок дальшої передачі тих отчин — в спадщині. Зрештою й самі сі постанови, як ми бачили, були в значній мірі уневаженні дальшими подїями. Загалом беручи ми бачимо, що отчини, санкціоновані ухвалою Любецького з'їзду, стають дідичнимп волостями тих княжих лїній, у котрих

непевні: подекуди князі характеризують ся прикметами й чеснотами з становища XVIII в., до котрого належав Татїщев чи инший автор сих характеристик: Мстислав Мономахович похваляєть ся за то, що за нього податки хоч були великі, але всім рівні й тому не викликали незадоволення (II. 243), Михалко Юрїєвич — що не любив суперечок про віру, уважаючи релїгійні непорозуміння результатом неосвїченности й амбіції духовенства (III. 220); сюди ж належать численні звістки сих характеристик про опіку освіті й школам — звістки дуже непевні своєю однорідністю (правдоподібно — теж тенденційною). Тому я не вважаю можливим користати з сих характеристик.

¹) Патерик с. 144—5.

²) Про відносини Съвтополка й Мономаха до Жидів див. спеціальну (більш многословну одначе як варгуну) розвідку покійного Малишевського: Евреи въ Южной Руси и Киевъ въ X—XII в. 1878 (відб. з Трудів Київ. дух. акад.). Про опіку Жидам Съвтополка говорить і Татїщев у своїй характеристикі (II. 211).

та ухвала лишила сі волости. Відповідно до того Київ мав би бути ді-дичною волостію лінії Ізяслава, і ніщо не вказує на те, аби Київу було введє тут признанє яєсь виїмкове становище¹⁾. Значить, по Святополку київським князем мав стати його син Ярослав. Дійсно, воно так мабуть і мало бути: се потверджуєть ся пізнійшими відношеннями Ярослава до Мономаха. Коли ж би прийняти, що Київ мав становити виїмок з отчїнного порядку і він мав переходити по черзі з лінії в лінію (хоч на таку постанову ніщо не вказує), по Святополку мав би настати старший князь з лінії Святослава чернигівськїй Давид. Але сталоь ані сяк, ані так, а инакше.

Вищі, впливовіші верстви київської суснільности, настрашені народніми розрухами, що грозили впасти й на бояр і взагалі на богатих та сильних, постановили для привернення спокою як найскорше закликати на київський стіл Мономаха. Правдоподібно, при тім вони числили на популярність сього князя, здобуту недавною боротьбою з Половцями (київські люде особливо на пунктї сеї боротьби були вражливі) і на його енергію та політичну зручність, котрих не можна помітити ані у Ярослава Святополковича ані у Давида; Ярослав при тім же, здаєть ся, був і непопулярним у людей, судячи бодай по тому, що його власні волинські бояри під час війни з Мономахом перейшли на сторону останнього²⁾. Ситуація для покликання Мономаха була о стільки вигідна, що в Кїві не було ніякого князя, і ніщо не вязало людности в вправах її бажань. На вічу другого дня по смерти Святополка ухвалено просити Мономаха на стіл і вислано послів до Переяслава з запросинами: „пойди, княже, на столь отенъ п дѣденъ“. Коли сі слова дійсно належать київському посольству, а не пізнійшому оповіданню літописця, то віче тими словами очевидно хотіло покрити свій вибір покривкою отчїнності — мовляв і для Мономаха Київ „отчина і дідина“. Що ініціатива вибору й посольства виходила від київської аристократії, під значним впливом розрухів, се видно

¹⁾ Як ваяти любецькі постанови в стилізації літописи, то вони виразно вказують, що Київ не був виїмком. Инакше чому отчїною Ізяславичів не признати було тоді Турова, а Київ відділити, як волость, що під принцип отчїнності не підпадає. Розумієть ся, можна припускати, що зміст любецьких постанов в літописи віддано не докладно, але нічого докладнішого ми в сій справі не маємо, і ніякої вказівки на виїмкове становище Кїва таки віде нема.

²⁾ Київським духовним кругам міг він бути непрїємним спеціально як нешлюбний син Святополка.

й із самих слів літописи, де послі страхують Мономаха розрухами, а категорично заявляєть ся в оповіданнях про чудеса Бориса і Гліба¹⁾: „по смерти Сьвятополка став ся великий розрух, бунт і великі замішання в народі („многу мятежу бывшию и крамоуль вь людехъ и молвѣ немалѣ“); тоді зібрались усі люде, а головню „болшии и нарочитии мужи, і з участію всіх людей упрошали Володимира, щоб він прийшов і приборкав народній бунт. І він прийшов, утихомирив бунт та розрух народній і перейняв князівство Руської землі“.

Але Мономах, завсіди дуже обережний і уважний що до вимог зверхньої легальности, не спішив ся так приймати пропозиції київської громади, не маючи права на київський стіл, — хоч певно бажав його, бо розумів добре його вагу. На першу пропозицію „він дуже затужив і не пішов, в жалю по браті (Сьвятополку)“, як каже літопись, хоч і не відмовив виразно. Тим часом розрухи ставали все більш небезпечними для „нарочитих“ людей. Вони прохали Мономаха прибути й страхали, що як не прийде, станеть ся в Київі „много зло“, почнуть далі грабовати вже не Жидів, а й княжий двір („ятровъ твою“ — жінку Сьвятополка), бояр і навіть монастирі, і Мономах буде відповідати перед Богом за розграблені монастирі. Монастирям, правдоподібно, народні розрухи особливо страшні ще не були, й вони притягнені сюди для більшого ефекту. Мономах дійсно прийняв, що небезпечности монастирів вистане, аби оправдати його узурпацію в княжих поглядах, які не дуже признавали права народнього вибору, і він поспішивсь у Київ. Прибув він туди на пятий день смерти Сьвятополка 16 квітня. Його стрінули з великою парадю — „митрополит Никифор з епископами й усіми Киянами, і всі люде були раді, і бунт перестав“²⁾.

Се був важний момент в еволюції політичної системи Київської держави. Старшу лінію Ярославичів відтиснено від київського стола і вона зійшла зовсім на другий плян; київський стіл займає сильніша вже й без того і значно здібніша лінія Всеволода. Завдяки тому концентрація земель Руської держави коло свого старого центра — Київа могла досягнути ще кілька успіхів — останній пробісок в агонії сеї концентрації.

Сьвятополк в момент своєї смерти мав в своїй безпосередній управі Київщину і Турово-пинську волость. На Волини сидів його син Ярослав. Мономах, покликаний на київський стіл, перейняв не

¹⁾ Вид. Срезневского с. 86. ²⁾ Іпат. с. 198.

тільки Київщину, але й Турово-пинське князівство¹⁾, очевидно — яко „київську волость“²⁾. І без того він був найсильнішим князем на Русі, а тепер, з семи двома новими волостями, Мономах займав уже виїмково сильне становище, дорівнюючи великості володінь свого батька. Свого противника, Святотполковича Ярослава, що мав оправдану причину бути незадоволеним як би й не за київський стіл, то за свою иньшу батьківщину — Туров, Мономах зашахував рядом союзів: оженив свого сина Романа з донькою Володаря Ростиславича й увійшов з ним в тісний союз; знов же доньку свою Огафію видав Мономах за иньшого Ярославового сусіда — князя городенського Всеволодка, сина Давида Ігоревича. З другого боку Мономах опираєть ся на союз із Святославичами, що являють ся його пильними помічниками (з них Олег умер скоро — 1115, а Давид жив до 1123 р.). Опіраючи ся на свої власні сили і на сі союзи, Мономах потрапив не тільки забезпечити ся від противників, але й збагатити ся новими значними територіальними здобутками.

Гліб Всеславич кн. минський, не знати — з яких причин, завів ся з Мономахом: попустошив Турово-пинську волость. Мономах спорядив на нього великий похід 1116 р., і Гліб покорив ся, „обіцяв у всім слухати ся“; Мономах лишив йому його волость. Але видно в чімсь Гліб знову зачепив Мономаха (може — скориставши з пізнійшої волинської кампанії), і на сей раз Мономах не подарував свого: відібрав у нього волость, самого забрав до Крива, й тут Гліб тогож року (1119) вмер³⁾.

Ярослав Святотполкович сидів з початку тихо, правдоподібно — надіючи ся бодай по смерти Мономаха вернути собі батьківщину. Але 1117 в. Мономах перевів до себе з Новгороду старшого сина — Мстислава і віддав йому Білгород. Намір був ясний: здобувши Київ, Мономах хотів його задержати за своєю лінією, як її отчину, і по смерти передати свому старшому сину Мстиславу; инакше толкувати сього не можна: для простої помочи миг собі Мономах узяти котрого не молодших синів, а не Мстислава. Ярослав, видно, був тим дуже ображений і чимсь дав знати своє незадоволення. В Никонівськїм збірнику⁴⁾ є звістка, що він став поневіряти жінку, внучку Мономаха (доньку Мстислава), не видно одначе, щоб Мстислав у сю справу мішав ся. Мономах в автобіографії просто каже, що ходив на Ярослава, „не терпяче злюбь

¹⁾ Се видно з оповідання під 1116 р. — Іпат. с. 203.

²⁾ Пор. Іпат. с. 222. ³⁾ Іпат. с. 203 і 205. ⁴⁾ І с. 150.

сто“, ближше того не пояснюючи. Як би там не було, хронологія виразно показує, що є непорозуміння почались по переході Мстислава у Київщину і тим дає знати дійсну, глибоку причину конфлікту¹⁾. Мономах пішов походом на Ярослава, разом з Ростиславичами й деякими пнішпми князями, і обложив його в Володимирі. По двомісячній облозі Ярослав покоривсь: „ударив чолом перед стрпем своїм Володимиром, а той наказав йому про все (або, як каже суздальська літопись: насварив його добре) та велів приходити на кожний заклик“²⁾.

Але згода простояла недовго. На другий день Ярослав відослав свою жінку до батька її, Мстислава. Се було повним розривом, треба було сподіватись нової війни, і одна звістка каже, що Володимир зараз почав збирати ся до походу. Ярослав подав ся за помочню до свого свояка угорського короля (се була б важна діверзія проти Мономахових союзників — Ростиславичів, аби знову не ударили на Волинь. Але з Угорщини Ярослав не дістав, видно, на разі нічого і удав ся звідти в Польщу, до другого свояка. Тим часом Мономах вислав військо на Волинь; Ярославові бояри відступили від свого князя, Волинь піддала ся Мономаху. Він посадив тут свого сина Романа, швагра Володаря, правдоподібно — аби зробити для Ростиславичів можливо менше непримним се прилученне Волини до Київщини. Роман одначе скоро вмер і Мономах посадив ннього сина — Андрія³⁾.

Ярослав попробував вернути Волинь за помочню Поляків, але сей його похід не мав успіху і скінчив ся на невдалій облозі Червна. Правдоподібно, в звязку з тим стоить діверзія Мономаха

¹⁾ У Длугоша I с. 515—6 причиною війни виставлено страх Мономаха перед претензіями Ярослава на Київ, але оповідання Длугоша про єї події занадто багато має вигадок, щоб добачати їй у єім поясненню якась певне джерело. ²⁾ Іпат. с. 204, Лавр. с. 277.

³⁾ Хронологія сих років Іпатської літ. дуже поплутана (тому й увязненне Гліба мнського повторено двічі під р. 1117 і 1119, але рік 1119 має за собою те, що тут звязані арешт і смерть). Через се поплутання виходить, що Мономах скорше послав свого сина на Волинь, а потім уже втік Ярослав. Такий порядок подій і приймає Андріяшев (ор. с. с. 117), але тут попросту переставлені звістки — в Лаврентієвській (с. 277) бачимо їх дійсний порядок. Ще докладніші, самостійні від неї звістки про волинські події Воскресенського й ин. збірників (Воскр. I с. 24, Никон. I с. 150, Твер. с. 191): „Ярославъ Святѣполковичъ отсѣа отъ себе жену свою дщерь Мъстиславлю, внуку Володимирю; Володимиръ же слышавъ се и совокупи вои поиде нань, и выбѣжа Ярославъ Святѣполковичъ изъ Володимеря во Угры, и бояре его отступиша отъ него; Володимиръ же посла въ Володимеръ сына своего Романа“.

на Поляків: він наслав на них Половців¹⁾. Не зрадившись тим, Ярослав зібрав далеко більше сили і в 1123 р. вчинив новий похід. Крім Поляків він на сей раз привів помічні війська Угрів і Чехів, а Ростиславичі після прилучення Волини до Києва теж злучилися з Ярославом на Мономаха і особисто пішли в похід: се, як побачимо, стає принципом політики галицьких князів цілий XII вік — усякими способами не давати злучити ся Волини з Київщиною, бо зміцненне волинського князя могло б на ново викликати в ній апетити на Галичину, на колишній аннекс Волини, як то було під час волинської кампанії Святوپолка. Угорський король Стефан також сам особисто пішов у похід, „бажаючи пімстити ся за нещасте свого батька, як кажуть угорські джерела, себто за нещасливу битву під Перемишлем — хоч там він бив ся з Володарем, а тепер з ним ішов разом на Мономаха, що в війні 1099 р. не брав ніякої участі — але в такі деталі українських відносин не входили угорські люде.

Сей великий похід захопив Мономаха, здасть ся, несподівано. Він вислав Мстислава на Волпнь наперед з невеликим військом, яке мав під рукою, а сам заходив ся збирати більші сили. Але доля й тут помогла йому. Коли Ярослав із своїми військами обложив Володимир, під час сеї облоги його убито підступом. Київська літопись оповідає се так, що се було в неділю й Ярослав з двома лише товаришами їздив під містом і посьмівав ся з володимирських горожан і з князя Андрія Мономаховича, що видно були на сїнах міста й приглядали ся сій його прогульці, казав: „се город мій, як не відчинете його й не вийдете з поклоном, то побачите, що завтра приступлю й здобуду город“. Тим часом два якісь Ляхи, не знати звідки взявши ся, — може вислані з Володимира, зробили на нього засідку, лігши над „узвозом“, що проводив до міста. Коли Ярослав потім, ідучи від міста до свого табору, вїхав до того узвозу, вони ударили його списом і смертельно зранили — той же ночи він умер. Угорський король хотів далі вести облогу Володимира на власну руку, але угорська старшина спротивила ся рішучо, і король мусів залишити свій плян. Таким чином зібрані Ярославом сили розсипали ся. „Володимерь же прослави Бога о таковомъ чудеси Божии и о помощи его“ кінчить се оповіданне київська

¹⁾ Напад на Польщу стоїть в Іпат. л. під 1120 р., похід Ярослава під 1121, але в сій часті Іпат. л., як я що йно згадував, велика плутанина, і дуже можливо, що події мусять бути й тут переставлені; воно дуже ймовірно, що дїверсія на Польщу як раз перешкодила походу Ярослава.

літопись. Він міг дійсно потішити ся: позбув ся претендента й на Волинь, і на Київ, та міг спокійно передати київський стіл синові¹⁾.

Але цікавий сей дуже несправедливий, можна-б сказати неморальний, як би він не був таким наївним, погляд київського літописця на сю боротьбу Мономаха з Ярославом. Розуміть ся, ми не можемо входити в родинні справи Ярослава, але незалежно від них наше співчутє мусить бути по стороні сього князя, котрому відібрали з початку київський стіл і Туров, а тепер і Волинь. Літописець же стоїть по стороні Мономаха та бачить особливий прояв божої ласки до Мономаха в сїм підступнім убийстві, довершеним убійниками висланими мабуть з Мономахового табору. Бог помагає Мономаху, бо „Мономах був „смирненний і покладав свою надію на Бога, а Ярослав бувши молодим поводив ся гордо в відносинах до свого стрія і свого тестя Мстислава, і не покладав надію на Бога, а на великі сили“. В сїм осуді відбила ся з одного боку — вже нам звісна дезердатура суспільности, аби молодші князі скрізь абсолютно уступались старшим, з другого — бачимо сю зручність Мономаха в каптованню суспільної опінії для себе й для своїх учинків. О, він добре знав своїх людей!

Перейдім до иньших справ.

Про відносини до степу за більш менш двадцять пять літ від тієї великої боротьби з Половцями я вже казав: степ не непо-

¹⁾ Крім нашої літописи (Іпат. с. 205—6) про останній похід Ярослава цінні відомости дають угорські хроніки — Хроніка Марка с. 89—90, Туроц гл. 63. Тільки що до подробиць смерті Ярослава вони розминають ся з літописю: в них Ярослава ранять у битві, і він з того умирає. Першнство мусимо віддати нашій літописи, як старшому й ближшому джерелу; правда, в Никонівській компіляції (I с. 152) тут є теж відміна: Ярослава забивають не два Ляхи, а горожане володимирські, але теж не в битві, а підступом, крадькома. Натомість оповідання Длугоша і компіляції Татіщева, високо цінені нпр. Липниченком Взаим. отношенія с. 144, мають дуже жалю ціну. Відомости Длугоша (I с. 526—7, де вони відходять від нашої літописи, по части оперті на Туроцу (се вже запримітив Семкович ор. с. с. 162), по части на похибці (у нього облога Києва замість Володимира), ампліфікованій ріжними подробицями вже на власну руку Длугошом. Подробиця його оповідання, що Мономах кликав Ярослава до Києва, а той не пішов (с. 516—7), введена з літописи. По за тим лишаєть ся ще подробиця, що всього війська у Ярослава було 7000 — вона перейшла й до Татіщева, правдоподібно, за посередництвом Стрийковського (I с. 187), мабуть звісного Татіщеву (див. Сенягова Историко-критическія язслѣдованія (с. 184); але вартість її досить сумнівна. Також сумнівні й иньші ампліфікації Татіщева (II с. 226—7).

коїв Русь нічим особливо. Мономах одначе не забував піддержувати добрі відносини з половецькими династами: своему сину Андрію він висватав внучку Тугорхана¹⁾).

Досить інтересна участь Мономаха в візантійських справах. Зносини й звязки руської династії з візантійським двором, неважаючи на те, що Русь була тепер в значній мірі вже відтиснена від моря, не переривали ся ще. Так Володар Ростиславич видав доньку за візантійського царевича, сина імператора Олексія Комнена, як звичайно думають — молодшого, Ісаака на імя, ще малого тоді²⁾). Мономахова донька Мариця була замужем за Львом Діогеном, візантійським претендентом³⁾ і сей шлюб дав повод до конфлікту з Візантією: 1116 р. сей Лев попробував собі здобути Болгарію і кілька подунайських міст піддало ся йому, але під час сього походу його вбито. Мономах попробував задержати собі ті подунайські городи по його смерті: вислав сюди свого воєводу Івана Войтишича, розумієть ся з військом і посажав своїх посадників по тих містах, потім вислав ще військо під проводом сина Вячеслава, але задержати сих міст йому таки не удало ся⁴⁾). Сей епізод інте-

¹⁾ Іпат. с. 205.

²⁾ Іпат. с. 185, про сей шлюб, властиво — про жениха, писали: А. Куникъ Основаніе Трапезунтской имперіи (Ученія Записки Ак. по I и III отд. т. II с. 71, 5, 721, 788, Гротъ Изъ исторіи Угрии и славянства с. 180. Через помилку, очевидно — помішавши з сим шлюбом, Карамзін записав (генеалогічна таблиця VII), що за сином Олексія була донька Всеслава; ся звістка без перевірки була повторена у Погодіна і Лопарьова — Греки и Русь, під роком.

³⁾ Сей шлюб має в собі досі багато нев'ясненого. Лев Діогенович, син імператора Романа Діогена (скиненого 1071 р.), звістний у візантійських джерелах, загинув ще 1088 р.; проф. Васілевскій тому виставив здогад, що був ще инший Лев, від першої жінки Діогена, болгарської царівни, не звістний в візантійських джерелах, і він оженив ся з донькою (чи як Васілевскій думає — сестрою) Володимира (Ж. М. Н. П. 1875, XII). Тою обставиною, що сей Лев по матери належав би до болгарської династії, д. Васілевскій поясняє дуже дотепно, що він як раз пробував здобути собі Подунавє, й Мономах хотів сі подунайські городи задержати для його сына. Що до гадки Васілевского, ніби то не донька, а сестра Всеволода була за Львом, то він був змушений до сеї гіпотези, аби виратувати тим свій здогад, що про сей шлюб іде мова в листах Михайла Дуки, котрі він прикладає до Всеволода (див. вище с. 324). Для того ж прийшло ся йому Василька Леоновича і Василька Маричича, Мономахового внука, забитих в битві 1136 р., прийняти за дві осібі особи, хоч се, очевидно, таж сама особа.

⁴⁾ Іпат. с. 204, 214 (пор. Лавр. 288). З візантійських джерел про сі заходи Мономаха задержати подунайські городи Анна Комнена, головне джерело для сих часів, нічого не каже. Очевидно вони особливої уваги в візантійських кругах на себе не звернули.

ресний тим, що дав повод привязати до Мономаха звістну вже нам легенду про висланне з Царгорода регалій на Русь, котра в своїй початковій основі, як я вже згадував, по всякій правдоподібності звязувала ся з св. Володимиром¹⁾. Найдавніші звязки Мономахової легенди маємо в фрагменті Слова о погибелі Руської землі (правдоподібно з 2-ої пол. XIII в.): тут імп. Мануїл посилає Мономаху дарунки, „аби він не відібрав у нього Царгорода; Мануїл в дійсности був імператором в рр. 1143—1180, отже легенда робить грубий анахронізм. Иньша знову оповідає, що Мономах здобув ті інсігнії підчас походу на Кафу (знову сильний анахронізм!)²⁾.

Хоч конфлікт з Мономахом в дійсности зовсім не викликав у Візантії такого страху, як то представляє легенда, але можливо, що він був причиною нових звязків з родиною Мономаха, навязаних новим цісарем Іоаном Комненом (1118—1143). Так знаємо, що 1122 р. внучку Мономаха, Мстиславу доньку, висватано за котрогось з імператорської родини³⁾. І пізнійше, по смерті Мономаха, Мстислав задержує близькі відносини з царгородським двором, як показує заслання полоцьких князів до Візантії. Але якоїсь більш активної участі Руси в візантійських справах не бачимо. Навіть руські полки в візантійській службі зникають: від середини XI в., особливо від Олексія Комнена місце русько-варязьких воєнків у візантійській службі заступають західні, головно англійські⁴⁾.

Як ми вже знаємо, Мономах був оженений з англійською королівною — данською вихованкою, його син Мстислав — з шведською королівною Христиною (умерла 1112 р. і потім Мстислав оженив ся знову — з новгородською патриціанкою, донькою Дмитра Завидича⁵⁾. Своїх доньок з подружжя з Христиною Мстислав віддав теж „за море“ — Малфрідь за норвежського короля Сігурда (правнука Гаральда, Ярославового зятя), Інтеборту — за данського принца, герцога іотландського Кнута. (Як бачимо доньки сі дістали й імена скандинавські, хоч по при них мабуть мали й иньші, як був тоді звичай на такі подвійні імення)⁶⁾. Малфрідь, повдовівши, потім

¹⁾ Див. т. I с. 449—451.

²⁾ Літературу сих легенд див. в I т. прим. 59.

³⁾ Іпат. с. 206.

⁴⁾ Васильевскій Варяго-русская и варяго-англійская дружина въ Константинополь, Ж. М. Н. II. 1875, III. ⁵⁾ Новг. с. 122.

⁶⁾ Не виключено, що скандинавські джерела називають сих княжен скандинавськими іменнями, під якими вони були лише звістні на своїй новій вітчизні, а на Руси мали інакші, але нема нічого неможливого і в тім, що вони з маленкості мали ті імена.

вийшла вдруге за брата сього Кнута данського короля Еріка. Т. зв. *Knytlingasaga* — історія данських королів (десь з XIII в.), оперта на давніших поетичних джерелах, оповідає сватання Кнута до Мстиславни через свого посла, що ріжними похвалами Кнutowим чеснотам надробляв вартість свого жениха в очах такого славного володаря як Мстислав. З сього шлюбу родився славний данський король Вальдемар, правдоподібно — названий так на честь свого діда Володимира Мономаха¹⁾.

Угорщина з кінцем XI в. приходить в ближні зносини з Русію та бере, як ми бачили, діяльну участь в галицько-волинських справах. В парі з тим ішли шлюбні звязки. 1104 р. Сьвятополк видав доньку Предславу за угорського королевича²⁾. 1119 року Мономахову доньку Евфемію (Офимію, Еуфимію) висватав сам король Кольман, старий вже тоді й від кількох років удовець; може бути зробив се під впливом смерти старшого сина від свого першого шлюбу, аби винагородити собі сю страту. Але новий шлюб не вийшов на добре: незадовго Кольман закинув своїй жінці невірність³⁾ й відіслав її назад до батька. Вона родила потім сина Бориса; Кольман уважав його неправним, і він потім став голосним в історії Угорщини претендентом на угорську корону⁴⁾. Ця родинна історія не видно, аби викликала яку інтервенцію зі сторони Мономаха, як не видно й того, аби Борис мав на Русі якесь попере в своїх претенсіях на Угорщину. Але досить правдоподібна гадка, що угорський король Іейса пізніше оженив ся в Мстиславовій родині, аби забезпечити ся від Бориса з сього боку. Головним опікуном Бориса пізніше став візантійський імператор Мануїл, що й видав за нього якусь царівну з своєї родини⁵⁾.

В границях самої Руської держави Мономах здобув собі незвичайно сильне й авторитетне становище. До нього самого (чи — до його

¹⁾ Віймки з *Knytlingasaga* в *Monumenta Germ. hist., Scr. XXIX* с. 292—3. Див. також урядову генеальогію данських королів — *Wilhelmi Genealogia Ingeburgis reginae*, споряджену при кінці XII в. з наказу данського двора на доказ слави й значіння їх династії, де підносить ся між иньшим і її спорідненя з руською династією — *ib.* 165. Пор. також коротшу редакцію історії Оляфа Трігвасона *ib.* 369, історії норвезьких королів — *Heimskringla* (XIII в.), *Morkinskinna*, *Fogrskinna* — *ib.* 345, 356, 365. ²⁾ *Ипат.* с. 185.

³⁾ *in adulterio deprehensam peccatam*, як кажуть угорські хроніки.

⁴⁾ *Ипат.* 197, *Marci Chronicon* р. 86, Туроц гл. 61.

⁵⁾ Про Бориса новітні праці — Васілевського *Изь історія Візантія въ XII в.* в I т. *Славянського Сборника* (екскурсе на с. 265) і Грота *Изь історія Угрії и славянства*.

родини) належало перед смертю добрих три четверті часті земель Руської держави (не належало тільки Чернігівське князівство з Рязанським, та Полоцьке, тепер сильно обкросене). По сих землях сиділи його сини й внуки¹⁾, і він їх умів тримати в порядку: про якісь непокори синів як за Володимира Вел. не чуємо. Але й від інших князів Мономах вимагав послуху: „по всему послушати“, „приходити, когда ты позову“²⁾, і ми бачимо дійсно, що Святославичі брали участь у Володимирових походах на Минск, на Волинь. Ми бачили, як Новгородці питались у Святотолка, чи його син має в запасі другу голову, коли хоче іти до них князем против їх волі, але Мономах при нагоді не пардонував і Новгороду, і справа у нього була коротка: 1118 р., загнувшись на новгородську громаду за своєволю, він візав новгородських бояр у Київ і головних проводирів поарештував, між ними й соцького Ставра³⁾.

У внутрішній політиці Мономаха найбільш інтересний факт се його закони, заведені до Руської Правди. Завдячуючи київський стилі економічним розрухам, він звернув на сі справу увагу на початку свого князювання. В Руській Правді ширшої редакції читаємо: Мономах по Святотолку скликав свою дружину на Берестовім, між ними тисяцьких — київського, білгородського й переяславського, був відпоручник і Олега Святославича, і тут постановили закон, що при дуже високих процентах капітал не має звертатись. Про третинний (чотиромісячний) процент ухвалено: коли хто позичає гроші на третинний процент, то як кредитор візьме відсотки два рази, може взяти назад свій капітал; коли-ж хто візьме три рази відсоток (за третю третину), то не може жадати капіталу⁴⁾. Сей закон доповняв давнішу постанову, що відсотки, прийняті при коротких позичках („за мало дни“), не можуть рахувати ся, коли позичка протягнеть ся на довший час, і замість них обчисляють ся третні проценти⁵⁾; тепер обмежував ся й рахунок

¹⁾ В Новгороді сидів найстарший Мстислав, а як його переведено в Білгород — син Мстислава Всеволод, поки що — як намісник свого батька (1 Новг. 120). В Смоленську сидів другий з ряду син Мономаха Святослав; коли Мономах перейшов у Київ, він посадив його в Переяславі, а в Смоленську сидів, мабуть, Мономахович Ярополк. Святотолк умер 1114 р. (Іпат. с. 199), і на його місце сів Ярополк (див. під 1116 р., на се-ж вказують його походи на Половців); хто сів у Смоленську — не знати, здасть ся чи не Вячеслав. На Волини ми бачили Романа, а потім Андрія.

²⁾ Іпат. с. 203, 204. ³⁾ Новг. с. 122. ⁴⁾ Карамз. код. § 66.

⁵⁾ Карамз. код. § 48.

на третні проценти. Обидва закони мали на меті запобігти обрехованню відсотків на більші речинці по скалі, прийнятій при малих позичках, — незвичайно високій, очевидно більше як 30% при третинних позичках. Друга постанова уставляла нормальний річний процент — 10 кун від гривни (хто бере річно 10 кун на гривну, має право на самий капітал); звичайно, рахуючи 50 кун на гривну, дістають 20-процентний нормальний відсоток, але монетна система давньої Руси досі не вяснена докладно.

Отже ці закони звернені проти надужити капіталістів. Припускають, що Мономаху належать також закони про банкрутів¹⁾ і про закупів (людей, що відробляли гроші працею)²⁾. Се має свою правдоподібність, бо ці закони наступають по законі про проценти в великій масі кодексів і мають з ним певні внутрішні звязки: вони нормують претенсії до банкрутів і ограничують відповідальність закупів перед їх кредиторами, взагалі беруть їх в оборону від несправедливих претенсій кредитора — „господина“³⁾.

В сих законах проявляєть ся таж — коли не печальність про інтереси суспільности, то уважливість на її бажання й нарікання, що взагалі характеризує Мономаха в його поглядах на адміністрацію, як він їх подав у своїй Науці дітям: не позволяйте „сильним“ нищити людей, самі розсудіть справу вдовиці; своєю заслугою він уважає там, що „не позволив сильним скривдити ані худого смерда, ані вбогої удовиці“. „Переїздячи по своїх землях, радить він, не позволяйте своїм служачим (отрокам) кривдити ні своїх ні чужих. ні в селах, ані на полях, аби вас не кляли; де пристанете — напоїть і нагодуйте бідного, особливож уважайте на купців, звідки б не прийшли вони, малий чи великий, чи в посольстві: як не можете дати дарунку, дайте їсти й пити, бо вони потім розносять про чоловіка добру чи лиху славу по всіх землях. Навідайте хорого, проводіть мерця, не минайте чоловіка, не привітавшись, не сказавши йому доброго слова⁴⁾. Є в сих науках і певна гуманність, особливо нпр. в забороні убивати „хоч невинного, хоч винного, ані самому убивати, ані казати убити, — хоч тут і входить під увагу тільки „християнська“ душа⁵⁾. Але ще більше тут сеї уважливости, котрою каптував суспільність Мономах. Особливо ласкавий був він

¹⁾ Карамз. код. § 68—9. ²⁾ Ibid. § 70—3.

³⁾ Є ще звістка — в Історії Татищева (II, с. 212—3). що Мономах вигнав Жидів із Руси з огляду на нарікання на них Киян. Але ся звістка належить до категорії тих загадкових звісток сього історика, про котрі не можна з певністю сказати, чи він їх вичитав, чи викомбінував, чи просто вигадав. ⁴⁾ Лавр. с. 236—7. ⁵⁾ Лавр. с. 236.

для духовенства. Історик волинської війни Василь особливо підносить, як Мономах був „любезнивь к митрополитомъ, і къ епископомъ, начеже черноризецький чинъ любя“; не осужав навіть кого бачив пляним, або „в коємъ зазорѣ“¹⁾).

Може бути одначе, що при тім всім певна вирахованність відчувала ся суспільністю в сих чеснотах, судячи по тому, що не вважаючи на всю популярність Мономаха, всю його побожність, всі компліменти його чеснотам, сьвятим Мономаха не уважали, як уважали нпр. його сина Мстислава²⁾).

Мономах визначав ся незвичайною діяльністю; він ставив себе в тім взірцем для своїх синів, і міг се зробити. Він, як каже, не здавав ся на слуг, але старав ся сам все робити або велього бодай пильнувати — на війні чи в спокою, від домашнього господарства до церковної служби. Він рахував, що зробив за життя 83 більших подорожей — а що то вони значили при тодішніх дорогах! Дійсно, він шибав ся вічно, з Смоленська в Переяслав, а звідти в Ростов, або що. В особливу заслугу собі він покладав, що пильнував відносин з Половцями; в своїй автобіографії, він рахував 19 умов, уложених з ними!

Популярність Мономаха дійсно була дуже велика. Він зіставсь ідеалом князя — енергічного, запопадливого, для громади доброго; його політична вирахованність, гарбанне чужих земель громаду не інтересувало. Оповідючи про його смерть, літописи називають його „благовірним, христодлюбивим, великим, чудним, сьвятим і добрим“, „він осьвітив Руську землю, пускаючи промінне як сонце“, „слава про нього пройшла по всіх краях, особливож був він страшний для поганих“ (Половців); „весь нарід (в Києві) плакав по ньому, як діти за батьком або матірю“³⁾).

Умер Мономах 19 мая 1125 р., на 73 році життя⁴⁾).

Київський стіл призначив він від давна, як ми бачили, своему старшому сину Мстиславу. Другий претендент — Ярослав Сьвятославич загинув від руки убийць; останній з Сьвятославичів Ярослав так хистко сидів на своїм чернігівським столі, що хоч би й уважав себе правним спадчиком київського стола, не мав спростоги

¹⁾ Іпат. с. 173.

²⁾ Про оцінку діяльності Мономаха в історичній літературі див. згадану мою статью: Волинській вопрєсь с. 36—7.

³⁾ Іпат. с. 208, Лавр. с. 279—80.

⁴⁾ В Київській літописи під 1126 р., але в Суздальській і Новгородській — під 1125.

обіюватись. Без всяких перешкод Мстислав засів у Київі — другого дня по смерті батька „посадили його“ Кияне на батьківській столі¹⁾.

Семплітне правління Мстислава становить вповні продовження батьківського. Хоч сам Мстислав разом із своїми синами дістав тільки меншу половину батьківщини, але він умів дійсно зайняти ролю „в отца мѣсто“ в відносинах до своїх братів і інших князів: вони, як за Мономаха, беруть участь в його походах, і за непослух він карає й забирає волости, як практикував то Мономах. Він потрапив далі тримати престиж київського князя на тій високості, на яку поставив його батько, і розширити володіння своєї родини новими здобутками. Потрапив він, видно, піддержати батьківську славу й у суспільности: літописці, називаючи Мономаха великим, прикладають сю назву й до Мстислава. Київський літописець з великою симпатією говорить за піддержану ним традицію боротьби з Половцями²⁾, а в Новгороді Мстислав мав незвичайну популярність. Суздальська літописка каже про нього, що він „княжив с кротостію“³⁾, і тут правдоподібно мали ся на увазі його добрі відносини до народу, до громади, бо в княжих відносинах особливою кротостію Мстислав не визначав ся.

В політичній системі Руської держави тим часом робили ся важні переміни. Ся система виглядала так: перша фігура — Мстислав. В його руках Київ, Новгород, де після того як Мстислав став київським князем, „посадили Новгородці на столі Всеволода“, старшого сина Мстислава, і Смоленськ, де сидів потім третій син Мстислава Ростислав. Але треба додати, що новгородський стіл як раз тепер тратить своє значінне для князів: там розвиваєть ся все більше значінне віча на некористь княжої власти. Чотири інші Мономаховичі засідали на чотирох інших столах: найстарший по Мстиславу і його наступник — Ярополк в Переяславі, Вячеслав у Турові, Андрій на Волини, Юрий на Поволжу (Ро-

¹⁾ Іпат. с. 208, 1 Новг. с. 123.

²⁾ „Се бо Мъстиславъ великій наслѣди отца своего потъ Володимера Мономаха великого: Володимиръ самъ собою постоя на Дону и много пота утеръ за землю Рускую, а Мъстиславъ мужи свои посла, загна Половци за Донъ и за Волгу, за Яикъ, и тако избави Богъ Рускую землю отъ поганыхъ“. Іпат. с. 217—8. ³⁾ Лавр. с. 280.

стов і Суздаль). За Мстислава ся родина тримаєть ся солідарно і становить основну силу в політичній системі.

Із Святославичів по смерті Олега й Давида лишив ся ще Ярослав, що давнійше сидів у Муромі. По смерті Давида він сів у Чернігові, але його незадовго вигнав звідти Олегів син Всеволод (1127). Талановита лінія Олега здобуває собі крок за кроком чільне місце в сій лінії, щоб потім сягнути й по геґемонію на цілій Русі, перейняту лінією Всеволода. Поки що се тільки в початках, і Мстислав супроти сеї нової сили міг зайняти таку чи иньшу позицію — до воли.

Нова сила виступила й у другій династії — в родині Ростиславичів. 1124 р., одного й тогож самого року вмерли обидва Ростиславичі — Василько й по нїм Володар. Кождий з них лишив двох синів, Володар — Ростислава і Володимира, Василько — Григорія (може скорше Юрія?) й Івана. Між Володаревичами розпочала ся боротьба, котрої історію дуже мало знаємо, але результат вкінці був той, що землі Ростиславичів злучили ся в руках здібного й оборотного Володимирка, і на західнім краю Руської держави сформувано ся сильне й впливове князівство.

Иньші династії не мали політичного значіння. Полоцьке князівство, позбавлене Минського уділу, поділене між кількома князями, не мало ніякого впливу на руську політику; князі могли заявляти себе тільки в ролі підрядних помічників сильнійших князів, або втягати їх у свої суперечки. Дві иньші княжі династії — Давида Ігоревича й Ізяслава Ярославича стратили всяке значінне; перша репрезентовала ся незначним князем городенським Всеволодом, друга — синами Ярослава Святяполковича, також дрібними князями. Один з них — Юрій здобуває сій лінії доперва пізнійше трохи важнійше, хоч все другорядне значінне.

Мстислав був посвоячений із Всеволодом Ольговичом — був його тестем, але в боротьбі його з стрижем став по стороні Ярослава — по стороні правого, й обіцяв йому поміч. Всеволод звернув ся по Половців, але ті настрашили ся і втікли. Тоді він почав впливати на бояр Мстислава й сипати дарунками, щоб відклонити його від Ярослава. Григорій, ігумен монастиря св. Андрія (фамілійного монастиря Всеволодичів), особа дуже поважана і близька до княжої родини, особливо впливав у сім напрямі на Мстислава. Він скликав собор съвщеників (бо митрополита в Київі тоді не було), і той увільнив Мстислава від даної Ярославу присяги — аби тільки не розливалася християнська кров. Се міг бути голос

київської суспільності взагалі, не тільки підкуплених бояр, бо перспектива нової боротьби з Ольговичами, з участю Половців, не могла її тишити. Мстислав піддався цьому впливу, але, як каже літопись, до смерті жалував, що переступив дану Ярославу присягу¹⁾. Всеволод Ольгович лишився в Чернігові, відтиснувши на другий плян не тільки Ярослава, але й синів Давида. Ярослав вернувся до своєї Муромської волости: його лінія після цього зовсім відокремляється від інших ліній Святославичів, як спеціальна мурома-рязанська династія; Давидовичі по смерті Всеволода здобувають собі навад чернігівський стіл, але слідом сходять зі сцени, і чернігівські землі опановує родина Олега. При тій боротьбі Ярослава з Всеволодом заробив Мстислав щось і для себе — захопив пограничні з Переяславщиною чернігівські землі, т. зв. Посеме, і воно зісталося за ним. Тут посаджено другого сина Мстислава — Ізяслава²⁾.

В боротьбі галицьких Володаревичів Мстислав теж брав участь, але про неї, як і про цілу боротьбу, знаємо дуже мало. Одиноке наше джерело — Длугош³⁾ оповідає, що Володаревичі посварилися при поділі батьківських земель. Сторону Володимирка взяв Мстислав і Васильковичі. Це вказувало б, незалежно від захланного характеру Володимирка (звістного нам з його пізнішої діяльності), що правда була по стороні Ростислава, бо Мстислав взагалі показується досить справедливим чоловіком в сих князівських відносинах. Судячи по тому, що Володимирко сидів у Звенигороді, Ростислав мусів бути старшим братом, тому й дістав Перемишль; тут отже були б аналогічні обставини з боротьбою Святославичів, де теж Мстислав узяв сторону старшого свояка против аспірацій молодшого. Володимирка підтримував угорський король. Але його помічне військо не поспіло, а Ростислава піддержали його союзники, і Володимирко пустився на переговори. У Щирці був княжий з'їзд для помирення сторін, та з нього нічого не вийшло; про дальшу боротьбу знаємо дуже не багато, але в результаті, здається, Ростислав таки задержав свою волость⁴⁾. І тут, як у справі Святославичів, бачимо, що Мстислав хоч і піддержує старших і правих — однак досить слабо і мало енергічно.

¹⁾ Іпат. с. 209—210, Лавр. с. 281—2.

²⁾ Це могло б насувати гадку, що Мстислав узяв Посеме як відступне від Всеволода, але за поміч зміг би він дістати його й від Ярослава, тому я б цього мотиву йому не підсунув.

³⁾ Іпат. с. 536. ⁴⁾ Див. про це в гл. VII.

Інакше показав себе Мстислав у відносинах до полоцьких князів. Не знати, чим вони взагалі, а особливо полоцький князь Давид Всеславич, нагнівали його. Найправдоподібніше, що вони не могли забути втрати Мінського уділу й пробували його собі вернути. 1127 р. Мстислав двигнув всі сили „на Кривичів“ — братів, і синів, і сторонніх князів, „чотирьма пути“. Коли кілька менших міст мусіли піддатись, Полочане теж рішили покорити ся: вони вигнали свого князя Давида, очевидно — спеціально неприємного Мстиславу, разом з синами, і просили Мстислава на його місце поволити княжити його брату Рогволоду. Мстислав пристав на се, і вернув Всеславичам їх землі, з’обовязавши їх присягою, що будуть йому послужні. Але згода потривала не довго. Рогволод, видно, вмер слідом по тому; до Полоцька вернув ся Давид, і полоцькі князі показали ся непослушними Мстиславу: вони не прийшли до нього в поміч під час його боротьби з Половцями, коли він кликав їх „въ Рускую землю“, не помогли, „но паче молвяху Бонякови шелудивому во здоровье“ (фраза неясна, вона може означати або що сі князі „бажали добра Половцям“, або — се був би дальший переклад, але далеко правдоподібніший зміст: що вони чинили непорядки — може напади на Мстиславові землі, Бонякови на користь¹⁾). Мстислав сього їм неподарував. Упоравши ся з Половцями, він вислав на полоцьких князів військо, арештував п’ятох князів — трох синів Всеслава (Давида, Ростислава й Святослава) й двох синів Всеславича Рогволода, з жонами й дітьми, „за те, що вони не додержали присяги“ і вислав на заслання до Царгороду. Полоцьку землю взяв Мстислав собі й посадив тут свого другого сина Ізяслава, що перед тим сидів на Посемю. Се стало ся 1130 р. і було останнім (та й то нетривким) здобутком київської концентраційної політики²⁾.

Про боротьбу Мстислава з Половцями, що мала бути досить тяжка, але закінчила ся повною перевагою Мстислава³⁾, я вже згадував — ближших звісток про неї не маємо. На західній границі Мстислав мав війну з Литвою. Перед тим чуємо за війни з Ятвягами, коли на Волини сидів Ярослав Святяполкович (1112 р.): суздальська редакція згадує два походи його, і каже, що останній похід мав усьпіх. Мстислав ходив з великими силами

¹⁾ „Молвити“ значить також „чинити заколот“, „бунтувати ся“.

²⁾ Інат. с. 211—2, 217—8, Лавр. с. 283—4. В роках є тут знову ріжниця (на оден рік) між Київською й Суздальською літописю, але хронологія Суздальської в сих роках сходить ся з 1 Новгородського, а Київська сьпішить ся на оден рік. ³⁾ Інат. с. 217.

й попустошив литовську землю, але Литва, ровбігши ся підчас нападу, пімстила ся, побивши задні полки Мстислава — військо Киян¹⁾.

Тим вичерпуєть ся семилітнє князюваннє Мстислава. Він умер 1132 р., 15 квітня, передавши київське князівство й свою родину в опіку брата Ярополка. Київська громада вводи́ла волю покійного, скільки можна судити — дуже популярного князя: вислала послів до Ярополка, що сидів тоді в Переяславі „людье бо Кьяне послаша по нь“. Ярополк поспішив ся до Київа й два дні по смерти брата, без усяких перешкод був оголошений князем²⁾.

¹⁾ Іпат. с. 212, Лавр. с. 286.

²⁾ Київська літопись дає докладну дату: „априля въ 15, празном недѣль въ пятокъ“, а приїзд Ярополка — в неділю 17, і сі дати вказувать на 1132 р., тим часом як у Київській літ. вони стоять під 1133 р.; в Суздальській і 1 Новгородській — 14 квітня 1132 р.

III.

Упадок Київа.

Князюваннем Мстислава закінчуєть ся перша стадія в процесі розкладу Київської держави, — та стадія, коли традиція одноцільности і концентраційні змагання ще борють ся з сим розкладом, і то часом з успіхом. Ми бачили цілий ряд князів, як Ярослав, Всеволод, Мономах, Мстислав (одно слово — лінія Всеволода), що завдяки щасливим для них обставинам і ще більше — своїй зручності і політичним здібностям, всякими правдами й неправдами вміли дуже близько зблизити ся до становища давніх єдиновластців: їм удавалось зібрати більш менш значні частини комплексу земель Руської держави в своїх руках і своє першинство між князями проявляти в дуже конкретних формах, бути головами „в отця місто“ для цілої системи земель сеї держави. Мстислав був останній в сім ряді; ми бачили, що він потрапив і дещо позбирати за своє недовге князівство і ролю старшого для всеї Руської держави видержувати. Але се було в останнє. Правда, в довгім, більш ніж віковім процесі розкладу Київської держави ми стрінемо ще князів сильних, з широким політичним впливом, але їх вплив уже не був такий загальний, загально признаний, як авторітет давніх київських єдиновластців, а головнo — київська традиція вже порвана: ті сильні й впливові князі не були вже київські. За періодом боротьби київської концентрації з розкладом наступив період повного ослаблення й упадку Київа як політичного центра, і ті нові сили й впливи витворюють ся вже на иньшій ґрунті, концентрують ся коло иньших центрів.

Київ, переставши бути реальним політичним центром, не став від разу на однім рівені з иньшими політичними осередками Руської політичної системи. Він був найслабнішим, найбогатшим

містом, містом, з котрим навіть в приближенню не могли рівнятися інші. При тій київській історичній традиції все ще жила. Київський князь, хоч мало що був або й зовсім не був сильніший від інших князів, уважав ся ще першим між ними, *prior inter pares*, і декотрі київські князі дійсно вміли себе поставити на становище патріархів Руської землі — бодай з моральною, коли не фактичною перевагою. Се моральне першество Києва було причиною, що Київська земля не могла піти дорогою інших, не могла відокремитись і стати особним, замкненим політичним тілом під володінням якоїсь певної династії. Лінія Мстислава хотіла стати такою київською династією, й київська громада, київська земщина теж бажала сього, хочаби зробити Київщину таким відокремленим і замкненим політичним тілом, як стали вже декотрі інші землі. Ало сього не дозволяли інші князі династії, не хочаби того морального першества відступити Мстиславичам. З початку завязуєть ся на сій точці боротьба між Мстиславичами й іншими Мономаховичами, потім сюди мішають ся, скориставши з сього розділу Мономаховичів, ще Святославичі. Союз землі й династії, Киян і Мстиславичів, показуєть ся безсильним супроти сих безконечних претенсій, що операють ся на союзах князів і половецьких ордах. Київський етіл як шилка перескакує з руки на руки різних претендентів. Серед неустанних війн, особливо від половецьких ватаг, що наводили різні претенденти, страшно терпять Київська земля. Кілька разів без милосердя обдерто й самий Київ. І боротьба затихає й перестає тільки тоді, як Київ і Київщина зовсім тратять всяке значінне: Київ кілька разів страшно зруйновано, Київщина спустошена й поділена. Одним словом — сторони напроцесувавши ся, кидають процес, коли кошти з'їли самий предмет його.

Перші сорок літ від смерті Мстислава боротьба йде з не звичайною силою й завязуєть, особливо загострюючи ся в самій середині XII в. (1146—1162). Сили й запал були ще свіжі; Мстиславичі, молодші Мономаховичі (лінія Юрія) і дві старші лінії Святославичів — Давидовичі й Ольговичі порушували в сій боротьбі небо й землю, бо й було для чого — Київ ще був дійсно центром не тільки цілої України, а й цілої Східньої Європи, сильним і багатим, — не було ще ніякої конкуренції йому. Але вже при кінці третьої чверти сього століття виступає поволі новий політичний осередок — на Поволжю, в Ростовсько-суздальській волости, в руках Юрієвичів, з своїм нововидвигненим центром — Володимиром на Клязмі. Юрієвичі вже помігують Київом і змага-

кучи ся до зміцнення свого політичного впливу, пильнують тільки можливо нищити й ослабляти Київ і Київщину в інтересах вивдигненого ними нового політичного осередка. З кінцем XII в. виступає новий центр — в Галицько-володимирськiм князівстві, сполучені в руках старших Мстиславичів, і старша лінія Мстислава після того теж виходить з боротьби за Київ та пильнує тільки, щоб Київ не став небезпечним, не став сильним в руках якого небудь енергічного князя. За Київ борють ся далі тільки *minoros gentes* в повнім значіню того слова — розмножені й ослаблені Святославичі та різні молодші й бічні лінії Мономаховичів. Парешті татарський напад в середині XIII в. приносить з собою повну кризу князівсько-дружинного устрою на середнім Подніпровю.

Так виглядає в найзагальнійших рисах сей процес; границями посередніх стадій в сiм процесі політичного ослаблення й упадку Київа можна з певним приближеннем поставити перше (1169) і друге (1203) зруйнуванне Київа, а фіналом саму середину XIII віка.

В парі з політичними причинами, зазначеними тут, ішли впливи иньших причин — кольтонізаційних і економічних, котрі тут тільки зазначую, лишаючи близші уваги в сих справах до иньшого місця. Кількома наворотами страшно пустошить ся вся близша до степів територія, той передстеповий пояс Подніпровя, що був осідком його економічного й культурного значіння. Та підстава, що надала виключне значінє середньому Подніпровю — посередництво в торгвлі з візантійським і орієнтальним світом, усувала ся звідси, підтята рухом турецьких орд, а по части й нерозсудною політикою самих київських князів. Економічне, господарське жите теж слабло під шкідним впливом неустанних війн, в котрих безрадно заплутала ся київська політика, та сусідства степу, що як упир ссав кров сих країв протягом трох століт. Кольтонізаційні й господарські, торговельні й взагалі економічні сили віддивають на захід і північ в парі з формованієм там нових політичних центрів. Східня торгвля розвиваєть ся окольною дорогою на середнім Поволжу. Західню й полудневу торгвлю беруть у свої руки міста Волини й Галичини, а Подніпровє упадає.

Паралельно з упадком політичного значіння Київа й кпівських князів розвивалось далі відокремленне поодиноких земель. Їх центри підіймали ся й притятали до себе сили політичні, економічні, культурні, що давнійше майже нероздільно концентрували ся в Київі. Дружинна верства, ся „Русь“ давнійших чужоземних

записок, що служила живою звязкою Київів з провінціями його, розбивається на групи дружин провінціональних, що третять з часом все більше звязь між собою та все глибоше вростають в місцеві відносини, в місцеву людність. Репрезентанти книжності і штуки, репрезентанти великих капіталів і широких купецьких підприємств перестають тягнути ся до Київів, як колись, а ростіають ся також і по тих більших провінціональних центрах, що з часом стають все сильнішими конкурентами Київів на тих різних полях. Поруч нових політичних центрів повстають подекуди й нові центри життя культурного, церковного, економічного. Ся децентралізація життя як з одного боку позбавляла його інтензивности, виразности, яку досягало воно при концентрації в однім пункті, так з другого боку притягала до нього ширші простори, ширші сфери людности, проводила ті форми князівсько-дружинного устрою, суспільно-економічних відносин, релігії й культури в сі ширші сфери, заціплюючи в них той, як я його назвав хемічний фермент, витворений в реторті суспільного й культурного життя Київської держави.

Процес роскладу не обмежав ся розділом держави на осібні землі, а переходив свої дальші стадії в середині вже поодиноких земель. В XI в. можна сказати — в головнім земля відповідала князівству; князь здебільшого репрезентував собою цілу землю (а часом і кілька земель). В XII в. кожда земля, з нечисленними винятками, перетворюється в цілу політичну систему, з цілою групою князівств, з княжими лініями старшими і молодшими, з більшими і меншими політичними центрами, з ріжними системами княжих відносин, одним словом — земля, як мікрокосм, повторяє в собі образ політичної системи земель Руської держави. (Винятками що до сього дальшого процесу роскладу були тільки Галичина і Ростовсько-суздальське князівство, що лишачучи ся одностайними, нерозділними політичними цілостями — та й то тільки до якогось часу, завдяки випадковим обставинам і заходам своїх єдиновластців, та ще Новгород, що фактично перетворив ся в республіку з номінальною княжою властю і відомив ся з князівсько-дружинного режіму). Розуміється ся, сей внутрішній росклад земель впливав ще сильніше на їх відокремлення. Витворювало ся таке скомпльоване життя й відносини в середині кожної землі, що вона все більше починає жити „своїм життям“, й інтереси та діяльність князів, дружини, громади її все менше виходять за границі своєї землі, а се, очевидно, ослабляло звязки — не тільки даної землі з иншими, а й її власних частей між собою. Те що колись було

вповні реальною державною звязкою, переходило на свідомість певної спільної політичної традиції, спільного права, спільної релігії, спільної культури. Розвій цього партикуляризму тільки в часті стримували впливи більших державних центрів: старого Київа і молодших: Володимира (на Клязмі) і Галича; лучили часом поодинокі землі політичними звязками, але не могли спинити розвою цього процесу: він розвивався далі, коли переривалися й ослаблялися концентраційні впливи там, куди вони сягали, і ріс неустанно там, куди вони не доходили. Жите, розбивши ся на атоми, шло в глибину провінцій, в слід суспільности, замикаючи ся все в узійшій, тіснійшій просторони, але заравом дрібніло, блідло й вироджувало ся — тому, що серед сеї децентралізації й партикуляризму не могли вже відтворити ся відповідно сильні, могутні центри, які могли б запліднювати далі новими запасами енергії, новими поступами ідей і сил сеї процес розвівання, розтікання добутку політичної й культурної еволюції Київської держави.

На разі ми полинимо на боці явища культурного й економічного жита й передовсім прослідимо в головніших моментах процес політичного ослаблення й упадку Київа й Київщини, аж до фіналу, — щоб потім переглянути політичне й культурне жите поодиноких українсько-руських земель та звернути ся до нової державної організації на Україні — Галицько-волинської держави.

Ми бачили, що Мономах, здобувши Київ (по смерті Святиполка), задумав зробити його отчиною свого рода, його виїмковим володінням. Без всяких перешкод передав він Київ по собі сину Мстиславу, поминувши иньші княжі лінії, а Мстислав — своему брату, старшому по нім, Ярополку. Обидва операли ся на співчуте землі, себто — її вищих, впливових верств, що бажали мати князів все з Мономахової династії, „з Володимєря племені“, — та на свої сили, чи сили своєї родини взагалі, що значно перевищали сили всяких иньших претендентів. Дійсно, претенденти мовчки перетерпіли се. Але скоро в самій родині Мономаха справа київського стола викликала непорозуміння, і се дало можливість і Святославичам — з початку Ольговичам, а потім і Давидовичам, заявити свої претензії на Київ, що його Мономаховичі хотіли віставити тільки для себе. Иньші лінії Київом не інтересовали ся. Ростиславичі пильнували своєї Галичини; иньші лінії не мали ніякого значіння, а Всеславичі полоцькі й Святиполковичі туровські тільки завдяки сим усобицям Мономаховичів і встигли вернути собі свої батьківщини.

Непорозуміння вийшли з питання — хто в лінії Мономаха має дістати Київ по Ярополку?

Ми бачили, що в двох перших поколіннях Ярославичів Київ переходив не від батька до сина, а в порядку родинного старшинства: від старшого брата до меньшого, і від меньшого брата до сина старшого брата. Мономах сей порядок перервав і передав Київ синові. Таким чином було скомбіновано старшинство родинне з порядком простим (від батька до сина). Скільки саме тут вплинули любецькі постанови і народні симпатії до Мономахової лінії, не можемо докладно сказати. Але бачимо, що досить подібну комбінацію обох принципів дідичення задумали повести далі старші Мономаховичі, а здасть ся що такий плян мав і сам Мономах: Київ переходить від Мстислава до брата його Ярополка, але по Ярополку мав вернути до Мстиславового сина, з тим очевидно, щоб зістатись на далі за Мстиславичами, бо Ярополк синів не мав.

Ярополк, сівши в Києві, передав Переяслав старшому Мстиславовому сину Всеволоду, поминувши своїх братів. Се мало означати, що Всеволод буде наслідником київського стола по Ярополку; так се зрозуміли зараз Мономаховичі, а тільки з тим міг і Всеволод міняти новгородський стіл на переяславський. При тім, по словам літописи (Суздальської), Ярополк чинив в тім волю Мономаха: він „дав Переяслав Всеволоду, як присягнув був, умовляючись з своїм братом Мстиславом відповідно до волі батька, бо він (Мономах) дав їм (Ярополку) із Мстиславом Переяслав разом“¹⁾. Себ то, Мономах, віддаючи Ярополку Переяслав, з'обов'язав передати його по переході в Київ Мстиславовим синам, инакше сказавши — бажав, аби Київ по Ярополку вернувсь у родину Мстислава, і меньші Мономаховичі не мали нічого до київської отчини. Нема причин підозрівати сю звістку літописи: Ярополку чи Мстиславичам нічого б не помогло видумувати якісь апокрифічні розпорядження Мономаха, бо князі були люде розважні і знали, що добрий дружинний польг буде ліпшим документом, ніж всякі умови й тестаменти. Тому коли покликувались вони на розпорядження Мономаха, воно мусіло бути звістне.

Цікаве воно се Мономахове розпорядження — своїми результатами головно, й небезітересно б знати його мотиви. Можливо, що Мономаха привела до нього нездарність Вячеслава, найстаршого по Ярополку Мономаховича, котрому инакше мусів би дістатись Київ: він міг би сю отчину тільки занепастити, випустити з рук

¹⁾ Лавр. с. 286.

роду. Ще можливійше, що своїм тестаментом Мономах хотів обминути можливість непорозумінь за київську спадщину між молодшими стріями і старшими братаничами. Взагалі се була неясна точка в тодішніх тай усяких родинних рахунках — відносини старшинства між старшими братаничами і молодшими стріями. Пізнійше у боярських потомків (вже в Москві) виробив ся принцип, що братанич має рівні права з безпосередно молодшим братом свого батька і більші від усіх молодших стрій¹⁾, себ то в нашім випадку Всеволод Мстиславич був рівний Ярополку і мав прерогативу перед Вячеславом. Сей принцип, що теж комбінує рахунок старшинства і простої лінії, зовсім конвенціональний розуміть ся, і виробивсь пізнійше; я тільки вказую як ілюстрацію сеї неясности, що привела пізнійше до нового конвенціонального компромісу. Дуже можливим здаєть ся мені, що Мономах своїм розпорядженням хотів як раз запобігти непорозумінням і боротьбі на сій точці, своїм тестаментом вказавши дальший порядок і виключивши від Києва всіх молодших братів Ярополка. Але результат вийшов як раз протилежний: молодші Мономаховичі як найенергічнійше за-протестували, аби братаничі мали їх виключати. Немало тут зашкодив і податливий, нерішучий характер Ярополка, що хотів усім догодити, а власне сим привів відносини до повного розстрою —

„и раздыра ся вся земля Русьская“²⁾.

Ярополк взяв ся до виконання свого зобов'язання, скоро лише сів у Києві. Він покликав Мстиславича Всеволода сісти в Переяславі, і той поїхав туди, на велике незадоволення Новгородців, що дуже не любили такого помітування новгородським столом і були навіть зобов'язали Всеволода присягою, що буде у них князем аж до смерті³⁾. Новгород на разі лишив ся в його номінальній власті. Тим часом молодші Мономаховичі Юрій і Андрій, довідавши ся, що Ярополк передав Переяслав Всеволоду, зрозуміли, як і належало, що сим рішаєть ся справа київського стола: „се брат наш Ярополк хоче по своїй смерті передати Київ своєму братану Всеволоду“, як переказує їх гадки літопись⁴⁾, і постановили протестувати. Їх старший брат Вячеслав, що мав властиво виступити наслідником Києва, — цілком нездарний, сидів мовчки в своїм Турові, і на нього не було що числяти. Тому Юрій з Андрієм постановляють робити на власну руку й власними силами; вони

¹⁾ Див. про се у Погодіна Исслѣдованія IV с. 387 і далі.

²⁾ 1 Новг. с. 127. ³⁾ 1 Новг. с. 126. ⁴⁾ 1 Новг. с. 126.

обіцяли і присягнули собі помагати один одному, а на випадок смерті — хто переживе, має допомогти дітям покійного брата оборонити батьківщину¹⁾.

Всеволод ледви встиг прибути до Переяслава, як впав на нього несподівано Юрій з полком і вигнав звідти. Київська літопись переказує, може анекдотичну подробицю, що Всеволод не пробув у Переяславі й пів дня: рано прибув, а перед обідом вже його Юрій виполошив. Мусів вертати ся до Новгороду, а там його з початку не хотіли навіть і приймати²⁾.

Але Ярополк не хотів дозволити Юрию такого насильства. Він встиг якось умовити його³⁾, і Юрій, пробувши в Переяславі вісім днів, вийшов звідти, а Ярополк віддав Переяслав другому Мстиславичу Ізяславу. При тім згадують ся якісь умови й присяги між Юриєм і Ярополком, між Ярополком і Ізяславом, але нічого навіть правдоподібного про зміст їх я не змію сказати.

Та й Ізяславу не довго прийшлося поєздити в Переяславі: і Ярополк ще тогож самого року силоміць („с нужею“) вивів його звідси, а на його місце посадив Вячеслава. Суздальська літопись каже, що Ярополк зробив се за порадою братні, в причини полоцьких подій; Ізяслав, переходячи в Переяслав, полишив у Полоцьку брата Святиполка, але Полочане вигнали його й посадили одного з внуків Всеслава — Василька; отже, мовляв, треба було присутности Ізяслава в Нолоччині⁴⁾. Та така печальність Ярополка за полоцьку волость Мстиславичів не дуже правдоподібна⁵⁾. Скорше, Вячеслав зажадав собі Переяслава, як старший, і то мабуть не сам, а намовлений меншими братами, що все таки боялися бути виключеними; Київська літопись каже навіть, що Ізяслава „вигнав“ Вячеслав із Переяслава⁶⁾. Туров віддали Ізяславу, в придачу до Минська, що ще лишивсь у Ізяслава з Полоцьких волостей; крім того Ярополк поручив князям новгородському й смо-

¹⁾ Про се згадує Київська літопись вже по смерті Андрія (с. 335), тому каже тільки за обіцянки Юрія, але з'обов'язання, певно, було обо-стороннє.

²⁾ Іпат. с. 212, Лавр. 286, 1 Новг. 12С.

³⁾ Никонівська (I. 157) каже, що Ярополк наслав на нього „силу многу“, але Київська і Суздальська літопись дають зрозуміти, що справа була полагоджена переговорами.

⁴⁾ Лавр. с. 286.

⁵⁾ Я крім того маю те підозріння, що тут у Суздальській літописі щось пропущено. Київська зовсім мовчить про сей епізод і згадує тільки пізніше (с. 213). В Никонівській порожній фразі (I. 157).

⁶⁾ Іпат. с. 212.

леньському дати Ізяславу ще від себе подарунки, „дани Печерськые и отъ Смолинська дань“, і на тім помирились.

Але Вячеслав, не з власної охоти, як я підозріваю, пішовши до Переяслава, не довго витримав тут — вже на другий рік надумав іти з Переяслава: пішов звідти, вернув ся знову, але потім таки кинув Переяслав і вернувся назад — до Турова. Тоді Юрій умовив Ярополка (десь весною 1134 р.) віддати йому Переяслав, а він знов мав віддати свої поволяцькі волости Ізяславу. Віддав одначе Ізяславу тільки частину їх. Ізяслав стратив терпеливість від крутість своїх стрійв, розсварив ся й постановив битись. Утворивсь союз — Мстиславичів — Всеволода новгородського й Ізяслава передовсім, та Ольговичів. Ольговичі ставили собі близькою метою відібрати Посеме, забране у них за Мстислава, Ізяслав — здобути собі Ростовсько-суздальську волость; на тім опирав ся їх союз. Війна вела ся на півночі й на полудні: Новгородці в інтересах Ізяслава двічі ходили на Суздальську волость, Ольговичі воювали з Ярополком і Юриєм на Нодніпровю, з участю Половців, починаючи великі спустошення на лівобічнім побережю. Нарешті се закінчилось угодою — десь на початку 1135 р.¹⁾ Переяслав віддано найменшому Мономаховичу — Андрію; в його руках він тратив своє значінне кандидатури на київський стіл. Волинь (волость Андрія) передано Ізяславу, Юрій вернувся назад на своє Поволже. Ольговичі жадали привернення волостей (Посема): „що наш батько держав за вашого батька, того й ми хочемо, а як не дасте, не жалуйте потім, що станеть ся²⁾“, але не дістали і зіставши ся без союзників, мусіли на разі замовчати.

Але спробувавши раз боротьби з Мономаховичами, Ольговичі слідом розпочали з Ярополком і його братами війну вже на власну руку. Літом 1135 р. вони, навівши Половців, спустошили Переяславщину. Ярополк прийшов її ратувати, але битва, зведена на Супі закінчила ся побідю Ольговичів: Ярополк поспішив ся, надіючися на свої сили, й розпочав битву, не стягнувши навіть всього війська, а дружина його, розбивши Половецький полк, приведений Ольговичами, загнала ся в погоню, полишивши своїх князів з малими силами і ті були розбиті дружиною Ольговичів. Наложив тут головою внук Мономаха Василько Леонич, син того

¹⁾ В сих роках — 1134—6 Київська і Суздальська літопись спітає ся о оден рік, натомісь і Новгородська має добрі дати, як видко в поданих у ній означень днів (під 1134 р.) і індіктів (під 1136). Смерть Ярополка Сузд. даєтє вже однаково з Новг., а Іпат. ще спішиєтє ся.

²⁾ Іпат. с. 213.

грецького царевича-претендата, ожененого з Мономаховою донькою, багато кївських бояр убито й взято в неволю: в руки Ольговичів впав „стяг“ (корогва) Ярополка, і на сю корогву йшли дружини Мономаховичів і впадали в руки ворогів. Ярополк по сім нещастю мусів відступити в Київ. Чернігівське військо прийшло під Вишгород, але за Дніпро йти не відважилось і вернуло ся. Але зимою Ольговичі з Половцями перейшли Дніпро й почали спустошити околиці Києва, заходячи до Вишгорода і до Деревської землі. Ярополк, як оповідає прихильний йому літописець, стягнув був великі сили, але не схотів воюватись і зробив нарешті ту уступку, котрої добивались Ольговичі і про котру йшли переговори серед самої сієї війни: „віддав їм їх отчину, чого вони собі й жичили“, то значить — Посемє.¹⁾ Се сталось уже на початку 1136 р.²⁾ Літописець дуже похваляє Ярополка за сю неохоту до кровопролиття, але сам каже, що „благорумний“ Ярополк „худу и уворъ“ прийняв від братії й від усіх — правдоподібно натякає на незадоволення родини за сю податливість перед Ольговичами.

Та Ольговичі, захочені успіхом, хотіли все нових здобутків, тим більше, що їм тим часом удалось було (правда — на короткий час) здобути ще й Новгород. Які конкретні задачі ставили вони собі на разі, не знати; дуже можливо, що се вони розпочинали заходи відібрати Київ, і на те була між ними умова. Як би там не було, тільки на початку 1138 р.³⁾ вони почали нову війну. Напали знову на Переяславщину разом з Половцями і почали спустошити. Андрій хотів тікати, але Ольговичі „облесливими словами заспокоїли його“⁴⁾ — правдоподібно, вони хотіли привести його до союзу або бодай до нейтральности. Прибули нові ватаги Половців, і Ольговичі з ними пішли на Київ, але довідавши ся, що Ярополк зібрав війська, вернули ся в Чернігів. Та на сей раз Мономаховичі, занепокоєні претенсіями й успіхами Ольговичів, солідарно й енергійно піддержали свого шефа. До Ярополка наспіли помочі від Юрпя і Вячеслава, від Мстиславичів — Ізяслава й смоленського Ростислава, прийшла також поміч з Полоцька,

¹⁾ Літопись не називає його виразно, але що Посемє перейшло тепер до Ольговичів, видно з оповідання 1 Новг. під 1137 р., і се власне буда та отчина Ольговичів, що належала „нашому батьку за вашого батька“. ²⁾ 12 січня.

³⁾ Вивожу з того, що під час сеї кампанії Ольговичі довідались про вигнання Святослава Всеволодича з Новгорода, що стало ся в квітні 1138 р.

⁴⁾ Лавр. 290.

з Галичини, з Угорщини і ватага Берендичів. З сею страшною силою Ярополк рушив на Чернігів. Всеволод хотів тікати, але чернігівська громада, як оповідає літописець, не пустила його й примусила покоритись Ярополку: — закричали (въспиша) до Всеволода: „ти надієш ся утечи до Половців, але як волость свою стратиш, то по що маєш вертати ся? (погроза, що громада виречеть ся його). Ліпше кинь свої амбіції й проси згоди! Ми знаємо милосерде Ярополка, що він не рад кровопролитю, і для Бога прийме згоду, бо жадує Руської землі“.¹⁾ Всеволод послухав і дійсно послав до Ярополка „с молбою“. Ярополк прийняв перепросини. Коло Моравійська війшли ся сторони, й уложено згоду — на чім, не знаємо, правдоподібно — на *statu quo*. Літописць знову похваляє Ярополка, що він „благъ сый, милостивъ нравомъ, страхъ божий имѣя въ сердци, якоже и отецъ его имѣяше страхъ божий, и о вѣсѣмъ расмотривъ, не восхотѣ створити кровопролитья“, та сі мусіровані компліменти знову дають догадувати ся, що сю миролюбність Ярополка в княжих і дружинних кругах знов не дуже хвалили. Але консеквентна поведержливість в відносинах Ярополка до Ольговичів робить правдоподібним, що він розумів всю небезпечність династичної боротьби та робив все можливе, аби не розбудити нової боротьби, подібної до війни Олега з Мономахом.

Сим і закінчила ся політична діяльність Ярополка: він умер слідом, 18 лютого 1139 р., здасть ся — не зробивши ніяких розпоряджень що до київського стола. Як ми вже бачили, Ярополк не додержав свого зобов'язання перед Мстиславом і батьком — передати свої волости Мстиславичам, бо уступив перед своїми молодшими братами. Але судячи по тому, що в останній війні Ярополка піддержали й Мономаховичі й Мстиславичі, острого напруження відносин в родині не було. Чи було отже що небудь постановлено в справі київського стола? Не знати, але можливо, що кандидатура Вячеслава на Київ була до певної міри прийнята вже при угоді 1136 р. Тільки відносини в середині Мономахової династії все таки не наладились вповні, і се дало можливість Ольговичам слідом зробити річ яких десять літ перед тим зовсім неймовірну — здобути собі Київ.

Але вже й перед тим родина Мономаха понесла важкі страти завдяки своему розділу. Ольговичам вернули назад Посеме, се ми

¹⁾ Сі компліменти, розумієть ся, лишають ся ка сумлінню київського літописця.

бачили. Крім того страчено Полончину й Новгород. Коли Ізяслав пішов з Полоцька в Переяслав, полишивши там Святиполка, Полочане, як я вже згадував, скориставши з сеї нагоди, вигнали Святиполка, а на його місце посадили князем Василька, внука Всеслава. Правдоподібно, він вернувся із свого заслання; пізнійше (1140) чуємо ще про двох полоцьких княжичів, що прибули з Царгорода¹⁾. Не знаємо, чи робив які заходи Ізяслав, щоб вернути собі Полоцьк, але вернути не вернув; йому ще лишилась якийсь час Минська волость, але потім Всеславичі й її вернули собі. Коли се стало ся, не знати; по 1133 р. нечуємо нічого за Минську волость Ізяслава, а під 1152 р. згадуєть ся вона як волость Всеславичів. В кампанії 1138 р. бачили ми у Ярополка помічний полк з Полоцька: мабуть Всеславич піддобрювався, щоб його не чіпали. Але Мономаховичі мали й без нього досить клопоту. Подібним способом з їх рук трохи пізнійше втікла й Туровська волость.

В Новгороді, як я згадував, вже перехід Всеволода в Переяслав викликав незадоволення. Коли Всеволод вернув ся, громада під впливом пригородів Пскова і Ладоги, чимсь, видно, незадоволених на Всеволода спеціально, вигнала була його, але партія йому прихильна взяла гору, і його вернули. Війна з Суздалем, в котру потім втягнув Всеволод Новгородців, допомагаючи брату Ізяславу, викликала у них великі розрухи. Ярополк і Ольговичі пробували впливати на Новгородців, притягаючи кождий на свій бік, і тим загострювали партійну боротьбу; се було причиною, що Новгородці дуже захожувались коло того, аби помирити Мономаховичів з Ольговичами: в сій справі вислали вони на Україну свого посадника, потім єпископа. Нарешті партія противна Всеволоду взяла гору, його увязнили й вигнали, зробивши йому три закиди: не жалує смердів, хотів перейти в Переяслав, під час походу (очевидно — суздальського) перший покінчив битву. На його місце противна партія посадила Святослава Ольговича. Але боротьба партій ішла далі; на Святослава був вчинений атентат. В кінці партизани Всеволода, що перебував тим часом у Вишгороді (Ярополк дав йому сю волость, як його вигнали з Новгорода), закидали його, але в Новгороді його посадити не могли; він сів у сусіднім Пскові, і з того в Новгороді почалась повна усобиця, яку перервала тільки смерть Всеволода. Нарешті

¹⁾ Іпат. с. 217

Новгородці Святослава вигнали й узали князем у Юрія сина Ростислава.

Ся революція мала велике значінне в розвою новгородського устрою. Промовчана князями, зайнятими тоді иньшою боротьбою, вона стала прецедентом для Новгородців: вони від тепер свобідно перекидають князями, а заразом власть сих князів стає дуже незначною, обмежена кількома функціями; посадник — колись княжий урядник, останніми часами вже виборний, стає тепер властивим правителем Новгородської республіки, а всі важніші компетенції переходять в руки віча. Не тільки Мономаховичі, а й взагалі Ярославичі від тепер, можна сказати, втрачають Новгородську волость, і вона займає зовсім окреме, виїмкове місце в політичній системі Руської держави.

Коли стала відома смерть Ярополка, в Київі не було нікого з князів. Першим наспів — на четвертий день по смерті Ярополка, безпосередно молодший брат, звістний уже нам з зводі нездарности Вячеслава. 22 лютого він уже увійшов у Київ¹⁾, і Князе з митрополитом зустріли його з честю та „посадили його на столі прадіда його Ярослава“. Сей дуже скорий приїзд піддає здогад, що Вячеслав сидів десь по близу коло Кпіва й чекав кївського стола, може в котрімсь з кївських городів (бо з Турова ніяк не міг би так скоро поспіти), а що прибув у Київ з великими руками, значить — не надіяв ся перешкод, то з сього б виникало, що числив вперед на згоду князів. Дійсно — ні Ізяслав, ні Юрій не обзивають ся з претензіями на кївський стіл, отже досить можливо, що Вячеслав був признаний вже кандидат, як то я вже вище казав. Тільки як Мономаховичі справді вперед згодили ся на його кандидатуру, то се була велика помилка з їх сторони, бо сам собі полишений Вячеслав ніяк не міг удержатись на кївськїм столі. А дійсно иньші претенденти з родини Мономаха — Ізяслав і Юрій (Ізяслав як старший Мстиславич, Юрій — як старший по Вячеславу Мономахович), не погодивши ся про кївський стіл між собою, вповні полишили Вячеслава його власним силам.

¹⁾ Ми маємо дві дати приходу Вячеслава: 22 (Лавр. й ин.) і 24 (Пат.) лютого. З них може бути принята тільки дата Лавр. л., бо се було, по Кївській літоп., „у срѣду мясопустную“, а 1139 р. середа перед мясопустною неділею була 22; се одинака можлива комбінація.

З цього скористали Ольговичі. Всеволод, довідавши ся про прихід Вячеслава й його неприготованність, на борві, з незначною дружиною, перейшов Дніпро й увійшов у Вишгород. Це цікаво: Вишгород мав кріпкий замок, і коли Всеволод туди увійшов без перешкоди, то очевидно, що Вишгородці добровільно перейшли до Всеволода. Суздальська літопись каже, що Вишгородці взяли навіть участь в поході Всеволода на Київ. Се міг бути приготований наперед союз, так само і певне сторонництво Всеволода в самім Києві. 4 марта Всеволод приступив до Києва і зажадав від Вячеслава, аби лишив йому Київ. Для більшого вражіння взяв ся він палити передмістя — „почав палити двори, що стояли перед містом в Копиревім кінці“. „Кияном і митрополиту се було не мило¹⁾“, каже літописна записка, але піддержати Вячеслава Кияне теж не мали охоти, а сей гіркий князь, не маючи ані сили ані енергії для боротьби, тільки протестував: покликував ся на те, що зайняв Київ по праву, а Всеволоду, мовляв, Київ не отчина²⁾: батько його не був київським князем. Всеволод дійсно не мав ніяких прав на Київ, але він правами ніколи не журив ся, а тепер, маючи силу в руках — тим менше. Тимчасом митрополит заходив ся посередничити. Вячеслав вкінці заявив, що вертає назад у Туров. Всеволод відступив у Вишгород, давши Вячеславу свобідний вихід, а другого дня (5 марта) увійшов у Київ „с честию и славою великою“, правдоподібно — зробленою йому його партизанами³⁾.

Упустивши так несподівано Київ, Мономаховичі аж тепер заврушились. Вони не прийняли візвання Всеволода до порозуміння, пробували порозуміти ся між собою, щоб спільними силами вигнати Всеволода з Києва. Юрий приїздив у сій справі в Новгород і до Ростислава смоленського — видко, шукав порозуміння з Мстиславичами. Але до порозуміння не прийшло: питання про київський стіл ровділило Мстиславичів і Мономаховичів (спеціально — Ізяслава і Юрия) так глибоко, що вже ніколи вони не могли зійти ся в спільній акції. Всеволоду зістав ся Київ без клопоту.

Але він з свого боку дуже бажав собі порозуміння з Моно-

¹⁾ Софійський временникъ, вид. Строева I с. 190, се місце поплутане, але се може тільки свідчити за автентичністю записки, що сюди заблукала.

²⁾ Воскр. I с. 32; ся звістка мусить бути автентична, як і ньші доповнення сеї копіяції в сій частині.

³⁾ Іпат. с. 217, Лавр. с. 291, Воскр. I с. 32.

маховичами. Його становище не було веселе — з огляду на своїх ближніх свояків, з чернігівської династії. Розпочинаючи боротьбу за Київ, Всеволод притягнув до себе своїх свояків різними обіцянками. Воно інакше й не могло бути, бо Всеволод був узурпатором і в Чернігові, тож свою братию, особливо Давидовичів, котрим перебив Чернігів, міг тільки дуже привабливими перспективами заохотити, аби помагали йому здобути Київ. Він пообіцяв Чернігів Давидовичу Володимирі, що мав на Чернігів більше права, ніж Всеволод, але пообіцяв той самий Чернігів і своєму рідному (безпосередню молодшому) брату Ігореві. Свої чернігівські волости обіцяв він передати иньшій братії, а меньшому брату Святославу обіцяв здобути Переяслав. Сповнити сі всі обіцянки він не мав тепер найменшої охоти, ба й спромоги. Перспектива — віддати все й самому зістати ся з самим Київом, у вічнім страху від Мономаховичів, на ласці у своїй братії, не тішила його ні трохи.

Він уже встиг посваритись і пересварити братів, обіцявши Чернігів двом і віддавши його Володимирі. Але стати незалежним від братів міг він, тільки помиривши ся з Мономаховичами. Він се й пропонував їм, особливо Ізяславу, та вони хотіли ще бити ся з ним. Тоді він, щоб їх пострахати і зробити бодай щось про око для своїх братів, порозслав своїх братів з військами разом на Переяслав — на Андрія Мономаховича, на Туров — на Вячеслава, на Волинь на Ізяслава, напустив на нього також Володимирка галицького, закликав Половців і Поляків, і пустив поголоску, що хоче забрати всі волости: відбере у Ізяслава Волинь, у Ростислава Смоленськ.¹⁾ Плян, розумієть ся, був за широкий, і Всеволод, як би брав ся до нього, то брав ся б інакше. З тих походів нічого не вийшло, але Всеволод, наробивши розголосу, осягнув своє: він мав тепер чим виправдати ся перед братом Святославом — що дійсно хотів здобути йому Переяслав, а з Андрієм переяславським тим часом встиг прийти до союзу, помирив ся, заімпонувавши йому великодушністю, що не скорнстав з пополоху, як загорів ся Переяслав підчас того походу і переговорів. Але що найголовніше — йому удало ся порозуміть ся з Вячеславом і Мстиславичом Ізяславом. Вони самі звернули ся до нього, з чим — літопись не каже, каже тільки, що Всеволод з початку не хотів „вчинити їх волі“, але потім роздумав ся, „що йому без них не можна обійтись“, і згодив ся. Думаю одначе,

¹⁾ Літописи беруть сей плян серіозно (Іпат. с. 218, Лавр. с. 290), але се неможливо, завадто він скидає на оперетку

що Всеволод тільки удавав сї тяжкі вагання, бо даючи свою згоду на ті пропозиції, не мав особливого заміру додержувати свого слова. Зміст же сеї угоди можна відгадати зовсім на певно — се була обіцянка Київа.

Ізяслав, очевидно, пішов на компроміс із старшим Мономаховичом Вячеславом і умовив ся з ним взяти Кнів на спілку (як „а потім і стало ся вкінці“). Ся умова між ними стала ся, десь видно, зараз по вигнанню Вячеслава з Київа. Тепер вони мусли зажадати від Всеволода, що він їм передасть Київ після себе, і Всеволод по тих своїх ніби тяжких ваганнях вкінці згодив ся. Так виходить з усього. Тим тільки можна пояснити тісну солідарність, яку ми від тепер бачимо між Ізяславом, Вячеславом і Всеволодом, за цілий час його князювання. Ізяслав не тільки тримає з ним, але чинить його волю там, де заходили й його власні інтереси: нпр. коли Новгородці хотіли взяти князем меньшого Мстиславича Святюполка, а Всеволод не захотів сього і дав Мстиславичам відступного — Берестє, аби не брали Новгорода, то Ізяслав згодив ся, хоч против волі, бо хотів Новгорода, для брата і потім доперва через сестру — жінку Всеволода, „випросив“ у нього Новгород¹⁾. Очевидно, щось спеціальне звязувало Ізяслава з Всеволодом, а тим могла бути тільки справа київського стола. В звязку з умовою про Київ стояли, правдоподібно, і північні переходи Вячеслава та Ізяслава на переяславський стіл.

Уложивши союз із Мстиславичами, Всеволод розв'язав собі руки в відносинах до братів. Він рішучо не дав їм своїх чернігівських волостей (головно тут брати ждали від Всеволода Вятицької землі²⁾). Не додержав і інших обіцянок. Коли умер Андрій в Переяславі, обіцянім колись Святославу, Всеволод перевів у Переяслав Вячеслава, мотивуючи се тим, що Туров належить до Київа³⁾, а в дійсности даючи Вячеславу Переяслав, мабуть, як переходову волость до київського стола; в Турові посадив він свого сина Святослава. А як Вячеславу сприяло ся в Переяславі, з огляду на претензії Святослава Ольговича, що пробував його навіть силою вибити з Переяслава, і захотіло ся навад у Туров, Всеволод перевів у Переяслав Ізяслава, а свого сина Святослава посадив на Волини.

Таке поступованне Всеволода влучило і Ольговичів і Давидовичів против нього, хоч як він зручно розлучав їх. Ольговичі

¹⁾ Іпат. с. 220—1. ²⁾ Іпат. 222.

³⁾ „Сѣдѣши во Кнѣзьской волости, а мнѣ достоятъ“ — Іпат. І с.

були дуже роздраженні: „дає волости синови, а братів не наділив нічим“. Коли Всеволод спросив свою братию до себе на з'їзд до Києва, надіючись заспокоїти їх гнів, вони з'їхавши ся під Києвом, натомість уложили між собою союз против Всеволода і на тім цідували хрест, аби спільно доходити своїх претензій, а не задоволяти ся якимись дрібницями, і не поїхавши до Києва до Всеволода, поїхали геть. Спільними силами попробували вони відібрати Черяслав у Вячеслава, але Ізяслав оборонив стрія та ще з братом своїм погустошили волости тої чернігівської фронди. Се проходило їх завзяте, і скінчило ся на тім, що Всеволод знову відлучив сепаратною умовою Давидовичів від Ольговичів та заткнув їм роти незначними подачками — по два городі на кожного. Веі їх нарікання на союз Всеволода з Мстиславичами, що він „обсадив ся ними, на безголове і на „безъмѣстьє“ нам і собі“ та заходи — розладити сей союз, були даремні.

З другого боку Всеволод, маючи за собою Мстиславичів, не дарував Юрию. У нього були з Юриєм рахунки за Новгород, бо там противна Ольговичам партія була вивела на стіл Ростислава Юриєвича, і Всеволод дозволив собі докучити Юрию чим міг: забрав Остерський городок, що належав до Юрия, ще якісь його городи, і що лиш міг із його майна — коні, худобу, вівці і т. и.¹⁾

Отсе сильне й авторитетне становище, яке зайняв Всеволод, завдяки союзу з Мстиславичами забезпечивши собі свої володіння й приборкавши свою братию, — показало ся в повній силі під час війни з Володимирком галицьким. Сей князь помагав Всеволоду на Ізяслава, як той сидів на Волини, але як Всеволод посадив на Волини свого сина, Володимирко, тримаючись традиційної галицької політики, зараз перемінив свої відносини: „розсварились і почали собі шукати причини“.²⁾ Всеволод ходив на нього походом (в 1144 р.), аби примусити до покорности („нудяще его приѣхати къ Всеволоду поклонити ся“), і примусив дійсно, але відносини не поправились, і перед смертю Всеволод вибрав ся знову в похід, бо Володимирко забрав київське місто Прилук, на Щобожу (справа одначе й сей раз скінчилась на невдалій облозі Звенигорода).³⁾ Ширше про сі походи я буду говорити на иньшій місці⁴⁾, а тут згадую про похід 1144 р. як ілюстрацію тодішніх впливів Всеволода на Руси: він потрапив тоді двигнути на Володимирка трохи не „всіх руських князів“, як каже літописец⁵⁾ — тут були й Мсти-

¹⁾ Іпат. с. 221. ²⁾ Іпат. с. 225. ³⁾ Іпат. 229, Лавр. с. 296—7.

⁴⁾ В гл. VII. ⁵⁾ Лавр. с. 295.

славичі, й Вячеслав, і Ольговичі з Давидовичами, і Всеволодко-вичі (князі городенські) й в. кн. польський Володислав Герман. Дванадцять літ тільки минуло від смерти Мстислава, і як пере-мились ролі! Бідний Олег Гориславич пімстив ся над Мономахо-вичами бодай руками свого сина! Незвичайно еручна і перфідна політика Всеволода, його вічна система — розділяти й пересварювати (*divide et impera!*) вповні досягнула свою мету, хоч результати її були дуже нетрівкі, а в загальній еволюції руського державного життя його діяльність мала дуже шкідливий, руйнівний вплив. Та все таки годі не сказати про нього, що він був „смыслень“!¹⁾

Приборкавши братів за допомогою Мстиславичів, Всеволод скоро з ними помирился. Київа він не мав наміру віддати Ізяславу з Вячеславом, хоч і обіцяв. Він хотів його задержати в своїм роді, повторити Мономахову пробу. Але віддати сину не було що й думати, се було безнадійно! Тож Всеволод обіцяє Київ брату Ігорю, поки що в секреті; се було десь ще перед походом 1144 р., бо тоді вже Ігор захожував ся коло того, щоб придбати собі союзників на будуще і тому радив не дуже тиснути Володи-мирка, коли вірять літописи.²⁾ На другий рік Всеволод постановив відкрити свої карти: він закликав братів і двох інших претендентів на Київ — Володимира Давидовича й Ізяслава Мстисла-вича і заявив перед ними, що подібно як Мономах по собі пере-давав київський стіл своїй родині — Мстиславу, а потім Яро-полку, так і він постановив передати Київ по собі своєму брату Ігорю. По сій заяві він казав князям присягнути, що вони приймають його волю й не будуть від Ігоря вимагати нічого силою.

Ся заява заскочила так несподівано князів, що ті присягнули справді. Ізяслав, „много замышлявъ“, як каже літописець³⁾, заплатив Всеволоду його монетою: присягнув без найменшої охоти додер-жати присяги. Тому він, мабуть, і повадержав ся від усяких на-ривань і протестів — аби не звертати на себе уваги. Навіть коли в останніх походах Всеволода — в Польшу і в Галичину він після сього не взяв участі, то те зробив мабуть не з абстиненції, а борше тому, що сі походи не годили ся з династичними звяз-ками його й його родини.

Діло в тім, що Всеволод Ольгович посвоячив ся був з в. кн. польським Володиславом II, видавши свою доньку Звениславу за його сина Болеслава Високого⁴⁾ і від того часу помагав Володи-

¹⁾ Лавр. с. 290. ²⁾ Лавр. с. 226. ³⁾ Іпат. с. 227.

⁴⁾ Стало ся се 1142 р. — Іпат. с. 224.

славу в його боротьбі з меншими братами Болеславом (Кучерявим) і Мешком (Старим) — посилав свої полки йому в поміч „на братью его меньшую“¹⁾; з свого боку Володислав помагав у походах Всеволода на Ізяслава і на Володимирка (в 1144 р.); коли його слідом вигнано з Польщі (1146), його син перебував на дворі Всеволода, і лише смерть очевидно не дала Всеволоду часу уступити ся за своїм сватом. Протинно, Мстиславичі були посвоячені з Болеславом Кучерявим, що держав доньку Всеволода Мстиславича Верхуславу; тому під час походу 1145 р. в Польщу Ізяслав вимовив ся хоробою „разболѣ ся“, й не пішов.²⁾ Подібна комбінація вийшла, здасть ся, і з другим походом на Володимирка: угорський король Гейза помагав Володимирку в його війнах із Всеволодом; тим часом десь 1145—6 р. оженив ся він із сестрою Ізяслава Евфросиною; тому Всеволод навіть і не кликав Ізяслава у сей похід³⁾.

Покладаючи ся на свої дипломатичні штуки, не дбаючи про приятелів, Всеволод не дбав і про те, на що велику увагу евертав Мономах — снпмпатії громади. Я говорю тут про Київ, коло котрого головню оберталась політика Всеволода. Ми знаємо, що він за життя Ярополка немилосердно нищив київські околиці, хоч

¹⁾ Такі походи 1142 і 1145 рр. За сей другий похід Ольговичі дістали в дарунку м. Вязну на Бугу; її взяв собі Ігорь — Іпат. с. 227.

²⁾ Звістка про шлюб Верхуслави в Іпат, під 1137 р.; тут Іпатська спішить ся (порівняти дати вигнання Всеволода з Новгорода), але чи рік сеї записки треба також вредуквати відповідно до того — се питання. Але окрім того ще під 1141 р. є записка: „приведена бысть дщи Всеволожа в Ляхы“. Що за Всеволодівна? Із звістки Ортліба авіфальгенського знаємо, що жінка Болеслава Кучерявого, Русинка, при кінці 1140 чи на початку 1141 р. була вже в Польщі (Monum. Pol. hist. II. 4, про дату див. у Бальцера с. 159). Але й се не рішає справи, бо записку Київ. л. можна датувати мартом 1141 р. Можливо, що тут маємо дублет звістки про шлюб Звенислави (тоді вибрати між 1141 і 1142 р. досить трудно), або що під 1137 р. маємо тільки шлюбну умову, а під 1141 р. — від'їзд до Польщі Верхуслави. За першою гадкою, котру приймають Линниченко (с. 60) і Бальцер (с. 160), промовляти може те, що Всеволода названо тут без близього пояснення, і се б борше могло вкаувати на київського князя. Зауважу по дорозі, що редуквати 1141 р. Іпат. л. на 1140, як робить Линниченко (с. 60), нема причини. Що до осіб чоловіків тих двох Всеволодівен рішають згадки Київ. л.: Мононаховичі звуть язтем Болеслава Кучерявого (с. 271), а Болеслав Високий, згаданий на с. 228 і правдоподібно с. 229 (хйбно Володислава — замісь Болеслава) був язтем Всеволода Ольговича.

³⁾ Київ. л. вправді каже, що Ізяслав ходив 1146 р. на Володимирка (с. 228), але борше треба прийняти категоричну звістку Суздальської:

заразом, здасть ся, й зберав собі партію в Київщині. Ставив київським князем, він обудив велике незадоволення здирством і неправдами своїх тивунів, навіть у прихильнім йому Вишгороді: „Ратша знищив нам Київ, а Тудор Вишгород“, скаржили ся по його смерті Кияне Сьвятославу Ольговичу¹⁾. Київська дружина мала причини бути незадоволеною перевагою чернігівських бояр і пізніше перейшла на сторону Ізяслава²⁾. З митрополитом Михаїлом тей виїшли якісь непорозуміння, так що він поїхав з Київа до Царгорода і, здасть ся, не вернув ся³⁾. Треба одначе сказати, що Всеволод був на зверх дуже побожний: він поставив славний в історії нашої штуки монастир св. Кирила під Київом, церкву св. Юрія в Каневі; є пізнійша звітка, що перед смертю він сам постриг ся, з іменем Кирила⁴⁾. Його конфлікт з митрополитом треба отже толкувати спеціальними причинами.

Ще на одну сторону треба вказати, що мала завсіди великий вплив на симпатії Киян — відносини Всеволода до Половців. Ми бачили, як за але брали Всеволодовому батьку Олегу його союз із ними. Всеволод від початку своєї історичної діяльності, то значить від війни з стрієм Ярославом, все уживав Половців, „наводив“ їх на руські землі. За Ярополка двічі пустошив

„нарече оба Ізяслава оставити дома“. Про шлюб Гейзи — див. Іпат. с. 268, Marcі Chron. гл. 71, Туроц гл. 66. Про час його — Гротъ Изъ исторіи Угріи и славянства с. 94 і далі; близшу дату можна вимірювати з того, що ще в 1144 р. Ізяслав бєть ся з угорським військом, в Галичині, а вже 1147 р. у Гейзи був син. Імя Гейзавої жінки — Евфрозина приходять в актах — нпр. Fejér Codex Arpadianus II. 230; звітки про неї зібрані ще у Катони III с. 560—1.

¹⁾ Іпат. с. 229.

²⁾ Цікава подробиця в оповіданню про весіле у Ізяслава в 1144 р.: літопись каже, що до нього (в Переяслав) приїздив Всеволод „з усіма боярами і з Киянами“ (Лавр. 295). Отже Всеволодових бояр уважали не Киянами, а приходнями? чи треба тут розуміти київських бояр земських? Звітка ся в кождім разі інтересна вказівкою, що Ізяслав від давна мав зносини з Киянами: тих Киян ледви аби Всеволод привів на весіле з власної ініціативи.

³⁾ Лавр. с. 296. Противне пробував недавро довести неб. Лебединцев у статі Къ вопросу о кiev. митрополитѣ Михаїлѣ — Чтенія київ. істор. тов. т. X.

⁴⁾ Іпат. с. 227, 457; в копії помянника, приготованого для видання в Чтеніях київського історичного товариства, але не виданого до тепер, читаєть ся: „великаго князя Всеволода кievскаго, въ иноцѣхъ Кирилла; великаго князя Георгія, убиеннаго въ Кіевѣ“. Близших відомосей про сей помянник не мїг я досі добути.

він з Половцями околиці Київa. При переході Всеволода в Київ Половці, спустошили були Посемє¹⁾, і Всеволод ходив на них походом, але се не перемінило його відносин: він „наводив“ їх і далі на своїх ворогів нпр. на Туровську волость, на Галичину. Се мусіло мати свій вплив, мусіло причиняти ти ся до непопулярності у Киян Всеволода і князичної непопулярності „Ольговичів“ взагалі.

Всеволод, вернувши ся з походу на Галичину, розхорував ся і виїхав з Київa під Вишгород; тут, на Дніпровім острові у нього, правдоподібно, був підміський двір, як то часто бувало у київських князів. Чуючи свій кінець, він покликав до себе братів і визначніших Киян і поручив їм на своє місце князем брата Ігоря: „я хорий дуже, от вам мій брат Ігор, візьміть його“, як переказує сю рекомендацію київська літопись. Київські нотаблі заявили згоду. Ігор поїхав з ними до Київa, скликав віче — „всіх Киян“ на княжий двір під Угорським, і тут Ігоря оголошено князем та зложено присягу. Літопись додає, що Кияне в тім постунали нещиро, але се, правдоподібно, тільки ретроспективне і хибне поясненне, і такої „лести“ не можна припускати у них тоді²⁾. Другого дня, вернувши ся до Вишгорода, Ігор прийняв присягу від Вишгородців осібно — може покладаючи особливу вагу на сей прихильний пригород. Покінчивши з громадою, Всеволод хотів забезпечити Ігоря й від претендентів і ще послав до Ізяслава і Давидовичів,³⁾ пригадуючи їм присягу; ті відповіли, що тримають ся присяги. Всеволод сеї відповіді вже не почув — він вмер тимчасом, 1 серпня 1146 р.³⁾.

Поховавши Всеволода, Ігор тогож дня поїхав у Київ — вокняжити ся, рзвом із Святославом, що був його alter ego під

¹⁾ Се каже Нпконівська компіляція (I с. 161 і 163): се правдоподібно, бо Половці користали з смерти кожного київського князя, щоб напаста на Русь.

²⁾ Аналізу літописних звісток див. в моїй Історії Київщини с. 166 і далі. В оповіданню про боротьбу Ізяслава з Ольговичами ми маємо компіляцію з двох версій — прихильної Ізяславу й прихильної Ольговичам (про сю контамінацію див. у Бестужева-Рюміна О' составѣ рус. лѣтоп. с. 80 і далі). Ся нпр. увага про „лесть“ Киян належить, очевидно, партизану Ольговичів.

³⁾ Тут є знову різниця в дні: в Іпат. 1 серпня, в Лавр. 30 липня (в кодексах Кенігсб. і Академ. 1 липня, але се, очевидно, хиба поправка — поправлено день, а місяць лишив ся). Цевну дату дає пізніше оповіданне Київ. л., с. 457.

час недовгого його князювання (Ігор був хорній на ноги, й потрібував помочи). Киян скликано на „Ярославів двір“ — головний княжий двір, „на горі“, і тут знову присягнули вони Ігореві без всяких інцидентів. Але слідом сталось на Подолі вже неурядове віче, де почали люде пригадувати всякі прикрости за Всеволодового пановання (княжий Ярославів двір очевидно не дуже надавався для таких дебат) і постановили зажадати від нового князя гарантії на далі. Покликали Святослава Ольговича, перед ним почали скаржити ся на Всеволодових тивунів, зажадали, аби на далі не було таких непорядків і здирств, аби судові кошти і кари були докладно управильнені і князі аби самі пильнували суду: „Ратша нам знищив Київ, а Тудор Впшгород, а ти княже Святославе цілуй нам Хрест за свого брата і за себе: коли нам буде яка кривда, то судить нас ви самі“. Святослав прирік, що кривд більше не буде, а провинників-тивунів віддав він на волю громади. На тім він присягнув, і Кияне позсідавши з коней, на котрих сю нараду з князем відбували, також присягли ще раз на вірність Ігорю¹⁾. Потім „ліпші“ (визначніші) Кияне з Святославом поїхали до Ігоря, і там повторено тіж обіцянки й обсто-

¹⁾ Незвичайно інтересний діалог Киян з Святославом в Київській літописи переданий дуже коротко і не зовсім ясно, — ширше і з всякими признаками певности в Воскресен. І с. 35. Кияне по своїй скарі на тивунів жадають від Ігоря: аще кому насъ будетъ обида, то ты правы“ (Воскр.: аще кому до насъ дѣло какоє да сами насъ судите) — тут, очевидно жадаєть ся від князів, властиво від Ігоря — аби вони судили особисто. Се жаданне громади поясняють слова Святослава Ігорю в Воскр.: „азъ, брате, цѣловалъ крестъ на томъ Кіюномъ, яко быти тебѣ княземъ во правду, а людемъ, кому до кого обида будетъ, ино ти ихъ судити во правду самому, или инѣ, а тиуномъ ихъ не судити, ни продавати (накладати грошеві кари); а что были тивуни брата нашего Ратша и Тудоръ, а тѣмъ не быти, а коиъ будетъ быти, ино имъ имати съ суда урокомъ, а въ свою волю имъ людей не продавати“. Отже, тивуни мали би побирати тільки кошти і кари при княжій суді відповідно до такси, а самі не судити.

Святославъ заповів Киянам, що кривд не буде, і додає: „я се вамъ (вар.: вы) и тивунъ, а по вашей воли“ (Київ.; в Воскр.: „а тивуны вамъ по вашей воли“): я думаю, що тут треба виходити з Київ. л. як *lectio difficilior*, і по довгих роздумуваннях над сим текстом, міркую, що тут віддавали ся, провинники — тивуни народу на кару, і нарід потім дійсно напав на дім Ратші; Ігор послав утихомирювати розрұх мабуть тому лише, що він за далеко вже пішов. Татишев (II с. 282) розумів се так, що князь передавав вибір тивунів громаді. Я давніше в своїй Історії Київщини (с. 167) висловив думку, що Святослав обіцяв особисто судити апеляції на тивунів.

ронню присягу: Ігор присяг Киянам на те, що обіцяв в його імені брат, і на тім сї переговори скінчили ся. Тодї нарід кинув ся грабувати того ненавистного тивуна Ратшу, за ним мечників — судових аґентів, так що Святослав ледви утихомирив сей рух.

Ся умова київської громади з князем (перша переказана нам літописею, і zarazом остання, переказана хоч трохи докладнійше), не вважаючи на щирю, здасть ся, волю обох сторін, не наладила відносин громади до Ігоря. Одна з вервій каже, що Ігор не додержав своїх обіцянок народу²⁾. Се можливо. Але й незалежно від того стара антипатія до Ольговичів могла поволі брати гору над пасивністю, яку київська громада показувала в останніх перемінах князів, особливо тепер коли під рукою, в Переяславі був князь з улюбленої родини Мстислава. Певний вплив міг мати й сам Ізяслав Мстиславич, що, правдоподібно, від давна мав зносини з Киянами³⁾ і тепер не залишав своїх давніх плянів на Київ: коли Ігор, сповіщаючи про смерть Всеволода, запитав його — чи він тримаєть ся зложеної присяги, Ізяслав затримав сього посла і не дав відповіді. Сяк чи так, за кілька день настрої більшости Киян став рішучо неприхильним до Ігоря: „Кияне знеохотили ся до Ігоря й послали до Ізяслава в Переяслав кажучи: іди, княже, до Ігоря й послали до Ізяслава в Переяслав кажучи: іди, княже, до нас, хочемо тебе“⁴⁾. Се могло мати місце десь не півнійше як на десятий день Ігорєвого князювання.

Ізяслав, очевидно, з напруженою увагою слїдив за подїями і на сей заклик поспішив ся з військом на Київ. Він перейшов Дніпро під Зарубом і скодою подав ся на Київ, правдоподібно — рахуючи на прихильність київської людности. Дійсно, вже на березї Дніпра наспіли відпоручники Порося й „Чорних Клобуків“ — турецьких кольтоністів київської границі, заявляючи, що признають його князем: „ти наш князь, а Ольговичів не хочемо! іди скоро, а ми з тобою“. Слїдом наспіли й їх полки. За ними наспіли гінці з Білгорода й Василева, далі й від самих Киян, що признавали теж Ігоря своїм князем та обіцяли де небудь прилучити ся до нього: „ти наш князь, не хочемо бути якимсь дідмичним володіннем Ольговичів⁵⁾; як побачимо твою корогву, то й ми

1) Тому я й спянив ся коло неї ширше.

2) „И не поча по тому чинити, якоже людїє хотяху“ — Воскр. І с. 35.

3) Натяк на се ми бачили вище — с. 144. 4) Іпат. 230.

5) Ольговичевъ (вар. : а у Волговичъ) не хочемъ быти акы в задмичи.

зараз до тебе“. Ізяслав перед ними і перед усім військом мотивував своє поступованнє тим, що Всеволоду попустив як старшому швагру, а з молодшими Ольговичами буде до загину бити ся за київський стіл: „або голову положу перед вами, або здобуду стіл діда й батька свого“.

Тим часом Ігор, помічаючи недобре, старав ся задержати по своїй стороні бодай Давидовичів і дав їм волости, яких вони собі зажадали тепер. користаючи з обставин — взагалі граючи в сій цілій історії сильно нужденну ролю, — та пильнував прихилити до себе виднійших київських бояр: покликав до себе Уліба й Івана Войтишича й сказав їм: „чим булисьте за мого брата, будете і в мене“, а Улібови сказав: ти держи тисячу (будь тисяцьким), як держав за мого брата“. Але се було вже за півно: бояре, розуміючи ситуацію, вже навязали зносини з Ізяславом і разом з иньшими Киянами накликали його, аби скорше приходив, поки не прийшли Давидовичі. Вони обіцяли, що з своїми полками полишать Ігоря, а заразом, як каже ворожий їм літописець, убезпечали своїми обіцянками Ігоря. 13 серпня Ізяслав приступив до Київа, скорше ніж до Ігоря наспіли Давидовичі. Ігор стрів його разом з полками брата Святослава і другого Святослава, сина Всеволода Ольговича. Київські полки в великім числі стали осторонь, і коли Ізяслав зблизив ся, перейшли до нього. Ігор одначе, не злякавши ся тим, пішов на Ізяслава з своєю дружиною, але місце було так нещасливо вибране, що його військо заплутало ся між болотами й від першого натуску Ізяслава всі розтікли ся.

Ізяслав з великим тріумфом в'їхав у Київ. Ігоря знайшли чотири дні пізнійше — він загруз в болоті, тікаючи; його заковали й післали в Переяслав, де всадили в монастирський „поруб“. Бояр і дружину Всеволода й Ігоря Кияне пограбили разом з Ізяславом, позабравши всяке майно, навіть сховане в монастирях; взагалі бояр і дружини Ольговичів вони не жалували, Святослав Ольгович встиг утікти ва Дніпро¹).

Сим розпочав ся найбільш бурхливий й найбільш докладно описаний в наших джерелах і тим інтересний період нашої давньої історії²).

¹) Іпат. 229—33.

²) Історія тих несповна шіснадцяти літ (серпень 1146 — март 1162 р.) становить як раз половину Київської літописи, що обіймає 90 літ (127 сторін з 259 сторін, що займає вона ціла в виданню 1871 р.), а ще Київська літопись найбільш докладна з циклу наших давніх літописей.

Вщє я казав, що ми з усею певністю можемо припустити істнованнє за життя Всеволода умови Ізяслава з Вячеславом — взяти собі по смерті Всеволода кїївське князівство на спілку. Пізнійше Вячеслав згадував, ніби Ізяслав, ідучи на Ігоря, „ідучи бити ся“, заявляв, що Кїїв здобуває не для себе, а для Вячеслава¹⁾, й Ізяслав каяв ся перед Вячеславом, що він, перемігши Ігоря, „не положив честї“ на нїм²⁾. В оповіданню літописи про похід Ігоря, де наводять ся й промова Ізяслава до війська, нічого не згадуєть ся за Вячеслава, але Ізяслав, коли не публично, то міг иньшими способами дати знати Вячеславу чи його сторонникам, що він робить в інтересах Вячеслава; тим можна б пояснити, що Вячеслав, довідавшн ся про побіду Ізяслава, „от радости, як каже Суздальська літопись, забув і за Ізяслава“, зараз почав розпоряжати ся спадщиною по Всеволоду: забрав собі назад городи, взяті у нього Всеволодом, а на Волини, де сидів Всеволодович Свѣтослав, посадив свого братаиича — Володимира Андрієвича³⁾. Але Ізяслав, здобувши Кїїв народнім вибором і своїм оружїєм, не мав уже охоти ділитись нїм із старим нездарою, добрим хїба до чарки⁴⁾. Коли він довідав ся, що Вячеслав став розпоряжати ся волостями Всеволода, то так розсердив ся, що арештував головних дорадників Вячеслава, забрав у нього Турово-пинську волость і посадив там Ярослава, другого свого сина⁵⁾, а Вячеславу дав тільки Погорону. Але давши волю своєму роздражненню і скинувши з своєї тріумфальної колїсничї нездару Вячеслава, Ізяслав зробив тим велику тактичну помилку. як прийшлось йому невдовзі переконати ся.

¹⁾ Іпат. с. 297. ²⁾ іб. 289. ³⁾ Лавр. с. 298.

⁴⁾ Вячеслав, як він каже, був уже бородатим, коли Юрий родивсь, а Юрий 1149 р. мав уже кількох дорослих синів (Іпат. 268), мусів отже мати більше як сорок літ, а мав мабуть і цілих пятьдесят, коли його молодший по всякій імовірности брат Андрій родив ся 1102 р. (Іпат. с. 182 і близше Твер. с. 138), і дійсно вже в 1119 р. Мономах послав його на дуже небезпечну посадицю — у Володимир (Іпат. 205). Старший Мономахович Мстислав родивсь 1076 р. (Лавр. с. 238), по нїм був ще Ярополк, Вячеслав значить не міг скорше родити ся як 1079—1080 р., але не дуже й пізнійше. 1146 р. Вячеслав мусів мати вже 60 літ. Що був а нього не дурень випасти, показує сама його смерть: а вечера перед смертю він „був веселий“ з дружиною і в тїм похміллі віддав Богу духа (Іпат. 325).

⁵⁾ Старшого свого сина Мстислава Ізяслав посадив у Переяславі, а Волинь тим часом віддав молодшому брату Свѣтополку.

Давидовичі перейшли на сторону Ізяслава — за ціну новгородської (сіверської) волости Святослава: хотіли її собі дістати від Ізяслава. При тім же Ігор був евентуальним кандидатом на Чернігів, де спдів тим часом Володимир Давидович і для них чистим інтересом було, аби Ізяслав як довше тримав його в „порубі“. Всеволодого сина Святослава Ізяслав теж хотів прихилити до себе, показував йому всяку ласку, як „свому сестричичу“ й замість Волини дав йому волость на Побожу: „Бужськ і Межибож, всіх пять городів“. Неіпримиреним зістав ся тільки Святослав Ольгович, що конче хотів увільнити брата з неволі. Та він найшов собі сильного й користного союзника — в Юрію Мономаховичу.

Ми бачили, яку дражливість до київського стола показав Юрій за життя Ярополка. Він рішучо не годивсь, аби стіл перейшов до Мстиславичів, бо після старого Вячеслава уважав себе кандидатом і мав надію по нім прийти на сей стіл; на сім, очевидно, розбила ся проба союзу Мономаховичів против узурпації Всеволода Ольговича. Потім Ізяслав Мстиславич, уложивши компроміс із Вячеславом (ще за життя Всеволода Ольговича), пробував порозумітись і з Юрієм. Се було по смерті Андрія, коли Юрій зіставсь одиноким противником компромісу Ізяслава в Вячеславом. Ізяслав тоді їздив навіть до нього, але до порозуміння знову не прийшло: очевидно, Юрій не згодивсь на Ізяславів компроміс і жадав повного виключення Мстиславичів від Київського супроти Мономаховичів¹⁾. Тепер, коли Ізяслав взяв київський стіл навіть без компромісу з Вячеславом, сам для себе, Юрій тим менше міг погодитись із сим фактом. І от в сих обставинах звертаєть ся до нього Ольгович Святослав, звиваючи, аби йшов на Київ, і обіцяючи йому всяку поміч, аби тільки визволив йому брата Ігоря²⁾. Се було Юрію дуже на руку, і між ними станув найтісніший союз. Крім того Святославу помагали цілий час Половці: він сам був оженений з Половчанкою, і його половецькі свояки — вуйки були його діяльними союзниками³⁾. З другого боку Юрій придбав собі дуже цінного союзника в Володимирку галицьким, але вже півнійше, деь коло 1149 р.⁴⁾ 1150 р. сі союзи запечатано шлюбами: Володимиркового сина Ярослава оже-

¹⁾ Іпат. с. 224. ²⁾ Іпат. с. 234 і 236. ³⁾ Іпат. с. 242.

⁴⁾ Се відко в того, що перед 1149 р. Володимирко не мішаєть ся в боротьбу Юрія з Ізяславом.

нено з Юривною Ольгою, а Святославича Олега з другою Юрпівною, невідомого іменн¹⁾.

Супроти сеї коаліції Ізяслав опирав ся насамперед на саму Київщину, далі — на сили свої й своєї родини; в її руках були: Волинь, Переяславщина, Смоленськ, Туров-Нинськ, з Минськом якийсь час, часами Новгород. Дуже користним союзником був ще ворог Юрія рязанський князь Ростислав²⁾. Нарешті Ізяслав опирав ся на свої заграничні звязки: на поміч угорського короля — свого свояка через жінку, нарешті — чеського короля Володислава II, посвояченого теж із ним: Ізяслав зве його сватом, а посвоячив ся з ним через свого молодшого брата Святюполка, що оженив ся з якоюсь моравською княжною³⁾. 1148 р. той король Володислав, вертаючи ся з палестинського хрестоносного походу, був на Русі, і відси вертав до Чехії; при тій нагоді Ізяслав мусів увійти в ближні зносини з ним і потому слідом вертаєть ся до нього по поміч. Але всі ці союзники були аж надто заняті своїми клопотами, аби могли енергійно підпомагати Ізяслава. Тільки Іейза, хоч як зайнятий боротьбою з Візантією, знаходив час помагати своєму шуринови, дарма що від нього не міг мати собі помочи; тут окрім оглядів на претензії Бориса⁴⁾ могли впливати просто особисті впливи, тим більше, що шлюб Іейзи з Евфрозіною був скріплений потім ще шлюбом меньшого брата Ізяславового Володиміра з донькою Іейзового вуй бана Уроша, опікуна і дуже впливового дорадника, Іейзи, першої особи по нїм в Угорщині⁵⁾.

Сей союз Ізяслава з Іейзою звязав боротьбу руських князів за Київ з політичною ситуацією центральної Європи. Кінець

¹⁾ Іпат. с. 275.

²⁾ З молодшої лінії Святослава чернігівського (потомство Ярослава Святославича).

³⁾ До посвоячення сього причинив ся забуть князь Отон оломуцький, тіточний брат згаданого чеського короля Володислава, що перебував в 1130-х рр. на Русі до 1141 р.; правдоподібно, за його посередництвом Святюполк оженився в 1144 р. з якоюсь його своячкою, може сестрою і се дало початок до вносин Ізяслава в чеський королем. Див. 1 Новг. 135, Іпат. 268, *Monum. Germ. hist. Ser. XVII*, 651, 659, 663. Про ці чесько-руські зносини див. Грота *Изъ исторіи Угріи и славянства* с. 80 і далі, 139 і далі; д. Грот висловляє здогад, що Святюполк оженив ся з сестрою згаданого Отона Евфозією.

⁴⁾ Див. вище с. 117.

⁵⁾ Іпат. с. 283 (1150). Про бана Уроша див. у Грота *op. c. c.* 39 і далі.

1140-х років і дальші наповнені боротьбою угорського короля Іейзи з візантійським цісарем Мануїлом за сербські землі. При тім союзником Візантії був німецький цісар (а властиво король) Конрад і чеський король Володислав, тим часом як Угорщина була в союзі з иньшим ворогом Візантії — Рожером сицилійським, а через нього і з германськими Вельфами, ворогами Конрада. Проти Угорщини Мануїл мав союзника в Володимирку галицьким, своїм свояку; є вказівки також на якісь близькі звязки Юрія з двором Мануїла¹⁾. По всякій правдоподібности, війни Мануїла з Іейзою стояли в певних звязках з кампаніями на Руси, але джерела для історії сеї політики дуже бідні, й грецькі історики Кіннам і Никита Хонїят²⁾ дають тільки натяки на такі звязки, кажучи нпр., що йдучи в похід 1151 р. на Сербію, Мануїл користав з неприсутности Іейзи, бо Іейза був саме тоді в Галичині, і тільки під час самого походу Мануїл довідав ся, що Іейза, упоравши ся з Володимирком, іде за нього; сучасник Кіннам додає, що Мануїл при тім мав замір укарати Іейзу за те, що він напав був на Мануїлового союзника Володимира³⁾. То у всякім разі певно, що походи Мануїла були великою перешкодою замірам Іейзи — помагати Іяяславу в його справах, і про се нераз згадує виразно наша літопись⁴⁾.

Так уложили ся сили обох партій. Скільки запам'ятала історія, старий Київ не був іще свідком такої скомплікованої політичної системи, такої безконечної сіти союзів і контр-союзів. Всі майже князівства давньої Київської держави, хоч відокремлені вже, брали діяльну участь в сій боротьбі за Київ — від Новгороду до Переяслава, від Суздаля до Галича; крім княжих союзів і рахунків входили в гру змагання громад-земель до певних своїх політичних цілей — Київської до замкнення в осібну цілість,

¹⁾ На се вказує факт, що вдова Юрія з його молодшими синами планійше удала ся в Візантію, до Мануїла, й той дав Юрїевичам волости на Дунаю — Іпат. 357, Кіннам с. 236. З того вгадували ся, що Юрїєва вдова була з роду Грекиня (Карамзін II пр. 405, Грот ор. с. с. 180), але се вже слабший здогад.

²⁾ Cinnami p. 115 ed. Bonn., Nicetae Choniatae p. 122 ed. Bonn.

³⁾ ἄτε παρὰ γνῶμην τὴν αὐτοῦ (Мануїла) Владιμήρω ἐπιφρέντα, ἀνδρὶ ὑποσπόνδῳ Ῥωμαίοις ἔντι — Кіннам р. 115. Коли приймати для походу Мануїла 1151 р., як чинить Грот, то тут треба розуміти похід на Володимира 1150 р. (Іпат. 282), не 1152 р., як робить той же самий Грот.

⁴⁾ Іпат. с. 283, 291, р. 1150—1.

Переяславської — до відокремлення від Кієва й Чернигова, Туровської до відокремлення від Кієва, і т. и. З поза системи земель давньої Київської держави відиграють більше або менше помітну роль Польща, Угорщина, Чехія, Візантія, не кажучи вже про Половців.

Вертаємося до самої боротьби.

Діставши заклик від Святослава, під осінь 1146 р., Юрій зараз забрався до походу, але на разі його задержав рязанський князь, союзник Ізяслава, на його прошення ударивши на землі Юрія. Ізяслав з Давидовичами тим часом забрали чернігівські волости Святослава й пограбили, понищили його двори й хутори, збіже й стада і всяке майно. Не можучи їм протівустати, Святослав мусів тікати у вятицькі ліси, а волости його Ізяслав передав Давидовичам. Але Юрій дуже скоро управився з Рязанню і зробивши дівераію з Святославом на Новгород і Смоленськ, аби відвернути молодших Мстиславичів, заразом, на початку 1147 р. післав своє військо на Давидовичів. Святослав разом, без одної опити вернув свої волости: посадники Давидовичів самі повтікали перед Святославом; Давидовичі настрашилися і перейшли до Святослава, а навіть, як казали на них — мали замір зловити Ізяслава або убити¹⁾. Це між пньшим привело до події, одинокої в цілій київській історії: Кияне вбили Ігоря Ольговича.

Ігор, як я згадував, з початку був всаджений до монастирського поруба в Переяславі, потім випросив у Ізяслава, аби йому позволив постригтись, бо він хорий і не надіється жити. Ізяслав увільнив його, як каже прихильний йому літописець — навіть не обов'язуючи його дійсно постригти ся. Ігор, трохи відійшовши, дійсно постриг ся в схиму в київськiм монастирі св. Федора, фундованім Мстиславом: може Ізяслав призначив йому сей монастир як свій фамілійний, найбільше йому певний²⁾. Тут Ігор перебував до осені 1147 р. Коли Святослав став брати гору над Давидовичами, Ізяслав задумав плян загальної кампанії: з півночі мав ударити на Юрія з Новгорода і Смоленська, а він з Давидовичами з полудня³⁾; до участі в сiм поході Ізяслав візвав і київську громаду. Але Киянам ся сварка Мономаховичів між собою була дуже немила супроти претензій Ольговичів на Київ,

¹⁾ Іпат. с. 235—242, Лавр. с. 298, ще Воскр. I с. 36—7, I Новг. с. 136—7.

²⁾ Іпат. с. 239, Лавр. с. 298.

³⁾ Див. Іпат. с. 243², пор. 243²⁰ і 245²⁴, I Новг. с. 136¹⁸.

хоч до Юрія не мали Княне ніяких симпатій¹⁾, і їх прихильність була вся по стороні Ізяслава. Тож вони заявили Ізяславу, що на Ольговичів готові йти всі радо „и с дѣтми“, а на Юрія — „Володимире племя“ не підуть, й Ізяславу не радять тримати із Давидовичами, а ліпше помирити ся з Юрієм. Ізяслав, діставши сю відмову, закликав до походу тільки охочих, назбиралось їх багато, і він з ними пішов в поміч Давидовичам. Але на дорозі Ізяславу донесли про перемену: Давидовичі уже сприсягли ся з Святославом і на нього змовили ся — зловити або бити його. Ізяслав зараз переіменув свій плян — постановив перенести всі сили на полудень проти пової коаліції, та покликав до себе брата Ростислава, поручивши йому разом з тим урядити діверзію на Юрія від Новгороду. Смоленська й Рязани, аби здержати його від участі в полудневій кампанії. Прп тим він захотів використати і недавню заяву Княн про готовність іти на Ольговичів навіть „із дѣтми“ — послав сповістити їх про „десть чернигівських князів“ і завізвати до походу на „Ольговичів“ всіх „от мала и до велика“.

В Кієві на час своєї неприсутности Ізяслав лишив свого брата Володимира. Отже поручив своєму послови звернути ся до Володимира, митрополита Климента і тисяцького Лазаря і попросити їх скликати Княн на віче, аби посел міг їм оповісти зміни, які зайшли в політиці Ізяслава, та переказати його поручення. Княне зішли ся „отъ мала и до велика“ на подвірє кїївської катедрі, св. Софії, і посол Ізяслава передав їм привіт від князя — цѣловальъ вы князьъ свой“, і його поручення: „Як вам казав, хотів я з своїм братом Ростиславом та з Володимиром і Ізяславом Давидовичами іти на свого стрія Юрія і вас із собою закликав, та ви тоді мині сказали: „не можемо зняти рук на Володимирове племя, на Юрія, але на Ольговичів і з дѣтми підемо з тобою“. Отже я вам тепер даю знати: Володимир Давидович, і Ізяслав, і Всеволодич Святослав, котрому я стільки зробив доброго, цілували були мині хрест, а тепер потайки від мене цілували хрест Святославу Ольговичу, посадали до Юрія і десть зробили супроти мене: хотіли мене зловити або убити за Ігоря, але Бог мене заступив і честний хрест, що вони мині цілували. Отже, братя Княне, тепер що съте хотіли, що мині обіцяли — ідѣтъ зі мною

¹⁾ Пор. Пат. с. 268: „а вы (Ізяслав і Ростислав) вѣдате, оже намъ (Княнам) съ Гюргешъ не ужити, аже по сяхъ двехъ где уаритъ стягы ваю, ту мы готовы ваю есмь“.

ік Чернигову на Ольговичів, зберайте ся від малого до великого, хто має коня — на коні, хто не має коня — у човні; бо вони не тільки мене самого хотіли вбити, але й вас викоренити“. Ся пропозиція стрічена була з загальним співчутем. Княне сказали: „радіємо, що Бог виратував тебе, брата нашого¹⁾), від великої лести; підемо всі за тобою і з дітьми, як ти собі бажаєш!“ Але один чоловік сказав: „за князем нашим підемо раді, але перше про се подумаймо, як то раз були за Ізяслава Ярославича зробили лихі люде: вирубали з поруба Всеслава й поставили собі князем, і багато злого з того було нашому місту. А тепер от Ігор, ворог нашого князя, навіть не в порубі, а у св. Федора! Убиймо наперед його, а тоді підемо за нашим князем на Чернігів — кінчити з ними!“ Сі слова серед загального роздраження на Ольговичів упали як на порох. Даремно Володимир етримував людеї, представляючи їм, ще убийство Ігоря буде неприємне Ізяславу, даремно умовляли митрополит, тисяцький, — Княне казали: „то вже ми знаємо, що по доброму не скінчимо з тим племенем (Ольговичами), ані ми, ані ви“ і з криком кинули ся до монастиря св. Федора, де був Ігор. Се було поблизу. Володимир кинув ся остеречи Ігоря, але маса народу зайняла міст, що лучив Софійську гору з старим городом, де стояв монастир св. Федора, і він муєїв об'їздити кружною дорогою, а люде тим часом прибігли до монастиря і заставши Ігоря в церкві, підчас служби, виводікли відти²⁾). Володимир наспів, коли його виводили з брами монастиря і накривши його своїм плащем пробував умовити людеї, аби не били Ігоря. Люде не слухали й били Ігоря, бючи помилкою й Володимира, що хотів його заслонити собою, але все таки удало ся вихопити Ігоря з їх рук і умкнути до сусіднього двора вдови кн. Мстислава. Брамү зараз замкнено, а Ігоря сховано до сіней. Але люде слідом наперли, виломили браму Мстиславового двора і побачивши Ігоря, виводікли його з сіней і на еходах почали бити — били, доки не стратив притомности. Потім обдертого, півголоого потягнули за ноги через Бабин торжок на княж двір і тут добили, а потім відвезли тіло возом на подільське торговище й покинули тут³⁾).

1) „братью нашу“.

2) В київській печерській лаврі є образ Божої матери, званої Федорівської, з котрою звязана традиція, що то перед нею молив ся Ігор, коли його вхопили; на постаменті ікони представлено й образ Ігоревої смерти, але образок шаний і нічого реального в собі не має.

3) Іпат. с. 249—9, Лавр. с. 300—2.

та пробував кілька разів опанувати Переяслав, де Юрій мав прихильників, але проби сі не удали ся. Сам Юрій не пішов — може зайнятий новгородською диверзією. Давидовичі й Ольговичі вкінці зневірили ся в своїй справі й розпочали переговори з Ізяславом, „післали своїх послів до Ізяслава Свѣтославича, просячи мира і так кажучи: „так було за наших дідів і батьків наших — миръ стоить до рати, а рать до мира (очевидно — приповідка), а тепер до нас не май жалю, що ми були встали на рать (зачали війну): шкода нам було нашого брата Ігоря й ми до того змагали, аби ти пустив нашого брата, а що вже нашого брата убито — пішов до Бога, де й усім нам бути і Богови нас судити, то доки вже нам губити Руську землю? ліпше б нам уладити ся“. Ізяслав і його союзники прийняли сю пропозицію прихильно. В осени 1148 р. уложено згоду: Свѣтославичі зобов'язали ся забути справу Ігоря й нічим не ворогувати на Ізяслава. По тім відбув ся з'їзд князів під Київом у Городку, але приїхали тільки Давидовичі, Свѣтославів обох не було.

За те був тут син Юрія — Ростислав. Ізяслав пильнував перетягати до себе Юриевих синів, котрих він посилав проти нього. Чи хотів він тим ослабити стрія, чи підобрити ся до нього, давши волости в „Руській землі“ його синам — не знати; досить, що він закликав до себе Гліба Юриевича¹⁾, а тепер не знати, чи на його заклик²⁾, чи з власної ініціативи, прибув до нього старший Юриевич — Ростислав³⁾. Ізяслав прийняв Ростислава ласкаво, дав йому волость на Нобожу, що мав перед тим иньший анальотичний своячок — Всеволод Ольгович, а виражаючись потім в похід на Юрія, лишив його „стерегти Руської землі“. Але потім казали, що Ростислав використав свій побут для збирання партії своєму батьку.

Упоравшись із Свѣтославичами, Ізяслав задумав докінчити свій триумф і упорати ся з Юриєм, тим більше, що той „обиджав“ Новгород, де тоді сидів другий Ізяславів син Ярослав. На згаданім з'їзді в Городку було умовлено, що зимою Свѣтославичі наспіють в полудня, а Ізяслав в Новгороду, брат його Ростислав із Смоленська, і стрівувши ся на Новолжу рушать разом на Юрія.

¹⁾ Іпат. с. 253.

²⁾ Як каже Никонівська копіяція — І. 178.

³⁾ Суздальська літопись каже, що батько його послав у поміч Ольговичам, але він натомість надумав пристати до Ізяслава: воно не було що й надумувати, бо Ольговичі тоді уложили угоду з Ізяславом.

Ізяслав дійсно виконав сей плян, але Святославичі не додержали обіцянки: їх капітуляція перед Ізяславом не була щира і тепер вони чекали, чим скінчить ся війна Ізяслава з Юриєм, щоб відповідно до її результату прилучитись до сього чи до того. Ізяслав з братом Ростиславом тільки попустошили верхнє Поволже і більше нічого не доказали.

Коди Ізяслав по тім вернув ся до дому, йому донесли, що Ростислав Юриєвич копає під ним, підмовляє на нього Чорних Клобуків і Киян. Ізяслав закликав його до себе й переказав, що чув. Ростислав жадав суду, але Ізяслав побачив тут скритий намір дальшої інтриги — „хоче мене пересварити з християнами (суспільністю київською) або з поганами (Чорними Клобуками)“ („хотя мя заворожити зъ хрестьянними или поганьми“), і без суду, з безчестем виправив Ростислава до батька, відібравши дану йому волость й арештувавши дружину його і майно. Суздальська літопись уважає поголоску на Ростислава неправдивою¹⁾, але той факт, що Ростислав, прибувши до батька, дійсно зараз похвалив ся перед ним, що Юрия „хоче вся Руська земля і Чорні Клобуки“, піддає гадку, що Ростислав може й не був тільки пасивним слухачем сих заяв прихильности до Юрия. У всякім разі ся вість рішучо вплинула на Юрия: знаючи, що він має прихильників в Переяславщині, де коло того попрацював другий Юриєвич — Гліб, і в самій Київщині, а мавши знову доказ, як Святославичі невірнo тримають ся Ізяслава, чекають лише зміни ситуації, він рішив ся виступити з усею енергією з своїми претензіями на київський стіл.

Тепер наступає найбільш інтензивна стадія сеї боротьби, що з своїм широким розмахом не має собі пари в історії давньої Руси. Не рахуючи навіть тих звязків, які лучили її з європейською політикою, ся напружена боротьба князів з участю всіх земель Руської держави, з виїмком хіба Половчинц, і з великою активністю земських громад, зістає ся пам'ятним явищем.

Юрій рушив зараз, при кінці липня 1149 р., закликавши в поміч Половців. Він пішов звичайною дорогою, через землю Вятичів на Переяслав. Давидовичі зістали ся на сей раз при Ізяславі. Ольговичі зараз прилучили ся до Юрия; Святослав на вість

¹⁾ Лавр. с. 304; Київська літопись переповідає сам факт (с. 261—2). Погляди дослідників дують ся; найдальше йдуть ті, що приймають звістку Татищева (II пр. 423 і 432), мов би Юрій спеціально з тим і вислав був Ростислава, аби йому вбрав партію на Русь.

про похід Юрія вислав до нього посла, питаючи ся, чи серйозно воює, і діставши відповідь, що Юрій за повоювання своєї землі й безчестя свого сина хоче мстити ся до кінця — з тим щоб або честь свою вернути, або голову аложити¹⁾), виступив з свого союзу з Ізяславом. Не вважаючи одначе на такі рішучі запевнення, Юрій не мав охоти доводити до війни й надіяв ся, що Ізяслав піде на компроміси; він хотів дістати від нього Переяслав відступного, але Ізяслав на компроміси йти був не охочий, хоч Юрій своїм походом захопив його досить неприготованим: брат Ростислав ще не наспів до нього з свого Смоленська, а Кияне, як ми знаємо вже, не хотіли брати активної участі в сій боротьбі Мономаховичів між собою. Ізяслав толкував ся перед ними, що він помирился б із Юриєм, як би той ішов сам. коли ж бо йде з Половцями й Ольговичами; але даремно порушував він такими аргументами найдражливіші струни Киян, вони повторяли: „мирился, княже, ми не підем“. Тільки запевнивши, що йому треба війська лише на те, аби заїмпонувати ворогови й привести до доброї згоди, що до війни не прийде, і він з Юриєм помирить ся, — нахилив Ізяслав на решті Киян до того, що вони пішли з ним у похід.

Діждавши ся Ростислава і Давидовича Ізяслава, Ізяслав пішов з ними під Переяслав, де стояв Юрій. Перед битвою Юрій запропонував, щоб Ізяслав відступив Переяслав його сину, то він лишить Ізяславу Київ: „от, брате, ти на мене приходиш і землю мою повоював, і старійшинство з мене зняв (відтиснув від Києва)! але, брате і сину, — для Руської землі і для християнства — не проливаймо християнської крови... Дай мині Переяслав, нехай я посажу сина в Переяславі, а ти сиди, „царствуй“ у Києві! Як же не хочеш того мині зробити, то нехай Бог то рішить“... Ізяслав не згодив ся й не схотів входити в ніякі переговори, не услухав і єпископа переяславського, що сповняючи обовязок духовенства — стримувати від кровопролиття, з слівами просив його помирити ся з Юриєм. „Надіяв ся, каже літописець, на множество свого війська і кавав: „добув я своєю головою Києва і Переяслава“ (в значінню: ніхто до того не має права). Воно й справді відступати Переяслав і сажати собі під бік Юриєвича, не маючи довіра до миролюбности і словности Юрія, було трудно.

²⁾ „Любо сорожъ свой слоужо и земли своей мщю, любо честь свою магъуе, пакы ли — а голову свою слоужо“ — перша половина фрази аложена з повторення того самого в двох відмінних версіях.

Юрій одначе далі оминав битви, і думали вже, що він без битви відступить від Переяслава. Ізяслав надіючись на свої сили, рішив не дати йому відійти й перейшовши за Трубеж, приступив до його табору. Під той час якийсь дезертир (перескоць) утік з Юриєвого табору, Юриєві вояки погнали за ним, а Ізяславові чати прийняли се за рух Юриєвого війська й дали алярмові крики (рекуче: „рать“!). Обидва війська вийшли против себе, але Юрій не атакував, і простоявши до вечера, став відступати назад до свого табору. Та Ізяслав, заохочений сею нерішучістю, пішов за ним слідом. Спровокований Юрій прийняв битву¹⁾. Та тут показали ся результати роботи Юриєвичів на Україні. Коли наблизилось військо Юрія, Переяславці перейшли до нього, кажучи: „Юрій нам князь, свій, його варто було пошукати далеко!“ Се відняло дух у київських полків, тим більше, що і тут, як ми бачили, не було теж охоти до війни з Юриєм, а Ізяслав попросту здурив Киян.

Перші пустили ся тікати Поршане, серед котрих пробував і котрих мав бунтовати син Юрія Ростислав. За ними пішли в ростиж Кпяне і тим змусили й Ізяслава відступити. Юрій зараз зайняв Переяслав, а звідти рушив на Київ і став за Дніпром під містом. Ізяслав, наче добрий, запитав Киян, чи будуть вони його боронити, але Кпяне упросили його, аби не втягав їх у дальшу війну, не маючи сил, і тим часом полишив Київ, а при першій нагоді знову обіцяли стати по його стороні. Їх слова перейняті гіркою резігнацією: „Панове наші князі, сказали вони Ізяславу й брату його Ростиславу, не погубіть нас до решти. Наші батьки й брати тепер на побойовищі — одні взяті в неволю, иньші побиті, і зброю знято. Ідьте ви в свої волости тепер, аби нас усіх не побрали в неволю. Знаєте самі, що ми з Юриєм не будемо добрі; як пізніше де побачимо ваші корогви, зараз при вас станемо“.

Ізяслав послухав і подав ся на Волинь, а Юрій вступив у Київ. „Множество народа“ стрінуло його, правдоподібно — щоб відвернути звичайні наслідки неудачі — грабованне города, і навіть показувало „радость велику“. Юрій сів „на столі свого батька“, роздавши київські пригороди своїм синам, а старшого — Ростислава посадивши в Переяславі²⁾. Він, як каже київська літопись, думав, що як опанував Київ, то вже й усе на тім скінчило ся³⁾.

¹⁾ 23 серпня 1149 р. ²⁾ Іпат. с. 268. ³⁾ Іпат. с. 276.

Тим часом і Ізяслав, і Кияне уважали побіду Юрія тільки хвилиним нещастєм. Ізяслав звернув ся зараз до свояків — до угорського короля Гейзи, до польського в. кн. Болеслава, до чеського князя Володислава. Чеський король пообіцяв, але здасть ся, на обіцянці й скінчилось; з Угорщини і Польщі Ізяслав дістав поміч, а Гейза окрім того обіцяв задержати Юрієвого союзника — галицького князя Володимирка. Крім того Ізяслав, мудрий по шкоді, для збільшення своїх шансів хотів поновити свій компроміс із Вячеславом. Але хоч Вячеслав з біднї помагав йому, поки він сидів у Києві¹⁾, тепер рішучо спротививсь і кликав у поміч Юрія, що йому теж подавав надію на Київ²⁾. На заклик Вячеслава Юрій дійсно наспів на Волинь, а з Галичини підійшов Володимирко. Ізяславові союзники супроти таких сил страшили охоту до активної помочи в боротьбі й обмежили ся посередництвом; „убояша ся Ляхове і Угре“. Юрій за посередництво подякував, але прийняти не прийняв, зажадав, аби Ізяславові союзники йшли до дому і полишили переговори їм самим. Союзники поспішили ся се сповнити. Ізяслав пристав на таку згоду, що забезпечала йому Волинь і Новгород із усіми його данями (що повідбирав був Юрій). Але Юрій, підждавши, поки союзники Ізяслава забрались, розірвав переговори й на ново розпочав війну, сподіючись відібрати від Ізяслава Волинь. Одначе облога Луцька не пішла йому добре, а й союзники Юрія не радо бачили дальшу війну і радли йому мирити ся. Вячеслав бояв ся, що як Юрій, не довівши до згоди, піде до дому, то буде йому ще гіркий сьвіт від Ізяслава, а Володимирку, як звичайно, не хотіло ся, щоб Волинь опинилась у Юрія.

Все се й привело нарешті до згоди на проєктованих ранішше умовах; уложено її десь на початку весни 1150 р. Вячеслава Юрій закликав до Києва; літопись каже, що він хотів його посадити в Києві, але бояре відрадли, що мовляв Вячеслав однаково не вдержить Києва, не буде ані тобі ані йому“. В результаті Юрій посадив його в Вишгороді, а його Погоринську волость узяв собі і посадив там сина. Чи мав одначе Юрій дійсно щирий замір передати Київ своєму нездарному брату, — хоч би в ролі соправителя, річ не певна; чи не викрутив ся він тільки тою мудрою радою бояр в дійсности. У всякім разі Вячеслав таким його вчинком був дуже ображений і пізнішше пригадував

¹⁾ Іпат. с. 251. ²⁾ Іпат. с. 297.

Юрию, як він обіцяв дати йому Київ, ідучи під Переяслав, а потім і Погорину відібрав¹⁾.

Таким чином Ізяслав увільнив ся від находу ворогів. Того лише й треба йому було на разі. Згоду переступив слідом сам Юрий, не дозволивши Ізяславови відшукувати річей заграблених по переяславській битві його вояками, а се було йому забезпечено умовою. Ізяслав заявив стриям, що признає тим умову скасованою²⁾. З Київщини тим часом приходили до нього заклики, аби прибував³⁾. Зложивши з себе отсею заявою „хрестное цѣлованіє“, присягну попередній умові, він не гаючи ся, несподіваним нападом захопив Погорину, звідти пройшов в полудневу Київщину „в Черныя Клобуки“, і Чорний Клобук зараз пристав до нього „з великою радістю, із всіма полками“. Юрий нічого не підозрівав і довідав ся про похід Ізяслава тоді, як вже пізно було щось робити для оборони, й утік за Дніпро в свій „Остерський городок“, теп. Остер, що був його старим гніздом на Україні.

У Києві Ізяслав застав Вячеслава: як Юрий тікав з Києва, він приїхав сюди з свого Вишгорода й сів на Ярославів дворі, як князь. Кияне, вийшовши в величчій числі на зустріч і повитанне Ізяслава, дали йому знати про сей вчинок Вячеслава і заявляли, що Вячеслава не хочуть, а хочуть Ізяслава: „ти наш князь! їдь до святої Софії, сядь на столі свого батька і діда“. Ізяслав зажадав від Вячеслава, аби вийшов із Києва: „я тебе кликав сісти в Києві, а ти не скотів, а тепер може хочеш скористати з того, що твій брат (Юрий) виїхав, то сідаєш в Києві? Їдь по до свого Вишгорода“. Вячеслав попробував геройствувати, відповів Ізяславу, що не поїде з Києва, може він його убити, коли хоче, на місці. Заносило ся ніби на трагедію, але в Вячеславі не було нічого трагічного з роду. Коли Ізяслав, „поклонивши ся св. Софії“ й сповнивши церковну частину звичайної церемонії „вокняження“, поїхав на Ярославів двір, він застав Вячеслава на сінях двора — старий держав позицію. Серед Киян, що великими гурмами окружали Ізяслава, вже почали підносити ся ради — вхопити Вячеслава, підрубати сїни під ним і т. и., але Ізяслав повів справу добром — пішов сам на сїни до Вячеслава, поклонив ся й просив, аби не дражнив людей і не доводив до лиха, а відложив переговори на пізнійше. Вячеслав відразу розмяк, признав,

¹⁾ Іпат. с. 297. ²⁾ Іпат. с. 275.

³⁾ „Приде Ізяславъ виагѣ изъ Володимера Кыеву, хотящияго его Кыяноу“ — Лавр. с. 309.

що він сам відкинув пропозицію Ізяслава й не може претендувати на Київ, й уступивши ся з двора, поїхав назад до Вишгорода¹⁾.

Але Ізяслав захопив Київ з невеликими силами, завдяки лише своєму несподіваному нападу. Юрий же почав зараз стягати на нього союзників — з одного боку галицького Володимирка, з другого — Ольговичів і Давидовичів, що тримали також з Юриєм, від коли він опанував Київ; покликав і Половців до помочи. Ізяслав згадав тоді за Вячеслава і за колишній компроміс: Вячеслав мав добрий полк дружини, а крім того міг легалізувати його становище в Київській землі, як найстарший з Мономаховичів, супроти молодшого — Юрия. З боярами поїхав Ізяслав до Вячеслава у Вишгород і закликав до Києва — сісти в Києві самому, а йому — Ізяславу дати якусь київську волость. „Ти мині як батько, от тобі Київ, от і волость (київська), що тобі подобаєть ся візьми собі, а иньше мині дай“. Вячеслав почав від того, що знову розсердив ся: „чому ти тоді не дав (як Вячеслав був сів у Києві), і я з великим соромом мусів їхати з Києва? а тепер як одна

¹⁾ Як бачимо, і Ізяслав, і Вячеслав оба сходять ся на тім (принаймні в оповіданню літописця), що Ізяслав кликав Вячеслава на київський стіл, а той не пішов. Вячеслав додає, що був звязаний присягою даною Юрию. Чи іде мова тут іще про Ізяславову пропозицію компромісу, по першій вигнанню його з Києва, не прийняту Вячеславом, чи може окрім того Ізяслав ще перед походом на Київ знову мав зносини з Вячеславом, як той погнівав ся з Юриєм, і хотів перетягти його до себе, й притім міг йому показувати перспективу Києва, та Вячеслав побояв ся виступити проти Юрия? Пізнійше Ізяслав признавав, що він два рази скривдив Вячеслава — і власне другий раз під час сеї другої війни за Київ, а Вячеслав теж рахував, що Ізяслав „двічі відступив від свого слова“ (Іпат. 298). Слова Ізяслава одначе не зовсім ясні: перший раз він „не положив чести“ на Вячеславі як воював з Ігорем, „а потомъ коли у Тумаша“ (Іпат. 288). „У Тумаша“ означає похід против Володимирка в сім другим побуті Ізяслава в Києві, але в момент того походу Ізяслав уже був у згоді з Вячеславом і міг скривдити його хіба перед тим — займаючи вдруге Київ (се правдоподібнійше) або „ладячи ся“ потім із Вячеславом. Ізяслав мав за собою те, що опанував Київ силою, без помочи Вячеслава, і Вячеслав своїми словами, що він присягав Юрию, правдоподібно толкуєть ся, чому він не поміг Ізяславу на Юрия („ты мя еси, сыну, самъ воевалъ Киеву, а язъ есмь былъ цѣловалъ хрестъ къ брату своему Дюргеви“ — Іпат. 277). Я сплихивсь на сім тому, що давнійше уважав згадки Вячеслава про якісь покликання його до Києва Ізяславом за вигадку (Іст. Київщини с. 187). Але мова могла іти про ті пропозиції, що хоч не вважали Ізяслава, бо не були прийняті Вячеславом, але дійсно містили в собі заклики — „сісти в Києві“.

рать іде з Галича, а друга від Чернигова, то ти мині даеш Київ“. Але Ізяслав знову пригадав, як він сам давав йому Київ, а Вячеслав не взяв, і тепер знову дає: „люблю тебе як батька, і кажу тобі тепер: ти мині батько, а Київ твій, їдь до Київа“. Вячеслав зміяк від сих слів і уложив умову з Ізяславом, заприсяжену цілованнем хреста на гробах Бориса і Гліба, що стояли в Вишгороді: „Ізяславу мати Вячеслава за батька, а Вячеславу Ізяслава за сина“, Бояре обох князів присягли на тім, щоб їх не сварити, а „добра хотіти“ обом. Після сього Вячеслав передав свій полк Ізяславу.

Ізяслав по тім зараз, зібравши Киян, з невеликими помічними полками Угрів і Поляків, що мав з собою, пішов борше на Володимирка, бо той вже наближався до Київа. За Стугного він стрів його і хотів дати битву, не дїждавшись навіть Вячеславового полку. Але його сили були за малі, Чорні Клобуки, побачивши велике військо Володимирка, настрашилися й почали умовляти Ізяслава, аби дав спокій і уступився: „княже, сила його велика, а у тебе мало дружини, не погуби себе і нас! ти наш князь! як будеш мати силу, ми з тобою будемо, а тепер не твій час, їдь собі геть“. Ізяслав не хотів, пробував взяти їх на лицарські почути: „ліпше, братя, умремо тут, аніж узяти на себе такий сором!“ Але дарма. Кияне також казали Ізяславу відступити, а коли він не услухав, почали тікати, Чорні Клобуки також, й Ізяслав мусів тікати також. Ся несподївана втікачка так здивувала Володимирка, що він підозрївав тут якийсь підступ і не відважився гонити.

Вячеслав тим часом встиг спровадити ся на Ярославів двір — прийайні встиг тут пообідати з Ізяславом. Поки вони обїдали, надїшов над Дніпро з лївого боку Юрій з військом. Кияне, бажаючи, аби він скорше опанував Київ і не дав пограбити місто Володимирковому війську¹⁾, кинули ся на човнах („насадах“) перевозити Юрія і його дружину на Поділ. Побачивши, з Ярославового двору сю процесїю, Вячеслав з Ізяславом сконстатували, з тою холоднокровністю, яку виробляли собі князі в сих вічних війнах, що тепер „не їх час“. „Їдь собі, батьку, у свій Вишгород, а я поїду у свій Володимир, а по тім — як Бог дасть“, і поїхали.

Другого дня прийшов Володимирко. Юрій стрів його під містом і прийняв з великою гостинністю. Київа Володимирко дійсно не рушив, як волости союзника, поїздив по церквах і монастирях, поклонився; з Юриєм „сотвориста любовь велику“, і з тим пої-

¹⁾ Іпат. с. 280.

хав до дому. Але вертаючи ся, Володимирко побрав міста в полудневій Волини. Попробував взяти й Луцьк, але се не удалось, і він пішов в Галичину. Ціла ся історія відограла ся в дуже короткім часі: на початку весни Ізяслав уложив свою згоду з Юриєм, а не дальше як в перших днях вересня Юрій уже знову був у Києві: Половці, покликані ним у поміч, по вигнанню з Києва, прийшовши десь на початку вересня, застали вже по скінченій війні¹⁾.

На другий рік Ізяслав повторив свій похід на Київ, але більш обережно. Він почав від походу на Володимирка, найбільш небезпечного Юрисевого союзника. Наперед змовив ся він з Гейзою, щоб ударити на Володимирка з двох боків, і Гейза напав на західню Галичину (в тодішнім, не теперішнім розумінню). Узяв Сянік і почав пустошити околиці Перемишля. Але Володимирко задарив королевих дорадників, і вони умовили короля вернутись. За те Гейза пообіцяв Ізяславу прислати поміч на Юрія, сам він мав війну з Візантєю, й не міг іти особисто в похід. Власне тоді союз Гейзи з Ізяславом був зміцнений новим шлюбом: Володимир Мстиславич оженив ся з донькою угорського бана²⁾.

На початку весни (1151 року)³⁾ прийшло 10-тисячне помічне військо з Угорщини до Ізяслава. З Київщини знову приходили до нього заклики — від Киян і Чорних Клобуків, і від Вячеславових бояр — аби приходив. Ізяслав почав від нападу на Погорину, але його підлювали, і не встиг він рушити, як дістав вість, що Володимирко вже виступив на нього походом. Ізяслав одначе того не злякав ся, хоч дружина й не радила йому пускати ся в такий ризиковний похід. Він уважав потрібним зарпзиковувати, щоб скінчити ту безконечну боротьбу⁴⁾ — пішов проломом: лишив

¹⁾ Іпат. с. 281. ²⁾ Іпат. с. 282—3.

³⁾ В Лавр. с. 312: „на ту же весну придоша к нему Угри, и поиде к Киеву“. Але при кінці марта Ізяслав був уже в Києві, і 2 квітня, в великий понеділок Святослав Ольгович ішов на поміч вже вигнаному Юрию (Іпат. 292); порівняти похорон Ростислава в Переяславі 6/IV, в присутності інших Юрисевичів, що вже повтікали перед Ізяславом з своїх волостей за Дніпро — Іпат. с. 289 і 290.

⁴⁾ Літописець так перекааує його відповідь дружині: „ви виїшли за мною з Руської землі, позбавивши себе своїх сіл і свого майна („своихъ жилищъ“), і я теж не можу зректи ся своєї дідівщини й батьківщини — або голову положу, або здобуду свою отчину і ваші маєтки! Коли мене дожене Володимир з своїм військом, побачу божий суд — як мене Бог з ним розсудить; коли стріне Юрій — побачу

брата Святтополка в Володимирі, „Володимира блюсти“, а сам, поки наспівав Володимир, опанував Цогорину, потім, задержавши Володимирка фальшивими огнями над Ушею, поспішив ся лісовою дорогою на Тетерев і відти як борше „в Київський полк“, щоб чим скорше потрасти на прихильну йому полянську або чорноклобуцьку територію.

Незвичайно відважний і зручний плян сей удав ся зовсім. Ізяслав не стрів ніде опору, скрізь стрічали його як свого, улюбленого князя — може не всі з широкі радости, а деякі і з страху перед його військом — то вже иньша річ¹⁾. Починаючи від Тетерева почала прибувати до нього його дружина, що лишилася в Київщині, витаючи його окриками: „ти наш князь!“ Несподіваним нападом удало ся захопити Білгород, сей ключ Київа. Літописець згадує не без сарказму, що Борис Юриєвич, посаджений батьком в Білгороді, піячив тоді — „пив у себе на сінях з дружиною і з попами білгородськими“. „Як би митник не спостеріг і не розвів мосту, то вхопили б Бориса“ Ізяславові вояки, а так полки його, прийшовши до мосту, крикнули й затрубили в труби, Борис, почувши то, втік з Білгорода, а Білгородці побігли до мосту, кланяли ся й казали: „їдь, княже, Борис утік“, і на борві помостили міст. Володимир, Ізяславів брат, висланий з передовим полком на Білгород, зараз дав знати про се Ізяславу, що стояв коло Звижденя, — готовий в разі опору кинути ся на полудень, в осади Чорних Клобуків, щоб зміцнити їх полками свої сили до боротьби. Діставши вість, що дорога на Київ свободна, Ізяслав лишив в Білгороді Володимира з полком, аби задержати там Володимирка Галицького, як би той наспів, а сам поспішив ся просто на Київ. Юрий, що сидів собі за містом — на „Краснім дворі“ під Київом, зовсім несподівано був заскочений вістею про похід Ізяслава, принесеною з Білгорода тим утікачем Борисом, і нічого не міг зробити иньшого, як сівни в човен утікти за Дніпро. Княне поспішили ся стрічати „с радости“

божий суд з ними — як мене з ними Бог розсудить“ (Іпат. с. 284—5). Прихильний Ізяславу літописець, очевидно, любить ся такими рипарськими висловами свого героя.

¹⁾ Під Дорогобужом нпр. стріли Ізяслава Дорогобузці з пропесією („сх кресты“) й поклонили ся, а заразом зауважили: „се, княже, з тобою чужоземці — Угри, коби не зробили нашому місту якого лиха“. Ізяслав відповів їм: „я вожу з собою Угрів і всякого народу вояків, але не на своїх людей, а на ворогів, а ви не бійте ся нічого“, і так „цілувавши їх“ (вмитавши ся з ними), відправив їх до дому. Іпат. с. 285.

Ізяслава. Богато з Юриєвої дружини, що не встигли утечи з Києва, поарештовано. Ізяслав поїхав просто до Св'ятої Софії і „засів на столі діда свого і батька, з великою честію“, звідти поїхав на Ярославів двір і тут урядив баль — приймав Угрів і Киян, окрім своїх бояр, і були „в великій веселости“. Угорські їздці, в великім числі, доказували ріжних штук на своїх конях, а Кияне дивували ся великому числу угорського війська, приведенного Ізяславом, їх воякам і коням.

Володимирко, що так пильно слідив за Ізяславом і йшов цілий час слідом за ним, щоб узяти його в два огні з Юриєм, зовсім несподівано, стоячи над Тетеревом, довідав ся, що Юрий уже за Дніпром, а Ізяслав у Києві, і міг тільки висварити ся перед Юриєвим сином, славним пізнійше Андрієм, що був з ним: „то таке княженне мого свата — військо іде на нього з Володимира, а він не знає? оден син його сидить у Нересопниці, а другий в Білгороді, й не можуть його остерегти? — як ви так з вашим батьком княжите, то правуйте ся самі, я я сам оден на Ізяслава не можу йти! Ізяслав хотів іще вчора зо мною бити ся, на вашого батька йдучи, а до мене обертаючи ся та хапаючи мене до битви, а як він тепер дістав ся до всеї Руської землі, я не можу оден іти на нього“. І вернув ся назад в Галичину, а серце зірвав на придорожніх київських і волинських містах, сказавши дати собі контрибуцію¹). Се було при кінці марта.

На сей раз Ізяслав не адурич уже старого Вячеслава. Увійшовши в Київ, другоґо дня післав він до нього, заявляючи, що передає йому Київ. Вячеслав приїхав у Київ і „сів на столі свого діда й батька“, а Ізяслава зробив своїм соправителем і передав йому дійсну управу, — як то стилізує літописець: „я вже старий, і всіх справ не можу порядкувати, тож будемо оба в Києві: коли буде яка справа з християнами або з поганами, то будемо ходити разом, а моя дружина і полк будуть нам обом, і ти неку розпоряджай ся: де можна буде нам обом поїхати, поїдемо, а як ні — то ти підеш із моїм полком і з своїм“²).

¹) Літописець при тім дає досить характеристичний образок такої контрибуції — звичайної приналежності тодішніх війн: „І сказав Мичанам (людям з Мичська, на Тетереві, теп. Радомисль): „дайте мнї сребра, скільки вам кажу, инакше візьму вас на щит“ (дам ваше місто війську на пограбленне). Вони не мали дати стільки, скільки він казав, позбєрали сребро з ух і ший (нашийники і ковтки), потопили і дали Володимирку. Володимирко узав сребро і пішов, беручи сребро по всіх містах, аж до своєї землі“. Іпат. с. 289. ²) Іпат. с. 290.

Ся умова трівала до смерті Ізяслава, а по його смерті, на жаданіє Киян, була відновлена Ростиславом. Цікаво власне, що Кияне так тримали ся її, хоч і не любили Вячеслава. Вона могла бути пожадана їм тим, що легалізувала становище Ізяслава, а потім Ростислава перед родинними рахунками князів (хоч, як побачимо, не оборонила від претензій Юрія), а друге — збільшала сили Ізяслава значним полком Вячеслава.

На сей раз Ізяслав сів міцно в Київі й дослідів ся до смерті — правда що недалекої. Заразом добігала до свого кінця й ся найбільш інтензивна стадія боротьби за Київ. Юрій, правда, не залишив своїх заходів здобути київський стіл, але вони були даремні. Земля і Чорні Клобуки прийняли Ізяслава дуже радо. і він міг на них числити¹⁾. Окрім того супроти заходів Юрія він пошукав і інших сил: відправляючи Угрів, просив Гейзу супроти заходів Юрія прислати нову поміч сеїж весни, а з Смоленська прикликав Ростислава. З Давидовичів один — Ізяслав теж придучив ся до Ізяслава, тим часом як старший — Володимир зістав ся по стороні Юрія (може се обережні Давидовичі вчинили певного рода асекурацію на всякий випадок: оден став по одній стороні, другий по другій).

При кінці квітня противники вже змобілізували ся. Юрій з Святославичами приступив із свого Остерського городка під Київ і злучивши ся тут з найнятими до помочи Половцями²⁾, поирубував перейти Дніпро. Але Ізяслав боронив переходу: „исхитрилъ лодьн дивно“, поставив на ріці човни з помостом, на котрім стояли вояки, а прироблені з двох боків керми давали сим човнам можливість ходити в обидва боки. Тим оборонено київський перевіз, і Юрію удало ся перейти Дніпро тільки під Зарубом, зробивши діверзію під Витчев для відтягнення уваги: тут Юриві вояки зачали бити ся на човнах, шукаючи броду, а тим часом головне військо перейшло Дніпро понизше, під Зарубом. Зарубський брід мав теж сторожу, але тут не було князя, поясняє літопись, „а боярина не всі слушають“, і Юрію удалось перейти. Довідавши ся про се, Ізяслав хотів іти на нього від разу, але Кияне і Чорні Клобуки відрядили, боячи ся, щоб Юрій не скрутив на Поросє й там не почав нищити безборонні оселі й кочовища. Ізяслав послухав ся. Ухвалено отаборити ся під Київом. Чорні Клобуки пустились забрати свої кочовища і все майно під

¹⁾ Іпат. с. 292.

²⁾ Половци дивѣи с ними, а и тым золотомъ узводять.

Київ, і зробили се моментально: до вечера вони були під Київом з усім своїм добром; така кочовнича рухливість! Невиданий табір обступив Київ — дружинні полки князів, київська міліція — кінна і піша, і Чорні Клобуки із своїми шатрами і стадами заняли цілу лінію від Дніпра до „Копиревого кінця“, і дали ся вильно в знаки передміським городам і дворам¹⁾.

Загороджено таким чином Київ — по тодішньому дуже сильно, й Ізяслав надіяв ся сим разом рішучо поміряти ся силами з Юриєм. Наперед одначе Вячеслав схотів попробувати компромісу з Юриєм і післав до нього послів: покликав ся на своє старшинство, що він мав бороду, коли Юрий що йно родив ся („азъ уже бородатъ, а ты ся еси родилъ“), жадав, аби Юрий відступив від своїх претензій на Київ, а за те давав йому Переяслав (як то жадав Юрий в своїм часі). Але Юрий тепер на се не приставав, жадав виключення Метиславичів із сих пересправ, і на тім скінчилось. Юрий попробував приступити до Ізяславових позицій, але діставши вість, що вже наспіває йому в поміч Володимирко, відступив, щоб зачекати його. Попробував він тим часом приступити до Білгорода, але Білгородці відповіли, що признають князем того, кого Кияне, і Юрий відступив на полудень — щоб злучитись з Володимирком.

Але Ізяслав постановив власне не дати їм злучитись і для того пішов на Юрия зараз, щоб змусити його до бою. Кияне на сей раз, видячи, що Ізяслав має шанси перемогти ворога, постановили взяти як найенергічнішу участь у війні: „нехай іде кождий, сказали вони Ізяславу, хто може взяти хоч палицю в руки, а як би хто не пішов, дай його нам: ми його самі забемо“. „І пішли всі радо, оден від одного не відстаючи, за своїми князями, і на конях і піші, в великім числі“. В дорозі Ізяслав дістав вість від сина, що угорський король вислав йому в поміч велике військо, якого ще не бувало, і воно вже перейшло „гору“ (Карпати), але Ізяслав рішив не зміняти свого пляну, й пішов на Юрия. Підночувавши за Стутною, військо Ізяслава перейшло тутешній вал і зійшло ся з військом Юрия коло Черепетових могил. Ще раз почали ся переговори, але, розуміть ся, з них нічого не вийшло. Літописець каже, що Ольговичі й Ноловці перли до війни, бо „скори бяху на кровопролитіє“. Одначе Юрий ухилив ся від битви й хотів, зайнявши вигідну позицію, чекати Володимирка; Ізяслав старав ся примусити його бити ся. Кілька день пройшло в такім маневру-

¹⁾ „велику пакость сотворишу: оно ратнии (вороги), а оно свои, и монастыри оторгоша, и села пожгоша, и огороды все поськоша“.

ванню: Юрій відступав, Ізяслав старався обійти його й примусити до битви. Нарешті йому удалося перебити Юрія марш за р. Рут, що тут бере свій початок, і післявши йому в тил легку кінноту — Чорних Клобуків і стрільців, змусив його завернути за й прийняти битву¹⁾. Ізяслав їхав сам оден попереду своїх полків і перший ударив на ворожу лаву; спис йому зломився й діставши кілька ран, він злетів з коня. Се не здержало одначе атаки його війська, і по короткій, але „кріпкій січі“, воно змусило Юрієве військо тікати. Перші кинулися тікати Ноловці, „не пустивши навіть і по одній стрілі“, за ними Ольговці, вкінці сам Юрій з своїми дітьми. Бредучи через болотнистий Рут, багато їх загрузло, сталося замішання, й серед нього вбито Володимира Давидовича, чернігівського князя. Ізяслав також був недалеко від смерті; коли він став підводити ся, Князе, що трапилися там, прийняли його за ворога й хотіли убити. Ізяслав крикнув: „я князь“, але оден з воєків на се відказав: „тебе нам і треба“, і почав валити його мечем по голові, так що прогнун шолом до самого чола. Та Ізяславу вдалося зняти з себе шолом, і воєки пізнали його — підхопили на руки з радості, „яко царя і князя свого“, „і крикнули всі полки: кіріє елейсон, тішачи ся, що ворогів побіджено, а князя свого бачать живим“²⁾.

Знеможений ранами й сильним упливом крови, Ізяслав одначе зараз зайняв ся справою чернігівського стола, опорожненого наслідком смерті Володимира Давидовича. Його посадили на коня й він проїхав до трупа Володимира, коло котрого плакав його брат Ізяслав Давидович. Поплакавши й собі, Ізяслав звернув його увагу на небезпечність проволоки: вороги можуть захопити Чернігів, Ізяславу треба спішити ся — він дасть йому коней, і на вечер Ізяслав Давидович може бути в Вишгороді, на чернігівським перевозі. Ізяслав Давидович так і зробив, і вже рано був у Чернігові, з трупом свого брата. Поховавши його, сів він на чернігівським столі. Тим часом туди ж сьпішився й Святослав Ольгович, але бувши грубим з себе, не міг доїхати одним тягом і післяв наперед себе свого братанича, аби захопив йому Чернігів. Та той, притгнавши на перевіз на Десні, довідав ся, що Ізяслав Давидович уже сидить в Чернігові, й вернув ся ні з чим. Святослав поїхав в Новгород (сіверський). Юрій втік до Переяслава, Ноловці в степи.

¹⁾ Літописи означають день битви — п'яток (у Київській літописі похибкою двічі виходить п'яток, Воскр. і Лавр. в'тразно кажуть, що в п'яток була битва), але не кажуть дати; найправдоподібніше се було 6 липня у всякім разі — в першій половині липня. ²⁾ Іпат. с. 305.

Ізяслав вернув ся по побіді до Київа. Можливо, що він хотів зачекати Угрів, але дістав вість, що їх на дорозі підступом вишищив Володимирко і по сім вернув ся в Галичину, довідавши ся, що Юрій програв свою справу. Тим самим Ізяслав вже не мав чого боятися нападу звідти й пішов виганяти Юрія з Переяслава. Покишений союзниками і розбитий, Юрій був о стільки слабший, що Ізяслав пустив до дому брата Ростислава і пішов на Переяслав тільки з Вячеславом. Юрій справді не мав чим боротися, але Ізяслав не хотів добивати його — волів використати сю ситуацію, щоб прийти раз до якоїсь трітньої згоди. По двох днях дрібної війни під Переяславом з Юриєм уложено згоду, що Переяслав лишить ся йому, він посадить тут сина, а сам вернетъ ся в Суздаль: „не можемо тут бути з тобою, казали йому, наведеш на нас знову Половців“¹⁾. Ольговичів у сю угоду не прийнято, але вони помирили ся з Ізяславом Давидовичом на принципі отчин: Ізяслав узяв собі володінне „батька свого — Давидове“, себто Чернігівський стіл і волости, а колишні волости Олега передав Ольговичам.

Тим часом Юрій ніяк не міг попросити ся з Україною і з своїми плянамп. Йому мусіли пригадувати, аби забрав ся з Переяслава; нарешті він пішов звідти, але зайшов тільки до ового Остерського городка і тут лишив ся. Дали йому місяць часу вийти звідси — він не пішов. Нарешті обложили військом, почали облогу, й Юрій знову присяг, що заберець ся до Суздаля, і дійсно пішов — дець уже зимою, а Ізяслав слідом зруйнував і спалив його гніздо — Остерський городок. За се недодержанне умови у Юрія відібрали Переяслав — там Ізяслав посадив старшого свого сина Мстислава²⁾.

З тим всім, розуміть ся, зникла надія на якесь помірненне Ізяслава з Юриєм. Київська літопись каже, що Юрій, довідавши ся про зруйнуванне Остерського городка, постановив пімститися і став збирати військо. Але се міг бути хіба тільки претекст: певне, і без того Юрій не мав ніякого заміру капітулювати, і тому так не хотів іти в Україну.

Та поки він збирав ся, Ізяслав хотів обрахуватися із його союзником Володимирком — за забрані міста й побитих Угрів. Він ходив на нього двічі походом, але без особливого успіха, як побачимо. Довідавши ся про приготування Юрія, він умовив ся з Ростиславом боронитися спільно, куди б Юрій не пішов —

¹⁾ Се було дець коло 20 липня: в 1 Новг. дата битви під Переяславом 17 липня, а Київська літопись каже, що били ся два дні.

²⁾ Іпат. с. 306, Лавр. с. 310, 1 Новг. с. 139.

чи на Новгород або Смоленськ, чи на Київ. Юрий пішов на Київ, в осени 1152 р. З ним були Половці — „уса Половецька земля від Дніпра до Волги“, і рязанські князі; Святослав Ольгович, хоч опинився в дуже крутій ситуації, пристав вкінці теж до нього. Разом з тим пішов був з Галичини й Володимирко: але Ізяслав мав час виступити йому на зустріч, і Володимирко вернувся. Юрий приступив під Чернігів, де сидів Ізяслав Давидович, але до нього вже прийшли в поміч Ростислав із Смоленська і Святослав Всеволодич, а слідом тягнув Ізяслав. Юрий залишив облогу й пішов назад — до дому. Все окончилось на його союзнику — Святославу: його волости спільно потерпіли від переходу війська, а тепер ще й Ізяслав обложив його в Новгороді: тільки не вигідний час — бо заходила весна, роздороже, змусів Ізяслава покинути сю кампанію й прийняти угоду. Він німстився і на другім союзнику Юрия — Половецькій землі: вирядив сина Мстислава з Чорними Клобуками й той поруйновав їх кочовища на Орелі (Углі) й Самарі, взявши багато добичи й увільнивши невільників¹⁾.

За рік Юрий вибрався знову походом на Київ²⁾. Але сей похід вовсім не удався: в війську Юрия почалася сильна хвороба, а й Половці прийшли в малім числі в поміч — може то був наслідок Мстиславового погрому. Юрий післав з ними сина Гліба — спустошити Переяславщину, а сам вернувся. Се було вже саме перед смертю Ізяслава.

Сі останні роки окрім Юрия Ізяслав, як я згадував, обрахувався з Галичиною. Під час своїх походів в поміч Юрию, Володимирко зайняв кілька міст на полудневій границі Волини й Київщини, в полудневій частині Погорини і на Побожу: Бужськ, Шумськ, Тихомель, Вигошів, Гнійницю³⁾. Осівшись у Києві, Ізяслав захотів вернути ці міста. Ще зимою 1151/2 р. був вибрався він у похід, але вернувся з дороги⁴⁾. На весну змовився з угорським королем, аби знову вдарити на Володимирка з двох

¹⁾ Іпат. с. 314—8, Лавр. с. 320—2.

²⁾ Десь на осінь 1154 р. Виходить се з того, що висланий ним Гліб прийшов під Переяслав уже по смерті Ізяслава.

³⁾ Сі міста належали до суперечної території Волини і Київщини — Погорини, як побачимо. Найбільш виразні вказівки на якісь заборані міста маємо в поході 1150 р., коли Володимирко вертаючи з походу під Київ, „отъя города всѣхъ ида“ (Іпат. с. 281), і слідом Ізяслав скаржився: „Володѣи мерь... волость мою взялъ“. Але не можемо сказати, чи всі ті погорнискі міста були як раз тоді заборані. ⁴⁾ Лавр. с. 319.

боків; закликано до помочи й Ляхів, але вони не прибули. Угри прийшли в Галичину скорше, ніж Ізяслав; він зійшов ся з ними коло Ярослава, а Володимирко стояв по другій бік Сяна, коло Перемишля, „не даючи вийти рати в його землю“. Союзники перейшли Сян і знищили його військо; Володимирко втік до Перемишля і звернув ся до Гейзи, просячи „не видати Ізяславу“, та закупив знову його дорадників. Гейза дійсно став умовляти Ізяслава, аби пожалував Володимирка, ніби то тяжко покаліченого в битві, й Ізяслав, хоч як не хотів, мусів погодити ся з Володимирком на тім, що Володимирко верне йому забрані міста й буде на далі союзником Ізяслава¹⁾. На тім Володимирко присягнув, але Ізяслав не вірив тій присязі ані трошки і дуже нарікав на легковірність короля.

Дійсно, коли Ізяслав післав слідом своїх посадників в ті міста, що Володимирко присяг звернути, — Володимирко сих міст не вернув. Перспектива війни з Юриєм не дала Ізяславу спрможности упізнати ся за них більш реально, і він вивсел при кінці року тільки свого боярина до Володимирка, аби ще раз зажадати тих міст і „зложити хресну грамоту“ — оголосити присягу за нарушену й виповісти війну, тим більше, що Володимирко знов виступив у останній війні з Юриєм як його союзник. Володимирко тільки насміяв ся з своєї присязи й претензій Ізяслава, але тожж ночи нагло умер²⁾. Се зробило вражінне — смерть, очевидно, уважали божою карою. Син Володимирка Ярослав засипав усякими компліментами Ізяслава, просив, аби уважав його своїм сином, обіцяв всяку поміч і послухність. Але міст тих, очевидно, не звернув і він, бо по тих всіх його компліментах Ізяслав на початку 1154 р.³⁾ пішов знову на Галичину. Похід сей закінчив ся дуже сумно: в битві під Теремовлем Галичан побито і взято багато в неволю, але Ізяславове військо наполюшивши ся, розбіглось, і він лишив ся з такими незначними силами, що боячи ся своїх невільників, казав їх побити і з тим вернув ся назад⁴⁾. Одначе при тім він, здаєть ся, вернув собі ті спірні міста, бо про них більш не чуємо, а пізнійше бачимо їх разом із Погориною в складі Волинського князівства.

¹⁾ Іпат. с. 308—313, Лавр. с. 319—20; ширше в гл. VII.

²⁾ Десять при кінці 1152 чи на початку 1153 р., подробиці див. в т. VII.

³⁾ Що се був початок 1154, а не 1153 р., видно з Лавр. — похід наступає по осені 1153 року. Ізяслав вийшов три тяжні перед мясопustom — се було 17 січня.

⁴⁾ Іпат. с. 321—2, Лавр. с. 322—3.

Се був останній похід Ізяслава. В осені 1154 р. — в ночі під 14 падолиста — він вмер, ще в повних силах і не старий: не мав ще певно 60 літ, і ще того року оженив ся знову, взявши собі жінкою грузинську царівну, „изъ Обезъ цареву дщерь“. Київська літопись дуже жалує за ним, титулудучи чесним, благовірним, христодобивим, славним і великим князем (для середини XII в. „великий князь“ — се не урядовий титул, а почесний епітет). Каже, що за ним плакала вся „Руська земля“ (київська) і всі Чорні Клобуки, не тільки як по своїм „царю й господині“, а радше як по батьку¹⁾ (цар — се знов почесний титул для князя в тих часах).

І дійсно, не залежно від особистих прикмет, що здобули Ізяславу такі симпатії київської людности, його смерть була для Київщини великою втратою. Він умер як раз тоді, як встиг рішучо побороти свого ворога й зміцнити своє становище. Хоч Юрій не покинув і певно не покинув би ще й далі своїх претензій на київський стіл, але ледво аби вони могли мати успіх. Вірного союзника Юрієвого — Володимирка вже не було; Сьвятослав Ольгович був знеохочений егоїстичною політикою Юрія; Половці настрашені погромом Мстислава. Як би Ізяслав прожив пять років довше — пережив би Вячеслава й Юрія, він вістав ся б повним паном ситуації, тяжка боротьба за київський стіл перервалася би на якийсь час, і аґонія київського стола протягнулась би — може й на кількадесять літ. Тепер же смерть Ізяслава послужила знаком для відновлення сеї завзятої боротьби, страшно шкідливої для Київа.

Ще за життя Ізяслава Вячеслав усиновив Ростислава, і він уважав ся наче другим його соправителем (поки що номінальним): „наші князі Вячеслав, Ізяслав і Ростислав“ казали Юрію Білгородці в 1151 р.²⁾ Скоро вмер Ізяслав, зараз Вячеслав дав знати Ростиславу, аби прибув до Київа, вступити в ролю його дійсного соправителя, а старший Ізяславич — Мстислав, поховавши батька, вернув ся в свій Переяслав, де треба було сподівати ся Половців, висланих Юрієм під проводом Гліба Юрієвича на Переяславщину. З сих обставин, коли в Київі лишив ся сам тільки невдара Вячеслав, задумав скористати Ізяслав Давидо-

¹⁾ Іпат. с. 323. ²⁾ Іпат. с. 298, 300.

вич. Йому видно, не давав спати успіх Всеволода Ольговича в опанованню Київа (прецінь Ізяслав Давидович був репрезентант старшої від Ольговичів лінії!) і він все виглядав нагоди собі також доказати. Коли до нього наспіла вість про смерть Ізяслава, він не гяючи ся, без усяких приготовань поспішив ся з свого Чернигова до Київа. Та його задержали на Дніпровім перевозі та в імени Вячеслава порадили вернутись у Чернігів: „по що ти приїхав, і хто тебе звав? їдь но у свій Чернігів!“ Давидович пояснив, що не бувши на похороні Ізяслава, хоче поплакати тепер на його гробі. Але Вячеславу і його боярам сей побожний замір не промовив до почутя й вони не пустили Давидовича, а для оборони Київа прикликали Святослава Всеволодича.

Слідом наспів Ростислав. Його прийняли в Київщині з великими симпатіями. Вячеслав відновив з ним умову, яку мав з Ізяславом: „сину, я вже старий, всіх справ не можу порядкувати, передаю тобі все те, що мав у своїй управі Ізяслав, ти ж уважай мене своїм батьком і віддавай мені ту честь, яку показував мені Ізяслав, уважаючи мене своїм батьком; а мій полк і дружина — в твоїм розпорядженню“. Княне оголосили Ростислава своїм доживотнім князем, з тим, щоб він заховував практику Ізяслава в відносинах до Вячеслава: „як брат твій Ізяслав шанував Вячеслава, так і ти шануй, а Київ твій поки твого життя“. Сі слова Киян показують, що вони не хотіли Юрія ніколи бачити на київськїм столі, а князюванне Вячеслава уважали тільки номінальним. Святославу Всеволодичу, за те що він „постеріг йому волость“, Ростислав дав Турово-пінську волость.

Але Ростислав — побожний, дуже справедливий і повний поважання для всяких традицій, був лихою заміною Ізяслава в тих тяжких, неспокійних обставинах. Се прийшло ся Киянам відчутти зараз. Ізяслав Давидович, не встигну захопити собі Київа несподіванкою, входить в союз із Святославом Ольговичом і Юриєм; вони в двох кличуть Юрія, аби йшов на Україну, правдоподібно — надіючи ся собі скористати в боротьбі Мономаховичів. Юрій дійсно вибрав ся на ново походом на Київ. Отже сильна туча збирала ся над Ростиславом.

На сам перед треба було боронити Переяслав від Половців. Ростислав вислав у поміч Мстиславу сина, збирав ся слідом і сам, але пострашені перед тим Половці забрали ся, не ждучи його. Сей успіх осмїлив Ростислава, й він постановив як борше налясти на Ізяслава Давидовича, поки не наспів Юрій — „або прогнати його або примусити до згоди“. Та коли Ростислав був

в сім поході вже за Вишгородом, наспіла до нього вість, що Вячеслав нагло вмер у Київі, попіячивши з дружиною. Ростислав, полишивши військо на місці, на борзї вернув ся до Київa, поховав Вячеслава, роздав все майно його на церкви та на старців адивувавши Киян своєю безкористністю¹⁾, і борзенько вернув ся назад до війська, щоб іти на Чернигів. Та при тім чи з посьпіху, чи покладаючи на попередні заяви Киян, він не „утвердив ся“ з людьми, і бояре радили йому кинути похід, вернути ся до Київa й „утвердити ся“ з київською громадою, супроти того, що смерть Вячеслава робила Ростислава з соправителя дійсним князем; се вони уважали потрібним особливо з огляду на перспективу боротьби з Юриєм; очевидно, треба було запевнити ся, що громада стане в ній по стороні Ростислава²⁾).

Але Ростислав сього не послухав і пішов таки під Чернигів. З ним був Святослав Всеволодич й Ізяславич Мстислав, але вибрались вони з незначним військом. Приступивши під Чернигів зажадали вони від Ізяслава Давидовича присяги, що він вирікаєть ся Київa. Але Давидович, закликавши собі Половців, а значучи, що Юрий уже рушив у похід, відмовив їм дуже рішучо. Коли другого дня прибула велика половецька орда, Ростислав перестрашив ся, зачав робити неможливі пропозиції, всього вирікати ся: „почав просити згоди у Ізяслава, даючи свій Київ і Мстиславів Черяяслав“. Мстислав, довідавши ся про се, покинув невдячного стрія. Половці напали на Ростиславове військо — воно кинуло ся тікати. Ростислав, ледви не наложивши головою серед безладної утечі, втік просто в Смоленськ; його київське князюванне

¹⁾ „Покликав мужів (бояр) батька свого Вячеслава, тивунів і ключників, і казав їм позносити майно батька свого перед себе: убрание, золото, серебро і зібравши то все, почав роздавати по монастирях, по церквах, по затворах, бідним, і так роздав усе, а собі не взяв нічого, тільки взяв честний хрест собі на благословенне, а решту майна відложив на поминанне, чим сьвічку й просфору по нім (на парастасах) відправити“ — Іпат. с. 326.

²⁾ „Се Богъ поялъ стрія твоего Вячеслава, а ты ся еси еще с людьми в Киевѣ не утвердилъ: а поѣди дѣше в Киевѣ таже с людьми утверди ся, да аче стрій придетъ на тя Дюрги, пояѣ ты ся с людьми утвердилъ будеши: годно ти ся с нимъ умирити — умиришися, пакы ли — а рать зачнеши с нимъ“ — Іпат. с. 326. Тут може бути мова про формальний акт потвердження Ростислава на київськїм столі Киянами, або про зміцненне свого становища самою практикою — дати привикнути Киянам до нового князя, прихилити їх до себе.

трівало лише кілька день¹⁾. Мстислав забрав на борві з Переяслава свою родину й подався на Волинь у Луцьк (в Володимирі засів його стрий Володимир).

По сім наглім і несподіванім розгромі Мстиславичів Київ зістав ся без князя. Ізяслав Давидович, що зараз по чернігівській битві повикупляв чимало Киян від Половців й повипускав на волю, очевидно — для придбання доброї слави серед Київської громади, зголосив ся слідом до Киян із своєю кандидатурою на князівство: „посла Кьяномъ, река: хочю к вамъ поѣхати“. Кьяне прийняли її, боячись половецької орди Давидовича, аби не пограбила їх. „Бо тоді було тяжко Кьянам: не лишилось у них в Київі ні одного князя, і вони послали до Ізяслава єпископа юрівського Демяна, кажучи: „їдь у Київ, нехай не пограблять нас Подовці, ти наш князь — їдь!“ Ізяслав в'їхав у Київ і сів на столі“. Переяслав віддав він Юриєвичу Глібу, правдоподібно — надіяв ся тим піддобрити ся до його батька, котрого так ненавручно закликав на свою голову до походу на Київ.

А Юрій тим часом ішов уже. Довідавши ся по дорозі про катастрофу Ростислава, він скрутив на Смоленськ. Ростислав вийшов з військом, але супроти останніх змін, усунення Мстиславичів від Київа, Юрій змінив свою політику й хотів союзу з Мстиславичами. Між ними справді уложено союз: „цѣловаста межю собою хрест на всей любви“. Ольговичі обидва теж стали по стороні Юрія, і Святослав радив Давидовичу, аби добровільно передав Юрію Київ. Супроти такої ситуації Ізяслав Давидович не мав ніякої можливости боротьби, але ніяк не міг зректи ся Київа, „бо йому улюбив ся Київ“, як поясняє літописець. Нарешті як Юрій підійшов під Київ, Ізяслав Давидович вислав до нього послів з перепросинами: „хиба я сам їхав у Київ? посадили мене Кьяне; не роби мені шкоди, маеш Київ“. Юрій увійшов у Київ — було се „на верьбницу“²⁾. Літописець каже, що його „прийняла з радістю вся Руська земля“, але супроти недавніх замірів її зовсім виключити Юрія від київського стола ся радість досить непевна і правдоподібно належить Юриєвим прихильникам тільки, або — була удавана³⁾.

Юрій опирав ся, на союзі з Ростиславом і Ольговичами. З Давидовичем же він хоч і помирился, але той не покинув своїх

¹⁾ По Новгородській літописи — він просидів у Київі тільки тяждень — с. 139. ²⁾ 20/III. 1155.

³⁾ Іпат. с. 323—329, Лавр. с. 324—7, 1 Новг. с. 140.

плянів на Київ і при кожній нагоді був готовий спробувати щастя знову: він тогож року ще був хотів підмовити Святослава Ольговича на сю війну, тільки Святослав не схотів. До дітей Ізяслава Мстиславича Юрій з початку поставив ся ворожо: він не тільки відібрав від Мстислава Переяслав і Погорину, але в силці з його стрием Володимиром і Ярославом галицьким хотів вигнати його і з Луцька; тільки се не вдалось. Потім Ростислав помирив Юрія з своїми братаничами, хоч помирненне се було не дуже щире: Мстислав навіть не поїхав на споряджений Ростиславом родинний з'їзд, кажучи, що Юрій його зловить, і дійсно сей союз розпав ся дуже скоро.

Тимчасом Юрью були потрібні союзники. Ізяслав Давидович знову збирав ся до походу, а з Половцями — своїми давніми союзниками, Юрій теж розсварив ся. Зібравши в Києві Мстиславичів з їх полками та спровадивши ще від свого зятя Ярослава галицького помічне військо, Юрій зробив певну демонстрацію по адресу своїх ворогів. Тоді саме Половці прийшли були ордою в Переяславщину „на мир“, — торгувати ся про дарунки, а еventуально — грабити; Юрій отже з своїми союзниками і їх полками пішов у Канів і сюди запросив Половців „на мир“. Се мало свій ефект — Половці вислали своїх на розглядини й зміркувавши ситуацію, пообіцяли прийти, але натомість забрали ся скоренько назад в степ. Давидовичу Юрій з братиею запропонували присягти на згоду, а инакше заповіли йому візиту в Чернигові¹⁾. Давидович зараз присягнув. Потім Юрій мав ще з'їзд з Святославичами, дав їм деякі городи(а у Ізяслава Давидовича висватав доньку за сина Гліба; одно слово — „уладив ся“²⁾).

Я вгадав тут за Половців. Двадцять літ минуло від часу, коли Мстислав Великий заганяв їх „за Волгу й Яїк“, двадцять літ — повних внутрішніми війнами руських князів, що раз у раз уживали в сих війнах Половців, наводячи їх на руські землі. Для деяких князів — як для Всеволода і Святослава Ольговичів або для Юрія — Половці були постійними, трохи чи не найважнішими союзниками, і Половецька орда була завжди на поготові на такі заклики, бо участь в сих війнах давала їй можливість спустошити землі не тільки ворогів, але й союзників. Треба пам'ятати ненависть Руси до сих степових ворогів і їх спустошень, щоб розу-

¹⁾ „Хочеш ли к нам прити (вар.: вйти) у мир? или се мы к тобѣ“ (Іпат. с. 131).

²⁾ Іпат. 329—331, Лавр. с. 327—9, Воскр. I с. 63—4.

міти, яке прикре, неморальне вражіння робило се „наводжуванне“ Половців князями, особливо по недавній славній боротьбі з ними, як воно відвертало від тих князів нарід. Оповідаючи про оборону Києва 1151 р., літопись згадала, що в тій битві забито Севенча Боняковича, дикого Половчина“, сина славного Боняка: він мав охоту: „рубнути Золоті ворота, як його батько рубав“¹⁾. З того, що літопись сей факт занотувала, видно, що його зауважили сучасники, — і як то мусів їм здаватись сей Бонякович, приведений руським князем, сином того Мономаха, що свою популярність завдячував боротьбі з Половцями, — на те, аби „рубати Золоті ворота“. „О горе таковимъ княземъ!“ кличе оден з літописців²⁾ з поводу одного з таких походів з Половцями, де вони собі „наповнили руки“, — і се „горе!“ пригадує нам епітет Гориславича, даний в Слові о полку Ігоревім, в 2-ій пол. XII в., давньому герою таких походів Олегу Святославичу.

Але на тім не кінець!

Сі неустанні походи на руські землі з ініціативи самих князів заохочували Половців до нападів і спустошень на власну руку. По кількадесятьлітній перерві знову розпочинають ся їх напади на руські землі В Никонівській компіляції маємо звістки про половецькі напади під 1149 і 1150 р.; під 1153 р. читаємо в літописи, що Половці „пакостили“ на Посулю; 1155 р. вони напали й спустошили Поросє. Тоді Василько Юриєвич з Берендичами погромив їх, і забрав де що у неволю; з сього потім вийшла суперечка: Половці просили випустити їх земляків, що їх при тім взяли в неволю Берендичі; Юрій хотів се зробити, але Берендичі спротивились: „ми, сказали вони, свої голови складаємо за Руську землю“. Половці були незадоволені, але згадана вище демонстрація Юрія примусила їх сховати своє незадоволення до ліпших часів. Одначе половецькі напади й спустошення від того часу йдуть далі й доходять при кінці XII в. дуже великих розмірів.

Але вернімо ся до Юрія. Його згода з родиною Ізяслава Мстиславича тривала не довго. Мстислав відібрав Володимир у свого стрія Володимира. Юрій схотів скористати з сього, щоб здобути Володимир для свого братанича — Андрієвича Володимира, бо з його батьком мав звістну вже нам умову. З великими силами приступив він під Володимир, але облога зовсім не

¹⁾ Іпат. с. 299.

²⁾ Кенітсберський й Академічний кодекс Лавр. л. — с. 303.

удалась, і Юрій мусів ні з чим вертатись назад. Не знати чи сей факт, чи ще якісь інші — вплинули й на Ростислава: він теж відвернувся після сього від Юрія. А в тодішній політиці він значив чимало: його протекції шукали різні князі — як рязанські, як сини Володимира Давидовича, а й Новгородці як раз перед тим посадили його снів у себе на князівство. На початку 1157 р.¹⁾ Ростислав разом із Мстиславом укладають союз з Ізяславом Давидовичем — звернений, очевидно, против Юрія. Доказ сам по собі не дуже мудрий, бо відкривав Давидовичу дорогу до київського стола, і його можна толкувати лише сильним роздраженням на Юрія — чи за той його волинський похід, чи за новгородську політику, де партія Мстиславичів боролася з партією Юрія і саме тоді взяла над нею гору. Чи саяк чи так, проти Юрія сформувалася дуже сильна коаліція. Та в сам день як Ізяслав вибрався на нього з Чернигова походом, привезли йому звістку, що Юрій вмер, — вмер досить несподівано: пив на пиру у одного з бояр, ровхорувався з того й за п'ять днів умер — 15 мая 1157 р.²⁾

В Києві зараз почалися розрухи. Нарід пограбив двори Юрія, в місті й за Дніпром, також двір його сина Василья. Суздальців, себ то приведених Юриєм із Суздальської волости бояр і дружину, побивали по містах і селах та грабили їх майно. Юрій був, безперечно, непопулярний в Київщині. На се, певно, впливав і дійсно несприятливий його характер — сухо егоїстичний, позбавлений якоїсь благородности, великодушности, і його конкуренція проти симпатичних народу кандидатів — Мстиславичів, і його половецька політика. Прихожі Суздальці могли теж дати ся в знаки Киянам.

Правдоподібно, ці розрухи були причиною, що настрашені ними заможніші київські верстви удали ся до того з київських претендентів, що був найбливше під рукою — до Ізяслава Давидовича, та закликали його до Києва. Так каже літописець: „приїхали до Ізяслава Кияне, кажучи: їдь, княже, до Києва, Юрій умер“, і се запрошення, мині здасть ся найправдоподібніше так толкувати. На четвертий день від смерти Юрія Ізяслав прибув до Києва. Чернигів він, видко, хотів був при тім задержати собі, але мусів

¹⁾ Почавши від 1156 (1157) року Київська літопись знову спішить ся на один рік, як видно з поданих нею під 1158 р. означень днів. Лавр. і 1 Новг. мають роки добрі.

²⁾ Іпат. с. 334—6, Лавр. с. 329—30.

передати Святославу Ольговичу; Святослав Всеволодич дістав Новгород Сіверський — попередню волость Святослава Ольговича; значну частину чернігівських волостей Ізяслав лишив собі¹⁾, і відносини до нього чернігівських князів через се не були щирі. Відносини Ізяслава до Мстиславичів на разі були добрі: очевидно, вони вперед пристали на те, що Давидович сяде в Київі. Але він таким чином перебував київський стіл у Ростислава, і тепер, коли не було вже Юрія, се мусіло бути дуже прикро Мстиславичам. Ситуація була дуже дражлива, і не диво, що відносини поспували ся дуже скоро.

Насамперед порвало ся між Ізяславом Давидовичем і Мстиславом Ізяславичем. Скоро по своїм переході до Київa Ізяслав Давидович задумав здобути Турово-пінську волость для Мстиславича Володимира, вигнаного з Володимира. Йому помагав Ростислав і менший брат Мстислава Ярослав, але сам Мстислав не пішов, і можемо догадуватись, що ціла ся справа не була йому милою, бо тож він вигнав Володимира з Володимирської волости. Але иншого наслідку окрім сього подражнення похід поки що не мав. Слідом Ізяслав посарив ся з Ярославом галицьким, своїм союзником. Причиною був галицький претендент — Іван Ростиславич, призвищем Берладник. Як він тікав з Галичини прийняв його до себе Всеволод Ольгович; потім він жив у Святослава Ольговича, потім у Ростислава смоленського й Юрія. Від Юрія Ярослав галицький зажадав, аби видав Івана, і Юрій його хотів був видати, але духовенство умовило його, й він тільки арештовав Івана й відіслав в Суздаль. На дорозі визволив Івана Ізяслав Давидович²⁾. Може він думав тим тримати в залежності від себе Ярослава, але Ярослав був не з таких. 1158 р., коли Ізяслав Давидович був уже в Київі, Ярослав знову зажадав собі свого кузена від нього й зробив на Ізяслава дипломатичну пресію: угорський король і в. кн. польський, Ростислав смоленський, Ізяславичі волинські, обидва Ольговичі й ще деякі дрібнійші князі прислали своїх послів разом з послом Ярослава, жадаючи, аби Івана видано. Ізяслав Давидович мав відвагу не послухати, але Іван по сій історії не відважив ся далі сидіти в Київі, пустив ся в степи і попробував здобути собі за помічю Половців галицьке Покутє, але се не удалось, й Ізяслав закликав його назад до Київa³⁾.

¹⁾ Іпат. с. 343.

²⁾ Було се в р. 1156 — Іпат. с. 335; про попередню його одисею Берладника — іб. с. 237, 239 і нивше в гл. VII. ³⁾ Іпат. с. 341.

Для годинної політики цікаво, що в сій дипломатичній маніфестації Ростислав і Ольгович виступили против Ізяслава; отже ситуація його була не весела. Ярослав по тім став збиратись походом на Ізяслава, і його піддержав Мстислав Ізяславич з братами, задумуючи відібрати при тій нагоді Київ у Ізяслава. Але Ізяславу ще удало ся помирити ся з Ольговичами, і се вплинуло на Ярослава: він відложив похід. Та перспектива сього походу через те не зникла, й Ізяслав, покладаючи ся на вісти, що приходили до Івана з Галичини, — що його кликали туди й обіцяли стати по його стороні против Ярослава, задумав випередити своїх ворогів і здобути для Івана Галичину: се було б, розуміть ся, йому дуже важно для приборкання Мстислава з компанією. Святослав Ольгович одначе рішучо не радив йому влязати в сю справу, і вони нарешті пересварили ся на тім пункті знову. Невважаючи на се Давидович не покинув свого пляну, хоч мав до помочи тільки Половців. Але його єороги були проворнійші, й коли він збирав ся з походом на Галичину, вони вже йшли на Київ, і йому прийшло ся подумати замість походу про оборону.

Оборона пішла лихо. Мстислав встиг захопити відразу Білгород. Ізяслав Давидович обложив його в Білгороді, але чорно-клубуцькі старшини що були з Ізяславом, увійшли в переговори з Мстиславом, пропонуючи свою поміч і вигоргувавши собі від нього „по ліпшому городу“ в державу, перейшли з своїми полками до Мстислава. Давидович після сього стратив надію на успіх і утік за Дніпро, а Мстислав з Ярославом галицьким увійшли в Київ, — се було при кінці 1158 р.¹⁾ Мстислав заграбив майно Ізяславової дружини, й відіслав на Волинь, але Київа собі не взяв: він ще перед походом із своїми союзниками присягнув Ростиславу, що Київ передадуть йому, й тепер вони послали до нього.

Ростислав одначе не спішив ся. Він підозрівав, що Мстислав готує для нього ролю Вячеслава — номінального київського князя, а реальну власть хоче зіставити собі. Воно й дуже можливо, що памятаючи перший, неадарний виступ Ростислава, Мстислав мав такі пляни. Але Ростислав на них не приставав. Він прислав таку декларацію: „коли ви мене кличете щиро, я піду, але „на свою волю“, з тим щоб ви мали мене за батька по щирости та були мені послушні“. Як на перший приклад вказав, що він не признає митрополита Клима, поставленого за Ізяслава Мстиславича без порозуміння з патріархатом, і жадає відновлення давніших

¹⁾ 22 грудня. Іпат. с. 344.

відноши до патріарха. Сей факт сильно зачипав Мстислава, бо присланий з Царгорода, за часів Юрія, новий митрополит положив був клятву на Ізяслава, Мстиславового батька. Переговори йшли довго, і минуло кілька місяців, нім відносини були полагождені, і в справі митрополії прийшло до компромісу. Аж на Великдень 1159 р. Ростислав прибув у Київ¹⁾. За свої праці й заслуги Мстислав, правдоподібно, тоді вже дістав ті волости, що бачимо у нього два роки пізніше — Білгород, Треполь і Торчеськ²⁾.

Завдяки тому, що Ізяслав Давидович пересварив ся з Святославом Ольговичом, вийшов тісний, хоч і не довгий союз між Святославом і Ростиславом. Се дало Ростиславу певне й самостійне становище і супроти Ізяслава, і супроти Мстислава, що міг дійсно мати теж свій плян, здобуваючи Київ стрієви. Крім того і Ярослав галицький помагав Ростиславу — з огляду на Ізяслава Давидовича, чи властиво — на Івана Берладника. Давидович не кидав своїх плянів на Київ, але зістав ся цілком одиноким; його союзниками лишились тільки братаничі — дрібні князьки, сини Володимира Давидовича, ще менше значні в політиці прихильники Івана Берладника, та Половці — властиво одинока підпора. Його похід на Чернігів не мав успіху, і він міг тільки вести дрібну, партизанську війну з своїми противниками: Берладники пограбили важне для київської торгівлі Олеше; Половці під проводом Ізяслава пограбили Чернігівщину, потім Смоленську землю, де забрали більш десяти тисяч людей у неволю. Навіть його „синовця“ Святослава (сина Володимира Давидовича) Святослав Ольгович примусив відступити від стрія.

Ізяслав уложив ще союз із сином і спадкоємцем Юрія Андрієм, але Андрій поки що мав досить роботи дома й давав Ізяславу зовсім невзначну поміч.

Але приятель Ростислава з Святославом тривала не довго. Хоч характерами вони добре підходили до себе (Святослав, скільки знаємо, теж був честний і характерний чоловік), але ся приятель так противила ся всім княжим і земським традиціям, що бояре дуже скоро пересварили своїх князів. Святослав сам лишив ся нейтральним, але його сини й братаничі стали діяльними помічниками Ізяслава Давидовича, і він з ними та з Половцями розпочинає вже походи і на Київ. Перший³⁾ урвав ся на вступній облові Черяслава: Гліба Юриєвича, що сидів у Черяславі, Давидович хотів змусити, аби

¹⁾ Іпат. с. 336—345, Лавр. с. 331. ²⁾ Іпат. с. 357. ³⁾ Десь при кінці 1160 р.

йшов з ними на Київ, почав облогу Переяслава, але тимчасом рушив у поміч Глібу Ростислав, й Давидович подав ся назад, залишивши упрянований похід на Київ. Але на початку 1161 р., спровадивши собі велику орду Половців, він пішов знову — вже просто на Київ.

Перейшовши Дніпро під Вишгородом, Ізяслав Давидович приступив до Київа від півночі і ставши тут табором „в лозах“, почав ладити ся до атаки. Ростислав, видно, не сподівав ся нападу і не стягнув ніяких військ, що більше — здасть ся між самими Киянами не було до нього щирої прихильности. Принаймні з літописи довідуємо ся, що Ростислав був посадив чимало Киян до вязниці за якусь „крамолу“ — бунт¹⁾. Ростислав пробував боронити палісади, що йшли „від Гори до Дніпра“, хоронячи Поділ, але військо Ізяслава ударило сильно, „страшно було дивитись, наче страшний суд“, каже літописець, і в завязтій битві стало перемагати, почало прориватись в місто, рубаючи палісади, і військо Ростислава почало тікати. За порадою дружини Ростислав вийшов із міста: відступив у Білгород, аби там приготувати нові сили, стягнувши союзників і Чорних Клобуків. Ізяслав Давидович вийшов до Київа і засів на київській столі — в третій раз, але також ефемерично як і попередні рази; сповнивши князівські церемонії в Київі, він пішов слідом на Ростислава і обложив його в Білгороді. Але Ростислав приладив ся до оборони, попалив острог, а білгородський замок був сильний. Облога потягнула ся на кілька тижнів, а тим часом Ростислав стягав до себе союзників. Святослав Ольгович умовляв Давидовича помиритись із Ростиславом, але той дав характеристичну відповідь: „братія моя вернеть ся в свої волости, а мині куди вертати ся? в Половеччину не піду, у Вирі (дрібній волости на Посемю, що йому лишилася) з голоду вмerti не хочу, — ліпше мині тут умерти“¹⁾.

І йому дійсно прийшло ся наложити головою в сій кампанії. По трох тижнях облоги прийшла вість, що Мстислав з великими силами йде в Волини виручати Ростислава. Половецькі мародери зобачили його передові полки й привезли сю вість Давидовичу. Той так настрашив ся, що зараз кинув облогу й кинув ся тікати

¹⁾ В Іпат. (с. 363) трохи не ясно: Ізяслав, увійшовши до Київа, „всімъ дасть прощєнє Кияпомъ, ихъже бяху изомали“, виходило б, що се взяті в неволю на війні (так і думали деякі), але в Воскр. (I с. 74) п'якше, і я думаю, що се автентична звістка, а в Іпатськ. вона стала неясною через скорочення: „опроста всѣхъ Киянъ, ихже бѣ помялъ Ростиславъ въ крамолѣ“²⁾ Іпат. с. 354.

до Київа. Але Мстислав наспів слідом і злучивши ся з полками Ростислава, що вийшов з замку, пішли погонею за Давидовичем. Незадовго чорноклобуцька кіннота Мстислава дігнула обози, а потім і полки Давидовича й почала рубати й ловити утікачів. Під Київом Чорні Клобуки дігнули й самого Давидовича, оден рубнув його шаблею по голові, другий пробив його списом, і Мстислав з Ростиславом, наспівши з полкам, застав його ледво живим. Ростислав, плачучи став дорікати йому, що він привів до сього своєю захланністю — невдоволивши ся Черниговом, хотів відібрати Київ, а взявши Київ, хотів і з Білгорода його вигнати. Але Давидовичу було вже не до оправдань, він попросив лише напити ся води, й умер на місці. Літописець, оповідаючи сю пригоду, додає, що підчас облоги Білгорода „бысть знамение въ дунѣ страшно и дивно“, й описавши його докладно — між пньшим, що на місяці бачили „наче два вояки били ся на мечах, і одному кров з голови йшла, а другому текло біле як молоко“, додає, що старі люде витолкували, що се знаменіє яко „не благо — провіщає княжу смерть, як воно й стало ся“¹⁾.

Смертю Ізяслава Давидовича закінчила ся друга стадія в великій боротьбі за київський стіл. На закінченє її огляду я мушу згадати за відокремленне двох земель, що наступило серед гуку сеї боротьби. Подібно як підчас боротьби за Київ Мономаховичів і Ольговичів в 1130-х рр. еманципував ся з під власти київських князів Новгород, а Полоцька земля відновила у себе свою стару династію, увільнивши ся від власти Мономаховичів, так в 50-х рр., серед боротьби Мономаховичів з Ізяславом Давидовичом відокремили ся ще два київські аннекси — землі Турово-пинська і Переяславська. Про се буде ще мова в особних оглядах сих земель, а тут я мушу про се згадати, о скільки сї факти були звязані з загальним політичним житєм українських земель.

Земля Туровська від часів Святиполка, а Переяславська від Мономаха уважали ся наче придатками до Київа, „київськими волостями“, як Всеволод Ольгович зве Туров, і при перемінах на київськїм столі *jure caduco* переходили з рук в руки, з одної династії до другої. Се завсїди було дуже немило народу, і кожда земля змагала до того, аби відокремити ся, здобувши для себе осібну династію, котра б її трималась. Переяславці вибрали собі Юрия, чи властиво його сина Гліба. Не знати — скільки тут було їх

¹⁾ Іпат. с. 345—354, Лавр. с. 331, Воскр. I с. 71—5 — вона має тут деталї пропущені в Іпатській, а повторені також і в Нікон. I с. 220.

власної ініціативи, власного вираховання і скільки вплинули тут заходи самого Гліба, що осівши ся в сусідстві — в Остерському городку, правдоподібно, сам увійшов у зносини з Переяславцями і там витворив собі партію. Але чи була вона на разі не дуже ще велика, чи — ще правдоподібніше Мстислав Ізяславич, що сидів тоді в Переяславі, мав занадто сили як на неї, і вона бояла ся активно виступити — досить, що Мстислав держав Переяслав в руках, і хоч Гліб двічі ходив під Переяслав на заклик Переяславців, але Мстислав його обидва рази прогнав, і Переяславці не зрадили його в битвах¹⁾. Але як прийшов Юрій з більшими силами (1149), Переяславці перейшли до нього і по тому все тримали ся його: се видно, як порівняти становище Киян і Переяславців у війні Юрія з Ізяславом: Кияне самі переходять до Ізяслава, скоро він з'явиться на „руським“ ґрунті, з Переяслава Юрія треба вибрати силоміць²⁾. Одначе Переяславці мусли прийняти ще раз Мстислава³⁾ і тільки 1155 р. дістали Гліба Юревича вже на постійно — він просидів у них до 1169 р., а по собі зіставив сина Володимир⁴⁾. Особливо одначе заслуги Переяславців в виробленню сього status quo не було: князі самі дали Глібови спокій відразу.

Більше сили й витривалости, ніж слабе і виставлене мов горох при дорозі Переяславське князівство, показала в аналогічній справі земля Турово-пинська. Вона була отчиною Сьвятополка, але по його смерті взяв її собі Мономах, і в руках Мономаховичів вона зістала ся більш як 40 літ, з невеликими перервами. В 1157 р. з'явив ся тут Юрій Ярославич, син Ярослава Сьвятополковича, нещасливого волгинського князя. Де він був перед тим не знати; в 40-х роках бачимо його на Волині, запеклим ворогом Ізяслава Мстиславича⁵⁾, правдоподібно — він мав якусь дрібну волость десь в сусідстві Турова. Мабуть зараз по смерті Юрія Мономаховича він відібрав чи просто заняв опорожнену Турово-пинську волость, де за життя Юрія сидів його син Борис⁶⁾. Але йому прийшло ся видержати тяжку боротьбу. Ізяслав Давидович, сівши в Київі, попробував тогож року вигнати Юрія Ярославича, щоб передати сю волость Володиміру Мстиславичу. З дуже значними силами при-

¹⁾ Іпат. с. 253, 255—6, Лавр. с. 302—3 (1148 р.). ²⁾ Іпат. с. 277, 306. ³⁾ Іпат. с. 307. ⁴⁾ Іпат. с. 373. ⁵⁾ Іпат. с. 271, 273.

⁶⁾ Борис агадуєть ся тут іще 1156 р. — с. 335, а вже 1157 р. Ізяслав іде виганяти з Турова Юрія Ярославича. Борис умер потім у Суздалі (Лавр., Воскр. — 1159 р., Іпат. 1159 = 1158); не знати — чи його вигнано, чи сам він покинув Туров.

ступив він під Туров: з ним був смоленський і галицький полк, Ярослав луцький і ще кілька другорядних князів; Юрій все упрашав Ізяслава, щоб він дав йому спокій — „прийняв його в любов“, — але не піддавав ся. Облога протягла ся десять тижнів і закінчила ся нічим: коні почали здихати в війську Ізяслава, і він не помпривши ся з Юриєм, пішов геть¹⁾. Два роки пізнійше прийшло ся Юрпеви витримати новий напад: Мстиславичі з синами Андрія Володимировича обложили його в Турові. Причину, здасть ся, дав до сього сам Юрій²⁾. Але й на сей раз союзники простояли півтретя тижня під Туровом і вернули ся ні з чим³⁾. На сїм його клопоти скінчили ся: Ростислав на другий рік (1161) прийняв Юрія „в любов“ і він ходив разом з полками Ростислава й Ольговичів відбивати Слуцьк від Володимира Мстиславича⁴⁾: він отже оборонив здобуту ним позицію в сучасній політичній системі, і вона була признана в князівськїм сьвіті.

Здобуваючи сю позицію й боронячи її, Юрій, очевидно, опирав ся на співчутє туровської людности. Князь незначний, він не міг би ніколи власними силами відбити ся від таких тяжких нападів. Коли Туровці терпіли довгу облогу, спустошенне околиць, руїну цілої землі й не видавали Юрія, не примусили вийти з міста, піддати ся, як то часто бувало, а „били ся кріпко“ за нього, то очевидно, що їх привязанне до свого „отчича“, їх рішучість — здобути собі свою осібну династию й відокремити ся була дуже велика.

В тїм же самїм часі відокремилась і Волинь, хоч без власної ініціативи, самими обставинами. Тут осїла ся лїнія Ізяслава Мстиславича, судячи по всьому — популярна у волинської людности: на неї дивились як на свою і боронили.

Сим і закінчив ся процес відокремлення земель Київської держави. Зістали ся на далі тільки два князівства, що не мали своїх осібних династій, не становили осібних, замкнених політичних тіл

¹⁾ Іпат. с. 337—8.

²⁾ Під 1160 (= 1159) маємо в Київській літ. (с. 346) фрагмент звістки: „воєва Георгій Ярославич ис Турова“... По тїм наступає фрагмент звістки про похід Ізяслава Давидовича на Святослава Ольговича — пор. Воскрес. І с. 71, і слова: „къ Путивлю“ належать уже до сеї звістки, як видно з порівняннє в Воскр. (в виданню Іпат. літ. вони відділені хибно). Судячи по тїм поході Мстиславичів на Юрія, що наступив слідом, можна з правдоподібністю догадувати ся, що Юрій воював десь на волинськїм пограниччю і тим викликав похід Мстиславичів на Туров.

³⁾ Іпат. с. 349. ⁴⁾ Іпас. с. 356.

з цього погляду, бо були якимсь *bonum nullius* для князів — Київщина і Новгород-Нсков. З Києвом се стало ся через його виїмкову ролю, про котру я казав вище, з Новгородом — через те, що тут роля князя була зовсім відмінна: її б скорше можна прирівняти до ролі президента в республіканській державі, до ресорту котрого належали одначе справи воєнні землі.

Увільнивши ся від Давидовича, Ростислав засів на київськїм столі міцно і спокійно. Мстислав вправді, посадивши стрія вдруге в Києві, щось був розсварив ся з нпм: мабуть забагато хотів від нього. Ростислав тоді зайняв його київські волости, Мстислав хотів розпочати війну, але передумав і помирился, діставши назад свої волости¹⁾. З Ольговичами Ростислав помирился теж; старий Святослав умер 1164 р., а його місце в Чернигові зайняв Святослав Всеволодович; Ростислав, як їх спільний союзник, посередничив між Всеволодичом і синами Святослава Ольговича. З Андрієм Юрєвичом Ростислав мав на початку конфлікт з поводу Новгорода, але й його поладив: син Ростислава зістав ся в Новгороді й далі²⁾. В результаті Ростислав зайняв спокійне, авторитетне й досить впливове становище патріарха „Руської землі“: чернигівські Ольговичі, волинські Ізяславичі, галицький Ярослав, переяславський Гліб, Рязань, Новгород — стояли в сфері його політичного впливу і він ще (се вже в останне) підтримував київську традицію давніх добрих часів: вимагав до себе поважання, аби князі мали його „отцемъ собѣ въ правду“ і „в послушаньи“ ходили, а з свого боку пильнував традиційного обовязку — доглядав справедливости між князями й наділяв волостями ріжних підупалих князів³⁾. Загранична політика його інтересувала мало. Знаємо, що імп. Мануїл, забираючи ся до нової боротьби з Угорщиною, заходив ся притягнути й Ростислава до союзу, й прислав до нього дуже значного посла в сій справі — якогось Мануїла з родини Комненів; та Ростислав показав йому всяку прихильність, але якоїсь діяльної участі в сій війні не взяв⁴⁾.

¹⁾ Тільки замість Треполя дістав тепер Канів, бо Треполь Ростислав віддав Володиміру Мстиславичу. ²⁾ Іпат. с. 355—358, 1 Новг. с. 144.

³⁾ Епізод з Володиміром — Іпат. с. 356, посередництво в чернигівських справах — іб. с. 358.

⁴⁾ Про се оповідає Кінама р. 232—5, при подіях 1164—5 рр., дуже недокладно мішаючи імена князів. Головною метою посольства було відвернути Ярослава галицького від незадовго перед тим розпочатого зближення

За те спокійне князювання дало йому спромогу зайняти ся половецькими справами. Сього вимагали напади Половців, бо навіть ті випадкові звістки, які маємо, вказують на їх часте повторення. 1159 р. Половці набігають в околиці Котельниці (на р. Унаві), того ж року (може по сім нападі) Половців били на Поросю. 1161 р. набігли вони на Поросє, в околиці р. Рута, але нещасливо. 1164 Половці знову набігають на Поросє, і знову їх заскочили, а крім того ще в Ніконівськїм збірнику є до того року згадка про напад Половців, тільки дуже загальна. 1166 р. з Половцями бив ся Олег Святославич, і їх же чуємо в околицях Переяслава. В Ніконівськїм збірнику маємо ще, хоч дуже загальні й шабльонові, згадки про половецькі напади в 1167 і 1168 рр.¹⁾ Крім того вони почали нападати сильно на руські торговельні каравани в степах.

Ростислав одначе обмежив ся тільки заходами чисто оборонними, пасивними. 1162 р. він задобрив („миръ взя“), очевидно — закупив Половців і оженив сина з Половчанкою. Для оборони караванів вислав військо, а десь 1166 р.²⁾ урядив грандіозну демонстрацію: завізав „братию“, „звелівши зібрати ся з усіми своїми полками“, і з цілою армією, а участю дванадцяти князів, вийшов під Канів і тут перестояв довший час, поки перейшли каравани „Гречника“ і „Залозника“ — очевидно, хотів настрашити Половців³⁾. Одно слово, бачимо досить слабї початки того, що більш енергічно розвинув слідом Мстислав: він теж практикував

Галичини з Угорщиною; Кіннам називає його то *Ἐρρόσθλαβος* то *Ἐρμίσθλαβος* (може, як підозрівав нпр. Грот 330 — помішавши його з Мстиславом) і взагалі, видно, не уміє розрізнити руських князів. Здаєть ся, що в тих рїзких іменах треба розуміти в дійсности тільки Ярослава й Ростислава. Те що на вступі говорить ся про давній союз з Візантїєю, належить мабуть до Ярослава, бо про якийсь союз Ростислава з Візантїєю досить трудно думати. Сказане про приязнь з Ярославом треба розуміти про Ростислава. Можливо, що до Ростислава Мануїл і звернув ся з огляду на його приязнь з Ярославом — або вплинув на нього, а при тім се могло стояти також в звязку з тодішніми зносянами Царгорода з київськими князями в справі київської митрополії, і тому Кіннам сюди приплів несподіванно київську митрополію на с. 236; пор. Грота I. с.

¹⁾ Іпат. с. 346, 356, 359, 361, Воскр. I с. 71, Никон. I с. 232 (1164 = 1165 Іпатськ. л.), 236, 239.

²⁾ Під 1168 р. можна констатувати, що Іпатська літопись спішить ся вже о два роки (дата Мстиславового похода на Половців і дати 1 Новгородської); для попередніх років (від 1162 р.) властиво не знати — чи треба відраховувати два чи оден рік.

³⁾ Іпат. с. 357, 360, 361.

подібні походи для оборони караванів, і такий характер мав його пізніший похід під Канів, для оборони „Гречника“, але поруч із тим він практикував і походи в половецькі степи: на початку 1168 р. він ходив разом з Ростиславичами, Ольговичами й іншими князями (літопись рахує дванадцять учасників, окрім самого Мстислава) в степи Угла (Орелі) і Снопорода (туди ж значить, куди ходив за життя батька, 1152 р.), зруйнував їх кочовища і взяв велику добичу. Ольговичі теж вели агресивну боротьбу з Половцями: Святославичі Олег і Ярослав поруїновали 1167 р. половецькі кочовища, користаючи з кріпкої зими¹⁾. Але нові політичні завірюхи, що вибухнули на Україні по смерті Ростислава, перервали сю інтензивну боротьбу з степом і відсунули її аж на вісімдесяті й дев'яності роки XII в.

В колективних походах, уряджуваних Ростиславом і Мстиславом, ми даремно б шукали князів Ростово-суздальської землі. Підчас затишного князювання репрезентанта традицій добрих давніх часів — Ростислава, в ній переходив дуже важний внутрішній процес, що слідом дав ся дуже в знаки й Україні. До тепер Ростово-суздальська область, сей „новий світ“ Слов'янства, ся сьвіжа слов'янська займанщина на фінських ґрунті, не відогравала якоїсь важнійшої ролі: там сиділи молодші князі, для котрих востанню землею була „Русь“ — Україна, котрих мрії крутили ся коло Київа. Юрий Мономахович, що перший надав важніше значінне сій землі, належає ще до сеї категорії князів і вложив всі сили й енергію в те, щоб здобути Київ і на золотім столі київським дожити свого віку. Але по нім наступив його другий син Андрій — чоловік інших симпатій й інших політичних поглядів. Він виріє на Поводжу, і Русь-Україна з її довгою історією виробленими формами життя була для нього і чужа, і несимпатична. Він потайки від батька втік з Вишгорода у 1155 р. до Суздаля, забравши з собою палядіум будучої Московської держави — вишгородську ікону Божої Матери, привезену з Візантії (потім прозвана Володимирською вона послужила головною святощею, палядіумом нових політичних центрів Суздальщини — Володимира і півнійше — Москви). Никонівська компіляція, пробуючи пояснити психологію Андрієвої втіячки з України, добре каже, що його прикро вражала вічна боротьба руських князів, і тягнуло в Суздаль, „яко тамо, рече, покойнѣе естъ“²⁾. І сим кровом Ан-

¹⁾ Іпат. л. 364, 368—370, 1 Новг. с. 148.

²⁾ Іпат. с. 331, Нікон. I с. 204.

дрій розірвав на все свої звязки з Україною. Ставши князем в Ростовсько-суздальській землі, він заходив ся коло того, щоб зміцнити, збільшити свою силу на ґрунті сеї волости, підняти її значінне, надати її першорядний вплив. Він повпгоняв своїх братів і братаничів і вістав ся „самовластьцем“ у своїй землі. Порозганяв він і виднійших бояр свого батька — правдоподібно занадто впливових і претенсійних як на нього. В противність старим центрам землі, з їх сильнійше розвиненим громадським життям, діяльністю віча, земською аристократією, він протегував нове „мизинне“ молодше місто — Володимир, його зробив своєю столицею і всякими способами прикрашав. Пізнійше і звідти переніс він свою резиденцію в новий городок Боголюбий, ним самим збудований під Володимиром. Аби усунути впливи київської митрополії, він заходив ся коло засновання осібної митрополії у себе; се йому не удало ся, але своїх єпископів він держав остро і скидав з катедри одного по другім¹⁾.

В результаті утворила ся дуже сильна, автократична власть, і опираючись на неї Андрій зажадав для себе першого місця в руській політичній системі. Досі се робило ся так, що князь-кандидат в премієри добивавсь київського стола. Андрій по своїй родинній позиції і своїм силам теж міг би се осягнути, але він має инший плян: він заходить ся коло того, аби з свого князівства зробити новий політичний центр руської системи. Може бути, він бачив, що Київ вже вижив своє, упадає, ще правдоподібнійше — що йому не симпатичні були самі історичні традиції, звязані з Київом, увесь політичний устрій України — ся безконечна ієрархія рівноправних (в принципі) князів, сі родинні рахунки й патріархальні відносини, впливи боярства і політична роля громад. Переробити се — не було надії, й Андрій змагає до того, аби знищити, понизити Київ, а бути сеніором руських земель у своїм Володимирі. Він умисно руйнує Київ, і підірвавши тим його престиж, хоче на далі розпоряджати ним з своїх ростовсько-суздальських країв, передаючи його підручним, другорядним князям. Се, правдоподібно, в результаті викликало б нові замішання, нові руїни Києва, але смерть заскочила Андрія і не дала розвинути свого пляну до останку. Одначе й зроблене ним мало важне значінне:

¹⁾ Іпат. с. 338, 356—7, 377. Нікон. I с. 220, 222 і далі. Лист мятрарха, поданий тут, має, очевидно, піанійші додатки; коротша його версія, більш певна — в Рус. Ист. Библиотеці VI ч. 3; про сей проєкт володимирської митрополії мова ще далі в III томі гл. 3 нашої Історії.

Київу дано рішучий удар, Володимир на Клязмі став другим політичним центром Східньої Європи. А зручний спадкоємець Андрієвої політики — його брат Всеволод повів далі його пляни — понижати Київ і на його рахунок підіймати свій новий центр.

До самої смерти Ростислава Андрій стояв осторонь і навіть уступав йому (в новгородськiм конфлікті). Політична система Руси виглядала добре урівноваженою і було б ризиковно пробувати її захитати. Може з рештою бути, що й особа Ростислава — справедливого, побожного, оборонця всяких традицій, політичних і церковних, мала певне поважання навіть і у такого „свобідного від лабобонів“ чоловіка як Андрій. Але обставини змінилися зараз по смерті Ростислава — розпочалась нова, досить довга (звичайно десятилітня, від 1167 до 1181 р.) стадія замішань — власне навіть не боротьби, а хронічних замішань, і Андрій не загаяв її використати для своїх плянів.

На початку 1167 р.¹⁾ вмер Ростислав, вертаючи до Київа з своєї подорожі в Новгород, куди їздив мирити сина з Новгородцями. Почувши повний упадок сил, він спішився в Київ, бажаючи постригти ся перед смертю в Печерськiм монастирі й гірко дорікаючи своєму духовнику, що стримував його від довшого часу від постриження, про котре Ростислав думав вже від довшого часу, — не доїхав і вмер недалеко Смоленська.

Його наступником в Київі по всякій імовірності ще за життя його загально признавав ся Мстислав, що двічі посадив на київський стіл сього самого Ростислава. З тим, мабуть, і був переданий йому ще за життя Ростислава один з найважніших київських пригородів — Білгород. Коли прийшла звістка про смерть Ростислава, князі, що сиділи на різних волостях Київщини: Володимир Мстиславич та Ростиславичі Рюрик і Давид, післали до Мстислава заклик на київський стіл. Такі ж запросини він дістав від Киян і від Чорних Клобуків. У Киян він дійсно мав щирю популярність і симпатії, але чорноклобуцька старшина при тім політикувала і пильнувала різних своїх особистих інтересів. Мстислав був так певний себе, що сам не спішився до Київа, а поручив „посидіти“ там своєму братаничу та послав туди свого тивуна. Але справа не була так проста. Князі, відступаючи Мстиславу київський стіл (а між ними було й два стріи його — Володимир Мстиславич і Володимир Андрієвич, що уступали Київ

¹⁾ 14 марта — Іпат. с. 362.

„молодшому“!), за сю уступку ждали нагороди. Між ними уложила ся „твердь“ — союз для того, аби вимогти від Мстислава волости за свою неутральність: Володимир Мстиславич бажав для себе всього Порося, Володимир Андрієвич — Берестейської волости; до них прилучив ся ще брат Мстислава Ярослав луцький, що хотів, аби брат передав йому Володимир, та Ростиславичі — їх претензії нам ближше незвістні. Але Мстислав на компроміси з ними йти не схотів. Він взяв помічні полки з Галичини, з Польщі, від кн. городенських і пішов на Київ. Чорні Клобуки прилучили ся до нього. Претенденти сховались у Вишгород. Мстислав увійшов у Київ, де його стріли Кияне, і він уложив „ряд“ з князями, що стояли по його стороні, з дружиною й громадою — всіми чинниками тодішнього політичного життя. Після того приступив до Вишгорода. Обложені князі пішли на уступки й помирили ся з Мстиславом. Володимир Мстиславич дістав Котельницю, Давид Вишгород, Рюрик Овруч, Володимир Андрієвич теж щось дістав¹⁾, і Мстислав, уладившись, вернув ся до Києва²⁾.

Але ся побіда Мстислава і вимушена покора князів зовсім не устали добрих відносин. З початку виникло, що Володимир Мстиславич собі бажав київського стола: прецінь він мав не менші права княжити, як і Ростислав, котрому двічі був відступив київський стіл той самий Мстислав; тільки сил Володимиру бракувало. Коли його пляни вийшли на верх, він вирік ся їх, але слідом деякі чорнокобучькі старшини стали підбивати його до плянів на Київ, і він піддав ся їм і почав ладити ся до походу. Се був одначе о стільки отчайдушний плян, що власні бояре відступили від Володимира, коли довідали ся про сей плян: „се ти без нас вдумав, і ми з тобою не поїдемо, — ми того не знали“, сказали вони йому й кинули його. Але Володимир не послуухав сеї остороги; лишивши ся сам лише з отроками, він сказав: то се будуть мої бояре (ті отроки), й поїхав лучпти ся з Чорними Клобуками до походу. Але ті, побачивши його з таким бідним двором, вирікли ся його: побачивши, що він їде сам, сказали: „ти нам казав, що за тобою всі брати, а деж Володимир Андріє-

¹⁾ Іпат. с. 367⁷, 371²⁷, 372⁸⁻¹⁰.

²⁾ В Іпатській маємо для повороту Мстислава до Києва дату 15 мая, понеділок, 1169 р. В дійсности сей день вказує на 1167 р., що й маємо в Лавр. і Новгород. Він і служить ключем до хронології сих років, разом з датою походу Мстислава на Половців (1168 р.) і датою київського погрому (1169 р.). В Хлебн. і Погод. кодексах, в Воскр. і Густин. компіляціях для повороту Мстислава маємо дату 19 мая — вона хибна.

вич, Ярослав і Давид? приїхав оден, без своїх бояр, здурив нас! а нам ліпше в чужу голову, як у свою!“, і з тими словами почали стріляти в Володимира, так що він ледво з духом забрав ся. Скомпромітований сею історією утік він з початку до Володимира Андрійовича, та той його не прийняв, потім до Андрія в Суздаль, але і той ще не хотів сваритись з Мстиславом, і відіслав його в Рязань¹⁾.

Позбувши ся сих клопотів і не передчуваючи нових, Мстислав забрав ся до боротьби з Половцями. В спілці з князями він ходив у похід, згаданий вище, на початку 1168 р., і потім знову — на оборону торговельних караванів. Сі походи, очевидно, викликали загальне співчутє й ентузіазм, що виглядає з літописного оповідання про них. „Вложив Бог, каже він, добру гадку про Руську землю в серце Мстиславу Ізяславичу, бо він хотів її добра всім серцем: скликав він свою братию й почав думати з нею, сказав їм: братие! пожалте ся Руської землі, своєї отчини й дідани, що (погані) заберать християн кожного року в свої „вежі“ (шатри), присягають на угоду з нами і все переступають, і вже у нас займають Гречеський путь і Солоний і Залозний! Чи би не добре б нам було, братие, поклавши ся на божу поміч і на молитву святої Богородиці, пошукати пути вітців і дідів своїх, і своєї чести. І мила була його мова Богу, і всій братії, й мужам (боярам) їх. І сказала йому вся братня: „Боже поможи тобі, брате, за те, що Біг вложив тобі таку гадку в серце! а нам дай Боже голови поскладати за християн і за Руську землю і бути зачисленими до мучеників!“ (Як бачимо, не дуже складно, але ентузіастично!). Всі князі київські, волинські, чернігівські й переяславські з своїми полками рушили під проводом Мстислава й погромили половецькі кочовища по Орелі й Снопороду, взявши велику здобич, масу невільників і худоби. Трохи згодом Мстислав запроєтував новий похід для охорони „Гречника“ від половецьких нападів, і князі з полками вийшли під Канів, на зустріч торговельним караванам — „Гречнику“.

Але kwasів між князями було стільки, що й із сих походів виявили тільки нові сварки: різні дрібниці, боярські інтриги, поговірки в роді того, що Мстислав вислав своїх людей по здобич потайки від інших князів, що Мстислав хоче підступом вхопити Ростиславичів, і т. и.²⁾ — викликали на ново роздраження

¹⁾ Іпат. с. 367 (дрібні екстраваганції в Воскр. І с. 81 і Твер. с. 237).

²⁾ Літописець пояснюючи, як повстали ті поговірки, наводить маленький побутовий епізод, вартий, аби його згадати. Мстислав „озлобив“

між Мстиславом і Ростиславичами, а новгородські справи привели до повного розриву. Новгородці вигнали від себе Ростиславового сина, і всі пресії й походи Ростиславичів і Андрія суздальського не могли змусити їх прийняти його назад: Новгородці жадали собі котрогось з синів Мстислава, і той нарешті, правдоподібно — по довгих ваганнях, послав їм свого старшого сина — славного пізнійше Романа.

Сей факт привів до кризи. Андрій в якійсь мірі був антагоніст в новгородській справі, бо підтримував Ростиславичів. Між ним і Ростиславичами утворюється союз проти Мстислава, і до нього прилучається Володимир Андрієвич — що жадав був від Мстислава для себе волости і не дістав, Ольговичі — що перед тим були „в волі“ Мстислава, але видно, не з доброї охоти. Андрію настав час для його плянів. Він знайшов якусь причину — не знаємо навіть яку, і на початку 1169 р. вислав свого сина Мстислава на Україну, на Мстислава. До нього прилучилися полки різних князів: чотирох Ростиславичів — старшого Романа, що сидів у Смоленську, і трох молодших, що сиділи в Київі, Гліба переяславського, двох синів Святослава Ольговича, Володимира Андрієвича — ціла хмара українських князів носунула нищити Київ на славу його північного суперника.

Ся армія посунула просто на Київ. Приступила від Вишгорода і обложила Київ. Мстислава застала вона неприготованим: він сподівався нападу на Новгород і саме перед тим післав туди військо синові в поміч. Поміч з Волги Мстиславові не поспіла. Він одначе попробував боронитись. Почалися битви під Київом. Та сили Мстислава були за слабі, а до того ще й Чорний Клобук у Мстислава тримався не щиро. Коли по трох днях битви військо союзників обійшло київські позиції з заду й почало бити

(а безчестя) відправив від себе двох братів бояр Бориславичів за те, що їх холопи були покрали Мстиславових коней з стада і намість його знака положили свій правдоподібно тих бояр, і Мстислав очевидно підозрівав, що вони то робили з поручення своїх панів. Ображені тою історією бояре перейшли в службу до Давида Ростиславича й почали йому наговорювати, що Мстислав хоче їх вхопити. Коли Мстислав потім закликав Ростиславичів до себе на обід, ті зажадали, аби він наперед присяг їм, що не мислить на їх лиха. Мстислав, що по словам літописця „істинною любовью обує ся с братьєю хожаше“ — мав щирю любов до братії, згодився, але з тим, щоб Ростиславичі назвали того, хто на нього наговорює. Ростиславичі не згодилися: „хто нам потім скаже, як тих видамо“ — Іпат. с. 371.

звідти, Мстислав здав ся на пораду дружини й вийшовши з міста подав ся на Волинь. Чорні Клобуки ще й уганяли за ним.

Так 8 марта 1169 р., в середу другого тижня посту, союзники опанували Київ — і не дали йому помиловання. Два дні грабили його їх війська — „Смольняне, Суздальці, Черниговці“, грабили весь город, „Подоліє і Гору, і монастирі, і Софію, і Десятинну Богородицю, і не було милосердя нікому ні звідки: церкви горіли, християн убивано, иньших брали в неволю“... Ваяли богату здобичу, „церкви обдирали з ікон, книг, риз, і дзвони всі позабирали“. Не раз брали Київ перед тим, але його брали досі претенденти, щоб сю столицю Руси собі присвоїти, при собі заховати; тепер — його брав тяжкий ворог лише з тим, щоб його знищити, понизити, зруйнувати. Літопись мала право сказати, що сього ще ніколи у Києві не бувало¹⁾.

Князем у Києві Андрій поручив своєму синові посадити Гліба Юриєвича, свого молодшого брата, князя переяславського, але нічого не зробив, щоб забезпечити йому князювання: його військо вернулось слідом до дому. Тим часом Мстислав зовсім не вирік ся київського стола. Він почав з того, що пімстив ся за погром Києва над своїм ближшим сусідом Володимиром Андрієвичем, попустошивши його Погорине, а на початку 1170 р. пішов на Київ, взявши поміч з Галичини, від Святوپолка туровського і брата Ярослава. Він пройшов насамперед на Поросє, до Чорних Клобуків, очевидно — рахуючи на їх поміч, і Чорний Клобук прилучив ся до нього, але теж тримав ся не щиро. Відти, не стрінувши опору пройшов Мстислав під Київ і застав його полишенням: Гліб забрав ся звідси в Переяслав і звідти послав по Подовців, а Ростиславич Давид засів у Вишгороді, приладивши ся до облоги і попаливши все наоколо замку. Зайнявши Київ, Мстислав обложив Вишгород, але Давид боронив ся сильно, бо мав багато війська, і свого і від братів, Подовців і частину Чорних Клобуків, Мстиславу союзники помагали слабо, й помічні полки оден по другім розходили ся від нього; воєвода галицького полку сказав, що має поручення від князя не стояти довше як пять днів, а що Мстислав затримував, покликуючи ся на заяву дану йому галицьким князем, то Галичане сфалшували „грамоту“ (лист) до нього від Ярослава і покликуючи ся на неї пішли до дому. За ними пішли й иньші. Тимчасом прийшла звістка, що Гліб веде По-

¹⁾ Лавр. с. 336; тут замість двох днів, як у Київській літ., граблять Київ три дні.

ловців, а до Давида ще йде якась поміч. Мстислав, бачучи своє військо ослабленим, а не можучи покладати ся на Чорних Клобуків, бо „Чорний Клобук йому льстив“, постановив відступити, й пішов назад на Волинь¹⁾. Він слідом розхорував ся й умер у своїм Володимирі²⁾, умовивши ся перед смертю з братом Ярославом, що волости їх перейдуть до синів в простій лінії: Володимир зістанеть ся Мстиславовим сином, а Ярослав лишить ся і далі в Луцьку. На першу вість про смерть батька перейшов в Володимир з Новгорода Роман Мстиславич³⁾.

За Мстиславом кілька місяців пізнійше пішов на той світ і Гліб Юриевич⁴⁾, просидівши в Києві несповна два роки. Давид і Мстислав Ростиславичі, що сиділи в Вышгороді, закликали на його місце в Київ звісного нам свого стрія Володимира Мстиславича. Був се чоловік дуже мало поважаний і ще менше популярний⁵⁾, і Ростиславичі, закликаючи його, очевидно, надіялись використати такого дрантивого князя як найбільше в своїх інтересах. Володимир, дійсно, сів у Києві. Але образив ся тим Андрій: „не любо йому було, що Володимир сів у Києві, і він насилав на нього, кажучи йти з Києва, а велів там сісти Роману Ростиславичу⁶⁾.“ Очевидно, Андрій далі хотів по своїй волі розпоряджати ся київським столом, для того уневажнив Володимира, хоч він і був найстаршим в родині Мономаха, а для осолодження сього свого самовластя дуже зручно віддав київський стіл своїм союзникам Ростиславичам: вони однаково не дали б себе довго з Києвом поминати. Мотивував він се тим, що хоче добра Ростиславичам,

¹⁾ Відійшов 13 квітня 1170 р. — Іпат. с. 376.

²⁾ „Престави ся князь Мстислав мѣсяца августа въ 19 (1170), и спряташе тѣло его с честью великою и съ гнѣны гласохвальными, и положиша тѣло его въ святѣ Богородици въ епископѣ, уже бѣ самъ созда въ Володимѣри“ — Іпат. с. 382.

³⁾ Іпат. с. 365—382, Лавр. с. 336—7, 344, 1 Новг. с. 151; в останніх правильно — під 1170 р. ⁴⁾ 20/І 1171 р.

⁵⁾ Порівняти характеристики його в Іпат. (с. 374, 386—7): „цѣлував хрест і переступив хрести цѣлованне другого дня, „такъ бо бяше къ всей братѣ своей вертливъ, не управливаше к нимъ хрестного цѣлованія“, и посмертна характеристика: „се же много подъя бѣды, бѣгая передо Мстиславомъ ово в Галичъ, ово в Угры, ово в Рязань, ово в Половцихъ, за свою вину, занеже не устояше въ крестномъ цѣлованьи: всегда же и то гоняше“. Дата його вокняження в Києві в Іпатськ. л. 15/Н, „масленноѣ недѣли“, але 1171 р. масляний тиждень був від 1 до 7 лютого, прийдець ся прийняти помилку в числі — може 5/Н, се було б „масленноѣ недѣли в пятокъ“, бо инакший рік не може бути як 1171 (він же й у Новгор.). Отже в кождім разі лютий 1171 р. ⁶⁾ Іпат. с. 386.

би вони „нарекли його собі отцем“. Найстарший з Ростиславичів Роман не мав одначе охоти пхати пальці між двері — відбрати Київ від Володимира, і не спішив ся туди з свого Смоленська. Не знати, що б з того вийшло, та Володимир саме в тім часі умер, просидівши в Києві не словна чотири місяці¹⁾. Тоді вже Роман не вагав ся прийняти київський стіл, що „давав“ йому Андрій²⁾, і на початку липня 1171 р. прибув у Київ, лишивши в Смоленську сина.

Але сі родинні сентіменти Андрія до Ростиславичів минули дуже скоро, і з його прислужників Ростиславичі слідом стали в ролі оборонців українських князівських традицій супроти претензій північного „самовластьця“. Яка тому була властиво причина, літопись не каже, але здасть ся, що завинила знову новгородська справа, як і в попереднім розриві з Мстиславом Ізяславичем³⁾. Вигнавши Мстислава з Києва, Андрій і Ростиславичі конче хотіли видалити і його сина Романа з Новгорода і з великими силами обложили Новгород, але Новгородці відбили ся; тоді їх дійняли звичайним способом — голодом, перервавши торгівлю з Новгородською землею. Се зробило свій вплив, і Новгородці звернулись до Андрія, щоб він їм поставив князя і Андрій „дав“ Новгород Рюрикови⁴⁾. Та Рюрик не помирился з Новгородцями і на початку 1172 р. мусів звідти забратись, а Новгородці знову звернули ся до Андрія, й той на сей раз посадив уже свого сина. Се й могло бути причиною незадоволення Ростиславичів на Андрія. Разом з тим, чи щиро, чи тільки шукаючи причини — „вини покладавати“, як каже прихильний Ростиславичам літописець⁵⁾, — Андрій причепив ся до Ростиславичів, щоб вони видали йому трох бояр, бо вони збавили („уморили“) Андрієвого брата Гліба Юрєвича. Ростиславичі сього жадання не слухали, тоді Андрій казав їм забирати ся з „Руської землі“, а Київ віддав своєму братови Михалкови, що сидів тоді на Поросю. „Сказав Андрій Романови: „не ходиш ти з своєю братисєю в моїй волі, отже іди собі з Києва, а Давид з Вишгорода, а Мстислав з Білгорода! маєте Смоленськ,

¹⁾ Іпат. с. 386: „сконьча ся мѣсяца мая въ 30, престави ся русальной недѣль в недѣлю“; 1171 в. 30/V дійсно було в неділю, але се була друга неділя по Зелених святках. В Хлебніковській кодексі: 10/V в поведілок русальної неділі, але число поправлене. Мніні здасть ся, що „престави ся“ і т. д. се гльоса, так що маємо тут дві особи і різні дати.

²⁾ „а даю Романови брату вашому Київ“.

³⁾ Так думав уже Татищев (III с. 186), і за ним Соловйов (II. 504). Про сю справу Іпат. с. 382—3, 1 Новг. с. 149—151.

⁴⁾ Осінь 1170 р. ⁵⁾ Іпат. с. 388.

ним собі поділіть ся!“ — оповідає се літопись. Мусіло се стати ся десь на початку 1172 р.¹⁾

Роман по таким гречнім прошенню дійсно пішов назад у Смоленськ, далі від клопоту, але Михалко, правдоподібно, зачув, що воно на добре не вийде, і сам з Торчеська у Київ на його місце не пішов, а післав тільки свого брата Всеволода. Дійсно, молодші Ростиславичі зовсім не мали наміру слухати ся Андрія й забрати ся з Руської землі. Вони насамперед післали протест Андрію на таке його розпорядженне, грозючи розривом: „брате! ми щиро признали тебе своїм отцем (старшиною значить), цілювали до тебе хрест і стоїмо при тій присязі, але коли ти тепер вивів брата нашого Романа, нас всіх вигоняєш (путь кажеш), без нашої вини, то Бог і сила хрестна над усіма“ (себ то — дамо справу на суд божий, будемо бити ся). Андрій їм нічого не відповів. Тоді вони наглим нападом впали до Київа, вхопили тут Всеволода з його двором і посадили на київськїм столі Рюрика²⁾, а слідом обложили й самого Михалка в Торчеську та змусили його відстати від Андрія й пристати до них.

Андрій мусів дуже розгнівати ся таким бунтом Ростиславичів і постановив їх приборкати, тим більше що Ольговичі, надіючи ся щось скористати з сього розриву, поспішили заявити, що готові помагати йому на всіх його ворогів. Він прислав Ростиславичам новий наказ — забиратись з Руської землі в Берладь³⁾, коли не слухають ся його. Головним протестантом Андрій при тім уважав Мстислава⁴⁾, і він дійсно не злякав ся Андрієвого наказу:

¹⁾ Хронологія сих років досить непевна. Остання докладна дата — смерть Володимира Мстиславича, і потім аж до смерти Андрія Іпатська літопись не дає докладних дат, а тим часом робить тут скок на два роки: події 1171 р. стоять в ній під 1174 р., а під 1175 — події 1174 р. (смерть Андрія). Орієнтувати ся можна тільки хронологією подій 1 Новгородської, але в ній їх не багато. Сварка Андрія з Ростиславичами мусіла розпочатись скорше, ніж прибув Рюрик із Новгорода, бо його Андрій не згадує між київськими Ростиславичами. Значить стала ся вона при кінці 1171 або на початку 1172 р., бо Рюрик пішов з Новгорода десь на початку 1172 р. (1 Новг. с. 151).

²⁾ Стало ся се 1 квітня 1172 р.

³⁾ Видко Берладь (теп. Бирлат недалеко нижнього Дунаю), може за початком згаданого вище галицького претендента Івана Берладника, уважав ся тоді звичайним приставищем для бездомних князів, як Тмутарокань для князів-ізгоїв XI в.

⁴⁾ „Бѣдѣ к Ростиславичемъ, рци ти им: не ходите в моєи воли, ты же, Рюриче, поиди въ Смолньскѣ къ брату во свою отчину; а Давы-

казав на сором обстригти Андрієвого посла і мав дати через нього таку характеристичну відповідь Андрієві: ми тебе досі мали за батька з любови, коли ж ти з такими словами до нас прислав, наче не до князя, а до підручного і простого чоловіка, то роби що собі знаєш, і най буде воля Божа“ („а Богъ за всѣмъ“). Як бачимо тут поставлено виразно основне питання: рівноправности, автономности князів, котру хотів зломити суздальський „самовластець“ і на Україні, як зломив у себе. Андрій рішив поставити ся й дати українським князям останню лекцію політичної мудрости.

Він збирав ся, очевидно, дуже старанно, бо похід розпочав ся аж по році — літом 1173 р. Військо самого Андрія київська літопись, може побільшуючи (вона взагалі в оповіданню про сю війну впадає в епічний тон або в напушистий, риторичний стиль)¹⁾, числить на 50 тисяч; крім того Андрій велів прислати помічні війська князям полоцьким, пинським, городенським, і навіть Роману смоленському, що, дійсно, й вислав свій полк на братів, „бо був тоді в руках Андрія“. Мав він і добровільних союзників: Ольговичі, що зараз по розриві Андрія з Ростиславичамп навязали союз з ним, надіючп ся дістати Київ, прилучили ся тепер до армії Андрія, а Святослав Всеволодович, як старший з усіх князів, прийняв загальний провід. Прилучили ся до походу і ті князі суздальські, що сиділи на Україні. Всіх князів літописи рахують двадцять! Небувалий похід!

Ростиславичі полишили Київ і зачинили ся в меньших і лекших для оборони замках: Рюрик в Білгороді, Мстислав у Вишгороді, а Давид подав ся за помочию в Галичину. Армія Андрія, забравши — мабуть більш неволею як волею, полки Киян, Норшан і Чорних Клобуків, 8 вересня обложила Вишгород. Літописець каже, що воеводи Андрієві дістали від нього наказ конче дістати в руки Мстислава й привести до нього, а його братів лише вигнати з Київщини. Але се показало ся не так легким. Мстислав

довн рці: а ты пойдн въ Берладъ, а въ Руской земли не велью ти быти; а Мьстиславу молви: в тобѣ стоять все, а не велью ти в Руской землѣ быти“.

¹⁾ „Андрѣй же то слышавъ (відповід Ростиславичів) отъ Михна, и бысть образъ его попусялъ (потемнів) и възострися на рать и бысть готовъ...“ „И тако възвратиша ся вся сны Андрѣя князя суждальского: зовокуиць бо бяше всѣ землѣ и множеству вой не бяше числа, пришли бо бяху высокомысляще, а смиренни отъядоша в дому своя“... „Мьстиславъ же много пота утеръ с дружиною своею и немало мужьства показа с мужьми своими“. Іпат. с. 390 і 392.

держав ся дуже сьміливо та енергічно й від разу стрів ворога кріпким боєм — вийшов з замку й натоптав передові полки, ведені Андрієвим братом, славним пізнійше Всеволодом. „И бысть мятежь великъ, и стонава, и кличь рамянь¹⁾, и гласѣ незнаемн; и ту бѣ видити ломѣ конѣйный и звукъ оружный, отъ множества праха не знати ни конника ни иѣшца“. Коли приступили головні сили й обложили замок, Мстислав робив щоденні напади на них з замку, против їх атаків. Облога затягла ся на два місяці й мусіла страшно притомити й знеохотити військо союзників. Тимчасом Ярослав луцький, що прилучив ся до армії союзників „со всею Волинскою землею“, надіючися виторгувати собі при тій нагоді Київ, а стрівши ся на сій точці з претенсіями Ольговичів, що хотіли Києва собі, увійшов вкінці у зносини з Ростиславичамп, і вони згодились відступити йому Київ. Тоді він відступив і подав ся до Білгорода, щоб злучити ся з Рюриком. Се було початком паніки в армії союзників: сподівали ся, що Ростиславичі дістануть іще поміч із Галичини, перетягнуть до себе Чорних Клобуків і т. и. Серед ночі нагло розпочала ся в армії загальна несамовита втікачка. Мстислав помігивши се, ударив з міста на втікачів і забрав масу в неволю. Ростиславичі вернули ся в Київ; се було на початку падолиста. В Києві вони посадили по умові Ярослава Ізяславича, а в їх руках зістали ся київські волости²⁾.

Але Ярослав не закрив місця в Києві. Я вже згадував про його переговори з Ольговичами в справі київського стола; тепер Святослав Всеволодич пригадав йому якісь обіцянки, зроблені мабуть підчас сих переговорів, і зажадав від Ярослава волости в Київщині: „Пригадай но давнійшу умову, на котру цілував ти хрест, кажучи: „як я сяду в Києві, то я тебе наділю, а як ти сядеш у Києві, то ти мене наділи; тепер ти сів, чи право, чи криво, отже наділи мене“. Той почав казати: „звідки тобі наша отчина! Ти до сеї сторони (Дніпра) не маєш нічого“³⁾. Святослав

¹⁾ В літописі: рамя, треба рамянь — великий.

²⁾ Іпат. с. 388—392, Лавр. с. 346—7, 1 Новг. с. 151 (тут облога триває 7 тижнів).

³⁾ „Чому тобѣ наша отчина? тобѣ си сторона не подобѣ“. Тут сформуловані змагання Мономахової династії до виключення чернігівських князів від правобічної України, спеціально від Києва. Відповідь Святослава: „я не Угринь ни Ляхъ, но одного дѣда есмь внуци, а колько тобѣ до него, толко и мнѣ“, формує знову змагання і погляди Святославичів: вони обстають за правами до Києва всіх Ярославових потомків і признають

же на те сказав: „Я не Угрин і не Лях, ми одного діда внуки, скільки тобі до нього, стільки й мині. А коли не тримаєш ся давнійшої умови, то як собі хочеш“. Ярослав таки не пристав. Святослав на борзі пішов на Київ. Ярослав був не приготований і втік до Луцька. Святослав заграбив майно Ярослава і дружини, забрав навіть княжу родину й вернув ся назад. Ярослав зірвав свій гнів на Киянах, що то вони „підвели на нього“ Святослава, і наложив контрибуцію на Київ, на всіх по ряду: на духовенство, монастирі, заграничних купців, чужоземні колонії, одним словом — на кого лише міг. Сей епізод, розуміть ся, зробив відносини між Ярославом і Киянами не дуже приязними. Тимчасом Ростиславичів узяв жаль за Київом. Здобувати його від Ярослава чи не хотілось їм, чи було ніяково, бо самі ж посадили його. Отже шукали інших способів і нарешті надумали здобути його через того самого Андрія, котрого претензії на розпорядженне Руською землею що йно так героїчно відбили. Вони послали до Андрія посольство, просячи, аби Роман Ростиславич міг назад вернути ся до Києва („просяче Романови Ростиславича князича въ Киевѣ“). Ся малодушна пропозиція їх по недавнім протесті була дуже наручна Андрієви, бо вповні признавала його претензії на право розпоряджати Київом. Але Андрій захотів їх ще поводити й не поспішив ся словнити їх покійного прошення: сказав, що мусить нарадити ся з своєю українською „братнею“: „пождите мало, нослашъ есмь къ братьи своей в Русь: како мнѣ вѣсть будетъ отъ нихъ, тогда ти дамъ отвѣтъ“ (чи розумів він тут союзників — Ольговичів, що претендували на Київ, чи свояків Юриєвичів, не знати).

Таким чином Київ готов був перейти знову під опіку Андрія. Але як раз його вбили тоді його дворяне²⁾. Се перервало вплив ростово-суздальських князів на українську політику. В Ростовській землі розпочала ся внутрішня боротьба: між старими земськими центрами — Ростовом і Суздадем, що тримали ся Ростиславичів, синів Ростислава Юриєвича — з одного боку, й новим, подвигненим Андрієм політичним центром — Володимиром, що тримав ся

тільки першинство старшенства: вказують на те, що Святослав і Ярослав належать до одного (четвертого) покоління від Ярослава, тільки династія Святослава старша від Мономахової. Спеціально що до умови Ярослава з Святославом Всеволодичем з наведеного діалогу їх виходило б, що Ярослав уложив таку умову підчас облоги Вишгорода (він і не заперечує її), але коли надумав дістати Київ через Ростиславичів і відступив від армії Андрія, скинув ся її. ²⁾ 29 червня 1174 р.

молодших братів Андрія, — з другого. Ся внутрішня боротьба, де брали участь і деякі українські князі (чернігівські, переяславські) закінчилась 1177 р. побідою Всеволода Юрійовича, репрезентанта міста Володимира і нових Андрієвих напрямів в суздальській політиці. Від 1177 р. він стає самотнім князем Ростово-суздальської землі і починає працювати в тім же напрямі, що й Андрій, але не скорше як в 80-х рр. здобуває він собі ширший політичний вплив та починає грати ролю в українських справах¹⁾.

На Україні тим часом далі тягли ся замішання. Коли Ростиславичі звернули ся до Андрія з своїм проханням про Київ, Роман прибув з Смоленська — очевидно з наміром сісти в Київ, хоч Ростиславичі й заперечували се перед Ярославом. Але Ярослав, скоштувавши приємности бути київським князем, не мав охоти боронити далі свого київського князювання й забрав ся назад до Луцька. Ростиславичі, як запевняє їм прихильний літописець, навіть кликали його назад, тільки він ніби то не послухав. Тоді Роман сів на ново в Київ, і Київська земля опинилась, з малими виїмками, в руках Ростиславичів, хоч і поділена на кілька частин²⁾. Був се кінець 1174 або початок 1175 р.

Але на Київ пильним оком від довшого часу дививсь инший, вже звістний нам претендент — Святослав Всеволодич. Коли незабаром прийшли Половці на Київщину і побили Ростиславичів під Раставцем, Ольговичі, по словам літописи, дуже тим утішились, і Святослав виступив з якимись, не ясними нам інкримінаціями на Давида, доводячи, що його треба укарати, відібравши волость. З тексту виходило б, ніби Давид завинив чимсь в отім недавнім поході на Половців (літопись згадує хоч неясно, про якісь суперечки між князями підчас сього походу), і Святослав, що дуже уважав на своє старшинство між князями, взяв на себе ролю патріарха і судії: „Святослав поїхав до Києва і казав Роману: „брате, я не хочу від тебе нічого, але наш „ряд“ (право, умова) такий: „оже ся князь извинить, то вь волость, а мужь у голову“³⁾, а Давид винуват. Роман же його не послухав“. Тоді Святослав пішов походом на Київ: пішов в полудневі гори, почасті притягнув до себе тутешніх князів, почасті змусив піддати ся; прилучив до себе Чорних Клобуків і взагалі згромадив сили до атаки на Київ. Роман супроти такої грізної ситуації не

¹⁾ Лавр. с. 348—366, Іпат. с. 394—408, 410, 1 Новг. с. 152—4.

²⁾ Іпат. с. 407, 1 Новг. с. 152.

³⁾ Себто: князя карають відібраннем волости, боярина головою.

відважився боронити ся в Київі і вийшов в Білгород: з Київів прибула депутація, повідомляючи про се Святослава й запрошуючи його до Київів, і Святослав увійшов і сів у Київі. Одначе триумф його на тім і скінчили ся: вибити Романа з Білгорода йому не удалось, а слідом надтягнув із Смоленська з новими силами Мстислав Ростиславич. Святослав, довідавши ся, що з ним хочуть битись, кинув ся тікати за Дніпро, не діждавшись Половців, по котрих був послав; прийшовши запізно, вони пограбили лише околиці Торчеська. Але Ростиславичі розуміли, що Святослав своїх претензій не залишить і не маючи енергії до дальшої боротьби з ним, пішли на компроміс: добровільно відступили йому самий Київ і титул, а собі зіставили свої київські волости — цілу майже Київщину¹⁾. Взагалі бачимо тепер, що князі менше уганяють ся за київським золотим столом і більше уважають на волости в Київщині.

Але в той компроміс Святослав уложив ся не відразу. Як я вже казав, він памятав, що він старший між князями Ярославової династії, і бажав широкого політичного впливу та пробував його здобути, хоч і досить нещасливо. Від смерті Андрія він брав участь у внутрішніх суздальських справах, взявши (дуже нещасливо, як потім показало ся) сторону Всеволода Юриевича; потім взяв участь в боротьбі рязанських князів, але тут стрів ся вже з Всеволодом, що піддержував противну партію: Всеволод зловив Святославого сина Гліба, посланого в поміч рязанським князям, і задував. Святослав задумав війну з Всеволодом, але його звязували Ростиславичі, що обіли його звідусіль — і в Київщині й від Смоленська, та могли стати по стороні Всеволода. Святослав укладає широкий і ризиковний плян: насамперед вигнати „з Руської землі“ Ростиславичів, бо ті йому „во всемъ пакостятъ“ і прийняти „власть Рускую“, а може й Смоленськ — бо Святослав посадив тоді свого сина в Новгороді, а з полоцькими князями мав союз, отже окружив Смоленськ своїми людьми — і тоді вдарити на Всеволода.

Стрінувши ся на ловах з Давидом Ростиславичем, Святослав

¹⁾ Хронологія сих років дуже неясна, бо Іпатська не дає зовсім докладних дат і з початку спінить ся о оден рік (її 1175 = 1174), а далі спізніють ся (приїзд Мстислава до Новгорода 1178 = 1179 в дійсности), Новгородська ж дуже рідко де дає вказівки на хронологію українських подій. І так сей напад Половців і Святославове князювання в Київі, що стоїть під 1177 р., може належати або до 1176, або до 1177 р., або навіть до 1178 р.

як поясняє літописець — не порадивши ся з виднійшими боярами, а тільки з княгинею та своїм „милостником“ Кочкарєм, казав зловити Давида. Але той втік, і Святослав міг тільки пограбити його табор. Показавши так незручно свої карти, Святослав уважав неможливим зістати ся далі в Києві й перейшов за Дніпро. Правдоподібно одначе, родинні переміни, що зайшли у Ростиславичів, бо Роман, що княжив у Смоленську, вмер, і туди перейшов Давид, лишивши в Вишгороді сина, а Рюрик сів у Києві, — подавали Святославу надію, що Ростиславичі, зайняті своїми справами, дадуть йому на разі спокій, і він пішов походом на Всеволода. Се було десь при кінці 1180 р.; Святослав мав до помочи Новгородців і Половців, Всеволод — Рязанців. Мала се бути боротьба за першенство, рішення питання — хто буде мати провід на Руси чи Ольгович чи Юрєвич. Але при своїх слабких силах Святославу трудно було дурити себе надією на перемогу. Похід дійсно скінчив ся на нічім: Всеволод стрів Святослава в дуже неприступній позиції, й Святослав, перестоявши кілька тижнів перед нею, росночав переговори, але від Всеволода не дістав відповіди і не змігши ані напасти на нього, ані прийти до згоди з ним, зовсім з нічим повернув назад, боячи ся весняного бездорожа. Така ж безрезультатна була кампанія його і з Смоленськом, що він вчинив слідом в союзі з полоцькими князями.

Звідси він пішов на Київ. Рюрик відступив у Білгород, але звідти зручним нападом розбив і розполошив Половців, що стояли під Київом. Святослав, що засів у Києві, опинив ся в досить прикрий ситуації. Але Рюрик хотів тільки відновлення копромїсу, і Святослав вкінці мусів згодитись на нього: „Рюрик відступив йому старшинство і Київ, а собі взяв всю Руську землю“. Відновлено отже *status ante bellum*. Було се десь при кінці 1181 р.¹⁾

Таким чином пляни Святослава на сильну і впливову ролю в руській політичній системі не справили ся. Приборкати Всеволода не удалось: він вправді випустив Гліба Святославича з неволі, але тільки з ласки. В Новгороді перемогла суздальська партія, й син Святослава мусів звідти забратись. Своєю невдачею війною Святослав тільки розбудив підозріння з обох боків — й у Ростиславичів і у Всеволода, і поставив себе звідти й звідси

¹⁾ Іпат. с. 415—422, Лавр. с. 368, 1 Новг. с. 156—7. Що Вишгород лишив ся далі за Давидом і там сидів його син Володимир, довідуємо ся з виданої недавно записки пролога — *Извѣстія* отд. рус. языка 1903 1 с. 222 (рукоп. XVI в.).

під пильний догляд, що з'ясував йому руки і ноги. Перейшовши в Київ, він мусів віддати Чернігів брату Ярославу, зіставивши собі тільки землю Вятичів, і се була властиво одинока його реальна волость, бо сам по собі Київ тоді дуже мало значив. Рюрик Ростиславич, перейнявши „всю Руську землю“ і оперуючи ся на своїх союзників і союзків, був в дійсности сильнішим від нього: в Смоленську сидів його брат, Ромаж волинський був його зятем, турово-пинські князі — шваграми й близькими союзниками, його ж підтримував галицький Ярослав і суздальський Всеволод. Характеристично, що Київська літопись (в сій часті взагалі дуже прихильна Ростиславичам) титулує великими князями й Святослава, й Рюрика — отже признає діархію¹⁾. Святослав мусів задовольнити ся сею ролею напів номінального київського князя і такого ж номінального „старійшини“ між князями, досить поважаного, але не дуже впливового патріарха, яким малює нам сього „трізного великого князя київського“ сучасне Слово о полку Ігоревім. Дійсне ж старшинство опинило ся в руках суздальського Всеволода, дарма що по родинним рахункам Святослав його титулував „братом і сином“²⁾.

Компроміс 1181 р., помиривши дві найбільш впливові тоді на Україні династії — Ростиславичів і Ольговичів, привів українську політику до рівноваги, що й потривала до смерти Святослава Ольговича, яких тринадцять літ. Політична система східньої Європи виглядала по нїм так: В центрі два „великі князі“ київські — Святослав і Рюрик. Між собою вони не дуже сердечні, але почувають себе звязаними обовязком солідарности в інтересах Київської землі й потребою спільної боротьби з Половцями, що головно наповнює сі роки; при тїм звязує їх у формальний союз³⁾, заведений мабуть при самім компромісі ж. Тож по можности вони поступають за порозуміннем, і коли один з них іде „з Руської землі“ „своихъ дѣля орудий“, то другий мусить лишити ся „стерегти її“, або полишити кого небудь на своє місце⁴⁾. Чернігівщина поділена між кількома князями Ольгової династії, не дуже солідарними між собою. Волинь теж поділена, і найбільш сильний з волинських князїв Роман поки що не грає ніякої визначнійшої ролі. В Галичині догорає старий Ярослав Осмомисл,

¹⁾ Нпр. Іпат. с. 426, 427, 429—30. ²⁾ Іпат. с. 422.

³⁾ Іпат. с. 446. ⁴⁾ Іпат. с. 450, 455.

занятий своїми родинними клопотами і взагалі не цікавий політикою, яка б виходила за межі безпосередніх інтересів його князівства. Смоленське князівство ослаблене внутрішньою боротьбою князів з громадою й не грає значнішої ролі. Турово-пинська і Полоцька землі поділені на дрібні князівства без всякого значіння, а при тім ще заколопотані новим ворогом — Литвою, що починає непокоїти своїх руських сусідів. Отже справді ціла система князівств трошки більше або трошки менше сильних, трошки більше або трошки менше впливових, урівноважених на разі союзом найбільше неспокійних, тай найбільше сильних династий, що мали чільне місце в українській політиці протягом останньої чверти віка. Цілий же північний схід лежить під нероздільним політичним впливом суздальського Всеволода. Він відновив сильну владь Андрія в Ростово-суздальськім князівстві і вповні підпорядкував своєму впливу Новгород (хоч той і пробував від часу до часу вибитися з під його руки) і Муромсько-рязанську землю.

Але його політичні пляни, як і його попередника Андрія, не обмежалися північним сходом. Його впливи поволі дають себе знати й на Україні. Святослав київський, дарма що титулував Всеволода „братом і сином“, мусів взяти участь в поході Всеволода на волзьких Болгар 1173 р., а коли рязанські князі надто вже докучили були сусідній Чернігівській землі, і Святослав з братиею хотіли їх приборкати, то удав ся попереду до Всеволода по дозвіл — іти на Рязань; Всеволод йому сього не дозволив, і Святослав з тим і зістав ся¹⁾. Інший симптом Всеволодового впливу бачимо на галицьких справах, коли Володимир Ярославич, вернувши ся по своїх бідах у Галич, звертаєть ся до свого вуй Всеволода, просячи „удержати Галич під ним“, а Всеволод зобов'язує князів, аби не зачіпали Володимира, і тим дійсно його забезпечує. Одначе більший розвій суздальського впливу здержував ся тією українською рівновагою, і Всеволод, як в своїм часі Андрій за часів Ростислава, сидів тихо і терпеливо чекав нагоди сю рівновагу порушити.

Рівновага на разі була о стільки певна, що її не нарушили важні справи, що діялись на заході України, і про котрі я тут згадаю лише коротенько, з огляду на загальну політику²⁾. 1187 р. умер старий Ярослав галицький³⁾. Він передав свій стіл улю-

¹⁾ Іпат. с. 456. ²⁾ Більше в гл. VII.

³⁾ Під сим роком стоїть його смерть в Іпат. л., і в сих роках хронологія її досить справна, як видно з дат 1184—5 і 1194 р. і з звісток про західно-європейські події 1187—1189 р., так що можна прийняти сей рік безпечно.

бленому, але нешлюбному сину своєму Олегу, та бояре переступили його волю й посадили в Галич шлюбного сина Володимира, і Олег утік до Рюрика. Слідом прийшлося тікати й Володимиру, що теж не помирился з боярством. Бояре покликали з Волини Романа Мстиславича, що своїми впливами від довшого часу підбивав галицьке боярство до революції, але Володимир навів угорського короля, й той вигнав Романа, Володимира ув'язнив, а в Галичині посадив свого сина. Роман задумав за допомогою свого тестя Рюрика здобути галицький стіл собі, однак похід його не удався, як і новий, зроблений за допомогою Поляків. Тимчасом угорський король всеж таки занепокоївся сими заходами Романа й Рюрика і для рівноваги завів зносини з Святославом, та просив його прислати котрого з синів, і Святослав дійсно послав, надіючись, що король передасть йому Галич. Таким чином зарисував ся конфлікт між Рюриком і Святославом, але до боротьби між ними не прийшло: Рюрик закинув Святославу, що він тим мішаннем в галицькі справи виходить з умови, і Святослав уступив: казав, що він нічим не хоче перешкаджати Рюрику і навіть готовий йти з ним разом на Галичину. В сім напрямі впливав на обох князів і митрополит патріотичними мотивами: „от чужоплеменники забрали вашу отчину, варто б вам поклопотатись (коло її відібрання)“. Святослав з Рюриком постановили йти на Галич, і пішли були, але акція розбилася на питанню, як потім з Галичиною бути? Святослав радив, щоб Рюрик її взяв собі, а йому передав свої київські волости, Рюрик же був зв'язаний плянами Романа на Галичину, отже не міг її собі взяти, та й ледво чи мав охоту міняти певне на непевне, київські волости на галицькі. Не прийшовши до порозуміння, князі залишили сю справу, а слідом галицька справа сама собою полагодилась: Володимир Ярославич втік з неволі й за допомогою Поляків вернув собі Галичину¹⁾. Галицьке питання на якийсь час зійшло з денного порядку.

Так само не розбили союзу Святослава й Рюрика та політичної рівноваги на Україні якісь ближше нам незвісні претензії Ольговичів — „тяжа с Рюрикомъ и съ Давыдомъ и Смоленскою землею“, що сягала якихось давніх „тяж“ за часів Ростислава. Заносило ся на конфлікт, але Рюрик з Давидом взяли ще на свій бік Всеволода, і Святослав не відважився розривати з ними: „дійшов до них хрест на всій їх волі“²⁾.

Ся, як бачимо, досить певна і тривка рівновага та спокій

¹⁾ Іпат. с. 442, 444—8. ²⁾ Іпат. с. 450—1 (1190, осінь).

дали можливість князям звернути більшу увагу на половецькі відносини. Тим часом як західня Україна зайнята була галицькими справами, на Подніпров'ю — в Київщині, Переяславщині, Чернигівщині увага князів у сих роках головню звернена на боротьбу з степом, що знову почавши від третьої чверти XII в. все сильніше давав себе в знаки українському пограничу.

Ми бачили, що вже в 60-х рр. половецькі напади сильно клопотали київських князів — Ростислава і Мстислава, і вони організували колективні походи на Половців. Гліб Юрєвич, посаджений на місце Мстислава 1169 р., мав з ними також досить клопоту. В літописи маємо оповідання про два сильні половецькі напади, здасться — один 1169, другий при кінці десь 1170 р., описані дуже подібно, але в деяких основних пунктах відмінні, так що не може бути певности, що ми маємо тут два особні напади. Перший з них стався на початках Глібового князювання. Половці прибули до нього „на мир“ разом з обох боків Дніпра: одні, правдоподібно — правобічні, до Кореуня, другі — лівобічні, під Переяслав; поки Гліб концентрував переяславських, кореунських пустилися спустошити Київщину й зайшли далеко, „за Київ“, в околиці Полоного, міста, що належало тоді до київської катедри. Введене в літопись оповідання обертається власне коло того, що Богородиця оборонила своє „десятинне“ місто й завдяки її помочи вислане Глібом мале військо знищило переважні сили Половців, несподівано напавши на них. Другий напад спустошив „множество сел за Києвом“, але Половців наздогнали вже за Богом і відібрали полон. В Никонівськїм збірнику маємо для 1170 р. ще одну згадку про половецький напад. Потім літопись згадує, що Половці „почали пакости чинити“ на Шорсю, десь 1171 р., але про дальше нічого не оповідає. Того ж року (літом) хани Кобяк і Кончак напали на Переяславщину, але на них трапив Ігор Святославич, герой звістного „Слова“, й погромив¹⁾.

За замішаннями, що почались слідом на Україні, літопись не згадує далі про Половців. за те під 1177 р. маємо звістний уже нам напад, де мав завинити Давид, і Половці зруйнували городи Берендивів на Раствалиці й побили висланих на них князів. Того ж року, покликани Святославом на поміч, Половці, не заставши вже його в Києві, спустошили околиці Торчеська; пакости ж і спустошення від половецьких полків. що тим часом все

¹⁾ Іпат. с. 379—81, 383—4, 387, Лавр. 339—342, 344—5, Ніжонов. I с. 241.

фігурували як союзники в різних війнах, треба тим самим розуміти. Під 1179 маємо знову напад Кончака на Переяславщину, а оповідаючи про компроміс 1181 р., літописець підносить, як головний мотив до нього для Рюрика те, що „християн погані беруть безпастанно в неволю“¹⁾.

Природним отже було, скоро тільки уставила ся згода між князями, звернути їм свою увагу на сю страшну біду, і дійсно почавши від 1184 і до 1194 р. маємо кампанію з Половцями що хоч не дорівнює Мономаховій своєю інтензивністю і результатами, не менше була горяча і ще більше жетуплива. Її героями з руської сторони був старий Святослав, Рюрик та його син Ростислав, славний Ігор Святославич і переяславський князь Володимир Глібович, по стороні Половців головню Кончак, оспіваний в наведеному вище²⁾ уривку епоса, як син хана Отрока, загнаного Мономахом за Зелісні ворота, що пімстив ся за батька і „зніс Сулу“, а в літописи обсипаний не менше сильними епітетами, як і герой половецької бурі XI в. Боняк: „богостудний, окаянний, безбожний и треклятый, злу начадникъ правовѣрнымъ крестьяномъ, паче же всемъ церквамъ“³⁾. Головною ареною половецьких подвигів було Норосе в Київщині й Переяславщина, зовсім спустошена ними тоді: тут Кончак „зніс Сулу“, як висловляється згаданий уривок, себ то знищив землі по Сулі. В сумі можна нарахувати за сі одинадцять років більш як двадцять походів і набігів руських і половецьких, хоч літописець і не вчисляє їх детайлічно, а ще менше може бути мова про повність її відомостей. Не заходячи в детайлі, оглянемо здебільшого сю боротьбу, що, кажу, головню наповняла сі роки політичне жите на Подніпровю.

Кампанія по нашим джерелам розпочала ся на початку 1184 р. походом Кончака на Русь, одначе „пакости від нього не було“, мабуть його стріли відпорно. Святослав з Рюриком у відповідь задумали колективний похід, та Ярослав чернігівський умовив їх відложити сей похід до літа, й вони вернули ся з походу, але замість себе вислали кількох молодших князів, і ті шарпнули Половців. Головний же похід став ся в липні того ж року, і в нім на поклик Святослава й Рюрика взяли участь і „окольні князі“ — волинські, пинські, навіть галицький Ярослав прислав військо; але Ольговичі відтягнули ся — тому що похід ішов на Низ, в інтересах головню Київської й Переяславської землі, вони ж пропонували

¹⁾ Іпат. с. 408—9, 410, 414—5, 442. ²⁾ С. 105.

³⁾ Іпат. с. 414, 428.

йти на Дін. Військо пройшло правим берегом, перебродило ся вже в степу на „ратную сторону“ — ліву і за Орелею придибало Половців, сильно розбило їх орду і взяло чимало старшини в неволю, між ними хана Кобяка. Се той похід, що славить Слово о полку Ігоревім як контраст пізнішого, нещасливого Ігорєвого походу: „Ігор з братом розбудили половецьку силу, що приспав Святослав, грізний великий князь київський: притовк своїми сильними полками й харалужними мечами, наступив на землю Половецьку, притоптав холми й яруги, скаламутив ріки й озера, висушив потоки й болота, а поганого Кобяка з луки моря як буря вихопив з-серед зелізних великих половецьких полків, і упав Кобяк в городі Київі, в Святославовій гридниці. Німці й Венеціане, Греки й Морава висьпівують славу Святославу“... Разом з сям головним походом ходив Ігор з деякими князями осібно, щоб пограбити полишені Половцями кочовища, але за р. Мерлом, в басейні Дінця стрів Половців і погромивши їх вернув ся¹⁾.

На другу весну Кончак прийшов знову — на Переяславщину, з нечуваними приборами: мав якісь незвичайно великі самострільні луки і якогось „бесурменина“, що стріляв „живим огнем“. Але на нього наспів Святослав з Рюриком і молодшими князями і погромили його коло Хорола. Не мігши уганяти ся за Половцями, бо почало роставати, Святослав вислав в квітні Чорних Клобуків і вони „на самий великдень“ погромили половецькі кочовища. Слідом він сам вибрав ся походом на Дін, але його упередив Ігор Святославич, що вибравсь (ще в квітні) з молодшими свояками у свій славнозвістний, оспіваний Словом о полку Ігоревім похід на Дін. Застати Половців не приготованими Ігорєви не удалось, але вертати ся ні з чим не хотілось; він пустив ся битись і в першій битві дійсно побив Половців і пограбив їх вежі, але Половці ударили слідом більшими силами, „вся Половецька земля“, й Ігорєве військо було знищене, на березі р. Каяли (як думають звичайно — теп. Калміуса, не далеко від Азовського моря)²⁾. Сам Ігор з трома иньшими князями попали в неволю. Тим плян Святослава був розбитий, і він мав великий жаль на Ігоря. Нещасливий похід „відчинив ворота“ Половцям на Русь: одна орда, Кончакова кинулась на Переяславщину, друга — Ізи на Посемє, на волости

¹⁾ Іпат. с. 424—6, Лавр. с. 374—6, Слово о полку Ігоревім VIII.

²⁾ Географічний коментар до сього походу у Арістова О землѣ Половецкой с. 223 і далі, про самий похід Іпат. с. 423—438, Лавр. с. 376—9, Слово о полку Ігоревім.

побитих князів, і сильно їх понижили. Поросє, що теж входило в пляни Половців, було мабуть оборонене тим, що Святослав з Рюриком вийшли з військом під Канів. Чернігівський Ярослав теж став на границях своєї волости. Переяславщині й Посемю теж хотіли допомогти, але ся поміч показалаь досить слабою: Рюрик із Святославом, мовляв, чекали Давида з Смоленська, а той не пішов далі Треполя, і на тім скінчило ся.

Ся катастрофа зробила малу перерву в боротьбі з Половцями, і вона відновила ся, бодай судячи по літописним звісткам, уже на початку 1187 р. На початку весни Святослав з Рюриком і переяславським Володимиром, прочувши, що Половці зблизили ся до руських границь на Дніпрі, пішли на боряї, щоб захопити їх наглим нападом. Але від Чорних Клобуків Половці дістали пересторогу й розтікли ся завчасу. За те літом Кончак починив спустошення на Роси, „і від сього часу Половці з часта почали пустошити Поросє й Чернігівську волость“, додає літопис¹⁾. Зимом князі вибрали ся на Половців — знову на низ Дніпра, але Ярослав чернігівський, вагалі дуже неохочий до походів на Половців, перебив і сей похід, вернувши ся з дороги; натомість вислано знову Чорних Клобуків, і вони погромили без перешкоди безборонні половецькі кочовища, бо Половці тоді були вибрали ся на Дунай²⁾. Після того галицька справа зайняла увагу Святослава й Рюрика, і 1190 р. вони „примирили Половців у свою волю“, але слідом боротьба розгоріла ся знову.

Причина вийшла від одного з виднійших чорно-клобуцьких старшин, Кунтувдїя, „торчеського князя“³⁾. Його Святослав був арештував наслідком доносу, потім випустив, але розгніваний Кунтувдїй втік до Половців, і ті, „потоптавше роту его дѣля“, почали з часта наїздити на Поросє, переходуючи ся в побережу р. Виси. Ситуація для них була тим наручнійша, що між Рюриком і Святославом була тоді згадана смоленська „тяжа“, і вони нею були заняті⁴⁾. Сі напади наповнили осїнь і зиму, й так нарешті наскучили Чорним Клобукам, що ті підмовили Ростислава Рюриковича, і він ще з кількома молодшими князями пустив ся в степи. Коло

¹⁾ Іпат. с. 440. ²⁾ Іпат. с. 440, 444.

³⁾ Літопись пише його різно: Кунтувдїй (найчастїйше), Кунтугдїй, Кунтувдїй.

⁴⁾ Зима 1090—1 р. по літописи. Деталїчно перевірити дат Іпатської літописи тут не можна, але, як я вже згадував, її хронологія для смх років вагалі правильна, як видно з дат 1184 і 1194 рр. (дати половецьких походів і смерті Святослава).

Порогів, на правім боці пограбив він кочовища й побив Половців. Та скоро він з тріумфом вернув ся назад і поїхав хвалитись батькови, слідом за ним, „Ростиславлею дорогою“, вкочили на Поросе Половці. Довідавши ся, що Святослав чекав їх з військом над Росю, завернулись вони назад. Святослав вернув ся, тоді вони знову пішли за Рось, але їх заскочили коло Товарова і багато побив. Сі повсечасні напади так занепокоїли Святослава і Рюрика, що вони вибрались на ціле літо¹⁾ під Канів з військом, „стеретти землі Руської“, і тим дійсно оборонили Київщину від нападів. Половці пішли на Дунай. Чорні Клобуки задумали, користаючи з сього походу їх на Дунай, повторити напад на половецькі кочовища, але Рюрик на се не пристав: він з Святославом старали ся явось заспокоїти сю боротьбу. Тоді Чорні Клобуки вибрали ся з синами Святослава, але наїхали на кочовища своїх приятелів, „своїх сватів“, як каже літопись, і вернули ся.

Потім Рюрик мав з'їзд з „лукоморськими“ Половцями — так звались, очевидно, Половці подніпрянські. Він обдарував і заприсяг їх, що не будуть більше нападати, а Контудія задоволів, давши йому місто Дверень. Після того Святослав хотів зробити ще загальний з'їзд з усіма ордами, правобічними і лівобічними, але Бурчевичі (мабуть лівобічна орда) не схотіли їхати в Канів: бояли ся Чорних Клобуків, бо мали їх невільників у себе, і на тім все розбило ся. Приходило ся знову „стеретти“ Київської землі²⁾.

Молоді князі одначе не дуже симпатизували такій оборонній політиці старших. Коли при кінці того ж року Чорні Клобуки задумали похід на Половців, вони не удали ся до Рюрика, будши повні, що він однаково їх не пустить, а звернули ся до його сина Ростислава, і той дійсно, потайки від батька поїхав з ними на Половців. Взяв з ними велику здобич в половецьких кочовищах, а вернувши ся „з славою великого“, пустив ся розвозити свої трофеї (сайгати) по свояках. Але Святослав був тою славою дуже невдоволений і закликав Рюрика, аби стеріг Русь від Половців, коли „сайгнав“ їх його син. Рюрик дійсно прибув і з Святославом виїшов під Василів. Довго стояли тут князі, але коли вони розійшли ся, Половці зараз попустили Убереже і побрали в неволю Торків³⁾.

Таким чином боротьба з Половцями мала результати дуже непоказні. Почавши ся походами в степ в 60-х і потім 80-х рр., вона вкінці зійшла на оборону границь. Всяка зачіпка викликала

¹⁾ В літописі — 1192 р. ²⁾ Іпат. с. 450—5. ³⁾ Іпат. с. 455—6.

нові напади Половців на руські землі, й руським князям приходило ся буквально цілими місяцями „стерегти руської землі“ з військом. Ся потреба примушувала князів нераз залишати иньші справи; Рюрик нпр. мусів залишатл через се свої походи на Литву¹⁾ він вів боротьбу з нею, правдоподібно, для оборони соювної Турово-пинської землі). Очевидна річ, така практика стереження була дуже тяжка і можлива тільки при загальнім спокою. Правда, сю потребу міг би був задовольнити якийсь постійний і сильний сторожовий полк на пограничу, але до такої організації князівсько-дружинний режим ще не дійшов.

Що діяло ся тими останніми роками на лівім боці, Київська літопись не каже. Маємо тільки під 1191 р. два походи Ольговичів в половецькі степи, обидва щасливі; про половецькі ж напади не маємо звісток.

Як я вже сказав, русько-половецькими справами вичерпував ся зміст політичного життя Подніпров'я в сих роках. Інші політичні справи, як ми бачили, мали лише другорядне значінне. В князів відносинах було, як порівняти, дуже спокійно; по недавній катастрофі се були ясні й затишні хвилі в Києві — спокій перед новою бурєю. Яке б ілюзоричне не було „старійшинство“ київського Святослава, все ж він був таким старійшиною, бодай на Україні. Він мав певний престиж і за границями її: візантійський імператор Ісаак Ангел посватав саме перед смертю Святослава його внучку Офімью Глібовну за „царевича“ — може свого сина й наступника Олексія²⁾. В добрих відносинах жив Святослав, здасть ся, і з землею, не так як його батько. Принаймні літопись згадує за всенародній шир, споряджений ним з нагоди посвящення церкви св. Василя, де й Кияне „быша весели“³⁾.

1194 р. (25 липня) умер старий Святослав — дуже поважно і побожно, як описує літописець, як слідє патріарху Руської землі⁴⁾. Передчуваючи близьку смерть, він казав себе постригти в чернці й заравом послав по Рюрика, щоб передати йому київський стіл.

¹⁾ Іпат. с. 456. ²⁾ Іпат. с. 457. ³⁾ Іпат. с. 428.

⁴⁾ Є в тім оповіданню певні характеристичні подробиці життя. Вернувши ся до Києва хорий, він об'їждєть фамілійні сьвятощі — поїхав до Вишгорода, на гріб свого батька, потім до фамілійного монастиря св. Кирила, і вже потім не міг виїхати з двору через слабість. Діставши вість, що ідуть до нього свати з Царгорода по внуку його Офімью, він післав на стрічу київських бояр. Сили його упадали все гірше, і язик „отемнівав“. В світлійшій хвилі спитав він княгині, коли буде Мавовеїв, коли „пішов до Бога“ його

Нема сумніву, що наслідство Рюрика було умовлено вже заздалегідь між ними і всі уважали його певним наступником по Святославу. Київська людність стріла його як свого: „вийшли до нього з хрестами митрополит, всі ігумени, і Кияне всі від малого до великого; Рюрик же ввійшовши до св. Софії й поклонивши ся св. Спасу й св. Богородиці, сів на столі свого діда і батька, з славою й честю великою, і утішила ся вся Руська земля Рюриковим княженням, Кияне, і християне і погані (Чорні Клобуки), бо всіх приймав з любовию до себе, і християн і поганих, не відгоняв нікого“, як описує прихильний йому літописець. Князі також прийняли се як довершений факт і ніхто не протестував против того, що він зайняв стіл по Святославу.

Правда, Всеволод суздальський був старшим, і Ростиславичі, як вони казали, „положили на ньме старшннство — вся братья во Володимерѣ племени“ (всі Мономахові потомки). Але відколи вже його старший брат не показав охоти сидіти в Київі й все передавав його ріжним своякам, Всеволода вже й не брали, очевидно, в рахунок між кандидатами на Київ. І він дійсно не мав найменшої охоти йти до Київа, але йлучи слідами брата, бажав відновити свій вплив на Україні, взяти в свою опіку і Київ, і взагалі українських князів. Для сього треба було тільки нагоди, а що вона не приходила, що відносини на Україні були дуже згідні, і перехід Рюрика на київський стіл теж не викликав ні з відки протесту, — тож Всеволод постарав ся пересварити князів, і дійсно зробив се дуже зручно, так що в результаті викликав нові замішання на Уяраїні, а вони привели до нового зруйнування Київа, як і попередні, викликані Андрієм¹⁾. Всеволод був ще о стільки

батько. Княгиня сказала, що в понеділок, і він відповів: „о, не дїжду я вже того“. „Княгиня, думаючи, що він бачив якесь видінне, стала розпитувати його, але він не відповів, сказаав тільки: я вірую в одного Бога“, і казав себе постригти в чернці та післати по свата Рюрика“. Був, характернає при тім літописець, „князь Святославъ мудръ, в заповѣдехъ Божихъ хода и чистоту телесную свещева, и черноризскій чинъ и ерѣйскій любя, и нищая милуя“ — Іпат. с. 457.

¹⁾ Що Всеволодове поступованне по смерті Святослава було інтригою, се арозуміли вже давнійші дослідники (Карамзін II с. 61, Соловійов II с. 542, Беляев Разказы I с. 262, Іловайскій I с. 277), хоч і не пробували осьвітити його в цілості. Так і в Никоновській компіляції (II с. 23) воно представлено інтригою: „сія же глаголя Всеволодь и извѣтъ творя“; коли се додаток компілятора, то і в такім разі він інтересний як доказ його розуміння Всеволодової політики. В своїй Історії Київщини (с. 256 і далі) я дав деталічну аналізу політики Всеволода, і тут відповідно до неї оповідаю сі факти.

зручнійший від свого попередника, що зробив се самою інтригою, не жертвуючи своїми силами, і мав приємність бачити, як руйнували Київ самі пересварені ним українські князі. Се була дорога і вигідніша, і певніша: практика Андрія показала, що на силу війська не завжди можна числити.

Сівши в Києві, Рюрик закликав брата Давида з Смоленська — порозуміти ся „про Руську землю“ і „о Володимирѣ племені“, бо вони собі зістали ся тепер „старійші від усіх в Руській землі“ (себто в Київщині, де Давид володів Вишгородом).

Давид прибув на весну 1195 р., і почали ся з тої нагоди пири. Насамперед запросив до себе на обід Рюрик Давида до Києва „і були в великій любови й великім веселию“; і Рюрик обдарував його великими дарами. Потім запросив його Ростислав Рюрикович до Білгорода на обід, і тут повторило ся теж саме. По тім Давид приймав Рюрика з дітьми у себе в Вишгороді, в своїй волости. Потім Давид запросив до себе на обід „всі монастирі“, „і був з ними веселий, роздав велику милостиню їм і бідним“. „Потім Давид покликав усіх Чорних Клобуків, і попили ся у нього всі Чорні Клобуки, і обдаривши їх великими дарунками, відправив“. Потім „Кияне почали кликати Давида на пири і показували честь велику й дарували багаті дари“. Давид запросив на пир Киян „и ту бысть с ними в весельї мнозѣ и во любви велици“. Заразом серед сих пирів Рюрик з Давидом „ради всі покінчили — про Руську землю і про братню свою Володимере племя“. Визначено волости декому з „Володимерового племені“, між ними, правдоподібно, дано волость і Рюриковому зятеві Роману — Торчеськ, Треполь, Корсунь, Богуслав і Канів, що відограли слідом таку важну ролю.

Ся гармонія князів і землі, се патріархальне пиrowанне послужило одначе вступом до подій дуже сумних для сих князів і для цілої землі. Порядкуючи справи „Руської землі і Володимиря племені“, Рюрик з Давидом зовсім призабули Всеволода, але той зараз запротестував проти такої самостійности. Прислав своїх послів і заявив, що коли Рюрик, сівши в Києві, забув про нього, признаного „старійшого“, і роздаючи волости молодшим, не „учинив части в Руській землі“ йому, то нехай же він далі не сподієть ся помочи від нього і сам пильнує Києва і Руської землі з тими молодшими, „а я побачу, як ти з ними їх удержиш“. Ся заява дуже занепокоїла Рюрика: Всеволод дійсно показував йому протекцію в дотеперішніх відносинах з Ольговичами, і „без нього, як кавав Рюрик, йому неможна було бути“, — з огляду на його права на Київ, як старшого. Щоб його заспокоїти, Рюрик був готов на

всякі уступки — дати йому волость, яку схоче. Але тут доперва вийшов клопіт: Всеволод не хотів ніякої іншої волости, а як раз тої, що дістав від Рюрика Роман, і про яку Рюрик був присяг Роману, що в нього її не відбере. Даремно він давав Всеволоду вибрати іншу волость, той обставав при своїм, маючи очевидний намір посварити Рюрика з Романом. Рюрик не хотів сварити ся з зятем, але бояв ся і Всеволода, і вкінці, коли Всеволод став грозити повним розривом¹⁾, адав справу на митрополита, а той, уважаючи своїм обовязком запобігти війні, розгрішив його з присяги Роману й радив віддати його волость Всеволоду²⁾. Рюрик постановив так і зробити, та тут щастє ще послужило йому, і се нарушенє присяги Роману не привело до розриву з ним. Роман показав ся дуже лагідним і заявив, що не хоче, аби Рюрик через нього сварив ся з Всеволодом: „Отче! переказує літописець його відповідь, деж би тобі через мене не жити з своїм сватом (Всеволодом) і не вийти з ним в любов! мині ти даси натомість іншу волость, або кунями (грошинами) за неї даси, скільки вона варта“. Справа таким способом розвязувала ся вповні щасливо. Рюрик поспішив ся повідомити Всеволода, що він вдоволяє його бажанне, дає йому Романову волость, і Всеволод мусів удати задоволеного — „утвердиша ся крестомъ честнымъ на всей любви своей“.

Але в дійсности він не полишив сього свого злобного наміру — посварити українських князів, і коли не трісла попередня бомба, пустив нову. Діставши ті відібрані від Романа городі, він найважнійший — Торчеськ віддав своему зятю, Рюриковичу Ростиславу, а інші лишив собі.

На сей раз він влучив добре. Роман прийшов до переконання, що се Рюрик зробив тільки комедію з Всеволодом, аби відібрати Торчеськ від нього, Романа, для свого сина, і зненавидівши з цілої сили тестя, з котрим так добре жив досі, постановив пімстити ся. Свою жінку — Рюрикову доньку почав він обиджати, примушував постритись, а на Рюрика завів зносини з Ольговичами, підмовляючи Ярослава Всеволодовича, аби вигнав Рюрика з Київa. Але Ольговичі

¹⁾ „И бысть межи ними распря велика, и рѣчи, и хотѣша межи собою востати на рать“.

²⁾ „Рече митрополитъ Рюрикови: „княже! мы есмь приставлены в Руской землѣ от Бога воставити васъ отъ кровопролитья! аже про се ся прольеть крови крестьянской в Руской землѣ, аже еси далъ волостьъ молодшему во блазиѣ предъ старѣйшимъ и крестъ еси к нему целовалъ, а нынѣ азъ сишаю с тебе крестное цѣлованне и важаю на ся, а ты послушай мене: вонма волость у зятя у своего, дай старѣйшому, а Романови даси иную в тоє мѣсто“. Іпат. с. 460.

не мали охоти розпочинати з Рюриком боротьби. Тоді Роман попросив знайти поміч у Польщі, але сини Казимира Справедливого, до котрих він звернувся, зайняті були війною з своїм стрием — Мешком Старим; Роман прилучився до сеї боротьби, але Мешко побив своїх противників, і самого Романа ранено в битві¹⁾. По цих невдачах він не бачив иншого виходу як тільки помирити ся з Рюриком. За посередництвом митрополита удав ся він до Рюрика з перепросинами, вислав до нього посла, „кланяя ся и моля ся и покладавая на собѣ всю вину свою“, і Рюрик прийняв сі перепросини, записав його „на всій волі своїй“ і дав волость у Київщині. З пізнішої звістки довідуємось, що Роман при тім з'обов'язав ся розірвати союз з Ольговичами і тримати ся Рюрика, „въ его волі быти и зрѣти нань“²⁾. Та ширих відносин уже не було — вони вже були поцсовані безповоротно³⁾.

Та Всеволод ще не заспокоїв ся, а постарав ся також пересварити Рюрика з Ольговичами. Його рука в сій справі видна ясно: Рюрик, нарікаючи потім на Всеволода, виразно каже, що він розпочав з Ольговичами війну тільки через Всеволода, що Всеволод мав з ними якісь рахунки, а сам Рюрик від Ольговичів не мав ніякої прикраси⁴⁾. Ольговичі теж казали, що у них „не було ніякого лиха“ з Рюриком⁵⁾ і ми дійсно бачили, що вони не хотіли підтримати Романа против Рюрика. Які мав рахунки Всеволод з Ольговичами, не знати; знаємо, що вони бороли ся за Новгород, може були ще якісь спірні справи — нпр. на вятицькім пограничю або що. Але причиною для конфлікту Всеволод висунув київську справу: в осени 1195 р. Ростиславичі з Всеволодом поставили Ольговичам постулат, аби вони вирікли ся на завсїди всяких претензій на Київ і Смоленськ: „послали мужів своїх до Ярослава (чернигівського) і всіх Ольговичів і сказали йому: „дїлуй до нас усіх хрест зі всею своєю братиєю, що ви не будете старати ся відібрати собі нашої отчини, Київа і Смоленська, ані від нас, ані від наших дітей, ані від усього нашого Володимирового племені: нехай так буде, як розділив нас Ярослав — по Дніпро, а до Київа ви аби нічого не мали“. Головна вага сього постулату лежала, очевидно,

¹⁾ Певно в великій битві на Могаві в вересні 1195 р.

²⁾ Се мусіло стати ся десь при кінці 1195 р. Хронологія сих років Іпатської літописи певна, бо крім дат під 1194 р. (в оповіданню про смерть Святослава), що дають можливість перевірки, вона стоїть у повній згоді з І Новг. і польськими хроніками (боротьба з Мешком — Monum. Pol. hist. II с. 800, 835 й ин.).

³⁾ Іпат. с. 459—461, 467—8. ⁴⁾ Іпат. с. 469. ⁵⁾ Іпат. с. 463.

в Кнїві, і Смоленськ фігурує тут більше як декорація, і розумієть ся таке жаданне було чистою провокацією, після того як два покоління Ольговичів сиділи на київськїм столї, і спеціяльно в устах Ростиславичів, що самі були авторами кількох компромісів в Сьвятославом, було б воно занадто дивним. Цема найменшого сумніву, що до сього жадання підбив їх Всеволод, приобіцявши свою поміч на Ольговичів, — що він був його властивим ініціатором і автором¹⁾, і що робив він те сьвідомо, аби спровокувати Ольговичів на Рюрика і заплутати його в війну з ними.

Як треба було надїяти ся Ольговичі, розумієть ся, поступяту не прийняли, і Ростиславичі умовились з Всеволодом на Рїздво іти всім походом на Чернігів. Рюрик зібрав „братію“ й спровадив „Днїх Половців“. Але Ольговичі постарали ся розвести союзників. Вони зробили всякі уступки Всеволоду в тих якихось інтересних дль нього справах („ємлючися єму по всю волю єго“) і він не пішов у похід. Заразом Ольговичі зробили Рюрику пропозицію перемиря — не воювати ся, поки вони будуть вести переговори з Всеволодом і Рюриковим братом Давидом Смоленським: „брате, ми з тобою не мали ніякої кривди! хоч ми не прийшли до угоди з Всеволодом, і з тобою, і з братом твоїм Давидом, але ми з тобою сусїди — поцілуємо собі хрест, що ти з нами не будеш воювати, поки ми з Всеволодом прийдемо до згоди, або не прийдемо!“ Рюрик, не маючи помочи від Всеволода, а не знаючи ще про його сепаратну умову з Ольговичами, пристає на перемиря і розпустив військо. Таким чином не примиреним на разї з Ольговичами зїстав ся тільки Давид. З смоленськими князями Ольговичі мали вже від давна, від часів Ростиславичів якусь давню „тяжу“, котрої близше не знаємо, але бачимо, що вона виявляла ся, бодай між иньшим, в боротьбі за політичні впливи в сусїдній Полоцькій землі. Рюрик хотїв посередничити між ними у сїй справі, але Ольговичі скориставши з такої наручної ситуації, з початком 1196 р. розпочали війну з Давидом, щоб силою відібрати від нього Витебськ (одну з полоцьких волостей). Рюрик признав се нарушенням умови й завїзав Всеволода, аби взяв участь у сїй війні. Всеволод каав йому починати війну, обіцяючи взяти в нїй участь. Покладаючи ся на се, Рюрик спровадив знову Половців і розпочав війну з Ольговичами. Ярослав чернігівськїй просив Рюрика дати йому спокій, помирити його з Давидом і обіцяв всяку сатисфакцію, запевняв, що не має ніяких

¹⁾ До Всеволода і звертають ся Ольговичі з відповідою на сей постулят.

замислів против нього¹⁾. Але Рюрик, розпочавши кампанію за порозумінням з Всеволодом, не хотів без нього мрити ся з Ольговичами, й жадав, аби вони пустили його послів до Всеволода і до Давида для порозуміння, ті ж бояли ся, що Рюрик хоче підняти на них Всеволода і Давида і послів не пускали, „заялп бо бяжуть Ольговичи вси пути“²⁾.

Тим часом Роман, побачивши таку ситуацію, задумав і собі пімстити ся над Рюриком, відновив союз з Ольговичами і почав воювати Київщину. Рюрик одначе відчепив ся від Романа, на славиши на нього Володимира галицького. Сам же він все літо вів дрібну війну з Ольговичами, чекаючи Всеволодового походу. Нарешті Всеволод, перепустивши ціле літо, в осени з Давидом разом напали на Чернігівську землю й почали пустошити Вятицькі городи. Але радість Рюрика була не довга: Всеволод зараз же на першу пропозицію ровпочав переговори з Ольговичами, та почав укладати з ними згоду. Даремно противив ся тому, доказуючи, що така сепаратна умова була б в високій мірі не льояльною супроти Рюрика, що покладаючи ся на приречення Всеволода розпочав війну з Ольговичами, що Рюрик такої умови не прийме, і т. д., Всеволод таки вів далі переговори й поставив Ольговичам такі умови: аби вони розірвали союз із Романом, випустили взятого в неволю братанича Ростиславичів, котрого вони і так давно вже готові були пустити, і видали претендента на ростово-суздальське князівство Ярополка. Першої — найважнійшої для Рюрика умови Ольговичі не прийняли; дві иньші прийняли, і Всеволод уложив з ними згоду на тім, що Ольговичі не будуть претендувати на Київ за життя Рюрика, на Смоленськ за життя Давида, а на волости Всеволода — ніколи, ані за дітей його. Осягнувши такі незвичайно користні результати, Всеволод поспішив ся потішити ними Рюрика — що він помирился з Ольговичами, з'обов'язавши їх не претендувати на Київ і Смоленськ за життя Рюрика й Давида³⁾.

Рюрик тим був роздражнений до останнього! Він пригадав Всеволоду, як він старав ся сповнити всі його бажання, і через нього пересварив ся з Романом та з Ольговичами, що й не ду мали претендувати на Київ, і як тепер Всеволод поступив собі

¹⁾ „Чему еси, брате, почаль волость мою воевати, а поганымъ рудѣ поляишь? а мене с тобою ничтоже рочло, ни язъ подь тобою Києва ищю“.

²⁾ Іпат. с. 465—7. ³⁾ Іпат. с. 468—470. В Лавр. с. 392—3, справа представлена з становища Всеволода.

проти всяких обіцянок і з'обовязань¹⁾. Він відібрав ті волости, що був дав Всеволодові, але се була слаба потіха. Всеволоду вони послужили лише до інтриги, й він вповні осягнув, чого хотів: Рюрик тепер пересварений на два фронти — з Ольговичами й Романом, і між сими ворогами існує союз, признаний і Всеволодом. Сам Всеволод після того, як Рюрик відібрав від нього волость, міг уважати себе ображеним і увільненим з всяких обов'язків до нього. Йому треба було тільки трохи почекати, щоб посіяна ним вороженча розвинулась на добре і дала свої овочі. І се прийшло дуже скоро — Роман незабаром став о стільки сильним, що міг помстити ся над тестем.

Небавом умер останній з галицької династії Володимир Ярославич. Роман, що здавна, як ми знаємо, вів зносини з галицькими боярами і раз уже пробував сісти на галицькій столі, знову здобув Галич і сим разом задержав Галичину в своїх руках²⁾. Близші обставини сеї події нам зовсім невідомі, бо маємо тут семидітню перерву в українськй літописанню, від 1198 р. і до смерти Романа — 1205. Се тим більша шкода, що сі роки у нашій історії мають дуже важне значінне: здобувши Галичину, Роман задержав у своїх руках і Володимирську волость і тим самим став найсильнішим, а при своїх здібностях і енергії — і найвизначнішим з українських князів. Подібно як ростово-суздальські князі, він при тім теж не ласить ся на Київ, і на крайнім заході українських земель з'являється таким чином новий політичний центр, значнійший від Києва, що й дає на далі тон українській політиці. Правда, скоро смерть Романа робить перерву, і нове значінне галицько-волинського стола відновляється вповні тільки тридцять літ пізнійше. Але галицькі події вже від кінця XII в. стають центром української політики, більше від київських. Київ, переставши бути політичним центром для всієї системи во-

¹⁾ Прихильний Рюрику літописець широко переказує сі жалі його: „Свате! ти ціловав мнї хрест на тім, що хто мнї ворог, той і тобі ворог! Просив еси у мене волости в Руській землі, і я дав тобі, хоч і не мав їх за богато (не от обидля), а відбравши задля тебе від своєї братії і мого зятя Романа. Він мнї тепер став ворогом не через кого а тільки через тебе! І ти як мнї обіцяв? — всісти на коня і помощи мнї. Натомість ти перевів те літо й аину, а тепер хоч і всів, то як ти мнї поміг і свою умову сповнив?... А мнї з Ольговичами хиба була яка кривда? Вони не шукали підо мною Києва, але що ти був до них недобрий, то я був недобрий і воював ся з ними, і волость свою запалив (наразив на спустошення). А ти на чім був зі мною умовив ся, і хрест до мене цідував, того всього не додержав“... Іпат. с. 470. ²⁾ Ширше в гл. VII.

мель Руської держави, і зійшовши на друге місце поруч суздальського Володимира, від тепер перестав поволі бути центром і українських земель та сходить на другий плян поруч Волини-Галичини.

Як сформування нової політичної сили на півночі, в ростовсько-суздальських землях, дало себе знати Київу страшним погромом 1169 р., так і поява нової політичної сили на заході знаменуєть ся новим погромом Києва, що становить центр сього другого періода замішань. Одначе сей другий удар не вийшов від галицько-волинського князя, а властиво виплинув з того ж джерела що й перший: був приготований інтригою ростово-суздальської політики. Зі сторони галицько-волинських князів ми не бачимо такого систематичного, вирахованого вороговання до Києва, як зі сторони князів ростово-суздальських, що в сій своїй політиці дають перший історичний прояв емуляції молодшої, великоруської народности, котру вони репрезентують, з її старшою, полудневою сестрою, котрій дає вона вперше відчутти свою силу.

Перше ніж перейти одначе до сеї нової київської катастрофи, насамперед треба згадати за деякі переміни в політичній ситуації, серед котрої вона зайшла.

Смоленський князь Давид Ростиславич, вірний союзник Рюрика вмер 1197 р., передавши Смоленськ своєму братаничу Мстиславу Романовичу. Се не перемінило відносин вповні, бо взагалі Ростиславові не тільки сини, але й унуки визначали ся своєю солідарністю; але нова генерація не бере вже в справах Рюрика такої діяльної участі, як Давид, не підтримує його так діяльно.

Переяслав з кінцем XII в. перейшов вповні під вплив Всеволода, і по смерти свого братанича Ярослава Мстиславича, що сидів тут, посадив він свого сина Ярослава¹⁾.

В Чернягові вмер Ярослав (1199), за ним слідом Ігор (1201), що перейшов був по нім в Чернігів, і на чернігівськмі столі засів Всеволод Святославич, призвищем Чермний, внук Всеволода Ольговича. Син недавнього київського князя, він і сам нетерпеливо чекав київського стола, тим часом як його попередники на чернігівськмі столі, адасть ся, не були особливо заінтересовані київськмі столом.

Найзначнійшою переміною в політиці України одначе була

¹⁾ Про се див. в гл. V.

злука Володимирської волости з Галичиною в руках Романа; як я вже сказав, він став тепер найбільшою політичною силою на Україні. При тих ворожих відносинах, які існували між ним і Рюриком, се Рюрику було дуже прикро, тим більше, що Роман увійшов у приятні відносини і з Всеволодом; коли саме се наступило, не знати, та се могло стати ся коли небудь, відколи Рюрик посварив ся з Всеволодом. З другого боку перехід Галичини до Романа зблизив Рюрика до Ольговичів. Ми бачили, що ще Святослав Всеволодович, за угорської окупації, мав пляни на Галичину. У Ольговичів там була партія, що хотіла висадити на галицький стіл Ігоревичів — синів звістного Ігоря Святославича. Супроти ворожих відносин Рюрика до Романа, Ольговичі надіють ся здобути Галичину за помістю Рюрика і стають його союзниками. Що до Рюрика, то він досі в відносинах до Романа був пасивною стороною: Роман гнівав ся на нього й силкував ся пошкодити чим небудь, Рюрик старавсь помирити ся з ним. Коли тепер він не тільки лучить ся з Ольговичами, але й переходить до агресії на Романа, то можна гадати майже напевно, що до того примусив його знову сам Роман, шведячи йому й далі. В Густинській компіляції ми маємо звістку, що Роман „богато нашкодив Рюрику“, гніваючи ся за ту давню кривду, що він числив за ним¹⁾. Ся звістка не авторитетна і може бути простим здогадом компілятора, але вона вповні відповідає відомим нам фактам. Правдоподібно, Роман, придбавши нову силу, не залишив дати себе в знаки Рюрику, тим більше, що мав вільні руки й добре стояв. І се мабуть було причиною, що Рюрик разом з Ольговичами забрав ся до агресивного кроку — до походу на Романа, на Галичину, десь 1200 чи 1201 р.

Але поки Рюрик з Ольговичами збирали ся до походу на Галичину, Роман їх випередив і кинув ся на Київщину. Все покинуло Рюрика й перейшло до Романа: і сини Володимира Мстиславича, що сиділи в дрібних волостях Київщини, і Чорні Клобуки, і з різних городів Київщини люде посльіпили ся до нього. Роман не гаючи ся подав ся до Київа, де був Рюрик з Ольговичами, що прибули до нього для спільного походу на Галичину. Коли він зблизив ся до Київа, Кияне самі відчинили йому ворота й пустили до мїста. Вони надїяли ся, очевидно, що Роман, взявши в свої сильні руки Київську землю, забезпечить її спокій і силу. Що більше, — подїляючи те загальне одушевлення

¹⁾ Полн. собр. лѣтописей II с. 326.

для енергії, сили і здібностей Романа, що відбило ся в слабких останках Романової легенди, які долинули до нас, вони мусіли бачити в нїм чоловіка, покликаного вернути київському золотому столу, його давній блеск і славу, вирвати Київ і Київщину з тої дрібної провінціальної політики, в якій заснітила ся вона протягом останнього півстоліття, і своєю енергією й політичними силами видвигнути її на утрачене становище політичного центра України. Але сї надії їх були даремні. Часи Київщини минули безповоротно. В очах князів здібнійших, з ширшими політичними планами, ширшим світоглядом вона була ареною невідповідною, безнадійно пережитою — занадто ослаблена, розбита, безвихідно замотана в політиці, і вони не хотіли брати її, а тільки пильнували, аби в чужих руках вона не зміцнила ся о стільки, аби бути для них небезпечною...

Перехід Киян на сторону Романа рішив кампанію. Рюрик з Ольговичами сиділи на „горі“. Бороти ся їм не було що й думати, мусіли капітулювати. Роман уложив з ними умову: Рюрик зрікав ся Києва й діставав свої київські волости по давньому. Ольговичі — не знаємо що: може вирікали ся претензій на Галичину. Умовившись і заприсягши їх, Роман пустив їх до дому. Сам він у Києві не сів, а посадив тут одного з другорядних князів — свого стричного брата, Інгвара, князя луцького, сина Ярослава Ізяславича.

Суздальська літопись, що служить нашим одиноким джерелом для цього епізоду, каже, що Інгвара посадили „великий князь Всеволод і Роман“, але вона в сій часті особливо дбає про побільшення поваги свого князя, і Всеволод по всякій правдоподібности не мав тут такої ролі, яку вона йому надає. Що найбільше — Роман міг запитати його про згоду на свій плян, з огляду на його претензії на старшинство „у Володимері племені“, до котрого належав і Роман, та на його претензії до курателі над Київом. Я думаю, що перспектива сеї курателі Всеволода, котрій піддавати ся Роман не мав охоти, головню і вплинула на те, що Роман сам не сів у Києві. Окрім того Київ, сам оден, без Київської землі переданої Рюрику, був досить ненаручною столицею для Романа. що головну вагу покладав на Галичину, де всякими способами старав ся зміцнити й побільшити свою власть. Тому він посадив у Києві свого свояка, але тільки як номінального, підручного князя, з тим щоб бути тут самому властивим володарем. Тим пояснюють ся походи Романа на Половців, що слідом він робить: вони ж мали значінне для нього тільки з огляду на інтереси

Київа і видно, що сї інтереси уважав він своїми інтересами. Цікаво, що Густинська компіляція¹⁾ і тут дуже зручно попадає в тон, називаючи Інгвара „намістником Романа“.

Зимою — десь при кінці 1200 чи 1201 р. — Роман ходив на Половців, пограбив їх кочовища і взяв багато здобичи. Сучасний візантійський історик Никита Хонїят, згадуючи про сей похід (бо він примусив Половців залишити грабованне візантійських земель), каже, що окрім половецьких нападів Романа до сього походу спонукав ще вплив митрополита²⁾, але вартість сеї звістки досить сумнівна. Закінчивши сим подвигом свій побут в Київщині, Роман вернув ся в свої західні волости.

Тоді Рюрик віджив. Він відновив свої зносини з Ольговичами, післав по Половців і на самім початку 1203 р.³⁾ напад з Ольговичами і „всею Половецькою землею“ на Київ. Чи був тоді в Києві Інгвар і чи пробував він боронитись, літописи не кажуть; в них згадуєть ся тільки один з Володимирічів Мстислав, що дійсно міг мати від Інгвара або й Романа поручення „стерегти“ Київа. Але розумієть ся, він не мав сил оборонити його, і Київ вьято без клопоту.

Місто пограблено без милосердя: і Поділ, і Гору, церкви й монастирі. Половці забирали в неволю людей. З чужоземних купців взяли тільки контрибуцію; за те церквам не було помилування: обдирали ікони, забирали посуду, одежі й книги. Суздальська літопись навіть дає розуміти, що ся руїна була гірша як 1169 р., бо каже, що такого нещастя і „взятя“ не було в Києві, від коли охрещено Русь; але се правдоподібно фраза, бо в обох разях руйновано Київ без помилування, однаково з участю Половців, і навіть сама руїна описуєть ся в подібних словах. Цікава тільки одна відміна: на сей раз повели Половців грабувати Київ Рюрик і Ольговичі, ті самі, що так завзято бороли ся з ними тому кілька літ, і на чолі Половців, що грабували разом з ними Київ, стояв той самий „окаянний“ Кончак і Данило Кобякович⁴⁾.

Се була пімста Рюрика Киянам за їх „зраду“ — що покинули його й перейшли до Романа. Собі задержати Київ супроти

¹⁾ С. 328. ²⁾ Бонн. вид. с. 691.

³⁾ Першого січня по новгородській літописі, другого в компіляціях володимиро-суздальських, що опирають ся на невідстим нам архетипі з серією українських звісток початку XII в. (Здогади про сей архетип у Шахматова Общ. лїтоп. своды гл. IV с. 152 — тут і про сю дату).

⁴⁾ Лавр. с. 397—8, 1 Новг. с. 179.

сид Романа й його союзу з Всеволодом та й супроти настрою Киян до нього Рюрик не міг надіятись, і не знати навіть, чи лишився він у Києві по сім погромі, бо слідом бачимо його „дома“, в Овручу. Дійсним, властивим автором сього другого київського погрому був Всеволод, зручно посваривши Романа з Рюриком. Нема нічого дивного, що він, як каже Суздальська літопись, „бувши боголюбивим і милосердним“, дуже легко пробачив Рюрику сю руїну Руської землі: прецінь власне його метою й було понижати Київ і ослабляти.

На вість про київську руїну Роман поспішився в Київщину. Відновлений союз Рюрика з Ольговичами й Половцями був для нього небезпечним, та й Київ він хотів держати в залежності від себе. Самим Київом для себе, як ми вже бачили, він не інтересувався. „Руська земля“, що з таким одушевленням і довірем була піддержала його в боротьбі з Рюриком, мусіла розчарувати його гірко і пожалувати даремної руїни, яку накликала вона останнім проявом своєї політичної активності.

Приступивши до Овруча, де тоді сидів Рюрик, Роман обіцяв передати йому Київ з тим, аби він відстав від Ольговичів і Половців і присягнув на союз з Романом і його тодішнім союзником Всеволодом. Рюрик пристав на се, й дістав назад Київ. На се згодився і Всеволод. Від тепер Київ мав зіставати під подвійною опікою нових політичних центрів і їх репрезентантів — Романа і Всеволода. Так треба розуміти тенденційне оповідання Суздальської літописи, де Роман каже Рюрику присягати Всеволоду й його синам і просити у нього Києва, а від себе обіцяє „молити“ Всеволода про те ж; з рештою в тих переборщених значіннях суздальського князя і раболіпності інших князів перед ним проявляється все той же „суздальський стиль“ північного літописання.

Але кінець кінцем Роман з Рюриком таки не помирилися. Зимом Роман вчинив похід на Половців знову. З ним ходив Рюрик, Ярослав Всеволодич, що сидів у Переяславі, і ще деякі князі. Похід дуже удався, і князі забрали багато невільників, худоби, але закінчився він зовсім несподівано. Вертаючи до Києва з Рюриком мали якісь переговори в Треполю, мали „дати порядок в волостях, відповідно до заслуг кожного для Руської землі“, як каже літопись¹⁾, а скінчилося воно тим, що Роман ухопив Рю-

¹⁾ „Мирположеніє въ волостехъ (Воскр.: и ту было ивъ и рядъ положить), кто како терпелъ за Рускую землю“.

рика, відіслав з своїм боярином в Київ і казав його силоміць постригти в черці. Казав також постригти його жінку й доньку — свою жінку, а синів — Ростислава й Володимира забрав з собою в Галичину¹⁾. Чи посадив він кого в Києві, чи зіставив його просто собі, літописець не каже²⁾. Але Всеволод, що, розуміють ся, нерадо бачив таку самовластність Романа, і зріст політичного значіння його, уступив ся за своїм зятем Ростиславом, а заразом, правдоподібно, упійгнув ся, чи посередно чи безпосередно за свої права теж розпоряджати Києвом. Наслідком того Роман випустив Ростислава з братом з неволі й посадив Ростислава в Києві. Але вплив Романа був і далі о стільки сильний в Київщині, що Рюрик до смерті Романа не відважив ся скинути з себе накиненого чернецтва, хоч у Києві й сидів його власний син. Разом з тим Роман упорядкував свої відносини й до Ольговичів: вони присягли на союз з Романом і Всеволодом.

Таким чином дві тодішні головні політичні сили — Роман і Всеволод поставили під свою спільну опіку й впливи князів середнього Подніпря. Тим самим уставляла ся нова система політичної рівноваги. Роман в ній мав ту вигоду, що віддавав під

¹⁾ З хронологією сих подій знову маємо клопіт: в Суздальській літописи другий похід Романа на Половців і постриження Рюрика маємо під 1205 р., в Новгородській (2-ої ред.) — під 1203 р.; звістка про помирненне Романа з Ольговичами (властиво — про їх присягу Всеволоду) в Суздальській повторена — під 1204 і 1205 р., і рішити, котра з сих звісток стоїть на відповіднім місці, дуже трудно. Новгородська має тут теж плутанину (наслідком мабуть вставленої під 1204 р. повісті про Царгород) і деякі звістки повторено, як напр. про війну Ольговичів з Литвою — 1 Новг. 179 і 188. Таким чином виходить для сих подій вагання між 1203 і 1204 р., і знайти між ними правдиву дату здасть ся явні неможливим, власне через те, що хронологія обох джерел непевна; порівнюючи звістку про війну Ольговичів з Литвою — 1 Новг. (1-ої ред., с. 179) з Суздальською (Рад. і Акад. код.), маємо різницю на 2 роки. Можна б прийняти 1203 р., здавши ся на новгородську, колиж бо її подвійні звістки не дозволяють повні на неї покласти ся.

²⁾ Длугош II с. 177 (під р. 1205), в сій часті взагалі багатий цінними подробицями, зачерпненими з якихось руських, для нас страчених джерел, каже, що опорожнений київський стіл захопив Святослав Мстиславич, але Роман не дав йому Києва, а посадив Ростислава. Дійсно, у Мстислава Романовича був син Святослав, хоч виступає він пізніше — був новгородським князем 1218 р. (1 Новг. с. 206—209); в Київщині про нього не чуємо нічого. Отже оповіджене у Длугоша можливе, хоч і не зовсім певне. Татіщев (III. 338) каже, що Роман посадив у Києві Інгвара, але се, правдоподібно, тільки здогад (досить правдоподібний) по аналогії з попереднім.

догляд Всеволода своїх ворогів на сході й мав вільні руки для своєї західньої політики. Від Ольговичів він, певно, виміг, що вони зрікли ся своїх плянів на Галичину, а Київщину поставив у певну залежність від себе. Але простояла ся нова система дуже недовго. Літом 1205 року Роман пішов походом на Польщу, з невідомих нам ближше причин, і наложив головою під Завихостом, в червні 1205¹⁾. Все змінило ся від разу.

Політична система, уставлена Романом, упала з його смертю. На вість про смерть Романа Рюрик скинув з себе невільне чернецтво й сів знову в Києві. Він відновив свій союз з Ольговичами, й вони постановили скористати з смерти Романа, щоб здобути його спадщину. Справа галицької спадщини взагалі від тепер довший час не перестає займати українських політиків.

Роман лишив по собі двох синів, з котрих старшому Данилу було тільки четвертий рік; Галичани присягнули йому як князю, але придушена Романом партія Ольговичів зараз знову підняла голову²⁾. Тому Ольговичі зараз по смерті Романа забрали ся до походу на Галичину; порозумівши ся з Рюриком і відновивши союз із ним, вони рушили разом на Галич; закликано й Половців. Але угорський король взяв Данила в опіку і в Галич ъведено угорську залогу. Се примусило противну Данилови партію притаїтись, і союзники дурно побивши ся під Галичем мусіли завернутись назад „з великим соромом“³⁾.

Але на другий рік вони вибрали ся на Галичину знову, вже з більшими силами. Крім Ольговичів і Рюрика та Половців узяв участь в поході смоленський князь Романович Мстислав з иньшими смоленськими князями; польське військо теж приступило під Володимир. В поміч Романовичам знову прибав угорський король і теж приступив під Володимир, куди втікли Романовичі з огляду на противні партії в Галичині. Королю удало ся відвернути Ляхів, а з галицькими боярами уложив він компроміс: постановлено посадити в Галичу Ярослава Всеволодовича переяславського, й йому дали знати про се. Угорський король подав ся до дому. Тоді партія Ольговичів, поки новий кандидат Ярослав їхав

¹⁾ Дата в польських хроніках — Monumenta Polon. hist. II. с. 800, 836, etc., Лавр. с. 404—5 (під 1206 р.).

²⁾ Ширше в гл. VII. ³⁾ Іпат. с. 480—1, Лавр. с. 404—5.

ся з свого Переяслава (його ждали два тижні), навязала зносини з Володимиром Ігоревичем, що був у таборі союзників, і заклікала його з братами княжити. Володимир потайки від союзників викрався з табору в Галич з братами й його оголошено князем в Галичі, а брата його Романа в Звенигороді; потім і з Володимира вони примусили Романовичів забратись і посадили там брата Святослава. Довідавши ся про таку несподіванку, Ярослав вернув ся назад; Ольговичам і Рюрику теж не було що робити, й вони теж завернули ся. Можемо здогадувати ся, що ані Ольговичам, ані Рюрику не було мило, що галицько-волинські бояре самі розпорядили ся Романовою спадщиною, й вона попалась уся в руки Ігоревичів, одначе вони не виступили против них¹⁾.

Але Всеволод Чермний, не пожививши ся з спадщини Романа, задумав нагородити собі се иньшим способом. Вертаючи ся з походу і маючи в руках військо, він відібрав Київ у свого союзника Рюрика, „надіючи ся на свою силу“. Рюрика се заскочило несподівано, і він на разі не спротививсь, а бачучи „своє непогодьє“, забрав ся у свій Овруч. Вишгород зівстав ся в руках його сина, Білгород — в руках Мстислава смоленського.

Здобувши Київ, Чермний забажав і Переяслава. Він причепив ся до кандидатури Ярослава на галицький стіл і казав йому забирати ся з Переяслава до батька²⁾. Ярослав теж не спротивив ся й забрав ся, а Чермний посадив в Переяславі сина.

Се все стало ся десь з кінцем літа і протягом осени 1206 р.³⁾ Не давши й одної битви, Ольговичі протягом кількох місяців здобули Галичину, Володимир, Київ і Переяслав. Успіх нечуваний! Ціла майже Україна в руках Ольговичів. Можна було подумати, що в політичній ситуації настане рішуча переміна, новий поворот. Але сього не стало ся: здобутки Ольговичів майже также скоро пішли, як і прийшли.

¹⁾ Лавр. с. 405—6. 407, Іпат. с. 481.

²⁾ „Потѣди ис Переяславля къ отцю своему въ Суждаль, а Галича не ищи подѣ моею братьєю, пакы ли не поведеши добромъ иду на тятю“. Лавр. с. 406.

³⁾ Ярослав прибув з Переяслава до батька 22/ХН. Що до року, то в сих роках є переміна в хронології наших джерел. За Галицько-волинську літопись не кажу, бо в ній числа положено зовсім довільно, але Лавр. перестає спішитись і вирівнює хронологію під 1206 р., маючи два роки з сям числом; ключі, які маємо в ній під 1206 (другим) і 1207 рр., показують, що дійсно маємо тут 1206 і 1207 рр. Натомість Новгородська події 1207 р. оповідає під 1209.

Насамперед не пішло так дуже гладко з Рюриком. Уступивши ся з Київа зразу, він слідом зібрав свою братию і з нею тієїж осени (1206 р.) вигнав Чермного з Київа, а його сина з Переяслава і посадив тут свого сина Володимира. Всеволод слідом вернув ся з своєю братнею і з Половцями, але Рюрик відсидів ся, і Всеволод, постоявши під Київом, вернувся ні з чим. Після того Ольговичі зібрали ся з більшими силами, прийшов їм до помочи Ігоревич Володимир з Галича і турово-пінські князі, розумієть ся також і Половці. Союзники приступили під Треполь і взяли по довгій облозі. Тоді Рюрик, не чекаючи їх приходу, забрав ся з Київа знову в Овруч, „бачучи, що на нього йде звідусіль нечисленна рать, а помочи нема ні звідки“. Чермний вибив з Білгорода Мстислава Романовича, з Торчеська Мстислава Мстиславича, і на тім кампанія скінчилась¹⁾.

Але на Всеволода Чермного підняв ся Всеволод суздальський. Він, розумієть ся, зовсім не бажав такого незвичайного зросту сили Ольговичів, ані мав охоти зіставити їм Переяслав, що протягом півстолітя належав до його родини. Поводом він узяв, що Ольговичі в останній похід своїми Половцями тяжко попустили Київщину. Він пожалував за нею, як каже Суздальська літопись, і сказав: „хйба Руська земля самим їм отчина, хйба не отчина нам?“²⁾

Заявивши таку поважну причину, Всеволод суздальський постановив іти на Чернигів. Похід розпочато в серпні 1207 р.; окрім суздальських військ в нім мали взяти участь новгородські (там сидів старший син Всеволода) й рязанські; але похід перебила нагла справа: Всеволоду донесено, що рязанські князі потайки тагнуть за Ольговичами, і він, залшивши Ольговичів, звернув ся на тих рязанських князів. Та з сього походу, що відвернув увагу Чермного, встиг скористати Рюрик: він наглим нападом відібрав собі Київ³⁾. Заносило ся знову на повторенне тієїж історії від початку. Ольговичі знову пішли на Рюрика⁴⁾, але не змогли його вигнати з Київа й вернулись ні з чим⁵⁾. Та ся історія, що дуже близько повторяла боротьбу з тнже Рюриком Святослава Всеволодича, батька Чермного, очевидно о стільки доіла обом сторонам, що вони постановили закінчити її компромісом, як колись Святослав з Рюриком.

¹⁾ Лавр. с. 407—8. ²⁾ Лавр. с. 408.

³⁾ Вересень — жовтень 1207 р. ⁴⁾ Деся на початку 1208 р.

⁵⁾ Лавр. с. 408—412.

Ольговичі уложили з Рюриком таку умову: він згодився відступити Всеволоду Київ, а собі натомість взяти Чернігів; київські волости зісталися при Рюрику і його свояках. Після того Ольговичі помирилися і з Всеволодом суздальським; в сій справі вони послали до нього митрополита Матвія¹⁾. Суздальська літопись описує це дуже делікатно: Ольговичі прислали митрополита „с мольбою, прося мира и во всемъ покоряюща ся“. Але це знову тільки суздальський стиль. Всеволод тоді мав клопоти з Новгородом: там арештували його сина й на силу пустили, а на столі засів Мстислав Мстиславич. Ольговичі-ж стояли міцно, тай ще помирилися з Рюриком і зовсім не потребували запобігати ласки Всеволода. В дійсности Ольговичі, мабуть, ждали від Всеволода згоди на київський компроміс, і за те вернули йому Переяслав²⁾. Новий союз зміцнено шлюбом — на другий рік оженив ся Юрий Всеволодович, наслідник володимирського стола, з донькою Всеволода Черного³⁾.

По тих переговорах компроміс переведено в життя: Всеволод перейшов до Києва, Рюрик до Чернігова, в 1210 році. Ольгович в Київі і Мономахович в Чернігові! Це була відповідь на поставлений п'ятнадцять літ перед тим постулат: аби Ольговичі виріклися Києва, і аби Дніпро був границею династій!

Компроміс 1210 р. не уставив таких тривких відносин на довший час, як компроміс 1181 р. Різні перебіги в політичній ситуації розвинули його дуже скоро; головне, що учасники його були вже на дожиттю, й один по другим походили досить скоро з світа.

1212 р. умер суздальський Всеволод. З ним знову перервав ся політичний вплив суздальських князів на Україні, сей раз можна сказати — на завсіді, бо їм володимирські князі прийшли до сили, політична ситуація на Україні радикально змінилась. Як

¹⁾ Той факт, що посередничав київський митрополит, показує з усякою правдоподібністю, що з Рюриком Ольговичі помирилися ще перед тим.

²⁾ Хто сидів тим часом в Переяславі, літопись не каже, аж 1213 р. згадується, що сів там Володимир син Всеволода суздальського; але мусів він перейти до суздальської династії ще 1210 р. Я думаю, тим пояснюється ся, що від цього року ми знову маємо звістки про половецькі напади на Переяслав (Лавр. с. 413—4, 416—7, р. 1210 і 1215).

³⁾ Лавр. с. 413—4.

по смерті Андрія так і по смерті Всеволода на верх вийшла боротьба старих і нових елементів, Ростова й Суздаля з Володимиром, що й виявилась у війні синів Всеволода — Константина кн. ростовського й Юрія кн. володимирського. Але й без того самий поділ Ростово-суздальської землі між трома княжими лініями ослабив сю династію і втворив тут свою домашню політику, поза котрою її князі не мали часу пильнувати українських справ.

Коло того самого часу пішов зі світа Рюрик: вмер у Чернигові, не діждавши ся можливости вернутись у Київ¹⁾. По нім найстаршим в династії Ростислава став смоленський князь Мстислав Романович. Які переімени в волостях і взагалі в політичній системі стали ся з смертю Рюрика, джерела наші не кажуть, та вони й не конче важні, бо зараз пішли нові переімени. У всякім разі знаємо, що Чернигів Всеволод Чермний передав брату Глібу. Се, розумієть ся, була кривда Ростиславичам — і не одинока.

Ольговичі перед тим потерпіли тяжку страту, що сильно підірвала їх впливи. Ігоревичі галицькі своїми пробами репресій над боярством викликали боярську революцію, що покликкала в поміч Угрів і закінчила ся тим, що взятих в неволю княїв Ігоревичів на бажанне боярства повішено — факт нечуваний в історії Руської держави²⁾. З сього powodu Всеволод Чермний причепив ся до Ростиславичів, — винуватив їх у сій смерті Ігоревичів. „Ви повісили моїх двох братів в Галичу як злодіїв і положили сьте сором на всіх, тому нема вам часті в Руській землі“, як стилізує Новгородська літопись його докір. Скільки тут було в тім жалю щирости, не знати. Ми, правда, маємо звістку про участь в галицьких замішаннях одного з сеї родини — Ростислава Рюриковича: що бояре посадили його були на стіл, вигнавши Романа Ігоревича, але галицька літопись нічого не каже про участь його чи інших Ростиславичів в останній революції, що закінчила ся такою трагічною смертю Ігоревичів, і ми не знаємо, чи Всеволод дійсно мстив

¹⁾ В Лавр. під 1215 р.: „престави ся Рюрикъ Ростиславичъ, князь кыєвскый, князя Черниговъ“ (с. 416); під тим же роком і в копіляціях — Воскр., Нікон., Тверск. Але вже Карамзін завважав справедливо (III пр. 133), що під час походу Ростиславичів на Всеволода Рюрика вже не було на світі, бо инакше мусіли б ми за нього чути, чи в Києві, чи в Чернигові.

²⁾ Стало ся се в осені — мабуть 1211 р. Про хронологію див. мою статью: Хронологія подій Галицько-волинської літописи (в Записках Н. тов. ім. Ш. т. XLI), с. 10—1, про самі події див. т. III гл. 1 Історії.

ся чи тільки чіпався й шукав причини¹⁾. Так, чи інакше, він вивів на сій підставі війну Ростиславичам і повиганяв їх з Київщини. Правдоподібно, се вже сталося по смерті Рюрика — головного учасника компромісу 1210 р.

Але Ростиславичі не помирилися з відібранням Київщини. Вся фамілія їх рушилася відібрати свої традиційні „руські“ волости, які вона мала протягом півстоліття. На поклик вигнаних вників Ростислава²⁾ рушився смоленський Мстислав Романович з Смоленянами, рушився славний воюка й лицар Мстислав Мстиславич „Удатний“, новгородський князь, з Новгородцями, що за явили йому незвичайно улюбленому князю готові йти за ним всюди³⁾. Піднялися різні поменші князі й двигнули спільними силами. Пустошивши по дорозі чернігівські волості, попростували вони на Київ. Прилучився до них тут і князь луцький Інгвар Ярославич, що надіявся, мабуть, при тій нагоді дістати знову на київський стіл, на котрім вже сидів з руки Романа (пригадаймо, що й його батько подібним способом був виторгував собі Київ⁴⁾).

¹⁾ Обвинувачення на Ростиславичів цікаво порівняти з словами Галицької літописи, що Всеволод Черний любив Романовичів. Се виключало б можливість ширшого толкування його докору — прикладаючи його: „ви“ до всіх Мономаховичів чи Мстиславичів. Але чи маєся пізніша дописка реальну підставу, не знати.

²⁾ „Прислали Ростиславові внуки в Новгород до Мстислава Мстиславича: „не дає нам Всеволод Святославич части в Руській землі! ходи но, пошукаємо нашої отчини“ переказує се короткоживна Новгородська літопись (с. 195).

³⁾ „Рекоша ему Новгородці: „како княже, очима позриши ты, тамо мы главами своими вержемь“.

⁴⁾ Похід описує І Новгород., с. 195—7, і володимиро-московські компіляції, як Воскр. І с. 117—8 й ин. Трудність тільки з хронологією. Новгородська описує се під р. 1214 і дає ще ближшу дату: Новгородці рушили в похід 8 червня, так що похід мусів стати ся в червні-липні. Літній час можна прийняти за певний, але дата року не певна. Ключ, даний під сими роком самою літописею: сиропуст 1 лютого, хибний (на той день сиропуст не припав ціле XII століття), і на ніщо не придаєть ся. При тім, перед 1211 р. Новгородська літопись спішить ся, взагалі не має такої певности в хронології в сих роках. Компіляції володимиро-московські — як Воскр., Твер. й ин., мають похід Ростиславичів на Київ під р. 1212, під одним роком зі смертю Всеволода. В них маємо в сих роках групу звісток про українські події, з датами, що потверджують ся иньшими звітками, або бодай витримують перевірку ними (див. мою статю Хронологія подій Галицько-волин. літоп. с. 10 і далі). Що до р. 1212 для походу на Київ, то пок. Кунік в спеціальній розвідці О годі возшества Мстислава Романовича на престоль кїевскій (Ученія записки академії наук по I и III отд., т. II) ви-

Сполучені війська обложили Вишгород, де засіли молодші Ольговичі. По кількох битвах Вишгород відчинив Ростиславичам свої ворота. Тоді Всеволод з Київів кинув ся тікати до Чернигова. Київ, розумієть ся, піддав ся Ростиславичам. Вони пішли під Чернигів. Всеволод тоді саме вмер; в Чернигові сидів його брат Гліб. Простоявши під Черниговом кільканадцять день, Ростиславичі прийшли до порозуміння з Ольговичами й вернулись у Київ; змісту їх угоди з Ольговичами літописи не згадують, але очевидно, Ольговичі вирікли ся Київів. Се було зовсім природно, коли головного претендента на Київ — Всеволода не стало. В Київі Ростиславичі дійсно посадили Інгвара; самі розієли ся по київських волостях: так наприклад Мстислав Романович дістав Вишгород¹⁾, Мстислав Мстиславич Торчесь. Але слідом князі умовили ся инакше: Інгвар зрік ся Київів (може дістав натомість яку київську волость), і в Київі сів найстарший з Ростиславичів — Мстислав Романович, а його місце в Смоленську зайняв Володимир Рюрикович. Ольговичі, здаєть ся, чи не дістали по тім собі Переяслава на потіху²⁾.

Уставлені сею кампанією відносини продержали ся досить довго, властиво аж до 30-х рр. Українська політика головно обер-

вдив його також з ріжних иньших комбінацій. Я давніше приймав для упадку Ігоревичів 1213 і для походу на Ростиславичів на Київ 1214, бачучи в сій серії фактів події з одного року (від осені 1213 до осені 1214 р.), але близша аналіза, переведена над фактами Галицько-волинської літописи привела мене до гадки, що правдоподібніше сю групу подій віднести в 1211/2 р.: упадок Ігоревичів в осені 1211 р., вигнання Ростиславичів з Київщини зимою 1211/2 р., похід Мстислава літом 1212 р. Противить ся такій хронології дата смерті Рюрика 1215 р., але вона однаково вимагає редукції (може ще яко тако бути підтягнена під дату походу 1214 р., а при даті 1212 р. являєть ся помелкою на яких три-чотири роки).

¹⁾ Воскр. л. каже, що він сів у Вишгороді; коли се не заміна слова дістав, то се значило б, що він від разу Інгвара уважав тимчасовим князем і зістав ся чекати Київів.

²⁾ І Новг. с. 195—197, Воскр. І с. 117—8 (під 1212 р.); про Володимира Рюриковича в Смоленську — див. І Новг. с. 201. Що до Переяслава, то свій згогад опираю ось на чім: під 1215 р. маємо звістку, що Половці взяли в неволю переяславського князя Володимира Всеволодовича; під 1217 р. (= 1216) читаємо, що Володимир вернув ся з половецької неволі й дістав иньшу „властпу“ від братів замість Переяслава (Воскр. І с. 125). Очевидно, Переяслав зайняв хтось иньший, і дуже правдоподібним мені здаєть ся, що сю опорожену неволю Всеволода волость взяли Ольговичі як нагороду за Київ.

тата ся коло галицьких справ. Київ, судячи по всьому, грав у ній досить невизначну роль і перейшов вповні під протекцію галицького князя, коли по безконечних „коромолах“ на галицькім столі засідає вже дорослий і свідомий себе Данило. Взагалі, звісток про Київ усе менше знаходимо в літописях які маємо — галицькій, суздальській, новгородській, занятих передовсім своїми домашніми справами: уже сей факт сам показує, що Київ тоді не грав ніякої визначної ролі, що давала-б себе знати в ширших політичних кругах, в 30-х же роках, як я се вже сказав, внароно бачимо його в сфері політичних впливів Галича.

Мстислав Романович просидів у Києві до катастрофи на Калці¹⁾. Ніщо не вказує, щоб він грав якусь визначну роль. Споміж Ростиславичів найбільше визначав ся й давав про себе говорити Мстислав Мстиславич — визначний воєк, але слабкий політик. В Новгороді, де йому докучила суздальська партія, було йому не солодко, тож він більше дбає про свої „орудия в Русі“, як про Новгород, і заходить ся здобути собі Галичину. В заходах коло Галича допомагають йому Ростиславичі. Ольговичі залишили на разі свої давні пляни: взагалі ся генерація їх, на чолі котрої стояв Гліб, потім його брат Мстислав Святославич, сиділа тихо, і зрікши ся своїх давніших плянів на Галичину, навіть виступає союзниками і помічниками Мстислава в галицьких справах, що становлять головний зміст української політики за ціле десятилітє від кампанії 1214 р. Ми коротко згадаємо про них, о скільки вони впливали на загальну тодішню політику, полишаючи иньше до спеціальної історії Галичини.

Тодішня галицька політика обертаєть ся коло того, що боярські партії галицькі всіма способами сплдували ся позбути ся своїх „отчичів“ — Романовичів, то опираючи ся на Угорщину, то виставляючи різних князів з руських династий. Но упадку Ігоревичів Галичина прийшла під угорську опіку, а іменем її і різних правительств, що з угорської руки ставали на чолі Галичини, правили місцеві боярські потентати. Один з них, Володислав Кормильчич навіть був вокняжив ся в Галичу, викликавши

¹⁾ Правда, і Нов. л. оповідаючи про похід Мстислава на Галич 1219 р., каже, що по тім поході в Києві сів Володимир Рюрикович (с. 210), але се або якась тимчасова переміна місць, бо перед тим бачимо в Києві Мстислава Романовича (в 1 Нов. під тим же роком — с. 209), і він знову був у Києві під час походу на Калку 1223 р. — або по просту помилка. Якусь боротьбу між Володимиром і Мстиславом Романовичом тяжко припустити.

тим загальну соблазн в князівсько-дружинних сферах, і його скоро заступив на галицькій столі угорський королевич Кольоман¹⁾.

Вічні перемиря на галицькій столі, війни й ворохобні спокусили Мстислава. З початку, ще перед упадком Володислава він уложив собі плян дістати Галичину за порозумінням з угорським королем, з його руки²⁾, і з тим поїхав на початку 1215 р. на Україну, покинувши Новгород, але в дорозі довідав ся, що угорський король посадив в Галичу свого сина. Надія на порозумінне з угорським королем була страчена; може бути Мстислав пробував інших способів — принаймні бачимо, що він майже цілий рік пробув на Україні, й тільки „печаль і вопль Новгородців“, котрих почав мучити голодом Ярослав, син суздальського Всеволода, покликаний на місце Мстислава, — змусив Мстислава вернути ся в Новгород. Він відборонив Новгород, погромивши Ярослава з братом в голосній битві на р. Липиці, але вікувати в Новгороді таки не мав охоти і знову звернув ся до Галичини. На сей раз його звабив заклик, що прийшов від князя краківського Лешка Білого, що брав також діяльну участь в галицьких справах разом з угорським королем, але вкінці образив ся на його розпорядження в Галичу і шукаючи, кого б напустити на Угрів, спинив ся на прославленім тою суздальською кампанією Мстиславі³⁾.

Сі запросини обіцяли Мстиславу польську поміч в галицькій справі, але самої її було не досить. Мстислав подав ся знову на Україну — заручити ся помочю свояків і иньшими силами для боротьби з Уграми. Вигляди показували ся о стільки добрі, що Мстислав рішив ся попрощати ся з Новгородом і пустити ся на здобування Галичини. Вернувши ся в Новгород і попорядкувавши тут свої справи та збогативши свій скарб ревізіціями майна ріжних богатих бояр з противної партії, десь весною 1218 р. попрощав ся з Новгородцями: „кланяю ся сьвятій Софії і гробу мого батька і вам! хочу пошукати Галича, а вас не забуду! дай Боже мині лягти коло мого батька у св. Софії!“ Новгородці просили його лишити ся, та він не згодив ся; за те Новгород, прав-

¹⁾ Ширше в т. ІН гл. 1.

²⁾ „Выиде изъ Новгорода Мстиславъ Мстиславичъ... иде къ королева въ Галичъ просити себѣ Галича у него“ — Воскр. I с. 119.

³⁾ Іпат. с. 489: „Лестько... посла к Новгороду по Мьстислава, река: братъ ми еси, поиди и сяди в Галичѣ“, пор. 1 Новг. с. 204 і 206. Було се на початку 1217 р. — див. Хронологія с. 14.

доподібно — не без його впливу, взяв собі на його місце князя з родини Романовича Мстислава¹⁾.

Похід на Галичину став ся на другий рік — 1219 р. Відомости про нього дуже бідні; з учасників джерела називають іще Володимира Рюриковича²⁾. Ситуація в Галичу була дуже напружена, і Мстиславу без особливого клопоту удалось здобути Галичину. Боярська партія хотіла йому, як князю протегованому Лешком противставити Романовичів, але Данило не поспів на час і угорська залога забрала ся.

Але панування Мстислава в Галичу сим разом було дуже коротке. З Данилом він скоро помирился і видав за нього доньку, але через нього посварив ся з Лешком, і той уложив союз з Угорщиною та намовив короля до походу на Галичину, ще тогож самого, здасть ся року³⁾. Мстислава ся кампанія застала зовсім не приготованим. Він був на якімсь соймі з князями київськими і чернігівськими⁴⁾ і на вість про похід угорського короля вислав невеликий полк дружини на зустріч, а Галича боронити просив Данила. Та з такими силами годі було обстати, тим більше що галицькі бояре почали переходити на сторону Угрів, і Мстислав слідом відкликав Данила з Галича, а сам подав ся на Понизє і відси просто до Половців — за помочю, до нової боротьби за Галич. Між Половцями Мстислав мав впливи — був сам оженений з донькою старого й впливового хана Котяна⁵⁾.

Тим часом в Галичу посаджено знову Кольмана, і Угри

¹⁾ Новг. с. 204, 206—7.

²⁾ Сю дату дає і Новгор., і вона вповні правдоподібно, хоч саме оповідання має деякі недокладности, і здасть ся — лучить до купи подробиці походу 1219 і 1221 р. Тим чином, мабуть, ворогами Мстислава в поході виступають Поляки, його союзники в дійсности (Чехи і Морава, думаю — вже тільки епічна прикраса); тим же чином Мстислав у сей похід бере в неволю угорського королевича, тим часом як Галицька літопись виразно каже, що угорська залога тоді утікла. Більше дивись в т. III.

³⁾ Див. Хронологію с. 15—6.

⁴⁾ „Мстиславъ бо бѣ со всеми князьями рускыми и черниговьскыми“ (Пат. с. 490). В першій вид. я толкував се так, що Мстислав мав тих князів до помочи, але так не можна толкувати: з усього оповідання виступає неприготованість Мстислава, і тих помічних князів в війні в досить докладнім оповіданню літописи зовсім не видко.

⁵⁾ Пат. с. 489—491, 1 Новг. с. 210, Воскр. 1 с. 126, Твер. с. 329, Нікон. II с. 82, Длугош II. 183—8. Галицька літопись дає місяць: Данило, відступаючи з Галича, прийшов до Швава 25 жовтня; се й означає слово „зйитъ“ Тверськ. л.; рік дає Воскр. л. — 1219 (див. Хронологію с. 15—6).

пробували забрати й Володимир у Романовичів, але наспів Мстислав з половецькою помічю й примусив їх звернути ся до оборони Галича. Сей перший похід не удав ся, Мстислав тільки понустишив Галичину, а Угри відсиділи ся в Галичу. Аж другий похід, деєь літом 1221 р., закінчив ся тим, що Мстислав з Подовцями і руськими помічними військами розбив під Галичом угорсько-польське військо, і Галич мусів піддатись: так оповідають пізнійші компіляції, розрізняючи два осібні походи, тим часом як Галицька і Суздальська літописі оповідають тільки про останній, удатний. З руських князів сї компіляції називають учасниками походу київського Мстислава Романовича в першім поході і смоленського Володимира Рюриковича в другім¹⁾; Длугош, що говорить про се все разом, додає ще Ростислава Давидовича і Ростислава Мстиславича²⁾. Взятих в неволю Угрів і Ляхів без милосердя побито, виключивши тільки значнійших невідьників; між ними був і сам Кольман: Мстислав відіслав його у свій Торчеськ³⁾.

Сей усніх змінив становище Мстислава в Галичу. Нова проба угорського короля — здобути собі Галич оружко, зроблена кілька літ пізнійше, не удала ся. Але Мстислав, що грав досить паспвну ролю серед інтриг галицьких боярських верховодів і давши їм розвести себе з Данилом, став безрадним піоном в їх руках. — встиг досить скоро знеохотити ся до галицького панування. Скоро по своїм останнім тріумфі над Уграми він добровільно уступив з Галичини, передавши її своему зятю угорському королевичу Андрію, і подав ся на київське Норосе, до свого Торчеська — доживати віку⁴⁾. Ся переміна не відбила ся одначе сильно на політиці України: вже від коли Мстислав опанував Галичину (1221) і аж до смерти його галицьке нитанне перестас порушувати ширші круги на Україні, хоч боротьба в Галичині ярида ся далі.

Як видно вже з оповіджених фактів, в 20-х рр. XIII в. родина Ростиславичів заняла дуже показне, можна рішучо сказати — першорядне становище в системі земель давньої Руської дер-

¹⁾ Що правда, він виступає лише в Тверськ., і її оповідання так пригадає оповідання і Новг. під 1219 р., що й Володимир ніг звідти взятись. ²⁾ Н с. 185.

³⁾ Іпат. с. 492—3, Лавр. с. 423, Воскр. 1 с. 128, Тверськ. с. 332—4, Нікон. II с. 85—87. Хронольогія с. 17.

⁴⁾ Іпат. с. 500, ширше в т. III гл. 1.

жави. До неї належала ціла Київська земля, Галичина, Смоленщина, часом Новгород, і тодіж смоленські князі підбивають собі Полоцьку землю. Родина ся визначала ся рідкою в нашій історії солідарністю: за весь сей час не маємо ані одного факту боротьби між її членами. Завдяки тому всьому вона мала тоді рішучу перевагу і над поділеною та не солідарною суздальською династиею, і над розмноженими Ольговичами; галицькі ж Романовичі поки що мали тільки Володимирську волость і в них можна було хіба відгадувати будучу славу і силу. Перше місце між Ростиславичами займав одначе не київський Мстислав, старійший між ними, а галицький; ми бачили, що він мав під своїм впливом і Ольговичів. Але сам він був тільки славний воєк, а політик дипломат, правитель — дуже слабкий і се найліпше довів, не давши ради собі з Галичиною й передавши сю дорогу їй тоді вже дуже сильну волость в угорські руки: потім кавав ся перед Данилом, як каже літописець, і жалував, складаючи вину на свого дорадника — угорського партизана Судислава!¹⁾ Взагалі родина Ростислава не богата була здібністями — виїмком були обидва Мстислави сини і батько, здібні воєки, але політиків не було там зовсім, почавши від самого Ростислава. Наслідком неполітичності Мстислава і загального браку талантів ся родина і не зуміла ані використати, ані заховати того визначного, чільного становища, яке вона займала в 20-х рр. XIII в.

Солідарність і широкі впливи Ростиславичів виразно виявили ся під час першого татарського походу в Європу, що закінчив ся катастрофою на Калці (1223 р.)²⁾. Військо монгольського хана Темуджина з Персії через Кавказ перейшло в чорноморські степи й погромило Половців. Половецький хан Котян по тім погромі звернув ся до свого зятя Мстислава галицького і до інших князів і просив помочи, задарюючи їх та доводячи, що сей новий ворог небезпечний і для Руси. Мстислав, що сам чимало завдячував Котянови й Половцям, прийняв се прохання дуже до серця й постарав ся вплинути на інших князів, доводячи, що коли Половцям не допомогти, то вони побільшать собою сили Монголів. В Київі відбув ся княжий з'їзд, де були „старійшини в Руській землі“ — три Мстислави: київський, галицький і чернігівський, „молодші князі“: Данило Романович, Михайло Всеволодич з чер-

¹⁾ „Сыну согрѣшихъ не давъ тобѣ Галича, но давъ иноплеменику Судислава льстѣца с(о)вѣтошь, оболести бо мя“ — Іпат. с. 502.

²⁾ Про нього див. ще в гл. VIII.

нигівської лінії — будучі чільні діячі, й інші, і на тій раді, головню під впливом Мстислава галицького ухвалено помогти Половцям. Воно дійсно — помогти слабшій орді проти сильнішої було розумно, тільки руські князі забагато вложили ся в сю поміч і занадто в ній заангажували ся.

Споряджено великий похід. В нїм взяли участь князі київські, чернигівські, смоленські, волинські; післали за помічю і в Суздальську землю, й Юрий Всеволодович (тоді старший в сій родині) вислав теж свого братанича, тільки він спізнив ся й вернув ся з під Чернигова. Полки різних князів постягали ся над Дніпрові пороги, над Хортицю, де було збірне місце — сюди прийшли також половецькі орди, й „вигонці галицькі“, з галицького Понияя прибули, як каже літописець, на тисячі човнах, пройшовши з моря в Дніпро і вгору ним до порогів. Зібравши ся тут, від порогів пішли на схід у степи. Літописи кажуть, що від Монголів на дорозі було кілька посольств до руських князів, і вони умовляли їх не обставати за Половцями, бо вони, не мають ніяких ворожих замірів на Русь: „Ми вашої землі не зайняли, ані городів, ані сіл ваших, і не прийшли на вас, а прийшли з божого попусгу на своїх рабів і конюхів, поганих Половців! ви візьміть мир з нами і як, вони побіжать до вас, то ви їх бийте відти й заберайте їх майно, бо ми чули, що вони вам богато злого наробили; за се ми їх і бею“ — переповідає їх слова сучасник, очевидно осуджуючи політику князів. Князі не послухали сеї ради і навіть побили послів; вони розумієть ся, не могли так дуже вірити сим заявам Монголів, але необережно загаяли ся в обороні Половців.

Побивши по дорозі передові монгольські полки і забравши богато їх стад, вони заглибили ся далеко в степи, — ішли вісім день, і з головними силами стрілись над річкою Калкою (тепер р. Калець, тече в Азовське море під Маріуполем, чи в українській передачі Марнополем). Та похвальна солідарність руських князів не додержалась до кінця, і в рішучий момент між старшими князями — трома Мстиславами стала ся незгода, „котора велика“. Через се Мстислав галицький не упередив своїх іменників про прихід Монголів і розпочав з ними битву сам на власну руку, перейшовши Калку з Данилом і деотрими иньшими українськими князями. Битва пішла з початку добре, руські полки били Монголів, і ті почали вже тікати. Але Половці, що також ввалили участь у сій битві, все попусували — кинули ся тікати перед Монголами, і ті перейшли до агресії. Тікаючи Половці впали в табор иньших князів, що не брали участі в битві й нічого не знали про неї, й наробили тут загального не-

порядку й замішання. Настала загальна паніка, всі кинули ся тікати, в тім і Мстислав галицький з своїми полками. Монголи кинули ся за ними гонити. „Стала ся побіда над всім руськими князями, якої ще не було“, як каже сучасник. Тільки Мстислав київський що своїм табором зайняв сильну позицію на горбі над Калкою, не рушив ся з місця, і замість тікати, постарав зь укріпити своє становище. Тому що горб був камінний і валів сипати було неможна, він обвів своє військо „городом“ з возів — перша виразна звістка про так популярний в пізнійших козацьких часах, а перейнятий від турецьких кочовників спосіб оборони „табором“ — ланцюхом, зложеним з кількох рядів возів¹⁾. Тут засїв він з кількома молодшими князями й боронив ся від двох монгольських вождів, полишених під його табором, тим часом як решта монгольського війська кинули ся за утікачами. Надія відборонити ся одначе була невелика, і коло „бродники“, степові Русини, що були з монгольським військом вziali ся посередничити, і їх воєвода Пłosкина присяг на хресті, що Монголи не зроблять Русинам ніякого лиха і пустять їх за викупом, Мстислав київський з товаришами піддав ся по трьохденній обороні. Але „окаянний“ Пłosкина, як ганьбить його сучасник, мав переступити присягу: видав князів Монголам (не знати тільки, чи справді з злої волі, як той сучасник каже), і ті задусили їх, положивши їх під дошки і посідавши на ті донки обідати (орієнтальна дотепність в придумуванню способів смерги!). Табор Мстислава розбили, людей всіх побили.

За тим військом що утікло з над Калки, иньші монгольські полки гонили тимчасом аж до Дніпра, і за Дніпро, як оповідає той же сучасник, не перейшли тільки тому, що Мстислав галицький, переїздячи Дніпро, всі иньші човни — що були полишені тут при поході в степ, казав забрати від берега. Але мабуть наслідком того маса воєків лишило ся й погинула на лівім боці Дніпра. Сучасник каже, що з людей ледво десятій прийшов живий до дому. Самих князів побито шість в сій утечі, між иньшими Мстислава чернігівського з сином. Чимало побили й самі Половці, щоб відібрати коня або одєжу. Самих побитих Киян рахували (мабуть побільшуючи) на десять тисяч. Поодинокі монгольські ватаги

¹⁾ „Угоши городъ около себе въ кольхъ“ — в синодальнім кодексі 1 Повг. с. 219, в иньших кодексах і пізнійших копіляціях: „в кольхъ“; його правильно об'яснив уже Березинъ: Первое нашествіе Монголовъ на Россію, Ж. М. Н. П. 1883, IX с. 248. Новійша розвідка про се проф. Голубовского в Трудах XI археол. в'їзда т. II (Съ какого времени можно прослѣдить на югъ Руси способъ защиты таборомъ?).

позаганяли ся досить далеко в переяславські землі — до Сьвятополювского Новгороду (Витичева). „Люде, не знаючи татарської лести“, виходили їм на стрічу з хрестами, а вони їх всіх побили“.

По сім Монголи завернули ся назад і зникли з очей сучасників також загадково, як і з'явились, зіставивши на Русі вражінне якоїсь страшної бурі: „Татари (як їх звали на Русі) вернули ся від р. Дніпра і не знаємо, звідки прийшли й де знову поділи ся — звідки їх Бог привів за наші гріхи“, каже сучасник¹⁾.

Політична система в руських землях по сій катастрофі не змінилася на разі, тільки перемінило ся розміщенне князів — деякі погинули, а на опоружені столі пересунули ся інші члени з тих же родин. Так у Київі сів Володимир Рюрикович, місце його в Смоленську зайняв Мстислав Давидович. В Чернігові сів син Всеволода Черного Михайло. Галицький Мстислав заховав на далі свою впливову роль, і старий хан Котян далі був його вівним помічником. В основі політичної системи лежав далі союз князів галицького, київського і чернігівського, і по абдикації й навіть смерті Мстислава Мстиславича, що вмер скоро по своїм переході до Торчеська (1228), Володимир київський і Михайло чернігівський зістали ся в союзі з його зятем — угорським королем²⁾.

Але нові особи внесли певні переміни в сю систему, і вони виявили ся згодом. Володимир Рюрикович ще найменше. Подібно до попередника се була досить безбарвна фігура, що мала дуже невелике значінне в сучасній політиці. Ще бувши смоленським князем він був вірним і пильним союзником і помічником Мстислава Мстиславича і перейшовши до Київa, держав ся далі сеї політики, що була також і політикою його попередника на київських столі

¹⁾ Про сей перший монгольський похід написано було по горячим слідам (у всякім разі перед другим походом Татарів — перед 1236 р.) сказанне у Київі (його початок в Академічнім кодексі Суздальської літ.: „По грѣхомъ нашимъ придоша языци незнаемі, при Мѣстиславѣ князѣ Романовичѣ, в десятое лѣто княженя его в Києвѣ...“, а кінчить ся: „Сякъ же злыхъ Татаръ Таурменъ не свѣдаемъ, откуда были пришли на насъ и гдѣ ся дѣли опять...“). Найбільше заховало воно свій зміст в версії 1 Новгородської (л. с. 215 і далі), але без початку. В Галицько-волинську і Суздальську його заведено в скороченню, доповненім звістками головно про факти, близькі кождому з редакторів (в Галицько-волинській нпр. оповідаєть ся близьше про участь Романовичів і взагалі галицьких військ, у Суздальській — про полк, посланий Юриєм володимирським). В пізніших копіяціях — нпр. Академічнім кодексі і в Воскр. — маємо вже контамінацію початкового оповідання з галицькою версією; в Твер. і Ніжон. вона має поетичні додатки про участь в битві богатырів. ²⁾ Іпат. с. 503.

Мстислава Романовича. Коли скоро по катастрофі на Калці Мстислав галицький, під впливом боярських інтриг прийшов до конфлікту з Данилом, Володимир помагав Мстиславу¹⁾. До Данила він мав фамілійну неприязнь: „бо його батько постриг Володимирового батька, тому був у його серці воликий страх“²⁾. Тому й по смерті Мстислава з початку бачимо Володимира серед ворогів Данила. Але політичні обставини складають ся так, що у Володимира і Данила з'являють ся спільні вороги, і Володимир згодом стає вірним союзником і помічником Данила та стоїть вповні під його політичним впливом. На се вплинуло кілька обставин, а головню — політика чернігівського князя Михайла.

Михайло з початку шукав помочи у Володимира й був його союзником. Він засів чернігівський стіл, поминувши свого стрія Олега Ігоревича, кн. курського, і з сього вийшла між ними війна. Михайло опер ся на союзі з Володимиром київським і володимиросуздальським князем Юриєм; вони посередничали й помагали силою Михайлови, й він відбив ся від стрія³⁾. Але при тім, здасть ся, прийшло ся йому віддати Переяслав суздальським князям; найімовні як раз від сього часу (1227) в Переяславі знову з'являють ся князі суздальської династії⁴⁾. Покінчивши з стрієм, Михайло слідом зачепив ся з Ярославом, меньшим братом Юрія, колишнім князем переяславським і новгородським, суперником Мстислава Мстиславича. Причиною були новгородські справи: там бороли ся в тім моменті політичні впливи Юрія і Ярослава; коли Новгородці не помирили ся з своїм князем — сином Юрія, став ся компроміс: вони згодили ся на Юриєвого швагра і союзника Михайла чернігівського, рекомендованого їм Юриєм⁵⁾. Але Михайло мусів пильнувати чернігівського стола, тим більше що мав і претендента до нього в особі згаданого стрія Олега, а в Новгороді мав також противну партію, тому скоро знеохотив ся до новгородського стола й рішив його зректи ся, а натомість забезпечити собі певні торговельні вигоди у Новгородців: „сказав Новгородцям: „не хочу у вас княжити, іду до Чернигова! гостей (купців) до мене пускайте: як земля ваша, так і моя“⁶⁾. Новгородці наслідком того покликали князем Ярослава, але скоро не помирили ся з ним, і закликали Михайла назад і той прийняв запросини. З того всього вийшла боротьба між Ярославом і Михайлом. Новгород переходив

¹⁾ Іпат. с. 498. ²⁾ Іпат. с. 502. ³⁾ Кампанія 1225 р. — Лавр. с. 426. ⁴⁾ Лавр. с. 426, 427, 429. ⁵⁾ і Новг. с. 221, 1225 р. ⁶⁾ і Новг. с. 222.

у них з рук до рук, а Ярослав воював чернігівські волости. Михайло й тут оперався на союзі з київським Володимиром і Юриєм, і за їх посередництвом сю справу вкінці полагоджено¹⁾.

При перегляді цих подій насувається цікаве порівняння становища суздальських князів супроти українських цих часів з попередніми часами. Ми бачимо, що суздальські князі по чвертьвіковій перерві знову беруть участь в українських справах, але становище їх зовсім не те, як давніше: нема тут і мови про широкі впливи Андрія або Всеволода, про роллю зверхника, розпорядника українських справ. Трохи згодом побачимо, що оден з суздальських князів пробував навіть засісти в помітуванні попередньою генерацією Київі, що за сей час підупав значно гірше і на Україні займав другорядне становище поруч Галича. Дальшу ж участь суздальських князів в українських справах відвернула зовсім татарська катастрофа.

Вертаючи ся до Михайла, бачимо, що він на початках тридцятих років полагодив свої клопоти — свої відносини в Чернігівській землі й свій конфлікт з Ярославом. З тим сильно перемиїнилася його політика: він вертаєть ся до широких плянів свого діда й батька — на Київ і Галичину. Се стало ся зараз за полагодженням новгородського конфлікту: очевидно, тільки він стримував Михайла, що вже перед тим мусів носити ся з тими плянами. Ще весною 1231 р. чернігівські князі, з'їздять ся „на соньмъ“ до Київа, приязно пирують з Володимиром²⁾ з нагоди посвящення ростовського єпископа, а вже слідом Михайло (вимою 1232/3 р.) вибираєть ся на Володимира. Але при тім Михайла далеко більше інтересує Галичина ніж Київ. Галицька справа знову стала отвором: Мстислав

¹⁾ Новг. с. 230—240, Лавр. с. 433. Коли скінчила ся боротьба, означити досить трудно. Суздальська літопись під 1230 р. каже, що за посередництвом Юрія і Володимира Ярослав помирился з Михайлом, але потім під 1231 р. каже похід Ярослава на Чернігівщину (1 Новг. с. 239), а ще 1232 р. в Новгороді пробує засісти оден з чернігівських князів (с. 239—40), і се могло б вказувати, що відносини ще не були полагожені. Можливо, що в'їзд чернігівських князів у Київ весною 1231 р., припадково згаданий в Суздальській літописи, стояв у звязку з ними справами, і полагоджено їх десь в р. 1231—2.

²⁾ „Бяхуть же в то время нини князи русьстии на соньмъ въ Киевѣ: Михайлъ князь черниговскый, и сынъ его Ростиславъ, Мстиславичъ Мстиславъ, Ярославъ, Яяславъ и Ростиславъ Борисовичъ, и нини мнози князи, иже бѣша в святѣй Софѣи на священъе Кирилово, и правдноваша свѣтлыи оны праздики в святѣй Софѣи, и ѣша и пиша того дни в монастыри святыя Богородица Печерьскыя много множество людий прекалика зѣло, икже не бѣ мощи исчести“. Лавр. с. 434.

Мстиславич, що був на якийсь час запечатав її для української політики своєю особою, вмер; його зятя — угорського королевича Андрія Данило вигнав з Галича; але Угорщина не кинула претензій на Галичину, боярство теж завзято боролось з Данилом, протиставляючи йому кого будь в ролі конкурента, так що ґрунт для всяких претендентів на Галич був дуже придатний. Михайло й кидався на сю гру, разом з сином Ростиславом; його пляни тим більше скуплюють ся на Галичу, що поруч нього появляється ся инший неспокійний дух — Ізяслав Мстиславич, правдоподібно — син Мстислава Романовича, київського князя¹⁾. Він претендує на Київ і стає союзником Михайла. Відповідно до того Володимир Рюрикович стає вірним союзником і помічником Данила.

Так уложила ся нова система політичних відносин на Україні: союз київського князя з галицьким, чи ліпше сказати протекторат над київським князем галицького, що тоді вже держав під своїм впливом майже всю Волинь (в Володимирі його заступав менший брат Василько), а по противній стороні князь чернігівський зі своїми, і деякі поменші: згаданий Ізяслав, стричний брат Данила Олександр, князь белзький, князі пинські. Коли додати ще, що переяславський князь (правдоподібно був ним тоді Святослав Всеволодович) не грав в українській політиці ніякої ролі, то будемо мати повний образ політичної системи тодішньої України. Половецький хан Котян був союзником Данила, але заравом инші половецькі хани помагали його ворогам.

Як я вже згадав, конфлікт між Михайлом і Володимиром значив ся вже десь зимою 1232/3 р.²⁾ Володимир тоді сподівався ся походу на Київ і звернув ся по поміч до Данила. Той прибув у Київ і своїм посередництвом відвернув війну. Се було початком

¹⁾ Галицька літопись зве сього князя просто Ізяславом, компіляції — Ізяславом Мстиславичем, а Воскр. (I с. 138), Нікон. (II с. 104) і Тверськ. (с. 364) при тім називають його внуком Романа Ростиславича. Нема причин відкидати сю генеалогію. Хоч в історичній літературі його звичайно вважають сином Володимира Ігоревича, що був князем галицьким, — тому що він бере участь в галицьких справах, але в дійсности Ізяслав претендує на Київ, а не на Галич, і се зовсім природно для сина київського Мстислава, і зовсім не відповідно для Ігоревича. Більше про се в моїй Історії Київщини с. 282—3, де вказані і погляди різних учених в сій справі; додаю тільки, що сеї справи доторкнув ся останніми часами ще проф. Дашкевич у статі *Еще разысканія и вопросы о Волоховѣ и Волоховцахъ* (Київ. Унив. Изв. 1899, I), але лишив її не рішеною, бо виразно виступити проті традиційного погляду не відважив ся.

²⁾ Див. Хронологія с. 23—4.

дуже тісного союзу Володимира з Давидом; Володимир дав йому Мстиславою волость в Київщині — Торчеськ; Данило віддав її Мстиславовим синам¹⁾; обидва князі по тому прийняли між собою „братство и любовь велику“. Сей політичний союз був так важким для Володимира, що брав перевагу й над родинними зв'язками: коли Олександр белзький, його зять, програвши скоро по тім свою боротьбу з Данилом, кинув ся тікати до свого тестя в Київ, Данило дігнав його й зловив на границях Київщини, і Володимир не уступив ся за зятем²⁾.

Не диво, бо Володимир далі чув себе zagrożеним. Відносини його з Михайлом не поліпили ся від Данилового посередництва. Десь з кінцем 1234 р. війна розпочала ся на добре. Михайло з Ізяславом обложили Київ. Володимир звернув ся знову до Данила, і той, „знаючи його прихильність“, поспішив ся в поміч. Михайло відступив від Києва й подав ся за Дніпро, а Ізяслав втік до Половців. Данило з Володимиром пішли слідом за Михайлом, обложили Чернігів і поставили тяжкі машини, якими дуже нищили місто і як каже літописець, були такі машини, що кидали на місто каміння, яких і чотири б то чоловіка не здужали підняти, а самі почали пустошити Чернігівщину, і в тім перейшла ціла весна. Про кінець сеї чернігівської кампанії Галицька літописець промовчує; комбінуючи її оповідання з звістками Новгородської, виходить, що Михайло вийшов із Чернігова, не витримавши тяжкої облоги; тоді Чернігівці піддали ся і Данило посадив тут Мстислава Глібовича, стричного брата Михайлового, що прилучив ся до нього в сім поході — мабуть власне з пляном здобути при тім чернігівський стіл. Але коли Данило з Володимиром по сій побіді хотіли вертати, напав на них несподівано Михайло („створивъ прелесть на Данилѣ“) й дуже понищив його полки, „добив Галичан без числа, ледви Данило вийшов³⁾“.

По сій пригоді, замовчаний в літописи, Данило хотів забрати ся до дому безпечними „лісовими краями“, бо військо його було ослаблене. Але Володимир упросив його зістати ся: Михайло ішов на нього слідом з Чернігівцями, а Ізяслав наспів з Половцями. Данило не схотів лишити вірного союзника й виступив на Половців. Ворожа сила показала ся одначе така велика, що ініціатори

¹⁾ Іпат. с. 511. ²⁾ Іпат. с. 514.

³⁾ Іпат. с. 514—16, 1 Новг. с. 245. Подробиці сеї облоги Чернігова в пізніших копіях перенесені на облогу Чернігова Татарами в 1237 р. Про се ще в новійшій праці Шахзатова Общ. своды гл. IV с. 161.

походу самі почали радити відступити, та Данило спротивився з своїх лицарських принципів — коли стати до битви, то вистояти до кінця. „Сказав Данило на те: коли воїн раз пішов на битву, повинний або здобути побіду, або полягти від ворогів! Я стримував вас, але тепер бачу, що маєте страшливу душу! Я вам казав, що зі змученим військом не можна йти против сьвіжого, але тепер нема що вагати ся — ідїм против них!“ Пішли на ворогів, і під Торчеськом стала ся битва. Війська Данила й Володимира побито. Володимир зачинив ся у Торчеську, але як каже літописець — за зрадою кількох Галицьких бояр, Ізяслав здобув Торчеськ і взявши Володимира в неволю, віддав його з жінкою Половцям, Данило ж утік до Галичини. Ізяслав по тім приступив з Половцями під Київ, і туди ж наспів Михайло з своїм полком. Київ здобуто, і Половці „багато злого нарobili Киянам“; з заграничних купців узяти контрибуцію¹⁾. Ізяслав сїв у Києві. Михайло слїдом здобув Галич. Противні Данилови галицькі бояре пустили поголоску, що Ізяслав з Половцями їде на Волинь, і тим змусили Василька, що з військом стерїг Галича, вийти на Волинь, а позбувши ся залоги, підняли в Галичині повстаннє на Данила. Данило мусїв забрати ся в Угорщину, а бояре посадили в Галичу Михайла²⁾. Союзники досягнули таким чином звої плянц, і Чернигівщина, Київщина й Галичина знову злучили ся в союзних руках. Тільки дуже не на довго.

Володимир не багато пробув у половецькій неволі, хіба кілька місяців³⁾. Вже зимою 1235/6 р. під час війни Данила з Михайлом, посилав він Данилу в поміч Торків⁴⁾. Чи здобув він собі Київ відразу, не знати, але що тогож 1236 р. він таки сїв у Києві, се каже Галицька літопись виразно⁵⁾. Михайлу тоді приходилось видержувати тяжку боротьбу з Данилом: сі роки наповнені завзятою війною за Галичину, де Михайло „возводив“ на Данила і Угрів, і Ляхів, і Половців, і Русь. Тому він не міг далі підпирати свого

¹⁾ „і на Нѣмцяхъ имаша искупъ князи“ — 1 Новг.

²⁾ Іпат. с. 515, 1 Новг. с. 244. Сі два джерела доповняють себе — Іпат. уриває вправді на облові Торчеська, але спростовує при тім Новгородську, що знає тільки облогу Києва, і все сюди переносить. Никон. (II с. 104) помішали ще пізніші події (похід Ярослав на Київ).

³⁾ Новгородська літопись оповідає про його вихід з неволі під тим самим роком.

⁴⁾ Іпат. с. 516. Він названий просто Володимиром і се промовляє за тим, що се був Володимир Рюрикович київський, про котрого перед тим була мова, а не якийсь иньший, нпр. Інгваревич, як думав Соловйов (I с. 814). ⁵⁾ Іпат. с. 517.

союзника Ізяслава, що з рештою також бере діяльну участь в боротьбі за Галич, коло котрої обертається тодішня українська політика, і Володимир не тяжко було підчас неї вернути собі Київ.

Взагалі Київ у сих роках як пилка переходить з рук на руки, без всяких війн: його не тяжко було здобути, тяжше задержати. До нього не привязували великої ваги, легко мирилися з його втратою, але як легка здобич він знаходив все нових і нових претендентів. Ще тогож року (1236) користуючи з українських замішань, задумав здобути Київ Ярослав Всеволодович, тодішній новгородський князь. Він прийшов з полками Новгородців і Новгородців і зайняв Київ легко, здається — без бою: принаймні Новгородська літопись, оповідаючи про се, не згадує ніякої війни, й каже, що Новгородці з того походу прийшли всі здорові¹⁾. Та довго він тут не забавив: як каже літопись, „не можуть держати Кієва, пішов в Суздаль“²⁾. Але що він не вернув ся в Новгород назад, а пішов у Суздальщину, то видно мав уже звістку про татарську катастрофу, де загинув і тодішній суздальський князь Юрий, опорожнивши йому стіл³⁾. Ця звістка могла й вплинути на Ярослава, що він покинув кїївський стіл. Опорожнений Київ зайняв Михайло, полишивши в Галичу сина Ростислава (1238)⁴⁾.

Та се був дуже небезпечний час. Татари перейшовши огнем і мечем північні землі — Рязанську, Ростово-Суздальську і Новгородську, 1239 р. звертають ся на Україну⁵⁾. Осібні відділи татарської армії були послані на Переяславщину і на Чернігівщину. Переяслав узято приступом, пограблено, людей побито („поби всѣ“), навіть єпископа Симеона забито, хоч Татари взагалі духовенства не зачіпали; про князя не згадується — може втік перед облогою. Другий відділ приступив під Чернігів; кн. Мстислав Глібович став до бою „з усіма воями“, але в битві не міг витримати і поніс великі страти; по сім взято Чернігів і спалено; єпископа взяли живого й вивели в Глухов. Стільки говорить про ці землі однією наше джерело — Галицько-волинська літопись. Вона додає, що тоді ж хан Менге на чолі відділу війська приступив і під Київ — „спглядать града Києва“, й ставши над Дніпром дивувався ся його красі й великості, спробував намовити Киян, щоб піддали ся, кн. Михайло і Кияне не послушали — не хотіли піддатися. Але перспектива боронити Київ від Татар Михайла зовсім не тішила по невдачах, які мала подібна оборона в інших землях. Справа

¹⁾ 1 Норг. с. 246. ²⁾ Іпат. с. 517. ³⁾ 4 марта 1238. ⁴⁾ Іпат. *ibid.*

⁵⁾ Про татарський похід див. ще нижче гл. VIII.

його в Галичині була на разі теж програна: Данило наглим нападом вернув собі Галич, і син Михайла Ростислав мусів забрати ся на Угорщину, де йому була обіцана рука королівни. Туди подав ся тепер і Михайло.

Полишений Київ зайняв був оден зовсім незвістний князець з Ростиславичів — Ростислав Мстиславич, мабуть син Мстислава Романовича, а може й Мстислава Давидовича¹⁾. Правдоподібно, він перед тим сидів у якійсь київській волости. Але Данило вигнав його і взяв Київ собі; одначе його боронити сам теж не сховав, а посадив тут свого воеводу Дмитра, сам же вернув ся у Галичину. До нього тоді звернув ся Михайло з сином з перепросинами: надія їх на угорського короля не справдила ся, а окрім того Михайлу ще треба було увільнити з рук Данила свою жінку, що попала ся в неволю під час утечі Михайла з Київа. Михайло виправдував ся й складав усе на галицьких бояр, що не дозволяли йому жити в добрих відносинах з Данилом, і на далі присягав ся жити в згоді. Данило пристав на сі запевнення. Уложено угоду: Михайло з сином вирікав ся всяких плянів на Галич, за те Данило обіцяв йому Київ, а Ростиславу — Луцьк. Але в свою київську волость Михайло не відважив ся йти з огляду на Татар і зіставсь у Данила: „Данило і Василько дозволили йому ходити по своїй землі і дали йому багато пшениці, меду, товару і овець до волі“²⁾.

Се діяло ся при кінці 1200 р. Попереднього року військо Бату знищило лівобічну Україну, з кінцем 1240 р. він розпочав похід на захід, за Дніпро. Пізної осени рушило його військо, вичекавши аж замерзне Дніпро, що утрудняв їм сей похід на захід³⁾. На початку грудня обложило воно Київ. Страшне вражінне робила ся превелика і зовсім дика армія: вона

¹⁾ Внуком Романа зве його тільки оден з кодексів Воскресен. літ. (Арх. III — I с. 144); за сим промовляло б те, що Мстислав Романович був київським князем, а Мстислав Давидович — ні. Три иньші кодекси Воскрес. л., Тверськ. (с. 374), Нікон. (II. 116), Густ. (с. 339) звуть його внуком Давида, і сей погляд переважає і в літературі. Про різниці в звістках компіляцій що до переміни київських князів у сих роках ширше див. в мойй Історії Київщини с. 286—7. Повні, хоч і побіжні відомости про них дає Галицька літопись. ²⁾ Іпат. с. 521.

³⁾ Venerunt (Tartari) ad aquam quae vocatur Deinphir, quam transire non poterant in aestate; volentes autem expectare hyemem, miserunt ante se quosdam exploratores in Russiam, ex quibus capti fuerunt duo et missi domino regi Ungariae — Matthei Parisii Hist. Anglorum, additam. p. 1128, Fejér IV. 1 с. 253. Лист був писаний перше, ніж Татары зблизили ся до угорської границі.

окожуала ціле місто; від рипу возів, оповідає Галицько-волинська літопись, від реву велблудів та іржання коней татарських стад не можна було чути голоса в місті. Не вважаючи на пригноблення, яке чинив над сею дикою хмарою, Кияне під проводом воєводи Дмитра не настрашені долею задніпрянських городів, відважно узяли ся до оборони. Бату приступив від Дніпра (від Лядських воріт). Тут поставив він машини до розбивання стін — „пороки“, і Татари день і ніч били ними в стіни (вони мали взагалі досить вироблену техніку облоги). Коли стіни рушили ся, люде під проводом Дмитра кинули ся боронити пролому, „і тут треба було бачити, як ломили ся списи, як розбивали ся щити, як стріли затьмили сьвіт“. Оборонців відбито, і Татари опанували стіни. В розпуці, користаючи з перерви в облозі, поки Татари, втомлені атакою, відпочивали цілу добу, Кияне зробили укріплення наоколо Десятинної церкви, але вони не були сильні, і другого дня Татари їх взяли відразу. Тоді люде в розпуці кинули ся ховатись на хори Десятинної церкви, разом із своїм добром, і величезна церква, не витримавши сього навалу, впала. Се можна було прийняти за символъ сеї доби. Будова Володимирова Вел., що знаменував собою закінчення процесу сформовання Руської держави, падала, ховаючи під своїми руїнами останки її політичного устрою в його власнім огнищі і центрі.

Місто взято. Богато народу побито. Але воєводу Дмитра, взятого в неволю, скаліченого, Бату помилував — „мужьства ради єго“, і взяв до свого двору¹⁾. Звичайно прийнята дата київського взяття — 6 грудня, передана в Суздальській літописи і пізнійших кошпіляціях²⁾.

Вість, що Київ взято, і Татари йдуть далі на захід, навела страшенну паніку на західні руські землі. Князі кинулись тікати куди хто трапив — Данило в Угорщину, відти в Польщу, Михайло з сином в Польщу, відти на Шлезк. Військо Бату через Галичину і Волинь пішло на Угорщину. З подорожніх городів літопись

¹⁾ Іпат. с. 522—3.

²⁾ Лавр. с. 447 (звідти в Акад., Воскр., Соф., Твер., Нікон., IV Новг., Густин.). Друга дата — в 1 Ісков., Супрасл., Авраамки — очевидно новгородська: Батий приступив під Київ 5 вересня, облога тривала 10 тижнів і 4 дні, і взято Київ в понеділок 19 падолиста. З звісткою про довгу облогу Києва згоджуєт ся оповідання подорожника Шляно Карпіні: *cum diu obsedissent, illam sererunt*; але його оповідання не визначаєт ся докладністю; з оповідання ж Галицької літописи зовсім не виходить, аби облога була довга. В хроніці Рашід-ед-Діна Татари перед походом на „Уладмура“ (Володимир) беруть „велике руське місто Мінкерфаан протягом девяти днів“ (Ж. М. Н. II. 1855, IX); досить правдоподібно, що мова іде тут про Київ.

вчисляє Колодяжен, Камінець на Случи, Ізяславль на Горини. Колодяжна Бату не міг взяти — поставив дванадцять пороків, і не міг розбити стін, але намовив людей піддати ся, і потім побив їх. Камінець й Ізяславль взято. Натомість Кременець і Данилів було трудно взяти, й Бату їх поминув. Володимир взято приступом і страшно знищено, „ізби не щадя“. Літопись каже, що в Володимирі не зістало ся живої людини, церкви наповнені були трупом: очевидно, й тут люде крили ся в останній біді по церквах. Галич взято теж, „пныи грады многы, имже нѣсть числа“, як сумарично додає літопись. Правдоподібно головне військо Бату йшло на Колодяжен, Ізяславль, Кременець і звідси на Галич; Володимир взяв мабуть особний відділ. Десь в лютім Бату мусів бути вже в Галичині, і відси спішно пішов на Угорщину, де пробув близько рік¹⁾, а весною 1242 р. через Галичину, Волинь і Київщину пройшов назад у степи.

Князі як швидко розлетіли ся перед лицем татарського війська, так скоро злетіли ся назад, скоро йно татарська орда перейшла через Україну. Поки вона ходила по Угорщині й західно-слов'янських землях, на Україні знову почала ся давня політична боротьба, хоч татарський погром вплинув примітно на її інтензивність і завзятість. Галицьке боярство попробувало знову противставити Данилу Ростислава Михайловича, і він навіть захопив був на хвилю Галич. Михайло по виході Татар пішов у Київ і тут зістав ся. Ростислав зайняв чернігівський стіл, порожній по смерти Мстислава Глібовича. Відносини Михайла до Данила не були добрими: галицький літописець докоряє Михайлови, що він, вертаючи ся на Україну, нічим не показав своїй вдячності Данилови за його гостинність під час татарського походу. Але Київа Данило йому не боронив. Ростиславу слідом удало ся одружити ся з угорською королівною і він зовсім полишив Нодніпрове, діставши від угорського короля банство в Славонії, потім в Мачві, на Дунаю. Михайло на сю вість поїхав був і собі на Угорщину, але там його прийняли не ласкаво, і він вернув ся на Україну²⁾.

Тим часом князі оден перед другим почали їздити до нового зверхника східньої Європи — татарського хана, щоб дістати від нього потвердження своїх князівських прав. Суздальський Ярослав поїхав здасть ся перший, зараз по повороті Бату, й дістав потвердження своїх земель і навіть як каже Суздальська літопись, Бату дав йому старшинство над усіми князями „въ Русскомъ

¹⁾ Іпат. с. 523—4, див. ще в гл. VIII. ²⁾ Іпат. с. 524—8.

язвиць“ . Дуже правдоподібно, що крім Суздальської землі він вивісив собі тоді й Київ, де недовго перед тим пробував був сісти: коли Данило переїздив Київ при кінці 1246 р., там сидів намісник Ярослава — очевидно Ярослава суздальського¹⁾. Михайло, вернувши ся з Угорщини, мабуть застав уже Київ зайнятим і пішов у Чернігів, а звідти вибрав ся й собі в Орду — за потвердженням. Чого він тим хотів, властиво не знаємо — чи потвердження своїх прав на Чернігівську волость, чи ще чого, тільки несподіванно пострадав тут за віру, не згодивши ся виконати татарські двірські церемонії: перейти між двома огнями (церемонія очищення від всяких злих гадок) і віддати честь пенатам ханської династії. Михайло уважав се поганством, і не згодив ся сповнити сих церемоній, навіть коли йому загрозили смертю за таку образу ханського маєстату. Його убили разом з боярином його Федором — затовкли кулаками і ногами на смерть, а в православній церкві канонізовано їх як мучеників за віру²⁾.

Тогож року 1246, майже в тихже днях вмер і Ярослав, вертаючи ся з Монголії з подорожі до великого хана Іююка³⁾. Його старший син Олександр дістав від хана грамоту (ярлик) на Київ і всю Руську землю (1249), але він „Руської землі“ не хотів, перебував у Новгороді, а 1252 р. добув від хана ярлик на суздальський Володимир і перейшов туди⁴⁾. Київ, що вже мабуть і за його батька Ярослава тільки номінально до нього належав, зовсім вийшов з під влади князів старої династії. Його історія як політичного центра, а потім — як одного з центрів в землях старої Руської держави, та огнища князівсько-дружинного устрою, закінчила ся вповні.

¹⁾ Супроти сказаного в тексті трудно сього Ярослава уважати Ярославом Інгваревичем, як то роблять часом, почавши від Зубрицького (Історія III с. 153). Ярослав Інгваревич міг би держати Київ тільки з руки Данила, чи за його дозволом, але літописець, оповідаючи про гостину Данила в Києві, нічим не натякає, що тут він був ще в границях свого політичного впливу.

²⁾ Повість про смерть Михайла, з рукописи XIV—XV в. видана у м. Макарія Історія рус. церкви V с. 417. Про неї дещо див. у Ключевського Древнерусскія житія святихъ с. 146; докладно досі її не про-студіовано. Нову версію її, з т. зв. Ростовського літописця, див. у Шахматова О т. н. Ростовской летописи с. 21—2. Див. ще дещо в моїй Історії Київщини с. 436—7. ³⁾ 30/ІХ 1246.

⁴⁾ Лавр. с. 447—9, 1 Новг. 271,

IV.

Перегляд поодиноких земель: Київщина

(в додатку — Турово-пинська земля).

Переглянувши історію розвитку й розкладу Київської держави, ми повинні тепер переглянути її складові частини, розумієть ся — тільки українсько-руські, та придивити ся до їх складу й життя — політичного, культурного, економічного, о скільки се дозволяють наші джерела, та о скільки се не входило або не вийде в загальні огляди політичного і культурного життя України-Руси.

Як такі складові частини оглянемо політичні одиниці, що в сих століттях (XI—XIII) ¹ сформувались і відокремились під впливом різних обставин, й істнували виразно, хоч не виробили собі при тім якоїсь спеціальної назви. В сучасній науковій термінології їх звуть залюбки землями, і сій назві, як конвенціональній, не можна нічого закинути. Тільки вона вповні конвенціональна: в памятках наших слово „земля“ ніколи майже не прикладаєть ся до таких політичних організацій. Для політичного округу є в тих часах назва „волость“, але воно за узке супроти сих „земель“: ті землі переважно не волости, а комплекси волостей. Так Київська земля (по прийнятій в науці термінології) по термінології XI—XII в. розуміла ся як Руська земля + київські волости, Чернігівська земля — се Чернігівська + Новгородська волость + дрібніші волости, і т. и.¹⁾

¹⁾ Наведемо кілька прикладів сєї термінології: Іпат. с. 222 „просимъ у тебе Черниговской и Новгородской волости“. Іпат. 240: „Иде Гюрги воевать Повгорочкой волости“, „повелѣ Сюденьскую волость воевати“. Іпат. 343: „всю волость Черниговскую“ (в тіснійшій значінню не землю). Іпат. 435: „туга люта во всемъ Посемьи, и в Новгородѣ Сѣверскомъ и по всей волости Черниговской“ (тут не ясно, чи волость = земля

Але хоч бракує нам автентичної назви, та самі ці одиниці, кажу, таки виразно існуювали, як певні території, групи волостей, зв'язані певним постійним, внутрішнім зв'язком, що при всяких внутрішніх поділах виступали на зверх як цілість супроти інших подібних земель, з певним столичним містом, як своїм політичним центром на чолі, і розуміли ся, які такі цілоти. Ніщо не перешкоджає нам уживати для цих політичних груп назву „земель“, тільки треба пам'ятати її конвенціональність. На українсько-руській території ми маємо таких земель п'ять — Київську, Чернігівську, Переяславську, Волинську, Галицьку; до них треба ще долучити непевну що до свого етнографічного підкладу, але тісно зв'язану з українськими землями Турово-пінську.

Я вказав уже в своїм місці¹⁾, що в основі політичного групування руських земель лежав етнографічний підклад, змодифікований впливом міської організації й взагалі політичними впливами. В основі Київської землі лежала область Полян, що силою політичного розвитку свого центра — Києва притягнула до себе більшу, але слабо розвинену Деревську землю, і ще деякі аннекси. Так, довго київською волостію уважала ся дреговицька Турово-пінська земля. Сюди ж належить додати, правдоподібно, скрайку на лівім боці Дніпра, також волинську Погорину і може бути, що такими аннексами були ще деякі територіальні приналежності Київщини. В цілість повну, однородну сей комплекс земель довго не зливав ся: аж до упадку Києва ся політична цілість Киянам представляла ся, як я вже сказав, як „Руська земля“ + „кіївські волости“. Тільки коли заглядали ся в політичній житі рїжниці „Руської землі“ від її аннексів, стали вони всі зарівно Київською землею²⁾.

Як ми вже бачили³⁾, Полянська територія займала невелику

по нашій термінології, чи Чернігівська волость тісніша, в противність Новгород-сіверській і Посемю). „Чернігівська земля — Іпат. 223: „ѣха же Переяславля вборзѣ в землю Черниговскую и повоева около Десны села ихъ... и тако повоевавъ волость ихъ“, але не знати чи тут треба розуміти землю в нашій значінню, чи волости, що належали до чернігівських князів. Про „Руську землю“ див. нижше с. 256.

„Область“ значить околицю, нпр. Іпат. 225: „бысть знамение... в киевской области“ (вар.: волости), і тут же нижше в тім же значінню: „в киевской стороны“; теж саме на с. 463: „по всей области киевской и по Киеву“. ¹⁾ Т. I с. 332—4.

²⁾ Літературу Київської землі й Києва див. в прим. 5.

³⁾ Т. I с. 167—8.

просторонь між Дніпром й Ірпенем і далі на полудень, не знати як далеко; у всякім разі вона досягала Роси. Я пробував вказати на ній сліди колишньої політичної окремішності її головних центрів: окрім Києва ще Вишгорода, Білгорода і може ще якого центра на полудню¹⁾. Але історія вже застає сю територію сконцентрованою: що найменше уже в VIII в. ся концентрація була довершеним фактом, судячи по історії Руського іменн. Від тоді Київ став політичним центром землі, а Вишгород, Білгород й інші менш значні осади — його „пригородами“ (звичайно прийнятий в науці термін, що правда — звістний нам тільки з оповідань літописи про північні землі XII в.). І хоч можна часом помітити якісь сліди емуляції одного з пригородів — Вишгорода з Києвом, але ввагалі земля Полян тримаєть ся солідарно і міцно.

Вона то й зветь ся в XI—XIII в. Руською землею²⁾. Початку сеї назви вказати не можемо, але ледви чи може бути непевність, що маємо тут питомину назву сеї Полянської землі; до неїж вона й прикладаєть ся спеціально в сі часи: в XI—XIII в. назва Русь, руський уживаєть ся головно в сих значіннях: в тіснійшій значить Полянську землю, в ширшій — українсько-руські землі, в найширшій всі землі Руської держави. Але можна вказати ледво кілька місць, де вона значить Полянську землю разом з її волостями, себ-то Київську землю, як ми її розуміємо, і як розуміла ся вона пізнійше³⁾. І Полянська — „Руська земля“ не тільки була початковим ядром, що притягло до себе свої пізнійші анекси, але й у X—XII в. віставала ся властивим осередком, властивою землею: властиво то лише вона, її людність жила активним житєм, репрезентувала громадський елемент в бурхливій історії Київщини XI—XIII в., при більш-меншій або й повній пасивности інших київських волостей.

До сеї „Руської землі“ прилучаєть ся від 1-ої пол. XI в., як київська волость, Деревська земля. Як ми знаємо, Деревська

¹⁾ І с. 347—8. ²⁾ І с. 168—9.

³⁾ До тіснійшого значіння Русь, Руської землі див. тексти вказані в І т. с. 168—9; сюди можна додати ще нпр. Іпат. с. 15, 379, 459. Русь = Україна Іпат. 242 рядок 6 („изь Русь“ = Чернігівщини), 306 р. 32 („у Руськой землі“ = Київщина + Переяславщина), здаєть ся 348 р. 26; далі 411 р. 4, 406, Лавр. 355 („руськимъ дѣцькимъ“ = з України). Русь = Київська земля див. Іпат. 312 (руські городи — на Погорині) Русь = землі Руської держави нпр. Іпат. с. 104 р. 32, 105 р. 28, 218 р. 32.

земля втратила свою стару автономію в середині X в., але й потім мала ще далі якийсь час осібних князів з київської династії: останнім з них був син Володимира Великого Святослав, забитий десь слідом за смертю батька. Я висловив гадку, що політичне відокремлення Деревської землі в руках рівнорядного князя могло чинити особливі труднощі київським князям: се й могло бути причиною конфліктів, де один по другим дуже скоро загинули Деревські князі, і тому Ярослав уже не хотів відокремляти „Дерев“ від Полянської землі. Від Ярослава і його поділу руських земель Деревська земля стає київською волостію, і уже ніколи не відокремлюється хоч трошки виразніше від Київщини в тіснішій значінню.

Се власне може навіть дивувати, що по такій упертій боротьбі Деревлян за незалежність в X в., вони не показують ніяких змагань до відокремлення в політичну цілість, в осібну землю в XI—XIII в. В останній чверті XII в. тут появився й осібний князь в особі Рюрика Ростиславича, що просидів в Деревлянських землях яких тридцять літ, — але й се не викликало в землі змагань до відокремлення, які бачимо в інших землях. За те пізніше (в XIII в.) показалося тут инше змагання: виломитися зовсім з князівсько-дружинного устрою й вернути ся до початкового ладу — жити автономними, дрібними громадами (тих болоховських й інших громад). Сей факт дозволяє нам пояснити пасивну роль Деревської землі в попередні часи тим, що тимчасом як інші землі, приладивши ся до нового устрою, накиненого їм київськими князями, повторяли його в своїм укладі, і тільки бажали відокремити його в границях своєї землі, — в Деревській землі не було ані созвучних елементів для князівсько-дружинного устрою Київської держави, ані елементів для централізованя землі в політичну цілість, тому й місцева суспільність зістала ся при пасивній негачі нового державного устрою, поки обставини, в виді татарського погрому, не дали можливости визволити ся від нього. Аналогію для сеї ролі Деревської землі можна вказати у иншого племені — Ватичів: та ж живучість племенного життя, свіжість земської автономії, і так пасивність до тодішньої високої, князівсько-дружинної політики.

Ми дуже мало знаємо етнографічні границі Полян на полудні, Деревлян на півночі, заході й полудню¹⁾, тож і не можемо докладно осудити, на скільки різнили ся політичні границі Київ-

¹⁾ Див. т. I с. 168, 175.

ської землі XI—XIII в. від етнографічних границь тих племенних територій, що увійшли в її склад. Тільки гіпотетично могли ми для Деревської землі визначити басейни Тетерева і Случи, до Припети на півночі й Дніпра на північному сході¹⁾, і не знаємо, о скільки відмінний етнографічний підклад грав ролю в спірнім, посереднім становищу крайніх земель на заході й західнім полудню. Тільки гіпотетично можемо такий відмінний підклад припускати тут.

Такою була так звана Погорина, себ то край по обох боках нижньої Горини. Чи не належала вона вже до Деревської землі, чи була мішаною територією, тяжко сказати. З початку вона належала, правдоподібно, до Волини, і прилучена була до Київщини за Всеволода, коли він обкрав волинську спадщину Ярополка. Судячи по фактах з середини XII в., західня границя Погорини, що була тоді zarazом і західньою границею Київщини, ішла вододілом притоків Горини, Стублі і Стирп, та по верхів'ям Горини і Велі²⁾; на сході крайнім містом в ній уважав ся, видно, Корчеськ³⁾, так що ліве побереже Случи вже належало до властивої Київщини. Нижня Горинь: Стенань, Дубровиця, Городен належали правдоподібно до Турово-пинської землі; потім (у 1-ій половині XII в.) тут утворено маленьке осібне князівство Городенське, що при кінці XII в. знову злучило ся з Турово-пинським.

Саме вже географічне положення Погорини натакає, що се була пізнійша приціпка до Київської землі, а суперечки за неї між київськими і волинськими князями потверджують се: натяки на се маємо вже з волинської війни 90-х рр. XI в.⁴⁾, ще виразніші з 50-х рр. XII в.: Ізяслав, сидючи на Волини, виразно заявляє, що Погорина має бути волинська, не київська волость⁵⁾. Часте злучування Волини з Київом в одні руки вправді неутралізувало ці суперечки; але в кінці Погорина, відокремивши ся

¹⁾ Див. т. I с. 157.

²⁾ Західня границя Погорини видна буде з порівняння деталей оповідання Київської літописи 1149—1152 р. с. 270—271, 284, 319—3; в них видно, що крайніми містами Погорини були Пересопниця і Зарічеськ на р. Стублі, і річка Олика (теп. Поляновка), вдасть ся, була пограничною а городи на Стири Муровиця і Дубен належали до Волини. Група міст, захоплених Володимирком, що виразно звуть ся „руськими городами“ (с. 312—3), значить належали до Києва, означають полудневу границю Погорини: се Бужськ, Шумськ, Тпхомель, Вигошів і Гнойниця, з них внаємо місце Шумська (на Велі) і Тихомля та Гпойниця на верхній Горині). Шумськ і пізніше агадуєть ся як город в Погорині (Іп. с. 373).

³⁾ Іпат. с. 276. ⁴⁾ Іпат. с. 172. ⁵⁾ Іпат. 276.

в особнє князівство, непримітно перейшла в сферу політичного впливу волинських князів. Уже від третьої чверти XI в. (від Всеволода) дуже часто служила для наділювання дрібнійших князів з руки київського князя, а завершило її відокремлення довге, двадцятилітнє князування тут Володимира Андрієвича, Мономахового внука, в другій половині XII в.; скоро по його смерті¹⁾ Погорину прилучено до Луцька, по всякій імовірності — за життя луцького князя Ярослава, і від того часу Погорина числить ся в складі Луцького князівства²⁾).

Невідомий нам етнографічний підклад і верхнього Побоже. Могли се бути ще Деревляни, або мішана територія з Уличами, особливо по їх міграції з степів. Коли Побоже звязано з Київщиною безпосередно, теж не знаємо, найправдоподібніше — прилучено його разом з Деревською землею. Якись докладніші відомости про нього маємо доперва в середині XII в., коли се верхнє Побоже належить до Київщини і звязуєть ся тіснійше з волостями верхнього Тетерева³⁾. Тоді галицький Володимирко пробував забрати собі сї землі на верхнім Богу і верхній Горини, і кілька разів забрав де що з них: Прилук на Десні і городи полудневої Погорини: Бужськ, Шумськ, Тихомель, Вигошів, Гнойницю, — очевидно, бажаючи ними розширити своє галицьке Понизє; аде київським князям все удавало ся вернути їх⁴⁾. Але пізнійше як

¹⁾ Умер 1170 р.

²⁾ Погорину (Дорогобуж) вперше бачимо в руках луцької галузі Мстиславичів, а власне у Інгваря Ярославича, 1183 р. Іпат. с. 428. Яким способом вона перейшла в руки Ярославичів, сього не можна пояснити инакше, як тільки, що ще їх батько Ярослав луцький, будши досить сильним і впливовим князем, прилучив Погорину до своєї волости і перед смертю розділив її між своїми молодшими синами — Інгваром і Мстиславом, бо самі вони були занадто незначні й слабі князьки в 1170—80-их рр., аби могли дістати собі Погорину, та й відки? Найбільше наручним моментом для сього був час, коли Ярослав засїв у Києві (1173—4 р.). Уже 1180 р. Ярослава не було на світі, се видно із згадки в літописи самих Ярославичів (Іпат. 407), і тоді вже Погорина мусіла бути так поділена, як то бачимо пізнійше: Дорогобуж у Інгвара (згадуєть ся тут 1183 р. — Іпат. 428), Пересопниця у Мстислава (згадуєть ся тут уже в перших роках XIII в. — Іп. 485). Потім, переходячи до Луцька, по смерті брата Всеволода, Інгвар задержав у себе й Дорогобуж.

³⁾ Так тут була тоді волость з п'яти городів, і до неї належали: Божський і Межибоже на Богу, Котельниця на Гуйві і ще якісь два не названі міста — Іпат. с. 234, 243, 257.

⁴⁾ Лавр. с. 296, Іпат. с. 312—3. Що Прилук вернено, се само по собі зрозуміло в огляду на пізнішу війну з Володимирком; з погоринських

Погорина, так і верхнє Побоже відойшло від Київів, тільки мабуть пізнійше як Погорина — десь в першій пол. XIII в. Незабаром потім одначе Нобоже стратило своє значінне для князів, бо тут, як і в землях Тетерева і Случи, сформували ся автономні громади, що за помічю Татар рішучо виломлювали ся з під княжого устрою.

До київських волостей довший час зачисляла ся Турово-пинська земля, часом навіть і з Берестем. Власне до сих земель прикладасть ся в Київській літописи термін: „київська волость“, котрий прикладаємо взагалі до земель, звязаних з Київом. Почавши від смерти Ярослава, коли Турово-пинська земля дістала ся разом з Київом Ізяславу, і до смерти Юрія Мономаховича, вона була мов би додатком до Київів, і за сих сто літ більше як 60 була безпосередно звязана з Київщиною; з того й вийшов на неї погляд, що то „київська волость“¹⁾. Але по смерти Юрія Турово-пинська волость відокремляеть ся в руках свого отчича Юрія Ярославича і від того часу живе вже осібним політичним житєм. В противність Деревській землі, сей київський аннекс виявив дуже виразно свої змагання до політичної окремішности.

Як граничила ся після того Турово-пинська земля з Київщиною, ми майже зовсім не знаємо; очевидно, границя йшла на полудень від Припети; але Мозир належав до Київщини, як і клинець між Припетю і Дніпром (Брагинська волость)²⁾. Можливо, що р. Уборть, котру бачимо границею Київської землі за литовських часів, була нею й давнійше, принаймні її нижня частина. Дальший напрям границі орієнтує тільки Стенань на Горини, що не належав по всякій правдоподібности до київської Погорини, бо не перейшов до Волини разом із нею.

городів бачимо ми потім Шумськ між містами Дорогобузького князівства (Іпат. с. 373).

¹⁾ Під 1142 р. Всеволод Ольгович каже про Туров до Вячеслава: „сѣдѣши въ Киевской волости“, і нияше Всеволодові брати звуть київською волостю Бересте, Дрогичин, Черторийськ і Ключеськ (Іпат. с. 222). По Ярославів смерті Турово-пинське князівство було звязане з Київом аж до вигнання Ізяслава 1073 р.; по короткім алученню з Київом по його повороті воно відокремляеть ся в руках Ізяславичів, як їх отчина, аж до 1093 р., коли Святлополк сів у Києві. Від 1093 р. Туров вістасть ся при Києві до 1113 р., в 1113—1142 рр. він переходить з рук до рук; на короткий час, аа Всеволода Ольговича, алучуєть ся він з Київом, потім відлучено його, і знову прилучено в р. 1146—1158, з деякими дрібними перервами.

²⁾ Іпат. с. 341 і 443.

На сході границею Київщини з грубошого уважав ся Дніпро, давня етнографічна межа. Але в дійсности ліве побережжє проти Київ̄а, здасть ся, належало теж до Київ̄а — на се є цілий ряд натяків в оповіданнях про події XI—XIII в., і в сумі вони роблять дуже правдоподібним, що тут дійсно належала до Київ̄а узенька і довга скрайка, може навіть від устя Припети аж під Переяслав (докладно її означити не можна)¹⁾. Воно й само по собі дуже правдоподібно, що київські князі здавна, ще нім загорнули задніпрянські землі, постарали ся придобати сю скрайку, аби забезпечити Київ̄ від всяких наглих нападів. Задніпрянський Городець напроти Київ̄а, судячи по імені, мабуть власне і збудований був київськими князями, аби бути охороною Київ̄а від сходу²⁾.

На полудні Київщина не мала ніякої визначеної границі: вона зміняла ся з зміною кольтонізації. І так в середині X в., судячи по місту Родні на устю Роси, вона досягала ще Роси, потім Поросє покинено через печенізькі спустошення, й укріплювано лінію Стугни, як граничну. В другій чверти XI в. відреставровано Поросє знову; для залюднення його уживано і невільників (здають ся Ляхи за Ярослава); потім для кольтонізації пограничя ужито останків Торків. В 90-х рр. XI в. Поросє знову знищено, границя знову відступила до київських околиць; людей з над-роського Юрисєва осаджено коло Витичєва, над Дніпром, бо довше не могли витримати. Наново залюднено Поросє по побідах над Половцями на початку XII в., теж із значною участію турецьких кольтоністів. В середині XII столітя руська кольтонізація, правдоподібно, перейшла за Рось, хоч тут ми й не можемо вказати якихось руських городів на певно. Границею осілої кольтонізації в другій пол. XII в. можна уважати вододіл Роси і Виси.

Подібні вагання пограничної лінії мусіли мати місце і на Побожу, тільки що за браком відомостей ми нічого окрім здогаду про се не можемо висловити.

¹⁾ Натяки на принадлежність до Київ̄а задніпрянської скрайки айбрані й обговорені в моїй історії Київщини с. 9—10. Здасть ся, що про сі київські задніпрянські землі йде мова в Іпат. с. 225: „бысть знаменіє за Днѣпромъ въ Киевской области“; тяжше припустити, що се задніпрянська (чернігівська або переяславська) записка.

²⁾ Сей Городець (він же Песочный городок в Іпат. с. 520—1) стояв на острові, що робить тут, бодай тепер, мала протока Радосиць (теп. Радунка); укріплення його одначе незначні. Про них і взагалі про Городець див. брошюру Гошкевича Замокъ кн. Симеона Одельковича и летописный Городець подъ Киевомъ, 1890 (відб. з Трудів київ. дух. акад. 1890, II). Новійше (але хибне) в Трудах XI съѣзда II с. 139.

Таким чином за добрих часів Київщина, не рахуючи Турово-пінської землі, займала з грубого просторонь між Дніпром, Припетню, Гориню, Росию і Богом, переходячи єї ріки невеликими скрайками подекуди. Прп кінці XII і на початку XIII в., як ми бачили, Київщина стратила Погорину і Побоже. Автономічний рух заслуческих громад, здасть ся, ще більше обтяв західню границю Київщини: в середній XIII в. границя Київщини не переходила за Случ і Возягль на правім боці Случи в 1240-х рр. вже, здасть ся, рахуєть ся до Волини¹⁾; Камінець, що звичайно (хоч правда — тільки гіпотетично) кладуть тепер на Случи, вище Возягля, належав у 1-ій пол. XIII в. то до київських, то до волинських князів²⁾. Таким чином Київщина в середній XIII в. прийшла більш-менш до тих границь, в яких бачимо її за литовських і польських часів (не рахуючи пізнійших задніпровських додатків): в обводі 1566 р. границя Київщини починаєть ся на вододілі Бога, Тетерева і Случи, відти переходить на Случ. з нижньої Случи на Уборть і Убортию йде до усті³⁾.

Зовсім природно, що з Київщини нам найліпше відомий той трикутник між Ірпенем і Дніпром, де головню скупляло ся політичне і культурне жпте землі, — особливо коли степовий натиск зганяв сюди людність з широких пороських просторів. По за ним відомо нам не багато, і ще найбільш пощастило Погорнні, завдяки тим війнам на київським пограничу, для яких вона була ареною.

Київ, розумієть ся, з кожного погляду домінував у землі. далеко переважаючи всі иньші її осадп: в X—XII в. се було найславнійше місто всеї східньої Европи, „суперник Царгорода і преславна окраса східньої церкви“, як зве його Адам бременський, і з ним не рівняти ся було иньшим. З попереднього ми вже знаємо, що по слідам людського життя на його теперішній території Київ займає одно з поважнійших місць між історичними містами взагалі. Його географічне положеннє було того рода, що забезпечало йому важну торговельну і культурну ролю у всіх ча-

¹⁾ Можливо, правда, що Данило нищив Звяглян тільки принципіально. як сторонників противного йому напрямю.

²⁾ Іпат. с. 468, 503, 516, 521.

³⁾ Див. т. IV, мапу її примітки до неї.

сах, а по багатству, політичному значінню і славі він підіймав ся часами до світового значіння¹⁾.

Теперішній Кнів розкинувся на групі високих наддніпрянських горбів, в коліні, що робить тут ріка, обминаючи їх, і на побережній рівнині на північно-східнім краю цих горбів — котрої частина, що входила в границі давнього міста зветь ся Подолом (Поділ, Подольє — нижнє місто, в противність „Горі“), а дальша частина — Оболонню (болонье — прирічна низина)²⁾. Горби підіймають ся до 600 стіп над рівнем моря і до 300 стіп над рівнем ріки, подільська ж рівнина підіймаєть ся над рівнем ріки так незначно, що весною Дніпро звичайно заливає значну частину її³⁾. Річечка Почайна, що тече через Оболонь, робить тут залпв, що був кнівською пристанею⁴⁾. Її усте ще на початках XVIII в. було під самою горою, і тільки в 1820-х рр. зникла коса, що відділяла його від ріки⁵⁾. Друга річечка Либедь, тепер ледви видна, колись досить значна⁶⁾, межувала кнівські горби з полудня; тільки в другій половині XIX в. залпбедські осади стали кнівськими передмістями.

Найстарші сліди людського життя в Кнівї знаходять ся в частях не залюднених і не рушаних в пізніших століттях — на півночі і на полудні. Так багаті останки палеолітичного життя знайшли ся на теперішній Кирилівській улиці, під горбами, і менше досліджені — за Либедню, на ур. Протасів яр. Багаті сліди новітньої кам'яної культури знайшли ся і в тій же місцевості на Кирилівській улиці (характеристичні вироби з рога, гончарні горни й останки мальованого начиння), і далі на північно-захід, на старім урочищу Дорогожичах (печери коло Кирилів-

¹⁾ Літературу Кніва див. в прил. 5.

²⁾ Тепер границю Подола від Оболони становить викопаний в XVIII в. рів, для сливу води, т. зв. „Канавка“.

³⁾ На сі повени правдоподобно натякає Повесть, в оповіданню про Ольгу: „бѣ бо тогда вода текуща воагѣ горы киевскыя, и на Подолѣ не сѣдахуть люде, но на горѣ“ (Ипат. с. 35). Розуміти (як то роблять деякі), що в тих часах Поділ не було залюднений, ніяк не можна, бо ж наємо на залюднення його виразні вказівки.

⁴⁾ Ольга каже: „такоже постыши у мене в Почайнѣ, якоже азъ в Суду“ (в царгородській пристані) — Ипат. с. 40.

⁵⁾ На плянах XVII—XVIII в. вона ще є. Проте, як зникла вона, див. у Лебединцева в Истор. замѣтках о Киевѣ, К. Стар. 1884, X; див. також Археол. дѣлоп. Ю. Р. 1899 с. 88.

⁶⁾ Ипат. с. 299: „и тако вбодоша ѣ в Лыбѣдѣ вездѣ, иныи же и бродя грѣшша“, отже тільки на броді можна було її перейти.

ського монастиря), на самих горбах: на ур. Преорці (на півн захід від Дорогожич), і на полудневім краю Кієва за Либедю — на Соломенці і на Лисій горі¹⁾. Правдоподібно, й на Подолі та на горбах зайнятих старим Кієвом знайшли ся б подібні останки як би не були знищені пізнішим житєм.

Північному згірю, де ми можемо констатувати сліди з ріжних стадій найстаршої — кам'яної культури, не бракує й слідів пізнішого житя, що доказують істнованне тут осад від найдавніших епох до часів княжого Кієва: на Оболоню недалеко устя Почайни знайшов ся скарб римських і кольоніальних монет III—IV в.; на Дорогожичах і в околицях теп. Йорданської церкви знайшли ся скарби орієнтальних монет VIII—X р., і похорони, що можуть вказувати на ранні історичні часи (IX—XI вв.). Сліди житя з тих же більш-менш часів — від перших віків християнської ери до княжих часів — показали ся в значнім числі й низше по Дніпру, на згірю теперішнього Печерська: скарби римських і орієнтальних монет від I в. перед Хр. і до X в.²⁾.

З початком історичних часів, властиво з початком Кієвської держави, на перше місце виступає кієвський „город“, або „Гора“ — той горб, де маємо тепер церкви Десятинну, Андрія, Трох Святителів. Тут, розумієть ся, містила ся тільки незначна частина кієвської людности: се стає очевидним з огляду на дуже незначну великість тодішнього „города“. „Город“ був тільки замком, акрополем міста й резиденцією князя. Початок сього города виходить за всякі хронологічні границі: в XI в. його називали городом мітичного Кия, що був заразом праотцем полянського народа. На поблизькім (на північ) горбі Щекавиці містили оселю його мітичного брата Щека, але слідів якогось значнішого житя на Щекавиці досі не звісно³⁾. Що ж до третьої легендарної осади —

¹⁾ Див. т. I с. 23 і далі й прим. 1 і 2.

²⁾ Відомости про подільські нахідки зібрані у Антоновича Археологическая карта с. 30—1 і у Петрова с. 32—3 (тут додана ще одна дуже інтересна, але непевна нахідка — грецьких і римських монет з I—II в. по Хр.), про печерські Антонович с. 40—1, Петров с. 51—2. Дрібніша бібліографія у Спіцина Обзорніе губерній, XXI. Ніяк не можна згодити ся з його поглядом, що початок Кієва, як міста іде від IX в. (ib. с. 92—3). Він переочує той факт, що в залюднених в X—XVI в. околицях Кієва дуже тяжко було зацілти старим останкам. Богаті останки на старім Кієві пояснюють ся тим, що в XIV—XVIII в. сі околиці стояли пустками.

³⁾ В XII в. тут була церква — Іпат. с. 424.

Хоревиді, то навіть не знати, де вона була. На погляд самого книжника, се були незначні осади, й тільки город Кня придбав значінне й славу¹⁾.

В середині й другій половині XI в., коли укладала ся наша найдавніша літопись, память про той старий город Кня, наслідком розширення міста за Ярослава, вже затрачувала ся, так що літописець уважав потрібним пояснити, де він був²⁾. Тут уже в X в. стояв княжий двір з камяним теремом, між пізнішою Десятинною й церквою св. Василя (Трох Святителів), і двори значнійших бояр. Судячи з місць похоронів київських князів IX в. — Дира, Олега, уже тоді резидували тут князі. За часів Володимира в сусідстві княжого двора, на горбі красували ся статуї Перуна й інших богів, а по охрещенню Київа на сім місці Володимир поставив церкву св. Василя³⁾, а по другий бік княжого двора — катедру Богородиці Десятинної, на місці теперішньої. Се була величава церква, котрої теперішня, збудована на її фундаментах в XIX століттю, не займає й половини⁴⁾. Тоді ж розширено, очевидно, і самий старий город⁵⁾, та прикрашено різними окрасами: так на площі коло Десятинної церкви Володимир поставив вивезені з Корсуня чотири бронзові фігури коней і дві бронзові статуї⁶⁾.

Пізнійше сей старий город ще більше був забудований церквами, княжими дворами й иньшими подібними будинками. Тут уміщують стару церкву св. Софії, що згоріла 1016 р.⁷⁾, і збудований Всеволодом монастир св. Андрія (т. зв. Янчин, по імені його доньки Янки — Анни, що тут постригла ся). Мстислав Великий (Мономахович) поставив тут свій патрональний монастир св. Федора, де був пострижений і потім забитий нещасливий Ігор Ольгович. Святослав Всеволодович поставив на княжій дворі церкву св. Василя, може на місці Володимирової⁸⁾, а Рюрик другу, теж св. Василя — на новім дворі⁹⁾. Сей „новий двір“

¹⁾ Теорія, що в сій легенді маємо сліди сіноїкізма тих кількох осад, з котрого повстав Київ (представлена пок. Маркевичом в К. Старині 1889, XII і недавно Антоповичом в Трудах XI съезда II с. 139) дуже проблематична. ²⁾ Іпат. с. 35.

³⁾ Як звичайно думають — на місці теп. церкви Трох Святителів, внакше Василя. ⁴⁾ Див. т. I с. 466.

⁵⁾ Се видно з порівняння Лавр. 54, де княжий двір стоїть за містом, „за святою Богородицею“, й Іпат. 79, де статуї стоять за св. Богородицею, але вже в місті, поставлені, очевидно, Володимиром.

⁶⁾ Іпат. с. 79. ⁷⁾ Thietmari VIII. 6. ⁸⁾ Іпат. 428. ⁹⁾ Іпат. 474.

княжий мабуть теж був у старім городі (думаю, тим і пояснюють ся його імя, що він стояв у ближшій сусідстві старого). Але з усіх церков старого города зістало ся дуже мало: церква св. Василя має старі мури, від інших не лишило ся нічого, окрім останків фундаментів; навіть місце тих церков здебільшого не знаємо докладно.

Про княжий двір маємо дуже скупі відомости. Правдоподібно, старий двір X віка був перебудований за Ярослава, бо пізнійше зветь ся Ярославим, „Ярославль дворь“¹⁾. В XII в. він зветь ся Великим двором²⁾. Коло нього, мабуть, стояв той „Новий двір“. Окрім сього так би сказати — офіційного двора були тут і приватні двори деяких княжих родин або значнійших бояр — нпр. двір кн. Мстислава, двір тисяцького Чудина і т. и. В сусідстві княжого двора була вазниця — „поруб“, для особливо небезпечних в'язнів: тут пересиджував Всеслав, увільнений Киянами в повстанню, далі — будинки для духовенства, як дім демесників — кафедрального хору, коло св. Богородиці³⁾, і т. и. Перед княжим двором було невелике торговище — Бабин торжок.

Не вважаючи на пороблені розширення, старий город всеж таки був рішучо тісним, від коли Київ став столицею сьвітової держави. Ярослав, зайнявши ся будовами й окрасами, що мали зверху надати Київу відповідний його значінню вигляд, узяв під город і прилучив до старого города сусідню, положену на полудневий захід височину, кілька разів більшу від старого города Новий — т. зв. Ярославів, або „Великий город“⁴⁾. Його лучив з старим городом міст через яр, що розділяв сі дві височини, а недавно знайдені на краю сього яру фундаменти могли бути воротами над сим мостом⁵⁾. Наоколо мусіли бути деревляні стіни, які бачимо в XIII в. (в оповіданню про татарське в'язтє) наоколо старого города. Головні ворота були від полудневого заходу — т. зв. Золоті, звані так правдоподібно тому, що були побивані золоченою бляхою. Вони були муровані з цегли й дикого каменя, як показують їх останки, мали на горі церкву Благовіщення і ріжні сховки („комари Златых врать“); приступ до них борошили дві вежі чи виступи, видні ще на старих плянах — тепер вони зникли без сліду, а й від самих воріт зістали ся тільки бічні стіни. Другі ворота — Лядські вели з міста на полудневий схід — на „Угорське“, треті — Жидівські (на північний захід)

¹⁾ Іпат. 229 і часто потім. ²⁾ Іпат. с. 307. ³⁾ Іпат. с. 35.

⁴⁾ Іпат. с. 106. ⁵⁾ Пор. Труды XI сьвіда II с. 137.

до жидівського міста. Крім сих, вичислених в оповіданню про оборону Київa від Юрія 1151 р.¹⁾ були ворота, що лучили великий город з старим і ще одні, що лучили його з Михайлівською горою, а може і з „Боричевим узвозом“ — дорогою на Поділ²⁾).

В сім Великім місті станула нова, прекрасна, багато прикрашена катедра св. Софії, збудована Ярославом, що красуєть ся й досі. Коло неї стояли два патрональні монастирі, поставлені разом з нею Ярославом: св. Георгія, „предъ враты св. Софїи“, і св. Ірини — по імени жінки Ярослава. Монастир св. Георгія, про збудованне котрого заховало ся дуже інтересне старе оповіданне, був призначений Ярославом на церемонію „настолювання (інтронізації) новоставимымъ епископомъ“³⁾. Від нього не зістало ся нічого, від монастиря Ірини — тільки незначні руїни. Двір св. Софії служив для нарад і народніх зборів. Тут же правдоподібно були поставлені будинки для катедрального духовенства.

Але не вважаючи па заходи Ярослава, на побудовані ним тут розкішні й багаті будинки, Великий город, видно, не „перейв слави“ у старого. Бачимо, що князі далі будують церкви в малім і тіснім городі, в великім же городі по Ярославі не відомо з літописи ніяких нових, а хоч тепер в нїм вкрито фундаменти ще кількох церков з перед-татарського часу⁴⁾, але не підлягає сумніву, що найбільш столицною, аристократичною частиною Київa й далі лишив ся все таки старий город.

Не знати коли, але правдоподібно — не пізнійше XI в., зайняло місто й нинішні сусідні з старим городом горби: Михайлівську гору, де кн. Святяполь поставив славний „золотоверхий“ монастир св. Михаїла і де звичайно уміщують ще старий монастир св. Дмитрія, збудований Ізяславом-Дмитром Ярославичом на честь свого патрона в третій чверті XI в., з церквою св. Петра, збудованою при ній його сином Ярополком-Нетром, а також і Шековицю, де звістна нам одна церква в XII в., як я вже казав. На т. зв.

¹⁾ Іпат. с. 296.

²⁾ Іпат. с. 247: Володимир, не можучи проїхати з великого города в старий звичайною дорогою, через міст, „увороти коня направо“.

³⁾ Оповіданне в прольогу XIV в., передруковано нпр. у Закревського I. 265; воно оповідає про те, як плачено робітникам за роботу, як князь заохочував робітників до сеї роботи, й наведене в т. III, гл. 4 (с. 356 першого вид.).

⁴⁾ Нпр. коло Софійської катедри — думають, що то могла бути церква св. Катерини, коло Жидівських воріт, — як думають, церква св. Никити. Лебедянцеv у К. Старині 1884, X с. 237—8, Петров ор. с. 150, 253—5.

Киселівці або Флоровській горі знайшли ся також різні останки тогочасного побуту й сліди якоїсь кам'яної будови. Нарешті здаєть ся, жидівська дільниця — „Жидове“ була на горі за Жидівською брамою, хоч не виключена можливість, що вони жили в самім місті, коло Жидівських воріт¹⁾.

В сусідстві Жидівських воріт, на Кудрявці, уміщують передмісте „Копиревъ конецъ“ (його місце — одно з найбільш заказаних питань київської топографії). Сей „конецъ“ притикав другим кінцем до Подолу, мабуть лучив ся долиною між Киселівкою й Щекавикою, й тут були ворота на Поділ, „врата иодольския в Копиревѣ концѣ“). На сім передмістю поставив Святослав Ярославич патрональний монастир св. Симеона, а в XII в. збудували тут церкву св. Івана²⁾.

Поділ мусів бути головною частиною міста що до числа людности, але супроти аристократичної „Гори“ він, видко, мав характер буржуазійного міста, і то буржуазії середньої й дрібної. З горою його лучила возова дорога, напрям котрої не зовсім легко вказати. Звичайно думають, що се т. зв. Боричів узвоз і що йшов він між Михайлівською горою та старим городом. Друга дорога йшла через Копирев конець. Від півночі боронили Поділе укріплення з палісадом („столпие от горы оли и до Днѣпра“). Дійсно, в документах XVI—XVII в. звістний вал, що був десть за Щекавицею³⁾. Але сліди зашкюднення йдуть тут, як ми вже бачили, далеко за Щекавицю на згірю, до теп. Йорданської церкви, і не багато що меньше над Почайною. Але урочище Дорогожичі, з монастирем св. Кирила, поставленим всеволодом Ольговичем і славним в історії руської штуки своїми фресками, що по части заховали ся досі, лежало вже за містом.

Як я сказав, Поділе мусіло бути середньо-міщанською частиною Київa: з часів княжого Київa не маємо тут ані археологічних находок, що свідчили б про пробування тут людей богатих, розкішних, ані якихось визначних будинків. З теперішніх тільки Успенська церква збудована за княжих часів: її уважають за церкву Богородиці Пирогощої, збудовану Мстиславом Великим

¹⁾ Іпат. с. 208. Про жидівську дільницю див. у Петрова *Ист.-топ. очерки* с. 9 (є тут у нього багато довідного). Про останки старого житя на Киселівці див. К. Старина 1888. VIII і IX. ²⁾ Лавр. 397.

³⁾ Іпат. с. 206, 250, 283. З великої літератури Копиревого кінця згадаю лише новіше — Лашкарьова в його *Очерках*, Петрова *Ист.-топогр. очерки*, Голубева *О древнѣйшемъ планѣ Києва в XII т. Чтеній київ. істор. тов.* ⁴⁾ Звістки зібрані у Петрова *op. c. c.* 29.

і славному з ікони Богородиці Пирогошці, привезеної з Царгорода разом з іншою іконою — вишгородською¹⁾. Інші церкви, звістні на Поділю, або були деревляні, або зникли без сліду. З них особливо інтерна найстарша клівська церква — св. Іллі, звістна ще з середини X в.²⁾: вона стояла „над ручьємъ, конѣць Пасынче бесѣды и Козаре“. Правдоподібно сей „ручай“ — то Почайна, і церква стояла коло самої клівської пристани, що й зрозуміло, коли пригадаємо, що як раз серед купецтва християнство мусіло найскорше ваяти свій початок. Знаємо ми й іншу купецьку церкву на Подолі, се новгородська церква св. Мнхаїла³⁾, — церква новгородської купецької кольонії. Вона стояла десь коло „Торговища“ — головного клівського ринку, що був на Подолі і служив зараз місцем народніх віч⁴⁾. Інший раз згадується віче коло Турової божниці — себ то церкви, поставленої якимсь Туром, очевидно теж на Подолі⁵⁾. Як бачимо, для головної частини Києва, що своєю площею переважала всі інші часті, разом ваявши, знаємо про Поділ не багато.

Згіре над теп. Хрещатиком, так званих в тих часах Клов — не знати чи був якийсь сильніший залюднений. Тут був монастир Влахернської Богородиці, поставлений в другій половині XI в. Стефаном, давнійшим печерським ігуменом (тому звав ся він Стефановим — Стефанечь⁶⁾). За те наддніпрянське згіре — т. зв. Угорське повне ріжних памятных і важних урочищ. Як я вже згадував, воно показує сліди житя з перед-княжих часів. В IX в. уже мусіла тут бути княжа резиденція, судячи з легенди про убийство Аскольда і Дира „під Угорським“, в сусідстві котрого лежала Аскольдова могила. В ближшій сусідстві Угорського бачимо від часів Володимира княжий двір званий „подъ Угорськимъ“ або „на Берестовѣмъ“, від імени „сельця Берестового, що тут стояло⁷⁾; сей двір мусів бути резиденцією Аскольда. На його місце вказує монастир „св. Спаса на Берестовім“, що існує й досі, перебудований, з незначними останками давніх мурів⁸⁾. Крім нього була

¹⁾ Про недавні нахідки фресків і поливняних плиток див. Археол. лѣтоп. Ю. Р. II с. 39. ²⁾ Іпат. с. 34. ³⁾ Іпат. 249, Лавр. 302.

⁴⁾ Іпат. с. 120.

⁵⁾ В ній бачили старе місце культу скандинавського Тора, або Тура, одного з сонячних божеств — див. т. I с. 531, але се неправдоподібно, як я там вказав уже. ⁶⁾ Іпат. с. 162, 188. ⁷⁾ Іпат. с. 53.

⁸⁾ Іпат. с. 425, правдоподібно він же згадується на с. 162 під іменек Германового (Германечь), пор. с. 127. Про княжий двір — Іпат. с. 90, 307, пор. с. 13: „приступль подъ Угорское“.

ще тут за Ярослава церква св. Апостол, де був священником славний Іларіон, пізнійший митрополит ¹⁾).

Трохи нижче по Дніпру, в сусідстві княжого двора, заснувала ся в середині XI в. головна святощ „руського Єрусалима“, головне огнище аскетичного християнства в східній Європі — Печерський монастир. Початок йому дали печери, якими так багаті взагалі околиці Київа: знаємо, що глиняні верстви над Дніпром служили ще неолітичному чоловіку на мешканне. З розповсюдженням християнства такі печери дуже часто стали служити схованками для християнських анахоретів; нпр. печера з слідами анахоретів була знайдена в Київі над Дніпром, коло мосту, иньша нижче, на передм. „Зьвіринець“, третя на горі Уздихальниці під старим городом, далі на полудне — коло Широгова в околиці Трипілля, і т. д. ²⁾

За взірцем сих старих печер копали ся й нові анахоретами для аскетичного пробування. Одна з таких печер, викопана чи тільки уживана для молитви двірським священником з Берестового Іларіоном, і потім перейнята иньшим аскетом — Антонієм, стала завязком найбільшого й найславнішого монастиря Руси, що заповнив своїми печерами і церквами околицю Берестового. Головна церква поставлена була на горі, що належала правдоподібно до княжого двора й була відступлена для монастиря кн. Ізяславом ³⁾). Кілька разів зруйнована огнем — від ворогів і припадків, вона заховала до наших часів лише дещо з своєї старої будови ⁴⁾). В цілости заховала ся прибудована до неї церковця св. Івана, а також ворота монастиря з церквою св. Тройці. Кам'яна „трапезниця“, збудована на початку XII в. кн. Глібом Всеславовичем, щезла. Ся частина міста, здасть ся, була теж укріплена; принаймні знаємо „Угорські ворота“ ⁵⁾), певно — на дорозі звідси до великого міста.

Нижче Дніпром, на „Видобичах“, над дніпровським бродом, стояв монастир св. Михаїла, поставлений Всеволодом, оден з визначніших київських монастирів, для нас пам'ятний своїм ігуменом Сильвестром, редактором найдавнішої літописи. Він стояв над самим Дніпром, що неустанно підмиває свій західній берег.

¹⁾ Іпат. с. 109.

²⁾ Про сі печери див. Арх. карту Антоновича с. 40, Археол. літопись 1903 с. 335. ³⁾ Іпат. с. 111.

⁴⁾ Див. найновіше справоздапне інж. Николаєва в II т. Трудів XI сьвізда с. 125. ⁵⁾ Іпат. с. 296.

Пrawdopodobно для охорони монастиря від ріки, Рюрик Ростиславич поставив 1190 р. „під церквою св. Михайла“ кам'яний мур, факт — прославлений риторичним панетіриком, що кінчать Київську літопись. Але сей мур не оборонив монастиря — від його церкви лишив ся тільки західній бік, східній, видко, потягнула земли в ріку.

На горі над снм монастирем стояв „двір красний“, поставлений тим же Всеволодом¹⁾. Теперішнє сусіднє урочище „Зьвіринець“ вказує, що тут мусів бути княжий зьвіринець, менажерія, подібно як то бачимо в тих часах по иньших столицних містах старих князівств.

Той Всеволодів „красний двір“ спалили Ноловці 1096 р. і не знати, чи його потім відновлено. Але в XII в. таки був знову якийсь „Красний двір“, звістний з того, що його пограбили Кпяне по смерті Юрія, і иньший двір за Дніпром, „що його Юрій звав Раєм“²⁾. Крім того княжий двір стояв, здасть ся, на острові під Видобичаами³⁾. Нарешті якийсь двір, видко, був на полудень від Київца, по дорозі до Василева — „Теремець“, правдоподобно на місці теп. хутора Теремки⁴⁾.

За Видобичаами низше Дніпром (з мило) був монастир на ур. Гнилетчині, инакше Володарка, або Церковище (коло с. Пирогова, над Дніпровою протокою) — звістний в XVI в. під назвою Гнилецького. Останки тутешньої мурованої церкви належать часам перед-татарським, а печерка звязуєть ся з іменем Теодосія печорського⁵⁾.

Задніпряньський берег насупроти Київца памятний тим, що був місцем дипломатичних з'їздів руських князів. Очеvidно — ся посередня, ніби неутральна територія надавала ся дуже добре для стріч князів правобічних і лівобічних, не завсіди приятних між собою. Так княжий з'їзд 1100 р. був у Ветичах, насупроти Вишгорода; на Дніпровім протоку Золотчі, насупротив Київца, з'їздили ся князі 1101 р., на сусіднім Долобськім озері в 1103 і 1111 в.,

¹⁾ Іпат. с. 162. ²⁾ Іпат. с. 336.

³⁾ Іпат. с. 261, правдоподобно в снм дворі жив Михайло Всеволодич в XII в.: „живаєше под Києвом во острові“ — с. 524.

⁴⁾ Лавр. 311, Сборникъ матеріаловъ для ист. топогр. Києва III с. 106, а докум. 1593 р.: „на Теремцохъ селище пустое“.

⁵⁾ Нова статя проф. Лашкарьова: Дача ківєво-братскаго монастиря Церковщина — Труды Киевской Духовной Академіи 1899, III, див. Похилевича Уѣады Киевскій и Радомысльскій с. 106. Проф. Лашкарьов думає, що тут було село Печерського монастиря, а потім філія сього монастиря.

коло Ольжич 1142 р. Дуже правдоподібно супроти тих фактів, що й славний з'їзд 1097 р. „в Любчу“ відбув ся коло теп. Подюбського озера, в сусідстві оз. Долобського¹⁾.

Так ми оглянули Київ з його визначнішими пам'ятками й урочищами. Про його політичне, культурне, релігійне значінне нема що тут розводити ся — про се досить сказано в ріжних розділах сеї праці — коротко зазначу тільки, що він був політичним і культурним центром східньої Європи від X до половини або й до третьої чверти XII в., релігійним ще довше — до середини XIII в., заховавши де що з своєї релігійної авреолі й на пізнійше. Київський патриціат — ті дружинні й земські роди, що в своїх руках держали київську торговлю, київську управу, брали участь в високій політиці, обдаровували київські церкви й монастирі, підтримували артистичний промисл своїми вимогами й забаганками, могли з горда дивити ся з високости київської „гори“, повторяючи гордовиті слова Ізяслава: „Богъ всегда Рускыя землѣ и Рускыхъ сыновѣ въ безчестыи не положилъ есть: на всихъ мѣстѣхъ честь свою взимали суть“²⁾.

Як великий був давній Київ показує великість території, яку він займав, і кілька заміток кинених нам принагідно нашими джерелами. Так оповідаючи про велику пошість на людей 1002 р., літописець каже зі слів продавців домовин (корст), що тоді від пилипівських заговин до мясопуц, за три місяці, вмерло 7600 люда³⁾; а кілька ж його згинуло, не купуючи домовини! По всякій правдоподібности ми можемо тодішню людність Київа з передмістями числити не меньше як на 100.000. Тітмар зі слів німецьких вояків, що ходили з Болеславом у Київ, описує його, що то було велике місто (*magna civitas*), мало більш ніж 400 церков і 8 торгів і нечисленну силу народу (*populi ignota manus*⁴⁾). Суздальська літопись каже, що підчас пожежі 1124 р. в Київі, „самих церков згоріло більше як шість сот“⁵⁾. Поминути сих двох незалежних від себе звісток, що в Київі XI—XII в. церкви рахували на сотки, не можна, хоч би й припускати, що число їх побільшене; правдоподібно пояснюють, що вже тоді багатші люде мали свої приватні церкви по дворах.

¹⁾ Ветичі згадують ся в документі 1713 р. — Сборникъ мат. для ист. Кіева III. 135—6; про Подюбське озеро — див. у Барсова Географія² с. 143 (на підставі паперів Боровдіна, а плян Боровдіна в атлясі Щогодіна Древняя русская история. ³⁾ Шат. с. 310. ⁴⁾ Шат. с. 150.

⁵⁾ VIII. 16. ⁶⁾ Лавр. 278.

Окрім „туземців“ Київ містив у своїх валах численні чужоземські кольонії. Розуміть ся, їх розцьвіт стояв у звязку з обставинами київської торгівлі, і число сих „насельників“ було не однаке. В наших джерелах маємо звістки про кольонію Новгородців, що мали, як ми бачили, на Подолі свою церкву і мабуть в сусідстві її й сиділи¹⁾, кольонію західніх купців — „Латина“, „Нѣмци“, що мали мабуть і кілька церков; знаємо костел св. Марії, коло котрого в 1230-х рр. був домініканський монастир, доки його не скасував Володимир Рюрикович, боячи ся, як каже Длугош, аби він не шкочив православної віри²⁾. Звістні слова Слова о полку Ігоревім: „ту Нѣмци и Венедици, ту Греци и Морава поють славу Святъславлю“, толкують так, що тут іде мова про київських кольоністів — Німців, Венеціан, Греків, Чехів³⁾. Се толковання не має в собі нічого неможливого, бо сі всі кольонії дуже легко могли бути в Кїві XII в. Про італіанських купців у Кїві говорить Пляно-Карпінї, що застав їх тут підчас своєї подорожі в 1247 р.: він вичисляє поіменно кількох купців з Іенуї, з Венеції, може й з Пізи, та додає, що було тих купців — італіанських і також французьких, чимало⁴⁾. Коли такий був їх з'їзд по свѣжім погромі Кїва 1240 р. серед паніки від Татар, тим численніші кольонії сих куців мусимо припускати перед тим.

¹⁾ Лавр. 302, Іпат. 350.

²⁾ Іпат. 393, 1 Новг. 245. Правдоподібно, про костели йде мова в 1 Новг. 179: „а что гости иноземца всякого языка — затвориша ся въ церквахъ“. Костел св. Марії згадуєть ся в старім житті Яцка Одровонжа (Monum, Pol. hist. IV с. 857), писанім одначе в середині XIV в., і у Длугоша (II. 240). Проф. Абрагам в своїй недавній праці (*U'owstanie organizacyi kościoła łacinskiego na Rusi I* с. 67 і далі) припускає, що се з початку був костел місії ірляндських бенедиктинів з Реґенсбурґа, але се можна казати лише гіпотетично. Звістка Длугоша, зачерпнена мабуть з домініканських записок, має в науці загальне довіре. Пор. ще було 1234 р. *Ulrico et fratribus suis eorumque concivibus Latinis in Kіow — Historica Russiae mon. I* ст. 36.

³⁾ Карамзін ІН с. 124, Брун — Черноморье I. 194; инше толкованне — що тут треба розуміти розповсюдження слави походу по тих землях.

⁴⁾ *Sunt et testes mercatores de Constantinopoli qui per Tartaros in Russiam venerunt, nomina autem mercatorum illorum sunt haec: Michael Genuensis enim et Bartholomeus, Manuel Veneticus, Iacobus Reverius Acre, Nicholaus Pisanus — isti sunt majores; alii minores sunt: Marcus, Henricus, Iohannes Vasius, iterum Henricus Bonadies, Petrus Paschami: alii plures fuerunt, sed eorum nomina nescimus — Recueil IV. 772.* Гайд (ор. с. I 328) уважав Венеціанами окрім Мануєля ще того Реверія і Миколая, розуміючи се як фамілію Pisani; але він міг бути й купцем з Пізи, а Реверій з Акри.

Кольонія грецька, духовна й світська, мусіла бути дуже значна, хоч про неї виразних згадок і не маємо. Що була ціла особна дільниця міста жидівська, ми вже бачили. Була кольонія вірменська¹⁾. Назва „Козари“²⁾ — щось як: біля уліця на Подолі, недалеко пристани, правдоподібно зістала ся намятю про кольонію хозарську, де пробували мабуть і арабські кунці, що через Хозарію прибували до Київа.

Міру богатства й розкоши Київа дають чужі звістки — як наведені вище звістки про нечувані богатства, принесені з Київа Ізяславом, а півнійше — послами Генриха IV, як легендарні перекази про богатства вивезені Болеславом, а ще ліпше свідчать про се археологічні останки. Ми маємо окрім численних руїн і перебудовань кілька цілих або майже цілих церков, як Софійська катедрa, Михайлівський та Кирилівський монастир, з утворами тодішнього малярства, різьярства, мозаїки. Деякі з сих будов — як нпр. Софійська або Михайлівська були як на той час дуже розкішні. Ми маємо багаті находки і розкопки на території Київа, головно — на горі: їх число й богатству не дорівняють иньші находки тих часів з цілою східною Європою, на купу взявши: дорогоцінні діадеми, ланцюхи, медальони, гривни, ковтки і т. п., дорогоцінні матеріалом і штучною роботою — оригінальною візантійською, або розвиненою під східними й візантійськими впливами руською. Сі археологічні пам'ятки дають нам міру богатства, вибагливості, розкоши й смаку старого Київа.

З трох боків Київ зблизька окружали иньші важніші міста Київщини.

На півночі дві милі від Київа стояв над Дніпром, на високій березі Вишгород³⁾. Своє ім'я він завдячав, очевидно, своему високому і міцному замку, збудованому на тому березі (550 стіп над рівнем моря). Вишгородське городище належить до найбільших і найміцніших — наоколо воно має коло трох верст і обведено по лінії згіря шістьма концентричними валами, а від сухо-

¹⁾ Про Вірмен — Патерик с. 132 (лікар Вірменин „науци единовірники своя“), а також згадки в посланнях Теодосія до Ізяслава і Никифора до Ярослава (у Макарія Ист. рус. цер. II с. 338 і 365) — сі згадки вказують на близьку знайомість з Вірменами в Київі. Про Жидів іще Житие Теодосія с. 24. ²⁾ Іпат. с. 34.

³⁾ Про Вишгород окрім загальних праць про Київщину (в прим. 1) ще див. монографії про Київ (як в прим. 5) — Закревского sub voce і Петрова с. 235 і далі.

доду відтате глибоким ровом і валом з бастіонами; окрім того є ще останки валу, що боронили вишгородську оволицю від півночі. Але ноза тими валами та городищем не зісталось майже нічого з колишньої слави Вишгорода — тепер се звичайне село, майже без всяких памяток минулого.

Звістки наші про Вишгород починають ся від X в. У звістках Константина Порфирородного він виступає як важний торговельний пункт між Дніпровими містами, звідки зберали ся торговельні ватаги до Київа¹⁾. Істнованне у Вишгороді осібногo тисяцького натакає, як я згадував, що се був колись самостійний політичний центр, з власною воєнною організацією, але в 1-ій пол. X в. він був уже тісно і безпосередно звязаний з Київом: принаймні ми не стрічаємо його між тими дружинними центрами, на котрі мали тоді йти осібні контрибуції від Греків. І пізнійше хоч Вишгород досить часто давав ся від київських князів ріжним підручникам і своякам²⁾, він ніколи не відокремляв ся в осібну княжу волость і не переставав бути київським „пригородом“.

Що правда, в нім одинаково можна зауважити якісь сліди емуляції з Київом, хоч все лише дуже слабі. Коли Святлополк шукав убійників на Бориса, він звернув ся до Вишгородців, і тим часом як Киїжане чи сяк чи так більше тримали ся Бориса, вишгородські „боярці“, як їх зневажливо зве київський книжник (ся зневага теж характеристична для місцевих відносин), запевняли Святлополка, що „за нього можуть свої голови покласти з Вишгородцями“³⁾. Підчас боротьби Всеволода Ольговича за київський стід, сей князь, рішучо неприємний Киїжанам, здаєть ся, знову мав якісь симпатії в Вишгороді; по одному варіанту Вишгородці навіть ходили з ним походом на Київ⁴⁾. В Вишгороді перебував Всеволод і перед смертю та звідси вів переговори з київською громадою, аби прийняли Ігоря на наступника, а діставши на тім присягу від Киїжан, осібно заприсягав Вишгородців⁵⁾, що мало значінне хіба особливої гречности для них — підносило вагу їх міста, бо по тодішнім звичаям властиво присяга города сама мала обовязувати пригороди. Нарешті брак якоїсь щирійшої солідарности з Киїжанами показав ся у Вишгородців і по київським погромі 1169

¹⁾ De adm. 9 (Восстурзде).

²⁾ Перший факт того рода — що Вишгород належав Ользі, як її спеціальна волость. Потім тут, здаєть ся, чи не сидів Святлополк. Пізнійше коротко сиділи тут підручні князі за Іаєслава Ярославича та Ярополка, а дуже частою ся практика стає особливо в 2-ій пол. XII в.

³⁾ Іпат. с. 92. ⁴⁾ Лавр. с. 291. ⁵⁾ Іпат. с. 229.

р.: коли дружина одного з учасників цього погрому — Володимира Андрієвича не відважала ся їхати слідом по тім з тілом князя до Києва: „сам знаєш, що ми наробили Киянам, не можемо туди їхати, забють нас, казала вона князю¹⁾, але не вагала ся їхати в Вишгород. Се все може натякати на істнування якоїсь емуляції Вишгородців що до своєї столиці, хоч би й слабой, або принаймні — на слабку солідарність з нею.

По прилученню Вишгорода до Києва воєнне значінне його полягало на тім, що він боронив Київ від нівночи, особливо від північного сходу: хто йшов за Дніпра від Чернигова, переходив Дніпро вище Десни, і зього переходу боронив Вишгород. Як кріпость Вишгород був далеко сильнійший від Києва: по нещасливій пробі 1169 р. київські князі звичайно не відважили ся боронити ся в Києві, а кидаючи його, засідали в Вишгороді. Камлани 1173 р., коли Мстислав Ростиславич відбив ся тут від великої армії, показує, яка то по тодішньому була сильна кріпость.

Релігійне значінне придбав Вишгород, від коли тут поховано Бориса і Гліба, що були канонізовані слідом і сильно поважані, як перші руські святи патрони Руської землі. Судячи по історіям чуд від їх мощей, сюди на прощу прибували люде з дальших місць (пор. в літописи: „исцѣленія неоскудно подаваста недужнымъ, с вѣрою приходящимъ въ святыи храмъ“²⁾). З початку Бориса і Гліба поховано в церкві св. Василя, збудованій, очевидно, ще за Володимира. Потім за Ярослава, коли ся церква згоріла, поставлено нову, в імя Бориса і Гліба — деревляну з пятьма верхами, гарно помальовану, як оповідає сказаніє. Вона одначе скоро зістаріла ся, і вже за Ізяслава поставлено нову, теж деревляну, а за Мономаха камяну, і сюди перенесено гроби Бориса і Гліба. Мономах хотів поставити сї гроби посеред церкви і над ними зробити „теремъ серебрянъ“, але Святославичі обстали при проєкті їх батька: положити їх в „камарі“ — ниші, і так зроблено, а Мономах замість терема виложив нишу золотими і срібними окрасами — „оковав гроби серебром і золотом і прикрасив гробниці їх, також і камари поковав серебром і золотом“. Се перенесеніє відбуло ся з особливою парадом. Посвященне церкви і перенесеніє робив митрополит з пятьма єпископами й иньшим духовенством, „и бысть соборъ великъ, шедшу ся народъ со всихъ странъ“. Окрім пирів для присутних князів три дні годовано „убогихъ и странныхъ, и бысть учреждение велико“.

¹⁾ Пат. с. 375. ²⁾ Пат. с. 263.

З огляду на великий стиск обгороджено дорогу, кудю мали переносити гроби, але нарід натис так, що положив ті загороди („вори“), і не було кудю везти; маса народа покрила вали і „забрала“, „яко страшно бяше видѣти народа множество“. Мономах здогадав ся кинути між нарід гроші й иньші цінні річи — кусники паволок, фофудий (брокатів), „орници“, „бѣль“, і се дало можливість процесії пройти до нової церкви. Гроби везли саньми, тягли їх за шнури князі і бояри, а перед ними йшло духовенство — наперед чернці з свѣчками, по них священники, далі ігумени, на рещті єпископи. Такий цікавий побутовий образок (одинокий в своїм роді) дає нам опись сього вишгородського съвята¹⁾.

В сій славній церкві Бориса і Гліба була ще иньша славна съвятиня — ікона Богородиці, привезена з Царгорода разом з київською Пирогоцею. Її потім забрав чи викрав Андрій Юриєвич, забираючи ся з Вишгорода в Суздаль, де він був посаджений князем²⁾. Ся ікона, богато прикрашена і поставлена в церкві в Володимирі, пізнійше перенесена до Москви, як я вже згадував, стала палядієм Московської держави (тепер вона в московській Успенській катедрі).

Так зникла вона з Вишгорода. Кількадесят літ пізнійше забрано і гроби Бориса і Гліба: Давид Ростиславич, будучи князем смоленським, а володіючи заравом і Вишгородом, переніс їх в 1191 р. до монастиря, заложеного на Сядині під Смоленськом, на місці смерти Гліба³⁾. Саму вишгородську церкву розібрали потім київські домінікане, будуючи свій кляштор у Києві, деє при кінці XVI чи на початку XVII в.; перенісши на наддніпрянський Вишгород традицію про діяльність свого місіонаря з XIII в. Яцка Одровонжа в Вишгороді мазовецьким, вони неправно присвоїли собі вишгородську церкву, мов би колишній свій кляштор, і потім розібрали. В XVI в. Вишгород був уже незначним селом, приписаним до Межигорського монастиря, але могили знайдені коло церкви показують, що ще при кінці XV чи на початку XVI в. ся церква шанувала ся між тодішніми заможнішими верствами України. Пізнійше переняло її славу сусідне Межигоре, з своїм монастирем, звістним від XV в., але славним особливо в XVII—XVIII в.

Від X в. відомий у Вишгороді княжий двір. По словам літописної повісті (побільшеним очевидно) Володимир мав у Вишго-

¹⁾ Іпат. с. 127—8, 202—3. Сказанія о Борисѣ и Глѣбѣ с. 21, 25, 32, 71—2, 75, 86. ²⁾ Іпат. с. 332.

³⁾ Про се оповідає записка Пролога, видана Нікольским в Иавѣстіях отд. рус. языка 1903, I е. 222.

роді гарем з трома стами підложниць, такий же в Білгороді, а на Берестовім з двома стами. Б XII в. був, видко, ще княжий двір на острові під Вишгородом — тут перебував Всеволод Ольгович перед смертю¹⁾.

Тепер Вишгород невелике село (трохи більше як тисяча душ), з зовсім новою церквою Бориса і Гліба (збудованою 1860 р.), звістне лише своїми цегольнями. Городництво, про котре чуємо ще в XI в., що воно там вело ся на ширшу міру (в чудесах Бориса і Гліба згадуєть ся вишгородський „старый огородникомъ“, якийсь старшина городників²⁾), теж управляєть ся тут і доси.

Другий важний київський город — Білгород лежав три милі від Київа, на захід (властиво трошки на полудневий захід), на правім боці Ірпеня. Істнованне в Білгороді осібної „тисячі“, як і в Вишгороді, може натякати на колишнє самостійне значінне сього города. Пізнійше він мав важне значінне, як київський форпост з заходу: Ірпень, правдоподібно, був границею „Руської землі“ від заходу, і Білгород стояв на „київським путі“³⁾, шляху, що з Київа ішов на Волинь і з відти в Польщу, та в центральну Европу: з Білгорода нпр. наша літопись дає маршрут через Кучар і Мутижир на Мичеськ, Возвягль і Корчеськ, Дорогобуж і Пересопницю. Лежучи на сїм шляху, Білгород боронив переходу через Ірпень, маючи зводний міст на сій ріці⁴⁾ і був наче ключем до Полянської землі з заходу. Таке значінне його ясно виступає в історії війн XI—XII в.; згадати хоч би київську громаду, що підчас революції 1067 р. вийшла боронити Київа від Ізяслава й Ляхів під Білгород.

Тому Білгород мусів бути від давна укріпленим. При кінці X в. Володимир відновив і зміцнив сї укріплення; властиво літопись каже, наче він поставив його на ново — „заложити“, але таке саме каже вона нпр. і про Переяслав, що відомий нам одначе ще від першої половини X в., і так само мабуть і Білгород не був тоді на ново поставлений. Для його оборони й розвою Володимир попереводив сюди багато людей з иньших міст. Останком сих давніх укріплень зістало ся велике городище в самім місточку, з подвійним валом; більша лінія валу має зо два кілометри наоколо.

Володимирові заходи літопись поясняє тим, що він дуже любив се місто, хоч на мотив для укріплення вистало б і його стратегічного значіння. Дійсно Володимир мав тут свій двір⁵⁾

¹⁾ Іпат. с. 53, 229. ²⁾ Сказанія с. 77. ³⁾ Іпат. с. 343.

⁴⁾ Іпат. с. 288. ⁵⁾ Іпат. с. 53.

і правдоподібно, сим симпатіям Володимира завдячав Білгород, що тут засновано єпископську катедру (в грецьких каталогах єпархій він зветь ся навіть : Великий Білгород, *'Ασπρόκαστρον μέγα*). Хоч білгородський єпископ згадуєть ся вперше аж у останній чверти XI в.¹⁾, але найскорше таки Володимирю могла прийти гадка засновати тут катедру, коли він мав спеціальні симпатії до сього міста.

В XII в. Білгород досить часто фігурує в ролі осібної княжої волости, для різних підручних князів, хоч і рідше від Вишгорода. Вперше в сій ролі виступає він за Мономаха, що тут посадив свого сина Мстислав, чекати київського стола. З дальших білгородських князів треба згадати Рюрика Ростиславича : відступивши Київ Святославу в 1181 р., він зіставив собі переважну частину Київщини, а столицю свою мав у Білгороді, кільканадцять літ. Тут справляв він 1189 р. гучне весіле свого сина Ростислава, висватавши за нього доньку Всеволода Юриевича : „вчинив дуже сильне весіле (свадбу), якого не бувало на Руси, і було на весілю князів багато, понад двадцять князів“²⁾. Перейшовши потім до Києва, Рюрик лишив по собі монументальну пам'ятку в Білгороді, збудувавши на місці давнішої деревляної катедральної церкви Апостолів нову кам'яну; літописець дуже її похваляє : „высотою же и величествомъ и прочимъ украшениемъ всемъ вдвѣхъ удобрѣнъ“³⁾, але від сеї дивної церкви не зістало ся нічого. Взагалі одинокою пам'яткою колишньої слави Білгорода зістав ся випадково знайдений тут золотий медаліон — т. зв. зьмієвик, грецької роботи⁴⁾. Давне значіннє його скінчило ся з упадком Києва. Білгородська катедр, правдоподібно, не пережила монгольського погрому. Між визначнішими містами Київщини XIV—XVI в. Білгорода вже не бачимо; він був незначним місточком, з митницею на київськім шляху і замочком⁵⁾. Тепер се незначне місточко Білгородка, яких 2000 душ, нічим не визначе.

На полудень від Києва, в області р. Стугни було кілька значнійших міст. Ми знаємо, що ся лінія була сильно зміцнена за Володимира, загорожена валом і палисадом і заставлена міцними замками — для оборони від Печенігів. Тепер маємо тут три лінії валу. Одна іде на лівім, північнім березі Стугни, і відти далі

¹⁾ Іпат. с. 146. ²⁾ Іпат. с. 443. ³⁾ Іпат. с. 473.

⁴⁾ Статейка Хрушова в I т. Чтеній київ. іст. тов.: Білгородка и найдennyй въ ней змѣвникъ (знайдено 1877 р.).

⁵⁾ Контаріні — у Семенова Библиотека иностр. пис. с. 20, Акты Зап. Рос. I с. 145, Целлярій с. 386 (білгородський шлях він зве „лісовим“).

в напрямі на північний-захід, через Ірпень і Здвиг; друга тягнеться правим берегом Стугни, і відти на Унаву; на верхівках Стугни ся друга лінія лучить ся з першою ще одним валом. Третя йде понад р. Красною, з початку на лівім, а потім переходить на правий беріг її¹⁾. Дві останні лінії, за Стугною згадують ся вже при кінці XI в.²⁾. Чи всі ці лінії належать до Володимирових часів, не знати; оповідання Брунона, що описує такий Володимирів вал десь в околиці Стугни³⁾, може зарівно належати до котрого небудь з трох.

З Володимирових замків можемо тут вказати на певно тільки оден — се Василів (теп. повітове місто Васильків), на лівім боці Стугни, пять миль від Київа. Сама осада могла бути тут і перед Володимиром, але своє нове імя вона дістала, очевидно, від християнського імени Володимира (Василь). Пізнійше, як ми бачили, була поголоска (з того імени вона, мабуть, і повстала), що Володимир охрестив ся у Василеві⁴⁾. Літописна повість згадує ще, що Володимир виставив тут церкву Преображення на пам'ятку, як він спас ся від смерті під Василевим: виступивши з занадто малим військом на Печенігів, мусів тікати та ледви сховав ся від них, притаївши ся під мостом. На пам'ятку сього він гучно справляв у Василеві церковний празник на Преображення що року, скликаючи бояр, всяку старшину й людей з різних міст: варили 300 первар меду, і 300 гривен роздавано убогим⁵⁾. Пізнійше Василів уславив ся як вітчизна найславнійшого церковного діяча Руси — Теодосія печерського. По за тими спогадами місто мало ще те значінне, що лежало на важнім шляху, т. зв. Василівський путь⁶⁾: з Київа на Звенигород, Василів (або сусідній Тумаш), через Перепетово поле, на верхівку Рута, на Володарів над Росею і відти на Понизє, Подунаве й Галичину. В XII в. Василевці виступають як більша громада, поруч Білгородців і Шоршан⁷⁾. Але княжим столом Василеву не трапляло ся бути, рівнож і воєнного значіння він, видно, не мав: слідів укріплень не звістно, а й слідів житя з тих часів Васильків доси майже не дав.

Важне стратегічне значінне мав натомість Треполь, що стояв на узкім, високім розі між Стугною, Красною й Дніпром між двома лініями валів, що сходили ся тут⁸⁾. Тут же був брід через Дніпро⁹⁾.

¹⁾ Антонович — Археологическая карта Киев. губ. с. 134 і далі.

²⁾ „Нашимъ же ставшимъ межи валами“ — Іпат. с. 153 (1093 р.).

³⁾ Див. т. I с. 209. ⁴⁾ Іпат. с. 76. ⁵⁾ Іпат. с. 87.

⁶⁾ Іпат. с. 365. ⁷⁾ Іпат. с. 230.

⁸⁾ Теперішнє Трипілє лежить уже на полудень від р. Красної. ⁹⁾ Іпат. с. 409.

Тому Треполь досить часто фігурує в історії київських війн. В другій пол. XII в. він досить часто був і княжим столом для різних другорядних київських князів.

Сусідній Витечев, на високім розі, що вганяєть ся тут в Дніпро, був теж кріпким замком і теж стояв на броді через Дніпро¹⁾. Він нам звістний ще з X в., як пристань: купецькі ватаги, що їхали з Києва в Царгород, мали тут своє останнє збірне місце²⁾. В сусідстві Витечева, на горбі Святиполк Іаєславич в 1090-х р. збудовав город для людей зруйнованого тоді Половцями Порося; сюди перенесено й єпископську катедру з Юрива на якийсь час до його реставровання. Се нове місто названо було по імені князя Святиполчез³⁾; правдоподібно, воно згадуєть ся потім під іменем Новгороду Святиполчеського в оповіданню про прихід Монголів⁴⁾; значіння воно не мало. Останніми часами ціла ся місцевість між Треполем і Витичевом звернула на себе увагу дуже богатими й інтересними слідами переходової культури від камення до металю, особливо численними точками з мальованим і гравірованим начинням т. зв. передміненської культури⁵⁾. Витичевське городище досить богате й останками культури з княжого періоду⁶⁾.

На полудень від Витичева досить важним пунктом Дніпрового побережа був Заруб, (коло теперішніх с. Зарубинець, трохи вище), на високім (звиш 800 стіп) Дніпровім розі, в сусідстві славного потім Терехтимирова. Тут був важний брід через Дніпро (на Переяслав). Місце се було здавна залюднене: є останки й камяної і ранньої металічної культури⁷⁾. За княжих часів тут був великий замок — зістало ся городище, між Зарубинцями і Монастирком, і в сусідстві, далі під Монастирок — ще два меньші округлі городища. Окрім того весь сей ріг зарубський обведений від сходу валом, від берега до берега, але коли, не знати. В Зарубі був монастир Пречистої, де був черцем славний Клиш Смолятич, пізнійший київський митрополит, „книжник и философ, такъ якоже въ Руской земли не бышесть“⁸⁾. В тій же „Зарубській печері“ жив і другий книжник — Георгій, від якого маємо „Поученіє къ духовному чаду“. Монастир звістний тут ще в XVI в., але тоді вже спустів; пізнійше його заступив терехтемирівський монастир. Від сього зарубського монастиря зістали ся печери, до

¹⁾ Іпат. с. 293. ²⁾ De adm. imperio 9. ³⁾ Іпат. с. 160.

⁴⁾ Іпат. с. 497. ⁵⁾ Дяв. т. I с. 31—2.

⁶⁾ Археол. лѣтопись Южной Россіи 1899 с. 49.

⁷⁾ Археол. карта Антоновича, Хвойка. Поля погребеній, Археол. лѣтопись 1901 с. 184. ⁸⁾ Іпат. с. 241.

нього ж можуть належати останки мурованої церкви на зарубськiм городищу, взагалі багатому останками старого житя, тільки на жаль ближше не дослідженими досі¹⁾.

Десь у центрі Порося, судячи по звісткам, лежало звістне в історії Київщини місто Торчеськ — залюднене оселеними на Русі Торками. Про його місце багато писано, але без результату: одні вказували на ур. Торч недалеко Трипіля, иньші на с. Торчицю на р. Торчи, за Росю; але з літописних згадок виходить, що той славний Торчеськ, мусів бути десь у центрі Порося, хоч се й не виключає, що і на обох згаданих місцях могли бути осади Торків з тим же іменем²⁾.

Перше згадуєть ся Торчеськ 1093 р., коли Половці по дуже тяжкій і довгій облозі взяли й знищили його; ся облога власне й прославила його імя. Потім він згадуєть ся знову тільки в другій пол. XII в., як одно з головнійших міст на Поросю, або часом навіть як його столиця³⁾. Він часто тоді фігурує як княжа волость і взагалі дуже часто виступає в історії другої пол. XII в. і першої XIII в. Тут мав перебувати в неволі у Мстислава угорський королевич Кольман, зловлений в Галичі, і сюди ж забрав ся вкінці, доживати віку, сам Мстислав, знеохочений інтрижками „невірних Галичан“. Тут він і вмер і похований в церкві св. Хреста.

Взагалі Поросе, почавши від середини XII в., часто фігурує як осібна область Київщини і навіть ніби осібна громада: „Поршане“ (себ то руська людність Порося), поруч Чорних Клобуків, виступають разом з иньшими виднійшими громадами Київщини — Білгородцями, Василевцями і беруть часом дуже діяльну участь в політичній житю⁴⁾. Але властиво політичного центра Порося не знаємо. В такій ролі виступає часом Торчеськ, Канів, по части

¹⁾ Про них Біляшевського Церковище воалѣ дер. Монастырєкѣ, і домовнення Лебеденцева в Київ. Старині 1889 кн. I; звістка про монастир XVI в. — Архивъ Юго-зап. Россіи VII. I с. 121.

²⁾ Література й детальніший перегляд сього питання в Історії Київщини с. 27 і далі. Останніми роками звернуло знову на себе увагу нахідками культури княжих часів велике городище Райгород, миля від Роси, на північ, пад р. Гороховаткою, між с. Ольшанцею і Шарками. Воно могло бути місцем Торчеська, чи якогось иньшого з більших пороських городів, навіть Юрєва, який ще давнійше, виходячи з подібности імен, клав тут нок. М. Андрієвский, Лѣтописный Юрьевъ, К. Стар. 1883, IX. Про новійші нахідки Археол. дѣтоп. Ю. Рос. 1901 с. 39 і 183.

³⁾ Нпр. Іпат. с. 365. ⁴⁾ Іпат. с. 230.

Юрів, але котрий з них був, і чи був взагалі котрий з них справдішнім, признаним центром Пороса, не знаємо.

Юрів, як показує саме імя, належав до тих міст, що побудовав Ярослав на Росі, реставруючи кольонізацію Пороса в 1030-х рр. Подібно як і Юрів чудський, він, очевидно, дістав імя від християнського імени Ярослава. Тоді, правдоподібно, засновано тут і катедру — вона вперше згадується 1089 р.¹⁾, і се зараз перша звітка про Юрів. Заснування тут катедри показує-до-б, що Ярослав хотів з Юріва зробити столицю Пороса, а ми навіть і місця його докладно не можемо вказати! Очевидно, він стояв десь недалеко устя Рута в Рось, по всякій правдоподібності — на лівім боці Росі. Гіпотетично кладуть його на давнім городищі на Росі, пів милі вище від Білої Церкви²⁾.

На долі Юриєва відбила ся вповні історія Пороса й його кольонізації, вся її невпевність і хвилювання. Збудований чи відбудований в 1030-х рр., Юрів в 90-х рр. сього століття попав під таку тяжку грозу з половецької хмари, що людність його не витримала. Опинивши ся в справдішній блокаді від Половців в 1095 р., вона постановила забрати ся з міста, й вибравши відповідний час, утікла звідти. Святиполк осадив угікачів, як уже знаємо, коло Витичева, а порожній Юрів Половці спалили³⁾.

Але по першім же успіху над Половцями, забераючи ся до реставрації Пороса, Святиполк розпочав її від Юриєва: в серпні 1103 р. він рушив сюди з військом і „сруби Гурьговъ, ггоже бѣша пожьгли Половци“, себ то відновив укріплення і перевів навад людей. Катедру теж відновлено. Але кольонізаційні обставини не поліпшили ся значно і в XII в., а город стояв занадто на небезпечнім пограничу, щоб міг мати якесь більше культурне, політичне значіннє. Я думаю, що засновуючи тут катедру, Ярослав надіяв ся перенести руську границу з степом далеко за Рось, так щоб Юрів був не пограничним, а центральним городом. Пригадаймо, що се діялося в часах упадку Печензької орди, коли такі пляни могли дуже правдоподібно виглядати; але прихід Половців знищив сі пляни. Юрів все зіставав ся zagrożеним пограничним городом, а навіть не мав запевненої комунікації з Київом, як ті пороські замки, що стояли близше Дніпра. Завдяки тому

¹⁾ Іпат. с. 146.

²⁾ Перегляд сього питання в моїй Історії Київщини с. 36—7. Здогад про городище коло Білої Церкви у Антоновича Археол. карта Київ. губ. с. 52.

³⁾ Іпат. с. 160.

в другій пол. XII в. перевагу над ним бере Канів, як город надніпрянський, з другого боку Торчеськ — як більш центральний замок. А Юрів навіть княжим столом не був ніколи.

Канів з'являється в 2-ій пол. XI в.¹⁾, коли не на місці, то в безпосереднім сусідстві й заступництві давньої Родні, що стояла „на усті Роси“²⁾. Очевидно, Родня була кріпким замком, тому і задержала ся серед печенізької грози, тому то й Ярополк, не надіючися ся удержати ся в Києві проти Володимира, втік сюди. Памяткою про його сидження тут і голоду, що терпіло його війсьсько підчас облоги, зістала ся приказка: „біда як у Родні“ (біда аки в Роднѣ); завдяки сій приказці нам, очевидно, й лишила ся память про істнування Родні в літописи. Вона лежала правдоподібно на т. зв. Княжій горі, коло с. Пекарів, 8 верст на південь від теперішнього Канева, недалеко устя Роси, що давніше як кажуть було під самою горою.

На сій горі від 1870-х рр. почавши викрито незвичайно богаті останки старого людського життя — передісторичних і княжих часів. Коли не богатством і розкішю, то численністю добутих тут останків життя з княжих часів Княжа гора займає тепер, певно, друге місце по Києві між всіма осадами княжих часів. Велика маса християнських старинностей (хрестики, енкаліптіони, образки, панатії і т. и.) вказує, що тут була значна осада в християнські часи, в XI—XII в. Родня ж по тій облозі Ярополка уже більше не згадується ніде; можна догадувати ся, літописець і пояснив, що вона стояла на устю Роси, тому, що й память за неї в 2-ій пол. XI в. була слабка. Можна думати, вона покинена була і зникла слідом по тій облозі, під час тієї печенізької „рати без переступа“ кінця X в., коли покинено Поросе взагалі. Натомість з'являється ся в XI в. Канів. По всякій правдоподібности його поставив в ряді інших городів Ярослав — місце надто було важне і вигідне, аби він міг його при тім поминути, а що маємо про Канів згадку (хоч не зовсім певну) з 2-ої пол. XI в., то й вона може се потверджувати. Правдоподібно, стояв він на тій же Княжій горі, де стояла Родня, а далі на північ канівський замок

¹⁾ Він згадується в Патерику, в оповіданні про події 2-ої пол. XI в., побіжно й випадково. Тому що взагалі згадки Патерика з попередніх часів не дуже докладні, можливі і тут анахронізм, хоч і не конче.

²⁾ В Журналі Мін. Н. Пр. за 1904 р. кн. VI появилася статейка Ляскоронського, де він пробує довести, що Родня стояла на устю не Роси, а Ірші (Рші в літописи), але се безпідставний здогад.

перенесено вже чи не за литовських часів¹⁾. Що правда, в теперішнім Каневі є церква Успенія, що своєю будовою вказує на княжі часи, але зрештою останками з тих часів сучасний Канів не багатий, і я скорше-б думав, що ця церква належить до якогось замісцевого монастиря²⁾, ніж би припустив, що тут був Канів XI—XII в., а побіч його, яка жила далі, стояла в XI—XII в. далеко багатша і люднійша (судячи по останкам) Родня, та літопись ані словом про неї не згадала. Так я в теперішніх обставинах розв'язую собі сю загадку; може дальші нахідки прояснять її ліпше³⁾.

Більшого значіння Канів доходить в середині XII в. Едрізі вже знає його як визначну торговельну осаду. Всеволод Ольгович поставив тут — мабуть муровану („заложи“) церкву св. Юрія⁴⁾. Хто зна, чи вона не мала заступити юривської катедрі (на се-б вказувало й ім'я церкви); принаймні потім єпископ юривський зветь ся часами канівським⁵⁾. Почавши від Юрія Канів з часта служить резиденцією різних підручних князів, а часом, як і Торчеськ, виступає в ролі центра Порося⁶⁾. Коли відновили ся в 2-ій пол. XII в. половецькі напади, Канів прибрав важне значіння — руської сторожовні, бо стояв уже на самім пограниччю, а Дніпро заповняв йому комунікацію з Київом. Сюди виходили князів з полками „стерегти“ Руську землю від Половецьких нападів⁷⁾, або для охорони торговельних караванів; се робило ся так, що під той час як каравани Гречників або Залозників переходили степами,

¹⁾ В люстрації канівського замку 1552 р. вже згадуєть ся про „городище стародавнє широке, з валы немалыми“ — Архивъ ЮЗР. VII. I. 92. Про нахідки Княжої гори див. головню статі М. Біляшевського в К. Старині 1890, XII і 1891, I, також Археологическая летопись 1899—901, під словом: Пекарі, також у Бобринского Курганы м. Сиглы й у каталогах музея Хойновского і В. Тарновського.

²⁾ Про сю канівську церкву див. реферат Лашкарьова в його Очерках і замітку О. Левницького в К. Старині 1903, X. Звичайно сю церкву уважають церквою св. Георгія, збудованою Всеволодом у Каневі, але на се нема ніяких доказів, а церква зветь ся тепер Успенською.

³⁾ Можна-б іще припустити, що Родня була відновлена на старім місці за Ярослава і загинула під час руйни при кінці XI в., а в XII в. з'явивсь у сусідстві на її місці Канів, або що Канів XI в. стояв на Княжій горі, а по руйні, в XII в. був перенесений далі на північ, — та богацтво християнських старинностей трохи трудно витолкувати як слід осаді, що простояла тут тільки яких 60 літ, від Ярослава до 90-х рр. XI в.

⁴⁾ Іпат. с. 227. ⁵⁾ Іпат. с. 327, пор. 241.

⁶⁾ Іпат. с. 268, пор. 329. ⁷⁾ Іпат. с. 452, 453.

князі стояли з військом на поготові під Каневом, аби тим страхом повздержати Половців від грабовання караванів¹⁾. Тут же відбули ся з'їзди, „снеми“ з половецькими ханами²⁾. Крім того тут мусіла бути не маловажна пристань на Дніпрі.

Інші пороські городи: Товарів, Дверень, Кульдеюрів, Корсунь, Богуслав, Володарів — в історії звістні дуже мало. Не знаємо, котрі з них належать до Ярославових заходів (або ще давніших часів), котрі пізнійші. Дуже інтересне з них імя Корсуня: не можна бути в непевности, що його названо іменем славного кримського Корсуня — Херсонеса, але чому саме, і як — не знаємо. В історії XI—XII в. ці городи виступають тільки як сторожеві замки на пограничу, але багаті останки культури XI—XIII в. з Товарава і з городища Дівич-гора коло с. Сахнівки, де з звістних нам городів міг бути Кульдеюрів, або Дверень³⁾, — показують, що то були не тільки замки, але й справдешні міста⁴⁾. З рештою в XII в. колонізація переходила й за Рось, і то досить значно⁵⁾.

Окрім замків се пограниче боронили подібні фортіфікації, як

¹⁾ Іпат. с. 361, 371. ²⁾ Іпат. с. 330, 337, 454.

³⁾ Що на місці городища коло с. Коноччі був Товаров, видно з люстрації 1552 р. — Архив Югозап. Россії с. 100; інвентар 1616 р. згадує, що на ґрунтах Товарава сіло село Воробіївка (ib с. 308), але се не зовсім докладно, як бачимо; археологічні нахідки близше локалізують його місце (в своїй Історії Київщини я міг тільки загально вказати на околиці м. Межирич). Що до сахнівського городища, то місцем до нього найблизше підходить зі звістних нам пороських городів Кульдеюрів (хоч я б не поручив ся, що се було постійне імя, а не часове означення, по імені хана, що його в тім часі держав, як город Чорнаїв). З другого боку, тому що се було більше місто, як показують багаті нахідки, насуваєть ся Дверень, що мусів бути одним з найліпших городів на Поросю: як особливо привабливу державу дають його Контувдію. Цікаво було б зібрати хорографічні назви з Сахнівки: може б вони рішили питання.

⁴⁾ Відомости про нахідки з с. Коноччі й Сахнівки див. в Археол. літопись Ю. Рос. 1899 с. 94, 118, 146, 1901 с. 150, 182, 210—1. З Дівич-гори, як здогадують ся, походить дорогоцінний скарб в кол. Ханенка, знайдений в 1900 р. (місце нахідки лишило ся в секреті), що між іньшим містить дорогоцінну діадему. Між нахідками, що дали розкопки тутешнього городища, особливо інтересний давн. Городище Товарава вкрите останками неолітичної культури й передмікенської кераміки, культура княжих часів виступає як пайновійша верства на нім.

⁵⁾ Над Дніпром в середині XIII в. останню руську осаду бачимо на цілий переїзд від Каніва — видко се з подорожі Шляно-Карпіні (Resueil de voyages IV 137). Хорографічні назви (див. прим. 14) також показують вовсім виразно, що чорноклобуцька колонізація переходила значно за Рось.

і по Стугні. Маємо оден вал, що йде лівим берегом Роси, потім повертає на північний захід понад Раставицею, а до сеї головної лінії притикає кілька менших, між Раставицею й Росею та за Росею¹⁾. Про час їх збудовання нічого не знаємо; що найбільше — можна догадувати ся. що головна лінія могла бути зроблена за Ярослава.

По за границями „Руської землі“, де концентрувало ся все житє Київщини, політичне і культурне, можна дуже мало вказати якихось визначнійших осад.

Старий деревський Іскоростень не згадуєть ся ніде, окрім звістної облоги Ольги; не знати, чи й був він якимсь більшим центром, при слабім розвою городського устрою й політичної централізації в Деревській землі, але в усякім разі була се велика і давня осада, судячи по масі могил наоколо, і сильний замок — не дурно легенда каже, що Ольга стояла під Іскоростнем ціле літо. Головне замчище з кількома валами, на високім, гранітнім березі Уша, лежить на лівім березі, а на другім боці є два окопи, на версту від себе. Миля від міста є висока могила, що мала давнійше, як кажуть, взвиш 5 сажнів — вона зветь ся могилою Ігоря²⁾; натуральні, вибиті водою в граниті, ванни звать ся „Ольгиними банями“, а сусідня тераса під навислою скалою, з дивною луною — „Святє“ — уважаєть ся місцем старої церкви з Ольгиних часів; о скільки одначе давні і народні сі традиції — годі сказати. Більш реальних історичних памяток теперішній Іскоростень — бідне містечко, з 2000 мешканців, не має ніяких³⁾.

З появою київських князів в Деревях, столицею Деревської землі, що тоді мабуть, вперше стала одноцільним політичним тілом, стає Вручий (Овруч, теп. повітове місто), на р. Норини. Се був кріпкий замок на крутій горі, з двох боків неприступний, з двох иньших обгорожений валами (тепер ледви знати їх); крім того весною і в осени місто стає неприступним через болота наоколо. Столицею він був не довго, двічі — в 2-ій пол. X і на початках XI в., і то дуже короткі моменти; з прилученнем же

¹⁾ Антонович — Археологическая карта с. 138.

²⁾ Її розкопали в 1847 р. і знайшли зьвірячі кости — ноже останки тризни, та кілька стріл.

³⁾ Сендзькій М. Искорость — в Волын. епархіальн. вѣдом. 1880, VII, Памятники старины въ западн. губерніяхъ в. IV, К. Старина 1882, II с. 546: Искорость — древній Коростень или Скоростень; тут сказано що назви „Ольгині бані“ нарід не знає, а зве се місце просто „сижею“.

Деревської землі до Київщини ми не стрічаємо тут осібних князів, хоч би і з київських підручних. Тільки Рюрик Ростиславич, відступивши Святославу Київ і зіставши ся при решті Київщини, показує якесь більше заінтересованне до своєї Деревської волости: він з часта перебував тут і мав якись „орудия“¹⁾; він то, очевидно, збудував і тутешню церкву св. Василя²⁾: се було християнське імя Рюрика, і він поставив також і в Києві церкву св. Василя, „во імя свое“³⁾, бо взагалі мав велику охоту до будовання. Церква ся простояла до недавніх часів, але вже на початках XVI в. сьвітила лише останками колишньої слави: „кажуть старі люде, записує сучасник, була колись золотOVERXа, але від непамятних часів огнем спалена, і зовсім зіпсована й розбита“⁴⁾. Тепер від неї лишилася олтарна частина та північна арка, з останками фресків (церква завалилася 1842 р., коли почали розкопувати її фундаменти)⁵⁾.

З рештою Вручий, як і інші деревлянські городи, не грав жадної ролі в київськiм політичнiм житю. Ще найбільше можна-б се сказати про Корчеськ (теп. Корець) і Мичськ (теп. Радомисль, чи властиво його передмісте — Мик-город⁶⁾), що беруть якусь участь в політичних подіях середини XII в.⁷⁾

На полудневiм Хотетровкy визначним городом була Котельниця на р. Гуйві; се був великий і сильний замок, „городище велми добре, мало не таке як житомирське“, як казали в XVI в.⁸⁾, і значнійша осада: в середині і в 2-ій половині XII в. Котельниця бувала центром княжої волости, куди входило також і київське Нобоже — городи Вожський, Межибоже⁹⁾. Далі випадє тут згадати ще Возвягель, або Звягель, як він звав ся пізнійше (в XVIII віці перехрещений на Новгород Волинський, тепер повітове місто), на середній Случи, — замітний він

¹⁾ Іпат. с. 443, 450, 452, 453—4.

²⁾ Місцева традиція уважає її фундатором св. Володимира.

³⁾ Іпат. с. 474.

⁴⁾ Архивъ Югозап. Рос. VII. II с. 12 (походженне сеї записки ви магає дослідження).

⁵⁾ Сендудьскій Г. Овручъ — Волинскія епарх. вид. 1876, I, Памятники старини въ зап. губ. IV і Волянъ, изд. Батюшковим с. 78—9 (є рисунок).

⁶⁾ Що Мик-город то давній Мичськ, видно з фальшованого привилея кн. Андрія Юриевича „Кытая“ — див. Описаніе Києво-печер. лавры Евгенія с. 170. ⁷⁾ Див. Іпат. с. 285—7.

⁸⁾ Архивъ Югозап. Россіи VII, I 129. ⁹⁾ Іпат. с. 243, 257, 367).

з огляду на визначну роль під час антикнязівського руху XIII в. Се мусіла бути вже тоді значна осада, а прославила себе своєю трагічною долею: коли Данило розпочав похід для знищення громад, що опираючи ся на Татар, виступили проти нього, Возвягель був піддав ся йому, але тільки про око, по відході його зараз знову скинув з себе сю залежність і не схотів піддати ся висланому Данилом війську; побачивши, що з князем було лише п'ятьсот мужа, Возвягяне насмівали ся з малого війська, стаючи на стінах міста. Роздражнений тим завзятем Данило, здобувши Возвягель на ново, спалив місто зовсім і знищив, а людей забрав і розділив між князями — учасниками походу, так що литовське військо, надійшовши за п'яно в поміч Данилу, застало тільки „головні й псів, що бігали по городищу“, як оповідає літописець¹). Досить часто фігурує також при кінці XII і потім в XIII в., як город на київсько-волинським пограничю, Камінець — місце його одначе не звістне докладно²). Про погоринські міста буде мова при Волинській землі.

З внутрішнього життя Київщини піднесемо тут де що, полишаючи иньше до загального огляду.

І так на сам перед мушу піднести тут, що обставини Київщини зложили ся на виробленне в землі заможної, впливової верхньої верстви, аристократії скажім. Ми бачили, що Київ і його околиця були огнищем давньої й дуже інтензивної торгівлі, з другого боку важні торговельні шляхи, що сходили ся тут, а особливо вигідна водна комунікація забезпечали господарству доходи з продуктів, з надвишки продукції над місцеві потреби. З сього самого виникає істнованне тут заможних людей, капіталістів і господарів. З утвореннем Руської держави роля Kiйва як політичного центра мусіла притягати і з иньших земель чимало провінціональної аристократії, що бажала бути близьше політичного осередка чи для кар'єри, чи для вигоди; при пізнійших переходах князів з провінціональних столів на київський чимало мусіло полишити ся тут, в місцевій київській аристократії, приведених ними в ролі своїх дружинників провінціональних бояр, що й осідали тут, набували ґрунти, заводили господарство і т. и. Все се впливало на помноженне київської аристократичної верстви, і як

¹) Іпат. с. 555. ²) Див. мою Історію Київщини с. 43 і в сім томі, в примітках при малі Волини, sub voce.

з одного боку причиняло ся до піднесення матеріальної і по часті духової культури землі, так з другого боку зміцняло в ній вплив сеї аристократії.

Богаті купці й господарі вже силою економічної залежності від них поменьших господарств і промисловців, певних економічних клієнтель мусіли мати вплив у суспільности. До того, як ми могли по часті переконатися вже з фактів поданих у попередніх розділах, сї заможні верстви тісно звязані були з правительством: ми бачили, що київська дружина в'язеть ся дуже тісно, непримітно навіть зливається до купи з київським купецтвом. З другого боку ми бачимо тісні звязки дружинної верстви з ґрунтом, з сільським господарством; бачимо з звісток XII в., що дружинники мали маєтності, села, вели господарство; 1146 р. нпр. Кияне грабують „села и скоты“ дружини Всеволодової та Ігоревої; Ізяслав підносячи вірність своєї дружини, каже, що вона пішла за ним, вирікши ся своїх маєтностей, „своихъ сельъ и своихъ жилищъ лишив ся“¹⁾. Обяснити се все можемо тільки тим, що княжа дружина, боярство в значній мірі рекрутувало ся з місцевої заможної, купецької або власницької верстви. Вступаючи в службу князеві, репрезентанти сих верств набували нову дорогу впливу — через правительство.

Взагалі сю сильну і впливову аристократію в Київщині ми звичайно все бачимо в союзі з правительством, ліпше сказати — вона сама була частиною сього князівсько-дружинного правительства, як з другого боку, завдяки свому впливу в землі мусіла в значній мірі кермувати і громадою, вічем. Сей союз земської аристократії з князем відбив ся і на княжій політиці, на законодавстві, як можемо судити і з Руської Правди, бо сей кодекс (головно ширша його редакція) в значній мірі має ясно виражений характер оборони економічних інтересів богатих: власників і капіталістів; деякі обмеження, зроблені против сих інтересів, були мабуть викликані спеціальними народними рухами. А коли б ми пошукали конкретних прояв сього союзу маєткової аристократії з правительством в житю, то маємо найліпший приклад в розрухах по смерті Святослава, де народня маса, користаючи з смерти князя, підіймає ся на бояр і Жидів, а аристократія — „болшии и нарочитыи мужи“, попарши в перестрах, як скорше хоче спровадити собі князя для оборони від мас. Отже аристократія в Київщині конкурує, не бореть ся з правительством, а підпирає його, до певної міри сама буває ним.

¹⁾ Пат. с. 233, 284.

Народня ж маса, хоч часом підіймаєть ся против неї, звичайно іде в політиці за її проводом: консеквентно вести свою лінію вона ще не вміє.

В інтересах аристократії було уставити в землі трівкий лад і порядок. Подібно до иньших земель київська громада, на чолі котрої стоїть аристократія — ті „ліпші й нарочиті мужі“, змагає до того, щоб зробити з Київщини волость одної династії й тим запобігти неустанним переминам на княжім столі. Очевидно бо, що князі, з'являючи ся лише на короткий час на київськім столі і не маючи надії передати стіл своїм дітям, не могли бути такими уважними до інтересів землі, до своєї популярности в ній, як князі дідичні. Окрім того єї князі наводили з собою провінціональну дружину і бояр, що не могло бути милим київській аристократії, бо вона сама любить правити землею і сими впливами не любить ділити ся з зайдами. Я думаю, що в тих руках, які підіймали ся по смерті чужих князів — нпр. Всеволода Ольговича, Юрія, а виявляли ся в розбиванню їх бояр — людей чужих, зайд чернігівських чи суздальських, виявляли ся не тільки неохота до них: могла бути тут і рука київського боярства.

Своєю династією київська громада чи її аристократія уважала Мономаховичів, спеціально старшу лінію її — Мстиславову. При тім вона все воліє наступництво в простій лінії, воліє старших синів княжих як молодших братів, отже як найтісніше звужує круг династії. Ся політика її виступає дуже виразно почавши від другої чверти XII в.: діставши по Мстиславу й Ярополку Всеволода Ольговича, Києане дуже незадоволені тим і боять ся, щоб Ольговичі не схотіли тут закоренити ся: „Ольговичів не хочемо“, „Ольговичів дідичним володіннем не хочемо бути“¹⁾, кажуть вони, та піддержують Мстиславового сина Ізяслава аж до його смерти проти всіх иньших претендентів. По його смерті вони не мають нічого проти брата його Ростислава, але коли виростає і виступає на історичну арену син Ізяслава Мстислав, симпатії переходять до нього, й Києане не мають охоти до його стріїв — як от до Володимира Мстиславича. До Ростиславичів Києане, видно, досить індіферентні, але їх симпатії знову бачимо по стороні Мстиславича Романа, коли він виступає в перших роках XIII в. на київську арену.

Отже при змаганню до відокремлення в замкнене політичне тіло, з дідичною династією у київської громади були вироблені симпатії до лінії Мономаха-Романа. Що тут вплинуло — чи привабні прикмети репрезентантів сеї династії, чи сама потреба спинити ся

¹⁾ Іпат. с. 230.

на якійсь певній династії для устанлення трівого ладу і відокремлення? Я думаю, що в основі лежало спільне й иньшим землям се останнє змаганнє. Що вибір народа спинив ся на Мономаху, в тїм завинив Святиполк із своїми хибами, які здіскредитували його лїнію, що передовсім могла уважати себе київською *κατ' ἐξοχήν*; з другого боку Мономах умів придбати популярність, а його потомки в простій лїнії — піддержати її. По трох князях з Мономахової родини князюваннє Всеволода Ольговича київська громада прийняла як узурпацію і на далі обстала при Мономаховичах.

Цікаво б знати, чим саме Мономах і його потомки могли придбати собі популярність в Київщині. На се по части дає відповідь наука Мономаха, де він виложив головні основи своєї політичної діяльності. Їх можна звести до двох точок; перша — бути уважним до голосу суспільности, дбати про популярність в ній; друга — самому пильнувати всіх галузей управи, до найдрібніших річей не спускати ся ні на кого, аби запобігати кривдам суспільности. Се дійсно дуже цінила суспільність, як ми бачимо зі скарг на Мономахового батька Всеволода, що він не вглядав в управу, або з жадань Киян до Ігоря Ольговича, аби він пильнував своїх урядників. Можемо вказати ще оден момент, котрим Мономаховичі могли придбати собі популярність — се їх традиційна боротьба з Половцями. Почавши від походів на початку XII в. і до кн. Романа Мономаховичі все стоять на чолі сеї боротьби і ніколи майже не уживають Половців у своїх внутрішніх війнах, як иньші князі. Суспільність же київська на сїм пункті була дуже дражлива, і боротьба з степом серед неї була незвичайно популярна, завдяки тим прикостям, які терпіла від Половців Київщина.

З своїми політичними змаганнями київська громада виступила виразно і дуже рішучо по смерті Всеволода Ольговича. Вона закликала Ізяслава Мстиславича, виразно стала по його стороні проти Ігоря і запевнила йому побіду. Але устояти ся з Ізяславом показало ся далеко трудніше: окрім Ольговичів з претензіями на київський стіл виступили молодші Мономаховичі (Юрій), а з ними в союзі був галицький Володимирко і Половці. Перша комплікація особливо не подобала ся Киянам; як вони готові були помагати Ізяславу на Ольговичів, так знову бажали, аби відносини між самими Мономаховичами були якось полагождені, й рішучо не хотіли входити в сю боротьбу; очевидно, вона здавала ся їм занадто небезпечною. Взагалі, коли виявила ся уся тяжкість і небезпечність сеї боротьби, у київської громади пропала всяка охота до рішучого мішаннє. Її політичною девізою стає — не ризикувати і як найменше взагалі

власити в княжу боротьбу: „коли силенъ будещи, а мы съ тобою, а нынѣ не твоє веремя“, „сила его велика, а у тебе мало дружини — поѣди прочь“¹⁾), сі слова Киян, адресовані тому ж Ізяславу, вповні поясняють нам сю політику не-ангажування. Один тільки раз, в 1151 р., коли їх вибранець Ізяслав мав о стільки значні сили й так упорядкував ся, що справа його не виглядала ризиковною, Кияне енергічно виступили по його стороні, ухваливши, що ціла громада має йти на війну: „нехай ідуть усі, хто може хоч палицю в руки взяти“. По нещасливім же кінці сеї боротьби за київський стіл — зруйнованню Київа 1169 р., київська громада покааує ще менше ініціативи, ще менше активно виступає.

Така мала інтензивність політичної діяльності київської громади могла мати різні причини. З одного боку — показало ся, що завдяки політичній традиції Київа відокремленне Київської землі йде далеко трудніше ніж усякої иньшої, що боротьба ся далеко більш скомплікована. По друге — для Київа як для торговельного міста, взагалі для київської аристократії всяка війна була особливо тяжка, бо була по кешені, й тому громада передовсім бажала спокою, за всяку ціну. По третє — таки й сили сеї громади були не великі. Вона розпоряджала силами самої тільки Полянської землі, дуже невеликої, — силами Київа і його пригородів; київські ж „волости“ аннекси, не залежали від київської громади, від київського віча, а безпосередно від князя тільки. Деревська земля як в одного боку не показувала ніяких змагань до самостійного політичного житя, так з другого боку показує повний індиферентизм до політичних змагань київської громади і не бере ніякої участі в її житю. Один одніський раз маємо тут ніби прояв участі, але й то непевний: коли 1151 р. Ізяслав Мстиславич, на заклик Київської землі, йшов відбирати Київ від Юрія, бачили ми по дорозі стрічі в Дорогобужу, Корчеську, Мичеську; люде виходили часом в церковною процесією, часом просто в депутації, заявляли свою радість з причини приходу Ізяслава й називали його своїм князем²⁾). Подібним способом і київські громади заявляли свою участь в політичних справах. Але сі депутації з міст погоринських і деревлянських з'являли ся тоді тільки, як Ізяслав із своїм значним військом приступав під певний город, хто зна — чи не робило ся се просто для охорони города від можливих прикростей³⁾).

¹⁾ Іпат. с. 279. ²⁾ Іпат. с. 285—6.

³⁾ На таку гадку наводить особливо дорогобузька депутація: її, видно, інтересувало головно, аби місто не було пограблене військом Ізяслава, і так розумів се, очевидно, й сам Ізяслав (див. вище с. 167).

Полуднева Київщина була в значній мірі залюднена Чорними Клобуками, що теж не входили в круг впливу київського віча: се була чужа домішка, що не чула обовязку, як київські пригороди, тримати ся ухвал свого „города“. В середині XII в. Чорні Клобуки, що правда, тримають ся разом з Киянами, хоч і фігурують осібно: „Руська земля і Чорні Клобуки“, як говорить про них літопись. Але в другій половині столітя вони більше пильнують уже своїх інтересів, часом тримають ся нещиро („льстять“), часом тримають ся зовсім протинних князів, і тим розумієть ся тільки ослаблюють силу київської громади. Так нпр. за часів боротьби Мстислава Ізяславича за Київ, тимчасом як Кияне тримали ся його, Чорні Клобуки „льстили“, а деякі з поміж їх попробували піддержати проти нього Володимира Мстиславича¹⁾. Трохи нізнійше знову бачимо, що частина Чорних Клобуків тримаєть ся Мстислава, але не щиро, частина ж стає по стороні Ростиславичів²⁾; в рішучу хвилю — київського погрому 1169 р. Чорні Клобуки теж „льстять“ подь Мстиславомъ³⁾.

Що навіть і з поміж пригородів у Вишгородців бачимо натяки на певну емуляцію з Київом, або принаймні брак тіснішої солідарности, я вже казав.

Не зважаючи виробити для себе свою династию і навіть не відважаючись дуже ангажуватись нею, київська громада мала ще менше енергії й відваги взяти управу землі в свої руки. Коли вона не могла мати князя, якого бажала, вона воліла мати якого небудь ніж ніякого. Не знати, що при тім тут впливало — потреба оборони, чи страх внутрішніх розрухів. „Тяжко б'яше Кияномъ, не осталь бо ся б'яше у нихъ ни одинъ князь у Києвѣ“ каже літопись⁴⁾, пояснюючи, чому Кияне в 1154 р. закликали до себе непопулярного Ізяслава Давидовича; вона додає, що при тім Кияне бояли ся Половців, але в усякім разі сей епізод найліпше показує повну безрадість громади що до самоуправи. Можна подібних ілюстрацій знайти й більше — згадаймо хоч би, як київська громада стратила духа, втративши Всеслава під час повстання 1069 р.

Не бувши спроможною до самоуправи, громада не спромагалась і на якісь, по теперішньому кажучи, конституційні змаганя. Ми не маємо слідів змагань забезпечити для громади і віча певну участь в управі, певний вплив на адміністрацію, навіть змагань до зре-

¹⁾ Іпат. с. 365, 367. ²⁾ Іпат. с. 375. ³⁾ Іпат. с. 273. ⁴⁾ Іпат. с. 327.

формування самої князівсько-дружинної управи. Поширюючи на боці спеціальні жадання, що виникали з моментальної політичної ситуації (як нпр. жадання, щоб Ростислав зіслав Вячеслава при номінальним князівстві), віче не спромоглося на конкретніші бажання над те, що воно поставило Ігорю 1146 р.: аби він сам пильнував своїх агентів і давав управу. Матп князя, щоб „бажав усім серцем добра для Руської землі“¹⁾ — се була альфа і омега політичних змагань київської громади. Знайти такого князя — се була панацея на всі біди: аложити все на такого князя, до котрого маєш довіре, і на тім заспокоїти ся — се був ідеал тодішньої суспільности, від котрої, як бачимо, не далеко втікла наша теперішня. Правда, сьому ідеалу слабо відповідала дійсність; навіть популярні князі, як Ізяслав, використовували сю популярність в інтересах своєї егоїстичної політики; ннші князі ще менше оглядали ся на потреби й вигоди суспільности. Але на якусь організаційну роботу супроти сього суспільність не спромагала ся й мовчки коридась немилому князю, поки не наставала нагода „учинити лєсть над ним“. Безперечно, неможливість сповнити елементарне тодішнє жадання — здобути улюблену династію, мусіло також не мало причинити ся до тої знеохоти людности до князівсько-дружинного устрою, яку мусимо особливо прийняти для Київщини, як основу тих змагань до безкняжої, бездружинної автономії, які бачимо тут у XIII в., хоч при тім не треба забувати, що вище описані політичні змагання ми мусимо головню класти на рахунок земської великоміської аристократії, тим часом як той автономічний рух бачимо головню по дрібнійших провінціональних громадах.

При тих всіх застереженнях, що по части характеризують собою політичну діяльність громади на Україні взагалі, Київщина одначе що до розвитку політичної діяльності віча займає все таки перше місце на Україні. Почавши від першої революції — 1068 р. київське віче стає важним чинником політичного життя землі і бодай часами, в вигіднійших обставинах, воно скидає князів і вибирає нових або своїми запросинами акцептує їх кандидатури, укладає з ними умову — „ряд“, контролює їх політику, рішає справу війни, властиво справу участі громади в княжім поході, — і сї компетенції віча в значній мірі признавали ся князями. Важною хибю сєї вічевої діяльности була тільки її припадковість, залежність від обставин, через котру вона все зіставала ся явищем ніби надзвичайним.

¹⁾ Іпат. с. 368 — про Мстислава Ізяславича.

Виймова політична роля Київа, що не дала Київщині відокремити ся в замкнене політичне тіло, мала ще иньший наслідок: вона не дала Київщині розбити ся на систему дрібнїйших князівств, як то було в переважній більшості земель Руської держави. Що правда, в Київщині, як то ми бачили, роздавали ся волости ріжним князям досить часто, особливо від середини XII в. почавши, але ся практика мала тут свої відміни. Мотиви надання були дуже ріжнородні. Часом се були близькі свояки — брати або сини київського князя, що хотів їх мати поблизу чи то для помочи, чи то для забезпечення їм спадщини київського стола. Часом се були волости для ріжних молодших свояків, що не мали зовсім волости або втратили її в иньшій землі, й київський князь, як патріарх династії, почував обовязок заопікувати ся ними. Часом сі волости мали задоволити або нагородити тих, що помогли здобути київському князю його стіл, або мали на нього теж якісь права і претензії, так що приходило до компромісового поділу Київщини. Тої головної причини, що приводила до роздроблення иньших земель — розмноження місцевої княжої династії та поділу її на лїнії та гадузи, в Київщині не могло бути, бо тут не витворило ся місцевої династії.

При частих змінах князів на київській столі та при частих перемінах у відносинах тих підручних князів Київщини, вічно мінали ся й київські волости: викривала ся волость для певного князя, повставало мале князівство; забрав ся він по якімсь часі, се князівство тратило свою окремішність; з'являв ся новий князь, якого треба було „наділити“, — для нього викривали волость зовсім де инде. Постійних якихось волостей, що все бували б в ролі осібних князівств, можна сказати, не було. Тільки Погорина, ся київська причіпка, особливо часто служила волостію для ріжних київських підручників, і се вплинуло на те, що вона відокремила ся вкінці від Київщини й прилучила ся до Волини. Зрештою, розложивши княжі волости в Київщині в тім порядку, як часто котра була княжою волостію, ми дістанемо такий ряд: Погорина, Вишгород, Білгород, Торчеськ, Треполь, Канів, Котельниця (з Божеськом, Межибожем і ще двома містами), Овруч, Корсунь, Богуслав, Бужськ, Мозир, Корчеськ, Котельниця (сама одна), Михайлів, Полоний¹⁾. Більша половина в сім ряді, почавши від Овруча — бували тільки по одному разу осібною волостію, і се

¹⁾ Реєстр князів на сих волостях (не вповні докладний) див. в каталогах Погодіна, в його Исследованиях т. VI.

власне може показати, як не було якоїсь постійності в істнуванні тих волостей. Тому, розумієть ся, вони й не могли відокремити ся.

Більшість сих волостей, як ми бачимо, лежать на території Полянської землі. Се пояснюєть ся двома причинами: роздаючи волости підручним князям, аби мати їх до помочи, київські князі зовсім природно, садовили їх у найближшій околиці Київа. З другого боку князі, особливо ті, що мали якісь надії на київський стіл, уважали то за певну точку гонору — мати „часть в Руській землі“. Се теж було одною з причин неподільности Київщини, бо полянській території трудно було поділити ся вже з огляду на її тісні границі, за її ж границями княжі волости в Київщині (з виїмкою Погорини) викроювали ся дуже рідко.

Більш або менш тісні звязки з Київом сих волостей в часі істнування в них осібних князів залежали від тих мотивів, котрі приводили до їх утворення. Коли се нпр. була волость призначена київським князем своєму сину або иньшому підручнику, покликаному до помочи, то, розумієть ся, тісні звязки сеї волости з Київом майже не ослабляли ся. Подібно було, коли київський князь давав якумусь сараці бездомному князю якусь волостку на якийсь час. Инакше було, коли ділено Київщину між кількома претендентами: але й тоді свідомість неподільности Київської землі впливала на певну солідарність, бодай часом. Так ми бачили, що Святослав Всеволодович і Рюрик, поділивши Київщину, почували ся до обовязку пильнувати спільними силами „Руської землі“, без різниці, чия то мала бути пайка — Святослава чи Рюрика. Рюрик запитав раз Святослава, як він гадає, чи йти походом сеї зими на Половців, чи тільки стерегти землю, і Святослав висловив ся проти походу; тоді Рюрик сказав, що він би в такім разі пішов на Литву, „але Святослав з незадоволенням відповів: брате й свате, як ти підеш з своєї отчини в своїх справах, а я знову піду за Дніпро в своїх справах, то хтож з нас лишить ся в Руській землі?“ і тим перебив дорогу Рюрику¹⁾

Історичні обставини зробили з Київа не тільки політичний, але й духовний, культурний центр давньої Руси. Початки такого значіння виходять за границі докладніших історичних відомостей. Ми можемо нпр. догадуватись, що в сфері матеріальної культури Київ міг уже й скорше ніж в X в. стати важним, або навіть головним огнищем для східньої Європи, судячи по звісткам про торговельні й культурні зносини його з тодішніми світовими

¹⁾ Іпат. с. 455.

огнищами сієї культури. Але наші відомості й археологічні матеріали не йдуть назад далі кінця X в., а головний розцвіт київської культури, судячи по тому що ми маємо, ми повинні покласти на XI—XII в. Се той час, коли в давній Русі переважає вже рішучо вплив византійської культури й головно під її впливом, хоч і не виключно, розвиваєть ся руська культура й штука.

Вже зваживши те саме, що Київ був найславнішою столицею, куди в XI—XII в. лізли князі з ріжних династий, щоб на „золотім столі київськім“ укоронувати свою палітичну кар'єру, далі — що се був центр релігійного житя, найбогатша збірка церков і монастирів, осідок найпшнійшої аристократії й плутократії, — ми моглиб зміркувати, що тут мусіла найбільше розвинути ся штука й артистичний промисл. І се потверджуєть ся й письменними звітками, а ще більше — археологічними памятками. На полі церковного будівництва (світське стояло зовсім на другім пляні) иньші землі не тільки що рівняти ся, але й наблизати ся не могли до Києва, що до грандіозности, численности й багатства його архітектурних памяток. Далі — коли порівняти всі ті останки старої штуки XI—XII в., привозної й місцевої, знайдені в Києві — з одного боку, і знайдені по всіх иньших землях Руської держави — з другого, то бачимо, що сума всіх останніх не дорівняє київським ріжнородністю та багатством. Очевидно — тут було головне огнище, головний торг, найбільший попит на сей артистичний промисл, і його найбільший, живий музей.

Кінець XII в. і навіть друга його половина була в тім переломом. Я вкажу на дрібний ніби, але дуже характеристичний симптом. До середини XII в. кождий важнійший князь бажає полишити в Києві якусь памятку по собі, по своїм князюванню. Кождий київський князь ставить свій патрональний монастир — по свому християнському імени. Менші князі ставлять часом церкви, або роблять значнійші жертви до вже готових церков. Останній з київських князів, хто поставив у Києві свій патрональний монастир, був Всеволод Ольгович; по нім поставили ще Святослав і Рюрик церкви на княжих дворах. В XIII в. князі вже не старають ся лишати по собі памятку в Києві, противно — вони розтягають з Києва та Київщини зібране там добро. Вістуном сього був Андрій Юриевич, що викрав чи забрав славний образ з Вишгорода до Володимира. Король Данило будуючи катедру в Холмі, повабив образи з Києва, з фамлійного монастиря св. Федора.

і з Овруча, дзвони теж „принесе ис Києва“¹⁾. Не казати вже хиба про грабування київських церков і домів під час погрому 1169 р. і пізніших.

З розповсюдженням християнства Київ став релігійним центром Русі і центром церковної управи. Цілий час до середини XIII в. він був осідком зверхника руської церкви — митрополита; тут поставляли ся єпископи для всіх земель Руської держави і в дуже значній, навіть в переважній масі вони брали ся з Києва ж. Так єп. Симон на початку XIII в. числив таких єпископів, що вийшли з самого лише київського Печерського монастиря, на 50 мужа. Особливим центром був Київ для монашества: число монастирів, яке ми знаємо в Києві, далеко перевищує суму всіх інших, які ми знаємо по інших землях XI—XII в. Розуміється, тут мусимо числити ся з випадковістю наших відомостей, але що Київ був головним осередком монашества, його митрополією, се не підлягає сумніву. При аскетичнім характері тодішнього християнства і особливим поважанню чернецтва се й надало Києву значінне „руського Єрусалима“, яке він задержав і досі. Спеціально Печерський монастир, що вже в XI в. уважав себе взірцем і митрополією всіх інших руських монастирів²⁾, служив тою всеруською съвятощею, що оповивала своєю аврелею й цілий Київ. Не тільки звичайні люде, але й особи з різних княжих династій приїздили в Київ, щоб постригтись або просто дожити тут віку в сусідстві съвятинь — як Святослав Давидович, як жінка Гліба минського, як сестра суздальського Всеволода Ольга і т. н.³⁾

Таке ж виняткове становище займав Київ і в старій книжності. Переважна більшість письменників XI—XII в. так чи инакше зв'язані з Києвом. З анонімної літератури, переховані в нинішніх копіях, в північних землях, безперечно, є теж велика маса матеріялу зв'язаного так чи инакше з Києвом⁴⁾.

Нарешті ще в одній сфері староруського життя Київ відіграв важну, виняткову, хоч і не так примітну роль — в сформованню старого руського права. Не може бути сумніву, що як раз звичайове право Київщини і передовсім київської громади, як громади „города“, міродайного для його пригородів і провінцій, та рішення київських князів і сусідів лягли основою староруської

¹⁾ Іпат. с. 559. ²⁾ Іпат. с. 113. ³⁾ Іпат. 338, 422.

⁴⁾ Новіша проба статистики київських рукописей, які заховали ся до тепер — у Волкова Статистическія свѣдѣнія о сохранившихся древнерусскихъ книгахъ (Памятники древней письменности СХХІІ) с. 30—1.

кодифікації права, що мала значінне потім для цілої системи земель Руської держави, а пізнійше послужила основою кодифікацій в. кн. Литовського і Московської держави.

В додатку до сього розділу я скажу де що про Турово-пинську землю — небогато, бо відомости наші про сю землю взагалі незвичайно скупи і часто поплутані, а до того й інтерес вона для нас має тільки другорядний, бо її етнографічна приналежність до українсько-руської групи племен в ті часи непевна, а до теперішньої українсько-руської території вона належить тільки своїм західнім краєм. Бувши довгий час „київською волостією“¹⁾ вона достойно і праведно може бути обговорена тут — в додатку до Київщини²⁾.

Етнографічним підкладом сеї землі-князівства ми мусимо уважати Дреговичів. Київська літопись не раз просто так і називає турово-пинську територію: „Дреговичі“³⁾. Але справа з дреговичькою територією стоїть дуже не ясно⁴⁾, і в теперішній стані науки сеї неясности не можна й усунути. Літопись каже, що Дреговичі сиділи між Припетю й Зах. Двиною⁵⁾; але басейн р. Березини належав до Полоцького князівства (потім відокремляється він в осібне князівство Минське), і приналежність його до Дреговичів часто оспорується, а політичні центри Турово-пинської землі — Туров і Пинськ лежать на правім уже боці Припети, так що літописного означення що до припетської границі уже

¹⁾ Іпат. с. 222.

²⁾ Література давнього Турово-пинського князівства досить бідна. Головне місце займають дві новіші монографії: Довнара-Запольського *Очерк истории земель Кривичской и Дреговичской до к. XII в. и Олександр Грушевського Пинское Полесье* (кн. I — віки XI—XIII, ч. II — віки XIV—XVI), де подана й спеціальніша література. Статя М. Gozdawa *Terytorium księstwa Pińsko-Turowskiego* (Ateneum, 1898. VII) не дає нічого й опирається на пізніших відомостях — XV—XVI вв. *Историко-статистическое описание Минской епархии* арх. Николая, 1864, дає дуже мало. Не більше пожитку і з праці Татура *Очерк археологических памятников на пространствах Минской губернии*, Минск, 1892. О скільки територія Турово-пинського княз. входить в територію теп. Волинської губ., можуть служити для нього також праці Теодоровича і Самковасова див. в прим. ¹⁾.

³⁾ „Гдѣбъ бо быше воевалъ Дреговичи и Случескъ пожегъ“ — Іпат. с. 203; „Святославъ Ольговичъ... вая Курскъ и с Посемьемъ, и Сновскую тысячу у Иядслава, и Случескъ и Кльческъ, и вси Дреговичѣ“ — с. 268.

⁴⁾ Див. т. I с. 165—6. ⁵⁾ Іпат. с. 3.

ніяк не можна прийняти за докладне¹⁾. Тож приходить ся зовсім відложити на бік справу етнографічного підкладу, що могла б нам вияснити початкову чи ідеальну територію Турово-пинського князівства, її істезу, — а просто зайняти ся його політичними границями.

З сими стоїть річ ніби трохи ліпше, але й тут багато неясного. Треба пам'ятати, що Турово-пинське князівство, положене в сфері впливу і в сусідстві двох сильніших політичних центрів — Києва і Володимира, легко могло поносити, і певно поносило різні територіальні страти, хоч ми переважно й не можемо докладно їх сконстатувати, а тим менше — вимірити.

В наших літописях з Х—ХІІІ в. вчислюють ся такі міста виразно як приналежні до „Дреговичів“, себто Турово-пинського князівства: Туров, Пинськ, Случеськ, Клечеськ²⁾. Крім того в середині ХІІ в. до Турово-пинського князівства, видно, зачисляв ся ще й Черторийськ, на Стири³⁾, але пізнійше він належав уже до волинських земель: в першій чверти ХІІІ в. ним володів луцький князь Мстислав Німий, а коли по його смерті взяли Черторийськ пинські князі, Данило і його тесть Мстислав Удатний уважали се узурпацією („не подобает Ниняномъ держати Черторийска, яко не могу имъ терѣти“). Данило відібрав його від Пинян, і він вістав ся й на далі в Луцькій волости⁴⁾. Коли відійшов він від Турово-пинської землі не знати.

Нема непевности, що Городно (містечко в Ниськім повіті між

¹⁾ Хіба би прийняти, що Туров і Пинськ стояли вже не на дреговицьких ґрунті, а тільки притягнули до себе полудневу частину Дреговичів, ввагалі не виначених особливим політичним і культурним розвитком, подібно як нпр. Чернігів протягнув до себе територію Радичичів? Розумість ся, се була б дуже відважна гіпотеза.

²⁾ Про Случеськ — Іпат. с. 203, теж с. 269; иньші тексти див. в прим. 3 на с. 300.

³⁾ Іпат. с. 222: Всеволод Ольгович, відібравши Туровське князівство від Вячеслава, своїм своякам дає „по городу: Берестий и Дорогичинь, Черторыескъ и Клеческъ“, а свояки відповідають на те, що вони не хочуть „київської волости“. Найпростіше розуміти, що сі всі города звуть ся київськими тому, що зачисляли ся до туровських. Правда, можна б припустити і те, що Черторийськ не був туровським городом, а Всеволод відібрав його від Волини, але на се нема натяку, а пізніші претензії „Пинян“ на Черторийськ дуже проваляють за тим, що се була туровська волость, бо ледво аби сягнули по птомене волинське добро такі слабі князі як пинські. Початком відокремлення Черторийська могло бути надання його Давиду Ігоревичу на з'язді 1100 р.

⁴⁾ Іпат. с. 502, 616.

Стирем і Случею) теж належало до Турово-пинського князівства; географічне положення виразно на се вказує. Але ми починаємо про нього чути тільки тоді, коли воно вже становить особну княжу волость — так званого Всеволодка городенського, в 20-х рр. XII в.¹⁾ Він був сином Давида Ігоревича, що володів останніми часами перед смертю Ногориною; правдоподібно в заміну за Погорину Сьвятополк; а може й Мономах, що теж володів Турово-пинською землею, дав його сину кусник сеї останної — Городенську волость. Окрім Городна ся волость обіймала ще Дубровицю і правдоподібно — Стенань на Горони²⁾, отже — землі по нижній Горини, тим часом як властива т. зв. Погорина, себто землі на верхній Горини, належали тоді до Київщини, потім до Волини. Чи вся Городенська волость була сформована з Турово-пинських земель? В тім нема нічого неможливого, коли пригадаємо, що сусідній Черторийськ належав по всякій імовірности до Турово-пинських земель, а він лежить майже однаково далеко від Припети як і Степань. В усякім разі в другій половині XII в. Городенська волость злучила ся з Турово-пинською: старші лінії городенської династії скінчили ся на синах Всеволодка³⁾, їх землі, очевидно, перейшли до Всеволодкового зятя Юрія Ярославича, туровського князя⁴⁾, наслідком сього посвоячення; вже 1184 р. в Дубровиці бачимо Юрієвого сина Гліба⁵⁾. Молодші лінії могли заціліти (пізнійше ми стрічаємо виводи деяких княжих фамілій від сеї династії), але про них ми нічого не знаємо.

На західній границі Нинського князівства літописи згадують місто Небль (теп. Нобель, близько Припети)⁶⁾, але не дають виразних вказівок, куди воно належало. Остання звістка яку вони дають, скорше б натякала на приналежність його до Пинська, і се стає дуже правдоподібним, коли зважимо, що пізнійше Небль дійсно

¹⁾ Іпат. с. 210. Сам Всеволодко згадується вперше 1116 р. — Іпат. с. 204, але без назви волости.

²⁾ Ми не могли б пояснити, як Дубровиця стала турівською волостью, инакше як тільки прийнявши, що вона належала до Городна. Що до Степаня, то приналежність і його до Городна опирається на здогаді, що степанські князі належали до турівської династії, а се хоч і дуже правдоподібно, та все тільки гіпотеза (імя степанського князя Івана Глібовича підирало б також сю гіпотезу: династії мали свої фамілійні імена, і такі імена як сі стрічаємо в турівській династії, а в волинській — ні).

³⁾ В останнє Всеволодьковичі згадують ся 1167—8 р. Іпат. с. 365 і 368.

⁴⁾ Оженив ся з Всеволодківною в 1144 р. — Іпат. с. 227.

⁵⁾ Іпат. с. 426. ⁶⁾ Іпат. с. 338, 566.

входив у склад Пинського князівства¹). Але се місто мусіло бути пограничним, бо дальші осади на верхній Припєтї (Льбязь, Вєтлї, Ратно), як вказують акти XIV в., належали до Володимирського князівства, і дуже можливо, що так воно було й давнїйше.

Якийсь час — коло 60 лїт, належала до Турово-пинського князівства Берестейська земля, і разом з Турово-пинською була прилучена до Київa. Стало ся се правдоподїбно за Всеволода²), а відлучила ся Берестейщина назад в серединї XII в.³). Границєю Пинщини і Берестейської землї був вододїл р. Пини і Буга: землї в районї правих притоків Буга належали вже до Берестя, себ то до Волини (як Кобрин, Каменець на Лоснї), а землї пїзнїйшого Пинського князівства (XV—XVI в.) скїнчили ся як раз областню Пини та середньої Ясольди, і се можна прийняти й для попереднїх часїв. На півночі крайнї городи турово-пинські були Клецць, Копиль і Слуцьк.

До котрої землї належала т. зв. Чорна Русь — волости в районї полудневих притоків Німана — Новгородок, Несвиж, Слоним, Вольковийсь, і верхньої Ясольди (Здїтов), доки їх не забрали литовські князї, се досї не в'яснено. Етнографїчний підклад теперїшньої колонїзацїї показує, що сї землї стояли в колонїзацїйнїм звязку не з берестейським Нобужем, а з дреговицькими — білоруськими землями; се потверджує й повнїй індїферентизм галицьких князїв XIII в. до сих земель. Звичайно думають, що сї волости належали до полоцьких, чи то минських, як і волости басейну Березини⁴), і се вповнї можливо, хоч і бракує нам яких небудь близших вказївок на се, окрім хїба *argumentum a silentio*: що як бп то були турово-пинські землї, то може б ми про них що чули в XI—XII в., коли Турово-пинська земля належала до Київa.

Такоже гїпотетично лише можемо ми провести турово-пинську границю і по вододїлї Птичи й Свислочи, бо в басейнї Свислочи бачимо полоцькї волости — Минську й Ізяславську. Клин між Припєттю й Днїпром, по відокремленню Турово-пинської землї, як

¹) Див. у Любавского Областное дїленіе в. кн. Литовскаго с. 196.

²) Див. вище с. 77.

³) В останнє вона згадуєть ся разом із турівськими волостями 1142 р., а в 50-х рр. вона вже не належала до них — Іпат. с. 321, 365.

⁴) Антоновича Монографїя II с. 20, Любавскїй ор. с. с. 2, Леонтович Очерки изъ ист. лит. рус. права с. 73. Ол. Грушевський зачисляє їх до Турівського князівства (с. 19).

ми бачили вже, належав до Київщини (Брягинська волость), як і волость Мозирська. Чи належали вони коли до Турова не знати.

Таким чином Турово-пинське князівство XII—XIII в. займало землі середньої Припєти. На півночі воно було обмежене вододілами Зах. Буга, Німана і Березини; на полудень вганяло ся в області Горини і Стира. Се класичне „Поліссє“ — край лісів і багнистих трясовин; тільки західня частина, між Пиною і Ясольдою трохи вища, сухийша і густійше залюднена, решта вкрита й тепер великими лісами, неперехідними багнами й дуже слабо залюднена. Одначе в часи Руської держави й півнійше — в XIV—XVI в. такими лісовими та багнистими краями не помітували, як тепер, вони бо мали дуже цінну в ті часи прикмету — безпечність; сі ліси й „дрєговини“ забезпечали їх від всяких ворожих спустошень далеко ліпше як вали й замки. Та й господарка тоді була инакша — довецтво, боргництво, півнійше лісові промисли давали тоді ліпші доходи як рільництво, і тим пояснюєть ся, що поліські селяне XV—XVI в. платили податки не низші, а навіть часом і вищі від тих, що жили на найліпших ґрунтах. За те торговля, культурні зносини, комунікація на подібнім терені мала великі перешкоди, і на полі культури ми не можемо тут ані багато вимагати ані багато припускати.

Головні центри місцевого життя ми вже знаємо — се Туров, Пинськ, Клецьк, Слуцьк, Городно, Дубровиця, Степань, Чорторийськ. Коли долучити сюди згаданий Небль та Копиль, то разом ми маємо вже всі осади, згадані в наших літописях.

Туров мусів бути споконвічним політичним центром, коли не всієї території півнійшого Турово-пинського князівства, то бодай його східньої частини. На се вказує легенда, переказана в Повісти временних літ, про князя Тура, що він прийшов з-за моря, поставив Туров, „отъ негоже и Туровци прозвашася“, і тут княжив¹⁾. Ся легенда, розумієть ся. — тільки етимологічний міт: від імени міста зложено переказ про його фундатора — епоніма, але вона вказує на те, що в Турові пам'ятали князів перед Св'ятополком старшим Володимировим сином. За Володимира Туров був столицею всього Турово-пинського князівства, політичним центром, і зостає ним до кінця XII в. До сього прилучаєть ся й церковне значінне його як катедри: туровські єпископи відомі

¹⁾ Деякі оборонці слов'янського бога Тура і в сім Турі бачили свого бога — особливо Голубовскій в К. Стар. 1891, X, але пор. про се т. I с. 531.

нам від першої пол. XII в.¹⁾, але катедра могла бути заснована далеко скорше²⁾. З місцевої повісти про Мартина мнїха, списані десь в другій половині XII в., довідуємось про істнованне тоді в Турові й „епіскопя монастыря“ Бориса і Гліба, за мурами, на болоню, де мало стати ся чудо над тим Мартином, описане в повісти. Правдоподібно, сей монастир був єпископською резиденцією, а засновано його, мабуть, за часів Ярослава, що міг мати на меті тут, у столиці Святиполка запечатати пам'ять сього „окаянного князя“ згадкою про убитих ним братів; се було б найбільше правдоподібне об'ясненне. У всякім разі се не була пам'ятка пізнішої династії Святиполковичів, і взагалі, видко, вони не спромогли ся на якусь визначнішу церковну фундацію, бо туровських князів з другої половини XII в. ховано в київськїм монастирі св. Михаїла (Золотоверхім) — фундації їх предка Святиполка³⁾.

Згадка літописи про еп. Акіма звертає на себе увагу незвичайною його ролею і долею. Коли Вячеслав, тоді князь туровський, надіючися на свій ряд з Ізяславом, почав розпоряджати ся княжими волостями, гнів Ізяслава впав не тільки на Вячеслава і його бояр, а й на еп. Акіма: він відібрав Туров від Вячеслава, його посадників казав поковати, а еп. Акіма арештувати й привести до Київa. Очевидно, Акім уважав ся впливовим доглядником, а може й ініціатором тїх Вячеславових розпоряджень⁴⁾. В другій пол. XII в. прославив ся на туровській катедрі еп. Кирил, найславніша особа, яку взагалі дала давній руській історії Турово-пинська земля. Оповідання прологів (звістне вправді в пізніших тільки копіях, XVI—XVII в.) каже, що він був і родом з Турова, син богатих батьків (не знати, тільки, чи се звичайна шабльонова подробиця таких житий), потім постриг ся й затворив ся „в столпі“. Його численні твори показують в нїм чоловіка

¹⁾ Еп. Акім, згадуєть ся під 1146 р., а попередні — Симеон і Ігнатій в оповіданню повісти Мартина мнїха. Передруковано при книзі Творенія Кирила Туровского, вид. еп. Евгенія, К., 1880.

²⁾ Пізнійше, в XV—XVII в. стрічаємо традицію, чи здогад, що туровську катедру засновано за Володимира св., і се само по собі можливо вповні.

³⁾ Тут поховано Святиполка Юрєвича, потім Гліба — Іпат. о. 449, 496.

⁴⁾ Іпат. с. 234—5. Воскр. I с. 36. Ол. Грушевський (ор. с. с. 46) бачить тут плян Туровців піднести значінне свої землі й відокремити ся. Гадка дуже інтересна; вона ослаблюєть ся трохи тїм, що Вячеслав був бездітний старець, отже династії землі не міг дати.

дуже освіченого на тодішні часи, обзнайомленого з риторичною технікою, так що коли він бодай початки сеї освіти дістав у Турові, то се може дати несогірше свідощтво тутешній книжності.

Другим центром землі і суперником Турова був Пинськ. В сказанію про Бориса і Гліба (т. зв. Якова) ще Свѣтополк (Старий) має столицю в Пинську¹⁾. В літописи в XI в. столицею виступає Туров, але й тут при кінці XI в.²⁾ Пинськ згадуєть ся як важний, другий, по Турові тутешній центр. При кінці XII в. (в 1190-х рр.) бачимо, що родина старого туровського князя Юрія — його жінка й молодші сини живуть у Пинську³⁾, хоч ще в звістках Турову дає ся перше місце перед Пинськом⁴⁾. В XIII в. вже за пинськими князями дуже часто й не чуємо зовсім туровських, очевидно — Пинськ узяв гору над Туровом, хоч Туров і далі мусів лишити ся княжим столом: „пинські і туровські князі“ згадують ся в Волинській літописи в подіях 1270-х рр.⁵⁾ Катедра зістала ся й на далі в Турові.

Подібно як з Туровом, було і з Городном. Ми бачили, що воно під 20-х рр. XII в. стає столицею осібногo князівства — Городенського⁶⁾. Але при кінці XII в. столицею на місце Городна стає, видко, Дубровиця, бо про городенських князів від тоді не чуємо, а на їх місце виступають дубровицькі. Якихось ближших подробиць про сі міста не маємо. Серед подій 1184 р. в київській літописи записано, що Городен погорів весь: запалила його блискавиця; згоріла й камяна церква⁷⁾. Але про котрий тут Городен іде мова, на певно не можна сказати; скорше одначе про припетський, згадуваний до тепер в сій літописи, бо німанський починає згадуватись тільки в Галицькій літописи від середини XIII в.

З иньших міст Клевеськ був княжим столом у 20-х рр. XII в.⁸⁾; пізнійше клецьких князів не згадують наші джерела, але в XIII в. вони, по всякій імовірности, були теж між тими численними „пинськими князями“, і традиція Клецького князівства XV в., правдоподібно, не переривалась в XII—XIV в. Слуцьк тільки раз згадуєть ся в ролі осібної волости, і то припадком: в 1161 р. його захопив і засів тут Володимир Мстисла-

¹⁾ „Посади убо сего окаявѣнаго Свѣтополка въ Пиньскѣ въ княженіи“ — вид. Срезневского с. 42.

²⁾ Іпат. с. 168. ³⁾ Іпат. с. 453. ⁴⁾ Лавр. с. 407.

⁵⁾ Іпат. с. 576 (рік 1275). ⁶⁾ Іпат. с. 210.

⁷⁾ Іпат. с. 428 (рік 1183 хибний). ⁸⁾ Іпат. с. 210.

вич, але його примусили забратись¹⁾; більше князів не згадують ся в сім центрі пізнішого Слудського князівства.

Політичного життя Турово-пинської землі ми дотикали ся не раз, але тепер зберемо разом небогаті звістки про нього.

Про політичне життя Дреговичів до того моменту, коли тут, у Турові, посадив Володимир свого сина Святлополка, літопис не каже нічого, окрім тієї легенди про кн. Тура. При всій легендарности, як я вже згадав, вона вказує одначе на пам'ять про туровських князів перед Святлополком. Про відносини до Дреговичів київських князів перед сим посадженнем Святлополка не чуємо нічого; в своїм місці я подав аргументи на те, що Дреговичі мусіли стояти в залежності від Київів ще на початках X в.²⁾ Посадженне в Турові одного з старших Володимирових синів показує, що тоді ся волость цінилася досить високо. Правда, літописна повість про Володимира каже, що він не любив Святлополка, „бо той був від двох батьків, від Ярополка і від Володимира“³⁾, але ся звістка не дуже певна (мабуть ретроспективна), а визначне значінне Турово-пинського стола потверджуєть ся тим, що й Ярослав віддав його одному з старших синів — Ізяславу, так що Туров в ряді столів Ярославичів стоїть на другім місці, навіть вище Волини.

Таке його визначне значінне кінчить ся одначе з смертю Ярослава. Протягом дальших ста літ, як ми бачили⁴⁾, він уважаєть ся додатком до Київів, „київською волостію“; хоч нпр. при поділі Мономахових земель Туров по старій традиції дістає все таки оден із старших синів Мономаха (одначе заразом і найнездарніший) — Вячеслав, але роля Турова не має в собі вже нічого визначного. Сю землю уживали київські князі для заспокоєння різних претензій: так звідси викресно — за Святлополка або Мономаха — Городенське і Клецьке князівство; Всеволод Ольгович дав по дві дреговицькі волости своїм своякам, щоб заспокоїти їх претензії на чернигівські землі. Тільки по смерті Юрія кінчить ся роля київської прищипки для Турово-пинської землі: тут засів тоді внук Святлополка Юрій Ярославич, не знати — чи з власної ініціативи, чи закликаний самими громадянами. Де він був перед тим, нічого не знаємо, але судячи по тому, що перед тим бачимо иньшого Ярославича — Вячеслава в Клецьку,

¹⁾ Іпат. с. 356. ²⁾ Т. I с. 376. ³⁾ Іпат. с. 52.

⁴⁾ Див. нотку на 1 с. 261.

можемо догадуватись, що й Ярослав сидів коли не в Клецьку таки ж (бо Клецьк якийсь час, в сорокових роках, бачимо в інших руках — у чернігівських князів), то в котрійсь иньшій дреговицькій волости. Як би там не було, видно тільки, що Дреговичі від сього часу уважали справу Юрія своєю справою й узяли ся з цілою енергією оборонити її.

Очевидно, Дреговичам роля київської волости дуже не подобала ся й вони бажали конче відокремити ся в осібне політичне тіло. Се їм удало ся, завдяки їх енергії, бо показали її далеко більш ніж нпр. Кияне в обороні Мстиславичів. Двічі (1158 і 1160 р.) споряджали князі колективні походи на Юрія, але люде не піддали ся; особливо тяжко приходило ся їм першим разом, коли похід був особливо значний: Чорні Клобуки попустили цілу лінію Припети, а мабуть і дальші, північні землі; тяжка облога Турова тривала більш двох місяців, але Туровці все били ся кріпко, виходячи з міста й задаючи тяжкі утрати противному війську¹⁾. Сим виграли нову справу: вже 1161 р. київський князь Ростислав увійшов у дипломатичні зносини з Юриєм Ярославичем, і його нове становище в політичній системі східньої Європи було тим санкціоноване²⁾.

Але визначної ролі Турово-пинське князівство й після того не добило ся, зістало ся між другорядними.

Юрій насамперед пильнував забезпечити своє становище і всякої визначнійшої ініціативи в політиці оминав, та тримав ся сильних сусідів — Ростислава і волинських Ізяславичів. Потім наступило роздробленне Турово-пинського князівства, а з тим ще більше ослаблення. По Юрию лишило ся кілька синів, що поділили батьківщину: оден (правдоподібно — старший) Святлополк сів у Турові³⁾, другий — Ярослав у Пинську⁴⁾, третій — Гліб в Дубровиці⁵⁾. Хоч брати жили між собою (судячи по браку відомостей про якісь усобиці) досить згідно, але сей поділ князівства, розумієть ся, не міг не ослабити значіння Турово-пинської землі.

¹⁾ Іпат. с. 337, 349. ²⁾ Іпат. с. 356. ³⁾ Іпат. с. 428.

⁴⁾ Ibid. с. 426.

⁵⁾ Іпат. с. 426. Звісні ще два сини Юрія — Іван — Іват. с. 361, пор. Воскр. I с. 79, і Ярополк — Іпат. с. 452, але не знати, які вони мали волости. Під 1174 р. (с. 391) Київська літопись говорить тільки про сі три галузі: „князем туровськимъ и городеньськимъ“. Ол. Грушевський ор. с. с. 55 не уважає навіть взагалі певниці поділ волостей між Юрєвичами.

Юриєвичі тісно тримають ся Ростиславичів, з котрими посвоячили ся (Рюрик Ростиславич був оженений з їх сестрою), та грають ролю їх підручників. Особливо тісні й приязні відносини були між ними й їх швагром Рюриком, в дев'ядесятих роках XII в.: він зчаста перебував у них, дуже їх любив¹⁾ і брав участь в їх боротьбі з Литвою.

По смерті Сьвятополка, що вмер 1190 р., в Турові сидів кілька літ його брат Гліб, до своєї смерти. Хто сидів по нім — не знаємо, мабуть чи не Ярополк, а на початку XIII в. чуємо і в Турові і Пинську Сьвятополковичів²⁾ — очевидно, синів Сьвятополка Юриєвича. З них знаємо Володимира пинського³⁾, що й був правдоподібно старшим між турово-пинськими князями, бо з кінцем XII в. Пинськ, видко, починає брати перевагу над Туровом. Поруч нього виступає також з титулом пинського, в дуже діяльній ролі иньший князь, Ростислав, можливо його син (кільканадцять літ по тому бачимо в Пинську князя Ростислава Володимирича); роздражнений на Данила, що держав в неволі його синів, захоплених при якійсь оказії, організує він коаліцію против нього, підбиваючи Володимира київського і входячи в союз з Михайлом чернігівським⁴⁾. Хто сидів тоді у Турові, не знаємо. Яко дубровицький князь згадує ся в поході на Калку Олександр. Сі волости, правдоподібно, істновали й пізніше, а окрім того могли бути й ще якісь, бо князі пинські й туровські в звістках другої половини все виступають у многом числі: „князи пиньецькі“, князи пиньецци и туровьецькі“. Можемо вказати на одну таку иньшу волость — Степанську⁵⁾, що по всякі імовірности відокремилася з Дубровицької.

З речтєю наші відомости про турово-пинських князів XIII в. дуже бідні, навіть їх імен здебільшого не знаємо. В 1241 р. бачимо в Пинську Ростислава Володимирича, правдоподібно — сина Володимира Сьвятополковича, кілька

¹⁾ Іпат. с. 452, 466. ²⁾ Воскр. I. 114, Лавр. 407.

³⁾ Сього Володимира, згаданого в Іпат. під рр. 1204 і 1229 (в дійсности ці події належать до р. 1208 і 1229 — див. Хронологію подій Гал.-вол. літоп.) уважають сином „Ростислава пинського“, згаданого разом з ним під 1228 р., і внуком Юрія (Погодін Изсл. IV, с. 276, показчик до Іпатської літ. sub voce). Але істнованне такого князя Ростислава Юриєвича — лише непорузане (Погодін вказує його під 1214 р., але див. 1 Нов. с. 196), а уважати Володимира пинського сином Ростислава нема ніяких причин.

⁴⁾ Іпат. с. 502. ⁵⁾ Іпат. с. 616.

літ пізнійше виступає там якийсь Михайло¹⁾). При подіях 1262 р. стрічаємо пинських князів Федора, Демида і Юрія; правдоподібно, Федор був тоді головним пинським князем. 1288/9 р. умер пинський князь Юрій Володимирч — по часу судячи, він міг бути правнуком того Володимира пинського, котрого ми бачили в першій чверті XIII в.; по словам літописи се мав бути князь „кротлий, смирный, правдивый“, і „все люди плакаху ся по немь плачемь великимь“. По нім мусів настати згаданий при тім його брат Демид. Під одним роком з ним записана смерть степанського кн. Івана Глібовича, по котрім мали теж плакати ся „все людье от мала и до велика“, і по нім настав його син Володимир. З сям несподіваним промінчиком сьвітла, киненим на пинське князівство сею припискою, що кінчить Галицько-волинську літопись, западає завіса над князівством.

Становище турово-пинських князів уже з кінцем XII в. стало досить трудне. Ми бачили, що в дев'яностих рр. XII в. вони мали щирого союзника в сусіді — Рюрику Ростиславичу, котрого й тримали ся пильно, а він їм помагав проти небезпечного ворога, що підіймав ся в сусідстві — Литви. Так треба розуміти, в зв'язку із тісним союзом Рюрика з шваґрами, звістки про його походи на Литву: землі Рюрика не були ніде пограничними з Литовцями, а про те він брав дуже діяльну участь в боротьбі з ними²⁾). Правдоподібно, вже тоді розпочали ся ті прикри литовські напади на сусідні землі, що стільки дають про себе чути в XIII в. та були симптомом нового політичного руху серед сього племені.

З кінцем XII в. в безпосереднім сусідстві Турово-пинських земель засновує сильну державу Роман, запеклий ворог Рюрика, і турово-пинські князі, тим самим опинили ся в дуже труднім становищі. Ми не маємо ніяких звісток про них з часів Романа, але в 1220-х рр. бачимо, що пинські князі все ще тримають ся Рюриковичів — київського князя Володимира Рюриковича, і помагають йому проти Данила; се може кинути сьвітло й на попередне. Серед подій 1229 р. є згадка про синів Ростислава

¹⁾ Пат. с. 524 і 530. Неясно, чи на с. 524 поруч Михайла чернігівського не виступає також сей Михайло пинський, попавши туди з пинської записки, але що до згадки на с. 530 нема сумніву, що се не Михайло чернігівський (як думали декотрі).

²⁾ Слова літописи (Пат. с. 452) „немаѣ бо (чит.: бѣ) ижъ доити земли ихъ“ (Литви) очевидно розуміють Рюрика і його шваґрів; див. ще с. 455.

пинського, взятих в неволю, очевидно — Данилом ¹⁾). Але Володимир Рюрикович став слідом союзником Данила. Пинські князі мусять покорити ся теж його політичному впливу, бо не мають точки опертя, а в додатку дуже терплять тоді від литовських нападів. Вони сходять на підручників Данила, і той ними комендує ²⁾). Але вони не були йому щирі — „имѣяху лєсть“, навіть у війнах з Литвою, що мусіли б бути для них особливо пожадані не підтримують його щиро ³⁾). Очевидно, їх страшив розвій Галицько-волинської держави, і вони шукали против неї опертя навіть у литовських князів, під вплив котрих зрештою потім вповні переходять.

¹⁾ Іпат. с. 502.

²⁾ Нпр. Іпат. с. 503 (1229 р.): „доста на войну (Данило з братом), остависта же въ Берестий Володимира пинського и Угровчаны и Берестьяны — стеречи землю отъ Ятьвязь“; с. 543 (1251/2 р.): Данило „ноя и (пинських князів) со собою неволю на войну“.

³⁾ Іпат. с. 542.

V.

Чернігівщина й Переяславщина.

Як на правім побережжю Дніпра Полянське, так на Задніпровю Сіверянське плем'я з своїм політичним і культурним життєм, з своєю територією було тою основою політичного групування, розвитком суспільного й культурного життя тутешніх земель, від котрої ми повинні виходити в своїм огляді. І тут сіверянські політичні центри притягнули до себе на півночі сусідні племена і території, слабше розвинені політично й культурно (зрештою — й менше для нас інтересні, бо не належать до української групи племен). Полуднева ж, передстєпова кольонізація, що належала в значній або й переважній частині до иншого племені, не сіверянського, ослабла під турецьким натиском і не полишила майже ніяких слідів свого життя в наших джерелах, так що ми можемо ледви ледви якісь убогі крушини від неї зібрати. З того всього українську кольонізацію, українське життя на Задніпровю репрезентують перед нами властиво тільки Сіверяне — і домінують тут, як Полянське плем'я на правім боці. Ріжниця тільки в тім, що сіверянська територія не була розмірно невеликим осередком задніпрянського життя, як полянська для правобічного, а становила й територіально взявши переважну частину тутешніх князівств¹⁾.

Розвивалися Сіверяне теж в обставинах досить подібних до Полян. Вони сиділи над великою Дніпровою дорогою; правда, ми не бачимо у них якихось важніших пристаней на Дніпрі, виключивши тільки Любеч, що лежав над суміжжю Сіверян і Радимичів, але належав мабуть до Сіверян²⁾, а пізніше Київ, здасть

¹⁾ Спеціальну літературу задніпрянських князівств див. в приж. 6.

²⁾ Я думаю, що якби у Радимичів був такий важний центр як Любеч, то вони б грали трохи инакшу роль; тому припустивши навіть, що

ся, забрав навіть значну частину наддніпрянського пояса собі¹⁾, але з торговельних і культурних вигід Дніпра Сіверяне завсіди мусіли користати. Вповні в їх руках були важні торговельні дороги на схід, річні й сухопутні — на Волгу і в Каспійські краї. Богаті скарби римської монети на їх території вказують на існування торговельних зносин тут задовго до початків Руської держави, а в пізнійшій торгівлі Русі, зі сходом особливо, Сіверщина мусіла грати особливо важну роль.

Поруч із розвитком торговельних і взагалі культурних зносин ми мусимо припустити і значнійший розвиток суспільно-політичного життя. Дуже рано бачимо ми на території сіверянського племені кілька значнійших городів, коло котрих ґрунують ся більші округи, і котрі вкінці як з одного боку притягають до себе території інших племен, так з другого приводять до розділу самої сіверянської території.

Етнографічну територію Сіверян ми знаємо тільки взагалі — скільки каже про неї літопись, себ то що вони займали басейн Десни з Сеймом і Сули; поки що ніяких матеріалів для докладнішого означення її не маємо. Отже на ній вже на початку X в., в уривках Олегової умови і в оповіданню про похід Олега на Київ, виступають два або три важні центри — Чернігів, Переяслав, і третій, на радимицькій пограниччю — Любеч. Пізніше в XI в. Переяслав стає центром південної Сіверщини, що відокремляється в особне — Переяславське князівство, Чернігів — центром північної Сіверщини, разом з сусідніми територіями Радимичів і Вятичів; Любеч тоді вже не грає якоїсь визначної ролі, але хто зна, чи не він то як раз притягнув і зв'язав з Чернігівщиною радимицьку територію. Що поділ Сіверщини на Переяславщину і Чернігівщину не був тільки капризом князів, а мав якийсь глибший підклад, показує той факт, що переяславська людність зовсім не тягне до Чернігівщини, навпаки — шукає собі князів з иньшої княжої династії; очевидно — сей поділ був створений самою суспільною і політичною еволюцією землі, а може й ще якісь причинами, невідстими нам ближше.

Внутрішні відносини в Сіверянській землі перед прилученням її до Руської держави, та й пізніше, нам майже не відомі.

він стояв більш на радимицькій як на сіверянській ґрунті, думаю, що його Сіверяне опанували далеко перед тим, ніж Радимицька земля була ціла прилучена до Сіверщини.

¹⁾ Див. вище с. 261.

Ми знаємо, що якийсь час (десь в VII—VIII в.) Сіверщина, як і Вятичі й Радимичі, підлягали Хозарам. Київські князі перейняли від Хозарів сю зверхність над Сіверщиною на себе. Півість се кладе на часи Олега, інакше сказавши — на найдавніші часи Руської держави: Олег мав підбити Сіверян і Радимичів, сказавши їм давати дань замість Хозарам — до Київа, а також розтягнув свій вплив і на Вятичів. В своїм місці я навів мотиви, що примушують нас відсувати залежність Сіверщини від Київа назад, в IX в.¹⁾ На початку X в. по звісткам Олегової умови, потвердженням і оповіданням Константина Порфирородного, і по поглядам Півісти найважніші центри Сіверщини — Чернігів, Переяслав, Любеч, мали вже бути обсажені київськими залогоми й намістниками. В Любечу Олег садовить „мужь свой“: Чернігів і Переяслав вичислені поміж тими городами, де „сѣдяху велиции князи подъ Олгомъ суще“ (до них доданий, може самим літописцем — і Любеч). Цікаво при тім, що Півість, знаючи, як Радимичі бунтували ся пізнійше за Володимира, як Вятичів аж кількома пізнішими походами, за Святослава і Володимира, поставлено в тісніші звязи до Київа, про Сіверян нічого не може сказати окрім Олегового походу (скомбінованого, по всякій правдоподібности, самим автором). Се могло б вказувати, що уставленне відносин Сіверян до Київа виходило за границі всякої народньої памяти і в народній традиції не лишило ся ніякої памяти про якусь реакцію Сіверян.

Організація управи в сі часи в Сіверщині не звітна ближше. Не знаємо, що то були за „великі князі“ в сіверянських центрах — чи київські династи, чи просто намістники, чи може які тубільні князі; останне я б уважав найменше правдоподібним з огляду на давні й тісні звязи сих центрів з Київом. Сі звязи мусіли бути досить тісні уже з самого огляду на важне значінне Сіверщини і для торгівлі і для його оборони.

Маленьку подробицю дає нам Півість з часів Святослава. Тоді на поміч Київу, обложеному Печенігами в неприсутности Святослава, прибули в поміч „люди оной страны Днѣпра“, під проводом свого воєводи Претича. Він не був з княжої династії, і тільки, аби настрашити Печенігів, казав, що прийшов з передовим військом свого князя. Очевидно, тоді в Сіверщині сиділи воєводи з руки київського князя, власть котрого була тут досить сильною: Претич, заохочуючи своїх людей до небезпечного приступу під Київ, страхає їх, що інакше Святослав їх „погубить“.

¹⁾ Т. I с. 372—3.

Все се, розуміть ся, тільки гадки й представлення XI віка, але як память про обставини другої пол. X в. вони можуть бути прийняті, тим більше, що в основі їх може лежати де що з народніх переказів про ту київську облогу.

За часів Володимира Сіверщина, очевидно, зіставала ся в безпосередній залежності від київського князя: синам її Володимир не віддав. Тому мусіла вона потім переходити з рук до рук від Св'ятополка до Ярослава. 1024 р. засів у Чернигові не впущений до Києва Мстислав тмутороканський. Чи стало ся се припадком, чи Чернигівщина свідомо бажала відокремити ся від Києва, не знати, але від тоді Чернигів стає центром всіх задніпрянських земель. Ярослав і Мстислав „раздѣлста по Днѣпръ Рускую землю“, і такий поділ стояв до смерті Мстислава (1038 р.), а традиція його, правдоподібно, лишила свій слід і в пізнішій поділі земель Ярослава.

Поділ земель між синами Ярослава і тут, як в багатьох інших землях, став вихідною точкою для дальшої політичної організації. Полудневу Сіверщину Ярослав відлучив і утворив осібне — Переяславське князівство. До північної Сіверщини, з Черниговом прилучено землі Радимичів, Вятичів, Муромську волость і Тмуторокань. Все се, по всякій правдоподібности, були землі держави Мстислава тмутороканського, з котрих вилучено тільки Переяслав, щоб утворити ще одну княжу волость на середнім Дніпрі, в тім осередку руського політичного життя, де хотіло ся мати свій осідок кождому з старших Ярославичів. З сих земель вже в другій генерації Ярославичів відлучили ся від Чернигова Муромо-ризанська волость і Тмуторокань. Муромо-ризанська волость стала осібним володінням молодшої лінії Св'ятославичів — потомків Ярослава Св'ятославича і тратить всякі звязки з Черниговом, незабаром увійшовши під вплив ростово-суздальських князів. Тмуторокань виходить зовсім за обрій руської політики (принаймні — нам відомої), хоч память про її звязи з Черниговом не загинула вповні: так в Слові о полку Ігоревім сіверські князі вибирають ся „поискати града Тмутороканя“. Радимичькі ж і вятичькі землі зістали ся при Чернигові, і не відокрепили ся в системі чернигівських земель навіть в тій мірі, як відокрепила ся потім нпр. Новгород-сіверська волость. Взагалі, проявів політичного життя сі землі не подають майже ніяких за весь час XI—XIII в. Причину сьому треба шукати в житю й обставинах самих земель.

Радимичьке плем'я займало досить невелику територію — басейн р. Сожі. Якыхось більших центрів — торговельних чи полі-

тичних тут не бачимо, коли не рахувати сюди Любеча. Що племя се не було зовсім позбавлене якоїсь відпорної енергії, се показує його повстання за Володимира, але, очевидно, для політичного відокремлення тут не було ґрунту.

Вятичі були серед східно-слов'янських племен найпізнішим здобутком Руської держави. Хоч перші згадки про їх залежність від Києва сягають ще початків X в., але вони й пізніше стояли в ближій залежності від Хозарів, і тільки по зруйнуванню Хозарської держави за Святослава ся залежність скінчилась. Але приборкав Вятичів рішучо і примусив в останнє до покорности Київу доперва Володимир. Вятичі, видко, борикали ся сильно, бо прийшло ся йому аж двічі ходити на них походом, поки вони помирили ся з обов'язком давати дань „від плуга“, наложену на них ще за Святослава.

Та й після сього залежність Вятичів від Києва була досить поверховна, поза той обов'язок дани довго не виходила. Ще при кінці XI в. тут, видко, були якісь свої князі: правдоподібно, що таким якимсь князем чи автономним старшиною був Ходота й його син, на котрих походом ходив Мономах у 1080-х¹⁾. О скільки слабі тут були впливи нової княжої династії й її дружини, та взагалі культури Руської держави, показує й те, що при кінці XI в. Вятичі, здасть ся — одні тільки з поміж східнослов'янських племен, формально уважали ся поганями. І в XII віці в їх землі князі не перебувають, волостей тут не викроюють. Взагалі якихось більших городів — центрів навіть тоді ми тут не бачимо, і земля ся, видко, уважала ся якимсь глухим, заказаним кутом: коли підчас війни Ізяслава Мстиславича з Святославом Ольговичем Святослав, тікаючи від Ізяслава, зчурнув „за лѣсъ у Вятичѣ“, Ізяслав стратив охоту далі за ним уганяти ся й повернув назад²⁾. Що Вятичі не уважали ся й добрими чернигівськими підданими, натякає та промова, з котрою звернули ся тоді Давидовичі до вятицької людности, поручаючи їм зловити Святослава (що або був уже князем Вятичів або мав у тім моменті право ним бути): „се есть ворогъ наша и вамъ, а ловите его убити лѣстію, и дружину избити, а ижѣние его въ полонъ вамъ“³⁾. Ми можемо припустити і тут, як припускали про Деревлян, що тутешня людність під зверхністю чернигівських князів жила „своїм житєм“ у своїх громадах, не виходячи за границі сих тісних громадських

¹⁾ Лавр. 239. ²⁾ Іпат. с. 239. ³⁾ Іпат. с. 240.

інтересів, та ані трощки не журачись княжою й усякою иншою впшою політїкою.

По Ярославовому подїлу Чернигівщина з сими своїми аннексами стала удїлом рода Святослава Ярославича, і сей рід закоренив ся глибоко: поодинокі, дрібні княжі роди з сеї династїї зацїдїли тут, у східно-північній частинї землі, ще в XV—XVI в.

Уже Святослав, видко, постарав ся загніздити ся в Чернигові й уважав його своїм містом. Навіть здобувши Київ, заповів він себе перенести до Чернигова й поховати у св. Спаса — в церкві, заснованій першим чернигівським князем — Мстиславом, хоч сам у Києві збудовав свій патрональний монастир св. Симеона. І сі звязки навязані з Чернигівщиною Святославом, дали себе знати зараз по його смерті: коли Всеволод захотїв заграбити Чернигівщину собі, місцева, сіверянська людність скільки могла противила ся сьому, всякими способами тримаючи ся і боронячи Святославичів. Коли зараз по смерті Святослава Олег прийшов в Чернигівщину, його прийняли тут без всякого противлення. Коли ж Всеволод прийшов добувати собі назад Чернигів, Чернигівці замкнули ся, не пустили його й волїли терпіти все, ніж піддати ся йому. Всеволод попав в місто, люде повтікали в замок і далі боронили ся, в інтересах Олега, хоч самого його в місті не було. А коли кільканадцять літ опісля попробував був засїсти в Чернигові Мономах й боронити ся від Олега, ситуація в місті, очевидно, не була для нього добра, бо мусїв зараз скапітулювати. Два роки пізнійше Мономах вибрав ся на Олега; на сей раз Олег не зїстав ся в Чернигові, а замкнув ся в Стародубі, й тут знову людність боронила ся скільки сил, „бяху ся из города брѣпко“, і не вважючи на тяжку облогу (изнемагаху люди в городѣ), тримала ся звиш місяць, поки Олег не рішив капітулювати¹⁾.

Сі факти, сі тяжкі жертви людности в інтересах династїї Святослава виразно показують політику, змагання тутешніх громад. Бо хоч все се факти більш пасивного характеру, то не треба забувати, перше — як бідні і припадкові взагалі наші відомості, друге — що й таке пасивне підшпанне династїї було звязане з великими жертвами. Очевидно, земля бажала конче задержати ся при династїї Святослава й при своїй окремішности під її управою.

¹⁾ Іпат. с. 140—1, 157.

При тім не треба забувати, що власть Всеволода чи Мономаха мала би своїм наслідком нову злуку до купи Переяславщини й Чернигівщини: очевидно, і того собі в Чернігові не бажали.

В значній мірі завдяки сій підпорі зі сторони людности — пасивній в наших джерелах, але може далеко активнішій в дійсности, Святославичі в кінці вибороли собі Сіверщину. Молодший Святославич — Ярослав дістав Муромо-рязанську волость, старші два поділили Сіверщину з її иньшими аннексами. Як був переведений поділ Сіверщини, літопись не каже, але знаємо, що Давид дістав „большее княженіе“ — Чернігів, а Олег мусів дістати Новгород сіверський, і від тоді мусів почати ся поділ землі на сі два головні князівства — Чернігівську і Новгородську волость¹⁾, що держить ся й пізнійше.

Давид пережив на кілька літ Олега, що умер 1115 р. Коли умер Давид (1123), в Чернігів перейшов найменший з Святославових синів — Ярослав, по принципу родового старшинства. Але п'ять літ пізнійше син Олега Всеволод несподіваним нападом опанував Чернігів, побив Ярославову дружину, заграбив майно, а самого Ярослава пустив назад у Муром. Ярославу обіцяв поміч київський Мстислав, але з тієї помочи не вийшло нічого²⁾. Ярослав мусів лишитись при своїй Муромо-рязанській волости, й від тепер вона відокремлюєть в його роді, виходить з комплексу чернігівських земель, а Ярославова династія перестає претендувати на чернігівські землі. Тим закінчило ся сформованне Чернігівського князівства, чи властиво системи князівств³⁾.

Чернігівська земля, як вона тепер сформувала ся, обіймала в головнім басейні Сожі, Десни і верхньої Оки. Західньою границею уважав ся Дніпро⁴⁾, але в дійсности границею міг він тільки уважатися з грубого. Вище я вказував, що скрайка лівого берега Дніпра коло Києва належала, правдоподібно, до Київщини, а вище Припети чернігівська границя переходила на правий бік, і Річиця і „иние городѣ мнози“ належали тут до Чернігова⁵⁾. Як далеко чернігівська границя сягала на північ на Подніпровю, ми можемо судити орієнтуючись хіба тільки тим, що верхівя Сожі вже нале-

¹⁾ Іпат. с. 221—2. ²⁾ Див. с. 122—3.

³⁾ Про зв'язану з тим сформованнем справу Посемя я згадаю трохи нижше.

⁴⁾ „Како насъ раздѣлялъ дѣдъ нашъ Ярославъ — по Дыгъбрь“, кажуть київські князі — Іпат. с. 426.

⁵⁾ 1 Нов. 196; судячи з сього літописного тексту, Річиця могла бути тут крайнім чернігівським городом на півночі.

жали до Смоленська, бо зрештою між Річицею і крайнім смоленським містом — Кописем по Дніпру не знаємо ніяких міст на певно. На лівім боці Дніпра верхівя Сожі, Іпути, Десни належали вже до Смоленська — бачимо тут ряд смоленських волостей: Мстиславль на Вехрі, Прупой — правдоподібно Пропойськ на Сожі, Ростиславль — Рославль на Острі, Зарой — на Іпути, Ельна і Пацин на Десні¹⁾. Крайніми чернигівськими городами, нам звістними, був тут Чичерськ на Сожі і Вщиж на Десні.

На північнім сході, Окою, висувала ся земля Вятичів далеко. Її границя не була тут певною, і се зрозуміло: в сім напрямі йшла кольонізація з славянських земель до фінських, і чернигівсько-рязанська границя могла бути не менше конвенціональною, як чернигово-перяяславська. Не диво, що за поокське пограниччя йшли якісь суперечки між чернигівськими та рязанськими князями²⁾. Зі сторони Чернигівщини тут крайня, напевно нам звістна волость — се Лопастень чи Лопасна — очевидно на Лопастні, правім притоці Оки; крайня рязанська волость — Коломна, на устю Москви до Оки. Область самої Москви належала до Ростово-суздальської землі, тим часом як область р. Протви, другого притока Оки, належала до Смоленського князівства: тут така, або ще й більш конвенціональна і неясна границя, як у Чернигівщини з Рязанщиною, ділила тут Смоленське князівство з Ростово-суздальською землею, куди також як до Рязанської йшла словенська кольонізація в фінські землі. Таким чином чернигівські землі тут мусіли протягати ся узенькою сьрайкою понад лівім боком Оки.

На правім боці Оки крайній рязанський город — Ростиславль, на устю р. Осетра, збудований в середині XII в. Далі на полудень знаємо тільки, що область р. Проні належала до Рязани (город Нронськ на середній Проні, столицне місто), а область р. Зуші (города Мценськ, Новосиль) — до Чернигова. Уважаючи на пізнійші звістки про напрям і область рязанської кольонізації, з деякою правдоподібною чернигівсько-рязанську границю можна і в давніші часи, в XII—XIII віках класти на вододілі Дону й його притоків Проні й Сосни з одного боку, Упи і Зуші — з другого. (В Дідиллові, недалеко Упи, звичайно бачать вятицький Дідославль, але на се, окрім не дуже близької звукової подібности, доказів нема).

¹⁾ Фундаційний привилей Смоленської катедри, Іпат. с. 328, коментарі у Голубовского *Исторія Смолен. земли* с. 79—82.

²⁾ „Олеґъ зая Свирѣлескъ (від Рязанців), баше бо и то волость Черниговская“ — Іпат. с. 408; пор. с. 456 „рѣчи про волости“ у чернигівських князів з рязанськими.

На полудню „Посемє“ — землі по р. Сейму займали непевне, спірне становище між Чернигівщиною й Переяславщиною. За Олега Святославича вони належали до Чернигова¹⁾; потім, під час боротьби Всеволода Ольговича з стримом за Чернигів, Посемє забрав Мстислав, і воно якийсь час лучило са з Переяславом; Всеволод відобрав собі його доперва 1136 р.²⁾. Тутешня людність тягнула більше, здасть ся, до Переяслава (маємо в такім дусі заяву Курян Ізяславу, що вони готові бити ся з Ольговичами, тільки не з Юрисм, князем популярним в Переяславщині взагалі³⁾), але Посемє таки зістало ся при Чернигові. Воно й не диво: Переяславське князівство було дуже слабе й довго зіставало ся *bonum nullius* між князями, Чернигів же був далеко сильніший і легко міг задержати спірну територію. Крайнім городом Носемя на полудневім сході був Курськ, се було вже пограниче з степом, небезпечне й тривожливе, але колонізація хоч би й слабша, могла йти далі в степ, судячи з іstownання города Донця в XII в. в басейні верхнього Донця.

На просторони між Десною й Дніпром пограничними городами Чернигівщини від Переяслава були города в області Остра⁴⁾, з котрих знаємо місце Бохмача (теп. Бахмач) і Білої вежі (коло верхівя Остра⁵⁾), так що тутешню границю можна класти на вододілі Остра і полудневих Дніпрових притоків. Одначе Остерський городок, инакше Юрів городок — тепер Остер, на устю Остра в Десну, не належав до Чернигова. Не належала здасть ся й наддніпряньська скрайка між Десною й Дніпром, як я вже згадував. Як крайні чернигівські осадн знаємо тут Лутаву і Моровійськ на Десні⁶⁾; як на правдоподібну границю можна вказати на ті болота, звані Видра, що впадають тут у Десну (колись то була ріка).

Уложивши ся в сі границі Чернигівське князівство не переживало особливих територіальних перемін. Дальша територіальна історія його сходить на сі два моменти: з одного боку — невдатні заходи чернигівських князів для своєї розмноженої династії захопити иньші волостн, по за Чернигівською землею, з другого боку — Чернигівське князівство, завдяки розмноженню династії, ділить ся на дуже аложену й розгалужену систему дрібнійших князівств. Я насамперед огляну політику чернигівських князів в XII—XIII в.,

¹⁾ Іпат. с. 269. ²⁾ Див. вище с. 135. ³⁾ Іпат. с. 250. ⁴⁾ Іпат. с. 252.

⁵⁾ Книга Большого Чертежа вид. Спаского, с. 86.

⁶⁾ Іпат. с. 406.

заразом історію їх династії, що привела землю до того роздроблення, а потім перейду до огляду тієї системи столів і волостей в Чернігівській землі.

Як ми вже бачили, перший чернігівський князь Святослав осягнув був перше місце в руській політичній системі, але здобутки сї були не тривкі, і в результаті його узурпація Київа привела до того, що у синів його відібрано й Чернігівщину. Не вважаючи на співчуте землі, Святославичам, властиво — Олегу, що головню вів сю боротьбу, тільки по двадцятьлітній боротьбі удало ся вернути собі батьківщину, і то головню тільки завдяки своему союзу в Половцями. Але й вернувши її, вони вістали ся в другорядній політичній ролі, служачи підручниками київських князів — в початку Святотполка, потім Мономаха, князя з молодшої лінії. Півнійше внутрішня боротьба в чернігівській династії — Всеволода Ольговича з Ярославом, адавало ся, ще більше ослабила чернігівських князів, бо вмішала київського князя у внутрішні чернігівські справи, і Чернігівщина понесла навіть територіальні страти (утрата Носемя). Заразом розмноженне династії (в другій генерації Святославичів було вже п'ятьох князів) ставило перспективу ослаблення землі через роздробленне.

Але та внутрішня боротьба, висадивши на перше місце Ольговичів серед інших чернігівських ліній, як раз забезпечила Чернігівщині знову визначну політичну ролю. Всеволод Ольгович, зміцнивши своє становище в Чернігові, використав нагоду реваншу — вмішав ся у внутрішню боротьбу Мономаховичів, потім перейшов до самостійної боротьби з ними і здобув назад Посемя, а слідом заявляє претензії на Київ, і дійсно по смерті Ярополка засідає на київській столі. Потрапивши при тім задержати при собі спору пайку своїх чернігівських земель і притягнути до себе Мстиславичів (здуривши їх обіцянками), Всеволод, як його дід, знову зайняв перше місце в руській політичній системі і надіяв ся задержати Київщину і першенство на Русі в своїй династії на далі.

Сього не удало ся. Чернігівська династія не здолала прилучити Київщину до своїх волостей. Але вірна традиціям Всеволода, вона від тепер аж до повного упадку Київа, до половини XIII в., ніколи не залишає претензій на Київ, і кождий „старійшина“ чернігівської династії має своєю метою — вийти в кінці на „золотий стіл“ київський. Заразом се стає головною точкою в чернігівській заграничній політиці. Справа не була так легка. Чернігівські князі мали против себе по перше — київську громаду, що була їм ворожа насамперед тому, бо вони перебували дорого її улюбленій династії — Мстиславичам, а окрім того не симпатична і з інших причин —

через союз з Половцями, недбалу управу і т. ин. Та київська громада, як ми вже бачили, активністю не визначала ся. Острійшу боротьбу треба було все видержати з сими Мстиславичамц, що уважали Київщину своїм уділом, орудували досить значними силами і переважно визначали ся особистими здібностями. Тим часом чернігівські претенденти володіли не дуже вже великими чернігівськими волостями, їх сили залежали від солідарности свояків, котрих приходило ся притятати ріжними обіцянками та помочи половецьких орд, котрими вони зміцняли свої сили. Але головним союзником їх була внутрішня боротьба серед Мономахової родини: з початку боротьба Мстиславичів з молодшими Мономаховичами, потім молодших Мстиславичів з своїми стріями, Ростиславичамц.

В результаті від часу до часу чернігівським старійшинам таки удавало ся засісти на київським столі. По Всеволоді Ольговичу се удавало ся Ізяславу Давидовичу (аж трома наворотами, між 1155 і 1161 р.), Святославу Всеволодичу, що теж кількома наворотами засідав у Києві і в останнє, на підставі компромісу просидів від 1181 до 1194 р., потім сиділи в Києві Всеволод Святославич (теж кількома наворотами, між 1207 і 1214 р.) і Михайло Всеволодич (перед Батиевим походом).

Але се були здобутки більше морального характеру. Не кажучи за Ізяслава Давидовича і Михайла, що тільки хвилево сиділи на київським столі, — Святослав і його син Всеволод опанували Київ якось тривкійше тільки на підставі компромісів, поділивши ся Київщиною з иньшими претендентами і зіставши ся майже при самім лише Києві. Таким чином, здобуваючи Київ, вони задовольали тільки свою амбіцію — стати на першій місці в княжих кругах на Україні, старшиною Руси, але територія Чернігівщини з того не розростала ся, тим більше, що ніхто з тих князів не міг числити навіть на той київський стіл і малий київський округ: його здобувано силою, при нагоді, кождий раз на ново, без можливости передати в спадщину не то що його, але навіть і права до нього.

Так само не збільшив собою чернігівських волостей і Великий Новгород, куди почавши теж від часів Всеволода Ольговича попадали від часу до часу, і навіть досить часто, чернігівські княжичі на стіл. Новгородський стіл в сі часи вже не мав у собі нічого певного, становище князя залежало від групування партий в Новгороді й було дуже хистке, так що князі (що в другій половині XII в. приходили головно з трох династий — ростово-суздальської, смоленської й чернігівської) міняли ся раз у раз, і не могли числити на новгородську волость.

Від останньої чверти XII в. політика чернігівських князів стає більш скомплікованою. До тепер вона, як я казав, була головно звернена на Київ, бо тут була волость, котру можна було здобути, і політичний центр руської системи, що давав своєму князю першенство між князями. Отже чернігівська політика до тепер, можна сказати, звернена фронтом на захід. На східних границях Чернігівщина не мала особливих клопотів: і Ростово-суздальське князівство і Муромо-рязанське були досі другорядними силами, при тім ростово-суздальські князі були союзниками чернігівських князів у боротьбі з Мстиславичами. Але в другій пол. XII в. Ростово-суздальське князівство виростає на найбільшу політичну силу і забирає зовсім під свій вплив рязанських князів. З тим на самій границі Чернігівщини встає нова сила, репрезентанти котрої дуже завистно й пильно слідять за змаганнями чернігівських князів до першенства. При тім інтереси суздальських князів в різних місцях стрічалися з чернігівськими: і на оцькім пограниччю, де були якісь спірні землі, і в Новгороді, де мінялися князі з обох династій, і в Києві, де хотіли загніздитися чернігівські князі, тим часом як суздальські пильнували ослабити впливи й значіння Кієва, і т. д.

Святослав Всеволодич, змагаючи ся до першенства „в Руській землі“ почув сю емуляцію Суздаля і в 80-х рр. попробував поборотися з ним: почала ся боротьба на рязанськім терені, потім перейшла на новгородський¹⁾, але Святославу дуже скоро прийшло ся скапітулювати, тим більше, що він заразом боротьбу на два фронти — з Ростиславичами за Київ, і з Всеволодом суздальським, — мусів мовчки признати те становище, яке заняв суздальський князь, відступити йому Новгород, признати його впливи в Рязани і помагати йому своїми полками²⁾.

Так справа першенства серед всіх земель Руської держави була програана Чернігівськими князями. Їм лишило ся пильнувати тільки можливо впливового становища серед українських князів. Полишивши на боці Суздаля, вони далі енергічно змагали до розширення своїх волостей і впливів. Так при кінці XII в. вони беруть дуже діяльну участь в полоцьких справах, хоч ми й не знаємо близше мотивів і цілей сєї політики³⁾. З початком XIII в. по при Київ вони

¹⁾ Див. вище с. 205—7.

²⁾ Іпат. с. 415—6, Лавр. 367—9, 1 Новг. 156—8; для характеристики пізніших відносин Святослава до Всеволода — Іпат. 422—3, 456—7. ³⁾ Іпат. 464—6, пор. 419.

знаходять собі новий терен в Галичині; сей напрям чернігівської політики мав уже свою досить стару історію, бо вже Ізяслав Давидович хотів взяти ся до галицького стола, піддержуючи галицького претендента — Івана Берладника. Потім Святослав Всеволодич, як тесть останнього галицького князя, мав теж охоту до галицьких справ і вислав був сина до угорського короля, „творяше, якоже дадять ему Галич“, але перепинив його Рюрик¹⁾. За Романа була в Галичу між боярством чернігівська партія (Ігоревичів). Коли Роман вмер, Всеволод Святославич з своїяками розпочинає походи на Галичину, аби здобути її для своєї династії, та справа несподівано закінчила ся на разі тим, що Галичане закликали до себе на стіл Ігоревичів, синів славного Ігоря Святославича, що й засіли в Галичині й на Волині (1206). Хоч Всеволод, правдоподібно, признавав сі волости не Ігоревичам, але все ж се був важний здобуток для династії. Разом з тим Ольговичі здобувають Київ від Ростиславичів і Черняхівщину від суздальської династії і таким чином раптом приходять до небувалого блиску й слави²⁾.

Та тільки сей блиск був ефемеричний. У Черняхіві син Всеволода просидів лише кілька місяців. Попробувавши зломити галицьку боярську партію, Ігоревичі викликали повстання бояр і загинули в нім. Всеволод схотів відібрати від Ростиславичів решту Київщини, але стратив і самий Київ³⁾. Знову плян показав ся за широкий і ведучи боротьбу на кілька фронтів, Ольговичі знову не змогли удержатись; знову справа скінчила ся на компромісі з Ростиславичами, на підставі котрого Всеволод дістав собі самий Київ і на тім мусів заспокоїти ся по всіх тих тріумфах.

Син Всеволода Михайло з своїм сином Ростиславом, супроти повного упадку Києва, старали ся головно здобути Галичину; в Києві же Михайло засів тільки хвилино, не надаючи вже йому особливого значіння. Татарська катастрофа, ослабивши Чернігівщину, зробила кінець сій традиційній чернігівській політиці.

Як бачимо, протягом сих півтора століть політика чернігівських князів була все агресивна. Від часів Любецького з'їзду ніхто не старав ся захопити чернігівських земель. Правдоподібно — значна солідарність чернігівської династії та її тісний союз з людиною, з землею, великою й сильною, були тому причиною. Протинно, чернігівські князі все старали ся захопити щось та розширити свої волости, але се їм не вдавало ся.

При тім однак цікавий факт: слаба сусідня Черняхівщина,

¹⁾ Іпат. с. 446, пор. вище с. 209. ²⁾ Див. вище с. 230. ³⁾ Див. с. 233—5.

що в значній мірі була теж довго *bonum nullius*, розмірно дуже мало звертала на себе апетити чернігівських князів. Се виглядає дуже дивно, і причину хіба можна вказати одну — змагання перяславської людности до відокремлення від Чернигова; вони не виступають ніде виразно, але в еволюції обох земель не трудно їх відгадати.

Не розширяючи ся територіально, Чернігівщина тим часом неустанно дробила ся в середині. Но відокремленню наймолодшої лінії Святославичів — муромської, в Чернігівщині зістало ся дві лінії — Давидовичі і Ольговичі. Всеволод Ольгович, захопивши Чернігів у стрія Ярослава, відтиснув на другий плян Давидовичів, старшу лінію. Вони одначе з тим не помирились і встигли були поправити свою позицію: коли Всеволод перейшов у Київ, він мусів віддати Чернігів Володимиру Давидовичу, а по смерті Всеволода Давидовичі задумали навіть, користаючи з війни Святослава Ольговича з Мстиславичами, позабирати всі чернігівські волости від Ольговичів. Се одначе їм не удало ся, а вкінці їх перфідна, цинічна політика пошкодила їх родині: Володимир Давидович загинув на Нерепетовім полі, Ізяслав Давидович, що зайняв його місце в Чернигові, наложив головою під Київом, стративши перед смертю й Чернігів в своїх заходах коло Києва, і останній з сеї лінії — Святослав Володимирович зістав ся другорядним князьцем, на незначній волости — Вщижі (на верхній Десні), де й умер. З ним вигасла старша лінія, Давидовичів. Після того чернігівські волости зістають ся в руках одної галузи — Ольговичів, що поділяють ся в другій пол. XII в. на дві лінії — старшу від Всеволода Ольговича, і молодшу — від Святослава Ольговича. Хоч і між сими двома лініями бували конфлікти і замішання при пережині столів, які ми бачили в старших поколіннях¹⁾, але загалом узявши князі сеї лінії жили між собою розмірно ще досить згідно й тримали ся певного порядку в переході столів від князя до князя.

Старшою волостію (большое княженіе) зіставав ся Чернігів, другою по нім Новгород сіверський. Коли чернігівський князь здобув собі Київ, він відступав Чернігів другому, старшому по нім, а той віддавав Новгород старшому по нім²⁾. Як ішли дальше

¹⁾ Нпр. по смерті Святослава Ольговича попробував був заїсти в Чернигові його снн Олег, але мусів уступитись перед стрієм Святославом; Михайло Всеволодич перебів Чернігів у стрія — Олега Ігоревича і воював ся в них, і т. и.

²⁾ Візьмем нпр. Іпат. 337: „умиривше ся даша Святославу Ольго-

волости в сїм степенуванню, не знаємо, тай не можемо навіть сказати, чи й було усталене практикою такеж степенуванне інших волостей як сих двох — Чернигова і Новгорода, бо взагалі дуже мало знаємо про інші княжі столи. Носеме, бодай часами, служило третею волостію, безпосередно низшою по Новгороді; так славний Ігор Святославч, нїм перейшов до Новгорода, сидів на Носемю¹⁾. Але що другорядних волостей бувало й більше, в тїм нема сумніву; нпр. при кінці XII в. бувало в чернігівській династїї по сїм, по вісім дорослих князїв у тїм самїм часі і всі мусїли мати якїсь волости.

Старшинство числило ся не в простій лїнії, а від брата до брата, і то з початку в старшій, а потїм у молодшій лїнії. Нпр. по смерті Святослава Всеволодича на чернігівській стїл прийшов його рідний брат Ярослав, по нїм Ігор Святославч — з молодшої лїнії, і аж по нїм син Святослава Всеволодовича — Всеволод. Но Всеволоді Святославчю йдуть його рідні брати Глїб і Мстислав, по Мстиславі на Чернігів мав права і претензїї їх стричний брат Олег Ігорович²⁾, але Чернігів перебїв у нього син Всеволода Михайло, і т. и.

Се т. зв. „лѣтвичное восхождение“³⁾. На сїй чернігівській практиці оперла ся в XIX столїтїю дуже популярна теорїя, що, мовляв, взагалі правильним в давній Русї уважав ся перехід княжого стола від старшого репрезентанта одної лїнії до старшого репрезентанта другої і так далі. Се одначе неоправдане узагальненнє. Подібний порядок існував лише подекуди, і з українських земель тїльки в Чернігівщинї. При тїм і тут волость переходила від брата до брата в самій старшій лїнії, аж потїм шла до молодшої лїнії.

Завдяки поясненїй вище практиці в переходї столів, Черни-

вчу Черниговъ, а Всеволодичю (Святославу) Новгород, а Изяславъ (Давидович) иде в свой Киев“. ¹⁾ Іпат. с. 428.

²⁾ Літопис (Лавр. 426, Воскр. I с. 133) не називають його батька, але очевидно, що се був Ігорович.

³⁾ Переповідаючи історїю конфлікту Мономаховичів з чернігівськими князями 1196 р. Никонівська компїляція так парафразує слова Ярослава чернігівського: „якоже и отъ прадѣдъ нашихъ лѣтвицею каждо восхожаше на великое княженіе Киевское, сиче же и намъ и вамъ лѣтвичнымъ восхоженіемъ кому аще Господь Богъ дастъ взыти на княженіе великаго Киева, сего, братіе, не разоряйте!“ — II с. 26. Чи термін сей давнїшої дати, чи вмишлений редактором сей компїляції XVI в., в кождїм разі він добре віддає сей порядок переходу столів і тому був досить прийнятий в новїйшій історичній літературі.

гівщина, не вважаючи на існування кількох княжих ліній, і кількох, принаймні двох або трох на все уставлених княжих волостей, не поділила ся на кілька осібних, відокремлених князівств. Кождий бо член династії, коли не вмер передчасно і не перескочив йому хто дороги, мав переходити зі стола на стіл, почавши від найменшого до самого Чернигова. За ним пересували ся його брати. Коли він доходив старших волостей, десь з заду зачпнали свій марш його сини. Сей круговий оборот князів неустанно звязував до купи всі волости землі і не давав їм відокремляти ся. Коли дрібніші волости, можливо, не мали в собі нічого певного й дуже часто або навіть звичайно визначали ся молодшим князям старшими кождий раз *ad hoc*¹⁾, то й се теж впливало на неподільність землі.

Загалом узавши відносини між чернигівськими князями, як я вже сказав, в порівнянні з иньшими землями можна признати добрим. Хоч не бракувало конфліктів і внутрішніх воєн²⁾, але за те з другого боку дуже часто виступали тутешні князі солідарно всі разом, особливо де бував спільний інтерес — придбати якусь сторонню волость, особливо Київ. Здобуте Київ а опорожняло чернигівський стіл і давало нагоду всім чернигівським князям поспунути ся о оден щецель вище в порядку столів, отже мало спільний інтерес. Подібно і здобуте столів сторонньої волости опорожняло звичайно котрусь чернигівську волость.

О скільки при тім уставили ся навіть головні чернигівські волости, о скільки територія й границі їх були докладно вироблені, про се трудно сказати, бо відомости дуже скупі. Маємо лише кілька натяків. І так бачимо, що до Чернигівської волости в тіснішім значінню належали радимицькі городи і земля Вятичів, тим часом як до Новгород а належало, бодай часами, Посеме і район р. Снови³⁾.

¹⁾ Се я підозріваю, судячи по згадках про „наділяння“ молодших свояків старшими — нпр. Іпат. с. 358: „а брати ти наділю Игоря и Всеволода“, або там же с. 358—60.

²⁾ Окрім згаданих вище війн — Всеволода Ольгович а з Ярославом, Ольговичів з Давидовичами в 1140—60 рр., див. Іпат. с. 359—60 (Святослав Всеволодич воює із стрієм), 393—4 (він же воює з стрічним братом Олегом).

³⁾ Так Святослав Ольгович, кн. новгородський, каже чернигівському князю Володимир у Давидовичу: „держши отчину мою, и тогда взя Куреськ ис Посемьскъ и Сновскую тысячу у Изяслава“ — Іпат. с. 269, про Куреськ іще і в. с. 221. Про принадлежність Вятичів до Чернигова див. с. 314, 316, 344 (їх трактують як чернигівську волость); видно се також і з того, що чернигівські князі як Всеволод Ольгович, Святослав Всеволодич, переходячи до Києва, задержують у себе землю Вятичів —

Таким чином Сіверщина була поділена між семи двома волостями, але аннекси належали до Чернигова. Що вже в першій половині XII в. була ягась бодай ідеальна територія Чернигівської волости (в тіснійшій значінню), видно нпр. з такої заяви Святослава Ольговича, котрому Ізяслав Давидович, переходячи в Київ, відступив Чернигів: „взяхъ Черниговъ съ 7-ю городъ пустыхъ, а всю волость Черниговскую собою держить“¹⁾. Остаточно границею Чернигівської й Новгородської волости бачимо р. Убедь а пограничним чернигівським городом Сосницю. Так уложила ся отся границя мабуть в XII—XIII вв., судячи з деяких натаків; категоричні відомости маємо вже з литовських часів, але вони можуть служити не тільки для XIV—XV в., але і для попередніх часів²⁾.

Як менші волости знаємо Вищиз, Посеме і дрібніші волости на Посемю — Рильськ і Путивль, на Подесеню Трубчевськ. Останні волости відомі нам з історії походу Ігоря на Половців 1185 р., і сі відомости цікаві о стільки, що можуть бути до певної міри типовими для розкладу чернигівських волостей. Старший чернигівський князь (Святослав), сидів тоді у Києві, другий (Ярослав) в Чернигові, третій — Ігор в Новгороді, четвертий Всеволод — мав Курськ (головну волость на Посемю³⁾), а окрім того волость на Подесеню — Трубчевську. Се була старша іене-

Іпат. с. 222, 430, 456. Про радимицькі городи див. Іпат. с. 358 (Гомій). Стародуб (іб. 360, 408) виступає як би суперечна волость і здаєть ся, що вона мала належати до Новгорода, але Святослав Всеволодич силоміць задержав її при Чернигові.

¹⁾ Іпат. с. 343.

²⁾ Опись чернигівських границь з початку XVI в. (видана в Документах архива юстиції I с. 64) називає граничними осадами Сосницю і с. Волинчо (теп. Волинка) на Убеди (Волянчо село черниговское, граница в Новымъ Городкомъ, Сосница черниговское, граница черниговская, рубеж в Новымъ Городкомъ), а до чернигівських зачисляє також с. Коалиничі і Домислин (теп. Домошлин), при Убеди-ж. Сьому вповні відповідає літописне оповідання про війну 1234/5 р., коли Данило в Володимиром кнївським попустошили чернигівську волость Михайла Всеволодича: „грады многи по Деснѣ, туже ваяша и Хороборъ и Сосницю и Сновескъ, и инны грады мнози“ (Іпат. с. 514). Сосниця і Хоробор (що лежав в сусідстві і в описі XVI в. виступає як крайній чернигівський город при Десні) правдоподібно названі й тут як крайні чернигівські городи. На се справедливо звернув недавно увагу проф. Голубовскій (Ж. М. Н. II. 1903, V). Комбінуючи літописні звістки XII в. з сею описею, виводить він, що в XII в. границею Чернигівської волости з Новгородською була р. Мена; але се вже дуже гіпотетично.

³⁾ Се знаємо з Слова о полку Ігоревім.

рація, з молодшої не знаємо уділів найстарших — Святославичів (але декотрі з них могли бути й при батьку, в Києві). Син старшого Ігорового брата Олега сидить в Рязьську, син Ігоря в Путивлю. Неясним і суперечним для чернігівських князів було, бодай до останньої чверти XII в., — чи чернігівський князь, переходячи у Київ, має віддати своєму наступнику всі чернігівські свої волости чи ні. Ми бачили, що на Всеволода Ольговича були його свояки незадоволені, що він перейшовши у Київ, задержав у себе землю Вятчів; подібні претензії мав, як що йно бачили-сьмо, і Святослав Ольгович до Ізяслава Давидовича. Але практика задержування Вятчів в руках кнївського князя затримала ся: так зробив потім Святослав Всеволодич. Чи протестували проти того його свояки, не знаємо.

Про політичну діяльність місцевої, властиво тільки сіверянської людности, „землі“, віча — не багато маємо відомостей. Найвизначніший момент з сього погляду — се та не дуже голосна, більше пасивна, але дуже важна участь людности в боротьбі Святославичів за свою отчину, про котру я вже казав. В тім виявило ся змагання землі до своєї окремішности, а з другого боку також і тісні звязки земських впливових верств Сіверщини з князівсько-дружинним устроєм, які помічали ми нпр. і в Київщині (Полянській), приготовлені довгею суспільною еволюцією тутешніх міських центрів. По за тим маємо в наших джерелах властиво тільки два виразні виступи громади. Коли 1138 р. Ярополк з великими силами приступив під Чернігів і Всеволод Ольгович задумав тікати з міста, чернігівська громада вмішала ся в сю справу й примусила Всеволода, як ми знаємо, покорити ся Ярополку. „Ти надієш ся втікати до Половців, а волость свою лишаєш на пропаще! по що маєш потім вертати ся? ліпше залиши свою пиху (остани ся високоумья свого) та проси згоди“. Всеволод послушав сеї ради, покорив ся Яропольови, і стала ся згода¹⁾. Лишивши на боці вложені при тім в уста чернігівської громади, компліменти Ярополку, що були, мабуть додані прихильним йому літописцем, ся заява віча вповні авторитетна і характеристична для громади. Громада бояла ся, що її прийдеть ся потерпіти дуже за свого князя (війська Ярополка були занадто великі, аби можна було надіяти ся утримати ся против них) і примусила його залишити свої пляни. В її словах Всеволоду: „по що маєш потім вертати ся“? („то к чому ся опять воротити“)²⁾ звучить погроза, що

¹⁾ Іпат. с. 207, пор. вище с. 130.

громада не схоче, виречеться його, коли він тепер її не послухас. і власне ся погроза мусіла й вплинути на Всеволода.

Другий епізод маємо в Стародубі¹⁾. Між Святославом Всеволодичем, тодішнім чернігівським князем, і Олегом Святославичем новгородським була ворожнеча, де правда мала лежати по стороні Олега, як признавав безсторонній Ростислав: „Ростислав усмотривъ правду, оже Святослав обидить Олга“, як каже літописець. Справа була в тім: Святослав задержав деякі землі, що мали перейти до Олега, і між ними, здасться, був Стародуб, звисний нам уже з історії боротьби за Чернігів Олега з Мономахом. Було то, видно, визначне місто, сильна громада, що тоді тяжко і завзято боронила Олега. Тепер, коли Святослав не сповнив жадання Ростислава, не відступив спірних земель Олегу, Стародубці вислали своїх людей до Олега, закликаючи його до міста та обіцюючи піддати ся. Олег пішов у Стародуб, але Ярослав, Святославів брат, випередив його, приславши свою залогу до міста, „и горожаномъ нѣлзѣ бѣ мысли своєю сотворити“. Олег розгнівався, але мусів вернути ся, зірвавши серце тільки на здобичі, „многo взя в полон“. Святослав потім відступив йому чотири городи, і між ними стала ся згода, але Стародуб зістав ся при Чернігові, і сього не міг переболіти Олег. Десять літ нізнійше²⁾ він розпочав на ново війну, приступив під Стародуб, але не міг взяти города; чому се не вдало ся йому, не сказано на жаль: чи знову залога перешкодила, чи зразив собі Стародубців Олег попереднім грабуванням. На сей раз він нозаберав худобу в підгородніх селах і пігнав до себе. Так Стародубцям їх політична акція на добре не вийшла.

На сім кінчать ся наші звістки про участь громади в політичних справах, хоч фактів такої участі мусіло бути далеко більше. Підчас конфліктів між чернігівськими князями за столи громада теж, певно, бодай часом, мусіла ставати по стороні того чи сього претендента. Але про якісь конфлікти з князями не маємо звістки в XI—XIII в., ледви чи й були якісь гострійші. Характеристику, може й підмальовану трохи, але завсіди інтересну, — солідарности землі з князівсько-дружинним устроєм дає нам оповіданне про славний Ігорів похід на Половців³⁾. Коли довідали ся про його неудачу, каже літопись, „заклопотали ся посемські городи, був жаль і люта туга, якої ще не бувало на всім Посемью, і в Новгороді сіверськім, і но всій Чернігівській волости: князі в неволі, а дружину поневолено, побито; настало замішанне, як в бурю, по

¹⁾ Іпат. с. 360, 1166 р. ²⁾ Іпат. с. 406. ³⁾ Іпат. с. 435.

містах завірушеннє¹⁾, не тішили тоді кожного його власні справи, але душ своїх вирікали ся, жалкуючи за своїми князями“.

Розвій і розцвіт дружинности, воєвничости, лицарськості і поруч того — розцвіт дружинної лицарської поезії в Сіверщині запечатані невмирущими тонами Слова о полку Ігоревім, що стоїть, очевидно, в певній внутрішній звязі з сіверянськими дружинними кругами і з особливим замилованнем спинаєть ся на воєнних чеснотах сіверянської дружини:

„Мої Куряне, каже в нім Всеволод Святославич, славні вояки: вони під трубами повивані, під шоломами випещені, з кінця списа виготовані; дороги їм відомі, яруги знайомі, в них луки (кожодї хвилі) натягнені, сагайдаки вітворені, шаблі вигострені; вони скачуть як сірі вовки в полі, шукаючи собі чести, а князєви слави²⁾).

„Дрімє в полі Ольгове хоробре гніздо³⁾, далеко залетіло! не на те родило ся воно, аби обиджав його сокл, кречет, ані ти, чорний крuche, поганий Цоловчине!⁴⁾).

„Уже не бачу, каже Святослав Всеволодич, великого війська мого брата Ярослава з чернигівськими боярами, Могутами, Татранами, Шельбирами, Топчаками, Ревугами, Ольберами⁵⁾. Вони бо без щитів, з самими ножами⁶⁾, одним покриком своїм побіджають ворогів, звонячи в прадідівську славу“⁷⁾).

Що до дружинної поезії Сіверщини, то окрім самого Слова, що хоч писане може й не Черниговцем, стоїть в певній внутрішній звязі з чернигівською дружиною, з чернигівськими мотивами⁸⁾, маємо ще й інші звістки про неї. В самім Слові згадуєть ся поетичні утвори Бояна, а може й ще ниньших поетів, де оспівували ся чернигівські князі XI в. — Метислав, Святослав, Олег, Роман Святославич і їх походи. Богатство тих чернигівських тем Бояна, згаданих в Слові, піддає гадку, що й Боян

¹⁾ „Мятянуть ся акы в мотиви, города воставахуть“ — метафорична опись, наче про хвилі підчас бурі. ²⁾ Род. II.

³⁾ Сі слова можуть належати і до князів і до всього війська.

⁴⁾ Род. IV.

⁵⁾ Се, очевидно, імена визначних чернигівських бояр, пор. Олбрия Шерошевча — Іпат. 344, „розбійника Могути“ — Нікон. I. 69, але „могути“ може бути тут і синонім „билі“ — бояре, бо значить теж *δυναστες*, див. Словарь Срезневского sub vocibus.

⁶⁾ Засапожнякъ — ніж за холявою. ⁷⁾ Род. IX.

⁸⁾ Писане підчас князювання в Києві Святослава Всеволодича, воно дає амальгаму мотивів і тонів київських і чернигівських.

міг бути теж поетом особливо близьким до чернігівського двора¹⁾. Фрагменти поезій про чернігівських князів — може бути Боянових таки — про Мстислава, Романа Святославича, бачили ми в Найдавнішій літописі²⁾.

В Київській літописи знову стрічаємо останки історичних записок, писаних безперечно сторонниками чернігівських князів, що своєю тенденцією дуже виразно відрізняють ся від записок київських сторонників³⁾. Можна б думати, що то писав якийсь чернігівський партизан у Києві, і дійсно в одній записці⁴⁾ маємо виразну вказівку, що вона писана була на лівім боці Дніпра („на сей сторонѣ Днѣпра), правдоподібно в самім Чернигові⁵⁾.

Окрім того з Чернігівщини маємо ще дві визначні пам'ятки. Одна — Паломникъ Данила Мниха, правдоподібно Сіверянина з роду, що подорожував в Палестину на поч. XII в.⁶⁾, Друга — анонімне слово на перенесеніє мощей Бориса і Гліба, що має характер політичного поучення князям (воно й надписуєть ся часом словом „о князяхъ“) і висловляє той звичайний ідеал суспільности, щоб менші князі корили ся старшим і взагалі оминали усобиць. Поученнє ілюстроване історією князя Давида Святославича, описаного тут ідеалом княжих і взагалі християнських чеснот; ся подробиця, як і деякі поменші вказують зовсім певно, що маємо тут чернігівський утвір, і то значно пізнійший від часів Давида⁷⁾. Слово се було дуже популярне, переробляло ся

¹⁾ Забелін висловив гадку (Археол. Новѣстія 1894, X), на мою думку дуже правдоподібно, що кінцеву частуну Слова треба читати: рекъ Боянъ и Ходына, і т. я., себто: сказали Боян і Ходина, співці старих часів Ярослава, поети Святослава, улюбленці Олега. Себ відкривало перед нами ще одного поета чернігівських дружинних кругів, а заразом давало виразне свідощтво, що Боян був дійсно чернігівським дружинним поетом.

²⁾ Див. I с. 573, II с. 19—20, 72.

³⁾ Особливо се видно в записках про війну 1146—7 р., нпр. парті на с. 331, 234, 236, 238 Іпат. й ин. ⁴⁾ Іпат. с. 315, 1152 р.

⁵⁾ Недавно ак. Шахматов висловив гадку, що була якась чернігівська літописна компіляція, зладжена при кінці XIII в. і використана в північних володимиро-суздальських копціях — Общ. лѣтоп. своды, гл. IV. Сей здогад одначе досить слабо обставлений і мало правдоподібний.

⁶⁾ Виданнє Норова, (накладом петербурської археографічної комісії) 1864 р. і нове Веневітінова, накладом Палестинського Товариства, Спб., 1885. Про самий твір — статі Веневітінова — в Літописи археограф. комісії т. VII і Журналі мин. нар. проsv. 1883 V і 1887, I. На Сіверщину як на вітчизну автора вказує його порівняннє Йордану з р. Сновию.

⁷⁾ Особливо се виразно вказують слова: „князаше в Чернигове в болшемъ княжснѣи, понеже бо (бѣ) старій братъи своєї“ — очевидно,

потім і розширяло ся, а інтересне як оден з дуже нечисленних церковних творів на суспільно-політичні теми.

Про церковне життє в Чернигівщині знаємо досить мало. Катедра в Чернигові мусіла бути заснована дуже рано, можливо що й за Володимира, як каже Никон. л.¹⁾, у всякім разі за Мстислава мусіла бути (зовсім певні згадки про чернигівських єпископів маємо в останньої чверти XI в.²⁾). Але ся катедра нічим особливим себе не заявляла за всі часи. Перший чернигівський князь Мстислав розпочав будову головної чернигівської сьвятині — катедральної церкви свв. Спаса, докінчену вже по його смерті (церква заховала ся в цілости в тодішніх часах). Сьвятослав і його внук Всеволод поставили патрональні монастирі в Київі, але може скорше з вимог доброго тону, обовязкового для київського князя, ніж з побожности, бо в Чернигові подібних патрональних монастирів так як не знаємо. Тут поставив церкву Бориса і Гліба Давид, церкви Благовіщення і св. Михаїла Сьвятослав Всеволодич.

Князі чернигівські взагалі досить визначали ся своєю побожностю, більш або меньш щирою, не тільки фундували церкви, й у себе в Чернигові, й у Київі, а часто постригали ся і в черці, князі й княгині, чи перед смертю чи за житя. Згадував я вже, що Давид Сьвятославич славив ся своїми християнськими чеснотами; згадане слово малює його вповні сьвятим, прославленим ріжними чудами в момент смерті. Його сестра Предслава і син Сьвятоша постригли ся в черніці в Київі, і Сьвятоша, з іменем Миколи, тут прославив ся як сьвятий (моці його й досі лежать в київських печерах), а заразом звістний як любитель книг, подібно як його дід Сьвятослав свого часу; для нього переказав Теодосій Грек посланне папи Льва В., і в Печерським монастирі лишилася ся по нім його бібліотека³⁾). Сьвятим називаєть ся забитий Княнами Ігор Ольгович, що по своїй неудачі на київським столі постриг ся був теж в черніці. Постриженне перед смертю зрештою

проповідник мав на гадці нинішні чернигівські ж князівства і братию чернигівської династії; на півнішній час вказують генеалогічні пояснення, хто то був Давид. Недавно проф. Голубовский в спеціальній розвідці висловив здогад, що слово виголошене було 1175 р., з нагоди боротьби Сьвятослава Всеволодича з Олегом Сьвятославичем — „Опытъ приуроченія древнерусской проповѣди „Слово о князьях“ къ опредѣленной хронологической датѣ“ — Древности-Труды археогр. ком. москов. археол. общества вып. III. ¹⁾ І с. 65. ²⁾ Іп. с. 145

³⁾ Посланне видано в Чтеніях московських 1848, VII, про бібліотеку Сьвятоші згадує Патерик.

досить практикувало ся чернігівськими князями. Всеволод Ольгович постриг ся перед смертю в Києві, з іменем Кирила, теж і його син Святослав, що прославляється в Київській літописі за свою побожність. Чернігівські синодики згадують іще кількох князів, пострижених перед смертю в черці¹⁾.

Та хоч чернігівська династія визначала ся прихильністю до церкви й чернецтва, але монаше життя, здається, не мало в Чернігівщині особливого розвитку. Цікаво, що й Предслава Святославна і Святослава, задумавши постригти ся, ідуть в Київ, а не лишають ся в яким чернігівським монастирі²⁾. З рештою ми з джерел знаємо тут з сих часів напевно тільки два монастирі — один коло Чернігова, на Болдиних горах, св. Богородиці, звістний з середини XI в., коли тут перебував Антоній печерський (теперішній Блещкий монастир); другий — Бориса і Гліба, очевидно — при тій поставленій Давидом церкві; Чернігівський монастир св. Іллі традиція теж зачисляє до передтатарських часів, і се о стільки правдоподібно, що тутешня церква належить до тих часів; новгородський монастир Спаса зачисляють до XII в. на підставі написи, що мала бути знайдена там в минулім віці, але се, розуміється, дуже непевний доказ, бо написи сеї тепер не маємо, а теперішня будова його далеко пізнішого часу. О скільки християнство слабо було розповсюджено в масах, особливо в більш глухих частинах Сіверщини, свідчать звістки про Вятчів, що були ще поганями in optima forma при кінці XI в. і забили тоді проповідника християнства св. Кукшу.

Що до матеріальної культури Сіверщини, то я тут зазначу тільки, що з її території (головно з самого Чернігова) маємо досить значний запас предметів давнього руського артистичного промислу і побуту, і між ними деякі дуже важні і інтересні з різних поглядів (нпр. срібні роги з Чорної могили, срібна чарка кн. Володимира Давидовича, з його іменем, т. зв. чернігівська гривна — найінтересніший з усіх змівників, які маємо і т. п.), але оглядати їх осібно від загального огляду староруської техніки й

¹⁾ За Всеволода каже оден давній синодик, що я проглядав в копії (див. вище с. 145): великого князя Всеволода ківського въ иноцѣхъ Кирилла, великого князя Георгія, убіеннаго въ Києвъ. Про Святослава — Іпат. с. 457, про інших — Любецький синодик чернігівських князів — Літопись зан. археогр. комиссії т. IX.

²⁾ Про Предславу Святославну не сказано виразно, що вона постригла ся в Києві (Іпат. с. 204), але се виникає власне з того, що літопись записала її смерть без означення місця постриження.

штуки нема по що — вони входять туди як інтегральна частина, тісно вязучи ся з технікою київською. Згадаю ще, що Чернигівщина дає нам найбагатші звістки про велике (княже) господарство XII в. (в історії війни Олеговичів і Давидовичів) — ми познайомимо ся з ними звістками в своїм місці.

Тепер переглянемо визначніші осади й місця Чернигівщини. Перегляд сей буде короткий, бо за браком місцевої літописи ми дуже не багато знаємо про них.

Почнемо від столиці. Чернигів належить до найстарших й найважніших історичних руських міст (кажу — історичних, бо слідів доісторичного життя, скільки знаю, в ній не знайдено). Уже на початку X в. (фрагменти умови Олега) він уважав ся по Києві найважнішим містом тодішньої Руської держави, і для України віставав ся таким аж до татарського погрому¹⁾. Розкопка Чорної могили в Чернигові з її похороном, датованим монетами кінця IX в., дає нам доказ багатого дружинного (може й княжого) життя в Чернигові X в.; але ближші історичні відомости починаємо мати про нього, від коли тут засідають князі з Володимирівної династії. За Мстислава Чернигів став столицею лівобічної Русі, як Київ правобічної. Памяткою по ній лишила ся церква св. Спаса, розпочата ним і введена над землею „як можна було дістати рукою, стоячи на коні“. Рахуючи час засновання, треба уважати її найдавнішою з церков, яку маємо на Русі, взагалі в землях Руської держави, але коли вона була закінчена — не відомо. Вона лишила ся головною святинею Чернигова, його катедрою; тут звичайно ховали чернигівських князів, почавши від самого Мстислава. В осібнім „теремі“ — каплиці церкви св. Спаса положено було тіло кн. Ігоря Ольговича, поважаного як мученика²⁾. Будова церкви заціліла досить добре до нинішніх часів, але внутрішнє мальованнє пропало (слідів мозаїки не видно). Окрім спаської лишили ся ще церкви Бориса і Гліба, Пятниць, Успенська в Єлецькім монастирі і прор. Ілі в Ілїнськім, але всі значно перестроєвані. Поза тим звістні з літописей дві церкви — кам'яна св. Михаїла на княжій дворі, і Благовіщення, обидві збудовані Святославом Всеволодичем³⁾. Про монастирі під містом згадує літопись під 1094 р.

¹⁾ Літературу Чернигова як міста див. в прик. 6.

²⁾ Іпат. с. 283. ³⁾ Іпат. с. 388, 439.

Відомости про саме місто дуже убогі — не йдуть далі таких елементарних відомостей, що по за внутрішнім городом (дѣтинець), де стояла катедра і княжий двір, був „градъ околний“, обгороджений палісадами („острогъ“), пнакше „передгородье“, що мало кількоро воріт — між ними одні від р. Стрижня¹⁾, і т. и.

Сусідній Любеч, славний в X в., як важний центр, а в духовних сферах прославлений як вітчизна Антонія Печерського, в наших джерелах пізнійше не грає ніякої ролі²⁾. В війні 1148 р. його сильно спустошили Мстиславичі, бо тут була тоді „вся жизнь“ чернігівських князів: не знати — чи се треба розуміти про княжі фільварки і господарство, чи взагалі про багату околицю, що несла їм великі доходи (скорше перше). Одначе по сій операції Любеч попав хто зна чи не в категорію „пустих городів“, де сидять „самі псарі та Половці“, як описує околиці Чернигова Святослав Ольгович по тій завязтій війні Мстиславичів і Ольговичів³⁾, але тут є варіант: „Любескъ“, і я не ручив би, що тут мова про Любеч. У всякім разі ся звістка про спустошенне околиць Чернигова і залюдненне їх Половцями інтерна: окрім того ми й на иньших місцях маємо ще згадки про турецьку колонізацію Чернігівщини (так згадуєть ся якесь турецьке коліно: Коуї чернігівські⁴⁾). Правдоподібно, семи турецькими осадниками колонізовано головно полудневе чернігівське пограниччє, побереже Остра і Сейма⁵⁾.

У властивій землі Радимичів найважнішим містом був, правдоподібно, Гомі́й, теп. Гомель. Святослав Ольгович, опановуючи Чернігівську волость (в тіснійшій значінню) сам іде до Чернигова, сина висилає в Гомі́й, а по иньших городах розсилає посадників⁶⁾. Але з рештою ніяких подробиць про се місто не маємо.

Досить визначну ролю грає Стародуб. Очевидно, се була сильна кріпость: як знаємо, тут завзято боронив ся Олег Святославич від Святотолка й Володимира, утікши сюди з Чернигова: блокада тревала цілий місяць. Але окрім того се, видно, була й визначна осада, бо, як ми бачили, в 1160-х рр. вона взяла активну участь в боротьбі між князем Святославом Всеволодичем і новгородським Олегом Святославичем⁷⁾. Правдоподібно, Стародуб

¹⁾ Іпат. с. 141, 315.

²⁾ Про Любеч статя Милорадовича: Любечъ, родина преп. Антонія 1871 (з Чтеній московських). ³⁾ Іпат. с. 343. ⁴⁾ Іпат. с. 431.

⁵⁾ Про сю турецьку колонізацію взагалі див. нияше с. 303 і далі.

⁶⁾ Іпат. с. 358. ⁷⁾ Іпат. с. 360.

був одним з тих другорядних княжих столів Чернігівської землі XII—XIII в., про котрі ми, на жаль, не маємо майже відомостей.

Друга столиця Сіверщини — Новгород, званий сіверським для відрізнєння від інших Новгородів, стає дуже пізно відомим в наших джерелах: він згадується в літописях тільки в середині XII в., хоч уже, по всякій правдоподібності, від 1096 р. все був княжою столицею. Подробиць майже ніяких про нього не маємо¹⁾. Місцева традиція зачисляє до передтатарських часів Успенську церкву, що мала стояти на місці пізнішої катедрі, і св. Николая, та місцевий монастир св. Спаса; але останків з княжих часів в церквах Новгорода взагалі не видно ніде²⁾.

Вшиж на верхній Десні був центром княжої волости в другій половині XII в., як ми бачили, але ближших відомостей про нього не маємо. Здається, чи не заступив його пізніше Трубчевськ, бо його бачимо княжим столом в останній чверті XII в., і се значінне політичного центра він захоче й пізніше (в XIV в.). Сусідній Брянськ, голосний центр пізніше, в XIV віці, в XII віці хоч часто згадується, нічим одначе не визначається.

Курськ, на Посемю, був від давна важним центром: він лежав уже на пограниччю з степом, і через нього йшов важний торговельний шлях: з Києва на північний схід, мабуть в краї середньої Волги³⁾. Що то було чимале місто, свідчить життє Теодосія, що свої молоді часи прожив у Курську, бо його батько був там якимсь княжим урядником в першій пол. XI в.: для нього тут найшли ся учителі „на вся граматикия“. Коли се й перебільшено, то все таки видно, що Нестор уважав Курськ таким містом, де така більша наука була можлива. Княжим столом, як центр Посемя, бачимо його вже при кінці XI в.⁴⁾, і він і пізніше зістаєть ним, з тою різницею, що поруч нього (від 2-ої пол. XII в.) з'являють ся й інші княжі столи на Посемю — Рильськ, Путивль, навіть Вир; в XIII в., (в другій половині його), княжим столом стає й сусідній Глухів. З сих поменьших посемських столів Путивль славний згадками Слова о полку Ігоревім:

„Ярославна рано плаче в Путивлю на заборолі, промовляючи...“

¹⁾ Хляба Іпат. с. 317.

²⁾ Про нього нова стаття (в історичній часті компілятивна) Рєшницького Городь Новгородь Сѣверскій, его прошлое и настоящее — в час. Сборникъ Черниговскаго земства 1898, II.

³⁾ Жит. Теодосія л. 5. ⁴⁾ Іпат. с. 160.

Як видно з синодиків та генеалогій, він і пізнійше (в XII в.) зіставав ся княжим столом. Але всі ці столи в пограничнім краю, що часто підпадав ворожим нападам і половецьким спустошенням, були бідні й не завидні, не виключаючи й самого Курська. Моленне Данила Заточника, сей твір дружинної верстви, заховало нам як ходячий афоризм князівсько-боярських кругів таку максиму: „добре казав князь Ростислав: ліпше мині смерть як курське княженне, так і кождому чоловіку — ліпша смерть, ніж жите в біді“¹⁾. Ізяслав Давидович гіркими словами представив перспективу сидіти князем в Вирі: „братия моя вернетъ ся в свої волости, а мині куди вертати? до Половців не піду, у Вирі голодом гинути не хочу, ліпше мині тут умерти“²⁾. Але в посемській людности небезпечне сусідство з степом розвивало воєвничість і лицарськість, прославлену в наведеній характеристиці Курян Слова о полку Ігоревім.

Вкінці в землі Вятичів в XI—XII в. ми ще не можемо помітити якихось визначніших центрів. Тільки від середини XIII в., коли взагалі державне жите з полудневих частин Чернігівщини уступає на північ і північний схід, виступають тут цілим рядом центри дрібних княжих волостей — Карачев, на вятицькім пограничу, Козельськ, прославлений своєю трагічною долею 1238 р., коли тут люде завзято боронили свого малого князя Василя, і Татари вирізали за те ціле місто, Новосиль і иньші княжі столи, про які будемо говорити пізнійше³⁾.

Початком відокремлення Переяславщини, як я вже сказав, мусимо уважати витворенне на Сіверянській території супроти Чернігова другого важного центра, яким був Переяслав. Знаємо його в сій ролі від початку X в., саме ж відокремленне як довершений факт бачимо доперва за часів Ярослава. Від того часу Переяславщина вже ніколи не могла злучити ся скільки небудь трівко з Чернігівщиною, противно — видно, що обидві землі мали неохоту до такої злуки. Чернігівщина рішучо не хоче стати волостію переяславської династії (Всеволода), Переяславщина, старалочи ся устави у себе якийсь трівкійший лад, вибирає собі

¹⁾ Моленне в вид. Шляпкіна, с. 6—7; в однім варіанті князь зветь ся Ярослав. В літописі подібні слова говорить Андрій Мономахович, але внаслідок їх дещо відмінне (Іпат. с. 218).

²⁾ Іпат. с. 354. ³⁾ В т. III гл. 2.

нишу династію, не чернігівську, а суздальську, й її хоче забезпечити у себе стіл. Головно сею неохотою до злуки й мусимо ми пояснити, що сі дві частини Сіверянської землі ніколи не злучалися, виключивши кілька невдалих проб, як заходи Всеволода і потім Мономаха — взяти собі Чернігівщину, змагання Всеволода Святославича, в XIII віці, аби захопити Переяславщину. Які були глибокі причини тому відокремленню окрім самого лише сформування сильного міського центра — причини етнографічні, культурні, економічні, того не можемо сказати¹⁾.

Відокремлений за Ярослава, що хотів, очевидно, утворити в центрі Руської держави поруч Київа й Чернигова ще третій стіл для свого улюбленця Всеволода, Переяслав займав якийсь час поважне місце, як третій з ряду княжий стіл в землях Руської держави, по Київі й Чернигові, і був особним, самостійним князівством. Се тривало однак тільки до смерті Святослава (1076). Зараз потому, наслідком політичних перемін, Переяслав опинився в досить невигідній позиції — приціпки до котрогось із старших столів. За Всеволода вправді, коли той був захопив Київ і Чернігів, се ще могло менше відчуватись, і короткий час, коли Мономах тримав Чернігів, може не йти в рахунок; але від коли Мономах засів у Київі, Переяслав став фактично якоюсь приціпкою до Київа. Тим часом як сусідня Чернігівщина замкнула ся в особне політичне тіло, під проводом династії Святослава, Переяслав зістає ся просто волостію Київа, де князі часом міняють ся частійше як які тиїни або посадники в котрійсь провінціальному місті.

По тестаменту Мономаха Переяслав має бути передпоком Київа, переходовим місцем для кандидатів на київський стіл — роля ніби почесна, але на практиці дуже невигідна. За часів Мономаха й Мстислава Ярополк бодай досить довго сидів тут в сій ролі „евентуального престолонаслідника“. Але по смерті Мстислава, коли вийшло за те наслідство непорозумінне в Мономаховій династії, сі престолонаслідники почали міняти ся в Переяславі як у кінематоскопі: протягом яких п'ятнадцяти років перемінли ся вони тут сім разів, а деякі сиділи тут по кілька тижнів, а навіть по кілька годин, як пишуть за Всеволода Мстиславича, що він просидів від раня до обіда!

Розумієть ся, така практика не могла ані трошки подобати ся Переяславцям, де громада, як і по иньших українських князів-

¹⁾ Спеціальну літературу Переяславщини див. в прил. 6.

ствах, привикла складати всі клопоти про управу й охорону землі на князя, а Переяславське князівство й спеціально ще вимагало пильного догляду й оборони, супроти вічного неспокою від степовиків. Супроти того Переяславці, подібно як робили й інші землі, постановили знайти собі якусь певну династію й її забезпечити переяславський стіл. Коли виникла боротьба між Мстиславичами і Юриєм, Переяславці постановили тримати ся Юрія. Очевидно, вони при тім надіяли ся, що Київ зістанеть ся в руках Мстиславчів, і таким чином Переяслав був би зовсім відокремлений і забезпечений від ролі прищипки, чи то для Києва, чи для Чернигова. Суздальщина ж безпосередно з Переяславщиною не граничила, і в численній родині Юрія все мусів найти ся для Переяслава осібний князь.

Окрім таких чисто льогічних причин, на вибір Переяславців вплинули, певно, й особисті звязки Юрія з Переяславом, що могли бути дуже давні. Ми знаємо, що Остерський Городок (теп. Остер) належав від давна до Юрія і звав ся инакше Юрїївим городком; можливо, він мав його ще від батька Мономаха, або що найпізнійше — дістав десь за часів Ярополка, коли йшла та боротьба за Переяслав. В таким сусідстві міг він мати здавна певні впливи і звязки з Переяславцями. Коли потім його син Гліб з'явив ся там, правдоподібно висланий батьком з такою місією — позискання сусідніх міст, — насамперед Посеме перейшло до нього, а далі і з Переяслава (де тоді сидів Мстислав Ізяславич) стали приходити до нього відомости, що його там „хочуть“. На початках одначе сей рух між Переяславцями не мусів бути сильний: коли якийсь боярин Жпрослав намовив Гліба йти на Переяслав, „бо його хочуть Переяславці“, й Гліб пішов справді, то переяславські партизани не відважили ся придучити ся до нього, й Мстислав прогнав Гліба¹⁾. Те саме повторило ся на другий рік: знову з Переяслава приходили якісь заклики, й Гліб, „свѣщав ся с Нерейславці“, пішов у друге на Переяслав, але Мстислав знову завчасу вибрав ся з військом, і Переяславці знову змикнутили: „Гліб був з малим військом і сказав: піддурили мене Переяславці та не відважаючи ся стати до битви, пустив ся тікати“²⁾.

Се мабуть і було причиною такої нерішучости Переяславців, що Гліб не мав відповідних сил, „баше вь малѣ“. Бачимо тут туж саму політику, що й у Киян: „коли будеш мати досить сили, то й по твоїй стороні станемо“. Коли рік пізнійше прийшов на

¹⁾ Іпат. с. 253 (1147). ²⁾ Іпат. с. 225.

місце Гліба сам Юрій, з дуже значними силами, то Переяславці вже не вагали ся. Можливо навіть бути якийсь порозуміння у Юрія з Переяславцями заздалегідь, бо в своїм поході він попростував відразу до них, очевидно — числячи на їх прихильність, і потім в переговорах з Ізяславом згожував ся вирішити ся Київа з тим, аби Переяслав віддано одному з його синів; але Ізяслав не пристав на се. Цікаво, що при тим і переяславський єпископ намовляв Ізяслава зробити сю уступку стриеви, але Ізяслав не згодив ся. Та в рішучій битві під Переяславом Переяславці перейшли до Юрія: „бысть лествъ въ Переяславцехъ“, сказали: „Юрій — то наш князь, то свій, ми його й з далека шукали“¹⁾, та й побігли до Юрія; побачивши се, полки Ізяслава й Ростислава збентежили ся й пустили ся тікати. Таким чином виступ Переяславців рішив справу на користь їх вибранника — Юрія, що сам по собі не мав відваги й надії на успіх і всякими способами оминав війни з Ізяславом, але той його змусив до битви²⁾.

Почавши від сього часу Переяславщина зістаєть ся переважно в володінню династії Юрія. Володіння се, правда, не було ані постійне й безперервне, ані міцне і певне. Діло в тим, що династія Юрія все зіставала ся чужою для української політики й українських князів, її участь в українських справах все була епізодичною і супроти тутешніх політичних сил переважно все мала вираховано-шкідливі цілі, так що не могла тішити ся загальною симпатією. При тим Суздальські землі були відрізані від Переяслава значним простором, а сама Переяславська земля була надто слаба, аби місцеві князі могли утримати ся власними силами супроти більших ворогів. Все се поясняє нам ті перерви в володінню Юриєвичів, що звістні нам у наших джерелах, а почасти нам і незвістні, бо з останньою чвертею XII в. наші відомости про Переяславщину й її князів стають незвичайно бідні.

Так відомо вже нам, що коли Ізяслав в останнє подолів Юрія, він прогнав і його сина Гліба з Переяслава та посадив свого сина Мстислава, що просидів тут коло трох років. По сій перерві Гліб вернув ся назад до Переяслава й просидів тут до 1169 р., воли його вислав брат Андрій до Київа. В Переяславі Гліб на своє місце посадив тоді малого ще свого сина Володимира (було йому тільки дванадцять літ³⁾), і той зістав ся тут до своєї смерти (1187). Таке довге правління батька й сина, серед

¹⁾ „Гюрги нашъ князь и свой, того было нашъ искати и далече“
Іпат. с. 267. ²⁾ Див. вище с. 160—1. ³⁾ Іпат. с. 379.

завірюх української політики, особливо правління того малого Володимира, котрого батько слідом умер в Києві і не міг бути помічним си́ну, ми мусимо головню толкувати привязаннем самої землі до сеї княжої родини. Дійсно, про Гліба зістала ся в літописи добра пам'ять¹⁾, а про Володимира, з поводу його передчасної смерти, літопись²⁾ пише: „плакали по нїм усі Переяславці, бо він любив дружину, а золота не збирав, майна не жалував, але роздавав дружині; був з нього князь добрий, сильний в битвах, визначав ся великою мужністю, і за ним Україна дуже жалувала (много постана)“.

По смерти Володимира є перерва в наших відомостях про Переяслав. Аж у 1190-х рр. бачимо тут суздальського княжича Ярослава Мстиславича, Володимирового стрічного брата; можливо, що він сів тут безпосередню по Володимирі³⁾. Є ще й друга можливість, або навіть і правдоподібність — що він з'явив ся у Переяславі з ініціативи самих Переяславців, бо належав до противників шефа суздальської династії — Всеволода, і з його руки ледво чи би дістав Переяслав, — хіба якось перепросив ся. В кождім разі одначе Переяслав за життя Ярослава стояв у повній залежності від Всеволода, як видно з звісток 1197—1198 рр. Всеволод іменує сюди єпископа, а на другий рік з сином Константином ходив походом на Половців на Дін. Похід сей міг бути зроблений тільки в інтересі Переяславщини, значить Всеволод уважав її як би за свою волость.

Дійсно, по смерти Ярослава Переяславці звернули ся по князя до Всеволода. Їх послы прибули до Всеволода в Переяслав північний (Заліський), де він тоді перебував, і Всеволод дав їм князем свого сина Ярослава. „Переяславці ж узавши свого князя Ярослава від св. Спаса (правдоподібно, в церкві св. Спаса відбула ся якась церемонія благословення Ярослава на князівство, чи що), пішли з великою радістю, хвалячи Бога і св. Богородицю й св. Михаїла (патрона переяславського), що дав їм князя, якого собі бажали“, як оповідає про се своїм урядовим стилем Суздальська

¹⁾ Іпат. с. 384. ²⁾ Іпат. с. 439.

³⁾ В 70-их рр. бачимо його в В. Новгороді, потім він зникає і аж під 1199 р. читаємо про смерть його в Переяславі — Лавр. 394. Правда, Татищев каже, що перед тим Всеволод випросив Переяслав від Рюрика (!) і посадив тут сина Константина, аж потім сів там сей Ярослав і слідом умер, але ся звістка, прийнята автором новішої монографії про Переяславську землю д. Ляскоронським — с. 434, правдоподібно викомбінована з звістки про похід Всеволода на Половців і не має значіння.

літопись¹⁾. Скільки дійсно було в тім щирого бажання Переяславців, трудно сказати, але з огляду, що таким чином Переяславщина запевняла собі поміч найсильнішої тоді династії, з другого боку сим способом забезпечала на далі свою політичну окремішність, — нема нічого неможливого в тім, що така комбінація їм досить подобала ся, і підозрівати щирість їх посольства до Всеволода не маємо особливої причини.

Почавши від сього часу і аж до упадку Переяславського князівства — підчас татарської руїни, ним все розпоряджають ся суздальські князі, і Суздальська літопись по prostu зве Переяславщину „отчиною“ суздальських князів²⁾. Правда, від часу до часу, в залежності від політичних завірушень на Україні, бували в сій залежності Переяслава від суздальських князів певні перерви. Так 1207 р. вигнав з Переяслава того Ярослава Всеволодовича Всеволод чернігівський, причепивши ся до його кандидатури на галицький стіл, і посадив тут свого сина, а сього знов вигнав Рюрик і посадив тут свого сина Володимира³⁾. Але се тривало не довго, і Переяслав скоро вернув ся знову до суздальської династії: 1212 р. туди післав тодішній шеф сеї династії Юрій Всеволодович свого брата Володимира. Володимира сього одначе взяли в неволю Половці, напавши на Переяславщину й побивши в битві. Здасть ся, що по тім нещастю Переяслав знову висовгнув ся з рук Суздальської династії; вище я висловив здогад, що сей опорожнений стіл могли дістати Ольговичі, в потіху за страчену Київщину⁴⁾. Але потім він вертає назад в розпорядженне суздальських князів: 1227 р. кн. Юрій посилає сюди свого братанича Всеволода Константиновича, потім брата Святослава (1228)⁵⁾. Завдяки тільки сій залежності Переяслава від суздальських князів і знаємо де що про нього в XIII в. — сі убогі відомости заховала для нас Суздальська літопись, тим часом як Галицько-волинська літопись мовчить про нього зовсім. В сім факті відбило ся виїмкове політичне становище Переяслава поміж українськими землями: з них він оден вирізняв ся з їх політичної родини і щоб забезпечити ся від двох українських династій — Мстиславичів і Ольговичів, між землями котрих лежав, потягнув до нового — східнього політичного центра, увійшов у сферу його політики.

¹⁾ Лавр. с. 395. ²⁾ Лавр. під 1213 р. ³⁾ Лавр. с. 406—7.

⁴⁾ Див. вище с. 235. ⁵⁾ Лавр. 416, 427, 429.

Се була політика самої переяславської громади, як ми бачили, що зазначила її досить виразно, як на наші скупі взагалі в таких справах відомости. Заразом сею політикою й вичерпується все те, що можемо сказати про політичну діяльність переяславської громади.

Се була „вища політика“ Переяславиців. Але в їх життю була політика ще далеко більш важна, що була питанням життя і смерті — се відносини до степу. Ні для якої з земель давньої Руської держави ці відносини не мали такого незвичайного, есенціонального значіння, як тут. Се зовсім природно поясняється територіальними винами Переяславщини.

Її границі на заході й півночі ми знаємо. Від Київщини її граничив Дніпро, тільки в околицях Києва київська границя, здається, переходила трошки на лівий бік (як більш або менш гіпотетичну границю можна брати тут р. Карань). Від Чернігівщини граничило поріччя Остра і Сейму. Як ми вже бачили, територія р. Сейму була спірною між Чернігівщиною й Переяславиною, і особливо в другій чверті XII в. дуже вагала ся між сими двома землями, але зістала ся в кінці при Чернігові, хоч судячи по відношенням місцевої людности до князів, вона скорше тягнула до Переяслава: як і Переяслав, Посемє тримається династії Юрія, а бити ся з Ольговичами показує охоту¹⁾. На північній заході крайнім пунктом, що тягнув до Переяслава, був Остерський городок, на устю Остра в Десну, на лівім боці його; в першій половині XII в. його видучено в особну волость для Юрія, але вона злучила ся знову з Переяславиною, через те що й Переяславщина перейшла в ті самі руки — династії Юрія²⁾.

Таким чином Переяславщина з двох боків, зі заходу і півночі, операла ся на краї хоч не завсіди приятні, але бодай культурні, безпечні. Але властиво тільки її північно-західній кут був безпечний (нпр. як би потягнути лінію від Рильська на устє Супоя або навіть і Трубежа). Полудневий край її границі з Київщиною і східній край границі з Чернігівщиною виходили в передстепові краї, і вся решта її території по за тим північно-східнім кутом —

¹⁾ Іпат. 250, див. вище с. 236; але Вир тоді не хотів піддати ся Юрїю.

²⁾ На малі Переяславщини в недавній монографії д. Ляскоронського (1 вид.) також і Вир, чи недоглядом, чи свідомо, зачислено до Переяславщини; на се нема ніякого поводу: Вир належав до Чернігівщини, як і все Посемє — див. Іпат. с. 346, 348.

се було небезпечне, неспокійне степове пограниччє, де треба було все виглядати кочового ворога.

Ми бачили вже, яка нетрівка, бо виставлена на періодичні знищення, була кольтонізація київського Поросєя — району між Стугною й Росєю. З другого боку бачили ми, в яких неспокійних, прикрих обставинах жила околиця Курєська. Се відразу позволить нам з'орієнтувати ся і в кольтонізаційних обставинах Переяславщини. Землі по Супою й Трубежу лежали в одній лінії з Поросєм, але о стільки в гірших обставинах, що їх не прикривало ніщо зі сходу, як Переяславщина Київщину, і на півночи вони не мали таких безпечних своїх закутків, як київське Молісе, куди людність могла відступати й пересиджувати лихоліте. Тільки землі по Остру, між Остром та Дніпром та по верхів'ям Трубежа, Удаю та Ромна, багаті багнами і лісами могли бодай до певної міри хоронити свою людність від степових нападів; решта ж Переяславщини мусіла мати тоді, як має й тепер, переважно степовий характер, з лісами і гаями, тільки на берегах рік, в мокрих балках і ярах. Тим поясняєть ся, що в періоди особливого розярення степової бурі Переяславщина редукувала ся до дуже малих розмірів території, де ще держала ся якась осіла кольтонізація.

Ми бачили, що при кінці X в., за Володимира більшість Переяславщини уважала ся страченою під печенізьким натиском. Хоч сказано там про будову кріпостей по р. Сулі, але заразом ставлено їх по Десні, Трубежу і Остру, так що посульські кріпости або мали служити якимись сторожевими пунктами, або тут мова йде про верхню Сулу, що мада боронити лінії Остра і Десни від полудневого сходу. Очевидна бо річ, що як би середнє та нижнє Посуле не було ослаблене, було добре залюднене й укріплене, то само по собі могло б виставати на оборону, й не було б по що укріпляти берегів Трубежа чи Десни. Оповіданнє про заснованнє Переяслава за Володимира зовсім підтверджує таке розуміннє, даючи добру ілюстрацію до тодішніх кольтонізаційних обставин: Печеніги собі маршерують „отъ Сулы“, наче на тій Сулі й не чуто тих кріпостей, а Володимир „поиде противу имъ“, і стрів їх раптом на Трубежі, „на броді, де тепер Переяслав“! Очевидно, останки руської кольтонізації тільки й брєніли ще тут, між Трубежом, Дніпром та Остром.

Коди знищено Печенізьку орду, й Русь почала здобувати назад етрачені кольтонізаційні терени, кольтонізація Переяславщини теж була відреставрована до певної міри. Про її розміри можемо судити з звісток з кінця XI і на початку XII в. (перед новою кольтоні-

зацією погранича, що не могла скорше розвинути ся як від 1103 р.). Бачимо з них, що та реставрована кольонізація опанувала була що найменше побереже Сули (Ромен, Снятин, Горошин, Воїн)¹⁾, а в дійсности, правдоподібно, і перейшла її. Результати сеї кольонізації були одначе страчені, коли розпочали ся в останній чверті XI в. половецькі напади, що особливої інтензивности дійшли в 1090-х роках. Половці тоді неустанно нищили осади між Сулою й Трубежом, часто з'являючи ся і в околицях самого Переяслава, а Тугор-хан раз протримав Переяслав півтора місяця в блокаді!²⁾. Як тоді виглядала Переяславщина, дає нам зрозуміти коротенька записка Мономаха про сі роки: „сидів я в Переяславі три літа й три зими, з своєю дружиною, і багато набідувалп ся ми і від війни (з Половцями) і від голоду (очевидно — наслідком половецьких спустошень“³⁾). Сю останню подробицю переяславського життя дуже добре доповнює образок, що мав Мономах намалювати перед зібраними князями 1103 р.: „жалуєте ви коней для оранки, а того не подумаете, як селянин почне орати, а наїде Половчин, забє „смерда“ стрілою, кобилу його візьме, заїде на його оселю, забєре жінку й дітей, і все майно, а тік запалить, — то коня його ви жалуєте, а самого чому не жалуєте?“⁴⁾. Розуміть ся, при таких обставинах життя Переяславщина мусіла знову дуже сильно спустіти, як і полуднева Київщина.

Кольонізація розвиваеть ся на ново з початками агресивної боротьби з Половцями. Під час походу 1111 р. бачимо вже, що на Голтві руське військо почуває себе безпечно — „стали на ріці Голті й тут зачекали воів“, і тільки за Ворсклою починала ся небезпечність — „дійшли Ворьскла“, тут цілували хрест (була хрестопоклонна неділя) і положили всю свою надію на хрест, з многими слізмами. З пізнійших звісток бачимо, що руська кольонізація дійшла побережа Ворскли на полудню — тут згадуєть ся Лтава, на Ворсклі⁵⁾, як звичайно думають — теп. Полтава, в усякім разі важно, що се було місто на Ворсклі. На полудневім заході бачимо город Донець, як звичайно приймають теп. Донецьке городище на р. Удах, притоку Сіверянського Донця, недалеко теп. Харкова, хоч

¹⁾ Іпат. 143, Лавр. 239—241. Городища по Удах і Донцю вичислені в московській Книзі большого чертежа, що сягає XVI в. — вид. Спаского с. 31—33. З літератури крім загальнійших праць про степ і передстелові краї ще Данилевичь Донецкое и Хоротеваское городища, Харків 1902, Донецкое городище п г. Донець — Археологическая лѣтопись Ю. Рос. 1904.

²⁾ Іпат. с. 161. ³⁾ Лавр. с. 240 (належить до р. 1094—6), ⁴⁾ Іпат. с. 183 і 191. ⁵⁾ Іпат. 387 (під 1174 р.).

і не знаємо, о скільки він тісно був злучений з пограничною кольонізацією. По Донцю і Удам бачимо, що правда, цілу систему укріплень — городищ, але поки що не маємо повного права уважати її останками укріплень з сих саме часів.

Деякі поетичні згадки з другої пол. XII в. вказують одначе далі на Посулу як на властиве переяславське пограниччє. „Кончак знищив Сулу“ (снесе Сулу) каже поетичний уривок в Галицько-волинській літописі¹⁾; „по Роси й по Сулі поділили городи“ каже про Половців (може про Кончака і Гзу) Слово о полку Ігоревім²⁾. Сї натяки трудно інакше зрозуміти, як про пограниччє переяславське: область Сули була таким же пограниччєм Переяславщини, як пограниччє Роси — Київщини, а з першого з них довідуємось, що в останній чверті XII в. погранична (посульська) кольонізація коли не знищена, то знову сильно ослаблена була серед нових інтензивних половецьких нападів.

Взагалі, взявши статистично той матеріал, який маємо, ніяка з українських земель так часто не підпадала половецьким нападам, як Переяславщина, — хоч, треба сказати, відомости про тутешні половецькі напади не визначають ся докладністю, досить припадкові, і в дійсности пропорція ся мусіла бути ще прикрийша для Переяславщини. При тїм ніде половецькі напади не опановували так цілого майже терену землі як тут; тільки кутик між Остроєм і Дніпром був безпечніший, з рештою ж ціла Переяславщина була виставлена на турецькі спустошення.

Супроти такої небезпечности й періодичних спустошень Переяславщини треба було брати ся на різні способи. І так князі старали ся всякими способами здобувати нових насельників землі з поза її границь, нпр. осажували невільників приведених з різних земель. Знаємо, що Мстислав з Ярославом, забравши багато невільників у Польщі, поділили їх між собою і ужили їх для реставровання пограничної кольонізації (літопись каже тільки про Ярослава, що він осадив свою пайку по Роси, але того самого треба дорозумівати ся і про Мстислава³⁾). Про кн. Ярополка довідуємо ся, що забравши підчас походу на Минщину людей з м. Друцька, він вивів їх відти і поставив їм місто Желни (вар. Желди), як думають звичайно — теп. Жовнин, на нижній Сулі⁴⁾). Особливо ж важну роль в тїм значінню мали турецькі осадники виведені з степів.

Так по погромі орди Торків частину їх осаджено і в Пере-

¹⁾ Іпат. с. 480. ²⁾ Родд. X. ³⁾ Іпат. с. 105. ⁴⁾ Іпат. с. 203, Лавр. с. 276.

яславщині, де вони згадують ся 1080 р.¹⁾ Потім нові партії Торків і Печенігів приведено з походів 1103 р. („заяша Печенѣги и Торьки с вежами“²⁾), а правдоподібно — й 1111 р. з власної охоти прийшли ватаги їх по невдалім повстанню на Половцїв в 1116 р. На другий рік маємо звістку про прихід Біловежцїв³⁾. Правда, сі турецькі кольоністи давали чимало й клопотів — от як те повстаннє їх 1080 р., потім під 1121 р. маємо записку, що Мономах „прогнав Берендичів із Руси, а Торки й Печеніги самі втікли“⁴⁾ — очевидно було знову якесь повстаннє. Але з другого боку, вони постачали і добрих воєнків, і будь що будь — служили до зміцнення й забезпечення границі як кольоністи, привычасні до небезпечного, неспокійного жита. З рештою відомости наші про їх кольонізацію в Переяславщині дуже бідні. Назва села Каратулів (Бел. і М. Каратулі) під Переяславом, між двома лініями тутешніх оборонних валів, показують, що тут були також осаджені Чорні Клобуки (Каратулі теж що Каракалпаки, чорні шапки, в староруським перекладі Чорні Клобуки). З подій 1150 р. довідуємо ся, що десь на Дніпровім побережю Переяславщини сиділи Турпії⁵⁾, правдоподібно — також турецьке коліно, як і Коуї, Берендичі і т. и. В одній літописній звістці бачимо осаді переяславських Торків коло Баруча й Бронькняжа⁶⁾, але місця сих городків невідомі напевно⁷⁾. На верхівю Остра бачимо Біду Вежу — засновану правдоподібно згаданими в літописи виходнями з донської Білої Вежі, але сі виходні, правдоподібно не були Турки, а Словяне. Здасть ся, що десь в тій же околиці була друга кольонія того ж імени (Бѣлая вежа старая⁸⁾). В сусідстві Донця бачимо величвне Ховарське городище, що вказує на иньшу подібну кольонію⁹⁾, і ф. и.

Можна здогадувати ся, що в будованню пограничних замків переяславські князі також бачили оден з способів оборони. Знаємо се про Володимира, що він будував таку оборонну лінію по Сулі, а з усякою правдоподібністю мусимо такі заходи припускати й для півнійших часів, хоч би по аналогії з Київською землею. Дійсно, почавши від XVI—XVIII в. відомі нам численні городища, що тоді стояли порожні, значить, були останками міст і замків дав-

¹⁾ Заратиша ся Торки переяславщини на Русь — Іпат. с. 143.

²⁾ Іпат. с. 184. ³⁾ Іпат. під рокамш. ⁴⁾ Іпат. с. 205.

⁵⁾ Іпат. с. 277. ⁶⁾ Лавр. с. 280.

⁷⁾ Недавно не без правдоподібности аргументував А. Стороженко за Баряшівкою на Трубежі (Очерки с. 48), але крім подібности імени годі за сль шось сказати. ⁸⁾ Іпат. с. 264.

⁹⁾ Филаретъ Описание Харьков. епархіи I с. 295—6.

війших. Вони стоять по р. Ворсклі, Пелу, Сулі, Удаю, Удам, Донцю і закривають Переяславщину від полудня й полудневого сходу, та дійсно в часті можуть бути останками оборонних ліній XI—XII в.¹⁾ Звістні нам тут і вали — подвійний вал коло Переяслава, довгий вал на правім березі Сули, від Лубен до Дніпра, другий подібний на кількадесять кілометрів довгий вал над Дніпром, більше менше від устя Тясмина (на правім боці) через Сулу майже до р. Золотоноші, поменьші останки валів над р. Ромном, і т. н.²⁾

З другого боку переяславські князі заходили ся коло самих Половців, то задобрюючи їх, то боронячи ся, то пробуючи застрашити їх агресивною війною. Між переяславськими князями знаходимо найбільших спеціалістів у половецьких справах, як Мономах, Ярополк, Володимир Глібович. Мономах, бувши переяславським князем, дав ініціативу й провід у найбільшій агресивній війні з Турками, яку знає давня Русь. Очевидно, він при тім мусів головно виходити з спеціальних інтересів своєї волости.

Скільки приходилось в подібних обставинах клопотати ся з Половцями Мономаху й иньшим переяславським князям дав він зрозуміти своєю автобіографією. „Усіх угод (тут розуміють ся й дипломатичні з'їзди з Половцями) з половецькими князями, каже він, уложив я девятнадцять, за часів батька і по нїм³⁾ і передавав багато худоби та своїх портів (одіжи й тканини); в неволі пустив вивзначнійших половецьких князів ось скільки: двох братів Шаруканів, з рода Багубарса три, Овчини чотири, а всіх иньших важнійших князів сто; а що Біг дав живими в мої руки Кокуся з сином, Аклана Бурчевича, таревського князя Авгулуя, й молодих князів п'ятнадцять, то їх я привів живими, постинав і покидав у річку Славлій; тоді їх побито зо двіста ліпших невільників...“⁴⁾

Син Мономаха Ярополк уславив ся також війнами з Половцями, хоч тоді вже вони були приборкані попередньою боротьбою. На ново розвивають ся половецькі напади в останній чверті XII в.

¹⁾ Про городища в поріччю Сули спеціальна праця В. Ляскоронського: Городища, кургани и длинные (железные) валы, находящиеся въ бассейнѣ р. Сулы, Труды XI з'їзда, т. I. На підставі ріжних спостережень він зачисляє до княжих часів отєї городища на Сулі: Недригайлів, Константиїв, Ромен, Глиньськ, Сінча, Світяз, Лубни, Лукомле, Оржиця, Горошин, Бурижка, Жовнин, на Удаю: Варва, Срібне, Красний Колядин, Біла Вежа (с. 432). Про городища иньших басейнів в його князі про Переяславщину с. 111 і далі, про поріччє Донця див. вище с. 346.

²⁾ Див. цитовану працю Ляскоронського с. 456—7.

³⁾ Рахунок сей уриваєть ся, здаєть ся, на р. 1002. ⁴⁾ Лавр. с. 242.

і тоді здобуває собі славу на сім полі Володимир Глібович. На жаль, ми досить мало маємо відомостей про Переяславщину в сих часів: вона мала тоді зовсім другорядне політичне значіння і все більше виходила за обрій української політики. Але тих кілька подробиць, які дають нам наші джерела, вистають для характеристики цього князя й його ролі в сій новій половецькій бурі. Бачимо, що „руські князі вважають його спеціалістом в половецькій війні, висилають його з передовим полком, і Володимир дуже пильнує сеї своєї прерогативи¹⁾. Він бере участь у всіх колективних руських походах на Половців; Половці мають особливий респект перед ним, а на Русі має він славу великого лицаря: „бо він був муж добрий, відважний і сильний в бою, і на всяке добре діло готовий“. Особливож популярний він у своїй землі, бо се князь-дружинник, князь воевничий, а його печальність для своєї землі підчеркнуло Слово о полку Ігоревім коротенькою апострофою:

в Римах крик під шаблями половецькими,
а Володимир у ранах — туга та жаль Глібовому сину²⁾.

Як бачимо, ціла Переяславщина була властиво тільки пограничною маркою, оборонною границею руської колонізації з степом. Ся її роля була причиною, що до неї в наших джерелах було в перше приложене славне пізнійше імя „України“. Оповідуючи про смерть Володимира Глібовича, київська літопись каже, що по нім „плакали всі Переяславці“, та піднісши його чесноти, додає, що за ним дуже жалувала Україна: „о немже Украина много постана“³⁾. Почавши від сеї апострофи ми кілька разів стрічаємо

¹⁾ В поході 1184 р. Святослав вислав з своїми полками славного лицаря з чернігівської династії — Ігоря Святославича, а Рюрик Володимира Глібовича; між ними вийшла суперечка, бо Ігор не дав Володимирові „їздити напереді полкомъ своимъ“, а той уважав се своїм правом: „князи бо русци дали бяхуть (йому) напередъ їздити в Руской земли“. Володимир нагнався і замість походу на Половців пограбував чернігівські городи (Іпат. с. 425) — вчинок дуже характеристичний для такого лицаря; ся звістка пробували змінити поправками (Татищев III, 253, Арцибашев 1427), але се безпотрібно. В другім поході тогож року Володимир їде з передовим полком разом з иншими „положшими князями“, „Половци же уарвіше Володимиръ полкъ крѣпко идущъ на нихъ, и побѣгоша гонимы гнѣвомъ Божиимъ“ (Іпат. 427). Пор. новий похід — Іпат. с. 429, де знову бачимо на переді Володимира, і 1187 р.: Володимир „испроси ся у Святослава и во Рюрика їздити напереді с Черныиъ Клобукомъ; Святославу же не любо бияшетъ пустати Володимира напередъ передъ сыны своими, но Рюрикъ и инши вси улюбиха, зане бѣ мужъ бодръ и дерзокъ и крѣпокъ на рати, всегда бо тося ся на добра дѣла“. — Іпат. с. 439. ²⁾ Родд. IX.

³⁾ Іпат. с. 439.

в київській і галицькій літописи се слово в значінню погранича¹⁾, але історичними обставинами воно локалізувало ся на тім же пограниччю, де ми його стрічаємо перше. В наведених текстах воно значить, очевидно, Переяславщину, або цілу або її полудневу пограниччю; скорше перше — воно тоді дає парафразовану, стилістичну паралелю до згаданого перед тим плачу Переяславців. В сій ролі погранича з степом, воєнної марки Переяславщина й сусідня полуднева Київщина зістали ся й на далі чотири-пять століть, і се було причиною локалізації сеї назви в сих землях. А знов ті історичні обставини, що се пограниччю зробили огнищем пізнішого українського руху, осередком, де сконцентрувало ся все, чим жила Україна-Русь XVII—XVIII в. і першої половини XIX в., були причиною, що імя України пізнійше стало другим іменем властивої, полудневої Русі. А *potiori fit denominatio* — і та наддніпрянська Україна від тих часів дійсно все переважала — часами матеріально, часами морально в загальній еволюції українсько-руських земель і їх житя.

Тепер треба сказати де що про визначніші місця Переяславщини. Столиця — Переяслав, Переяславль в старих пам'ятках, як я вже згадував, відомий нам від початку X в., коли він належав до найвизначніших осад Руської держави, резиденції дружини і „світлих та великих князів“ — київських підручників. Не вважаючи на те, літопись оповідає, що Переяслав поставив Володимир, і навіть подає легенду на пояснення того, звідки узяло ся його імя.

Се народній переказ, що заховав ся до тепер, в зміненій формі, в оповіданню про сильного Микиту Кожемяку. Літописець оповідає, що Печеніги, напали на Переяславщину, але Володимир перестрів їх на броді через р. Трубез, де тепер стоїть Переяслав. Так стояли вони на двох берегах річки, й ніхто не важив ся

¹⁾ Під 1189 р. в оповіданню про похід Ростислава Берладничича на Галичину сказано, що він приїхав „ко украинѣ галицькой, без ближших пояснень: правдоподобно, що тут треба розуміти галицьке Пониззє (подолянське), судячи по тому, що від нього зачав свій похід його батько 1159 р. Під 1213 і 1282 р. назва „Украина“ приложена до галицького Забужа (на лівім боці Буга) — до пограниччя з Польщею. Нарешті під 1268 „Ляхове Украинянь“ — на тім же забужськім пограниччю; сі Україняне перестерегають Холмлян про напад польського війська, і можливо, що тут треба розуміти Русинів Польського князівства, себ то Ляхів по політичній, а не етнографічній приналежності. В усіх отсих текстах отже „украина“ значить пограниччю, чи руської, чи иньшої землі.

перший пустити ся через річку. Вкінці „князь печенізький“ запропонував Володимирі зробити поєдинок: „пусти ти свого чоловіка, а я свого, нехай борять ся: коли твій чоловік ударить моїм, не будемо три роки нападати на вас, коли наш чоловік ударить вашим, будемо три роки воювати“ (грабити). Володимир прочувши про се, післав по табору „бирича“, викликаючи такого, що схотів би боротися з Печенігом, але не знайшло ся нікого, й Володимир дуже затужив. Аж нарешті прийшов старий чоловік і оповів князю: „княже, я маю дома меньшого сина: сам я з чотирма синами вийшов (у похід), а він дома; ним від малечку не ударив (не поборов) ніхто; раз я сварив на нього, а він мняв шкіру, і розгнівав ся на мене й роздер шкіру руками: Володимир зараз післав по того меньшого сина, і той прийшов, але перше просив випробувати, чи може стати до поєдинку з Печеніжином: казав привести великого, сильного вола й роздразнити. Припекли вола горячим залізом і пустили, а хлопець ухопив вола за бік і видер йому мясо зі шкірою, кільки рука вхопила. І сказав Володимир: „можеш бороти ся з Печеніжином“. Другого дня прийшли знову Печеніги на брід і почали кликати: „чи ще не маєте чоловіка? а наш тут!“ Володимир ще в ночі казав хлопцеві взяти на себе зброю, і вийшов він на Печеніжина. Той був великий дуже і страшний, і як вийшов против нього Володимирів чоловік, Печеніжин розсміяв ся, бо той був середній тілом. Розмірили місце між обома військами і пустили їх. Вхопили ся міцно, і удуєив хлопець Печеніжина рукою до смерти, — вдарив ним о землю, і скрикнула з радости Русь, а Печеніги втікли. Утішений Володимир зробив того хлопця і його батька „великими мужама“, а на тім броду поставив „город“ і назвав його на памятку Переяславом, „зане перея славу отрокъ ть“. Се оповідання треба, мабуть, розуміти як памятку, що Володимир на ново укріпив Переяслав, відновив тут замок („город“), в звязку з тою системою замків по Трубежу, Сулі і т. и., а саме об'ясненне назви тою побідою хлопця — очевидно тільки етимологічний міт; наросток ль (Переяславль) вказує, що імя виведене від імени особи (як Преслав або Предслав, Предслава)¹).

Не згадано в літописях — коли, але можна сказати напевно, що за тогож Володимира Переяслав здобув важне церковне значінне: в нїм засновано катедру, але не просто єпископську, а митрополітальну, як і в Кїві. Причину такого відзначення для Перея-

¹) Пор. Бережков в Чтеніях кїів. іст. тов. II с. 88. Болгарську Преславу літопись наша зве Переяславцем (Іпат. с. 42).

слава досить трудно зрозуміти, але сам факт не підлягає сумніву¹⁾. В останнє митрополитом зветь ся переяславський еп. Єфрем, з кінця XI в., славний між місцевими єпископами. Пізніше сей титул митрополита виходить зовсім з уживання. Окрім титула переяславська катедра мала важне значінне й тим, що до неї належала також Смоленська земля, доки не утворено для неї осібної катедри, за Ростислава Мстиславича.

Про саме місто не багато знаємо. Воно лежало в вилах між Трубежом і Альтою й мало міцну позицію: від полудня й полудневого сходу — від степу його боронили дві лінії валів і ровів — перша милою від міста, друга півтори милі від першої. (Сі вали звістні нам від XI в., а можуть бути й значно старші²⁾). Як я вгадував вище, маємо між ними валами сліди осель осаджених для оборони міста „переяславських Торків“.

Город мав кам'яні стіни, збудовані при кінці XI в. агаданим уже переяславським митрополитом Єфремом, що взагалі займає виїмкове місце серед інших єпископів своїм будівництвом. В мурах було три брами — ворота Княжі, Єпископлі, Кузнечі (Ковальські). Єпископська брама, мабуть, мала своє ім'я від сьогож Єфрема, бо знаємо, що він поставив на воротах, мабуть сих таки, церкву св. Федора³⁾. Він же докінчив будову церкви св. Михайла, правдоподібно, названу по імені кн. Всеволода-Михайла і ним розпочату, і при ній „велику пристрою“⁴⁾; поставив церкву св. Андрія, вибудовав „строенье банное камено“ — публичню лазню, на звір Царгорода, де сей Єфрем довгий час жив, і де такі публичні лазні були звичайною приналежністю церкви⁵⁾, і взагалі „украси городъ Переяславльський здани церковными и прочими здани“.

Та „велика“ церква св. Михайла, посвящена 1000 р. і украшена всякою красою“ завдяки Єфремови, від тоді стає головною церквою Переяслава, а св. Михайл — патроном Переяславщини⁶⁾. Перед нею вгадуєть ся в Переяславі мурована церква св. Хреста,

¹⁾ Іпат с. 146, Лавр. 202, Житіє Феодосія л. 9, див. також т. I с. 461—2 де пояснено, що переяславські митрополити, правдоподібно, від початку були титулярними. Див. іще в т. III гл. 3.

²⁾ Іпат. с. 158—9, 265. Про сі вали див. у Максимовича I. с. II с. 340—1, Стороженка Очерки с. 40—1. ³⁾ Іпат. 146, 214, 266.

⁴⁾ В Лавр. (с. 202): „докончавъ церковь святаго Михайла“; в Іпат. (с. 146): „иже ю есть создалъ велику суцю, и пристрою в ней велику створи, и украсивъ ю всякою красою, церковными съсуды“. ⁵⁾ Див. про се у Голубінского Ист. рус. ц. I с. 566. Се „банное строение“ на початку XIX в. досить інтригувало тодішніх дослідників давньої Русі й викликало маленьку літературу. ⁶⁾ Іпат. с. 266, 268, Лавр. с. 395.

збудована ніби 1008 р., але ся дата є тільки в Никон. літ.¹⁾. Але ся славна церква св. Михаїла мусїла бути збудована лихо, бо вже 1124 р. упала її баня, підчас малого землетрусу. Її відбудовано потім, але підчас татарської руйни зруйновано „церковъ архангела Михаїла скруши“, і від сеї головної переяславської сьвятинї досї не викрито ані слїду²⁾. Взагалї від давнього Переяслава зістали ся тільки фундаменти невеликої одноабсидної церкви в теперішній церкві Успенія — мабуть від тої церкви „святоѣ Богородицѣ“, що поставив Мономах 1098 р. на княжїм дворї³⁾. Окрім того знаємо ще в Переяславі монастир св. Івана, де 1146 р. посажено було „в поруб“ нещасливого Ігоря Сьвятославича⁴⁾.

Під городом — замком було „предъгородіє“, як звичайно⁵⁾. За Трубежом був княжий Красний двір і княжий же, очевидно, „звьіринецъ“⁶⁾. На устю Трубежа в Дніпро були показали ся в 1860-х рр. останки мурованої церкви — тут уміщують звичайно місто Усте, звістне нам з XI в.⁷⁾. Десь в близькім сусїдстві стояв город Глїбів, побудований правдоподїбно Глїбом Юриєвичом, а зруйнований звісним Ігорем, котрому літописець вкладає в уста з тої причини гіркі жалї підчас його неволї у Половцїв: „пригадав я свої грїхи перед Богом, що я багато убийства й кровопролитя вчинив в християнській землі — не пожалував християн, взявши на щит город Глїбів коло Переяслава, тоді багато прийняли злого неповинні християне, коли розлучали батька від дітей, брата від брата, жінок від чоловіків, чоловіків рубали, жінок знечешували“⁸⁾.

Над р. Альгою (Льта, Љтиця, Ольта), на місці, де мав бути забитий кн. Борис, була поставлена церква з монастирем, що й звав ся Альтєський (Лєтьч) й істнував тут уже в серединї XI в.⁹⁾; потім Мономах „потщаньємъ многимъ“, поставив в нїм камяну „прекрасну“ церкву Бориса і Глїба, „идеже святого Бориса кровь прольяна бытъ“, і в сїм монастирі, котрий дуже любив, приходило ся йому умерти¹⁰⁾. Одначе місце сього монастиря нам не ві-

¹⁾ І с. 69. ²⁾ Про дрібні нахідки старини коло неї у Стороженка І. с. с. 60.

³⁾ Іпат. с. 179, про останки церкви — реферат Лашкарьова в К. Старинї 1889, I, передрукований в його Очерках: „Останки древняго храма въ г. Переяславѣ“. Малї розміри сих фундаментів — $10 \times 7,5$ метрів не позволяють ані гадати, аби се могли бути останки „великої“ церкви св. Михаїла, — як то робить д. Ляскоронский ор. с. 2 с. 130, хибно при тім покликуючися на Лашкарьова. ⁴⁾ Іпат. с. 233. ⁵⁾ Іпат. с. 306.

⁶⁾ Іпат. с. 267, 265. ⁷⁾ Іпат. с. 161, про нього див. у Максимовича II с. 354. ⁸⁾ Іпат. с. 433—4.

⁹⁾ Іпат. с. 131. ¹⁰⁾ Іпат. с. 205, Лавр. с. 280.

домо на певне, і вже в XVII в. місцева традиція на сій точці дуже вагала ся. Так в другій пол. XVII в. місце смерти Бориса, клали над Альтою за пів милі від Переяслава; там тоді проєктували межигорські монахи монастир, але був поставлений хрест, і від тоді традиція про убиство Бориса на сім місці загально прийняла ся (в середині XIX в. побудовано там муровану церкву Бориса і Гліба, з процесіями і відпустами в намять Бориса). Але недавно опубліковано судовий акт з 1629 р., де згадуєть ся на ґрунтах пізнішого м. Баришполя окоп або вал „Полукнязьський, въ которомъ и церковь спустошоная на крве, где княжати руского именовъ Бориса Володимеровича забито, змурованая и до сего часу стоить“¹⁾. Ся згадка про муровану „спустошену“ церкву, що стояла тут сама, серед поля, дійсно досить сильно промовляє за сею другою традицією; є звістка, що при будові нинішньої церкви Бориса і Гліба в Баришполі дійсно були знайдені якісь фундаменти²⁾.

Завдяки високому поважанню св. Бориса і Гліба, ся „Летська біжниця“, як її зве літопєсь, дуже поважала ся. На свѣято Бориса і Гліба був тут якийсь відпуст³⁾. Підчас половецького нападу на околиці Переяслава 1154 р. спалено сю церкву⁴⁾, але вона, правдоподібно, була тоді відновлена, хоч, що правда, від того часу нічого про неї не чуємо.

З иньших місць Переяславщини треба згадати Остерський городок (теп. Старогородка, на лівім боці Остра, на його устю в Дніпро). Першу згадку маємо про нього 1098 р., коли Мономах, збудував тут замок. Потім він належав до Мономахового сина Юрія і звав ся тому Юриєвим городком або городцем. В середині XII в. підчас боротьби Юрія за Київ і Переяслав він здобуває досить важне значінне, служачи пристановищем Юрью і його синам на

¹⁾ Н. Стороженка Къ исторіи м. Борисполя — К. Старина 1897, III с. 514, потім в збірнику: Очерки Переяславской старины (тут автор залишив свій хибний здогад, чи згаданій в акті 1629 р. „дворецъ“ був останком Мономахового двора, против котрого я застеріг ся в першій виданню сеї книги, бо під сим „двірцем“ треба розуміти фільварок, поставлений на сих ґрунтах Жолкєвским).

²⁾ В згаданій статі Стороженка — Очерки с. 28—9. ³⁾ Лавр. с. 318.

⁴⁾ Оповідаччи про се, Лавр. (326) каже, тільки про „Летськую божицю святою мученику“, Іпат. 328 — Летськую божицю и святою мученика Бориса и Гліба, а кодекси Хлебн. і Погод. мають іще по тому: „храм“, так що тут церква Бориса і Гліба відрізняєть ся від „Летської біжниці“; але правдоподібно, що се пізніша дописка з огляду на те, що влізло сюди. Нікон. (I. 201) ампліфікує се далі, й тут з'являють ся уже: „и монастырь Рожество пречистыя Богородици и монастырь свя-

Україні підчас сеї боротьби. Аби позбавити Юрія сього приставища, його ворог Ізяслав з своїми союзниками 1152 р. знищили сей город: людей з нього розвели, а місто спалили; згоріла й церква св. Михаїла, що стояла тут, кам'яна, але з деревляним верхом¹⁾. Потім городок сей відбудував Всеволод суздальський, очевидно — щоб мати собі тут, як і його батьво, операційний пункт на Україні²⁾; але він не грав уже потім такої ролі³⁾.

Від нього одного тільки й зістала ся в давній Переяславщині якась визначнійша пам'ятка — руїни тієї церкви св. Михаїла, спаленої 1152 р. Вона була, мабуть, відновлена Всеволодом, але пізніше спустіла знову; в люстрації Остерського замку 1552 р. читаємо: „на старомъ городище около церкви стародавнее мурованое опустелое“. Тепер від неї зістала ся алтарна частина з значними останками фресків; гора, обсовуючись, потягнула з собою полудневу стіну; від західньої й північної зістали ся фундаменти. Церковка була маленька⁴⁾, з одною абсидою. Верхні частини абсиди мають сліди пізніших реставровань. Се т. зв. тепер „Юриєва біжниця“⁵⁾.

Про інші міста Переяславщини маємо переважно самі голі ймення (про посемські городи не кажу — про них була мова при Чернигівщині). Переважна більшість переяславських городів мала, певно, значінне лише оборонних замків, виставлених з огляду на небезпечні обставини землі і звичайно більш нічим себе не заявила. Можна згадати з них Римів, чи Рими, прославлені своєю трагічною обороною по нещасливим поході Ігоря Святославича⁶⁾. Синець на Сулі може бути одним городом з Синельцем, митрополитим го-

тыхъ мученикъ Бориса и Глѣба, и монастырь святаго Савы, и Летскую божницу“. Ампліфікації сі дуже підозрілі, тим більше, що всіх тих монастирів ми ніде більш не стрічаємо. ¹⁾ Іпат. с. 308. ²⁾ Лавр. с. 391.

³⁾ Остерський городок згадується вперше під таким іменем 1141 р.: „поняма Всеволодъ городы Гюргевѣ, кони і т. и. (Іпат. с. 221), і слідом (1142 р.) між тими городами, що ними Всеволод Ольгович наділяв своїх свояків, бачимо „Городечъ Гюрговъ“ (Іпат. с. 223 — се одно місто, а не два, як читав редактор Іпат. л., бо тоді кожний свояк дістав по два городи, і Юрій одержав сей городок і Рогачів). Оповідання ж про події 1150—2 р. (Іпат. с. 276—7, 306 і 308) не полишає ніякого сумніву, що сей Юрій Городок чи Городець — то Городок чи Городець Остерський (Вострський або Острський — Іпат. с. 279 і 289). Нарешті Лавр. під 1195 р. просто зве його отчиною Всеволода Юриєвича (с. 391). Се теперішній Остер чи властиво с. Старогородка під Острою, на протязі (переяславським) боці Остра і його треба відрізняти від Городка під Київом (Городка Песочного — див. вище с. 261). ⁴⁾ 9 × 8,4 м.

⁵⁾ Про її останки — стаття Константиновича в К. Старині 1896. XI.

⁶⁾ Іпат. с. 436, Слово о полку Іг. ІХ. Інтересні подробиці про

родом, де по словам пізнішої компіляції митр. Никита мав замкнуту до в'язниці „злого еретика Дмитра“¹⁾.

Княжих другорядних столів в землі не було: в маленькій і завжди zagrożеній Переяславщині не було чим ділитися. Переживали тільки князі з Юриєвої родини в Городку підчас тої евної війни за київський стіл, та Посеме мало своїх князів, але воно належало більше до Чернигівщини.

Останками культурного життя сих часів Переяславщина також досить убога. Про останки церкви я вже сказав; з находок нічого невичайного з її території досі не маємо, а й того звичайного не багато. Се може бути по части випадковим, а по части може толкуватись і неспокійними обставинами тутешнього життя.

В духовій спадщині давньої Русі де що зв'язане з Переяславщиною. На певно се можна сказати про писання Мономаха: його автобіографія і лист до Олега писані тоді, як він сидів у Переяславі. Окрім того анонімне життє Бориса і Гліба зв'язуєть ся з звістним черцем Яковом, що був пострижеником того Летського монастиря, та життє і чуда св. Миколая з тим славним митрополитом Бфремом, але й те й се — тільки гіпотези²⁾.

Подібно як у Чернигівщині, й тут, у полудневих Сіверян неспокійне пограничне життє, вічні битви з степовиками дуже сприяли витворенню лицарської поезії. Ми дійсно маємо деякі останки її, але не в виді автентичних уривків чи цілих творів, як від чернигівської поезії, а тільки книжні перекази. Так, уже легенда зв'язана з початком Переяслава, була таким епосом на тлі боротьби з степом: руський молодик побиває печенізького велетня й тим виратовує край від печенізького спустошення. Спільність деяких мотивів виже сю сучасну легенду про боротьбу Микити Кожемяка з зьмієм, підняту теж для оборони землі: літописний молодик теж кожемяка з ремесла (тільки в переказі Никонівської літ. він зветь ся „нїкїй усмошвець“³⁾). Хто у кого перейняв тут сї мотиви, чи літописне оповідання про боротьбу з Печеніжиною від казки про боротьбу з зьмієм, чи навпаки, не важно: завжди зістаєть ся сей епічний переказ про руського молодика й печенізького велетня.

будову міських стін, даних літописцем при оповіданню про оборону Римова, навів я в т. I с. 322. ¹⁾ Никон. I с. 152.

²⁾ Ак. Шахматов, дошукуючи ся слідів місцевих літописей, старав ся довести й істнованє переяславської літописної збірки, доведеної до поч. XIII в. (Исслѣдованія о Радзивильскої или Кенигсбергскої лѣтописи, 1902, с. 75 і далі). ³⁾ I с. 64.

Аналогічне, але відмінне оповідання, знаходимо ми в Никонівській компіляції, приладжене до подій з середини XII в. Під час князювання Мстиславича Ізяславича в Переяславі, при кінці 1140-х рр., був тут „богатыр“ Демян Куденевич (може бути, се призвище треба звязати з Кудновим, селом під Переяславом). Коли Гліб Юриевич пішов на Переяслав, закликаний Переяславцями, Мстислав поспішив ся до Демяна, кличучи до бою. Демян зібрав ся лише з своїм чурою („слугою своимъ“) Тарасом і п'ятьма молодими своїми отроками, бо напад був несподіваний, і всі поровходили ся. З ними нападає він на військо Гліба, багатьох побиває й переляканий Гліб каже, що він прийшов не битись, а миритись, та забираєть ся назад, а Демян вертаєть ся до Переяслава і „многу честь прія“ від Мстислава. Тогож року Гліб знову приходить, уже з Половцями; несподівано підійшов він під Переяслав вночі, попалив передміє й обступив місто; в місті зчинило ся „многo смущеніє и плачъ“. Несподівано захоплений, Демян Куденевич виїхав на Половців сам оден, без всякої броні (не имѣя ничтоже одѣянія доспѣшняго на себѣ). Богато ворогів побив він, але й його устрілили Половці, й він, знемігши ся, вернув ся до міста, тимчасом як настрашені його богатырством вороги кинули ся тікати. Князь Мстислав поспішив ся до нього, обіцюючи йому дарунки й уряди, але він вже доходив, і сказав князю: „жарність людська! хто вже мертвий, тому вже не треба ані дарунків, ані урядів тлінних“. Сказавши се, він умер, і був по нїм великий плач у місті¹⁾.

Нізнїйша редакція, очевидно, значно змінила початковий кольорит оповідання, давши йому християнську закраску, може і з Ізяславом звязала його силомиць²⁾, але що до автентичности основи сього оповідання, як старого переяславського переказу, нема що бути певним. Ми маємо тут другий останок колись багатого переяславського епоса, старого руського богатырського епоса.

¹⁾ I с. 178.

²⁾ Пригадаймо, що як раз родина Юрія була популярною династією в Переяславщині, і в боротьбі Ізяслава з нею Переяславці стояли по її стороні.

VI.

Волинь і Побуже.

Західня частина української території справедливо може нарікати на кривду від нашої старої археографії. Волпнею й Галичиною наші літописи, взагалі наші джерела XI—XII в. дуже мало інтересують ся й дають про них дуже мало звісток аж до останньої чверти XII в., коли галицькі та волинські події стали інтересувати ширші політичні круги східньої України. Тому й наші відомости про сі землі, про їх жите й обставини для X—XII в. далеко біднійші ніж про землі подніпрянські, де концентрували ся політичні інтереси київських кругів XI—XII в. Про Угорську-ж Русь наші пам'ятки мовчать зовсім, і тільки з угорських джерел дещо, небогато можемо ми про неї довідати ся.

Поставивши знак запитання над Хорватами нашої літописи¹⁾, ми тим самим виключили питання, який був етнографічний підклад сих земель; правда, й ті, що приймали існування хорватського племені, тільки різними карколомними елжукубраціями могли визначити для них якусь територію, так що се питання однаково не можна було розв'язати. На Побужу літопись містить Дулібів; ми можемо вповні сьому вірити, тільки питання — чи ціле Побуже від Бужська до Дорогичина тут розуміти, чи може тільки верхне? На се питання тепер ще не можемо відповісти²⁾. Не ясне становище також Лучська і взагалі поріччя верхнього Стира — чи належало воно до дулібського племені, чи ні (так само і поріччя Горини). Поріччя Припети треба признати Дреговичам. Але що до заходу, то зовсім не знаємо, яке племя сиділо на верхнім Дністрі,

¹⁾ Див. т. I с. 184—7, також резюме мого реферату в XXXI т. Записок Н. тов. ім. Ш. ²⁾ Див. т. I с. 184.

в порічку Сяна, на карпатських згірях — як далеко сягали сюди Дуліби, і чи ріжнила ся від них етнографічно дальша українсьбо-руська колонізація, котрої збиті маси мусіли сягати Тиси, Вн-слова й Вепра).

Перша відомість про політичне житє сих країв — се та звістка Масуді про державу Валінана. Я говорив на своїм місці, що її можна з деякою правдоподібністю прикладати до Волини²⁾. Приймавши її, мали-б ми, десь у IX в., якусь більшу політичну організацію на Волини; Масуді каже: „сьому племени (Валінана) підлягали иньші словянські племена, бо у нього був король, і сього короля слухали всі иньші королі³⁾). Центром її був би дулібський Волинь на Бугу, а основою дулібська територія.

Се — тільки можливість. Але город Волинь дійсно був політичним осередком, се знаємо незалежно від звістки Масуді. На се вказує імя Волинян, що заступило стару племінну назву Дулібів, і назва Волини для країни, що задержала її й досі. Се своє значінне Волинь мусів мати не пізнійше як в першій половині X, або в IX віці. Виходить се з того, що з кінцем X чи початком XI в. місце Волиня заступив сусідній новозбудований Володимир, як урядовий центр, а окрім того бачимо на початках XI в. ще не-урядовий термін „Червенських городів“⁴⁾, що обіймав коли не цілу територію, яка давнійше тягнула до Волиня, то бодай її забужську частину, і мусів витворити ся перед появою Володимира, а по ослабленню значіння Волиня. Отже і се відсуває період розвитку значіння Волиня назад, в IX—X в. З сього всього стає найбільш правдоподібним, що часи того центрального значіння Волиня треба класти на IX або найпізнійше на сам початок X в.⁵⁾ Сі часи гегемонії Волиня одначе мусіли бути не надто короткі, коли Волинь встиг надати своє імя цілому краю, і воно так міцно з ним звязало ся. Звичайно на се треба довшого часу.

Дуже правдоподібно, що й назва Бужан з'явила ся від міста Бужська, не від р. Буга, як думає літопись, отже

¹⁾ Див. т. I с. 187 і далі. ²⁾ Див. т. I с. 182 і 337.

³⁾ Гаркави Ізвѣстія мусульм. писателей с. 135—6 і 137.

⁴⁾ „И грады Червеньскыя зая“. „Заяста грады Червеньскыя опять“. — Іпат. с. 101 і 105.

⁵⁾ Против сього можна-б піднести, що літопись, говорячи про участь Дулібів у поході Олега, ає їх сим іменем, не Волинянами (Іпат. с. 17), але такої докладности від нашої літописи, де вона говорить про давні події, ніяк не можна вимагати.

що й він, як Волинь, був колись політичним центром та надав племені, чи його частині своє ім'я. Це об'ясненнє о стільки правдоподібнїше від літописного поясненнє, що дуже добре толкує, чому ім'я Дулібів було заступлене сею новою назвою. Комбїнуючи це об'ясненнє з словами літописи, виходило-б, що своє центральне значіннє Бужськ мав перед Волиннєм, і що як Волинь, так і Бужськ були центрами для цілої дулібської території: вона каже, що Дуліби пізнїйше звали ся Бужанами, а ще пізнїйше Волинянами („Дуліби же живяху по Бугу кде нынѣ Воляняне“, „Бужане, аань сѣдять по Бугу, послѣ же Воляняне“). Виходило-б в того, що найстаршим політичним центром Дулібів був Бужськ і від нього вони назвали ся Бужанами; потім се значіннє перейняв Волинь і надав своє ім'я; ще пізнїйше забужська країна стала звати ся Червенськими городами; знов же особний центр бачимо в поріччю Стира — Луцьк. Але відомости нашої літописи з перед кількох віків загалом не так докладні, аби можна було тут зовсім на них поклати ся. В дійсности Волинь і Бужськ могли істнувати разом, поруч себе, та бути тільки частинними центрами — оден для середнього, другий для верхнього Побужа, а не обіймати цілої території Дулібів, чи Волини в пізнїйшій значінню.

Що до Луцька, то судячи по „Лучанах“ (*Λευζάνων*) Константина Порфирородного, він уже в 1-ій пол. X в. мав значіннє політичного центра для полуднево-західної Волини, по пізнїйшій термінології.

І так бачимо в поріччю Буга й Стира кілька політичних центрів, котрих значіннє сягає IX в., а може ще й дальше назад (коли дійсно Бужськ був старшим центром як Волинь). Не ясним зістає ся тільки круг політичного впливу, значіннє їх. Певно тільки що Луцьк був центром частинним, а Володимир загальним. Але чи Волинь та Бужськ були загальними чи частинними центрами, се не ясно. З огляду на загальний процес політичної еволюції наших земель, я-б скорше уважав всіх їх центрами частинними; лише коли б з повним довірєм приймати звістку Масуді, то треба уважати Волинь загальним центром Дулібів і навіть деяких иньших сусідніх племен.

Не яским зістає ся, чи в круг впливів сих старих побузьких центрів входило і середнє Побужє — пізнїйша берестейсько-дорогичинська земля, і так само не ясно ще цікавіше питаннє — чи до тих побузьких центрів тягнула Русь підкарпатська, Русь Дністра й Сяну, — чи вона мала свої самостійні, рівнозначні політичні центри, нїм була прилучена до володимирського стола?

Оден старий центр ми там знаємо з літописи — се Перемишль. Оповідючи за прилученне до Київської держави західніх українських земель за Володимира, літопись на чолі їх вичисляє Перемишль і Червень, „и ины города“. Хоч сама звістка про се, як я доводив вище, досить баламутна¹⁾, але погляд літописи, що Перемишль був такий же визначний центр ще з перед часів Володимира, як і Червень, через се не тратить значіння. Се позволяло-б нам поставити здогад, що Перемишль і був старим політичним центром Карпатської Руси. Але з другого боку є в літописи наче б натяк на те, що ся Карпатська Русь тягнула в X в. до Червня. Оповідючи про похід Болеслава, в поміч Сьвятополку, літопись каже, що він забрав при тім „грады Червѣнскыя“, а потім Ярослав з Мстиславом „заяста грады Червѣнскыя опять“²⁾. Хоч те що ми знаємо про заходи Ярослава коло привернення назад забраних Поляками земель, докладнійше вказує тільки на Забуже, але звичайно приймають, що переходило при тім з рук до руки не тільки Забуже, але й Підкарпатська Русь, і сею боротьбою XI в. за Русь Забузьку та Підкарпатську можемо тільки й пояснити собі, як у літописця з'явив ся погляд про боротьбу за неї між Русю й Польщею в X в. Приймавши се, ми повинні-б розуміти в „Червенських городах“ літописця й карпатські краї, себто — що вони належали до Червня колись — по прийнятій нами вище схемі — десь в X в. Такого погляду тримають ся дійсно декотрі учені, й його не можна признати зовсім неможливим, хоч з другого боку нема в тім і певности, з огляду на істнуванне тут осібною центра (Перемишля) і на дуже малу докладність нашої літописи, де вона розповідає про сю західну україну Руси.

В кождім разі в X віці, перед прилученням сих земель до держави св. Володимира ми бачимо на території пізнійшої Волини й Галичини уже цілий ряд більш або менш давніх політичних центрів, — хоч відносини їх між собою і лишають ся для нас досить неясними. Зібрали ся вони в одну політичну цілість напевно тоді³⁾, як Володимир посадив одного з своїх синів — Бориса в Володимирі; очевидно, він віддав йому при тім всі землі на захід від Деревської землі, де сидів його нинішій син — Сьвя-

¹⁾ Дяв. т. I с. 433 і далі. ²⁾ Іпат. с. 101 і 105.

³⁾ Могло то бути й раніше, але напевно можемо казати тільки про сей момент.

тослав¹⁾. Потім Бориса переведено в Ростов, а в Володимирі сів иньший Володимирович — Всеволод²⁾.

Як довго тривало існування цього політичного тіла, не знаємо, бо не відомо, ані коли віддано Володимир Борисови, ані коли скінчило ся тут князювання Всеволода. Як я вже згадував³⁾, Всеволод по всякій імовірности мусів загинути серед заходів Святиполка коло збирання батьківських земель. У всякім разі під час боротьби Святиполка з Ярославом Всеволода вже на Волини не було, бо за нього нічого не чуємо, і його волость мусіла належати до Святиполка, і в тій боротьбі переходить з рук до рук разом з Києвом. При тім Забуже, правдоподібно — разом з Галичиною („грады Червѣнскыя“) 1018 р. відірвано від Русь, й прилучено до Польщі, і назад привернув їх Ярослав уже в 1030-х рр.

Галичину, як можна здогадувати ся, згодом знову відлучено, для Володимировича Ростислава⁴⁾, тим часом як Волинь по смерті Ярослава дістав Ігор Ярославич. Але в сім відділенні Галичина пробула на сей раз дуже не довго: десь уже в 1160-х рр. і Волинь і Галичину забирає собі Ізяслав київський. В звязку з долею Кііва Волинь і Галичина потім разом переходять з рук до рук в 1070-х рр. — від Ізяслава до Всеволода, потім до Олега Святославича і знову до Ізяслава (є натяк на пробу Болеслава Сьміливого відірвати собі знову щось із галицько-волинських земель⁵⁾, але ніщо не вказує, аби він дійсно осягнув тут якісь здобутки, бодай значнійші). Потім, по смерті Ізяслава Волинь з Галичиною (і ще з Турово-пинською землею) відокремляють ся в осібне князівство в руках Ізяславового сина Ярополка. Але й Ярополкове князівство не мало в собі нічого певного. Він дістав від Всеволода Волинь з Галичиною як свою отчину, бо його батько тримав сі землі; але були отчичі, котрих права на сі землі, не передавлені не вважаючи на всякі давности, мали першество перед Ярополковими: на галицькі волости претендували сини Ростислава Володимирича, а на Волинь Ігоревич Давид. Не мрячи ся з володіннєм Ярополка, вони заходили ся відібрати свої отчини. Бачимо з звісток літописи, що Ростиславичі наставали на Ярополка, Давид на Всеволода, чинили війни і напади і всякими

¹⁾ Несторове Чтеніє о погубленіи Бориса і Глѣба, вид. Срезневского с. 9. ²⁾ Пат. с. 83. ³⁾ Див. вище с. 8.

⁴⁾ Мало б се стати ся в такім разі десь між 1052 — роком смерті Володимиря Ярославича і 1054 — роком смерті Ярослава.

⁵⁾ Див. вище с. 63.

способами докучали. Аби задоволити їх, Всеволод відділює від Волини Погорину й дає Давиду, а Ростиславичам віддає галицькі волости. Ярополк не годився на ці компроміси, пересварився був за них із Всеволодом і вибрався походом на Ростиславичів, мабуть щоб взяти собі Галичину назад. Та під час цього походу, як думали — з наслідня Ростиславичів Ярополка забито (1087 р.). Ростиславичі задержали в своїх руках Галичину, а Волинь перейшла тепер в руки Давида Ігоровича, однак без Погорини і Берестейської волости, що взяв собі Всеволод¹⁾. Таким чином перша боротьба давніх отчичів з узурпаторами закінчилася на їх користь.

Розпорядження, пороблені в галицько-волинських землях Всеволодом і затверджені на Любецькій з'їзді, мали чимале значіння, бо зроблений ним поділ галицько-волинських земель продержався досить довго: прилучені до Київщини волинські волости зісталися при ній до половини XII в., як Берестейщина, і навіть ще довше — як Погорина; ся в ролі осібної київської волости пережила середні століття XII в. і тільки при кінці його злучила ся на ново з Волинню — з Луцьким князівством²⁾. Ще довше продержалося відокремлення галицьких волостей від волинських — аж до кінця династії Ростиславичів, до останніх років XII в., отже більш як століття.

Але перше ніж сей Всеволодів поділ галицько-волинських земель остоявся, йому прийшлося витримати ще одну пертурбацію, ще одну боротьбу старих отчичів з династикою Ізяслава. Се т. зв. волинська війна 1097—1100 р.; вона була описана вже вище³⁾, і тут вистане тільки її пригадати. Давид боровся, що Ростиславичі схочуть відібрати від нього Волинь; супроти того він зблизився з Святтополком і підбив його на Василька Ростиславича, пригадавши, що й він, Святтополк, має в своїх руках волинські волости — Погорину і Берестейщину, отже як Василько забере Волинь, то відбере й від Святтополка ці волинські волости. Святтополк віддав в руки Давида Василька, що був у нього в гостях, і Давид, осліпивши й увязнивши Василька, поспробував забрати його волость, але се йому не удалося. Політичні обставини уложили ся так, що Давид опинився жертвеним козлом цілої своєї справи, і Святтополк дістав від князів поручення укарати Давида. Се розбудило в Святтополку охоту привернути собі „волости батька свого й брата“ — волинські й галицькі. З того виникає

¹⁾ Див. вище с. 77. ²⁾ Див. вище с. 258—9. ³⁾ Див. с. 95—7

волинська війна, а потім дипломатичні пересправи, котрим Свѣтополк хотів забрати собі Галичину або й Волинь, не встигнув їх здобути оружно.

Галицькі Ростиславичі остояли ся і супроти війни і супроти дипломатії. Давид не устоявся: стратив Волинь, вона перейшла знову в лінію Ізяслава — до Свѣтополка, тимчасом як Галичина далі протягом цілого столітя зістаєть ся замкненим політичним тілом. Волинь зістаєть ся ще довший час в ролі сателіта Київщини і в залежности від її долі переходить з рук до рук.

За життя Свѣтополка (не знати, коли саме) Волинь дістав його син Ярослав, і після того як сього Ярослава поминено київським столом по смерті Свѣтополка, заносило ся на відокремленне й Волини в замкнену отчину, в лінії Ізяславичів. Але Ярослав агинув, завівши ся з Мономахом (1123 р.), Волинь знову переходить в ролю київської приціпки і кілька разів переходить з рук до рук. Тут сиділи в початку оден по однім два Мономаховичі — Роман¹⁾ і Андрій²⁾, потім Мстиславич Ізяслав³⁾, потім Всеволодич Свѣтослав (з чернігівської лінії, син київського князя⁴⁾. Аж 1146 р. Волинь в останне переходить в руки старшої лінії Мономаховичів — Ізяслава Мстиславича і зістаєть ся в її руках на все⁵⁾.

Але й Ізяслав дістав Волинь тільки як додаток до Київля і уважав її такою. Всі його змагання звернені на київський стіл, і Волинь служить для нього тільки резервою. Здобувши в останне Київ, передає він Волинь своєму брату Свѣтополку з початку тільки до завідання, „бжюсти“⁶⁾, пізнійше може більш дефінітивно, але все таки мабуть не без резерви. Свѣтополк одначе скоро вмер, й Ізяслав дає Волинь свому другому сину Ярославу⁷⁾, зіставляючи для старшого сина Мстислава Переяслав у теперішности і перспективу Київля в будучности. Аж сей момент можна уважати початком відокремлення волинських волостей. Володимирський стіл вправді переходить слідом до Мстислава, бо він стратив Перея-

¹⁾ Дуже коротко, вмер 1109 р. ²⁾ До року 1135.

³⁾ В роках 1135—1141. ⁴⁾ В роках 1141—6.

⁵⁾ Щогодні в своїм каталогу князів (Исѣдованія IV с. XXXIX) прийняв друге князюванне Ізяслава на Волини від 1149 р., але певно, що Ізяслав узяв собі Волинську землю вже в 1146 р. Так приймають, більш або менш рішучо, й обидва історики Волинської землі: Андріяшев (с. 123) й Іванов (с. 134). Андріяшев припускає, що з руки Ізяслава до 1148 р. сидів тут його молодший брат Володимир.

⁶⁾ Іпат. с. 285. ⁷⁾ Іпат. с. 322.

славщину, а при тім як і його батько, теж хотів би мати Володимир тільки в резерві, головною своєю метою кладе Київ. Але йому не удалось задержати ся в Кїві хоч би так як: його батькови: його київське князівство було зовсім ефемеричне, і відокремленне Волини довершуєть ся з уступленнем Мстислава з Київа. Хоч з ролею волинського князя він не мирив ся і умер серед боротьби за Київ, — як потім і його син не може задоволити ся ролею волинського князя, але звязь з Київом була розірвана і Волинь в значній мірі замкнула ся в собі.

Зразом вона подїлюєть ся на дві часті: на Володимирське князівство родини Мстислава, і Луцьке князівство родини його брата Ярослава. З другого боку — волинські князі здобувають назад волости відлучені від Волини в XI в. Так, в середині XII в. вернула ся назад Берестейська волость, прилучена тепер до володимирського стола¹⁾, а в третій чверті XII в. прилучено до Луцької волости Погорину.

Умова Мстислава Ізяславича з братом Ярославом, що Володимир зістанеть ся у Мстиславівій родині на далі, й Ярослав не буде мати претензій до сеї волости²⁾, була сповнена Ярославом і заповідала поділ Волини на володимирську і луцьку волость, навіть без всякого слїду неподільности землі (який ми бачили нпр. в Чернігівській землі, де князі переходили по старшинству з волости на волость). Володимирська і Луцька волость мали зіставати ся кожда в осїбній династї, без переходів з меньшого на старший стїд. Розмноженне-ж обох лїній відкривало перспективу повного роздроблення волинських земель.

Володимирську волость Мстислав подїлив між своїми синами на четверо: старший син Роман дістав Володимир, другий, Всеволод — Белз, третій, Святослав — Червень, четвертий, Володимир — Бересте³⁾. З них одначе Володимир і Святослав незабаром поумирали⁴⁾. По одній звістці Бересте віддано було иньшій

¹⁾ Ще 1153 р. бачимо Берестейську волость відокремлену від Волини в руках Володимира Андрїевича (Іпат. с. 321). З другого боку коли в 2157 р. засїв в Турові Юрій, Бересте мусїло вже вийти зі звязі з Туровом і злучити ся з Володимирською волостю. В руках володимирського князя бачимо її в р. 1166 — Іпат. с. 365. ²⁾ Іпат. с. 382.

³⁾ Літопись називає його „меньшим“ (брать ему меньший ...миръ очевидно Владимир — Іпат. с. 383). Я думаю, що тут, як і нище Іпат. с. 464 — про Ізяслава Ярославича, „меньший“ треба розуміти як „наймолодший“.

⁴⁾ Рїк смерті Святослава невідстий, але по 1171 р. він не згадуєть ся; Володимир умер 1171 р.

лінії — сину Ярополка Ізяславича, Васильку¹⁾, але вкінці воно в кождім разі вернуло ся до Володимирської волости²⁾, так що Мстиславова волость зійшла ся до двох князівств — Володимирського й Белзько-червенського. Белзьке князівство одначе поділило ся за дітей Всеволода знову на двоє: на Белзьку волость Олександра Всеволодича і Червенську Всеволода Всеволодовича³⁾, а вкінці Червенська і Дорогичинська волость (північна частина Берестейщини) відійшли до Галичини.

Луцька волость по смерті Ярослава Ізяславича поділена була також на чотири частини, але ми не знаємо докладно сього поділу. Знаємо, що старший Ярославич Всеволод дістав Луцьк⁴⁾, другий, Інгвар мав Дорогобуж і поріччя Горпини (Шумськь), третій, Мстислав Німий — Пересопницю. Що дістав четвертий — Ізяслав Ярославич, не знаємо, а разом не можемо й мати докладної відомости про поділ Луцького князівства по смерті Ярослава, бо деякі відомости про розклад волостей маємо вже з часів по смерті

¹⁾ Про се говорять тільки Татішевська копіяція т. III с. 247 під 1181 р. Вона оповідає про боротьбу берестейського (чи властиво у ній — дорогичинського) князя Василька Ярополковича з Володимиром минським; боротьба ся закінчила ся тим, що Василько віддав свою волость кн. Лешку, але потім відібрав її Роман. Оповідання се, очевидно, вяте дійсно з якоїсь літописної копіяції, але при сконстатованій у Татішева нецеремонности в переповіданню літописних звісток її подробиці мусимо брати cum grano salis. Вже Бельовский звязував се оповідання про польську окупацію Підляшя з звістками продовження Мерзви і Кадлубка, що Казимир Справедливий володів Дорогичиною, Берестем і Володимиром з їх областями (Monum. Poloniae hist. II 390 і 397 і припідки на с. 397, пор. Богухвала ib. с. 530, Длугоша II 103), і ці польські звістки могли б підперти Татішевське оповідання, коли ж бо фабульозні деталі польського оповідання (як окупація Володимира) роблять (як побачимо ще низше) і підозрілим саме польське оповідання.

Натомість є у Кадлубка иньше оповідання про похід Казимира на Бересте (II. 407), що може належати десь до р. 1181 і сам по собі досить правдоподібний; про нього говорю в прил. 8, припускаючи, що тут поплутано польський похід на Бересте з походом на Галичину по смерті Ярослава (с. 493). До нього може належати й запис літописи Траски під 1181 р.: Dux Kazimir devicit Ruthenos — Mon. Pol. hist. II с. 834.

Про Татішевський епізод див. іще Андрияшева op. с. с. 46—8, Balzer Genealogia Piastów с. 188, Іванов Историческія судьбы Волынской в. с. 99. Іванов бере звістку Татішева з певним скептицизмом, але звязує з нею звістку Кадлубка про похід 1184 (1181) р. Я верну ся до нього, говорячи про „прилученне“ Берестейсько-дорогичинської землі до Польщі за Казимира Справедливого (прил. 8).

²⁾ Іпат. с. 483. ³⁾ Іпат. с. 483. ⁴⁾ Іпат. с. 426.

сього Ізяслава і по тих змінах, що зайшли в його смертю. З тих чотирох ліній три витасли до півстоліття, і в 1220-х рр. Луцьке князівство Ярослава зібрало ся в руках Інгваровичів, головню в руках Ярослава Інгваровича. Але ся ситуація тревала дуже короткий час, бо слідом Луцьке князівство переходить ціле в руки лінії Романа і злучуєть ся з Володимиром.

Таким чином хоч в останній чверти XII в. Волинь стояла перед перспективою повного роздроблення, стало ся инакше: роздроблені часті злучили ся на ново. Одну причину того ми бачили — се було вигасання династії, але була й друга — діяльність самих володимирських князів. Тільки сю останню ми оглянемо вже в дальшій розділі, слідячи історію Волини і Галичини по злученню їх в одну велику державу¹⁾.

Оглянувши таким чином зверхню долю Волини аж до її нового сполучення з Галичиною при кінці XII в. і відложивши дальшу історію до огляду життя галицько-володимирської держави, тепер означимо можливо докладно її границі й важніші осаді XI—XIII в.

Як видно вже з поданого вище, границі Волини досить міняли ся, ми ж маємо про них докладніші відомости головню з XIII в. тільки, і се треба мати все на увазі.

Східню границю ми визначили вже вище. Приймаючи, що Погорина була властиво волинською волостію, з Київщиною Волинь межувало поріччє середньої Случи. Таку границю бачимо з кінцем XII і в XIII в., в часі унадку Київя, коли саме вже поріччє Случи, хоч належало до Київщини, було досить спірним²⁾. Перед тим же, доки до Київщини належала Погорина, границя йшла по верхівям Олики, Велі й Горини, а з Погориною належало до Київщини й горішнє Побожє. Пізнійше — в XIII в., коли Погорина відійшла до Волини, Побожє належало теж до неї³⁾, а хоч в середині XIII в. воно було властиво зовсім страчене для князів, бо вийшло з князівсько-дружинного устрою, а потім піддало ся Татарам, але числило ся до Луцького князівства і далі, як бачимо з умови 1366 р.⁴⁾.

Поріччя нижньої Случи, Горини, Стира належали до Турово-

¹⁾ Літературу Волинських земель див. в прим. 7.

²⁾ Див. вище с. 262. ³⁾ Див. про Межибожжє — Іпат. с. 502.

⁴⁾ Див. т. IV гл. 1.

Пинської землі, але Черториськ, давніше, мабуть, турово-пинський город, прилучено до Волини — деє іще в XII в., і турово-пинські князі даремно пробували його собі відібрати¹⁾. Поріччя Турії й верхньої Припети належали до Волини; тут безперечні волинські міста: Турійськ, Любомль, Мельниця і Камень²⁾. Далі границя йшла по вододілу Пини й Муховця (тут волинський город Кобринь³⁾, а поріччя Ясольди (як Здітов)⁴⁾ вже не належало до Волини. На півночі крайне звістне нам місто Берестейської волости — Більськ⁵⁾, а Нур був пограничною з Польщею річкою на Побужу⁶⁾. Чи досягала руська границя до Нарови, на се літопись не дає виразно вказівок. Що правда, якийсь час до Берестейської волости належала навіть Визна, на середній Нарові: її відступили сини Болеслава Кучерявого Ольговичам (тоді Берестейщина належала Всеволоду Ольговичу⁷⁾, але се була припадкова аннексація, і пізніше Визна до Русі не належала⁸⁾. Назомість замітна річ, що за литовських часів поріччя верхньої Нарови (Сараж, Нарев) належало до Більска, до Піддяша⁹⁾, що може мати значінне і для попередніх часів. Справді, і в XIII в. можемо знайти натяки про Наров як північну границю Нобужа¹⁰⁾. Назомість підляський ріг за Наровою, в поріччю Бобра, як ми бачимо його в XV—XVI в.¹¹⁾, треба уважати явищем пізнішим, як середина XIII в.; ріг сей утворив ся мабуть колонізацією ятвязьких ґрунтів, але самий сей колонізаційний процес лишив ся по за нашими джерелами.

¹⁾ Див. вище с. 301.

²⁾ Іпат. с. 565, 577, прийнявши що тут нова про нинішній Камень Коширський. ³⁾ Іпат. с. 595. ⁴⁾ Іпат. с. 542. ⁵⁾ Іпат. с. 610.

⁶⁾ Іп. 181. Що Нур був північною границею Берестейщини, чи властиво — Дорогичинської волости, каже грамота Конрада Мазовецького 1237 р.: *Conterimus et donamus magistro H. et fratribus suis ordinis militum domus quondam Dobrinensis castrum Drohicin et totum territorium quod ex eadem parte castri continetur a medietate fluminum Bug et Nur usque ad metas Ruthenorum, salvo iure ecclesie Mazovien. et nobilium, si quid in predictis fluminibus hactenus habuerunt (Voigt Geschichte Preussens II с. 277).* ⁷⁾ Іп. с. 227. ⁸⁾ Іпат. с. 561.

⁹⁾ Любавській Областное дѣленіе в. кн. Литовскаго с. 183—4. Про Сараж див. Kodeks Mazowiecki с. 120.

¹⁰⁾ Див. Іпат. с. 540: Данило, вертаючи ся з походу на Ятвячів, „приде ко Визьнѣ и преиде рѣку Наровѣ“, — „и придоста со славою на землю свою“. С. Кентжинський в своїй недавній праці про Гервазія з Тильбюрі толкує в його звістці про пограниччя між Польщею й Русію ріки *Aper et Armilla* сю останню як латинський переклад Нарови (*Rozprawy wudz. hist. t. 46 с. 158, текст у ньогож с. 155.* ¹¹⁾ Див. карту при IV томі.

Про ліве побереже Буга, щб до північної границі його знаємо з другої пол. XIII в., що поріче річки Кросни (тепер Кржна) належало до Берестя, і то на досить значнім просторі, так що Поляки при однім нападі на їх береги „взяша сель десять“¹⁾. Село Воїнь (теп. Богинь на Тисмениці, правім притоці Вепра, стояло на руськім пограничу, „на вькраиници“ як каже літописець. Західній письменник з початку XIII в., опираючи ся на польських звісткак, зве Вепр границею Польщі і Руси²⁾. Далі на полудень руські волости в XIII в. бачимо і на лівім боці Вепра: Щекарів (теп. Красностав), з околицею (десять сіл)³⁾, а пізнійші відомости, в XIV в. додають до нього ще як волинські городи Щебрешин і Туробин⁴⁾. Люблин, судячи по звісткак про пограничну війну, лежав десь на самім пограничу Руси і Польщі, з польського боку. В такім пограничним характері виступає також і поріче р. Лади, притока Танви⁵⁾.

На підставі сих фактів русько-польську політичну границу можна потягнути від устя Нура майже просто на полудень, через верхню Кросну, Тисменицю, Вепр, на вододіл Вепра і Лади. Ся границя буде мати одначе тільки приблизне значінне: землі між Вислою й Бугом, се етнографічне русько-польське пограниче, були предметом відвічної боротьби між Польською й Руською, а пізнійше — спеціально Галицько-волинською державою. В такій ролі ми бачили їх в X—XI в. і знову бачимо в XIII, коли наші відомости про сі краї стають докладнішими. Бачимо, що тоді польські князі силкують ся захопити собі ліве побереже Буга, — так Лешек забрав був Забуже з самим Берестєм, й Данило відібрав від нього назад „Берестий, Угровек и Верещинь, и Столпье, Комовъ и всю украину“⁶⁾; з другого боку руські князі хотіли розширити свої границі за Вепрем, пробуючи здобути Люблин, і се їм в XIII в. кілька разів удало ся, як потім побачимо. По при те вела ся тут дуже часто дрібна погранична війна Руси з Поляками. Таким чином погранична лінія тут мусіла з часта мінятись, а пограничне поріче Вепра, а може й цілий простір

¹⁾ „Ляховѣ воеваша по Кроснѣ и взяша сель десять и поидоша наваздъ, Берестьяни же собраша ся и гваша по нихъ“ — Іпат. с. 586.

²⁾ Гервазія в Тильбюрі, як вище (Арег — латинський переклад Вепра).

³⁾ „Болеславъ же бяшеть еще гордя ся своимъ безумьемъ... пришедъ во дву сту, воева около Щекарева и вая десять сель, и тако идяшеть наваздъ с великою гордостяю, творяшеть бо ся аки всю вешлю (вар.: Русь) везь“ — Іпат. с. 585.

⁴⁾ Actum in prope Szczebreszyno oppido ruthenicali — Akta gr. i ziem. V с. 4. ⁵⁾ Іпат. с. 529, 586. ⁶⁾ Іпат. с. 490.

землі на захід від Буга мав характеристичну назву „україни“¹⁾).

Як ми вже знаємо, Берестейська земля довгий час належала до Турово-пинської землі, властиво до Києва. Се почало ся, правдоподібно, 1087 року, а скінчило ся не пізнійше 1157. Як тоді йшла границя Волини, на се в сучасних джерелах не маємо вказівок; з пізнійших звісток, XIII—XIV в., бачимо, що поріче Тисмениці (Воїнь) належало до Берестя²⁾, з другого боку Ратно на верхній Прппети зачисляло ся в XIV в. до Волинської землі. Супроти сього границю Берестейської землі з властивою Волинею, можна би класти з деякою правдоподібністю на вододілі Муховця і Принети, Тисмениці й Володави, бо волости на південь від Володави мусіли вже належати до Червня (пізнійше до Холма). Тут отже була північна границя Волини перед поверненнем Берестейщини.

Берестейська земля вернула ся в склад Волинської землі в середині XII в., а хоч в другій половині вона була якийсь час волостю Василька Ярополковича, а єсть звістки (не дуже певні), що якийсь час її були захопили Поляки, то у всякім разі ще перед кінцем XII в. вона вернула ся назад до Волини³⁾. Натомість з складу Волини вийшло в XIII в. Забуже — князівства Червенське (пізнійше Холмське) й Белзьке. Сі землі Данило, здобувши від Олександра белзького, придучив безпосередно до Галичини (1234), а кілька років пізнійше (1238) те саме стало ся і з Дорогичинською волостю. Її не знати ближше коли захопили були Поляки, Конрад мазовецький віддав на початку 1237 р. хрестоносним рицарям, а Данило відібрав у них слідом і прилучив до своїх земель⁴⁾.

¹⁾ Іпат. с. 490, 571, див. вище с. 351 і 370. В XVI в. крайніми містами Люблинської землі були Горай, Фрашполь, Білгорай в поріччю Лади, Улянів в поріччю Сяна — див. *Zródła dz. XVIII*. I с. 22 і мапу. Се могла бути границя давнійша і я за бравом інших, старших вказівок держу ся її при визначенню границі на нші. Але постійною вона, розумієть ся не була.

²⁾ Іпат. 586, як вище.

³⁾ Про ту окупацію Берестейсько-дорогичинської землі Поляками див. примітку 8.

⁴⁾ Іпат. с. 517, пор. 599, Voigt *Geschichte Preussens* II с. 277 (надання Конрада, датоване 1237, VIII idus Marcii). Коли захопив Дорогичин Конрад, як сказано вже — ми не знаємо. З оповідання літописи (Іпат. 531) про ятвяжський напад, що став ся десь 1234 р. (преже войни черниговське) виходило б, що тоді Дорогичин належав до Русі: „Василько изъ Володимѣря угони я и бывшу ему третий день изъ Володимеря в Дорогичинѣ“. Що правда, можна тут припускати, що Василько

Для відграничення Волини від Галичини перед прилученням Белзької землі до Галичини ми сливе не маємо ніяких звісток і мусимо звернути ся до пізнійших відомостей про границі Белзької землі в тій надії, що ці границі не повинні були значно змінити ся, бо традиція Белзької землі йшла з другої половини XII в., коли вона вилучила ся в осібне князівство, а хоч була в XIII прилучена до Галичини, то в XIV відлучена від неї знову на підставі тієї традиції. Отже по актам XV і реєстрам XVI в. границя Белзької землі від Сяна йшла обіймаючи поріччя Любачівки й Рати, повище Добротвора доходила до Буга і обминувши Камінецьку волость (Камінка Струмилова), що належала до Львова, обіймала поріччя верхнього Буга, по обох боках його¹⁾. Розуміється, сю границу XV—XVI в. в цілости перенести в XII—XIII в., ми не можемо. І так судячи по літописному оповіданню про компроміс 1214 р. мусимо запримітити, що Любачів мусів тоді скорше належати до Галичини²⁾; друге — ся фігура границі, що обминала Камінку, виглядає на якусь штучну переміну в природній конфігурації її, але як вона давня, того не можемо сказати. Що Бужськ був здавна на пограниччю, се бачимо з звісток XI—XII в.³⁾; в другій половині XI в. навіть його захопила була Галичина⁴⁾. Поріччя горішньої Полтви належало вже до Галичини: там бачимо галицький Звенигород. Сусідні Голі-гори, на верхівку Липи, належали теж до Галичини; на самім верхівку бужського поріччя, в сусідстві Гологір, мусимо класти Рожне поле, що було границею, „на межі“ Галичини й Волини ще в XI в.⁵⁾.

Щід час коли Дорогичинська й Холмсько-белзька землі належали до Галичини, Буг був східною границею Волини від Берестя до Городла. На північ від Буга границя по всякій правдоподіб-

півстив ся над Ятвагами, слітавши їх шід Дорогичиною, хоч тоді Дорогичин не належав до Русь, але далеко певніше брати буквально, що Василько тоді прийшов шід Дорогичин і оборонив його, як своє місто. В такім разі Конрад захопив Дорогичин десь в 1235—6 р. Про відібранне Дорогичина Данилом говорю ще в т. III главі I.

¹⁾ До Белзької землі належали в XVI в.: Любачів, Потилч, Тішанів, Добротвір, Бужськ, Витків, Стоянів, Радехів, Лопатин — реєстри побору Белзької землі з першої пол. XVI в. в варшавськім скарбовім архіві відд. I кн. 37. (Я користав з них в рукописі, тепер вийшли в *Źródła dziejowe* XVIII, I реєстри 1531 і 1548 р.) Пор. на підставі їх зроблену малу белзької землі XVI в. у Яблоновского *Atlas historyczny ziem dawnej Polski*, 1904.

²⁾ Іпат. с. 489, пор. с. 498. ³⁾ Іпат. с. 174, рік 1098.

⁴⁾ Іпат. с. 385. ⁵⁾ Іпат. с. 177, Лавр. с. 295.

ности й тоді йшла вододілом Лосни й Нура, як то бачимо пізніше¹⁾; саме Городло належало до Волини в XIII в.²⁾ і відірване було тільки в XIV в., але й пізніше (ще в XV в.) до нього зачисляло ся. Вище границя переходила на правий бік Буга (Сокаль належав до Белза) і йшла в напрямі на верхівя Стира і Серета, де стрічала ся в старю галицько-волинською границею. В сій часті ми можемо орієнтувати ся тільки пізнішими фактами — пограничними спорами XV в., коли нпр. волинськими волостями уважало ся Олесько й Лопатин, в порічю Стира, та розграниченнями XVI в.³⁾

На подуножю поріччя Серета ціле належало до Галичини. Там на верхівю Серета стояло галицьке місто Пліснисько, а на верхівю Гнізди бачимо галицький Збараж. Крайніми волинськими осадами були-б Броди (приймаючи їх за Броди XI в.), і Кремінець в порічю Ікви. Пізніша границя (XV—XVI в.) йшла теж тут таки, з малими лише відмінами⁴⁾, — через верхівя Стира, Ікви, Гнізди на верхівя Бога. Верхнє Нобожє в XIII—XIV в., як я вже вгадував, зачисляло ся до Волини, спеціальніше до Луцька⁵⁾, і се по всякій правдоподібности опирало ся на старій традиції — на приналежности до Луцька (*Λευζάνισσι* Константина) горішнього Бога. Ми можемо потягнути тут границю по вододілу Дністра й Бога, розумієть ся — в значній мірі гіпотетично, при тім не будемо з нею заганяти ся на схід, бо тут по всякій правдоподібности в XII—XIII в. не було й потрібно ніякої певної границі, бо не маємо доказів якоїсь інтензивнішої вольонізації на полуднєх від Бога. В XII в. галицькі князі, тримаючи в своїх руках дністрянське Понизє, сягали й по Побожє: Володимирєо взяв Придуг на Десні⁶⁾, потім, в дальших змаганнях в тім же напрямі захопив був і полудневу Ногорину, але остаточно, як бачимо, Побожє лишило ся таки при Волини.

Як видно з того, територія Волинського князівства переходила великі зміни. Те що ми означили вище як властиву територію

¹⁾ Див. про склад землі Берестейської й Підляша на поч. XVI в. у Любавського Областного дїлення с. 181—6.

²⁾ Іпат. с. 595.

³⁾ Умова 1366 р. — *Kwartalnik historyczny* 1890, III; акт унії 1447 р. — *Codex epist.* s. XV т. III ч. 5; розграничення 1546 р. в I т. виленського Археографического Сборника. Олесько потім зачисляло ся до Львівської землі; для Олеської волости XV в. див. *Akta grodzkie i ziemskie* т. XV ч. 1670, 2441, 3886.

⁴⁾ Нпр. в середині XVI в. Збараж належав до Волини, Броди до Олеської волости і т. и. — див. розграничення 1546 р.

⁵⁾ Умова 1366 р., як вище. ⁶⁾ Лавр. с. 296.

Волини, існувало в сій своїй цілості тільки в XI віці (до 80-х рр.) і при кінці XII та на початку XIII в. Тоді обіймала вона поріччя горішнього й середнього Буга, горішньої Припети, горішнього й середнього Стира й Горини. Пізнійше стратила вона середнє Побуже (Берестейську волость) і Погорину, а вернувши потім їх собі й навіть придбавши дещо від сусідньої Київщини на поріччю Случи, натомість стратила Забуже (Червенсько-белзьку волость) і Дорогичинську землю, і в такій зміненій формі (стративши потім іще Побожжє) стара Волинь існувала далі — в середні й нові часи нашої історії.

Тому одначе, що нам незвісні етнографічні території, які війшли в його склад, що нам незвідний також і простір тих територій, які входили в круг впливу старих політичних центрів, ми не можемо судити, які з сих змін були випадковими, а які мали більш органічний характер. Чи Берестейщина нпр. була інтегральною частиною Волини, чи її анексом з X—XI в., і традиція сеї приналежності до Волини була тільки релятивно старша від становища Берестейщини як волости київсько-гуровської, якою стала при кінці XI в.? Се й такі інші питання лишають ся без відповіді. Ми можемо оперувати тільки спостереженнями про розмірну, релятивну близькість тих різних волостей, і в такій релятивності усталили те, що означаємо властиву територію Волини й те, що уважаємо її змінами.

Переглянемо тепер головніші осади Волини¹⁾. Випадає нам почати від її головної, властивої частини — від Побужа.

Відповідно до вище висловлених гадок про назву Бужан ми повинні дати перше місце Бужську, уважаючи його колишньою столицею — принаймні південного Побужа і південної частини дубізької території. Він лежить на границі лісів і подільських рівнин на устю Полтви й Солотвини до Буга, в дуже багнистій місцевості, що мусіла й служити його обороною. Останки укріплень мають бути незначні, але близьше не були досліджені. По відділеню Галицького князівства Бужськ став пограничним волинським містом, а в 1160—70 рр. його навіть захопили Галичане²⁾. В джерелах наших маємо про нього звістки, почавши від кінця XI в.³⁾, але особливої ролі він уже тоді не має. Завдяки істнованню кількох подібноіменних осад (що найменше був ще оден Божський — на Богу, а може й більше), не завсїди можна вирізнити, що належить

¹⁾ Дрібніші історично-географічні замітки дивись в примітках до напн. ²⁾ Іпат. с. 384. ³⁾ Іпат. с. 174.

до Бужська над Полтвою. Так не знати, чи то його віддали в волость Давиду Ігоревичу в 1100 р., відобравши від нього Волинь¹⁾: я-б уважав се правдоподібним, але категорично годі казати. У всякім разі як не тоді, то пізнійше, в 60-х рр. XII в., він був коротенько княжою волостію одного з менших князів — Яронолка Ізяславича²⁾. В XIII—XIV в. він упадає ще більше, так що на початку XV в. (1411 р.) його осаджено на ново, і від того датується його пізнійше, завсіди одначе нічим не визначне житє.

Упадок Бужська мабуть починається ся від тоді, коли в ролі центра полудневого Побужа заступив його Белз. Лежучи теж серед багнистої місцевості, на розі р. Солокії і Ріпки, він вставив ся як дуже сильна кріпость. В перше згадується він 1030 р.³⁾, і був очевидно тоді важним містом, правдоподібно — заступив уже Бужськ як столиця полудневого Побужа, що пізнійше, в XIII в. й зветь ся „Белзькою землею“⁴⁾. Від смерті Мстислава Ізяславича був він княжим столом до 1230-х рр., і потім знову в XIV, а своє значінне столиці Белзької землі заховав до кінця XVIII в. Одначе про його внутрішнє житє з XI—XIII в. ніяких подробиць не маємо.

Старий Волинь на Бузі зійшов зі сцени дуже рано. Він згадується тільки на початках XI в.⁵⁾ і більше ні. Реєстр городів що правда згадує його⁶⁾, але се, очевидно, тільки історична, не сучасна згадка. Длугош говорить про нього як замок, що був давно колись, і граничний обвід 1546 р. згадує тільки „городище Волинське“. Про місце його літопись каже лише, що він був на Бугу, але інші джерела вказують його зовсім докладно: Длугош каже, що він був на устю Гучви в Буг, на ґрунтах села Городека, і се вповні потверджує инше, уже зовсім документальне джерело — обвід границь 1546 р.⁷⁾.

„Переяв славу“ старого Волиня сусідній Володимир на р. Лузі. Імя вказує, що він був заснований, або принаймні розширений,

¹⁾ Іпат. с. 181. ²⁾ Іпат. с. 361. ³⁾ Іпат. с. 105.

⁴⁾ „Лѣтѣи всю землю Беласкую и Червеньскую“ — Іпат. с. 498.

⁵⁾ Іпат. с. 101 (рік 1018). ⁶⁾ Волинь на Бугу — Воскр. I. 240.

⁷⁾ Ostia (р. Гучви) in villa Grodek, ubi olim antiquitus castrum Wolhin — Длугош, вид. Пшедзєцького I с. 22. „Мимо села Городецьке Бугомъ и мимо городища Волинське, которое есть по правой стороне Буга“ (властиво, по лівій стороні, бо гранична комісія шла в гору Бугом і з сього погляду означала сторону ріки) — Археографическій сборникъ I с. 89. Супроти того не може удержати ся здогад Лонгінова, що Волинь був десь коло устя Кросни в Буг — ор. с. 173—4.

укріплений за Володимира: нахідки кам'яного знаряддя показують, що осада тут була ще в передісторичні часи. Від часів Володимира місто се стає головним містом Волини, княжою столицею. Висловлювала ся гадка, що се могло бути навмисно зроблено — аби новий князь з кнївської династії в новім місті, позбавленім всяких традицій, міг вільнійше себе почувати; се можливо. Потім столицею Волини Володимир зістає ся в XI—XIII в., а з початком XIV віка (за Юрія Львовича) стає навіть столицею всеї Галицько-волинськві держави, аж до її упадку. Нізнійше сходить він на другий плян перед Луцьком.

Володимирський замок стояв на розі між рр. Лугом і Смочєю, де й тепер є ще городище (наоколо нинішньої вязниці). З оповідання Галицької літописи довідуємо ся, що замок сей мав деревляні стіни і був дуже великий і сильний: угорський король, приступивши під Володимир і побачивши його в цілій красі, з поставленим по стінах військом — „оружьникомъ стоящимъ на немъ, блистаху ся щити п оружници подобни солнцю“, мав сказати, що такого города він не бачив і в німецьких краях¹⁾. Коли татарський воевода Бурандай (коло 1260 р.) зажадав, аби на Волини й Галичині знищено міські укріплення, й сказав розкинути („розметати“) володимирські укріплення, їх не можна було борзо розкинути через їх великість, і Василько казав їх запалити, а потім ще Бурандай казав розкопати й вали²⁾. Одні ворота гброда, від р. Луга звали ся Київськими, другі — Гридшими (вар. Гридшинимп, може від гридь — дружина або від імени Гридша)³⁾; імен иньших не знаємо. Саме місто широко розлягло ся над Лугом; руїни церкви в княжих часів, як думають — найстаршої церкви Володимира, Успенської (т. зв. Стара катедра) лежать від теперішнього Володимира за версту, коло с. Федоровця, а села Зпмно і Когильно, по півнійшим звістком, мали бути волись передмістями Володимира⁴⁾. Крім того побереже Луга було заставлене купою підгородніх сед, як Пятидні, Хвалимичі, Житань, Бужковичі.

Про внутрішнє жите Володимира знаємо не багато. Очевидно, се був великий, багатий, торговельний город, судячи по тим чужоземським кольоніям, які згадують ся тут в XIII в.: кольонії Німців,

¹⁾ „Пришедшу же ему Володимерю, дивившему ся ему рекъшу: „яко така градъ не изобрѣтохъ ни в Нѣмѣцкихъ странахъ“ — Іпат. с. 510.

²⁾ Іпат. с. 562. ³⁾ Іпат. с. 334.

⁴⁾ Памятники старины въ западныхъ губ. I с. 7. Літературу Володимира див. в прим. 7, також ще Археол. карту Волин. губ. Антоновича с. 64.

Сурождів (кримських Греків, а може й Італянців з Сурожа, теп. Судак), Новгородців, Жидів¹⁾). Особливо поважне місце займала тоді, правдоподібно — протегована самими князями, німецька колонія: поруч бояр виступають у Володимирі при кінці XIII в. „містичъ Русь и Нѣмцѣ“: діставши від Володимира Васпльковича грамоту, що він дає йому своє князівство по своїм животі, Мстислав каже її читати в володимирській катедрі перед боярами і містичами“, Русинами й Німцями. Ця назва „містич“ означає горожан великих, привілейованих міст, і можливо, що вже тоді, в 1280-х рр., була в Володимирі міська громада організована на взір німецьких міських громад. З р. 1324 маємо грамоту володимирської громади писану до громади м. Штральзунд, з okazji нещастя, яке перетіли коло с. Рігена два володимирські купці, брати Бертрам Русин і Миколай, ідучи з транспортом сукна з Фляндрії, і ця грамота писана в імене consules et universitas civitatis Ladimiriensis²⁾). Печатка, прибита на сій грамоті, має образок св. Юрія на коні — герб міста, що був заразом і гербом Галицько-волинської держави.

Початки володимирської катедрі в пізнійших звістках ведуть ся від Володимира³⁾). Се дуже правдоподібно, можна сказати — певно, хоч в літописи про володимирського єпископа маємо звістки тільки з кінця XI в.⁴⁾). Велика церква Богородиці, розпочата Володимиром, але докінчена вже за Ярослава⁵⁾), мала, очевидно, служити єпископською катедрою; можливо, що се як раз так звана Стара катедрa, від котрої зістали ся тільки руїни фундаментів, коло с. Федоровця.

Нову катедрu, теж Богородиці (Успенія), збудував батько волинської династії — Мстислав Ізяславич; церква була велика⁶⁾), а висока була ще в XVIII в. на 50 метрів, але збудована по звичайному, простому плану, яким будували ся поменьші церкви XII в. Вона виставала ся від тоді аж до кінця XVIII в. володимирською катедрою і гробовищем волинських князів, почавши від самого її фундатора Мстислава⁷⁾). Знайдену при недавніх розкопках

¹⁾ За Володимиром в літописи плачуть: „все множество Володирцевъ, мужи и жены и дѣти, Нѣмци и Сурождѣ, и Новгородци, и Жидове лякаху ся аки и во ваятѣе Иерусалиму“ — Іпат. с. 605.

²⁾ Hansisches Urkundenbuch II ч. 420. Грамота ся наведена ціла у нас в т. V гл. 4 (міщанство).

³⁾ Никон. I с. 465. ⁴⁾ Іпат. с. 148. ⁵⁾ Іпат. с. 108.

⁶⁾ 30 × 22 метрів. ⁷⁾ Іпат. с. 382.

в одній з її ниж купу костей вважають за останки зібрані з княжих гробів, а між ними по знищенім гангреною долішнім щелепі (щоці) пізнають і череп кн. Володимира Васильковича, що вмер від рака на долішній щоці і був теж похований в сій церкві, для котрої він багато зробив за життя¹⁾. Літопись оповідає, що він в сій катедрі спорядив два дуже багаті образи Спасителя — оден екований золотом з дорогим каміннем, другий сріблом, та жертвував „сосули служебні“ з чистого (жъженого) золота, висаджені дорогим каміннем²⁾. Крім того ся катедр, завдяки своєму високому положенню і сильній будові, служила наче-б оборонною вежою під час ворожих нападів; так під час одного нападу Поляків, коли вони, впушені до міста як союзники, кинули ся грабувати місто, Володимирці — „останокъ людей“ — замкнули ся в церкві, і Ляхи не могли здобути церкви: „твердымъ же бывшимъ дверемъ, не могоша иѣчи“, а тимчасом наспіла поміч. Під час татарського погрому 1240 р. люде знову сховали ся в церкві, але на сей раз не уратували ся, і церква тоді мусіла потерпіти, разом із цілим Володимиром: галицький літописець пише, що в Володимирі тоді не лишило ся живої душі, церква Богородиці й иньші церкви були заповнені трупами людей. Потім катедр пережила ще кілька погромів і нещасть, була перебудована і нарешті завалила ся 1782 р., так що від неї лишили ся тільки спустошені стіни з незначними останками фресків; старі гроби спустошені, з річей майже нічого не заціліло, а від колишньої розкоші й багатства не зістало ся й сліду. Тепер заходять ся коло її реставрації.

Крім сеї найславнійшої — Мстиславової церкви Богородиці в Володимирі знаємо в XIII в. церкву св. Дмитра, що розписав той же Володимир, справив срібні оклади з дорогим каміннем на образи, золоті й оксамитні завіси, съ дробницею“, себто перлами або дрібними образками³⁾, — тепер про неї всякий слух загинув. Згадана ще каплиця Йоакима і Анни, збудована 1289 р. Мстиславом Даниловичом над гробом бабки — жінки кн. Романа⁴⁾; се пізнійша замкова каплиця, тепер і від неї нема сліду. Сучасна

¹⁾ Про той череп Володимира див. замітку П. Уворової, Археологическія извѣстія и замѣтки, 1898.

²⁾ Іпат. с. 609. Перед тим, приложивши до Володимира Васильковича Іларіонове похвальне слово Володимирови сьв., волинський літописець приложив і все те, що Іларіон говорить про київську Софію, до володимирської катедри (с. 606), через се не можна тих похвальних слів на правду прикладати до володимирської катедри.

³⁾ Іпат. с. 608. ⁴⁾ Іпат. с. 616.

традиція зачисляє ще до передтатарських часів церкву св. Василя і дві церкви Сьвятогорського монастиря в с. Зимні; на місці нинішньої церкви св. Василя (збудованої очевидно пізнійше) дійсно мусіла стояти ще давнійше церква, судячи по останкам будови.

З монастирів в Володимирі в XI—XIII в. звістні три. Один за Лугом, на передм. Зимні, так званий Сьвятогорський, „Сьвята Гора“, названий так, очевидно, за Атосом, що звав ся теж Сьвятою горою; тут ролю сеї „сьвятої гори“ сповняла гора зимнянська, над р. Лугом, де є й печери монахів, подібні до київських. В перше згадуєть ся сеї монастир в третій чверті XI в.: тут умер давнійший печерський ігумен Варлаам вертаючи ся з Царгорода (доде града Володимира, вьниде вь манастырь, ту суций близь града, иже наричють и Святая гора)¹⁾. Потім, в XIII в., за Данила, монастир сеї ваймав особливо важне становище, й його ігумени не раз виходили на володимирських єпископів²⁾. Сеї монастир істнує й досі. Другий монастир — „св. Михаїла великого“³⁾, де перебував Войшелк, тоді як його вбив Лев Данилович. Тепер від нього лишив ся тільки цвинтар, з давніми хрестами, під містом, над Лугом⁴⁾. Третій монастир — св. Апостолів, поставлений Володимиром Васильковичом, що наділив його церковними книгами й річима, тестаментом надав йому своє село Березовічі й поручив, умираючи, опіці своєї княгині. Він був на західній частині теперішнього міста, насупроти передм. Білоберегів, але вник давно. Як бачимо з того всього, церковне й монаше жите в XIII в. було в Володимирі досить значно розвинене.

З иньших міст Володимирського князівства в його тіснійшій значінню треба кілька слів сказати про Любомль і Камень. Любомль був одним з улюблених міст Володимира Васильковича: він поставив тут камяну церкву св. Георгія, багато її обдарував образами й дорогими, срібними сосудами, церковними покрывами — оксамитними і з паволоки, вишиваними золотом і перлами, багато оправленими служебними книгами (що самі по собі були дуже цінні); вилів дзвони „дивны слышаніємь“, „яких не було в цілій

¹⁾ Жите Теодосія с. 13, звістка ся належить до кінця 1060-х чи початку 1070-х рр.

²⁾ Іпат. с. 494. Через те що Атос теж зветь ся у нас сьвятою горою, може бути непевність, чи в сім місці говорять ся про володимирський монастир; думаю одначе, що воно так.

³⁾ Іпат. с. 573.

⁴⁾ Дверницькій Памятники православія вь г. Владимирѣ, с. 29, Археол. карта Вол. губ. Антоновича, sub voce.

землі“ й т. п. Хороба й смерть не дали можливості йому докінчити церкви: вона не була помальована ціла, а тільки „всі три олтарі й шия вся“, але опись сеї церкви одна з найдокладніших, які ми маємо в сім роді, лишила ся одним з найцінніших епізодів Галицько-волинської літописи¹⁾. В Любомлі перебував Володимир перед смертю, в Любомлі й умер, і тут же, судячи по подробицях про любомльську церкву, мабуть чи не була закінчена й його біографія, заведена до Галицько-волинської літописи.

З волинськими Каменями й Каменцями є чимала трудність: було їх кілька, і між ними не легко з'орієнтуватись²⁾. Я думаю, що в теп. Камені Кошарським маємо ми оден з них. В сім Камені чи Каменці пересиджували Романовичі прикрі хвилі, коли їм забрано і Володимир і Галич (коло р. 1215), окружені одначе в сій малій дірі блискучим двором свого батька, „великими боярами“ Романа, бо „бояре не спроневірили ся, але пішли всі до Камінця“³⁾.

Тіж відносини які істнували між Волинем і Володимиром, повторили ся між старою столицею середнього Забужа — Червеном, і новою — Холмом. Як я вище сказав, Червень мусів бути столицею Забужа (а може й більшої території), не пізніше X віка, бо вже на початках XI в. забузьські міста звуть ся червонськими городами. Для Забужа заховав він значінне столиці й пізніше: при дітях і внуках Мстислава він стає княжим столом, столицею червонського князівства, „Червонської землі“⁴⁾. Та Данило чомусь був незадоволений в нього і шукав нового центра для Забужа, далі на північ. З початку він думає на Угровськ, де засновує нову єпископську катедру⁵⁾, але потім вибирає Холм і його всякими способами підносить, так що від того часу Холм дійсно стає столицею

¹⁾ Іпат. 609—610; я наводжу її в розділі присвяченим старо-руській штуці — т. III гл. 4.

²⁾ Див. про них вище, в примітках до мапи.

³⁾ Іпат. с. 487—8. Пізнійший редактор розумів тут Камінець на волинсько-київським пограниччю, в околиці Случи, як покаже його дописка (Іпат. с. 488), в іпатській кодексі відгята датою й прилучена до дальшого оповідання: Данило іде в Камінець, „въ то же лѣта княжаше Всеволодъ въ Киевѣ Святославичѣ, имѣя великую любовь к дѣтемъ Романовое“. Що ся дописка пізнійша, видно в того, що Святослав в дійсности не сидів тоді вже в Києві, і само по собі не правдоподібно, аби Романовичі сиділи тут, але старий книжник так се порозумів і пояснив се тим, що Романовичі удали ся під опіку київського князя.

⁴⁾ Іпат. с. 498, як вище. ⁵⁾ Іпат. с. 558.

Забужа, а Червень починає упадати, і то так сильно, що вже в подіях XIV в. про нього не чуємо, а далі й всякий слух про нього загинув, і тільки ледви імя його заціліло. Знаємо, що стояв він на розі р. Гучви й малого потока, що тече до неї, серед великих болот, які боронили його. Може бути, що ця позиція, не відповідаючи новітнішим стратегічним вимогам, і була причиною, що Данило шукав нової столиці — так само як подібно положений Звенигород заступлений був за Данила сусіднім Львовом. Але може бути й те, що Данилови хотіло ся мати столицю Забужа далі на північ.

Ближніх подробиць про Червень в наших джерелах не маємо ніяких. Хорографічні назви в двох місцях його околиці вказують на монастирі — оден на лівім, другий на правім боці Гучви. „Замчиско“ овалної форми, коло 400 м. наоколо, лежить недалеко Гучви, й заховало ся досить добре¹⁾.

Історію заснування Холма досить докладно оповідає Галицька літопись, при нагоді його пожежі 1259 року²⁾. Данило, каже вона, побачив на ловах гарне місце, що йому дуже сподобало ся: на горі стояв ліс, наоколо нього поля. Він запитав ся у місцевих людей, „тоземіць“, як зветь ся се місце, і вони відповіли, що воно зветь ся Холм. Воно так сподобало ся Даниду, що він постановив тут збудувати замок, „градець малъ“, і в нїм церкву Івану Злотоустому. З сього оповідання, котрого ми не маємо ніякої причини маловажати, виходить, що на місці Холма перед збудованнем города за Данила не було ніякої оселі. Позиція була дійсно дуже добра для кріпости: гора стояла на розі річки Угорки й малого потічка, що тече до неї; багністі річки й багна боронили приступу.

На сій горі свій перший „малий городок“ Данило поставив, видно, десь коло 1237 р.³⁾ Але позиція міста показала ся о стільки

¹⁾ Див. про нього ще нижче, в примітках до нашого sub voce.

²⁾ Іпат. с. 558. Маленьку літературу Холма див. в прим. 7.

³⁾ Так виходить з порівняння з одного боку — Іпат. с. 516: „Кондратови же ставшу кде нынѣ градъ Холмъ стоятъ“ (1236/7 р., пор. Іпат. с. 531: „еще бо Холму не поставлену сущу“ — в подіях 1234 р.), з другого боку с. 517: „во Холмѣ будущу ему“ (поді 1238 р.), та дальших агадок — Іпат. с. 524, 528, 529. В історії міста, в Іпат. с. 558 сказано, що первісний „градець малъ“ розширено ще перед приходом Багу (треба, мабуть, розуміти похід 1242 р.): „и созда градъ иныи, сгоже Татарове не возмогоша прияти, сгда Батый всю землю Рускую пойма“. Ви-словлена давнійше гадка, що Холм як осада існував ще в XI в. (Холмская Русь с. 14), опираєть ся на агадці у Длугоша під 1074 р. (I с. 349), але його оповідання по просту анахроністичне.

вигідною й важною, супроти пограничної війни й литовських та ятвязьких нападів, що Данило заходився коло розширення й зміцнення Холма. На початку десь 50-х рр. „поставленне“ сього нового, великого Холма було, здасться, вже довершене¹⁾. Данило поробив тут міцні укріплення; були стіни „зaborолами“, правдоподібно — деревляні, і на них стояли „пороки и самострѣлы“²⁾ — машини до стріляння. Серед замку поставлено таку високу вежу, що з її верха можна було стріляти наоколо міста: вона була збудована з каменя на 15 локтів, а верх добудований з тесаного дерева, „вибілена як сир, аж сьвітила ся на всі сторони“, як каже літописець. Для забезпечення залоги водою вибито керницю на 35 сажнів глибоко. Крім того збудовано сторожеві вежі — замки; одна, по словам літописи, поставлена була „поприще“ від міста, і прикрашена в горі великим, різбленим з каменя двуголовим орлом, 12 локтів завбільшки. Се, очевидно, та вежа, що від неї й досі заціїли останки пів милі від Холма, на р. Угорці (коло с. Білявина), на острівці, наоколо облитім водою. Вона, очевидно, мала боронити переходу через річку. Останки її (одна стіна) й досі мають коло 20 метрів високости, коло 9 широкости; мур грубий на 1 метр, збудований з білого й синього каменя, на цементі; є останки склепіння. Друга вежа, не згадана в літописи, але правдоподібно — з того самого часу, заховала ся, вже далеко ліше, коло с. Стопя, півтори милі від Холма, по дорозі на Люблин: вона, очевидно, й мала стеретти Холм від Польщі, від Люблина. Ся вежа збудована подібно, але меньша — стіни високі на 14 м., широкі на 5, заховали ся майже ціло. Коло вежі фундаменти якоїсь иньшої кам'яної будови.

Позиція й укріплення Холма були так сильні, що коли прийшло ся розвалювати иньші замки по наказу Бурандая, холмському намістнику Романовичі дали натяк не послухати сього наказу. Той так і зробив — не послухав князя, й Бурандай дійсно не відважив ся здобувати місто силою, бо було „утвержение города крѣпко“. Але Данило мав на гадці зробити з Холма не тільки сильний оборонний замок. Се була дитина його серця, коло котрої він заходив ся в розцвіті своїх сил і засобів, і він хотів зробити з нього першорядне місто. Він старав ся стягнути до нього торговельну й промислову людність: „нача призывати прихожаѣ — Нѣмцѣ и Русь, иноязычники и Ляхы“. Від Татар, каже літо-

¹⁾ Выводжу з того, що на початку 50-х рр. тут уже були розкішні церкви Богородиці й св. Івана — Іпат. с. 548. ²⁾ Іпат. с. 563.

писець, тікали сюди різні ремісники: майстри до виробу сідел, луків, тулів, до виробів залізних, мідяних, срібних — „і було жите, наповнили наоколо города двори, поля і села¹⁾“.

З Угровська перенесено сюди новозасновану єпископську катедру. Катедральна церква Івана Злотоустого мала бути якимсь чудом сучасної руської штуки, вже модифікованої західними впливами. Баня її стояла на чотирох арках, що опирали ся на чоловічих головах, вирізблених якимсь артистом, „от нѣкоего хитреца“; олтарна арка операла ся на двох колонах з однопільного каменя і прикрашена була золотими звіздами на синім полі. Двоє церковних дверей були зложені з тесаного каменя — білого галицького й зеленого холмського, різблені „неким хитрѣцемъ Авдѣемъ“, а над ними зроблені були золоті й різнокольорові високорізьби (иритѣны) й образи — на головних дверях Спас, на бічних св. Іван. В середині підлога була зроблена з міді й чистої цини, „яко блещати ся яко зерцалу“. Три вікна мали „римські шкла“, правдоподібно вітражі з образами. Образи були позбирані сюди з різних українських міст: згадують ся образи Спаса й Богородиці, взяті з Києва, з фамільного монастиря Романовичів св. Федора і Стрітенне з Овруча. Навіть давони привезено з Києва. Окрім сеї церкви Данило збудував в Холмі ще церкви Трійці, Богородиці, безмездників Кузьми і Деяна, де верх підпертий був чотирма стовпами, витесаними з однопільного каменя. Насаджено й гарний сад в городі²⁾.

Але сю Данилову улюблену дитину чекала тяжка пригода — 1255 року з якогось випадку, „отъ окаянныя бабы“ якоїсь, загорів ся Холм і погорів страшно. „Мідь текла як смола“, поломя було таке велике, каже літописець, що його було видно по всій землі — в околицях Белза й у Львові, і люде, думаючи, що то Татари запалили Холм (бо се стало ся підчас походу татарського воєводи Куремси па галицько-волинські землі), пустили ся тікати. Данило прибув на сю вість і дуже жадував сього нещастя, та заходив ся з незомжною енергією коло відновлення міста. Церкви св. Івана і Трійці відновлено, вибудовану нову „превелику церкву“ Богородиці, красою не гіршу від попередніх³⁾. Данило прикрасив її „пречюдными иконами“ і між иньшим поставив серед церкви, перед „царськими дверми“, привезену з Угорщини велику чашу з червоного мармору, з зм'євими головами наоколо, „пвваяну

¹⁾ Іпат. с. 559. ²⁾ Іпат. с. 559.

³⁾ Перед тим згадуєть ся церква Богородиці — Іпат. 538, але св нова мусіла бути або вбудована на її місці або зовсім незалежно від неї.

мудростью чюдну“; вона мала служити „крестилницею“ — аби в ній сьвятити воду на Йордан. Укріплення города були зміцнені й побільшені, тільки тої вежі в місті не відбудовано: „Данило мусів будувати городи проти безбожних Татар, і для того не міг її відновити“. каже літописець¹⁾. Город лишився улюбленцем Данила — його й поховали тут, в тій новозбудованій церкві Богородиці, де й потім ховали холмських княжат.

Але від всіх тих Данилових будов лишилися властиво тільки ті вежі за містом. Церква Богородиці погоріла сильно на початку XIX століття й зовсім перероблена потім.

Ще перед смертю Данила Холм стає столярним городом його сина Шварна²⁾. Правдоподібно, як і пізнійше — за Юрія Львовича до Холма належала тоді земля Белзька, Червенська і Дорогичинська. Шварно однак княжив не довго, й по його смерті Холм перейшов до Льва, що мав Галич. Але при кінці 1270-х чи на початку 1280-х рр. він знову відокремляється — в руках Юрія Львовича; ми знаємо його тут від 1282 р. — із запису холмського евангелія, що списав „Евсей, попович святого Іоана“³⁾. До Юрія, як я сказав, належала тоді земля Холмська і Белзька, а також і Дорогичин з Мельником⁴⁾. І пізнійше, до кінця XIV в., Холм від часу до часу бував княжим столом, а своє значіння столиці середнього Забужа заховав до новітніх часів.

Сусідній Угровськ, на устї тієї ж Угорки в Буг, призначуваний якийсь час Данилом на столицю Забужа, втрачає всяке значіння з появою Холма. До Холма перенесено й катедру, що був заснував Данило в тих плянах — зробити Угровськ стличним містом⁵⁾.

Перейдемо до Луцької землі. Її столицю — Луцьк стрічаємо в наших джерелах пізно — в 80-х рр. XI в.⁶⁾, але на істнотванне його вказує вже назва Лучан, що ми стрічаємо вже в першій пол. X в., у Константина Порфірородного (*Δευζαννοι*). З неї виходить, що Луцьк тоді був політичним центром більшої території, може — більш менш тієї ж, яка пізнійше тягла до нього. Традиція колишнього значіння Луцька давала і потім себе знати.

¹⁾ Іпат. с. 559. ²⁾ Іпат. с. 567.

³⁾ Тепер Румянцовського музею; приписка й коментар до неї в Записках т. XIV бібл. с. 40. ⁴⁾ Іпат. с. 599.

⁵⁾ Про теп. Угровськ (Угруськ) і його старину див. Гербачевского Русскія древности и памятники православія Холмско-Подляской Руся, 1892 с. 183—5. ⁶⁾ Іпат. с. 144, шд 1085 р.

Важним центром виступає він в подіях з кінця XI в.¹⁾, а від середини XII віка (1154 р.) стає столичним містом Луцького князівства. Ним вістаєть ся він до другої чверти XIII в., а й переставши бути княжим столом, вістаєть ся важним центром в землі. Від XIV ж віка Луцьк починає брати перевагу над Володимиром, як столиця цілої Волини.

При всім тим з XI—XIII в. знаємо про Луцьк дуже мало. Можемо сказати, що він був кріпким замком. Збудовано його на невеликім, високім острові; ріки — Стир і Глушець й болота наоколо робили його мало приступним. Але в воєнній історії сих століть він не грає особливої ролі. З оповідання Гадичько-волинської літописи про жертви Володимира Васильковича ріжним церквам²⁾ випадково довідуємо ся про істнованне в Луцьку єпископії; вона була заснована, правдоподібно, за часи істновання в Луцьку осібних князів — за Ярослава Ізяславича або його синів. Катедральною церквою була мабуть церква св. Івана, пізнійша катедр, де ще при кінці XVI в. лежали „тѣла змерлыхъ господарей хрестіанскихъ великихъ князей рускихъ, и гробы ихъ стояли³⁾“. З вістних пізнійше церков, церкуру св. Дмитра на основі археологічних прикмет і традиції уважають за засновану не пізнійше XII в. Тепер її одначе вже нема: розібрали не що давно. Дуже поважаною сьвятиною був сусідній Жидичинський монастир (миля від Луцька) з церквою св. Миколая: літописець принагідно згадує, що туди приїздив на прощу Данило⁴⁾. З иньших околиць знаємо ще княжий двір „в Гаю“ — „близь города нѣкоємь мѣстѣ именовемь в Гаі“. Як оповідає літописець, се було дуже гарне місце, „устроєно различными хоромы“ (будинками), і церква була тут предивна, „красотою сияюци“⁵⁾. Але одиноким останком колишнього багатства і слави тих луцьких церков XII—XIII в. вістала ся нахідка (1861) золотих орнаментованих блях від ікон, як каже урядове стравозданне — „грецької роботи XII в.“, знайдених в замку⁶⁾.

Славний пізнійше Острог не знати навіть чи й істнував тоді. Непевність в тим, як розуміти слова літописи під 1100 р., про городи дані Давиду Ігоревичу „в Божескомъ в Остроѣ“: чи за два осібні міста, чи за одно (Божський острог). Я уважаю більш

¹⁾ Іпат. с. 144, 179. ²⁾ Іпат. с. 609.

³⁾ Архивъ Югозап. Рос. I т. I с. 291, 324.

⁴⁾ Іпат. с. 501. ⁵⁾ Іпат. с. 597.

⁶⁾ Маленьку літературу див. приям. 7. В I—II зом. Памятників старшин в зап. губ. подано кілька луцьких памяток, але пізнійших.

правдоподібним, що се два осібні міста, і — значить — Острогобуж існував уже в XI в. Але більше про нього нічого не чуємо; своє значіння, як новий центр Погорини, здобуває він собі в XIV в.; острозькі пам'ятки належать до сих пізніших часів.

Про старі центри Погорини — Пересопницю і Дорогобуж теж не багато можемо сказати. Вони оба були дуже часто княжими столами, почавши від відлучення Погорини від Волини і аж до остаточного прилучення назад. При тім до останньої чверти XII в., до часів Ярослава Ізяславича, обидва сі міста були, очевидно, столицями нероздільної Погоринської волости¹⁾. З початку згадується в сій ролі Дорогобуж; в такій ролі, очевидно, віддано його Данилу Ігоровичу 1084 р., і потім знову 1100 р., коли відібрано від нього Волинь²⁾. В середині XII в. поруч Дорогобужа виступає як другий центр і княжа столиця Погорини Пересопниця. За синів Ярослава Ізяславича (себ то десь в 70-х рр. XII в.) Погорину поділено на дві княжі волости — Дорогобужку й Пересопницьку³⁾, і сей поділ тривав аж до переходу Мстислава пересопницького на стіл в Луцьк. Тоді Погорина остаточно злучується з Луцьким князівством, і від того часу й Дорогобуж в Пересопницю втрачає всяке самостійне значіння. Тепер і Дорогобуж і Пересопниця нічим не визначні села, а від колишньої столичної ролі їх зісталися тільки вали городищ та незначні до тепер нахідки — хрестиків, енкапціонів і т. и. Місцеві монастири — дорогобужський Спаса і пересопницький Різдва Богородиці, звістний в українській фільольогії своїм евангелиєм XVI в., толкованим „ізъ языка блъгарского на мову рускую“, — правдоподібно, ведуть свій початок теж з тих столичних часів. Вони існували ще в XVI—XVII в., як пережитки колишнього значіння сих колишніх міст, тепер не існують уже⁴⁾.

З інших городів Погорини досить часто фігурує ще Шумськ. Звильово бачимо його навіть княжим столом: серед князів, що за-

¹⁾ Се видно з Іпат. с. 275 (Гліб сидить „в Пересопниці й Дорогобужі“), 281 (порівняти, що Мстислава Ізяславича виганяють з Дорогобужа і сїдом дають Мстиславу Юриевичу Пересопницю) і 335 (Дорогобуж, Пересопниця й разом з ним „всѣ Погориньскія городы“).

²⁾ Іпат. с. 146, 179. ³⁾ Див. вище с. 367.

⁴⁾ Про Дорогобуж і Пересопницю окрім праць Теодоровича (т. II с. 508 і 722) і Петрова Краткія свѣдѣнія, іще Сендупського С. Пересопниця — Вольн. епарх. вѣд. 1880, XI і реферат проф. Антоновича на київ. археол. з'їзді: О мѣстоположеніи лѣтописныхъ городовъ Шумска и Пересопницы,— Труды XI арх. съѣзда т. I.

гинули по погромі руських князів на Калці, згадуєть ся кн. Сьвятослав кн. шумський ¹⁾).

Перейдім до північного Побужа — Берестейсько-Дорогичинської землі. Про долю сеї землі, що то відділяла ся від Волини то злучала ся знову, я казав уже; неясним зістаєть ся, чи була вона органічно звязана з властивою Волинею (Волинем-Володимиром), чи тільки механічно, і тому так легко відлучала ся. Відокремляла ся в осібну княжу волость вона не дуже часто. Так було десь при кінці XI в., коли тоді тут сидів Ярослав Ярополчич, поки не стратив сеї волости, забунтувавши на свого стрия Сьвятополка (1101 р.); потім в третій чверті XII в. Берестейську землю дістав від батька, Мстислава Ізяславича, його молодший син Володимир ²⁾, ще пізнійше Василько Ярополчич. В оповіданню про сього Василька запримічасмо в перше те відріжненне від Берестя Дорогичина, з північною частиною землі що ми й потім бачимо: Василько сидів у Дорогичині, не в Берестю, й на Берестє дивив ся як на якесь вороже огнище; так виходило б з сього оповідання, але на його деталі не можна дуже покладати ся, бо не маємо його в автентичній формі ³⁾. На початку XIII в. (коло 1209 р.) Берестейська земля якийсь час була відокремлена в уділ Романовичам ⁴⁾, але після того знову на довго злучила ся з Володимиром.

Столиця — Берестє в наших джерелах починає стрічати ся від початків XI в. ⁵⁾ і зістаєть ся столицею землі до новіших часів, тільки поруч нього в часом виростає той новий центр на півночі — Дорогичин, і до нього починає тягнути північна частина землі. Крім свого значіння як адміністраційного центра, Берестє було важним оборонним пунктом на русько-польськім пограничю; Длугош хвалить його сильну, неприступну позицію, від Польщі огорожену багнами й коритом Буга, трудним для переходу. Коло його укріплення й прикрашення заходив ся між иньшим звістний уже нам на тім полі Володимир Василькович: він побудував тут нові укріплення з дерева („зруби Берестій“), поставив камяну вежу, „столп“ „висотою яко и камянецкый“ (а той по літописи мав мати 17 сажнів). Він же збудував (постави) тут церкву св. Петра, обдарувавши її срібними річами ⁶⁾. По смерті Володимира Берестяне вчинили були „кормоду“ проти його на-

¹⁾ Воскр. I с. 132. Про Шумськ цитований реферат проф. Антоновича.

²⁾ Іпат. 283. ³⁾ Про нього див. в прил. 8. ⁴⁾ Іпат. с. 482.

⁵⁾ Вперше під 1019 р. ⁶⁾ Іпат. с. 610.

стуиника Мстислава Даниловича, і за те заплатили сильно — але про се говоримо на иньшій місці.

Дорогичин згадуєть ся в перше в середині XII в.¹⁾; в XII—XIII в. він був останньою більшою осадою на руськім пограничу, але осада тут була давня, як видно з находок камяного внарядя, бронзових окрас і монет (дірґем VIII в.). Замок стояв на високім правім боці Буга, сто метрів над водою; Буг, розмиваючи берег, знищив значну частину старого городища, що мусіло бути незвичайно богате ріжними культурними останками, судячи по тій масі їх, яку викидає вода Буга. Особливо звертали увагу на себе серед них невеликі оловяні пльомби з ріжними значками, часом — з словянськими буквами, що знаходять ся в великих масах і властиво й досі зістають ся не виясненими, що то воно було. Найбільше інтересний факт в житю Дорогичина — се його бунт проти Данила (про нього нязше), що коштував дорого місту: Данило, видко, не пожадував його, здобуваючи від бунтівників, так що потім прийшло ся йому „оновляти“ його. Тоді, як каже літопись, він поставив тут „прекрасну“ церкву Богородиці. Здогадують ся, що в сій церкві потім лежат папи Інокентія коронував Данила на короля. Місцева традиція вказує останки тої церкви Богородиці, але сих останків близше не досліджено²⁾.

Як я вже згадував, уже в 2-ій пол. XII в., в оповіданню про Василька Ярополчича Дорогичин відокремляєть ся від Берестя, й Василько сидить в Дорогичині, уважаючи Бересте як би ворожим городом. В польських джерелах є звістка про війну Поляків в 90-х рр. XII в. з якимсь „дорогичинським князем“, що піддержував Ятвягів і тим накликав на себе польський похід; се оповіданнє, не дуже певне в деталях, було-б інтересне тим що вказувало-б на істнованнє в Дорогичині княжого стола і по Васильку³⁾. В 30-х рр. XIII в. його мали в своїх руках мазовецькі князі, не знати коли захопивши. Конрад мазовецький віддав був його на осідок хрестоносним рицарам, але Данило зараз відібрав

¹⁾ Іпаг. с. 222.

²⁾ Про Дорогичин: Авенаріусъ, Дрогичинъ надбужскій и его древности (Материалы по археології Россіи, N. 1, 1890).

³⁾ Див. про се в прим. 8. Що до звісток про „дорогичинського“ князя, то д. Андріяшев толкував, що тут треба розуміти князя всеї Берестейщини (ор. с. 46 і далі); але се буде довольне толкованнє, й ніяк не можна заперечати можливости, що в самім Дорогичині був особний князь, і якийсь час при кінці XII в. могло бути особне Дорогичинське князівство.

його, і після того Дорогичин, в сусіднім Мельником, належав уже до галицьких земель Данила, тим часом як Більськ і Каменець на Лосні належали й далі до Берестя. В сім розділі Берестейщини, правдоподібно, треба шукати причин і тих „ворожод“ XIII в., про котрі будемо ще говорити низше.

Сусідній Мельник на Бугу славився іконою „святого Спаса Избавника“ в місцевій церкві Богородиці. Перед нею молився Данило, аби Біг оборонив його від Бурундая, й обіцяв її „украшениємъ украсити“; літописець поясняє, що та ікона „и нынѣ стоить в велицѣ чести“. Про Більськ — останнє звістнє нам руське місто на північнім пограниччю, знаємо теж тільки, що там була церква, котру Володимир Василькович обдарував іконами й книгами¹⁾. Вагалі сей князь, як і Данило, показував якусь спеціальну увагу й ласку своїм північним волостям.

Каменець на Лосні Володимир поставив на ново в околиці, що по словам літописця спустіла була вже від часів Романа. Володимир, як оповідає він, хотів в 70-х рр. поставити город десь на півночі від Берестя — очевидно, для оборони Волини від литовських нападів, і спинився на сих спустілих берегах р. Лосни. Висланий ним „мужъ хитръ именемъ Алекса, иже баше при отцѣ его многы городы рубя“, знайшов відповідне місце, і Володимир, виїхавши туди сам „з боярами й слугами“, похвалив його вибір, вирубав ліс і поставив тут город, назвавши його Камінцем, — „заче бысть земля камена“, поясняє літописець; самий город, очевидно, не був кам'яний. Але в нїм заховала ся досі кам'яна вежа, по всякій правдоподібности — тоді-ж збудована Володимиром, одна з найцікавійших пам'яток нашого будівництва: вона зложена з цегли, на кругло, мала три поверхи, а в горі вінчала ся вінцем; тепер має висовости коло 27, а діаметр 13 метрів.

Сусідній Кобринь, звістний пізнійше як гніздо князів Кобринських, згадується тільки раз, в тестаменті Володимира Васильковича: він передав його своїй жінці, вилучивши з поміж інших городів свого князівства, що переходило до Мстислава Давидовича. Очевидно, Кобринь мав служити вдовиною частию княгині²⁾.

¹⁾ Іпат. с. 608. ²⁾ Іпат. с. 595.

Про внутрішні відносини й жите Волини не багато можна сказати, бо відомости дуже скупі.

Якийсь певній політичній традиції в XI—XII в. в княжих сферах було тяжко виробити ся, бо Волинь не сформувала ся в замкнене політичне тіло, а не мала своєї династії й переходила з рук до рук аж до другої половини XII в. Становище волинського князя і його політика, розуміть ся, мусіли бути зовсім відмінні відповідно до того, чи він тримав Волинь з Київом разом, чи саму Волинь як київську волость, чи вкінці — мав боронити ся від апетитів київського князя. Тому про таку скристалізовану політику, як нпр. галицьких князів, тут і мови бути не може; одначе деякі загальні мотиви запримітити можна.

Традиція, що Галичина колись належала до володимирського стола, здасть ся, полишила деякі сліди у волинських князів. Її можна добачати у Давида Ігоревича, коли він пробує забрати собі Тербовельську волость Василька, у Святуполка, коли він, здобувши Волинь, хоче доповнити сю „волость свого батька і брата“ Галичиною, нарешті в змаганнях Романа здобути собі Галичину. Одначе категорично сказати, що як раз ся традиція впливала тут, годі, бо всі ці факти можуть толкувати ся й комбінацією иньших обставин і мотивів.

По за тим одначе в обопільних відносинах агресивне становище супроти Волини займає Галичина, як сильніша, більш сконсолідована держава. Це кажучи вже про походи галицьких князів на Волинь, коли вона лучила ся з Київом, Галичина робить і територіальні зривки з Волини. Уже саме розпросторенне Галицької волости на дністрянським Понизю робило ся зі шкодою для Волини, бо ся степова україна властиво мусіла давнійше тягнути до Луцька — до Лучан. Але сею степовою україною волинські князі не дуже, здасть ся, інтересували ся. Та територіальні страти нею не обмежали ся; ставши міцною ногою на Понизю, галицькі князі сягають і далі на північ: пробують захопити полудневу Погорину, як ми вже бачили. З другого боку вони простягають руку й на Побуже: знаємо, що Галичане якийсь час тримали Бужськ. Але ці страти волинським князям удало ся вкінці собі вернути.

В відносинах волинських князів до київських, коли Волинь не належала до Києва, все виходила на верх справа забраних від Волини земель — Погорини й Берестя. Се означило ся виразно вже в звістній волинській історії 1097—9 рр. Пізнійше, коли Іваслава Мстиславича вигнали з Києва на Волинь, він зараз заявив претенсію на Погорину: „а то волость отца моего и моя по

Горину“, казав його син Мстислав¹⁾. Але наслідком тих тісних зв'язків, які існували між Кілівом і Волинню аж до останньої чверті XII в., ся справа тільки часами виходила на гору, і замовкла, коли Погорина й Бересте вернули ся до Волини в другій половині XII в.

Противно, на волинсько-туровській границі перевага була, по всякій імовірності по стороні Волини; бачимо се нпр. у справі Черторийська, а таких відірваних від Туровщини волостей мабуть було і більше в землях горішньої Припети й долішнього Стира та Горини.

Степ в спеціально-волинській політиці XI—XII в. не грав майже ніякої ролі, бо Волинь була закрита від степу подністрианським Понп'єм, що опанувала Галичина, а Побоже загорнула Київщина. Половецькі напади трапляли ся в волинських землях дуже рідко. Знаємо властиво тільки оден — на Погорину, на початку XII в.²⁾, а й припустивши, що літопись де що промовчала, все таки мусимо прийняти, що Половці Волини не давали ся дуже в знаки. Натомість уже з кінцем XII в. мусіли розпочати ся дуже прикрі напади Литви, про котрі починаємо чути щось докладніше доперва з початком Галицько-волинської літописи. Зараз на початках згадує вона принагідно, що „в землї Володимирьській бѣда бѣше отъ воеванья литовского п ятвяжского“³⁾, і почали ся отсі напади, очевидно, ще з кінцем XII в., бо вже Роман уславив ся своїми побідами над Литвою⁴⁾.

Дуже живі зносини й усякі відносини — приятельські й не-приятельські, вели ся між волинськими князями й Польщею. Про змагання Поляків захопити Забуже або й дальші сусідні землі, — змагання, що все прокидали ся, коли польські князі приходили до сили й надіяли ся скорстати з ослаблення своїх руських сусідів, я вже казав. Окрім таких більших епізодів, як змагання Болеслава Хороброго, потім Болеслава Сьміливого, маємо й дрібніші епізоди, як нпр. згадку під 1163 р.: „воеваша Ляхове около Чьрвна“⁵⁾, або як ті згадувані вже, досить загадкові зрештою звістки, про заходи Поляків коло Дорогичинської землі при кінці XII в.⁶⁾. Про пограничні русько-польські війни з XIII в. будемо говорити далі⁷⁾. Зі сторони Руси бачимо ми противні змагання, до розширення своєї території коштом Польської держави, і сю погра-

¹⁾ Іпат. с. 276. ²⁾ Іпат. с. 186. ³⁾ Іпат. с. 483.

⁴⁾ Дяв. т. III гл. 1. ⁵⁾ Іпат. с. 357. ⁶⁾ Дяв. прил. 8.

⁷⁾ В т. III гл. 1.

начну боротьбу, правдоподібно, треба виводити з існування на границях шпороких україн з мішаною людністю, про які я говорив вже попереду¹⁾.

Але поміж сими конфліктами й навіть попри них і серед них бували між волинськими і польськими князями й часті союзи, помочи, широка участь у внутрішній боротьбі руських або польських династій. Шлюбні звязки між польськими і волинськими князями були особливо часті. Причину таких тісних звязків не тяжко знайти. Зашаховані з одного боку ворожою Галичиною, а з другого — київськими князями з їх претенсіями на Волинь, волинські князі, чи загрожені з одного фронту — від Галичини (коли сиділи з руки київського князя, або були разом і київськими князями), чи з двох разом, і від Галичини і від Києва, — з простого рахунку мусіли шукати помочи польських князів в тяжку хвилию. З другого боку польським князям воєвничі, рицарські волинські князі, вороги їх принципіальних ворогів — галицьких князів, були теж дуже наручні, й вони раз у раз звертають ся до них у своїх внутрішніх війнах. Розуміть ся, се не виключало союзів польських князів і з иньшими руськими князями (особливо з київськими), в результаті яких приходило часом і до війни польських князів з своїми волинськими сусідами, але то бувало вже рідше.

Так під час незгоди волинського Ярополка з київським Всеволодом в 1080-х рр. польський князь Володислав-Герман піддержував, здасть ся — не тільки морально, а й більш матеріально Ярополка, свого тіточного брата. Під час боротьби за Волинь в 1098—9 рр. волинський Давид проти київського Святوپолка удасть ся по поміч до Володислава-Германа, але сей останній дав себе закупити Святуполку, тажже тіточному брату своєму, й вистав ся неутральним; в дальшій війні й Давид, і Святуполкович Ярослав зарівно тікають у Польщу, коли їх побивають. Коли сей Ярослав, чверть віка півнійше, прийшов до конфлікту з Мономахом, Поляки (Болеслав Криворотий, Ярославів швагер) підтримували Ярослава досить енергічно і кілька разів давали йому поміч, хоч се в кінці й не багато помогло йому²⁾.

З свого боку й польські княжичі знаходили захист на Русі: до Святуполка подав ся по смерти батька, Володислава-Германа, Болеславів брат Збігнєв, і Ярослав Святуполкович потім помирих

¹⁾ І с. 195. ²⁾ Див. вище с. 112—3.

ного з Болеславом¹⁾. Коли по смерті Болеслава Криворотого²⁾ розпочала ся боротьба між його синами, старший Болеславович Володислав удав ся по поміч до Всеволода Ольговича, супроти звязків «вого молодшого брата Болеслава Кучерявого з Мстиславичамп. Він посвоячив ся з Ольговичами, оженивши свого малого сина (Болеслава Високого) з донькою Всеволода Ольговича й піддержував його самого і його сина Святослава, волинського князя, в їх боротьбі з Мстиславичамп й Володимиреом галицьким. З свого боку Всеволод піддержує Володислава в його боротьбі з братами (тоді то Ольговичі дістали при угоді з Володиславовими братами Визну). Коли ж Володиславу вкінці прийшло ся тікати з Польщі (1146), вислав він свого сина в Київ³⁾.

Брати Володислава піддержували знов свого швагра Ізяслава Мстиславича, хоч і не дуже енергічно, як ми бачили, бо не могли своїми силами свобідно розпоряджати супроти заходів Володислава. Тут знову повторяєть ся князична констеляція: польські князі допомагають волинському князю, Ізяславу, проти галицького (Володимира) і проти київського (Юрія). Союз сей лучив ся разом із шлюбними звязками; джерела наші не дають докладніших пояснень сих звязків, але недавніми часами було доведене зовсім правдоподібно, що Ізяслав оженив свого сина Мстислава з сестрою Болеслава Кучерявого⁴⁾.

Сей союз між волинською династією Ізяслава й польськими князями держить ся і далі потім, тільки звістки про волинські справи в сих часів досить скупі. Знаємо, що підчас боротьби з Юриєм Мстислав Ізяславич шукав помочи в Польщі⁵⁾, хоч і не знаємо, чи дістав дійсно. Шанійше на союзі з Поляками опирав ся він у своїх спорах за Київ з Ростиславичами (1169), але здаєть ся, теж далі дипломаті справа не пішла⁶⁾. Син Мстислава Роман, бувши волинським князем, жив у незвичайно тісних зносинах з польськими князями, звертав ся часто за помочю до них в своїх справах, як от у своїй галицькій авантурі 1188—9 р., кілька разів, потім у боротьбі з Рюриком, — і з свого боку давав

¹⁾ Лавр. с. 271, Галь II гл. 38.

²⁾ + 1139. ³⁾ Див. вище с. 144.

⁴⁾ Balzer Genealogia с. 181—2; окрім того він здогадуєть ся, що й брат Болеслава Кучерявого Мешко Старий був в друге ожєненнї з донькою Ізяслава (с. 165—6); доводи його теж не змі, але справа не виходить далі гіпотетичної правдоподібности.

⁵⁾ Іпат. с. 330. ⁶⁾ Іпат. с. 365.

поміч польським князям у їх усобицях: в боротьбі Казимира з Мешком 1191, потім помагав Казимировичам, 1195 р., а певно, що з обох сторін такі факти трапляли ся й частійше, ніж ми знаємо¹⁾. Сі звязки були цінні для Романа особливо тоді як він мав ворогів і від Галича і від Київа, хоч польська поміч взагалі не була дуже значна, бо польські князі мали тоді свої домашні клопоти.

Взагалі про якусь більш ясну і постійну княжу політику на Волини можна говорити від тоді, як тут загнуздана ся своя династія — себ то від середини XII в. Але політику сеї династії — Мстиславичів можна схарактеризувати одним словом як не-волинську. Мстиславичі легковажать собі свої волинські волости та все шукають чогось ліпшого. Ізяслав цілий вік бореть ся за київський стіл, держачи Волинь тільки в резерві, як ми вже то бачили. Так само й його син Мстислав духом живе в Київі, хоч доля судила йому тільки „діткнути ся“ золотого київського стола. Так само пильнує Київа його молодший брат Ярослав луцький. Супроти упадку Київа з кінцем XII в. в дальшій генерації тільки поменьші князі, як от луцькі Ярославичі (Інгвар і його син Ярослав) інтересують ся Київом і там часами засідають. Старша лінія — Роман і його син Данило вже Київом помітують, а звертають всю свою енергію на те, аби здобути Галичину.

Не можна в тім не добачити інтересної паралелі з політикою иньшої династії — чернігівської. Ріжниця тільки в тім, що успіхи чернігівської династії були не трівкі, не йшли дальше особистих успіхів того чи иньшого князя, тим часом як волинським князям удало ся досягнути щось реальніше: сполучити трівко Волинь з Галичиною й заснувати сильну державу, що існувала півтора столітя, не без певних користей для національного й культурного розвою українсько-руського народу.

Про політичну діяльність громади — віча в Волинських землях XI—XII в. літонець говорить дуже мало, і тут таки мусіла вона де що замовчати, бо земля переживала занадто важні переміни в своїм політичнім життю, аби могла все зіставати ся їх пасивним свідком. Одинокий факт, преказаний нам літонисею, маємо з війни 1098 р., коли Ростиславичі, галицькі князі, обложили Володимир. Ігноруючи кн. Давида, що засів в місті, Ростиславичі удають ся тоді безпосередно до громади і жадають видачі

¹⁾ Іпат. с. 446—7, 461, Mon. Pol. hist. II с. 411—2, 416—7, 433.

трох Давидових бояр, яко ініціаторів Василькового осліплення, і громада змушує Давида їх видати. „Послали сказати Володимирцям: „ми не прийшли на ваш город, ані на вас, а на наших ворогів: Туряка, Лазоря і Василя, що намовили Давида, і послушавши їх поробив те все Давид. Хочете за них бити ся — ми готові! Як ні — то видайте тих наших ворогів. Почувши се, горожане „созвонили“ віче, і сказали Давиду люде на вічу: „видай тих мужів, бо ми не будемо за них бити ся! за тебе готові бити ся, а за них не бежо ся! як же не хочеш, то відчинимо городські ворота, і тоді сам собою клопочи ся“. Приходило ся Давиду їх видати. Сказав, що їх нема — бо післав був їх до Луцька, і з тої дороги Туряк утік до Київа, а Лазор і Василь пішли в Турійськ. Люде прочули, що вони в Турійську й підняли крик на Давида¹⁾: „видай, кого вони хочуть, а як ні — то піддамо ся!“ Давид післав і казав привести Василя і Лазоря, і віддав їх Ростиславичам, і стала ся згода в неділю. А другого дня, в понеділок, на зорях, повісили Ростиславичі²⁾ Лазаря й Василя й розстріляли стрілами“³⁾.

Сей епізод дуже добре показує, що володимирська громада вміла не гірше від ниньших радити в трудних хвилях справами землі, й подібних епізодів, певно, бувало в житю й більше. Але в нім я піднесу ще ту заяву Володимирців, що вони готові бити ся за Давида, як характеристику їх загальної династичної політики. Дійсно, не тільки з сеї заяви, а і з цілого оповідання про волинську війну 1098—9 рр. видно, що Володимир і взагалі Волинь уважали династію Ігоря Ярославича за свою, і дійсно були готові „бити ся“ за неї і за свого „отчича“ Давида Ігоровича. Натомість на династію Ізяслава Ярославича, що перехопила Волинь від Ігорової й кілька разів пробувала тут закоренити ся, дивил ся Волинь як на чужу.

Так Ярополк Ізяславич нпр. очевидно не мав ані трохи підпертя в землі і при кождім нападі мусів заберати ся з Володимира та шукати якоїсь сторонньої помочи, аби його знову на володимирським столі посадила: так було підчас його конфлікту з Ростиславичами і потім в війні з Всеволодом (1084 і 1085). Натомість коли Святлополк прийшов у 1099 р. на Давида, Володимирці боронили ся завзято: облога трівала сім тижнів, і на сей раз, видно, громада не наставала на свого князя, аби піддав

¹⁾ „Кликоша людьє на Давида“.

²⁾ В літописі похибкою: Васильковичі. ³⁾ Іпат. с. 174.

ся, бо справа дотикала ся не шкіри якихсь лихих дорадників-бояр, тільки його самого, його династії, а з тим — і політичною окремішності землі. Вкінці Давид сам не витримав — піддав ся, і Святиполк опанував місто. Але як кілька місяців пізніше Давид прийшов знова під Володимир, місто зараз піддало ся йому, і тільки Святиполкова залога в замку задержала ся і помогла Святиполковим союзникам вернути місто. Те саме повторило ся на ново трохи згодом: і Луцьк і Володимир піддали ся відразу Давидови, коли він лише з'явив ся¹⁾. Ріжниця в відносинах землі чи її центрів до різних династій очевидна і зовсім не двозначно показує нам політику землі²⁾.

Як відомо, династія Ігоря, в особі Давида Ігоровича не удержала ся на Волині й мусіла перейти на маленьке сусіднє Городенське князівство. Волинь знову переходить в руки династії Ізяслава Ярославича, але ся династія таки не має опертя в землі і не може в ній устояти ся. Се виразно показало ся в конфлікті Ярослава Святиполковича з Мономахом; ще в перший похід Мономаха на Ярослава Ярослав остояв ся: по довгій, двомісячній облозі, Мономах помирился з ним. Але при новім конфлікті Ярослава, не чекаючи навіть ворожого війська, подав ся з Володимира, бо, видно, зрозумів ситуацію. Дійсно його бояре зараз перейшли до Мономаха³⁾, і Волинь піддала ся без боротьби. Коли Ярослав прийшов потім з великими силами, Володимир не піддав ся йому, не вважаючи, що залога в нім була дуже не велика: очевидно, Володимирці не почували ся до ніякого обовязку супроти Ярослава.

Стративши династію Ігоря, Волинь признає своєю династією Мстиславичів, коли вони, по кількох перемінах, осідають ся тут уже на певно в середині XII в. Се показало ся виразно, коли Юрий кілька разів поспробував відібрати від них Волинь для свого братанича Володимира, сина Андрія, що з руки Мономаха сидів кільканадцять лїт в Володимирі. Волинь стояла при Мстиславичах — при Ізяславі, потім при його сині Мстиславі. Кампанія 1149 р. скінчила ся на нічім, обмеживши ся довгою, шеститиж-

¹⁾ Іпат. с. 176—9.

²⁾ Збаламутати може неясність сеї повісті, де вона говорить про Володимир: людсь па с. 179 (ряд. 31), горожане на с. 179 (ряд. 9) не означають міську людність, як звичайно — а залогу. На се вказував я в своїй розвідці Волинській вопрось (с. 24), але більш гіпотетично, тепер позволю собі більше категорично се заявити: се не підлягає сумніву, що мова іде тут про залогу, а не місто.

³⁾ Іпат. с. 205, пор. Воскр. I с. 24.

невою облогою Луцька, так само і кампанія 1155 р. (нова облога Луцька). 1157 р. прийшло до недовгої, але дуже завзятої облоги Володимира: „стояли під Володимиром десять днів, обложивши город, і багато крови пролило ся між ними, — люде гинули від ран“. Юрий побачив, що нічого не візьме, і залишив облогу. Підчас її трапив ся такий характеристичний епізод: Юриїв кандидат на Волинь Володимир Андрієвич з частиною війська пустив ся під Червень. Червняне зачинили перед ним ворота, тоді він попробував покликати ся на свої отчинні права: підїхав під город і почав говорити до Червнян: „я прийшов до вас не з війською, ви були милими підданими мого батька, і я вам не чужий — свій княжич, відчинїть ся-ж!“ Але на се котрийсь з города вдарив його стрілою в горло, ледви не вбив, і Володимир, стративши надїю добром узяти Червень, казав спустошити його околиці¹⁾.

В завірюхах першої половини XIII в. володимирська громада також виказує особливе привязанне до своєї династії. Ми маємо кілька таких епізодів. Так коли галицькі бояре закликали до себе Ігоревичів, і Володимир Ігоревич вислав посла у Володимир, де була тоді Романова родина, жадаючи, аби її видали, а князем собі прийняли Ігоревича Святослава, та грозячи инакше знищити місто, — Володимирці так роз'ярили ся на єї жадання, що хотїли вбити посла. Тільки вдова Романа, помітивши, що декотрі в володимирських бояр уступають ся за послом, побояла ся боярської інтриги й сама потайки вибрала ся з синами з Володимира. Володимир після того прийняв князем Святослава, але Володимирці й далі духом тримали ся з Романовичами. Коли між Ігоревичами почала ся сварка, братанич Романа Олександр белзький з польською помічю прийшов під Володимир; Володимирці відчинили йому зараз місто й видали Святослава — „відчинили Володимирці їм ворота, кажучи: се братанич Романів“; а коли прийняті добровільно разом з Олександром Ляхи почали по неприємельськи грабувати в місті, Володимирці нарікали, що повірили їх присязі, та казали: як би не був з ними наш Олександр, не пустили-б ми їх і за Буг“²⁾). Про Берестян літописець теж каже, що коли Романова родина утікла перед Ігоревичами з Володимира

¹⁾ Іпат. с. 272—3, 330, 334—5.

²⁾ „Аще не быль бы сродникъ ихъ с ними Олександръ“ — сродникъ ихъ тут може означати „їх (Володимирців) земляк“ або „їх (Романовичів) свояк“, а вище воля звуть його синовцем Романа.

до польського князя Лешка, Берестяне удали ся до Лешка та упросили пустити до них Романовичів княжити, і стріли їх з великою утіхою, „радіючи як би бачили перед собою великого Романа“¹⁾).

Від 1215—20 рр. Романовичі міцно засідають у Володимирі, і володимирська громада вже не мала потреби розшибати ся за своїми отчичами. Вона вістаєть ся одначе при тій самій льоальности до своєї династії, котру підносить літописець нпр. оповідаючи про смерть Володимира Васильковича — „особливо плакали ся за ним ліпші мужі володимирські кажучи: добре-б було нам умерти разом з тобою, господине, бо з тобою малисьмо „свободу“ (себто вигоду): дід твій Роман визволив був нас від усяких кривд, тиж, господине, подобив ся до нього (сему поревновалъ) і йшов слідами свого діда“²⁾).

Супроти такої загальної льоальности Волини до своєї династії, вдаряють в очі „коромоли“ Берестейської землі з середини і з другої половини XIII в. Якийсь запах „коромоли“ дає себе відчувати вже в згаданім оповіданні про Василька дорогичинського, де сей князь, вигнавши з Берестя Володимира минського, боїть ся одначе лишати ся там сам і полишивши залогу, вертаєть ся до Дорогичина. Але на деталї сього оповідання тяжко покладати ся, тож і наперати на сі подробиці нема що. Пізнійше, на початку XIII в., як ми бачили, Берестяне виявляють велику любов до волинської династії Романа. Перший зовсім певний епізод коромоли став ся в Дорогичині підчас татарського походу 1240—2 рр. Коли Татари перейшли на Угорщину і Данило вертав ся в Польщі на Волинь, з своєї утечі, він прийшов в пограничний Дорогичин, але місто замкнуло перед ним ворота. Данило на разі запротестував: „се був город наш і наших батьків, а ви не пустили мене до нього“, і з тим пішов далі, відложивши пімсту на пізнійше. Літопись додає, що дійсно пізнійше Бог помстив ся над „держателем“ Дорогичина й дав його в руки Данилу³⁾): Данило узяв місто силоміць, „копьемъ“, і видно — при тім не пожалував його, так що прийшло ся потім „обновляти“ Дорогичин⁴⁾).

Оповіданне літописи говорить так, наче завинив у сій коромолі „держатель“ Дорогичина — отже якийсь боярин. Але що такий боярин, припустім — оден з тих „нечестивих“ галицьких ворохобників, тут, на краю Руси, далеко від огнища боярських

¹⁾ Іпат. с. 491, 482, 482—3. ²⁾ Іпат. с. 605.

³⁾ „Бог послѣже отъмъстьє створи держателю града того и въдасть и в руцѣ Данилу“. ⁴⁾ Іпат. с. 524.

партій і впливів міг затримати при собі місто в своїй коромолі, так що Данилови прийшло ся аж „вкопіємъ“ його здобувати, сього не пояснимо инакше як тільки так, що коромолу сю піддержувала й мійська громада, або якась її частина, отже що се було повстанне народне. Тим поясняеть ся й таке остре поступованне з містом Данила, взагалі дуже дражливого на пункті масових рухів і в каранню їх безоглядного, як побачимо ще низше.

Як толкувати собі треба се повстанне, на се літописне оповіданне не дає ніяких вказівок. Я бачу два можливі толковання; одно — що дорогочинська громада, недавно перед тим прилучена до забужських земель Галичини і таким чином відірвана від Берестейщини, не була задоволена сим. Друге можливе об'ясненне — що се був оден епізод з серії тих громадських рухів, де міські громади, користаючи з паніки, наведеної татарським находом на князів, пробували виломити ся з-під княжої зверхности й перетворити ся в автономні міські републіки — сі рухи, що в такій численности виступають на східнім пограничу Волини в тім часі, будуть нами обговорені низше. Се друге толкованне здаеть ся міні правдоподібнішим, і з ним знов таки легше пояснити собі те завязте Данила, хоч і перший мотив міг не зістати ся без впливу.

Другий епізод — далеко простійший — маємо в Берестейщині, по смерті Володимира Васильковича. Своім наступником він оголосив Мстислава Давидовича, але Берестяне сього распорядження не услухали. Літопись се оповідає так: Берестяне учинили коромолу: іще за життя Володимира, коли він захорував, вони удали ся до Юрія Львовича (що держав землю Холмську й Дорогичинську волость) і присягли йому на тім: „як не стане твого стрія (Володимира), то ми твої, і город твій, а ти будеш нашим князем“. Тож коли умер Володимир, Юрій, довідавши ся про се, приїхав у Берестє і почав у нїм княжити за порадою своїх дурних, молодих бояр і коромольників Берестян“, а в Камінець і в Більськ післав свої залоги¹⁾.

Отже властиво тут не було зради династії, тільки Берестяне на випадок смерти Володимира зарядили собі инакше, ніж хотів Володимир, можливо — ще перед тим, нїм він оголосив своїм наступником Мстислава, зголосили ся до Юрія і могли виходити з того погляду, що всякі з'обовязання послушности і підданства кінчать ся з кінцем династії. На вибір князем Юрія дуже легко могло вплинути те, що він володів частиною Берестей-

¹⁾ Іпат. с. 610—1.

щини, отже приймаючи його собі князем, Бересте вертало собі ті пригороди, що були від нього відірвані за Данила (Дорогичин і Мельник). Разом з Берестем і солідарно з ним при тім ішли його пригороди — Більськ і Камінець. Справа скінчила ся на тім, що Мстислав страхом татарського находу змусив Льва, аби відкликав свого сина з Берестейщини, і Юрий забрав ся звідти, а разом з ним подали ся до Дорогичина й провідники сього повстання — „Берестьяни начальницѣ коромолѣ“. Юрий обіцав їх не видавати Мстиславу. Бересте мусіло покорити ся Мстиславу і стріло його з великою парадю, коли він приїхав сюди „утвердити людей“: „пріяша ѥ с радостью великою своєго господина“, як запевняє нас літописець, хоч щирости тої радості не конче мусимо вірити. Справа скі чила ся на фіскальній драчці: Мстислав, аби укарати за повстаннє, запровадив в Берестейщині на вічні часи („в вѣкы“) новий податок — „довчєє“, „за ихъ коромолу“.

Наведені, досить припадково переказані нам факти показують у всякім разі, що громади волинські зміли брати досить діяльну участь в політичнім житю, хоч того рода прояви їх політичної ініціативи й були більш надзвичайними явищами в житю і з розвитком князівсько-дружинного режиму трактували ся все більше зі становища „коромолі“.

Дружинно-боярська верства на Волини дійшла значного розвитку. Про її економічну силу можемо судити тільки з пізнішого: з незвичайного розвитку боярського і князівського володіння землею (князівська верства тут злучила ся з боярською). Безперечно, ся велика боярська земельна власність мала свої початки ще в руських часах, хоч при загальній бідности наших звісток про внутрішні відносини на Волини ми й не маємо на се виразних вказівок в літописях. Трохи ліпше стоїть справа з політичною ролею боярства; тут бодай з XIII в. маємо деякі звістки. З попередніх століть можна піднести хіба впливи бояр на Ярополка і Давида Ігоровича: війну Ярополка з Всеволодом й інтригу Давида на Василька поясняли боярськими впливами; можна вказати також на відступленнє бояр від Ярослава Сьвятополковича¹⁾. Але сі факти в собі нічого особливо характеристичного не мають. Інтереснійше починаєть ся вже після смерти Романа. Тим часом як загал боярства, очевидно, стояв по стороні своєї прирощенної династії — Романовичів, знайшла ся й тут партія, що шукала собі иньшого князя. Так 1206 р. визначив ся тут напрям при-

¹⁾ Іпат. с. 144, 168, 175, 205.

хильний до Ігоревичів, так що вдова Романа уважала небезпечним довше зіставати ся в Володимирі й утікла з дітьми в Польщу, а бояре прийняли князем Святослава Ігоревича. Пізнійше коли Володимир опинив ся в руках Інгвара Ярославича, бояре виступили против нього і наслідком того в Володимирі засів Олександр Белзький: „бояром же не любящимъ Ингвара, Олександръ же со вѣтомъ Лестьковымъ прия Володимеръ“¹⁾.

Сі епізоди дають нам зрозуміти значну політичну роль волинського боярства. Але воно не мало такої сили як боярство галицьке: при браку всякої трівки в політичних відносинах Волини, при частих змінах династій, тут не могло виробити ся таке впливове й сконсолідоване боярство як у Галичині і не вважаєть ся такою сьмілою ініціативою як се. Чи тому що не мало таких сил і впливів, чи тому що не виеманципувало ся від династичної лояльності в такій мірі як боярство галицьке, тільки своїх політичних впливів воно не розвинуло далі в напрямі, вказанім сими вступними епізодами XIII в. — аби свобідно распоряджати ся княжим столом. Проявів противдинастичних змагань ми пізнійше не бачимо зовсім. Противно, літописець, що так часто титулує „невірними“ галицьких бояр, не раз зі співчутем підносить лояльність волинських. „Бояри не спроневірили ся (бояре не заневѣриша ся), але пішли у Камінець“ за Васильком, зі співчутем зауважає він про них, коли Романовичам з цілої спадщини їх батька полишила ся маленька Камінецька волость²⁾.

Дуже значна, мабуть переважна частина володимирських бояр, на чолі котрих стояв тоді Вячеслав Товстий, вірно тримали ся Романовичів в 1240—1 рр., коли в Володимирі сидів піддержаний Лешком Олександр белзький, і ділили всі пригоди вигнаних княжичів. Вони беруть участь в церемонії, коли Данила садовили в Галичу на стіл: „бояре володимирські й галицькі — Вячеслав володимирський і Володислав галицький (проводирі), і всі иньші бояре володимирські й галицькі й воеводи угорські“. А коли галицькі бояре вигнали з Галича Данилову матір, володимирські бояре разом з Уграми зайняли ся реституцією її: „прийшов король в Галич и привів ятрів свою велику княгиню Романову, також бояре володимирські, Інгвар і иньші князі“; з Романовою княгиною і володимирськими боярами, як її головною підпорою і радою, нараджуєть ся при тім король, як йому бути з галицькими

¹⁾ Іпат. с. 481, 483 (коло 1210 р.).

²⁾ Іпат. с. 487.

боярами¹⁾. Поруч сеї лояльної партії мусіла бути й иньша: на ній мабуть опирав ся Олександр белзький, коли потрапив кілька років задержати ся в Володимирі. Але від коли Романовичі вертають ся до Володимиру²⁾, ми нічого не чуємо вже про яку небудь противдинастичну партію тут; вона видно покорилася, зійшла на далекий плян, або забрала ся з Володимира. Ми стрічаємо тільки від часу до часу вказівки про важне і впливове становище волинського боярства. Нпр. Мстислав Данилович, діставши спадщину по Володимирі, каптує собі бояр, ще за життя Володимира роздаючи їм княжі села³⁾.

Безперечно, що власне на другу половину XIII в., коли Волинь жила без всяких політичних пертурбацій в спокою і міцно усталених політичних відносинах, треба покласти розвій економічної сили волинського боярства та внутрішнє сконсолідоване його. На се останнє — що боярство сформувало ся в дідичну класу, вказує нпр. поява терміну „боярський син“, як певного суспільного технічного терміну⁴⁾. Одним з чинників, що причинив ся в тих часах до претіжа боярської класи на Волини, мусимо признати домішку до неї служебних князів. Про них маємо вказівки в другій половині XIII в.; так стрічаємо на дворі Володимира Васильковича в є в о д у князя вслонимського Василька, і Юрія князя пороського, що „служив Мстиславу, а перед тим служив Володимиру“. Таких служебних князів мусіло бути тоді на Волини й у Галичині багато, і число їх мусіло зростати при кінці XIII і на початках XIV в. все більше, в міру того як упадало державне жите в землях східноукраїнських, а в північних розширяло ся панованне литовських князів. Тим поясняєть ся така маса княжих родів на Волини XV—XVI вв.; значна частина їх була потомками служебних князів XIII—XIV в.

Найвищою точкою в розвою сили і значіння волинського боярства треба признати третє й четверте десятилітє XIV віку. Тоді столиця всеї Галицько-волинської держави перенесена була в Володимир, і з кінцем дпнастії Данила володимирське боярство мусіла взяти керму держави на якийсь час в свої руки. Та й потім, вибравши своїм князем Болеслава Тройденовича, воно задержало в своїх руках першорядний вплив на державні справи — про се будемо говорити далі.

¹⁾ Іпат. с. 486—7. ²⁾ Десь в р. 1214—5. ³⁾ Іпат. с. 593.

⁴⁾ Нпр. згадуєть ся „дворный слуга (Володимира), любими сынъ боярскый Михалевиць именовъ Рахъ“ — Іпат. с. 584.

Для культурного життя Волини досі ми маємо переважно літературний матеріал; що до археології, то Волинь належить до найбільше занедбаних країв. Дуже інтересну ілюстрацію волинської культури XIII в. дає оповідання Волинської літописи про побудовані Володимиром Васильковичом церкви й подаровані їм річи. Тут стрічаємо писані на золоті ікони, ікони оковані золотом або сріблом „з дорогим каміннем“; прикрашені часом „гривнами“ або „монистами“, золотими, садженими каміннем і перлами; євангелія оправлені в оксамит або оковані сріблом або золотом, з емальовими образками (цяты с финштотом); срібні або золоті, часом саджені каміннем церковні посуди; вишивані золотом і перлами або саджені „дробницею“ — дрібними образками, оксамитні або шовкові (з паволоки) церковні завіси, покрови, мідяні виливані двері і т. н.¹⁾

Як особлива дорогоцінність згадують ся тут же й церковні книги, між ними євангеліє, молитовник і служба св. Георгію списані самим князем Володимиром, — бо він по словам літописця був чоловік незвичайно розумний і очитаний, що не спинав ся й перед трудними, символічними тлумаченнями, „книжників великь и философь, акого же не бысть во всей земли и ни по немь не будеть — разумья притчѣ и темно слово“²⁾.

Галицько-волинських рукописей з XII—XIII в. взагалі рахують дуже багато — як ні для одної иншої української землі. Але діалектологічний критерій, котрим їх відрізняють, не зовсім певний — чи треба уважати ті діалектичні ознаки виключною прикметою галицько-волинського діалекту, чи ні³⁾. Рукописей же з докладним означенням місця переписання властиво не маємо зовсім, можна лише догадувати ся про декотрі: євангеліє 1280 р. поповича Евсевія було писане по всякій правдоподібности в Холмі.

¹⁾ Іпат. с. 608—10.

²⁾ Іпат. с. 601, 609—10. Що слово „списа“ не завжди треба розуміти буквально, показує запис номоканона 1286 р. — „списанъ бысть сѣи номоканонъ боголюбивымъ княземъ Владимировъ сыномъ Васильковимъ и боголюбивою княжною Ольгою Романовною... Пишущимъ на мѣ ся книги побѣхалъ господь нашъ (Володимир) къ Ногови, а госпожа наша оста во Володимерѣ“ — Срезневскій Древнѣ памятники³ с. 147. Отже слово „списа“ часом значить „замовив написати“. В оповіданню про Володимира можна розрізняти просто „списа“ і „самъ списа“, і се остатнє розуміти про книги или саміи списані, як то приймають звичайно. Але треба признати, що деяке місце для сумніву аїстаєть ся й тут.

³⁾ Волковъ Статистическія свѣдѣнія о сохранившихся древнерусскихъ книгахъ, 1897, с. 34. Пор. критику прийнятого діалектичного критерія в брошурі проф. Крижського Филологія и погодинская гипотеза.

Дуже можливо, що в Холмській землі було списане євангеліє Георгія презвитера (т. зв. Галицьке), здасть ся 1282 року. В самім Володимирі мабуť був списаний номоканон 1286 р., на замовленнє Володимира (самої копії не маємо, а маємо тільки кодексе списаний з неї). В державі Володимира-ж, але без ближшого означення місця, для його тивуна Петра, списані були поучення Єфрема Сирина¹⁾...

Памяткою літературної діяльності Волинської землі, одинокою але високоцінною зістала ся Волинська літопись, писана, правдоподібно, в 1270 і 80-х рр., якимось чоловіком дуже близьким до княжого двора — до Володимира Васильковича, потім до Мстислава Даниловича. Тут же — чи десь може на волинсько-пинськім пограничу довершена була збірка українсько-руських літописей, представлена групою Іпатського й подібних до нього кодексів.

Дуже інтересні останки волинської народної поезії або таких поетичних утворів, що оспівували волинські події заціїли в сучасній поезії українській і великоросійській. Так мині дуже правдоподібно здасть ся гадка, що билина про Дуная Івановича, слугу Володимира (київського), що викрав для нього доньку литовського короля, має в своїй основі поетичну історію Дуная, одного з визначнійших воевод Володимира Васильковича волинського, котрого досить часто стрічаємо в польських і литовських справах сього Володимира²⁾. В декотрих иньших билинах заховав ся як поетичний *locus communis* — засьпів:

Какъ изъ далеча было изъ Галичя
Изъ Волянца города изъ Галичя...

або

Изъ-за моря моря синяго,
Изъ славна Волянца красна Галичя...

¹⁾ Срезневскій Древніе памятники² с. 147, 149, 158, Записки Наук. тов. ім. Шевченка т. XIV бібл. с. 40. Галицьке євангеліє я датує 1282 р. з таких причин: день записи може вказувати на роки 1265, 1271, 1282 (на пізніші не можна думати, бо инакше було б не шість, а сім тисяч в даті, й вона б не могла складати ся сі стількох цифр). Юрій, що був дуже молодим в 70-х рр. (він женив ся 1280 р.), ледви чи міг згадувати ся тоді разом з батьком; знов же згадка про нього, думаю, вказує на його тіснійшу волость, Холмську землю.

²⁾ Іпат. с. 585—6, 598—9. Що Дунай був чоловік з репутацією, показує епізод з Конрадом мазовецьким, де він, діставши з Люблина запросини — їхати в Краків княжити, просить у Володимира: пошли со мною свого Дуная; ать ми честно“ (аби бачили, яку ти мині честь показуєш) (Іпат. с. 598).

що виразно вказують на існування якихось епічних, тепер уже затрачених переказів про волинських (або галицько-волинських) героїв ¹⁾).

Далі — маємо цілий ряд пісень зв'язаних з іменем Романа або його родиною ²⁾. Так у весняній українській грі „Воротар“ маємо діалог між двома сторонами, одна зве себе „людьми князя Романа, нашого пана“, і веде з собою „мизинне дитятко, у сріблі у золоті, на золотім кріслі“, друга сторона в несприятності князя Романа стереже місто, до котрого приїдять ті люде, і на їх пояснення впускає їх до міста. З різних пояснень, предложених для сього діалога, найбільше правдоподібним вважаю те, що тут іде мова про „мизинне дитятко“ самого Романа — пам'ять про його малих сиріт-княжат ³⁾. В великоросійській народній поезії маємо пісні чи билини: а) Про напад на землі „князя Романа Дмитрівича“ двох „племенників“ литовського короля; в несприятності його вони викрали його жінку з дитиною, але Роман, довідавши ся про се, напад на литовських королевичів, увільнив родину і страшно помстив ся над нападниками (в різних версіях ся історія представляєть ся з значними відміннями). б) Люди Мануїла Ягайловича викрали жінку князя Романа Дмитрівича, але вона втікла з неволі. в) Князь

¹⁾ Древнія російскія стихотворенія собр. К. Даниловымъ с. 22, 203. Імена Волини й Галича великоросійським рапсодам здавна стали незрозумілі, й наслідком того появили ся такі дивовижні варіанти як нпр. в Онежських билинах вібр. Гільфердінґон (II 128, пор. 130):

Да изъ тою ли со Галичи со проклятоей
А й со той ли славной съ Индѣи со богатоей
А съ того славнаго богата съ Волянъ-города,
Съ Волянъ-города да со индѣйскаго і т. и.

²⁾ Пісні про Романа не раз обговорювали ся в літературі. Зв'язав їх з Романом волинським у перше Безсонов, при виданню збірника Рибнікова (I ст. IV—V). Найважніша праця про них — Жданова Пісні о князѣ Романѣ (Ж. М. Н. П. 1890, увійшла в його книгу Русскій былевой эпосъ), окрім того Антонович і Драгоманов Историческія пѣсни малорусскаго народа I с. 41—2, Костомаров у рецензії на сю книгу — Вѣстникъ Европы 1874, XII, Потебня Объясненія малорусскихъ пѣсень с. 58, О. Мілер у Галахова Исторія рус. словесности I² с. 120—1, Н. Коробка Весенняя игра — пѣсня „Воротаръ“ и пѣсни о кн. Романѣ, Извѣстія II отд. академіи, 1899, II. Особливо дослідники займали ся веснянкою „Воротарем“. Костомаров, Потебня, Коробка поясняли її символічно, мітологічно, відкидаючи історичне толкування: але навіть ставши на мітологічну точку треба відповісти на питання: яким чином прийшло в сю веснянку імя Романа, і які реальні факти з його життя на се вплинули?

³⁾ Пробовано ще ближше означити фактичну основу сеї пісні — нпр. посадження Давида на стіл в Галичи 1211 р., але — не quid nimis.

Роман вбиває свою жінку. Перші дві пісні, очевидно, зложили ся на тлі польсько-литовських відносин Романа (є навіть і подібні деталі: Казимировичі, племенники Мешка, — і племенники литовського короля). Друга пісня правдоподібно виросла з епізоду першої (або як інакше думають — злучена з першою, будучи з початку осібною). Третя пісня дає далеко більші труднощі, так що дослідники не відважують ся її звязувати з нашим Романом; не заперечуючи можливости, що маємо тут тільки випадкову подібність імени, я одначе не вважаю неможливим звязати її з Романом, припустивши два мотиви: а) історію його недобрих відносин до першої жінки-Рюриківни, котру він відіслав від себе, а потім силоміць постриг; б) поголоски про нелюдські вчинки Романа (записані Кадлубком).

VII.

Галичина і Угорська Русь.

Західній край! Що можна сказати, чи властиво — чого не можна сказати про найдавнішу історію цього західнього краю української території, вказав я давніше ¹⁾. Угорську Русь наші літописці, навіть галицькі і волинські замовчали зовсім, і нам прийдець ся збирати для неї дрібні звістки з пізнійших угорських грамот. Про Галичину до середини XII в. маємо лише кілька уривкових звісток ²⁾.

В поглядах літописця Галичина представляєть ся краєм відвічного суперництва Руси і Польщі; такою виступає вона на сторонах літописи уже в першій звістці, про прилученне її за Володимира. Я вище вказав ³⁾, що ся літописна звістка баламутна в своїм представленню, але вона цікава, як відгомін боротьби Руси в Польщю за Галичину в XI в., про котру також не знаходимо докладних вістей в наших джерелах. Друге цікаве в сій звістці, що тут Перемишль виступає як головний, найдавніший центр півнійшої Галичини. Дуже можливо, що він уважав ся давніше загальним центром для цілого Підкарпатя, тоді бо він був ще таким пограничним містом яким став тепер. Я вказував, що пограничні, мішані русько-польські марки вближали ся до Висли, а біта руська колонізація мусіла досить виходити за свою теперішню границю на рівнині, і коли за Володимира руська політична границя тягла ся „аж по Краків“, вона ледво чи виходила дуже значно за ті мішані території.

Пізнійше руським князям рідко коли (хйба ще за Ярослава) удавало ся в цілости вернути ся до Володимирової границі, загор-

¹⁾ Т. I с. 184 і далі, і вище с. 359—362.

²⁾ Літературу Галичини див. в прим. 9. ³⁾ Т. I с. 433 і далі.

нуті ті мішані території. Протівно, від коли Краків звязано тісніше з Польською державою, Поляки починають сягати й по чисто руські землі. За Болеслава Хороброго, під час ослаблення Руси по смерті Володимира, Поляки правдоподібно забрали не тільки волинське Забуже, але й Галичину, і вернено сі втрати назад аж кільканадцять літ пізніше. Звістки про новий атак маємо в 1070-х рр., під час вигнання Ізяслава, але чи здобула тоді що небудь Польща, не знати; у всякім же разі якихось триваліших і значніших успіхів вона певно тоді не осягнула, хиба щось дуже малозначне й ефемеричне. Головна маса галицьких земель від Ярославової ревіндикації мусіла зіставати ся в руках руських князів, чи то злучена разом з Волинею, чи осібно ¹⁾.

При поділі земель за Володимира Галичину злучено в одну волость з Волинею в руках Бориса, потім Всеволода. Пізніше переходять в безпосередню власть київського князя. В 50—60 рр. в Галичині, мав, правдоподібно, сидіти Ростислав, син старшого Ярославича Володимира, і вона була відлучена від Волини, аж доки Ростислав не втік до Тмутороканя (1064 р.). Причини сеї утечі незвістні; правдоподібно, були ними інтриги Ярославового стрія і сусіда Ізяслава, що здобувши Волинь, хотів прилучити до неї й Галичину. Два роки пізніше Ростислав загинув від грецької отруї, лишивши у літописця симпатичну пам'ять: „сей Ростислав був муж на війну відважний, зростом гарний, лицем красний, для вбогих милосердний. Його три сини мусіли тоді зістати ся ще дуже молодими: на історичну арену вони виходять аж кільканадцять літ пізніше. Полишили ся вони, правдоподібно, без усяких волостей, бо звичайно старші свояки загортали спадщину таких „ізгоїв“. Правдоподібно їх отчину — Галичину загорнув разом з Волинею Ізяслав, а по його смерті тримав сі волости його син Ярополк ²⁾“.

1081 р. вперше виступають сини Ростислава. Того року Володар Ростиславич і Давид Ігорович втікли, не внати звідки — може бути з Володимира, де держав сих претендентів під своїм доглядом Ярополк, і пробували осісти ся в Тмутороканю, де княжив Ростислав перед смертю. Се їм не удало ся: Тмуторокань мав иншого ховаяна — Олега Святославича. Потім (1084) чуємо, що два Ростиславичі (не знати, котрі саме, може сим разом Рюрик і Василько), втікши від Ярополка, відай знов таки з Володимира, пізніше напали на Володимир і вигнали ввідти Ярополка. Хто їм сей раз помагав, якими силами вони оперували, лишасть ся

¹⁾ Див. вище с. 13, 59, 63. ²⁾ Див. вище с. 52, 71.

также невідомим. Київський князь Всеволод вислав свого сина Мономаха — вернути Ярополкові його стіл, і той зробив се. Але Всеволод, що взагалі волів заспокоювати претендентів на чужі волости, ніж на свої власні, мабуть тоді ж таки уважав потрібним заспокоїти Ростиславичів і віддав їм Галичину. Про се чуємо аж пізніше, принагідно, але правдоподібно воно стало ся таки того 1084 р.¹⁾.

Ростиславичів тоді було ще трох братів: Рюрик, Володар і Василько. Старший — Рюрик сів у Перемишлі. Де сіли інші — не знати. Пізніше, коли Рюрика вже не було, і в Перемишлі сидів Володар, молодшого — Василька бачимо в Теревовлі; дуже можливо, що й перед тим він сидів там. Де був престіл середнього? Найпростіше думати на Звенигород, бо він виступає княжою волостію зараз по смерті Володаря. На сеж натякає й оповідання, що Ярополк 1087 р. вибрав ся походом на Звенигород — мабуть не випадково названий сей город. Таким чином Галичина була-б поділена на три частини так: старший стіл на Посяню — „горная страна Перемышльская“, середній — на Побужу, мабуть і з верхнім Подністровем (Галичом), молодший — на галицьким Поділю.

Становище молодих князів було зовсім не легке. Ярополк не міг переболіти утрати Галичини, і вони мусіли все мати бачне око на нього. З другого боку йшла боротьба з Поляками, для котрих з відлученням сих волостей зростала принада щось здобути на сій Україні. З третього — простягала руку на Галичину Угорщина, опанувавши закарпатську Русь. А помочи сим бездомним князям-ізгоям ні звідки!...

Молоді, здібні, енергічні, а при тім і досить неперемірливі, здасть ся, в способах боротьби, вони встигли оборонити свою позицію, хоч і по великих небезпечностях, пригодах і страхах...

На разі найнебезпечнішим ворогом для них був волинський князь. Ярополк не міг помирити ся зі стратою Галичини, бо відокремив її Всеволод з своєї ініціативи без щирої згоди Ярополка (пізніше принаймні так і говорить ся, що то Всеволод дав Ростиславичам Галичину)²⁾. Вкінці 1087 р. Ярополк вибрав ся походом на Галичину — очевидно, щоб вигнати звідти Ростиславичів. Ішов він на Звенигород — на найближшого з галицьких князів. Але на дорозі підступом забив його якийсь Нерядець: пробив його шаблею, коли Ярополк безпечно лежав собі в санках під час походу,

¹⁾ Про се див. вище с. 75. Вагання в даті зрештою може бути не велике: між 1084 і 1087 рр. ²⁾ Іпат. с. 167.

може бути спав. Справа ся зістаєть ся досить загадковою. Посуджували Ростиславичів, що то вони були ініціаторами сього убійства. Пізнійше нпр. Давид волинський просто таки називав Ростиславичів убійниками Ярополка¹⁾. Дійсно, убійник Ярополка втік до Рюрика Ростиславича, і Всеволод вибрав ся зараз походом до Перемишля — на ньогож. Можливо одначе, що убійник робив на власну руку, а сховав ся до Рюрика яко до Ярополкового ворога, і похід Всеволода був викликаний лише тим, що Рюрик прийняв убійника²⁾. У всякім разі рука Нерядця увільнила Ростиславичів від небезпечною ворога.

Але небезпечність від Волини на тім не минула ще. Як показує історія осліплення Василька, між Ростиславичами й новим волинським князем Давидом, недавнім товаришом нещастя Ростиславичів (разом з Володарем тікав він у Тмуторокань), що засів на володимирській столі по Ярополку, також не було щирих відносин. Мовляв під впливом своїх бояр, що страхали його замислами Василька, але завсіди, видко, й сам непевний що до своїх західніх сусідів, Давид підбиває Сьвятополка на Василька, настає на арештованню й осліпленню Василька й забирає його собі до Володимира в неволю. Слідом розмахуєть ся він забрати Василькову волость. Але Володар, видко, добре стежив за ним, і на границі Галичини стрів його на поготові. Давиду прийшло ся видати Василька й вирікти ся всяких плянів на його волость; противно, Ростиславичі пімстили ся криваво на його волости і його боярх-дорадниках за витяті очи Василька: пограчичний Всеволод спалено, людей Василько казав позабавати, а тих бояр дорадників повішено і розстріляно. „А сього не добре було робити, зауважає прихильний Ростиславичам автор повісти, бо пімсту треба було полишити Богови“... Василька він уважає зовсім неповинним в тих замислах на Волинь, які інсинуовав йому Давид і переповідає, як Василько відкрив перед ним душу в неволі у Володимирі, що не мав він ніяких замислів на братию, й одинокою його метою була

¹⁾ Я маю одначе те вражіннє, що автор повісти про волинську війну уважав сей закид Ростиславичам про Ярополкову смерть не правдивим. Пор. слова Василька в тій повісти: „клену ся Богомъ и єго пришествіємъ, яко не помыслилъ есмь ала братья моиъ ни в чемъ же“ (Іпат. с. 174); в першій лінії, вони належать до тих інсинуованих Василькови замислів на Сьвятополка, але виключають участь Василька також і в смерті Ярополка.

²⁾ В оповіданню літописця є також натяк на те, що він уважає Нерядця намовленим чи посланим убійником, бо каже, що Нерядецъ то зробив „отъ дьяволя наученья и отъ злыхъ челоувѣкъ“.

боротьба з Польщею та з иньшими ворогами Руської землі. „Чую, казав Василько, що Давид хоче мене віддати Ляхам. Ще не мало наситив ся моєю кровію, хоче ліпше наситити ся, коли дає їм. Я бо Ляхам багато зробив лиха, і ще хотів зробити — пімстити ся за Руську землю!). Але як і віддасть мене Ляхам, не злякаю ся смерті, те лише тобі скажу по правді: се Бог мині дав за мої високі гадки! Як прийшла мині вість, що йдуть до мене Берендичі, Печеніги і Торки, я сказав собі: як у мене будуть Берендичі, Торки і Печеніги, скажу я своему братови Володареві й Давидові: „дайте мині свою молодшу дружину, а самі собі пийте і веселіть ся“. І подумав я про Лядську землю: наступлю я на неї за літо й за зиму, знищу Лядську землю й обороню²⁾ землю Руську. Потім хотів я забрати дунайських Болгарів і посадити у себе. Потім задумував я просити ся у Святиполка і у Володимира³⁾ на Половців: „піду, думав собі, на Половців, — або здобуду собі славу, або голову свою положу за Руську землю. А иньшої гадки не було в серці моїм ані на Святиполка, ані на Давида! В тім клену ся Богом і його пришествием, що не подумав я чогось злого супроти братії моєї! Та за високі гадки понизив мене і упокорив мене Бог — що як пішли до мене Берендичі, звеселило ся серце моє і утішив ся ум мій“⁴⁾.

Ми можемо вірити сій сповіді. Союз Василька з Володимиром міг дійсно не мати зовсім агресивних цілей, звернених на Давида і Святослава, які підсували йому Давидові бояре.

Давидова інтрига на Василька, як ми знаємо, вкінці наклала велику біду на його самого. Святиполк, що уважав Волинь своєю отчиною, „за кару“ забрав її від свого союзника Давида. Але такою-ж отчиною уважав він і Галичину, і хоч присяг був Ростиславичам, що веде війну тільки з Давидом (очевидно — тим бажав він задержати їх нейтральними супроти своєї боротьби з Давидом), але не обстав супроти такої спокуси. „Святиполк, оповідає повість, прогнавши Давида, почав думати на Володаря і Ва-

¹⁾ мстити — значить і мстити, і боронити, мабуть перше.

²⁾ Або: пімщу ся.

³⁾ Сі слова вказують на те, що автор, записуючи сю Василькову сповідь кільканадцять літ по подіях, дечому дав у ній шанійше'освітлення (тут впр. рішучо бачимо вплив пізнійшої боротьби Святиполка й Мономаха з Половцями — тому Василько має „просити ся“ у них на Половців).

⁴⁾ Іпат. с. 174.

силька¹⁾, кажучи: „се волость мого батька (Ізяслава) і брата (Ярополка)“²⁾).

Він пішов на них війною. Перша кампанія закінчила ся битвою на пограничу, „на Рожні полі“ коло теп. Золочева; по кріпкій битві Свѣятополка розбито, і він втік до Володимира. Але свої побіди Ростиславичі не використовували: „сказали: досить з нас стати на своїй межі!“ Одначе ся обережна повадержливість не помогла їм. Свѣятопольк передав справу сину Ярославу і вислав його в Угорщину — „вабя Угры на Володаря“. Угорський король Кольман на сей поклик дійсно вибрав ся в великим військом. Володар стягнув в поміч Половців, що вже перед тим почали топтати стежку в Угорщину. Під Перемишлем, куди приступило угорське військо, стала ся сильна битва, і завдяки Половцям зовсім знищено угорське військо. Половці, удаючи втікачку, звабили Угрів до погоні і потім їх „сбиша в мяч, яко соколь галиць вбиваеъ“; Угри кинули ся тікати, і багато їх потонуло в Вагрі і в Сяні, а гнати їх мали два дні. Число убитих руське джерело рахує на 40 тисяч, і се очевидне побільшення, але й угорське джерело потверджує, що Угри понесли страшні втрати: Половці „вставши в ночи, дуже зрана ударили на королівський табор і розігнали його до останку“; короля ледви виратували, але королівський скарб захопили Половці і половили всіх, хто не потрапив скоренько утікати: „Так знищили їх, як рідко коли Уграм трапляло ся“...³⁾).

Ся битва під Перемишлем, 1099 р., увільнила Галичину від претензій волинських князів. Дальша кампанія обмежила ся Волинею, і Ростиславичам дали спокій — не тільки Свѣятопольк, але й півнійші волинські князі; можна сказати, що ся війна 1099 р. забезпечила галицьку династію на ціле столітє від всяких претензій від східних границь. Але історія з Ярополком, Давидом, Свѣятополком научила Ростиславичів не звиряти ся сьому: від тепер фронт їх політики все звернений на схід, і вони всякими способами запобігають зміцненню волинських князів, аби вони не схотіли прилучити до Волини Галичини, по давнійшій традиції тої злуки. Особливо уважають вони на те, аби Волинь не лучила ся в одніх руках в Київом: очевидно, се пригадує їм історію в Свѣя-

¹⁾ Рюрика не було вже на світі: він умер 1094 р.

²⁾ Іпат. с. 176.

³⁾ Про джерела до історії в війни 1098—1100 рр. див. вище с. 97.

тополком, і вони в дальшій пляні такої адуки все сподівають ся претензій на Галичину.

Се стає одним з головних принципів галицької політики — тримати ся в противниках волинських князів, але разом обставати за відокремлення Волини, не давати опинити ся її в сильних руках київських князів, аби не стала підставою претензій їх до Галичини. Найліпше бачимо се на відносинах Ростиславичів до Мономаха. Поки Волинь була в руках Давида, потім Святиполка і його сина Ярослава, Ростиславичі були союзниками Мономаха; коли 1117 р. прийшло до першого конфлікту між Ярославом і Мономахом, Ростиславичі помагали Мономаху і ходили походом на Ярослава. Але як Мономах, вигнавши Ярослава, узяв Волинь собі, Ростиславичі зараз змінили фронт: у війні 1123 р. Ростиславичі пішли в похід уже як союзники Ярослава — здобувати Володимир для Ярослава. І се не була випадкова зміна, а класичний приклад вище сказаної політики галицьких князів, наuczених волинськими князями XI в. Побачимо то далі в зовсім анальоґічній політиці Володимирка.

Перемишльська битва ослабила також і угорські апетити на Галичину. На жаль наші відомости про угорські і польські відносини галицьких князів дуже бідні й уривкові, бо київська літопись мало інтересуєть ся нашою західною Україною, а угорські й польські джерела маємо з пізніших часів і теж дуже скупі на якісь ближші пояснення.

В угорських джерелах маємо звістку, що Кольоманів стрий Володислав Святий, десь не задовго перед смертю († 1095) вчинив великий похід на Русь, звідти в Польщу і Чехию (!). Подробиці сього походу часто зовсім легендарні (так з ним зв'язано оповідання, як Угри при облозі Кракова здурили Поляків, що вони мають великі запаси поживи і можуть тягнути облогу без кінця). Але в самім факті такого нападу Угрів на Галицьку Русь, — чи в спеціальнім поході, чи принагідно, — нема нічого неправдоподібного; тим можна пояснити собі, чому 1099 р. Святиполк звернув ся до Угрів по поміч на Володаря. Поводом до того Володиславового походу на Русь угорська хроніка ставить се, що Русини накликали були Половців на Угорщину. Вона представляє його дуже успішним. Русини мали просити милосердя у короля „і обіцяли королеві бути йому вірними у всім“. Та се, очевидно, звичайна шабльонова фраза, бо ніяких ближших подробиць сього походу хроніка не знає, і навіть не мотивує півнішого походу Угрів на Русь, 1099 р., „непослушністю“

галицьких князів, як випадало-б для консеквенції¹⁾.

Угорський похід 1099 р., очевидно, робив ся з тим, щоб захопити собі щось з Галичини; між Ярославом і Кольоманом могла бути на тім пункті умова. Але катастрофа, яка спала на короля завдяки Половцям, на довго відбила у нього охоту до нових проб. Угорська хроніка оповідає, що Кольман умираючи заповів сину пімстити ся на Русинах за неславу, а похід Стефана на Волинь 1123 р., на заклик того-ж Ярослава, уважає походом для сповнення батьківського заповіту. Але з того походу, як знаємо, також нічого не вийшло, зрештою він навіть не був вимірений на Галичину, бо Ростиславичі виступали в нім союзниками Ярослава і Угрів, так що можна сказати — Перемиська битва забезпечила Галичину на ціле столітє від угорських апетитів, як забезпечила від волинських.

В звязку з угорським конфліктом, а також і з заінтересованнем Подунавем, як ми помічаємо у Ростиславичів, спеціально у Василька²⁾, могло стояти зближення їх до Візантії. На нього натякає нам шлюб Володарівни з сином імператора Олексія Комнена³⁾. Пізнійший союз Володимирка Володаревича з Візантиско таким чином міг бути лише продовженням давніших відносин.

Про відносини до Польщі вперше чуємо в літописній записці під 1092 р.: „сього року воювали Польщу Половці з Василем Ростиславичом⁴⁾. Пояснення для сеї відірваної звістки знаходимо в наведеній вище⁵⁾ сповіді Василька у володимирським вязненню, де він боротьбу з Польщею виставляє задачею свого життя:

Характеристично, що антитеза Руси й Польщі так глибоко була відчута і висловлена в нашім письменстві вперше під впливом обставин галицького життя. Вона утворила ся, очевидно, під впливом тієї боротьби за пограничні марки й західні руські землі,

¹⁾ Marci Chronicon c. LXIII — Historiae Hungaricae fontes II c. 198. ²⁾ Про се зараз нижче.

³⁾ Іпат. с. 185, див. ще вище с. 115. Пок. Васілевский висловив здогад (Візантія і Печеніги, Ж. М. Н. П. 1872, XII с. 282—3), мовляв помітний полк хоробрих мужів з гірських країв — τῶν ὄρεινότερων μερῶν ἀνδρες τολμηταὶ καὶ ἀρετῆων αὐτόμολοι, що в числі 5000 прийшов Візантії в поміч в кампанії з Печенігами 1091 р. (Анна Комнена I с. 402) — то полк Василька, а гірські краї — то Карпати. Гіпотеза дуже дотепна і приваблива, але дальше легкого здогаду йти з такою голою правдоподібністю, розумієть ся, не можна.

⁴⁾ Іпат. с. 150. ⁵⁾ С. 411.

про яку я говорив вище. Слова Василька: „мстити Руську землю“ можуть мати двояке значіння: боронити Русь від претензій польських і мстити ся за давні змагання Поляків — відірвати західні руські землі. Котре з них ні вибереже, се не багато зміняє справу. Очевидно відносини були напружені, боротьба йшла далі. Василько одначе чув себе сильнішим, він уважав можливим перенести боротьбу на польський ґрунт і навіть знищити Польщу — „возму“, себто зруйную, „землю Лядскую“.

Осліпленне мусіло, розумієть ся, в значній мірі спараліжувати на далі воєннічі пляни Василька, але боротьба йшла таки, тільки її провадив тепер головню Володар. Друтош, що тут черпав по всякій правдоподібности з затраченого руського джерела, оповідає, що Володар часто нападав на польські землі й забирав добычу, поки його Поляки не зловили підступом в однім нападі, 1122 р. Головню ролю при тім мав відограти оден Поляк Петр Власт, або Петрко, як його зве Київська літопись, що бувши в службі Володаря, зрадив його й видав Полякам. Сей епізод мав великий розголос і описував ся багато разів в сучасній руській і польській літературі, обробляв ся з легендарними подробицями, а завдяки тому, що сей Петро, збогачений своєю долею в викупі Володаря, щедро жертвував на церкви, — перейшов і в західно-європейську літературу. За викуп Володаря Поляки жадали від Василька неможливих сум — 80 тис. гривен, і нарешті мали згодити ся на 20 тис. гривен, виплачених по части дорогими річями; при тім Володар мав помирити ся з Болеславом. Так оповідають джерела¹⁾. О скільки певне було се помирненне, тяжко вгадати, бо Володар два роки пізнійше помер, але що його сини розпочали свою діяльність походом на Польщу, то з сього-б виходило, що пригода Володаря не багато причинила ся до поліпшення відносин між Галичиною і Польщею.

В тій же сповіді Василька маємо ми далі ще інші цікаві признання. Оповівши, як він спровадив до себе Берендичів, Печенігів і Торків і хотів з ними воювати Польщу, Василько каже: „потім хотів я перейняти Дунайських Болгарів і осадити їх у себе, а далі хотів просити ся у Сьвятополка і у Володимира на Половців: піду собі, думав, на Половців, аби собі або славу здобути або головою наложити за Руську землю“...

З сих слів бачимо, що Василько, хоч уживав Половців для війни з Польщею, як ми то бачили вище, зовсім не був принци-

¹⁾ Про них див. примітку 10.

пільним приятелем Половців, противно — мріяв про боротьбу з ними. По друге — що він дуже діяльно заходив ся коло кольонізації своїх земель ріжними іноплеменними елементами, турецькими недобитками, а думав навіть про спровадження до себе Болгар (се були часи повного упадку Болгарії, по страшних візантійських війнах, серед нових печенівсько-половецьких спустошень). Сі два заміри — боротьбу з Половцями і кольонізаційні заходи властиво треба получитьи оден з другим.

Сі звістки про кольонізаційні плани Василька ми мусимо розуміти про кольонізацію галицького полудневого погранича. Вони припадають на ті часи, коли й по иньших землях переведено або переводжено ще кольонізацію пограничних в степом земель тими „Берендичами, Торками, Печенігами“; з рештою, се зовсім не був елемент придатний на те, аби вводити його в середину оселої руської людности. Я думаю, що тут іде мова про кольонізацію галицького „Понизя“ — земель по середньому Дністру, між Дністром і Богом, і земель задністрянських. В звязку з сими мусіли стояти й плани боротьби з Половцями, що стояли на перешкоді такому кольонізаційному походу на схід і на полудень.

Сим кольонізаційним рухом треба пояснити те значінне, яке в першій половині, і то видко — ще за Василька, здобуває собі задністрянський Галич. В 1090-х роках столицею Василька уважав ся Тереволь, але їдаєть ся ще перед смертию Василька старшим столом став Галич. В усякім разі — не пізніше як у 30-х рр. став він столицею полудневої Галичини, а в 40-х стає вже столицею цілої Галичини, сполученої в руках Володимирика. І коли ми бачимо, що в середині XII в. Галичина опанувала вже середнє Подністрове так, що одною рукою сягає по кийівське Побуже та на Погорину, а другою — в околиці нижнього Дунаю, то в всякою правдоподібністю можемо, ба й мусимо думати, що кольонізація Понизя вже перед тим зробила свої перші поступи, отже приймати їх в значній мірі як результат кольонізаційної і взагалі — внутрішньої політики Василька.

1124 р., в оден рік умерли обидва Ростиславичі — Володар і Василько. Як бачимо, їх тридцятьлітнє князюванне в Галичині становить дуже важну добу в історії сеї країни, й енергічна та добре обрахована діяльність сих князів мала дуже важні наслідки для неї а навіть і взагалі для України-Руси. Рядом завзятых, більш або менш пасливих війн оборонено самостійність Галицької землі від Волини, від Польщі й Угорщини. Важність боротьби з Польщею й Угорщиною в національного й культурно-

історичного погляду сама собою ясна, але я мушу додати, що й боротьба з Волинею була не позбавлена своєї ваги, хоч на перший погляд може виглядати на просту усобицю. Важно було, аби Галичина вийшла з ролі київської прищипки, якою була так довго Волинь, аби вона стала метою для своєї династії, яка-б цілим рядом літ, з покоління в покоління, подбала про забезпечення своєї загроженої позиції, що могла бути легко занедбана в ролі київської провінції, серед завірюх, що абсорбували увагу київського правительства. Завдяки діяльності перших Ростиславичів ця галицька програма була досягнена. Забезпечено існування галицької держави й галицької династії; колонізацією розширено її терен і тим помножено сили для боротьби; заложена основа для більшого значіння своєї далекої руської волости, і треба було тільки аби в дальшій генерації знайшовся чоловік, щоб потрапив використати вже зроблене і дальше повести Галичину по вказаній дорозі. Він і знайшовся — в особі Володарового сина Володимирка.

Перед смертю Володара і Василька, а властиво, уже від смерті Рюрика протягом тридцяти літ, поділ галицьких волостей був, видно, такий: Володар держав Перемишль і Звенигород, себто Сосяне, Побуже і верхнє Подністровє, Василько Галич і Терєбовль, себто середнє Подністровє й Понизє. Ту посередню волость, де сидів Володар за життя Рюрика, брати мабуть поділили між собою; так виходило-б з поділу волостей між їх синами.

Оба зіставили по два сини. Володар Ростислава і Володимирка, що в наших літописях зветься часто в здрібнілій формі — Володчмирком. Василько — Юрия (Длугош, що використав тут якесь затрачене для нас руське джерело зве його Григорієм, але се ім'я не уживалося між князями) — й Івана. Ростислав дістав Перемишль, Володар Звенигород. Як поділилися Васильковичі, властиво не знати; старший мусів дістати Галич, молодший Терєбовль; коли Юрий, що згадується на першій місці з поміж них, був старший, то він мусів дістати Галич¹⁾.

¹⁾ Одиноке джерело про поділ Галичини по смерті Ростиславичів і про її життя між 1124 і 1140 р. — Длугош (I с. 533 і 536), що тут мабуть використав якесь руське, затрачене джерело (див. про се в прим. 10). Звістки його про Галичину з 1124-8 рр. не будять ніяких підозрін і загально прийняті в науці. Але й він говорить тільки про волости Володаревичів: Ростислав дістав Перемишль, Володар Звенигород; очевидно,

Таким чином Галичина поділила ся на чотири частини: се було небезпечно. Друга небезпечність була-б у тім, що не всі князі сього покоління здасть ся, дорівнювали своїм батькам здібно-стями. Принаймні повний брак відомостей про яку небудь діяльність Васильковичів, їх зовсім незначне становище в політиці могло-б вказувати на те, що сї діти не дорівнювали батьковн; але се мовчанне може бути й просто випадкове, бо про галицьких князів і Галичину ми маємо незвичайно бідні звістки, поки вона не злучила ся знову, до купи через ранню смерть своїх князів і безоглядну діяльність меньшого Володаревича, Володимирка, і сей Володимирко, зібравши в своїх руках всі галицькі волости, не виступав на шпиршу політичну арену.

З початку по смерти батька Володаревичі жили згідно між собою й йшли слідами батьківської політики. Маємо звістку, що вони спільно виправили по смерти батька військо на Польщу, і воно пограбувало пограниччя¹⁾. Але ся згода тривала не довго. Яка причина тому була, не знати; найлегше припустити, що вона вийшла від енергічного й безоглядного Володимирка. Почала ся війна між Володаревичами — десь коло року 1126. Пустошили оден другому волости. Ростислава підтримали Васильковичі, удав ся він також із скаргами до Мстислава Мономаховича, що обстав за ним. Знаючи справедливий характер Мстислава, і се-б промовляло дуже сильно за тим, що завинив у сій суперечці Володимирко — що від нього вийшов початок усобиці.

Володимирко не піддав ся жаданням сторонників Ростислава і звернув ся по поміч до Угорщини. Пригадує, що вже пять літ перед тим сей угорський король (Стефан II) показав охоту мішатися в руські справи, взявши участь в поході Ярослава на Мономаховичів, і Володар тоді був його союзником, помагаючи (разом

Ростислав був старший. Васильковичів він згадує тільки принагідно під 1128 р. — Gregorii et Iwanii Waszilkowicz; з порядку імен можна б виводити, що той Gregorius був старший. В Київській літописі під 1140 р. згадують ся з галицьких князів Іван Василькович і Володимирко Володаревич (Лат. с. 218): братів їх, мабуть, тоді не було вже на світі. Нязше довідуємо ся з неї (с. 221), що Іван княжив у Галичу. Очевидно, другою волостію був Тереволь, і коли Іван був молодший, то до смерти Юрія він мусів сидіти тут.

¹⁾ Длугош I с. 533—4, про сю звістку див. в прим. 10, а ще вернемо ся до неї пізййше; тут запримітимо тільки, що такі подробиці Длугошевого оповідання як се, що „князі боячи ся самі йти“, висилають військо на Польщу, а те „перейняте страхом, ледви дїткнувшись польських границь“ вертаєть ся, — то вже flosculi Dlugossiani.

з Васильком) Ярослав, — отже сей крок Володимирка, що він звернув ся до угорського короля, не був чимсь незвичайним. Угорський король став по стороні Володимирка, але його військо не надходило, а Ростислав уже змобілізував ся і дістав поміч від своїх союзників. Посередники поспробували закінчити справу без війни; в Щирці був з'їзд, де бояре обох сторін довго трудили ся коло зліплення згоди, але з того нічого не вийшло. Тоді Ростислав з військом рушив на Звенигород і розпочав облогу. Але замок мав спільну залозу — три тисячі мужа, як рахує запіска, і Ростислав по перших пробах мусів облогу залишити. Він вибрав ся потім на ново, з більшим еспаком, але й на сей раз облога йому не повела ся¹⁾.

На сім уриваєть ся звістка. Ми не знаємо, чи скінчила ся на тім війна Володаревичів, чи тягнула ся далі; очевидно тільки, що обидва брати задержали свої позиції і війни прийшло до якогось порозуміння між ними. Вивожу се з того, що по смерті Ростислава відносини уложили ся нормально: Володимирко перейшов на старший стіл в Перемишль, а меньший стіл, Звенигород, передав Ростиславовому сину Івану. Як би брати зістали ся до смерті на ворожій стопі, сього-б не було, а якби Володимирко переміг був брата, то певно ані Ростислав, ані його син не мав части би в батьківській волості — не так би був Володимирко.

Ростислав умер десь в 1130-х роках. Коли у Всеволодім поході на Волинь 1140 р. брали участь галицькі князі, з них згадують ся тільки Володимирко й Іван Василькович. Правдоподібно, тоді не було на світі ані Ростислава ані Юрія Васильковича — зрештою неха сліду, аби вони тоді ще жили. Іван Василькович княжив тоді в Галичу, правдоподібно — сполучивши по смерті брата цілу батькову волость, Володимирко — в Перемишлі, віддавши Ростиславовому сину Івану Звенигород, де бачимо його в 1144 р.²⁾. Р. 1141 умер й Іван Василькович у Галичу.

¹⁾ Дуглош I с. 536—7; про сю звістку див в прим. 10.

²⁾ В звістці Київської літописи під 1140 р. читаємо: Всеволод посла... „Івана Васильковича и Володаревича изъ Галичи Володимирка“, низше, під 1141 р.: „Сего же лѣта преставися у Галичи Васильковичъ Иванъ, и прия волость его Володимирко Володаревичъ: съде во обою волостью княжа въ Галичи“. Отже є неагода в словах літописи: раз чуємо, що 1140 р. був у Галичи Володимирко, другий — що був там Іван, а Володимирко прийшов тільки 1141 р. сюди. В виборі не можна вагаться: звістка 1141 р. говорить про се далеко докладніше й свідоміше, і супроти того слова під 1140 р. „изъ Галичи“ найлекше буде пояснити як дописку якогось читача: або хибну, або тільки вставлену при переписуванню на невідповіднім місці. Правдоподібно, в оригінальнім тексті

Його волости взяв собі Володимирко і переніс свою столицю до Галича, города більш центрального і особливо вигідного, від коли границі Галичини почали розширяться на полудень і схід: в сім напрямі, як побачимо нижше, мав звернені свої очі й сам Володимирко. Таким чином яких три чверти або й більше Галичини злучило ся в руках Володимирика, а Ростиславич, репрезентант старшої лінії, зівстав ся при самій Звенигородській волости — легко отже міг собі се кривдувати. Правдоподібно, між стрием і братаничом відносини не були дуже сердечні, і на сім ґрунті витворив ся епізод, що мав важне значінне в галицькій історії.

На початку 1145 р. десь у другій половині січня, по різдвяних святах, по недавно відбутій кампанії з Всеволодом київським, що закінчила ся не дуже славно для Володимирика¹⁾, вибрав ся Володимирко з Галича на лови до Тисьмениці. Користаючи з сеї неприсутности князя, „Галичане“ післали до Івана Ростиславича в Звенигород і закликати його в Галич княжити. Мусіло бути щось подібне у них коли не умовлено наперед то бодай до певної міри приготовано, бо Іван згодив ся на се, й Галичане його „въведоша к собѣ в Галичъ“. Коли вість про се дійшла Володимирика, він зібрав дружину й пішов на Галич. Місто замкнуло перед ним ворота. Почала ся облога; під містом ішли завзяті битви, де багато людей падало з обох сторін. Очевидно, або ненависть до Володимирика в місті була велика, або впливав страх кари від Володимирика — місто тримало ся. Так минуло два тижні. на третім — в мясопуст, 18 лютого, Іван з Галичанами вийшли з міста в ночи й вдарили на Володимирове військо. Та серед завзятої битви Іван з своєю дружиною за далеко загнав ся; богато з дружини його полягло в битві, й дорогу до міста йому відтято. Стративши надію пробити ся до міста, він пустив ся з останками своєї дружини на полудень, на Понизє, „к Дунаю“ і відти степами подав ся до Києва, до Володимиркового ворога Всеволода. Галичане держали ся ще цілий тиждень без нього, може наділи ся, що вернеть ся з якою помочію; нарешті на пущенне, 25 лютого мусіли піддати ся. Володимирко увійшов у Галич і розпочав свої

читало ся просто: Івана Васильковича и Володаревича Володимерка. без означення їх волостей, як і при иньших князях сього оповідання неиа означення їх волостей.

Що Володимирко сидів тоді в Перемишлі, літописи виразно не кажуть, але комбінуючи всі звістки, инакше не можна собі представити розкладу галицьких волостей. Сама по собі також дуже була б неправдоподібною гадка, що Іван дістав Звенигород тільки швидше, а не зараз по смерті свого батька. ¹⁾ Про неї зараз нижше.

кари: „многы люди исѣче, а иныя показани казнью“, як каже своїм епічно-спокійним тоном літописець¹⁾.

Ся подія мала важні наслідки. Насамперед — від тепер Галичина алується на довго в одних руках. Скориставши з сеї нагоди, Володимирко загорнув Звенигородську волость Івана Ростиславича. Іван зівстав ся безземельним князем — його прозвали Берладником. Се призвище можемо ми на двоє толкувати: або значить воно князя безземельного (в значінню Берладника — волоцюги-чоловіка, неприкаянного)²⁾, або берладського князя. Се також не має в собі нічого неможливого — Іван міг дійсно бути князем в Берладі, як бували князі в Тмутороканю³⁾, і з Берладниками з Подунавси його дійсно ввязали якісь звязки, як то видно з його походу 1158 р., коли він стрічас загальне співчутє у подунайської людности, і дещо з півнійшої дівераїї, зробленої правдоподібно в його інтересах Берладниками, нападом на Олешє⁴⁾. Новгородська літопись таки й зве його „князем берладським“⁵⁾. Звісна й грамота його в справі митних оплат в подунайських городах, і в ній він титулує себе берладським князем, але вона має деякі підозрілі подробиці (між ними й дата, 1134 р., по всякій правдоподібности анахроністична⁶⁾). Тому опирати ся на ній в наших выводах не можемо — мусимо тримати ся літописи.

¹⁾ Іпат. с. 226. ²⁾ Про Берладників див. нижше, в гл. VIII.

³⁾ Див. про се нижше і в гл. VIII.

⁴⁾ Іпат. с. 341, 346, про се ще мова нижше. ⁵⁾ І Новг. с. 138.

⁶⁾ Грамота ся була опублікована Богданом Петричєйку Хїждеу (Hăsdetu), в копїї зробленої десь коло р. 1850 перший раз в 1860 р. в яській часописи *Instructiunea publica*, і друге в 1869 р. в часописи *Trajanu*, і потім і оригінал той, і копїя нїби згинули, і навіть не маємо ніяких ближших звісток про той оригінал. В обох виданнях є певні відмінї в транскрипції. В виданню 1869 р. вона читаєть ся так (в скобках доповненї слова, яких бракує): У ітѣ отца і сына (і святаго духа аминь). Азъ Иванко Ростиславовичь от стола галичского, кнѣзь берладськы свѣдчю купець (меси)бриськыгь, да не платѣть мытъ у градѣ нашемъ (у Маломъ у Галічі на ізкладѣ, развѣ у Берладі і у Текучомъ и (у градохъ нашихъ а на ітьвоєъ розьныхъ товарохъ тутошныхъ і угрьськыхъ і руськыхъ і чеськыхъ). а то да платѣть ніколіжъ, развѣ у Маломъ у Галічі. А кажіть возвода. А на томъ обѣтъ. (Въ лѣто) от рождства Христова тїсѣщу і стѣ і трдѣт і чєтїре лѣтъ мѣсяца маѣ к. днѣ. Рїжні анахронїзми і підозрілі прояви в мові і в змісті грамоти дала повід ученим новїйшимим часами уважати її за фальсіфікат, вигадку „якогось румунського патріота“. Див. реферати Собольского: Грамота князя Іванка Берладника 1134 г. (Труды VIII археол.-сѣзда т. II) і Богдана *Diploma Barladena din 1134 si principatulii Barladului*, Букурешт, 1889 (резюме в тїжже Трудахъ

Я піднесу, що в літописи ми маємо натяк на заходи Івана до боротьби з Володимирком зараз по вигнання, перше ніж став він таким бездомним заволокою, яким бачимо його в роках 1146 і далі. Оповідаючи, як прийшов він в 1146 р. (десь у вересні) до Святослава Ольговича, літописець каже, що він прибіг до нього по битві — „и тогда с полку прибіже к нему Иванъ Берладникъ“¹⁾. (У перше виступає він тут із сим іменем, котре потім так приросло до нього, що й снп Івана зветь ся Берладничичом). Яка то була битва, літопись не каже: очевидно, бив ся Іван з Володимирком, і можемо здогадувати ся по аналогії пізнійшого його походу, що Іван розпочав з Володимирком війну на нижнім Дунаю, опанував його і пробував відти сягнути далі, але вкінці програв справу й мусів покинути свою Берладь та подати ся в безпечнійші краї. Свого давнійшого опікуна, Всеволода Ольговича живим Іван уже не застав тоді, тож пристав до його брата Святослава. Але боротьба за Київ забирала всі сили й увагу князів, і за увесь час життя Володимирка Іван ніде не міг знайти помочи чи заохоти до боротьби з ним і мусів тиняти ся по різних руських князях „служебним“ князем; аж по смерти Володимирка знайшов він союзника, але про се будемо говорити потім.

Окрім сполучення Галичини в руках самого Володимирка повстаннє Галичан 1145 р., мало, по всякій правдоподібности, й иньші наслідки, менш користні для самого Володимирка й для політич-

т. IV). Одначе й на самім з'їзді критика скептиків викликала певну опозицію (див. також т. IV с. 103). Недавно вийшла стаття проф. Дашкевича: Грамота кн. Івана Ростиславича Берладника 1134 г. (в Сборнику статей посвящ. Влад.-Буданову, 1904), присвячена обороні автентичности грамоти, властиво — ослабленню критичних заміток скептиків.

Я уже в першій виданню сеї книги зазначив, що вповні відкинути грамоту Берладника, як фальсифікат, не можна — занадто багато є в її змісті, в її подробицях такого, що не легко положити на рахунок вигадки якогось румунського патріота. На сім становищі зістаю ся й тепер. Дивну графіку й вагали фільологічну сторону можна до певної міри об'яснити пізнішим копіюваннем, а також і тим що писар міг бути місцевий чоловік, з Подунав'я, з книжною мовою тодішньої Русі не обізнаний. Грамот галицьких з тих часів і подібного змісту не маємо, тож не можемо сказати нічого рішучого про форму і зміст самої грамоти; деякі моменти, се правда, дуже неприємно нагадують торговельні привилеї XIV—XV: (іскладь — склад, ісьвожь — транзітна торговля). Дата 1134 р. дуже мало правдоподібна; супроти сказаного в тексті і титул Івана „от стола галицькаго“, і залежність від нього Берлади дуже мало правдоподібні, перед 1144 р. Може був тут дійсно 1144 р. мартівський, коли Іван по своїй утечі з Галича, в місяці лютім міг бути в Берладі? ¹⁾ Іпат. с. 234.

ного життя землі. Воно, певно, не минуло без впливу на відносини землі і в першій лінії — громади міста Галича до князя. В сім повстанню та в суворих репресіях князя можна шукати початків того відчуження князя від громади та зросту впливів його дружини-бояр коштом політичного життя громади, які себе так прикро дали знати в пізніших часах і про які будемо говорити нижче.

В зверхній політиці Володимирко йшов дорогою, витиченою Ростиславичами. І його увага передовсім була звернена на схід, на волинських князів. Очевидно, говоримо се головню про часи, коли він, засівши в волостях Васильковичів, прийшов до безпосередньої стичности з Волинею; але й перед тим нім перейшов він до Галича, стояв він на тім самім — загальнім становищу галицьких князів. Сила Мономахової династії, що тримала в своїх руках тоді й Волинь, була їм небезпечна. Тому коли Всеволод Ольгович, засівши в Києві, завізвав їх до походу на Ізяслава, Іван Василькович і Володимирко пішли з повною готовістю. Але підчас війни ситуація показала ся такою, що галицьким князям вигідніше було притягти на свій бік zagrożеного звідусіль Ізяслава (Поляки теж стояли по стороні Всеволода), ніж трудити ся для зміцнення Всеволода, і вони „привабиша к собі“ Ізяслава.

Рахунок показав ся добрим. Всеволод був справді небезпечний; два роки пізніше (1142) він посадив на Волини свого сина, і се, при союзі Всеволода з старшими спнамі Кривоустого, творило дуже грізну для Галичини силу на сході. Володимирко, що про око ще не виходив з послухности Всеволоду і навіть при кінці 1142 р. вислав свій полк йому в поміч, слідом виступив против нього отверто: „посварили ся Всеволод з Володимирком через Всеволодового сина, що сів у Володимирі, й почали чіпати ся „один другого“, як поясняє се зовсім добре літопись¹⁾.

До рішучого розриву прийшло десь літом 1144 р.: Володимирко „возверже грамоту хрестьную“ Всеволодови. Той відповів походом, щоб змусити Володимирка до покори. Стоячи тоді дуже сильно, Всеволод рушив на Галичину великі сили: окрім київських полків, ішли волинські, чернігівські, переяславські, туровські й смоленські і ще поміч із Польщі. Ізяслава Давидовича вислано до Половців, аби з ними зробити діверсію від Пониззя, тимчасом як головне військо ішло полудневою Волинею на Теробовль. Володимирко міг противставити сьому походу окрім своїх полків

¹⁾ Іпат. с. 225.

тільки угорську поміч: молодий угорський король Іейва при-
слав свого воя бана Белуша з полком у поміч союзникови свого
батька.

Полишивши на волю божу Понизє, Володимирко рушив на
зустріч Всеволодови під Теробовль і поспів завчасу, аби обсадити
правий берег Серета і заступити перехід через річку. Всеволод
пішов в гору Серетом, але по другім боці йшов Володимирко, не
спускаючи ока з ворога. Такий рівнобіжний марш тривав цілий
тиждень — обидва вороги даремно пробували перехитрити один
одного. Аж на верхнім Сереті, де річка вже не робила великої
перешкоди, Всеволод перейшов на правий бік і пішов на Звени-
город. Тут прилучився до нього й Ізяслав Давидович з Полов-
цями, взявши по дорозі кілька городів на Понизю. Володимирко
йшов агірем, відступаючи перед ворогом, але все тримаючи ся
вигідніших позицій, і увійшов у Звенигород перед Всеволодом,
надіючись, що тут прийде до битви. Та болотниста околиця Зве-
нигорода була для Всеволода ненаручною, і він замість того обій-
шов Володимирка з заду, опанувавши неприступні, стрімкі гори
за Звенигородом

Се привело до паніки Володимиркове військо: „Галичане
настрашили ся й казали: ми тут стоїмо, а вони там наших жінок
заберуть“. Володимирко мусів перейти на дипломатичну дорогу.
Він потайки вислав своїх людей до Всеволодового брата Ігоря,
що був теж з військом. Підозріваючи Ігореві аспірації до київ-
ського стола, Володимирко просив його посередництва у Всеволода
й обіцяв за те помогти в справі київського стола. Дійсно він за-
чепив дуже делікатну струну в Ігоревій душі, і під впливом Ігоря
Всеволод тогож дня розпочав переговори з Володимирком. Володи-
мирко мусів на доказ своєї покори приїхати й покорити ся Все-
володови, а учасникам походу виплатити досить значну контри-
буцію — 1200 (чи в иньшій версії — 1400) гривен срібла,
що й була розділена Всеволодом між учасниками. За те Володи-
мирко дістав назад зайняті міста на Понизю. „З початку багато
наговорив, вкінці багато заплатив“ (переді много глаголивъ, а по-
слѣдъ много заплативъ) іронічно зауважає літописець, приточуючи
се до привища Володимирка — „Многоглаголивий“¹⁾.

Але „многоглаголивий Володимирко“, викрутивши ся з біди,
зовсім не думав через те стати дійсним покірником Всеволода.

¹⁾ Іпат. с. 225—6, Лавр. с. 295—6, Никон. I с. 167—8, Воскр.
I с. 34.

Зрештою й справа Івана звенигородського не була того рода аби причинити ся до поліпшення відносин між ними: знаємо, що Іван по своїй нещасливій пригоді з Галичанами удав ся до Всеволода, й можна догадувати ся — був добре прийнятий, бо і потім, по своїй нещасливій пробі боротьби з Володимирком вернув ся до Всеволодового брата Сьвятослава. Досить, що десь на початку 1146 року прийшло до нової війни. Всеволод повторив плян попередньої кампанії: спровадив Коловців, а сам з головною армією, з помічними полками інших князів, і з своїм зятем Болеславом польським, зібравши „многое множество вой“, пішов попередньою дорогою на Звенигород і Галич.

Але сей похід скінчив ся ще з меншим ефектом ніж попередній, розбивши ся на невдалій облозі Звенигорода, котрою розпочала ся кампанія. Правдоподібно, Володимиркова залога не була тут велика, і коли Всеволодове військо, приступивши під місто, попало острог, Звенигородці урадили піддатися. Могла тут вплинути на Звенигородців і пам'ять про їх давнішого князя Івана Ростиславича, що стояв тепер під опікою Всеволода; принаймні Всеволод, видно, числив на такий оборот справи і здержав битву, чекаючи, що Звенигород піддасть ся. Але Володимирків вєвода Іван Халдєевич (дивачне ім'я!), що комендував залогою, помітивши такий неприязний рух серед Звенигородців постановив удержати ся терором: арештувавши трох видніших проводирів руху, він зараз засудив їх на смерть, а для більшого вражіння звелів їх трупи, розтявши на кусні, викинути з міста. Така незвичайна суворість і рішучість його дійсно здержала рух, і Звенигородці „почаша оттолѣ бити безъ лести“. Коли Всеволод, не діждавши ся капітуляції, повів сильний приступ під замок, цілоденна битва скінчила ся на нічим, а хоч замкові укріплення були запалені в кількох місцях, їх удало ся загасити.

По сій неудачі Всеволод, як каже літопись, занехав дальший похід, чому — не каже. Нещаслива битва під Звенигородом здасть ся за малою причиною для того; може бути, Всеволод уже під час сього походу почув приступи своєї смертельної хвороби, що звела його кілька місяців пізнійше зі сьвіта, й через те вернув ся; могла бути й иньша причина.

В Суздальській літописи читаємо під тим же роком, що Володимирко взяв київське місто Прилук на Побужу, і що Всеволод, зібравши князів, визначив новий похід на Володимирка на Борисів день (2 мая). Дуже можливо, що Володимирко під час самого Всеволодового походу зробив діверсію на київські землі, й се змуслило

Всеволода вернути ся і визначити на діто новий похід. Він одначе не прийшов по сповнення, бо Всеволод дуже розхорував ся¹⁾. Тільки Іван Ростиславич розвинув був якусь кампанію з Володимирком, що як ми бачили, скінчила ся нещасливо для нього, і він мусів утікти, десь в серпні — жовтні 1146 р., до Святослава Ольговича.

Смерть Всеволода поробила важні зміни в руській політиці Володимирка; тож тут снінимо ся, аби кинути оком на иньші сторони його політики — скільки позволяють скупі наші відомости.

Як ми бачили, ворожі відносини до Польщі Володимирко замаїфестував уже зараз по смерти батька, і правдоподібно — на сім становищу він лишив ся й потім. Що правда, в 1140 р. Володимирко й Поляки опинили ся разом в війні з Ізяславом, як союзники Всеволода, але зовсім випадково, мабуть без всякого порозуміння між собою. Коли-ж прийшло до конфлікту Володимирка з Всеволодом Ольговичом, то Поляки, себто князь польський Володислав II — дуже енергічно помагає свому свояку і союзнику Всеволоду на Володимирка. З другого боку Володимирко пізнійше згадує, як він за часи угорського короля Белі (1131—41) „быв ся з Ляхами за нього“ (йому помагаючи)²⁾. Череміна, що стала ся в Польщі майже разом із смертю Всеволода: упадок Володислава і панованне його ворога Болеслава Кучерявого, не перемінила нічого в відносинах до Польщі Володимирка, Болеслав Кучерявий був союзником і свояком нового Володимиркового ворога Ізяслава Мстиславича, і галицько-польські відносини зістають ся однаково неприхильними, здасть ся, за весь час князювання Володимирка, хоч якихось силь-

¹⁾ В своїх давнійших працях (Історія Київщини с. 161) і навіть іще в першій виданню II тому моєї Історії (с. 105) я тримав ся тої гадки (висловленої зрештою ще давнійше — нпр. у Соловйова I 388) що й Київська й Суздальська літопись під 1146 р. говорять про оден і той сам похід Всеволода на Володимирка, і що значить Володимирко зайняв Прилук ще перед ним. Переробляючи ще раз літописні звістки про Володимирка, переконую ся, що отождити сі дві звістки неможливо. Похід на Звенигород став ся десь найдалше в лютім: літописець нотеу, що під час походу сніг пропав через дощ, і прийшло ся йти „на колюхъ и на санехъ“, — очевидно похід обчислено було на зимову дорогу. Тимчасом похід згаданий в Суздальській літописи був призначений „на Боринь день“, себто на 2 мая, і з слів літописи виходить, що він не дійшов кінця: оповівши про плян походу літописць каже, що Всеволод „перебы нѣколко и разболѣся велики“, і з тої хвороби умер. Що похід Володимирка на Побоже тут як найтісніше звязаний з сею нарадою Всеволода над новим походом, треба його ставити після походу на Звенигород. Отже показуєт ся справедливійшим давній погляд Карамаїна (I с. 122), що теж прийняв був такий порядок подій.

²⁾ Іпат. с. 311.

нійших конфліктів не знаємо, і можливо, що їх не було, бо обидві сторони мали досить інших справ.

Натомість сильно змінилися відносини до Угорщини. Ми бачили, що по катастрофі, яка спіткала Угрів в їх аспіраціях до Галичини 1099 р., відносини їх до галицьких князів трохи були вирівняли за нового короля (Стефана II), і Ростиславичі в волинській війні 1123 р. виступали разом з угорським королем як союзники Ярослава. Володимирко опинивши ся в крутих обставинах під час боротьби з братом Ростиславом, звертав ся по поміч до Стефана і дійсно дістав, хоч і за півно. Чим здобув собі Володимирко таку прихильність кор. Стефана, не знаємо; можливо, що страх перед претендентом на угорську корону, Борисом Кольомановичом, що міг числити на поміч Мономаховичів, як своїх свояків, примушувала Стефана шукати приятні князів ворожих Мономаховичам. Ся приятнь здасть ся, ще збільшила ся по смерті Стефана († 1131), за часів Белі Сліпого (1131—41): Володимирко пізніше пригадував його сину Іейзі, як багато помагав він його батькови: „твій батько був сліпий, тож я твому батькови досить послужив своїм списом і своїми полками, за кривди, які йому діяли ся, і з Ляхами за нього бив ся — пригадай но собі се й віддяч ся тепер¹⁾. Син Белі Іейза був також з початку союзником Володимирка: ми бачили, що в війні 1144 р. Володимирко мав угорську поміч.

Але все переменяєть ся в звязку з змінами в руській політиці. Десь в р. 1145—6 Іейза оженив ся з сестрою Ізяслава Мстиславича Евфросиною і сильно заприятнив ся з Ізяславом²⁾. Тим часом відносини уложили ся так, що Володимирко стає завзятим ворогом Ізяслава. Іейза став по стороні свого швагра. Чи самі лише фамілійні відносини вплинули на се, чи були й інші ще обставини, які охолодили відносини Угорщини до Володимирка, не знаємо; досить, що в війнах 1149—52 рр. Володимирко стрічаєть ся з Іейзою вже як його противник.

Ми знаємо, що Володимирко стрічав ся уже з Ізяславом, як той сидів на Волині, в 1140 р.; Володимирко тоді помагав Всеволоду в його поході на Ізяслава. Тоді одначе Володимирко признав за невідповідне дуже поспирати Всеволода й помирив ся з Ізяславом. Та шість літ пізніше Ізяслав засів на київській столі й зараз же відібрав від Святослава Всеволодича Волинь. Стало ся отже знову те саме, чого традиційно так не любили галицькі князі й через що

¹⁾ Іпат. с. 311. ²⁾ Див. вище с. 144.

не давно ще „розкотарав ся“ Володимирко з Всеволодом: Волинь злучила ся в одніх руках з Київом, при тім у князя дуже енергічного й здібного. До того князь сей числив з одного боку на поміч Ляхів (бо Болеслав Кучеравий був жонатий з його братанницею), з другого боку — перетягнув до себе Володимиркового союзника Іейзу, що прислав йому помічні полки в кожній потребі, аж на Чернігів¹⁾.

Володимирко опинив ся в дуже прикрій ситуації і мусів розглянути ся за союзниками супроти такої коаліції та подумати над способами оборони. Супроти союзу Угорщини з Ізяславом він наважує зносини з Візантією (імн. Мануїлом), що від хрестоносного походу 1147 р. стає в ворожі відносини до Угорщини і підтримує угорського претендента Бориса Кольомановича. Між Володимирком і Мануїлом приходить до формального союзу: пізніше візантійські джерела виразно звать Володимирка візантійським союзником, *ἀντιβασίλευς*²⁾. Зрештою новиною для Галичини се зближення до Візантії, мабуть, не було, як зазначив я вище³⁾.

З другого боку Володимирко здобуває собі дуже важного союзника на Русі в Юрїю суздальським, — але десь не скорше як в р. 1150. Перед тим міг би Володимирко навязати з Святославом Ольговичом, непримиреним ворогом Ізяслава, але Ольговичі були давніше ворогами Володимирка, тай як сила політична Ольговичі були величиною дуже проблематичною. Аж коли 1149 р. приходить до острого конфлікту між Юриєм і Ізяславом, Володимирко входить в союз з Юриєм і стає його запопадливим союзником. Союз сей потім скріплено шлюбом: Володимирко оженив свого сина Ярослава з донькою Юрія Ольгою⁴⁾.

Політичний плян Володимирка дуже простий, і вірний галицьким традиціям. Він хоче, аби Юрій здобув собі Київ від Ізяслава і в сім йому дуже енергічно помагає; мотив ясний: як се Юриєви удасть ся, Волинь від Києва відокремить ся, сили Ізяслава будуть ослаблені і маючи зі сходу ворожого сусіда в Юрїю, не буде він

¹⁾ Іпат. с. 254.

²⁾ Див. джерела вказані вище с. 153. Згадаю, що проф. Грот (Угорія и Славянство с. 136) толкує слово *ἀντιβασίλευς* в значінню васальної залежності; але такого значіння надавати йому не можна.

³⁾ С. 414.

⁴⁾ Про союз Володимирка з Юриєм і про політичну ситуацію на Русі див. вище с. 151—2. Сватом Володимирка Юрій зветь ся вже на початку 1150 р. (Іпат. с. 273), хоч звістка про шлюб уміщена више — Іпат. с. 275.

на Волини небезпечним для Володимирка. Заразом, користаючи з боротьби між Юриєм і Ізяславом, між Київом і Волинею, Володимирко хоче де що взяти собі з території спірної між Київом і Волинею, т. зв. Погорини, і прилучити до своїх здобутків на Побожу. Далі сього прихильність Володимирка до Юрія не йде; коли Юрій, вигнавши з Біґва Ізяслава в 1149 р., задумав вигнати його і з Волини розпочав облогу Лучська, Володимирко взяв ся посередничити між ними й обстав за Ізяславом, аби не відбирали від нього Волини¹⁾.

За те, аби висадити Юрія на київський стіл, Володимирко не жалувал труду. Звичайно він укладав ся з Юриєм, коли треба було ударити на Ізяслава разом від сходу і заходу, аби висадити його з Біґва. Коли Ізяслава виганяно на Волинь, Володимирко мав на нього пильне око і при перших рухах Ізяслава на Київщину, на Юрія, зараз маршував на Волинь, аби з тилу ударити на Ізяслава й утруднити його похід на Київ. Угорський король, що міг би вдержувати його і навіть обіцяв Ізяславу, що Володимирко „не відважить ся у нього й голови піднести“²⁾, був переважно зайнятий тоді боротьбою з Візантисю, так що Володимирко міг свободіно рухати ся. Се дуже утрудняло становище Ізяслава й тільки завдяки своїм военним здібностям та неувичайній оборотности встиг він, не вважаючи на таку боротьбу на два фронти, засісти в Києві досить міцно (1151). Але всю небезпечність від Володимирка він розумів і кілька разів пробував знищити сього тяжкого сусіда.

Перший раз Ізяслав вибрав ся на Володимирка в осени 1150 р.: вигнаний вдруге з Біґва завдяки союзу Володимирка з Юриєм, він задумав перше ніж вибрати ся знову для відібрання Біґва, знищити Володимирка. З угорським королем Ізяслав умовив ся ударити з двох боків на нього, і Іейза вибрав ся, по словам Київської літописи, з усіма своїми полками й усею своєю силою сам. Він ішов звичайною дорогою на Сянїк і Перемишль, тим часом як Ізяслав з усіма силами, „скупя ся весь“, мав ударити від півночі.

Володимирко вийшов Ізяславу на зустріч під Бєла, але дістав вість від своїх угорських „приятелів“, що угорське військо переходить уже Карпати. Са вість, очевидно, застала його несприготованим, і він покинувши північну границю і всякі запаси (вови), кинув ся як найборше під Перемишль; там Іейза уже взяв Сянїк і спустошив околиці Перемишля. Чуючи себе не в силі стати до бою з ним, Володимирко пустив ся на звичайну дорогу — післав

¹⁾ Іпат. с. 973—4 (поч. 1150 р.). ²⁾ Іпат. с. 282.

багаті дарунки виднійшим дорадникам Іейзи, і вони почали відраджувати короля від дальшого походу, кажучи, що час дуже ненадручний, бо заходить зима (був кінець жовтня). Іейза піддав ся сим намовам і справді завернув ся назад, так що похід не мав ніяких результатів окрім спустошення західної Галичини — „много вла створивъ Володимеру и земли его“. Що робив тим часом Ізяслав, літописець не каже; здасть ся, що він не поспів на час до Іейзи, й проворність Володимирка вратувала його: він скорше відправив Іейзу, ніж Ізяслав встиг зблизити ся до військ свого союзника.

Похід союзників на Галичину мав бути поновлений, здасть ся, зараз на зиму, як уставлять ся дороги. Але візантійський похід затримав Іейзу: він повідомив Ізяслава, що не може сам піти в похід, пришло тільки помічний полк.

Супроти сього Ізяслав занехав на разі плян походу на Володимирка і звернув ся на Юрія. Опанувавши завдяки незвичайно скорому й відважному маршу Київ, він розбив Юрія, перше ніж наспів до нього Володимирко (Володимирко сей раз двічі вибрав ся походом на Волннь, але все наспівав за пізно, завдяки проворности Ізяслава). Змусивши потім Юрія забрати ся з України, Ізяслав вернув ся до свого давнішого пляну — знищити Володимирка. Окрім трудностей, які чинив йому сей сусід у боротьбі з Юрієм, Ізяслав мав ще иньшу причину. Володимирко під час останньої кампанії не тільки поздирив контрибуціями Ізяславові міста, але й захопив, мабуть тоді ж так, полудневу Погорину (Шумськ, Тихомль, Вигошев, Гнойницю)¹).

В сій справі Ізяслав нереслав ся з угорським королем і десь при кінці 1151 р. вибрав ся був походом на Володимирка, але вернув ся з дороги²). Може бути, що Іейза не міг іти тоді в похід, і се спинило Ізяслава. Дперва весною 1152 р. повідомив Іейза Ізяслава, що він готовий іти на Галичину „про обиду галицького князя“. Союзники уложили плян кампанії, й Ізяслав вислав до Іейзи свого сина Мстислава, для ліпшого порозуміння. На сей раз вони покладали собі „вигнати“ Володимирка, „а волость його взяти собі“; але як ближше мали вони поділити ся Галичиною, про се, на жаль, джерела не кажуть. Над Володимирком отже зависла важка хмара.

¹) Див. вище с. 168, 173.

²) Лавр. 319 — „вороти ся у Корчева“, мабуть треба читати Корчеська; Никон. (I с. 191) з того зробила „Карачева“.

Союзники дійсно вибрали ся з великими силами. Іейза мав 76 полків, як оповідає літопись. Ізяслав побрав що міг з Кієва: окрім своїх полків „всє Чернии Клобуки, п Кияны лутшии п всю Рускую дружину“, та ще полки волпинських князів. Закликав він був до участі і польських князів, але ті не прийшли, зайняті своїми справами. Іейза вибрав ся на Володимирка скорше, і той кинув ся против нього. Але в битві з Уграми, що стала ся десь за Сяном, Володимирко не витримав і мусів тікати до Черемшля. Тоді він попробував помприти ся з Іейзою, нім наспіє Ізяслав, але Іейза вірно тримав ся союзу. Тим часом Ізяслав, зачувши, що угорський король уже напав на Володимирка, полишив иньші полки з братом Святиполком, а сам з легкою чорноглоубцькою кіннотою поспішив ся до Іейза. Союзники зійшли ся за Сяном між Ярославом і Черемшлем. Володимирко стояв за Сяном, боронячи переходу; але супроти переважної сили ворогів, він не міг устояти ся, і коли їх полки, під проводом Ізяслава, кинулись бродити й збили його, — утік до Черемшля. Тоді він звернув ся до свого звичайного, випробованого способу: закупив раду угорського короля і вислав до Іейзи посольство, удаючи з себе тяжко раненого, просив не видавати його Ізяславу та пригадував свої услуги Іейзиному батькови. Штука удала ся знову. Іейза почав умовляти Ізяслава, аби помиловати Володимирка. Ізяслав рішучо не вірив у всі запевнення Володимирка, але що Іейза обставав за згодою, не було йому що робити. Скінчило ся на тім, що Володимирко, далі удаючи тяжко хорого, присяг на хресті св. Стефана, що зверне Ізяславу забрані городи — полудневу Цогорину і Бужсьє, та буде до смерті його союзником: „Ізяслава ти не отлучати ся, до коли еси живъ, но с ним быти на всехъ мѣстѣхъ“. Іейза прирік Ізяславу, що як би Володимирко сей раз не додержав слова, то він конче відбере від нього Галичину — „да любо азъ буду въ Угорськой земли, любо онъ в Галичеськой“. На тім похід скінчив ся¹⁾.

¹⁾ Іпат. с. 308—313, Лавр. Лавр. с. 319—20. Суздальська літопись в оповіданню про сей похід значно різнить ся від Київської; окрім самостійних звісток, як записка про недокінчений похід Ізяслава на Володимирка під кінець 1151 р., про посольство його до Ляхів і т. и. — воно і в оповіданню про саму кампанію відрізняєть ся значно від Київської літописи. Подробиці насувають деякі труднощі. Досить підозріло виглядає в Суздальській літописи, що Володимирко двічі тікає в Черемшль і двічі вислав послів до угорського короля, так що тут можна б припустити подвоєнне факту. Але приглядаючи ся ближше, приходять ся прийняти, що оповідання Суздальської літописи добре, хоч і коротше від Київської, натомість в Київській бачимо неадалу контамінацію: слова „и вшедше

Як предчував Ізяслав, Володимирко, спекавши ся напрасної біди, дійсно вовсім не думав додержувати своєї присяги. Посадники, вислані Ізяславом ще з дороги в ті городи, що мав йому звернути Володимирко, мусіли вернути як не пишні; Володимирко тих городів не звернув. Ізяслав зараз про се дав знати Іейві й пригадав його обіцянку: іти новим походом на Володимирка, коли-б він не додержав умови. Але зайнятий війною з Юриєм, він вернув ся до галицьких справ лише при кінці 1152 р.: вислав свого боярина до Володимирка — зажадати ще раз сповнення умови, а инакше виповісти йому війну — вернути йому його присяжну грамоту. Володимирко на се заповів, що надіється пімстити ся на Ізяславі за угорські походи на його землю, але по сій авдїєнції того-ж вечера нагло захорував і вмер — здасть ся від апоплексії, в самім кінці 1152 або на початку 1153 р.

Його нагла смерть зробила, видно, сильне вражіння: її толкували як кару божу за недодержання присяги і богохульство. Київський літописець оповідає, що Іейза при угоді 1152 р. дав Володимиркови присягнути на хресті св. Стефана, зробленім в хрестного дерева, і казав, що як би Володимирко відступив від присяги, цілувавши сей хрест, то не буде живий. Коли Ізяславів боярин, що був сам сьвідком тої присяги Володимирка, пригадав йому тепер його присягу, Володимирко лише поглузував з того. Але відправивши посла, вечером того самого дня на тім самім місці, де він сьміяв ся з Ізяславового посла, ударило його, так що він ледво не упав, і по кількох годинах віддав Богу духа. Зрештою се оповідання так цінне подробицями тодішнього життя, що треба його навести в цілости.

„Ізяслав Ізяслав до Володимира галицького з хрестними грамотами Петра Бориславича — бо він в Перемишлі з королевими мужами водив його до присяги, і переказав до нього: „Ти ціловав нам хрест, що вернеш усе, що взяв з Руської волости, але

в землю Галичкую“ до слів „за твердь ста“ взяті в оповідання, використаного редактором Суздальської літописи, — про першу битву Володимирка з Іейвою і вставлені не на місці, так що вони перебувають оповідання про битву під Перемишлем. Се справедливо зауважав уже Барсов — Географія начальної лѣт.² с. 271.

Поправлю заразом тут лекцію видання Іпатської лїт. В Іпат. кодексі читаєть ся „вшеде в землю Галичкую и Володимирю става“. Видаець приймає лекцію ньших кодексів: „и Володимиру ставшо“; але се тільки хибна поправка; треба читати: „в землю Галичкую Володимирю“, себто Володимирову, як в Лавр. в сім місці: „в землю Володимиркову“.

того не додержав. Я тобі того не поминаю, але от що: хочеш додержати хрестного цілювання і бути з нами в згоді, то верни мої городі, про які мині з королем цілував хрест; як не хочеш вернути, то ти не додержав хрестного цілювання, мавш хрестні грамоти, а ми з королем поступимо з тобою як нам Бог дасть“. Володимир на се відповів: „скажи йому: брате! вистеріг ти час на мене і короля на мене підвів! але я щоб лише жив, то або головою наложу, або за себе пимщу ся“. Петро сказав йому на те: „княже! ти цілував хрест брату своєму Ізяславу і королеви, що все сповниш і будеш з ними в союзі, а тепер уже не додержуєш хрестного цілювання?“ А Володимир на те: „от мині той маленький хрестик!“ Петро сказав: „княже! хоч той хрестик і малий, але сила його велика на небі і на землі! адже король казав тобі, княже, про той хрест, що Бог на нім простер волею свої руки, і потім з ласки своєї допровадив той хрест до св. Стефана; казав тобі також, що як би ти цілувавши того всечестного хреста потім не додержав, то не будеш жити!“ А Володимир спитав: „чи то ти від королевого мужа наслухав ся про той честний хрест?“¹⁾ і додав: „наговорили сьте, скільки хотіли, а тепер іди собі геть і вертай до свого князя“. Петро положив хрестні грамоти й пішов. І не дали Петрови ні „повозу“²⁾, ні корму, поїхав Петро на своїх конях.

„Як поїхав Петро з двору, пішов Володимир до біжниць³⁾, до св. Спаса, на вечірню. Ідучи переходами⁴⁾ до біжниць, побачив, як Петро їхав, і поглузував з нього, кажучи: „поїхав руський боярин, побравши всі волости“⁵⁾, і по тих словах пішов на хори⁶⁾. Відсьпівавши вечірню пішов Володимир з біжниць і як був на тім місці, на тім самім ступени, де він поглузував з Петра, сказав: „ой, як би хто мене ударив в плече!“ І не міг поступити з того місця ані трошки, і хотів падати. Тут підхопили його під руки, ванесли до „горнички“⁷⁾, вложили в теплу воду; одні казали, що то йому „дна“⁸⁾ підступила, ньяші инакше говорили, і богато ріжних вдогадів робили. Стало вже добре пізно, і Воло-

¹⁾ В літопити і сі слова говорить Петро, але се мусить бути помилка — се іронізує Володимир. ²⁾ Коней.

³⁾ Пізнійше поправлено „церкви“.

⁴⁾ Сходами в виді галерії на поверсі.

⁵⁾ Інтересне противставлення „руського“ боярина і вище — „руських“ кнївських волостей Галичини. ⁶⁾ „Полати“.

⁷⁾ „Горенка“ або „горнища“ — покій на горі.

⁸⁾ Порівнюють з чеськ. і польськ. dna, ревматизм.

димир почав сильно знемогати ся, а як був час лягати¹⁾, представив ся Володимир галицький князь.

„Петро ж, виїхавши з Галича, як зайшов вечір, пристав у Болшові. І коло перших півнів²⁾ пригнав дїтський з Галича до Петра і сказав: „князь каже тобі: „не їдь нікуди, аж пришло по тебе“. Петро ж не знав про смерть князя, і той дїтський йому не сказав, отже Петро дуже тим засмутив ся, що мусить знову в город їхати — думав, що прийдець ся йому прийняти муку гірше від першої; і журив ся Петро. І ще було перед обідом, пригнали з города по Петра і сказали: „їдь но, князь тебе кличе“. Петро поїхав в город, приїхав на княжий двір, і тут вийшли йому на зустріч з сїней княжі слуги, всі в чорних плащах³⁾. Побачивши се, Петро здивував ся, що воно таке. Вийшовши на сїні, побачив Ярослава, що сидів на батьковім місці в чорнім плащі і в чорній шапці; так само і всі бояре його. Поставили Петрови стілець, і він сїв. Ярослав, подививши ся на Петра, розплакав ся. Петро сидів, ще нічого не знаючи, й почав питати ся: „що стало ся?“ І сказали йому: „Бог сеї ночи князя ваяв“. Петро скавав: „та я ж сеї ночи поїхав, і він був зовсім здоров!“ Вони відповіли: „щось його вдарило в плече, і з того почав знемогати ся, і так його Бог узяв“. Петро на те: „воля Божа! всім нам там бути!“ Ярослав же рік Петрови: „Ми за тим тебе покликали: от Бог вчинив свою волю, як йому виділо ся; ти ж їдь до мого батька Ізяслава, поклони ся йому від мене і скажи: „Бог узяв мені батька, отже будь ти мині за батька. Ти сам знаєш, що було між ним і моїм батьком; Бог дав на то свій суд, узявши мого батька, а мене полишивши. Його полк і дружина у мене; оден тільки спис лишив ся коло його гроба, але й він в моїх руках; отже, батьку, кланяю ся тобі, прийми мене як свого сина Мстислава: нехай твій Мстислав їздить при твоїм стремени з одного боку, а я з другого їзжу при твоїм стремени з усіма своїми полками“. І так відправили Петра“⁴⁾.

Сей епізод (записаний очевидно зі слів того Ізяславого посла), хоч може й підмальований, дуже добре характеризує нам галицького князя, котрому в історії сеї землі належить ся визначне місце. Оборотний і вирахований, безоглядний і цинічний, Володимирко зручно йшов до могутности й сили, помагаючи собі личачим хвостом там, де не міг узяти вовчим зубом, і привів Га-

¹⁾ „влягомо“. ²⁾ „Якоже бысть убо къ куромъ“.

³⁾ „мгглетъ“ (пор. вїм. Mantel). ⁴⁾ Іпат. с. 318—320.

личину до важного значіння в руській політичній системі, і навіть не тільки в ній. Він то збудував силу й славу Галичини, котру потім з такою повагою заступав його син Ярослав, збираючи оwoчі батькової праці й оборотности.

Одинокий син Володимирка, Ярослав, дістав по батьку цілу, неподільну Галичину і по двох поколіннях, що прожили свій час серед тривоги й боротьби, поставив її на вершині імпазантної зверхньої могутности.

Не бувши гіршим від батька політиком і державним мужем, Ярослав сильно відрізняв ся від нього характером своєї політики, цілою своєю фізіономією, імпонуючи сучасникам своєю спокійною силою й повагою так, як його „многлаголивий“ батько імпонував викрутами своєї цинічно-безоглядної політики. Було тут чимало впливу зверхніх політичних обставин, що далеко вигідніше уложили ся для Галичини в третій четвертині XII в., ніж коли небудь перед тим, так що не вимагали від її політиків такої тривоги за свою долю, не накликали до всяких політичних шгук. Але було тут також може й ще більше впливу особистих пригмет нового князя. Київсьька літопись з нагоди смерти Ярослава характеризує його в таких словах: „Був він князь мудрий, бистрий в слові (р'ченъ языкъ), богобійний, поважний по всіх землях і славний своїми полками. Коли була йому яка кривда, то не ходив він сам з військом, але посилав своїх воєвод. Він привів свою землю до прегарного стану (ростроилъ), роздавав багато милостині, був ласкавий до бездомних годував бідних, любив монаший чин і підпомагав його скільки лише міг; у всім сповняв закон божий, сам пильнував церковних справ і в порядку тримав клирос“ (епархіальні справи)¹⁾. І Слово о полку Ігоревім маює пишними фарбами його силу: „Галицький Осмомисле-Ярославе! високо ти сидиш на своїм золотокованім столі, підперши Угорські гори своїми зелізними полками — заступивши королеви дорогу, зачинивши Дунаю ворота — рядячи суди до Дунаю! Гроза твоя по землях тече! Ти відчиняєш ворота київські; стріляєш з київського золотого стола салтанів по далеких землях!...“

Так поважне становище встиг здобути собі Ярослав дуже вже скоро по своїм першим виступі, бувши досить молодим, і се ми з усякою певністю мусимо покласти на заслугу його особистих здібностей.

¹⁾ Іпат. с. 441.

Обнявши галицький престіл так несподівано, під прикриттям вражінням батькової смерті, толкованої як божа кара, він у своїх перших кроках показує впливи притищеного стану духа під сим прикриттям вражінням, до котрого прилучила ся непосредна перспектива нової близької війни на два фронти — з Ізяславом і Іейзою. На вість про смерть батька він посилає завернути Ізяславового посла і, як бачили ми, висловляє перед ним в обережній, але рішучій формі осуд політики свого батька та обіцяє його кривди вирівняти. В словах повних покори він піддасть ся під протекцію Ізяслава й просить його уважати своїм сином і помічником.

Але се був тільки моментальний упадок духа (простим викрутом я не важив ся-б його уважати). Покірні відносини до Ізяслава ввели-б Ярослава в конфлікт з його тестем і давнім батьківським союзником — Юриєм. З другого боку віддати назад Ізяславові городи показало ся мабуть в дійсности тяжше, ніж Ярослав думав, і він своїх обіцянок не додержав. Натомість він, очевидно, постарав ся перетягнути на свій бік угорського короля. Подробиць, ані навіть виразних звісток про се не маємо, але то факт, що угорський король по всіх тих съятых приреченнях Ізяславу підчас останнього походу уже не номіг йому в його поході на Ярослава, і взагалі його союз з Ізяславом і його родиною кінчить ся, а в дипломатичнім посередництві 1158 р. в справі Івана Берладника він маніфестуєть ся вже прихильником Ярослава.

Не діждавши ся сповнення Ярославових обіцянок, Ізяслав вибрав ся на початку 1154 р. новим походом на Галичину. Як я сказав уже, угорський король йому в сім поході уже не поміг, і Ізяслав мусів числити тільки на сили свої й інших своїх союзників. Він постарав ся стягнути їх яко мога більше. Похід уложено подібно як за Всеволода: Ізяслав ішов полудневою границею своїх земель, прилучаючи до своєї армії полки волинських князів. Правдоподібно, підчас сього маршу забрав він собі назад погорняські городи, захоплені Володимирком¹⁾, і потім перейшов у Галичину. На берегах Серета полки Ізяслава зішли ся з військом Ярослава. Виправивши против нього Чорних Клобуків, аби забавити — „бити ся о р'вку Серет“, сам Ізяслав подав ся під Теремовль, і дійсно поки Ярослав наспів сюди, встиг перейти Серет. Тут прийшло до кривавої битви — одного з дуже сумних епізодів наших давніх війн. Галицьке військо мало досить слабі надії на

¹⁾ Від тепер неча про них мови. Пор. вище с. 259.

перемогу: правдоподібно сили Ізяслава були більші, та й сам він звістний був як першорядний стратег. Тож галицькі бояре відіслали свого молодого князя з битви, з тим що по битві до нього мали удати ся останки галицького війська і зачинити ся в Тереховлі. „Галицькі бояре почали говорити своєму князю Ярославу: „ти молодий, поїдь собі на бік і диви ся на нас, як ми будемо голови складати за честь твого батька і твою, за те що твій батько нас кормив і любив! Ти у нас князь оден і як би з тобою що стало ся, щоб ми робили! Ідь но ти до городу, а ми самі будемо бити ся з Ізяславом. А хто з нас буде живий, прибіжимо до тебе і зачинимо ся в городі з тобою“.

Битва була завязата — „ступиша ся полци, и бысть сѣча зла, и биша ся отъ полудне до вечера“. Результат вийшов непевний: Ізяслав збив ту частину галицького війська, що стояла против нього, але волинські полки на иньшій місці пустили ся тікати від Галичан. Не вважаючи на се Ізяслав лишив ся на побовищі, ваявши багато Галичан в полон, а ще до того ужив штуки: казав поставити на побовищі галицькі корогви, захоплені підчас битви, і масу галицького війська адурено тим, зваблено і половлено. Решта Галичан втікла до Тереховля і там замкнули ся. З Ізяславом лишило ся дуже мало війська, бо його союзники розтікли ся так, що годі було завернути чи позбирати. Він зміркував, що йому дуже небезпечно стояти на ворожій землі в такою масою невільників: Галичане могли ударити на нього в Тереховля і знищити чисто. Тоді він счинив нелюдську річ: казав поабивати галицьких невільннків, окрім „дугших людей“, що мали якусь вартість для викупу, і пішов в Галичини назад. „Бысть плачь великъ по всей земли Галичѣстѣй“, лаяконічно кінчить сю сумну історію літописець¹⁾.

¹⁾ Інат. с. 321—3, Лавр. с. 322—3. Обидві літописи оповідають сю історію зовсім згідно, бо в Суздальській маємо тільки скорочення того оповідання, яке маємо в Київській. Ся остатня має одну неясність, котру не пояснює нам Суздальська л.: вона каже, що Ізяслав ішов в Київ на Тихомль, до прилучив ся до нього полк з Дорогобужа; далі сказано про прилученне з Володимира Святотоплка і з Береста Володимира Андрієвича, і потім: „и тако скупися всѣ (вар. весь, ліпшии) у Володимира и поиде къ Станкову“. Виходило б, що Ізяслав пішов з під Тихомля під Володимир і звідси на лівий берег Серета, але се зовсім не правдоподібно (в Київ на Володимир ішов би Ізяслав на Дорогобуж, а з Володимира б пішов на Звенигород галицький або на Бужськ). Правдоподібно, сі слова: „скупися у Володимира“ належать до полків Святотоплка і Володимира Андрієвича, і тільки при редакції літописи вийшла теперішня неясність тексту.

Ізяслав слідом умер. Волинь перетворила ся в групу кількох осібних князівств, і їх князі не журили ся галицьким князем, звернені фронтом своєї політики на Київ. Галичині вже не було небезпечности зі сходу, і Ярослав міг залишити традиційну галицьку політику — робити фронт на Волинь. Пізнійше, з кінцем 50-х рр., бачимо його навіть у приятних відносинах з волинськими князями.

З заходу він теж забезпечив себе. Про порозумінне з Угорщиною я вже казав. По смерті Ізяслава наступило порозумінне і з Польщею, як бачимо з дипломатичної інтервенції 1158 р. Таким способом політична ситуація укладала ся досить добре для Ярослава. Тільки справа галицького претендента Івана Берладника виринула була й занепокоїла його, але й то не на довго.

Ми полишили Івана, коли він по нещасливім поході на Володимирка прибів в осени 1146 р. до Святослава Ольговича. Святослав тоді сам був у тяжких обставинах, й Іван зістав ся у нього не довго: на початку 1147 р. він відійшов уже від нього, взявши 200 гривен срібла і 12 грив. золота (за службу свого полка?). Він пристав до Ростислава смоленського, що займав тоді в боротьбі Ізяслава з Ольговичами досить неутральне становище, але і тут теж зістав ся не довго, бо вже літом 1149 р. бачимо його в службі Юрія¹). Се стало ся ще перед тим, нім Юрій увійшов у тісний союз з Володимирком; коли се наступило, Іван опинив ся в дуже прикрім становищу, і коли невважаючи на те ми бачимо його у Юрія й нізнійше, то здасть ся, що Юрій держав його у себе силоміць. Я бачу вказівку на се в пізнійшій докорі Юрисви, що він, присягнувши Іванови, держить його в „толиці нужи“²), а з сим згоджуєть ся й та обставина, що від коли Юрій став союзником Володимирка, Іван зовсім сходить зі сцени — нічогосінько про нього не чуємо. Для свого союзника Юрій се дуже легко міг зробити — арештувати Івана, і тут міг лежати теж не согірший мотив сеї енергії, з якою Володимирко помагав Юрію.

Ярослав, ставши князем, по своїй хвилевій покорі Ізяславу вернув ся слідом до давнього союзу з Юриєм і помагав йому в тих війнах, які вів Юрій з своїми ворогами, засівши на київським столі по смерті Ізяслава. Як давньому союзнику батька і тестеви³)

¹) Іпат. с. 239, 1 Новг. 138. ²) Іпат. с. 335.

³) Правда подруже се було нещасливе, і якісь особливі родинні почуття до Юрія у Ярослава досить тяжко припустити.

Ярослав показував Юрию всяку честь; літописець, оповідаючи про участь Ярослава в волинській війні, коли Юрий, засівши в Кїіві по смерті Ізяслава, забрав ся виганяти з Волини його сина Мстислава, висловляєть ся, що Юрий „повелѣ зяти своєму Ярославу Галицьському ити нань“¹⁾. Се дає міру покїрности Ярослава супроти Юрия. Але за те Ярослав загадав від свого тестя, аби йому видав Івана. Що дало привід до сього жадання по тім, як Івана пїлі роки не зовсім було чути, не знаємо; бачимо тільки що в сім жаданню бачили замір Ярослава зігнати зі сьвіта свого претендента. Юрий згодив ся, й Івана привезено з Суздаля в кайданах, аби видати Ярославовим послам, що приїхали вже по нього „съ многою дружиною“. Але митрополит й ігумени кїївські обстали за Іваном, закидаючи Юриєви, що він уже нарушив свою присягу Іванови, „держачи його в такій біді“, в кайданах, а тепер ще хоче видати „на убиство“. Юрий піддав ся сим намовам і відіслав Івана назад в Суздаль, але таки як в'язня, в кайданах. На дорозі одначе відбив і забрав Івана до себе тодішній чернигівський князь Ізяслав Давидович²⁾.

Сей Ізяслав забрав ся тоді до боротьби з Юриєм за Кїів і шукав скрізь союзників. Забираючи до себе Івана, він, правдоподібно, надїяв ся задержати тим в неутральности і взагалї в залежности від себе Ярослава. До війни одначе тоді не прийшло, бо Юрий вмер, і Ізяслав Давидович без бою опанував Кїів. Ярослав дійсно, став його союзником³⁾, але слїдом (1158) повторив своє жадання — аби йому видано Івана. Для більшої пресїї він притягнув до дипломатичного посередництва як найбільше сучасних володарів, і сей епізод власне тим інтересний, що показує, який широкий політичний вплив розвинути, які звязки навазати встиг Ярослав протягом яких пяти літ свого пановання. В посередництві вziali участь: чернигівські князі Сьвятослав Ольгович і Сьвятослав Всеволодич, Ростислав смоленський, волинські князі: Мстислав володимирський, Ярослав луцький, Володимир Андрїєвич дорогобузький, угорський король і польські князі. Всї вони прислали своїх послів разом із послом Ярослава, з жаданням, аби Ізяслав Давидович видав йому Івана.

Ізяслав Давидович одначе не згодив ся на жадання Ярослава і з тим всїх тих послів відправив. Відносини були зірванї, й обидві сторони почали готувати ся до війни. Іван задунав но-

¹⁾ Іпат. с. 330, 331, 334.

²⁾ Іпат. с. 335. ³⁾ Іпат. с. 337.

вий похід на Галичину. Подавши ся в степи, він запросив собі в поміч Половців і з їх ордами, які були на поготові, пішов на Подунавє — свою правдоподібну колишню волость. Подобиці сього походу так інтересні, що варто на них трохи довше затримати ся. Опанувавши Подунавє, видко, без всякого спротивлення, Іван розложив ся в подунайських городах, почав збирати „Берладників“, розбивав „кубари“ — кораблі з товарами галицьких купців, і грабував галицьких рибалок. Коли прибули більші половецькі орди, а й Берладників вібрало ся значне число — шість тисяч, Іван розпочав похід на галицьке Понизє, в гору Прутом. Його приймали дуже радо: коли прийшов він під Кучелмин — „ради быша ему“. Але в Ушицю поспіла Ярославова залога, і тому люде не могли відчинити Іванови воріт, натомість почали тікати до нього з міста: „смерди скакаху чересь заборола къ Иванови, и перебѣже ихъ 300“. Але Ярославова залога „кріпко“ боронила міста, і се поставило Івана в трудне становище: Половці хотіли „взяти“ місто — здобути і пограбувати, Іванови-ж було шкода прихильних йому людей, і він не згодив ся на се. Тоді Половці нагнівали ся й полишили його самого, а з самими Берладниками Іван далі походу вести не міг. Він правдоподібно, вернув ся назад на Подунавє і переславши ся з Ізяславом, вернув ся назад в Київ.

Ярослав збирав ся відвдячити ся походом, в котрім мали взяти участь також і волинські князі. Одначе Ізяслав Давидович задемонстрував супроти того союз свій з чернігівськими князями, що вислали своїх послів в Галичину й на Волинь, і се посередництво повдержало Ярослава від походу. Але відносини зістали ся напруженими, і з Волини приходили вісти, що Ярослав таки приготовляє похід. З другого боку похід Івана на Понизє розбудив противну Ярославови партію в Галичині, і до Берладників приходили запросни звідти: „тільки ти свої стяти покажеш, ми зараз відступимо від Ярослава“. Супроти того всього Ізяслав задумав похід на Галичину. Але йому не удало ся знайти до того союзників, а Ярослав тим часом змобілізував своїх волинських союзників, і з ними, випереджаючи Ізяслава, рушив просто на Київ. Перенесена таким чином на київський ґрунт війна закінчила ся вигнанням з Києва Ізяслава, що стратив в тим усяке значінне. Заразом й Іван стратив свою одиноку підпору. Він подав ся за Ізяславом і ділив його долю. Його ділом, мабуть, був напад Берладників на Олеше 1159 р., зроблений в інтересах Ізя-

слава¹). Потім нагло читаємо лавонічну звістку, що Іван 1161 р. умер в Візантії, в Солуні, і що була поголоска, ніби його струїли²). Як він опинився в Солуні — чи сам подався в Грецію, по смерті свого опікуна Ізяслава (що вмер на початку 1161), чи спровадили туди його на заслання противники, не знати. Останнє я уважав би одначе більш правдоподібним: Візантія була союзником Галичини, і добровільно туди удавати ся для Івана було-б не дуже мудро.

Так чи інакше, сей факт увільнив Ярослава від небезпечности, що висіла над ним. Його становище в заграничній політиці було тепер зовсім спокійне. Конфлікт з Ізяславом Давидовичом, як ми бачили, зблизив його з Ізяславовими ворогами — волнськими князями, а потім і з ківським князем Ростиславом. Сьому союзу він зіставав ся потім вірним до кінця: підтримував Ростислава в ріжних його конфліктах, потім Мстислава в боротьбі за Київ, але не ходив сам, тільки вислав свої полки, так само і в спільні походи руських князів на Половців. Поважне, впливове становище його в заграничній політиці ми бачили з тої дипломатичної інтервенції 1158 р.; воно не похитнуло ся й пізнійше.

Відносини Ярослава до Польщі й Угорщини, скільки знаємо, зістали ся і далі добримі. З рештою польські князі мали досить клопоту в себе дома, і в Угорщині по смерті Ієйзи († 1161) почали ся теж замішання, а потім молодий король Стефан III († 1173) був зайнятий боротьбою з Візантією, й Угорщина шукала підпори у Ярослава. На сім ґрунті був виник проєкт — оженити молодого короля з Ярославною. Ярослав згодив ся на се, і молоду княжну вислав уже на Угорщину (коло 1164 р.), до нареченого, але потім сей шлюб розійшов ся, і король оженив ся з донькою австрійського герцога. Візантійське джерело оповідає, що Ярослава знеохотив до сього шлюбу імператор Мануїл, стараючи ся всякими способами розвести сей ненаручний для нього союз Галичини з Угорщиною³).

На ґрунті тогож зближення Галичини з ворожою Візантією Угорщину став ся иньший звістний епізод: гостина у Ярослава славного своїми авантурами героя романів Андроніка Комнена. Дуже можливо, що він був сином тієї Володарівни, що виїшла

¹) Звістки Іпат. під 1160 = 1159, с. 346 і 348.

²) Іпат. с. 355.

³) Кіннам (боснький *Corpus hist. Byz.*) с. 235 і 262. Про сей шлюб див. іще Грота *Изъ Исторіи Угріи и Славянства* с. 331 і 363.

за котрогось з Комненів, отже був кузеном Ярослава. 1154 р. його арештовано за державну зраду, десять літ пізнійше він втік в Галичину. Ярослав, як каже візантійське джерело, прийняв його „отвертими раменами“, і Андронік перебував у нього в великих ласках, засідав в його раді й їздив разом з ним на лови (тут, видно, йому особливо заїмнонували лови на зубрів, в Візантії незвістних і візантійський хроніст спеціально на тім спинюєть ся). Він зістав ся, аж поки Мануїл не надумав помирити ся з ним. Наші джерела також згадують про се ласкаве прийняте Андроніка в Галичині — що Ярослав прийняв його „с великою любовью“, дав Андроніку кілька городів „на утїшенье“ і потім відіслав його в Візантію з великою парадю, в супроводі своїх чільнійших бояр¹⁾.

Та як імпозантне було становище Ярослава в заграничній політиці, так не весело укладали ся внутрішні відносини, заповідаючи ті тяжкі замішання, що так дали себе знати потім, по смерти Романа. На часи Володимирка і Ярослава припадає зріст незвичайної сили галицького боярства, і воно вже за часів Ярослава почало показувати роги. Привід до того дали родинні справи Ярослава.

Ярослав не мав щастя в родиннім житю. Княгиня Ольга Юрпівна, з котрою його оженено з політичних мотивів, очевидно не вміла здобути серця свого чоловіка. Опанувала його якась „Настаська“, як зневажливо називали її бояре. Подобиць про неї ніяких не маємо. Лише з одного натяку, що історію Настасії ставить ся в звязок з якимись „приятелями“ Ярослава — „Чарговою чадію“ — можна здогадувати ся, що вона була з боярської родини Чагрів, і що її відносини до Ярослава зблизили його з сею

¹⁾ Іпат. с. 359, Кіннам с. 232—4, Ніката Хоніат с. 158—173, пор. 433. Про дату утечі див. Куніка Извѣстія ан-Бекри II с. 20.

Недавно висловлено гадку, що до Ярослава належить звістка про якогось руського князя, що прибув з чеським королем на віденський з'їзд 1165 р. і зложив на нім субісію цісарю Фридриху (*rex Bohemie quendam de regalis Ruthenorum tus presencie obtulit eiusque illum ditioni subiecit* — *Monum. Germ. Scr. XX* с. 492). Політичні відносини досить тому відповідають, бо Ярослав тоді зблизив ся вже до Угорщини, а чеський король і цісар Фридрих були союзниками угорського короля; вказують також на те, що син Ярослава потім шукав помочи у Фридриха. Се все одначе вказівки занадто загальні, а можна думати, що галицького Ярослава не означено б такими неясними і малозначними словами як *quidam regulus Ruthenorum*. Тому гадка ся (висловлена проф. Абрагамом, *Powstanie kosc. łacin. с. 90*) зістаєть ся гіпотетичною.

родиною та дали їй вплив на дворі, мабуть обставина ся й привела потім до загибелі саму Настасію. Судячи по літописним похвалам моральності Ярослава, ми не можемо пояснити його відносин до Настасії як простий вибрик, та й його любов до її сина Олега показує, що маємо до діла тут з зовсім поважним почутем. Так само неможливо припустити, аби се нещлюбне пожитє Ярослава дразнило моральні почутя суспільности — такого риторизму у неї не можна абсолютно підозрівати в тодішніх часах. Очевидно, Бояр підняв против неї вплив, який здобули через Настасію Чарговичі, на дворі Ярослава. На чолі сеї боярської фронди стояв між иньшими Константин Сірославич, давній і впливовий боярин Ярослава і якийсь служебний князь Свѣтополк. Сі бояре стають по стороні княгині Ольги і її сина Володимира та підтримують їх проти Ярослава.

Напружені відносини закінчили ся отвергим конфліктом. Княгиня Ольга з сином і численними боярами, на чолі котрих стояв той Константин, утікли з Галича в Польщу. Відси потім перейшли в Червен, за порозуміннем з місцевим князем: звідти Володимир хотів вести зносини свої з партизанами, що лишили ся в Галичи. На чолі їх стояв той Свѣтополк. Вони замишляли вхопити Ярослава, і се дійсно їм удало ся, як саме, літопись не каже: чи то було отверте повстанне, чи бояре зробили якусь за-сідку на князя. Досить що вони прийшли до повної власти над князем: Чарговичів побили всіх, нещасливу Настасію спалили на огні, її сина Олега заслали в заслання, а Ярослава заприсягли, що він буде добре жити з княгиною, а заразом, розуміть ся — дасть відповідне місце впливам сих бояр-фрондерів. З сими вістями вислано гінців до емігрантів, Ольга з сином вернула ся — „и тако уладиша ся“¹⁾.

Незвичайний сей контраст поваги Ярослава в заграничній політиці з повною безрадністю перед боярською самоволею у внутрішніх відносинах, і приходить ся незмірно жалувати, що коротка літописна звістка не дає ніяких майже подробиць про боярські змагання і їх революцію. Тільки з аналогії пізнійших подій можемо розуміти се так, що тут зі сторони виднійших бояр ішла боротьба про задержанне свого впливу на державні справи, котрий відбєрала у неї нові приятелі Ярослава — Чарговичі, отже що боярська олігархія уже тоді — в 60-х рр. XII в., змогла ся та

¹⁾ Іпат. с. 384.

сформувала ся о стільки, що свідомо йшла до того, аби під покривалом княжої влади тримати управу в своїх руках.

Що підклад цілої історії був чисто політичний і що боярство тільки використовувало родинні обставини Ярослава — з таким поясненням найліпше згоджуєть ся той факт, що в дальших родинних пригодах Ярослава боярство вже не бере участі: вони вже йому не були потрібні. Чи припустити, що Ярослав по революції 1170 р. встиг придушити боярську фронду? Супроти пізнішої сили боярства, яку бачимо зараз по його смерті, се не дуже правдоподібно; скорше, бояре осягнули своє і тому не журили ся вже ані княгинєю Ольгою, ані її сином.

Відносини Ярослава до його шлюбної жінки не поліпшили ся від спалення його улюбленої Настасні. На другий рік (1171) Володимир з натірю знову тікають з Галича, — тільки вже про бояр галицьких не чуємо, аби котрий з ними тікав. Збігці подали ся до Ярослава луцького, бо мали вже перед тим з ним зносини: він обіцяв Володимирю „шукати йому волости“. Правдоподібно, вони надіяли ся змусити Ярослава галицького, щоб дав синові ще за життя якусь волость в Галпчині, аби мав самостійне становище. Але надії були марні. Ярослав, не маючи тепер против себе бояр, плянами свого сина не журив ся: він найняв за три тисячі гривень польське військо і вислав на Луцьку волость, а по сій „першій пересторозі“ зажадав від Ярослава луцького, аби відіслав від себе Володимира. Инакше загрозив йому походом, і Ярослав луцький, бачучи що не жарти, відіслав Володимира з матірю до її брата Михалка в Торчеськ. Відти поїхали вони в Чернігів; потім Ольга тоді ж таки подала ся в Володимир суздальський, до родини, й там умерла десять літ пізнійше, постригши ся в черниці перед смертю. Володимир же помирив ся якось з батьком і вернув ся¹⁾.

Але відносини між ними таки не поправили ся. Десять в р. 1182—3 Ярослав вигнав сина. Знову нічого не чувати, аби бояре галицькі чимсь піддержали Володимира. З сусідніх князів теж нікто не хотів прийняти його до себе, боячи ся його батька по тім прецеденсі з Ярославом луцьким: ані Роман володимирський, ані Інгвар Ярославич дорогобузький, ані Сьвятополк туровський. Аж у свого зятя — славного Ігоря Сьвятославича, в Путивлю знайшов Володимир пристановище і пробув тут два роки, поки Ігореві не удало ся помирити з ним Ярослава²⁾.

¹⁾ Іпат. с. 388—9, 422. ²⁾ Іпат. с. 428.

По за тим з внутрішніх відносин Галичини за Ярослава знаємо дуже мало. Літопись каже, що він „ростроилъ“ землю свою — привів її до прегарного стану. Але в чім було те строєнє, вона не поясняє — чи означає се добру управу, справедливість, суд, чи належить до зверхнього вигляду її — нпр. різних церковних будовань. Останнє ближше б відповідало загальному тону сеї характеристики. Надмірний розвій боярської сили не міг причинити ся до особливої справедливости в управі. Сам Ярослав підносив перед смертю, що він „одиною худою своєю головою ходя“ задержав при собі всю землю Галицьку; він говорив тут, очевидно, про свою зверхню одновластність, — що не давав за життя своїм синам волостей, але все ж таки сї слова звучать іронічно супротив гої безрадности, яку показав він супротив боярської олітархії і яка виразно показала, що Галичиною править не „одна худа голова“ князівська, а многоголове боярство.

Що правда на зверх та боярська революція Ярославового престіжа не понизила, і його посмертна характеристика, як ми бачили, підносить не тільки його мудрість й честь, яку він мав по чужих землях. Особливо в гран-сеньєрстві Ярослава ударило те, що він сам не ходив у походи, як пньші руські князі, тільки виручав себе воєводами, або й наймав полки у сусідів (як польські полки в епізоді 1171 р.).

Ярослав умер 1 жовтня 1187 р. По словам літописи він, почувши себе смертельно хорим, скликав до себе на двір боярство, духовенство — „зборы вся и монастыря“, „и нищяя, и силеня и худыя“ — „ую Галицьку землю“, і протягом трох днів гостив їх, роздаючи милостинню монахам і бідним та просячи всіх, аби пробачили йому всі його вини. Така християнська покора, очевидно, дуже розчулила літописця, а не меньше заїмпонувала князя щедрість: три дні роздавали по всьому Галичу князю милостинню й не могли роздати всіх грошей, назначених на се князем. Свій політичний тестамент натомість Ярослав звертає не до всеї галицької людности, лише до самих бояр. „І так говорив він своїм мужам: за свого життя я один тримав цілу Галицьку землю, а по смерті віддаю свій стіл Олегови, моєму меньшому синові, а Володимирю даю Перемишль“. „Олег був син Настасії, поясняє літописець, і Ярослав любив його, а Володимир не слухав ся його, і тому не дав йому Галича“. Віддаючи Володимирови, старшому сину, Перемишль, стіл по старим традиціям старший від Галича, Ярослав може хотів тим бодай з формального боку заховати *desogum*. Володимирю він кавав присягнути, що не буде шукати Галицької

волости, і на тім же заприсяг бояр. Другого дня по смерті поховали Ярослава в галицькій катедрі Богородиці¹⁾.

Його смерть була початком замішань, що привели Галицьку землю, таку славно й імповантну за часів Ярослава, на край політичної смерті, та зробили з неї приману для ріжних претендентів. Ферментом послужили політичні змагання боярства, що так недвозначно показало свою силу вже за Ярослава.

Хоч боярство присягнуло Ярославу сповнити його тестамент, але мати князем сина спаленої ними на стосі Настасії, галицьким боярам було дуже ненаручно. Володимир, мабуть, теж не мав охоти задоволити ся другорядною волостію, тож зовсім природно, що зараз же по смерті Ярослава, як каже літопись „бысть мятежь великъ в Галичкой земли“. Галицькі бояре увійшли в порозумінне з Володимиром і вигнали з Галича Олега. Той подав ся до Рюрика, а Володимир „сів у Галичу, на столі діда свого й батька свого“, зазначає літописець, виявляючи тим певне співчуте побіді законного наступника над нешлюбним княжичом²⁾.

Київська літопись на тім уриває своє оповідання; вона нічого не згадує про дальшу долю Олега і вертаєть ся до Володимира уже з тим, аби оповісти про боярську конспірацію против нього. Але єсть одно оповідання у польського сучасного хроніста Кадлубка, толковане ріжними способами, але по всякій правдоподібности суди приналежне; а хоч є в нім ріжні помилки й непевности, поминуті його з легким серцем трудно. Оповідання се, по вилученню його з усяких помилок, говорило б нам, що Олег, не знайшовши помочи у Рюрика, удав ся в Польщу, до Казимира Справедливого, і той в поміч вибрав ся походом на Володимира. Невважаючи на поміч волинських князів — Романа і Всеволода, Володимир мусів уступити ся з Галича, і Олега осаджено тут на ново. Але по дуже короткім часі³⁾ Олега струїли „свої“ і Володимир засів у Галичу на ново, а за поміч дану Поляками Олегу віддячив їм нападом на Польщу і позабрав звідти в неволю між иньшими кілька значних жінок⁴⁾.

Висаджуючи на галицький стіл Володимира, бояре могли числити на те, що він, завдячуючи їм свій стіл, буде тим більше

¹⁾ Іпат. с. 441. ²⁾ Іпат. с. 442. ³⁾ modico tempusculi interiecto.

⁴⁾ Подаючи докладний розбір сеї крутої справи в прим. 11, я тут зазначаю тільки, що в сій формі се оповідання має право на довіре, хоч з огляду на трудности. які з ним заходять, все таки треба його брати з певною резервою.

готовим до всяких уступок для них. Але перерахувалися: Володимирові боярська олігархія зовсім не була симпатична, і він старався відсувати її від впливу на державні справи, як каже літописець: „думы не любяшеть с мужжи своими“, себ то не любив радити ся в державних справах з всіми старшими своїми боярами, а обмежався тіснійшим кружком своїх „приятелів“¹⁾. Се поставило бояр у ворожі відносини до нього.

На своє нещастє, Володимир при тім був дуже неоправним в своїм приватнім життю й тим додав багато поводів нарікати або й агітувати против нього. Літописець, служачи, правдоподібно, відгомону таких боярських агітацій против Володимира, каже, що він був великий п'як — „бѣ любезнивъ п'итию многому“, і розпустник: „коли подобала ся йому чия жінка або донька, він силоміць забрав до себе“. Безперечно, що в тім де що побільшено. Насамперед такі прикрі прикмети не могли з'явитися у Володимира відразу, скоро настав князем: мусіли його вдачу знати й перед тим, і коли се не перешкодило боярам порушити за для нього присягу Ярославу, видко, що Володимир не був уже такий страшний ледащо, принаймні — його вдача не шкодила його популярності. Ті подробиці, які літописець подає про розпустний спосіб його життя, знов таки зовсім не годять ся з вище поданою характеристикою: він каже, що Володимир жив з якоюсь попадею як з жінкою: „поя у попа жену и постави себѣ жену“. Що стало ся з Володимировою шлюбною жінкою Болеславою, донькою Святослава Всеволодича, з котрою оженив його батько в 1166 р., не знаємо, але видко, що підчас конфлікту Володимира з боярами її не було на світї, бо бояре заявляють свою готовість знайти йому жінку, яку собі схоче. Мав від неї синів, котрих тримав як би шлюбних синів, і коли бояре зажадали від нього, аби видав їм сю попадею на смерть, волів тікати з Галичини, ніж се зробити. Очевидно, се все зовсім не годить ся з характеристикою такої крайньої розпусти, якою мотивує літописець ворогованне бояр до нього: „увѣдавъ Романъ, ажь мужи галичкьии не добре живут с княземъ своимъ про его насилья, зане гдѣ улюбивъ жену или чью дочь, поимашеть насильемъ“. Правдоподібно, бояре і тепер мало журили ся моральністю свого князя, а гнівали ся на його старання поминути їх в політичних справах, в тій „думі“, і тільки покривали се отим ніби то подражненнем від неморальних учинків князя.

¹⁾ Іпат. с. 444.

Се подразнення бояр на Володимира задумав використати володимирський князь Роман. Як близький сусід, він від давна слідив за галицькими справами. До нього, як ми бачили, утік Володимир, вигнаний батьком, тільки Роман тоді його не прийняв, боячи ся Ярослава. Пізнійше він посвоячив ся з Володимиром, видавши доньку Федору за його старшого сина (від тієї попаді?)¹⁾. Тепер Роман задумав використати боярське роздражнення, аби висадити свого свата з волости. Він, як каже літописець, розпочав зносити з галицькими боярами, „без опаса“ — не дуже й криючи ся, та намовляв їх, аби вигнали Володимира, а його взяли князем.

Така поміч з за границі для галицьких бояр була дуже на-ручна. Вони звязали ся з Романом в конспірацію, присягли одні одним на вірність і „зібравши свої полки“, ладили ся до повстання з тим, щоб або зловити Володимира, як зробили з його батьком, або й убити; так принаймні представляє се собі літописець. Але їм не удало ся притягнути до себе вьсього боярства. „Володимирові приятелі“ — ота чистина боярства, яку він при-близив до себе, усуваючи ся від иньших олігархів, тримали ся по його стороні й далі, й супроти сього Володимирові вороги не відважали ся на отверге повстання. Тож задумали вони змусити свого князя, аби втік з Галичини — хоч се мусіли уважати далеко менше певним успіхом для своєї революції. Як і за Ярослава, вони причепили ся й тепер до родинних справ князя. Урядивши якусь демонстрацію, заявили князю: „княже, ми не на тебе підняли ся, але не хочемо кланяти ся попаді — хочемо її вбити, а тобі жінку знайдемо яку схочеш“. „Сеж вони казали, поясняє літописець, аби його настрашити й змусити до утечі, знаючи, що він попаді від себе не пустить“.

І дійсно вони не помилили ся. Володимирко, памятаючи історію Настасії, злякав ся за свою жінку, а не надіючи ся, видко, оборонити ся від бояр, постановив шукати захисту й помочи за границею. Забравши жінку й синів (невістку — Романівну Федору бояре відібрали від нього, аби не була в його руках закладницею проти Романа) та своїх приятелів бояр і свої скарби, він утік до угорського короля. Вибрати богато не мав, супроти ворожнечі Романа та тісного союзу його з польськими князями. І угорський король заявив повну охоту заопікувати ся Володимиром, присягнув

¹⁾ З контексту літописи с. 444—5 виходить зовсім вправно, що йде мова все про тих сьмів від попаді.

йому допомогти і зібравши військо пішов з ним на Галичину, ніби то — вертати престіл вигнаному.

Тимчасом бояре так легко вигнавши Володимира, зараз же післали по Романа, а той з легким серцем віддав свою Володимирську волось брату Всеволоду і навіть присягнув, що не буде її жадати назад. „Більше мині того Володимира не потрібно“, казав він супроти перспективи галицького столу, і без великих заходів поспішив ся в Галич. Там його прийняли й князем оголосили, але слідом прийшла вість, що Володимир з угорською помічю зближаєть ся — вже перейшов гори. Ся вість застала Романа зовсім не приготованим, і він нічого ліпшого не надумав, як те щоб забрати Володимирове майно, яке ще лишило ся, і з своїми галицькими партизанами тікати з Галичини. Угорський король без усякої перешкоди війшов у Галич, але повна безрадіність Галичан осмїлила його до зовсім несподіваного кроку. Замість аби посадити Володимира „на столі його батька і діда“, він арештував його, а посадив у Галичу свого молодшого сина Андрія. Управу дав галицьким боярам, але для забезпечення їх вірності позабрав від них закладнів з собою в Угорщину. Володимира з жінкою теж відвезено на Угорщину і там всаджено до вежі.

Аж тепер був сповнений запоміт Кольомана — пімстити си на галицьких Ростиславичах за страшну перемишльську катастрофу. Мета, поставлена угорською політкою мабуть іще перед столітєм — опанувати обидва боки Карпатів, здавало ся, вже сповняла ся, й ми маємо з сього часу (1189) документ, де угорський король титулуєть ся „королем Галичини“ (rex Galaciae)¹⁾.

Тимчасом Роман мусів відпокутовувати свою легкодушність. Подав ся він до Володимиру — брат Всеволод зачинив перед ним ворота і не пустив. Подав ся за помічю в Польщу — потїхи не знайшов і там. Аж у тестя — Рюрика знайшов він нарешті пристановище з своїми Галичанами і поклонюючи ся на вісти — запросини, які приходили до нього з Галичини, намовив дати йому поміч — іти здобувати назад галицький стіл. Але надїї

¹⁾ Що правда, єдиність документа робить сю справу не зовсім певною, тим більше, що се документ не самого короля, а єпископський — Fejér II с. 247 (2/V 1189). Перед тим маємо такий титул на одній грамоті 1124 р. — кор. Стефана (Fejér II с. 67), але сей титул (Hungariae, Dalmatiae, Croatiae, Gallitiae Bulgariaeque etc. rex) власне робить сю грамоту зовсім підозрілою.

Романа на прихильність Галичан були марні. Галичина не рушила ся, коли передовий полк його перейшов галицьку границю й захопив пограничний Плісниськ. Галицькі бояре разом з угорським військом пішли на нього й вибили з Плісниська. Супроти того Роман з своїми незначними силами не відважив ся йти далі на Галичину, й відіславши назад Рюрикову поміч, пішов знов у Польщу. На сей раз Мешко Старий взяв ся йому помагати і за його помічю Роман поспробував відібрати собі від брата Володимир. Але видко таки ся поміч не була значна — Всеволод не піддав ся. Аж нарешті Рюрик, до котрого знову удав ся Роман, уступив ся за своїм зятем: „насла с грозою на Всеволода“ і той віддав Романови Володимир. На тім ся Романова одісея скінчила ся¹⁾.

Судячи по тій пробі Романа, можна-б було думати, що панованне Угрів у Галичині стоїть міцно. Боярство, маючи цілу управу в своїх руках, отже формальну олігархію під номінальною зверхністю угорського королевича, могли-б уважати такий стандартний опір угорської залози і галицьких полків. Але чужоземна окупація мала против себе глуху опозицію в краю і поза краєм. Київський митрополит підбивав київських князів, аби постарались вернути Галичину; „се чужоплеменники відібрали вашу отчину, варто-б вам заходити ся коло того“, казав він їм, і голос його певне був не одинокий. Може знаючи щось таке, або бодай передчуваючи, угорський король старав ся притягнути на свою сторону Святослава київського — старшину, бодай номінального, руських князів; просив прислати до нього сина, надавав при тім різних обіцянок — мабуть обіцяв тому сину волость у Галичині. Але Святослава стримав від того Рюрик, і натомість рішили вони йти разом — відібрати Галичину. Лише не прийшли до згоди в тім, як потім собі Галичину поділити, і на тім все скінчило ся²⁾.

З Галичини, як ми бачили, з початку виходили закливи до Романа, „ведуть мя Галичане к собѣ на княженіє“, казав він Рюрику. Потім — коли сили Романа показали ся за малі, „Галичани мужи“ вислали вістку до сина нещасливого Івана Ростиславича, Ростислава Берладничича, що перебував тоді в Смоленську, і звали його до себе „на княженіє“. Ростислав дуже утішив ся сим і вибрав ся, з чим мав, походом на Галичину. Він розпочав його від „україни галицької“, не знати котрої, можливо — що від Пониззя, як і його батько в 1158 р. Тут він узяв два погра-

¹⁾ Іпат. с. 445. ²⁾ Іпат. с. 446.

ничні городи й не протягаючи часу рушив з своїм маленьким полком, як йому радили Галичане, просто на Галич і покладав ся на обіцянку галицьких бояр, що зараз приступлять до нього, скоро з'явиться ся його полк. Кілька бояр справді прилучило ся до нього, з своїми дружинами, в поході, але коли прийшло до рішучої битви, галицькі бояре знову змикитили. Королевич распоряджав великими силами, бо король з огляду на поголоски про похід руських князів на Галич прислав нові сили, а частина галицьких бояр, котрих свояки були закладниками в руках угорського короля, не годили ся відступити від Угрів — „держахуть ся крѣпко по королевичи“. При тім же зносили галицьких бояр з Ростиславом не вістали ся для королевича в секреті, і він пильнував їх. Літопись згадує, що він наново заприсяг їх підчас походу Ростислава, але мабуть такими моральними заходами він не обмежив ся для свого забезпечення.

З того всього галицькі бояре не відважили ся приступити до Ростислава, коли він прийшов під Галич, і зовсім льояльно ударили на його бідний полк разом з Уграми. Навіть і тих кілька бояр, що приступили перед тим до Ростислава, побачивши „лєсть братії своєї“, відступили від нього перед битвою. Побачивши се, дружина радила Ростиславу тікати, але він з резігнацією постановив довести справу до кінця: „Братя, пореповідає літописець його слова до дружини, — ви знаєте, в чім вони мині присягли; отже коли вони тепер настають на мою голову (довять головы моєя), то нехай їм Бог судить і той хрест, що вони його мині цілували; а я не хочу блудити по чужій землі, волю положити свою голову в своїй отчині!“ В битві Ростислава збито з коня і раненого взято в неволю. Коли його ледви живого привезено в Галич, вість про се і жалість по княжичу, котрого ще батька колись кликано до Галича на стіл, розбурхала людей. Місто підняло ся, щоб відбити його від Угрів і оголосити князем. Тоді угорські воеводи, як оповідає літописець, аби перебити се повстанне, „приложили смертельне зіле до його ран“, і він зараз умер. На тім повстанне й скінчило ся.

Але зносили бояр з Ростиславом і се повстанне ще збільшило підозріливість Угрів і озлобило їх на Галичан — „знали вони лєсть галицьку, що Галичане шукають собі князя руського“. Се озлобленне приводило чим далі до більшого обопільного незадоволення, тим більше що зі сторони дуже ще малокультурних Угрів воно виявляло ся часом в досить драстичних формах. Літопись, може бути — побільшуючи, оповідає поголоски, що Угри

почали „насилъє дѣяти во всемъ“: почали забирати собі жінок і доньок галицьких, ставити своїх коней по церквах і по хатах і т. и.

Серед такого загального незадоволення на Угрів у Галичині, несподівано з'явився тут Володимир. Він викрався з вежі, де його замкнули разом з жінкою й синами, підкупивши собі сторожів; літопись каже, що він звив собі шнури з нарізаних смуг полотна, і спустився ними з вежі, і втік з семи сторожами до Німеччини. Удавшися на двір цісаря — до старого Фридриха Барбароси, перед самим хрестоносним походом, отже десь на початку 1189 р., Володимир просив його допомогти йому вернути ся в Галич, а за те прирік йому давати річно дві тисячі гривень срібла — отже піддавався під його зверхність. Літопись каже, що цісар особливо заінтересувався ним, довідавшися, що Володимир свояк Всеволода суздальського. Та припустивши навіть, що імя Всеволода мало дійсно таку славу в Німеччині¹⁾, прийдець ся признати, що ані посвоячення Володимира з ним, ані обіцянка багатой данини не подвигнула цісаря, зайнятого хрестоносним походом, до якоїсь енергічнійшої участі в справі Володимира. Літопись каже, що він лише вислав Володимира з якимсь своїм мужем до польського князя Казимира Справедливого, й поручив йому як своєму васалю, допомогти Володимирови вернути собі Галич. Казимир дійсно вислав з Володимиром військо під проводом звісного в польській історії воєводи Миколая, і Володимир з'явився з польським військом в Галичині.

Судячи по оповіданню літописи, Володимирові без особливого труду удало ся вернути собі стіл. „Галицькі мужі, каже вона, стріли з великою радістю свого князя й дідича, а королевича прогнали з своєї землі“. Може бути, що супроти загальних симпатій для Володимира сама ся несподівана поява його відібрала у Угрів всяку енергію до опору, бо вислане Казимиром військо само по собі ледви аби було дуже значне. В Спасів день — в серпні 1189 р. Володимир засів знову на батьківським престолі²⁾.

¹⁾ Сей епізод літописи взагалі визначають ся вірою в незвичайне політичне значіння Всеволода і мусів вийти від якого небудь його прихильника.

²⁾ Наше головне джерело про ці події — Київська літопись (Іпат. с. 447—8) оповідає про ці події під р. 1188—1190, але мабуть трохи спішає ся (хоч взагалі її хронологія в сих роках досить правильна — див. вище с. 219): оповідання про третій хрестоносний похід, що розпочав

„Володимир же утвердив ся в Галичу і від того часу ніхто не наставав на нього“, кінчить оповідання Київська літопись. Такому категоричному висказу можна вірити — принаймні коли не що до цілого дальшого князювання Володимира (бо не знати чи писано се вже по смерті його, і я-б скорше думав противно), то що до кількох літ по його повороті. Літописець поясняє се тим, що Володимир, вернувши ся в Галичину, піддав ся під протекцію Всеволода суздальського: „післав до Всеволода, вуй свого, в Суздаль, просячи його: отче й господине! затримай при мині Галич, а я буду божий і твій, з усім Галичом, завсіди в твоїй волі“. Всеволод прийняв його в свою оборону і вислав своїх послів до всіх князів, до короля угорського і в Польщу¹⁾, повідомляючи про свою протекцію над Володимиром та кажучи їм присягнути, що не будуть старати ся відібрати Галичини від його сестричича. Хоч в сих словах відбила ся таж надмірна віра в силу і впливи Всеволода, зазначена вже вище в сїм епізоді, але протекція Всеволода, що тоді мав великий вплив між українськими князями, дійсно могла до певної міри зміцнити становище Володимира; Всеволодови-ж теж нарочно було мати вірного союзника на Україні. Окрім Всеволода бачимо Володимира в союзі з Рюриком: підчас конфлікту Рюрика з Романом (1196) Володимир помагав йому на Романа²⁾. Але найбільшою підвалиною сили Володимира треба уважати привязанне до нього галицької людности, по реакції недавніх пригод угорської окупації, і тим привязаннем головню треба толкувати, що Володимир спокійно просидів ті десять рік, що відділяли його поворот в Галичину від смерти.

Десять 1198, чи правдоподібніше може — 1199 р. умер

ся в маю 1189 р. стоїть у ній під 1190 р. (в се же лѣто иде царь негѣцький...). Воно іде безпосередно по оповіданню про Володимира; вступні слова: „въ то же лѣто“, очевидно, належать до року Володимирової утечі. Супроти того Володимир міг бути у цїсаря найпізнійше весною 1189 р. Припустити, що тут іде мова не про Фридриха, а про його сина Генриха VI, що заступав батька підчас того походу в рр. 1189—90, трудно: літопись, певно, не назвав би його „царем“.

Окрім того оповідає про сей епізод Кадлубек (с. 512—5), за ним, з ріжними довільними змінами, Боґухвал (с. 535) і Длугош (II с. 121). Але тут Володимира виганяє Казимир за його напад на Польщу; посередництво цїсаря в сій справі не згадуєть ся, й Казимирова поміч виходить актом крайньої і несподіваної великодушности з його боку, що обудила невадоволенне серед польських панів.

¹⁾ В літописі: и во королеви в Ляхы (Іпат. 449), але, очевидно, треба читати: „и в Ляхы“, бо короля там не було. ²⁾ Іпат. с. 468.

Володимир¹⁾. Ближших подробиць ніяких не маємо. Знаємо, що він мав двох синів від тієї нешлюбної своєї жінки, але вони разом з нею зісталися в Угорщині, коли Володимир утік звідти, і що з ними сталося, напевно не знаємо. В одній папській грамоті 1218 р. згадуються „руські королі з Галичини Василько й Володимир-Іван“, як жертводавці одного монастиря в полудневій Угорщині, і дуже можливо, що се були Володимирові сини; вони могли дістати якісь уряди в словянських землях Угорщини, як пізнійше се було з галицьким претендентом Ростиславом²⁾. У всякім разі ні їх, ні якогось иньшого (призаного) мужеського потомства Володимира в момент його смерти в Галичині по всякій правдоподібности не було, а й пізнійше в галицьких справах їх зовсім не чути. Династія Ростиславичів, коли не фактично, то бодай формально перервалася, а з тим кінчить ся і відокремлене жите Галичини, що завдячала свій політичний і культурний зріст сій династії. В руках нової династії вона стала підставою ширшої держави, котрої історію оглянемо в дальшій томі. Тепер же зберемо відомости про територію, осади й внутрішнє жите Галичини в XI—XIII в.

¹⁾ В руських джерелах нема дати смерти Володимира; в останнє Володимир згадується, як ім'я бачили, в осени 1196 р. (Іпат. с. 468), про Романа ж у Галичині чуємо 1201 р. (під 1202 р. в Лаврентієвській, що тут спіянується о оден рік). Дату 1198 р. дає Длугош. Його хронологія руських подій взагалі дуже кулява, він то спіянується, то спішить ся незвичайно, але на сей раз може він і мав перед очима якусь записку — пор. його приписку в Monumenta Pol. hist. II. 800. Я одначе скорше був би за трохи пізнійшою датою — впр. 1199 р., виходячи от з чого: Київська літопись, що тут досить інтересується галицькими подіями і повинна б агадати про смерть Володимира, а знов у хронології сих років акуратно кінчить ся 1198 р. (1199 і 1200 зайняті похвалою Рюрикови), — про смерть його не згадує; через те правдоподібнійше, що він умер не 1198 р., а 1199 наприклад. Мабуть такии самими міркуваннями прийшов до такої дати й густинський компілятор (с. 327), бо у Кромєра і Бельського, котрих він цитує, сеї дати він не мав.

²⁾ Theineri Monumenta Hungariae I с. 10: annum cere reditum tredecim cantariorum a Basilica et Iohanne Blandemero Rusorum regibus apud Galizam vobis (монастирю in Labegria, коло р. Сави) concessum. Думати про справдешніх галицьких князів — Василька Ростиславича і Володимира Володаревича тут трудно. Не можна думати й про Володимира Ярославича з огляду на се імя Василька, отже се якісь иньші князата з галицької гнастії, а з тим apud Galizam скорше треба розуміти як їх титул, ніж як місце, з котрого мали йти ті надані ними монастиреви доходи. В літературі предмету, скільки знаю, вперше на тих князів звернув увагу і відгадав їх пок. Шараневич в Hypatios-Chronik с. 117—8.

Вище, обговорюючи границі Волини¹⁾, визначили ми разом, по можності, східню й північну границю Галичини. Перед прилученням до Галичини волостей Червенської (Белзько-Холмської) і Дорогичинської ся границя йшла більш менш вододілом Дністра і Припети, потім, переходячи в басейн Буга, відтинала на користь Галичини його верхівя і йшла до Сяну в напрямі означеним більше менше белзьким Потелнчом і галицьким Любачовим, так що пограничними ріками можна-б уважати Рату (від Волини, себто Червенської землі) і Любачівку (від Галичини). По прилученню Белзької, Холмської й Дорогичинської волости до Галичини територія її виступила далеко на північ на Побужу, маючи східньою границею здебільшого Буг (але переходячи на його правий бік на полудню, в Бужській волости, а на півночі, за Бугом займаючи береги Мельника, Дорогичина й Більська). На півночі се галицьке Побуже сягало Нура і Нарови, поки не перейшла за Наров, а західня границя його йшла майже просто на полудень від устя Нура на вододіл Лади і Вепра²⁾.

На Носяню крайне руське місто згадане в сучасних джерелах — се Перевореськ³⁾; але з пізніших вказівок видно, що границя тут сягала значно дальше за се місто. Так волости Крешівська (Krzyszow) і Замхівська (Zamech), що займали майже ціле поріччя Танви, зачисляли ся до Перемшльської землі, і соймава конституція 1588 р., що надавала Замойському староства Крешівське і Замхівське, виразно зачисляє їх до „руських земель“⁴⁾. Взагалі границі земель і воєводств консервували ся в старій Польщі досить добре, й ми з значною певністю можемо виходити від них, визначаючи границі давніх руських земель, де бракує нам старших вказівок; треба пам'ятати лише про зміність тутешніх границь в часах староруських, в боротьбі Польщі і Руси за пограничні землі.

¹⁾ Див. вище с. 312—3. ²⁾ Літературу історичної географії Галичини див. в прим. 9. ³⁾ „Иде Лестько на Льва и вая у него городъ Перевореськ“ — Іпат. с. 582, пор. с. 586.

⁴⁾ Volum. legum II. 267: *dzierzawy Krzeszowska i Zamechska w ziemiach Ruskich, bądź też u w wojewodztwie Belskim leżące*; останній додаток про Белзьке воєводство, зроблено тільки „на всякий випадок“, бо Замхівське староство все зачисляєт ся до Перемшльської землі — див. поборові реєстри Перемшльської землі XVI в. в *Źródła dziejowe XVIII. I* с. 139 і 24. Тут бачимо й склад сих волостей (для Замхівської див. також Жерела до іст. України-Руси т. II). Осадні: Гута Крешівська і Майдан Княжпільський показують, що границі Крешівської волости займали правий (північний) берег Танви.

На лівім боці Сяна область річки Требішні належала ще до Перемишльської землі обома берегами: її лівий бік в нижній частині належав до староства Лежайського (село Сарина, в актах XV в. зачислюване до Лежайської королівщини), а в верхній частині, на тім же боці, містечко Соколів заложено на ґрунтах „Переворського повіта“, як значить ся в осадчім привилею XVI в.¹⁾ Далі границя ішла, очевидно, вододілом Вислока і Вислоки: на лівім боці Вислока акти XIV в. вказують нам в Перемишльській землі Ряшів, на горішнім Вислоку Коросно і село Рогі на р. Любатовій²⁾, при тім одна з сих грамот виразно покликуєть ся на часи руських князів в тім означеню границь. Як пограничні осадки Сандомирської землі називають вони Мрову (теп. Мровля на північний захід від Ряшева) і Домброву (мабуть Домброва межі Судишевим і Ряшевим)³⁾. Що стара границя Галичини ішла дійсно на захід від Вислока, се потверджує й звістка Длугоша, як Володаревичі по смерті батька вислали військо в Польщу, але воно „ледви діткнувши ся польських границь — спаливши кілька сіл коло Вислоки, вернуло ся назад“⁴⁾. Дуже правдоподібно, що Длугош зачерпнув і сю подробицю про Вислоку з руського джерела, як і цілу сю звістку. З неї-б виходило, що польська границя ішла десь недалеко Вислоки — правдоподібно по правім боці її⁵⁾.

Коліно Вислока, де тепер міста Чудець, Стришів, Фриштат, виступає в польських руках уже в 1270-х рр., між маєностями цистерціанського монастиря в Копшівниці, як польські волости, так

¹⁾ Akta grodz. i ziem. XIII c. 431 (вчислені села Лежайської королівщини), про Соколів — Baliński i Lipiński Starożytna Polska II² c. 81. Пор. реєстри в XVIII т. ч. 1 Źródła dziejowe, sub vocibus.

²⁾ Грамота 1356 р.: oppidum Rzeschoviense cum suo toto districtu in terra Russiae situm, secundum antiquitatem per serenissimos duces Russiae extitit limitatum -- videlicet a villa Dombrowa, que ad terram Sandomiriensem noscitur adiacere, et ex alia parte protendentibus graniciis usque ad villam Lanzaysko limitibus terrae Iaroslaviensis confinan(t)ibus, item a dextris versus Russiam descendendo usque ad limites castri Czudec — Codex diplomaticus Poloniae I c. 204. Грамота 1358 р.: villa nostra vulgariter dicta Rogi in terra Russiae prope Crosno sita in fluvio Lubatowa — Codex Małopolski III ч. 721.

³⁾ Мровля — villam super fluvium Mrova in districtu Sandomiriensi... nomen ville Mrova imponendo, Kodeks. Malop. III c. 697, Домброва — в грамоті 1358 р., як вище. ⁴⁾ I c. 533, про се див. прим. 9.

⁵⁾ В актах XV в. вчисляють ся такі села Сянського повіта на захід від Вислока: Бзянка, Вислок, Вороблик, Лежани, Любатовка, Посада Верхня і Нижня, Рогі, Торговица — див. Akta grodz. i ziem. т. XVI, показчик sub voce: Sanok districtus.

само Ясло на Вислоці і ряд сіл в його околиці в поріччю Яселки¹⁾. Грамота ся одначе звісна нам тільки в пізнійших потвердженнях і ніяк не можна покладати ся на її вписанне монастирських мастностей. Певнійше про принадлежність Польщі вислоцького коліна можемо говорити в 1320-х рр.²⁾ — воно мабуть не належало тоді до Русь; пізнійше і воно, і поріччя горішньої Вислоки не зачисляло ся до руських земель — Перемишльської й Сяніцької, і волости Ряшева, Коросна і Яслик замикали руську границю від заходу. Коросно також фігурує як польська волость — в привилею Лешка Чорного для біскупів любубських, але і він також не звістний нам в автентичнім оригіналі³⁾. Коли б числити ся з сими згадками для XIII в., виходило б, що сї області горішнього Вислоку й Вислоки часто переходили з руських рук до польських, бо з другого боку маємо виразні вказівки, що границя Галичини на карпатським підгір'ю сягала значно далі на захід, займаючи поріччя Вислоки, хоч все таки не досягала етнографічної границі.

¹⁾ Грамота Болеслава кн. краківського з 1277 р., *Kodeks Małopolski I* ч. 93, тут фігурує Фриштак, Добрехів, Гольцова, Зеленина воля. Городиско, Завадка, Глинник, Висока й ин. в колії Вислока, Ясло, Лайще, Лубно, Коштова, Бібрка й ин. в поріччю Яселки. Ясел фігурує і в старій граноті тогож Болеслава з 1262 р. (ib. ч. 60), звістний в тих же потвердженнях з XVI—XVII в. (З потвержень тих найстарше 1360 р., але ми не маємо й його в оригіналі. Тим часом декотрі з названих тут сіл виступають в 1348—1354 як королівські, нпр. *Kodeks Małopolski III* ч. 687 і 707 — Коштова, Лубно, Лайще).

²⁾ В реєстрах папського податку з 1326 р. (*Theiner Monum. Poloniae I* с. 255) фігурують між польськими парафіями Чудец (*Czudec*) і Добрихів (*Debrzeschów*), коло Стришева. Добрихів виступає як маєтність копивницького монастиря в документі 1338 р. (*Kod. Małopolski III* ч. 653). В цитованій вище грамоті 1356 р. Чудець мабуть також не зачисляєт ся до руських земель. Для XVI в. див реєстри в *Źródła dziejowe XVIII. I* і мапу. Завважу, що вказам з 1326 р. і взагалі церковним границям особливе значіння надавав недавно проф. Поткавський (*Granicz biskupstwa krakowskiego, Rocznik krakowski IV*), уважаючи східню границю краківської дієцезії заразом границею політичною і церковною (с. 226). Та при звичности політичних границь трудно говорити так категорично. Старою етнографічною племінною границею Русь й Польщі уважає він пущу, що тягнула ся „Вислоком, від устя Сяну“ (*Przywilej z 1086 roku* — *Kw. hist.* 1903 с. 24). Докази обидьох він дати пізнійше, але досі сї обидьваня не словив. З того що досі знаємо, така племінна границя здаєт ся не дуже правдоподібною.

³⁾ Привилей з 1282 р. (*Riedel's Codex dipl. Brandenburgensis seria I* т. XX с. 190 ч. 19) звістний в потвердженню з 1305 р. (тажже ч. 25), передрукованим з Бекмана *Bischofthum Lebus*, 1706, с. 7; оригінал близьше

Про се свідчать виразно звістки про руську границю в Карпатах. В компіляції званій Угорсько-польською хронікою, говорить ся, що границі Русь, Польщі й Угорщини сходили ся на верхній Топлі і Торнці¹). Се потверджують угорські грамоти XIII і XIV в. Одна (з 1277 р.), вчисляючи ряд осад в області горішньої Топлі, в околиці Габолтова і Бардіїва, каже, що сі осадки лежать коло границь Угорщини з Польщею й Русню²). Друга (з 1342 р.) говорить про замок, поставлений в сусідстві і суможности з границями Русь й Польщі, деє недалеко Бардіїва, в порічю горішньої Топлі³). Таким чином, по сім вказівкам русько-польська границя в XIII—XIV в. припадала більше менше на вододіл Попрада, Вєслоки й Топлі. Крайньою руською осадю мав би бути Тилич, коло Попрада, коли оповідання Волянської літописи про подорож Данила в Угорщину на Телич прикладати до нього (мні се здаєть ся вповні правдоподібним, що тут іде мова про сей Телич, але є й пнакні погляди на се, і налягати на сю звістку дуже не можна). З польського боку

незнаий; сумнівн що до змісту документу 1282 р. у Войцеховского Szkie historyczne s. 43, сумнівн що до дати потвердження у Абрагама оп. с. с. 199. На потвердження того, що біскуп любуський мав до Короспа якісь права, Войцеховский вказує (с. 46), що він поберав там медову дань „з Поляків“ в XIV—XV в., хоч саме Коросно було тоді королівським містом (Liber beneficiorum I с. 650). Може з таких поборів in partibus і вирости сі претензії католицьких біскупів і монастирів до тих пограничних міст?

¹) Про сю звістку й русько-польсько-угорське пограниччє див. в прим. 12.

²) Codex Agradianus т. IX (Monumenta diplomataria XVII) с. 166: король Володислав потверджує графу Отону з Біберштайну надання свого батька кор. Стефана на vniuersas possessiones seu uillas iuxta terminos, metas seu indigines regni nostri et regni Polonie ac Ruzye existentes... quarum nomina in priuilegio predicti patris nostri dixit taliter contineri, videlicet villa Razlauth (вар. Razlauch, Раслауица на полуднє від Бардіїва), item villa Sancte Trinitatis (жб. Трочанн над р. Секровом, тамже), ville Omnium Sanctorum (по мад. Mindszent, по слов. Біяцове, дальше на захід, уже за Спишською границею), villa Kobula (теп. Кобыле, по угорськи Lófalv, на полуднє від Бардіїва), villa Bardfa (Бардіів), Mokuriang (слов. Мокролуг, мад. Sárgatak на Топлі, вище Бардіїва), Guebold (Gubolt, теп. Gáboltó), Margan (Murgan, Маргоня над Топлею, вище Бардіїва), Stemella (Szemella, теп. Смильпо на верхівях Ондави) et Rodamun (Rodoma, теп. Радома на схід від Маргоні). Реґеста сього документа з варіантами (я вишотував їх у скобках) в Codex diplomaticus Fejér'a V. 2 с. 406.

³) Codex Andegavensis IV с. 263. Король Людовик позволяє бану Мукш поставити замість деревляного камяний замок in quodam monte in medio quarumdam possessionum eorum Wyfalu, Lythene, Karakow, Stra-

крайнею осадою в угорських документах XIII в. виступає Мушина над Попрадом¹⁾. Судячи з деяких вказівок, можна думати, що й верхівя Топлі часом належали до Галичини²⁾. Ціла ся околиця мала важне стратегічне й торговельне значіння тому, що сюди (на Тилицький і Дуклянський прохід) ішла дуже жива комунікація між передкарпатськими і закарпатськими землями, тому й Русь, і Угорщина, і Польща дуже інтересувалися сею околицею, й вона мусіла часто переходити з рук до рук³⁾.

З Угорщиною, як видно з тих грамот XIII—XIV в., Русь межував з грубошого беручи Карпатський хребет — „горы Угорьскыя“, як їх звать наші памятки⁴⁾. Так ся границя уставила ся правдоподібно ще в XI в. і держала ся потім. Ми ніде не знаходимо сліду, аби угорські чи галицькі волости значно переходили за гірський хребет, протинно — всі звістки які маємо вказують на те, що він був границею. Так по руським боці згадують ся недалеко Сянока „ворота Угорьскі“ — прохід і засіки, очевидно, в теперішнім Дуклянським проході⁵⁾, а по угорським боці виступають верхівя Топлі, в тих

thyna et Keykmezew vocatarum ac ad eosdem pertinencium in comitatu de Sarus in vicinitate et commetaneitate confiniorum Polonie et Ruthenie regnorum adiacentium et existencium eidamque monti circumadiacencium (даних йому кор. Каролю), почасти за заслуги, tum etiam pro maiori et cerciori tuicione ac defensione confiniorum regni nostri circa confinia ditorum regnorum Polonie et Ruthenie constitutorum. З згаданих в сім документі сіл можна вказати Kükemezö (слов. Кукова) коло Топлі, низше Курими, Строчин (Szorocsin) на Ондаві, Litinye (Луцина) недалеко Торпці; з численних Ujfalv e Pés-ujfalv в сусідстві, на Торпці.

¹⁾ Іпат. с. 566, Мушина виступає граничною осадою в грамоті 1209 року — Fejér III. l. с. 79 (castrum Ujvar in finibus Polonorum — usque ad fluvium Poprad versus Muchina, пор. VIII 4 с. 231 і 234). Для означення угорсько-польської границі ще Fejér IV 3 204 (села між Попрадом і Топлею, на самій теперішній границі — prope Poloniam) і Codex Agradianus VIII 242.

²⁾ Виходило б се з того, що до маєностей Копшвицького монастиря, що тягли ся над Вислокою і Яселкою, належали також і землі над Топлею, коло Бардуїва — див. Fejér IV, 1 с. 468 і VI. 2 с. 376, отже й вони могли входити в склад тої спірної території.

³⁾ Супроти такої конфігурації руської границі в Карпатах приходить ся думати, що й на Підгіррю вона сягала далі на захід, займаючи, бодай часами, й вислоцьке коліно. Я означаю сю границю на мапі в двох лініях, як максимальну і мінімальну, хоч ми й не можемо вповні докладно судати про розміри її змін.

⁴⁾ Іпат. с. 2, 14, 97, 499, 507, Слово о полку Ігоревім X.

⁵⁾ Іпат. с. 509. На вивішнім місці (с. 572) та ж літопись так поясняє, що то зветь ся ворітья: „се же бѣзашеть (на русько-польській границі)

грамотах. В иньшій грамоті Карпати Шариської столиці, себто горішніх Вислоків, звуть ся „руськими горами“ (alpes Rutenie)¹⁾. Над Стриєм, коло стрийського проходу згадуєть ся Синеводсько, як руське місце²⁾, а по угорським боці села: св. Миколай (теп. Чинадієво) і Солива (Свалява) на верхній Латориці, по обох боках засіки (indaginis), і Верецька, недалеко верхнього Стрия³⁾. Тугешній прохід зветь ся „Руськими воротами“ в угорських джерелах XIII в.⁴⁾. Нарешті в однім обводі границь з Семигорода (1228 р.) руська границя вказана в непосреднім сусідстві „Климентових гір“, коло верхівя Бистриці⁵⁾. Таким чином Карпатський хребет служив угорсько-руською границею на цілім протязу від Тилицького прохода до Семигорода. Так треба розуміти й звістний вираз Слова о полку Ігоревім про Ярослава Осмомисла, що його полки „піддирають гори Угорські“⁶⁾. Відповідають сьому й оповідання літописей про угорські походи на Русь XII—XIII в.: вони все починають ся від того, що угорський король переходить „Гору“, себто Карпати, і кінчать ся тим, що він іде в гори: видко за „Горою“ був він уже дома.

Як видно з наведеної грамоти 1228 р. Семигородські гори служили за західню границю галицькому Нонизю. Крайні галицькі осади, звістні нам на певно з наших джерел XIII в., не йдуть далі верхнього Пруту, де бачимо Коломию, і правого побережа

місто твердо, зане немощно бысть обойти єго никуда же, тѣмже нарѣчашуть ся „Ворота“ тѣснотою своею“.

¹⁾ Codex Patrius Hungar. VIII. 239. ²⁾ Іпат. с. 521.

³⁾ C. Arpad. VIII. 68: villam sancti Nicolai (Sz. Miklós) supra Munkach ex ista parte indaginis existentem et villam Zolaa (Szolyva) ex altera parte indadinis ac terram Werezka (Верхні і Долішні Верецьки на горішній Латориці).

⁴⁾ Rogerii Carmen miserabile гл. 14 і 20 (porta Ruscie).

⁵⁾ Fejér III 2 с. 132 — опись границь маєности Széplak (і тепер Széplak, на границі ком. Maros-Torda і Klausenburg). З огляду на інтерес сеї вказівки я перевів близьку аналіз сеї описи: границя починаєть ся від берега Мароша, in loco Moggorew (Magyarо?) і Марошем іде ad castrum Vecheu (Vécs). відти звертає на полудневий захід, іде поуз село Luer (Löver), перетинає дорогу — magnam viam, quae ducit de Scerplak usque in Regun (Szász-Regen), потім скручує на північ й іде на побереже Soyon (Sajo?), далі сею річкою до її верхівя, потім горами Csuzberz, Bodagd (іх я на мапі не знайшов) ad alpes Clementis (теп. Kelemenizvor і Kelemen-Czebruk) et inde ad Russiam. Отже руська границя лежала десь недалеко від тих alpes Clementis, на північ або на схід, на верхівях Бистриці. Ся вказівка на територію теперішньої полудневої Буковини яко на Русь особливо інтересна. Хоч документ сеї видано ще в 1829 р., він досі, скільки знаю, не був використаний. ⁶⁾ Розд. X.

середнього Дністра, де знаємо Василів, Онут і Кучелемин. Але до галицької території зачисляла ся тоді, як бачимо з тої-ж грамоти, і теперішня Буковина, а звісна апострофа Слова о полку Ігоревім до Ярослава Осмомисла протягає галицькі володіння чи галицькі впливи ще далі — в землі по дунайському Серету і нижньому Пруту, аж до нижнього Дунаю, де Ярослав „зачинив ворота Дунаєви“ і де в XI—XIII в. від часу до часу виступають перед нами в наших джерелах якісь руські князі й княжі волости. Одначе залежність нижнього Подунав'я від Галичини ледво чи була коли небудь тісною й певною, тому про сі подунайські волости будемо говорити ннзше в загальнім огляді чорноморських країв¹⁾.

Крайнею звісною нам осадою галицького Пониз'я на полудневім сході був Калюс на середнім Дністрі. Але заходи галицьких князів XII в. — відібрати собі полудневу Погорину або побожські городи, і союз галицьких бояр XIII в. з болоховськимп громадами верхнього Бога і Случи показують (як я вже мав нагоду підносити), що галицьке Пониз'є не обмежало ся самим порічем Дністра, а сягало й далі на північний схід, на вододіл Богу й Дністра й на саме Побоже, хоч взагалі землі на Пониз'ю мусіли взагалі бути дуже слабо звязані з Галичиною.

Переїйдім до огляду поодиноких осад. Тільки, на жаль, наші відомости тут дуже короткі.

Зачати випадає від найстаршого, бодай по наших звісткам центра — Перемишля, але ним літописи наші, навіть Галицька — займають ся дуже мало²⁾. Судячи по нахідках предметів кам'яної культури³⁾, місцевість се була дуже здавна залюднена; але з руський часів находок у нм так як і не знаємо. Знаємо, що се була важна кріпость, ключ від Галичини від заходу, на головнім шляху, що вів попереk Галичини. Тому то в його околиці відбували ся часті й важні битви — от хоч би славна побіда над Уграми 1099 р., або битва Ізяслава з Володимирком 1152 р. Місця старого перемишльського города досі близше не досліджено. Серед замку стояла мурована „з квадратного каменя“ катедра св. Івана, поставлена Володарем Ростиславичем, і тут же поховано сього славного в історії Галичини князя⁴⁾. Але даремно-б шукали ми її руїн: як оповідає Длугош, Ягайло 1412 р., підчас свого

¹⁾ Гл. VIII.

²⁾ Літературу поодиноких галицьких міст див. в прим. 9.

³⁾ Таке кам'яне знарядє з Перемишля було в колекції пок. еп. Ступницького — Zbiór wiadomości do antrop. krajowej XIV s. 24.

⁴⁾ Длугош I с. 532 (звістка зачерпнена, певно, з руського джерела).

побуту в Перемишлі, аби похвалити ся, що він зовсім не приятель схизматиків (як йому закидали), віддав руську катедру, „прегарно збудовану з квадратого каменя“, латинникам: казав викинути з церковних гробів руських небіжчиків і посвятити її на костел. Се і зроблено, серед гіркого плачу православних, не без приємности занотованого тим же Длугошом, а в 1470 р. сю стару руську катедру розібрано і з її каменя побудовано нову латинську катедру¹⁾. Єпископи перемишльські звістні нам тільки в XIII в. — першу таку звістку про перемишльського єпископа маємо з 1220²⁾, а з 1240-х рр. характеристичний епізод галицької літописи, де перемишльський єпископ виступає як прихильник противної Данилови партії, „коромолує“ против нього з Ростиславом, і висланий Данилом воєвода погромив і пограбив єпископський двір; літописець описує при тім багатий двір перемишльського єпископа, його гордих слуг в бобрових, волчих та бореукових шапках, і між ними згадує ся „славутний п'євць Митуса“, що давнійше „за гордость не восхогь служити“ Данилови, і тепер був вхоплений і приведений силоміць до Данила³⁾. Катедра мусіла появити ся значно скорше — коли ще не в перших часах християнської проповіді, то найдалше за перших Ростиславичів, перед підвисеннем Галича на першу столицю⁴⁾.

Про княжий двір в самім Перемишлі не маємо ніяких подробиць, хоч він певно був, бо столицею Перемишль був не тільки в XI—XII в., а і в XIII, серед боротьби за галицький стіл, не раз діставав своїх осібних князів, хоч і не довговічних. В останнє знаємо тут на столі напевно Олександра Всеволодича, десь коло 1231 р.⁵⁾, але і пізнійше Перемишль міг бувати столом молодших членів галицької династії. В середині XII в. згадує ся тут загородний княжий двір, „на лузі над Сяном“, багатий всякими запасами⁶⁾. По всякій правдоподібности, ще з часів руських князів, і то мабуть — ще з часів осібних перемишльських князів ведуть свій початок конюші села в околицях Медики, звістні нам від часів Ягайла: ще в XVI в. вони не робили ніякої роботи окрім конюшої

¹⁾ Длугош IV 148—9; див. також записку з одного рукописного євангелія перемишльської капітули у Петрушевича Историческое извѣстiе о церкви св. Пантелеймона с. 24—5.

²⁾ I Новг. с. 211 (митрополит дав перемишльську катедру Антонію, відставленому від новгородської катедри).

³⁾ Іпат. с. 527—8 (1242 рік).

⁴⁾ Не після Галича, як і досі думає Голубінский — I² с. 698.

⁵⁾ Іпат. с. 509. ⁶⁾ Іпат. с. 310.

служби королівського стада: пасли й стерегли стада, косили для нього сіно, вправляли дошат і т. и. В обороні своїх традиційних свобід вони сфабрикували потім кілька грамот з іменем кн. Льва, але не знати чи була тут дійсно якась традиція звязана з його іменем, чи просто вплинув успіх таких грамот в інших аналогічних обставинах¹⁾.

Традиція про Льва вяжесть ся також з старими монастирями в околиці Старого Самбора — Лаврівським і Спаським; там він мав умерти й бути похованим²⁾. Недавні спостереження, як зачуваємо, мали вказати, що Лаврівська церква має заложенне русько-візантійське, типове для наших княжих часів³⁾. В Спасі є вибита в камені печера, що належала до старого монастиря (знесеного ще 1789 р.).

З інших городів Перемишльської землі Сянок мав важну стратегічну позицію на угорських шляхах; здаєть ся, з них найбільш уживаний шлях був той, що вів верхівями Вислока і Вислоки на верхівя Топлі, на Телич і Бардуїв; другий ішов мабуть верхнім Дністром і Сяном⁴⁾. Кріпости доброї Сянік одначе не мав і тому в історії тодішніх воєн визначної ролі не грає. Інтересний він ще своєю першою вповні докладно і документально звісною нам громадою німецького права на Руси (1339 р.).

З воєнного погляду важнішим був Ярослав — сильна кріпость⁵⁾, прославлена великою битвою 1245 р., що закінчила боротьбу ва галицький стіл XIII в. і з поетичним легом описана в галицькій літописи. Город заснував або укріпив мабуть Ярослав Володимирович, як передову позицію Перемишля. Сучасне урочище Зв'їринець вказує, що мусів бути тут і княжий двір.

¹⁾ Про се в моїй статі: Чи маємо автентичні грамоти кн. Льва (в Записках Наук. тов. ім. Шевченка т. 45). Найдавніша грамота про сі конюші села в Древностях Археограф. Коміссіи Моск. Археол. Общ. I с. 546.

²⁾ Див. про сі традиції в т. III гл. 1.

³⁾ На жаль сі поміри й пляни, зроблені інж. Мокловским, досі не опубліковані, була лише коротенька згадка про реферат в справозданнях краківської академії (1901, IV), то ж нотую се поки що лише як поголоску. Недавно проф. Колесса опублікував кілька пергаментових листків з Лаврівського монастиря, які він датує XII—XIII вв. та уважає останками старих монастирських книг (Лаврівські пергаментові листки з XII—XIII в. — Записки Н. т. ім. Шевченка т. 53). Зрештою про Лаврівський монастир статейка Площанского: Лавровь, село и монастирь, в Сборнику Гал. Матиці, 1866).

⁴⁾ Олександр з Перемишля тікає на Угорщину, і за ним женуть „оли до Санока и воротъ Угорьскихъ“ — Іпат. с. 509.

⁵⁾ Іпат. с. 532.

Друга стара галицька столиця — Звенигород (теп. село в пов. Бобрєцькім) лежала на тім же головнім шляху, що йшов з Польщі, Чехії й Німеччини на Черемисьль, Городок, Звенигород, а відси розходив ся на північну Волнь — на Бужськ і Володимир, на полудневу Волинь і Київщину, на Галич і галицьке Понизє. Дуже користна позиція на сій дорозі, на вододілі двох басейнів, бузького й дністрянського, лучила ся з стратегічними вигодами: він лежав на сухім горбі, окруженім наоколо мочарами річечки Білки, що робили його неприступним в ті давні часи — як оповідає літопше в історії кампанії 1144 р. — під Звенигородом „полком не лзѣ бѣше бити ся тѣсноты ради, зане болота пришли оли подъ горы“¹⁾. Се все було причиною, що місце се було здавна залюднене: ми маємо тут досить богаті сліди життя за часів кам'яної культури, бронзової, римської (монети, фібулі). Останки руської культури богаті, але не йдуть далі найзвичайніших предметів староруського життя (хрестики й енколпіони, шклянні обручки, намиста, прясла і т. п.); одинок не зовсім звичайне — се олов'яні печатки, котрих звісно досі три (між ними одна з іменем кн'язького митрополита Константина, XII в.). Старий замок стояв, очевидно, на згаданім горбі, серед села, але його сліди знищено пізнішим замочком XVIII в., зайнятим тепер панським двором. Охороною для сього звенигородського замку служили виключно давні мочари (тепер висушені), бо сам горб підносить ся дуже незначно над рівенем поля. Окрім того від полудня (миля від Звенигорода) боронить його високий, неприступний замок в с. Підгородищу. Літописні оповідання про облоги Звенигорода²⁾ представляють його взагалі як сильну кріпость. В сусідстві замку народня традиція вказує церквище, і дійсно, поливані плитки різних форм, уживані в давній Русі для церковних підлог і прикрас, потверджують сю традицію; але фундаментів досі не досліджувано.

В літописних звістках Звенигород виступає у перше тільки під 1087 р. Вище я висловив гадку, що тоді мусів він бути стольним городом середнього Ростиславича Володаря. Стольним городом був він потім по смерті Володаря — в руках його сина Вокодимирка, потім Івана Ростиславича і нарешті Романа Ігоревича. Від коли виступає Львів, Звенигород починає тратити всяке значінне, і то так швидко, що вже в XIV в. ми даремно шукаємо його імени в тодішніх політичних подіях; в XV в. він фігурує як звичайне село, а в літературі затратила ся всяка традиція його

¹⁾ Лавр. с. 295. ²⁾ 1146 і 1211 рр.

так основно, що до недавна старого княжого Звенигорода шукали аж над Дністром.

З околиці Звенигорода належить згадати Городок, що грає досить визначну роль в XIII в. як кріпость на дорозі з Черемшля до Галича. Про Львів буде мова ннше.

Про третю галицьку столицю — Теробовль наші звістки вже зовсім бідні. Літопись не дає про неї найменших подробиць, а яких небудь археологічних спостережень над нею ніхто досі не робив. Виступає вона в останній чверти XI в., як стіл меньшого з Ростиславичів Василька. В першій половині XII в. в Теробовельській волости висуваєть ся на перший плян Галич, і при поділі Василькової волости між його синами Теробовль мабуть дістав ся від разу молодшому. По тім в такій ролі виступає він іще на початку XIII в., коли Володимир Ігорович, сівши в Галичу, віддає Теробовль своему сину Ізяславу¹⁾. Але се був останній проблиск теробовельської традиції: потім він сходять рішучо в ряди провінціанальних міст Галицької землі і не грає ніякої визначної ролі.

Перейдїм до молодших столиць Галичини.

Галич оден в Галичині може похвалити ся якимись близшими (хоч завсіди дуже не богатими) літописними відомостями²⁾ й увагою наукових та урядових сфер для його археологічних памяток³⁾. Виступає він, як відомо, дуже пізно: вповні автентичну звістку про нього маємо доперва з 1141 р., коли він фігурує як старший стіл Теробовельської волости⁴⁾. Але слідом (від 1144 р.) стає столицею цілої Галичини, та в сій ролі зістаєть ся більше

¹⁾ Іпат. с. 484.

²⁾ Головніші вказівки про Галич в літописи — Іпат. 319, 447, 486, 493.

³⁾ Літературу його, досить численну, хоч не дуже богату звістом див. в прил. 9.

⁴⁾ Першою історичною звісткою була б згадка про Галич в оповіданню Патерика про солянну крізу в Києві за Святяполка, підчас волинської війни (с. 154), але в утворі XIII в. ся подробиця може бути й пізнішою. Потім маємо апокріфічну угорську грамоту з 1124 р., з титулом Gallitiae rex (як вище с. 449), і грамоту Івана Берладника з датою 1134 р., де він титулує себе „отъ стола галичского князь берладьскы“. Для 1134 р. такий титул теж треба уважати анахроніаом (сам по собі він не ясний, і не звичайний, і мав би означати претензію Івана до галицького стола). Зовсім нічого не варта згадка „Галичан“ під 1139 р. в Густинській книж. (Пол. собр. рус. лѣтоп. II с. 294), котру мабуть має на гадці проф. Дашкевич в своїй розвідці про грамоту Берладника (с. 376) — вона зачерпнена з пізніх польських компіляцій (проф. Дашкевич в сій своїй статі покааує взагалі досить дивну необережність в громадженню матеріалу).

менше до кінця XIII в., хоч уже від середини цього століття починають поруч з ним підіймати ся нові княжі резиденції — Холм, потім Львів. Та неважаючи на таке пізнє документальне виступлення його, маємо тут до діла, безперечно, з дуже давньою осадою: ціла місцевість, обмежена від півночі і сходу Дністром, а від заходу Лімницю (давнійша Чечва), де розлягав ся з своїми передмістями старий Галич, богата останками кам'яної й бронзової культури (вироби з каменя і рога, бронзові сокирки), а на осаді пізніших часів вказують римські монети. Про початок міста в XIII в., видно, була якась традиція: коло Галича була „Галичина могила“ і її звязували з початком міста; літописець, вгадавши про сю могилу, обіцяє на иньшій місці оповісти про початок Галича¹⁾, але обіцянки сеї не сповнив. Очевидно се мала бути могила якогось (чи якоїсь) Галиці (Галиця, прикметник Галичина), фундатора-епоніма міста, від котрого воно ніби назвало ся, як Київ від Кия, а з тим, видно, початок Галича переносив ся в якісь далекі часи. Недавніми часами пробували відгадати сю могилу в ріжних могилах Галицької околиці й розкопували їх, але розуміть ся, без результатів.

Наша літопись не дає ближих вказівок, де саме стояв давній Галич. Бачимо з неї тільки, що він стояв на правім боці Дністра, більш менше насупроти урочища Угольники. Знаємо, що княжий двір стояв на горі, очевидно — в самім „городі“-замку, так що з „переходу“ — коритару на поверсеї, що лучив його з церквою Спаса, видно було зі сходів місто, а мабуть і дорогу на Большів. Далі знаємо, що в тім же городі-замку стояла церква Богородиці, масивної будови, так що Угри, обложені в Галичу в 1221 р., зробили були на ній фортифікації і відти били ся — стріляли й метали камінне. Окрім того в місті або в його околиці згадуєть ся монастир св. Івана. З воріт знаємо на імя тільки „Німецькі ворота“, зрештою ніяких ближих подробиць не маємо. Судячи по тому, що в частих війнах про Галич не стрічаємо ся з завзятими облогами, він не був наручним для сильної і усьпішної оборони. правдоподібно — задля своєї великості, як і Київ. Звичайно він або піддаєть ся по короткій стрілянині, або як добре його обсаджено, а вороже військо не велике — воно й не пробує його брати.

Коли попробуємо сі скупі літописні відомості доповнити археологічними вказівками, стрічаємо ся з иншою трудностю: останки старого житя, фундаменти монументальних будинків, фор-

¹⁾ Іпат. с. 484.

тифікації займають цілу просторонь між Дністром і Лімницею, аж до сїд Крилоса і Пітрича, яких 4 кільметри по лінії Дністра і яких 5—6 на полудень від нього (властиво — полудневий захід, по лінії Лукви і Лімниці). Супроти сього між дослідниками старого Галича вийшов горячий спір, не покінчений і доси, про те, де саме був город, і тим часом як одні думають, що він стояв більше менше де й нинішній — в розі Лукви і Дністра, иньші його місцем уважають праве побереже Лімниці, а треті переносять його на Крилос¹⁾.

Головна трудність лежить в тім, що не можна знайти слідів укріплень і взагалі яких небудь слідів давнього города-замку. Городище заціліло над Дністром, низше Галича, коло с. Пітрича, друге — в Крилосі над правим берегом Лукви, але тут галицький замок XII—XIII в. стояти не міг — сьому зовсім противлять ся ті літописні вказівки, які я навів вище. Тутешні замки служили тоді хіба фортифікаціями міста, боронячи його від полудня. Особливо інтересне городище Крилоса, дуже добре положене на високім розі (60 метрів над рівнем річки) між Луквою і її притоком (Мозолів) і добре заховане: ріг наоколо обведений валом, від полудневого заходу відтятий високим потрійним валом, а ще й саме городище переделене подвійним валом на властивий замок, „город днешній“, уживши давнього терміну, і передній. Властивий „город“ Галича мусів правдоподібно лежати над Дністром, більш менш на лінії між устем Лімниці і теперішнім Галичом, де в двох місцях наддністрянські горби підіймають ся більш менш до висоти криловського городища: се теперішня замкова гора і побереже Лімниці. Богацтво слідів ріжних будинків на побережі Лімниці

¹⁾ Гадки, що Галич був на теперішньому місці, боронить завзято о. Петрушевич, задля сього, здасть ся, навіть відступивши від свого початкового погляду, що костел св. Станіслава був руською церквою XIII в.: він переносить тепер сей костел на XIV в. (зовсім неправдоподібно). Такий же погляд на місце Галича висловив Іловайський. Шараневич, що в своїй першій книжці був такого-ж погляду на давній Галич, змінив його під впливом находок, які показали ся в 80-х рр. на побережу Лімниці, й переїсє туди давній Галич; його погляд досить був прийнятий (Луцкевичом, Захарівичом, Земенцким і ин.), але під впливом сього погляду без потрібно, як мині здасть ся, його заступники старали ся довести, що церква Рождества в теперішнім Галичу (на котру головню вказують оборонці першої теорії) не може належати до руських часів. З теорією Галича на Крилосі виступив д. Чоловський, справедливо піднісши, як слабе місце другої теорії, що над Лімницею нема слідів старих фортифікацій. Його доводи зробили, видко, значне вражіннє й на Шараневича.

в першій лінії підсувало-б гадку, що тут і стояв старий Галич, коли-ж бо знову трудність: нема слідів городища, а зникнути воно тут серед нпв, ледви аби могло. Менше трудности припускати, що старий галицький замок стояв на місці теперішнього (побудованого в останнє в XVII в.), на відтятим ровом високім розі, 3—4 моргів поверхні, та що коли Галич став розвивати ся на велике місто, воно розпросторило ся між Луквою і Лімницею: зрештою се нитанне зістаєть ся ще отвореним, і всякі категоричні вислови бути б передчаснимп. Але нічого не можливого нема і в тім, що Галич з своїми передмістями (розложеними, певно, не збитою масою) займав, з певними перервами, цілий той простір від Лімниці до Крилоса і теперішнього Галича.

З його церков тільки одна заціліла хоч трошки більше — се теперішній костел св. Станіслава, над Лімницею, недалеко устя її в Дністер. Досліди показали, що стіни її заховали ся досить добре, тільки верхи їх, склепінне й баня пропали, їх заступила в XVII в. нова покривля, звичайного костельного (т. зв. іотицького) типу, що зовсім змінила початковий вигляд церкви. Заховала ся традиція, що се була церква св. Пантелеймона. Вона збудована з доброго тесаного каменя, в звичайнім пляні трох-абсидної церкви, середнього розміру¹⁾; оригінальна і дуже цікава прикмета її — два порталі: головний (західний) і бічний (полудневий), різблені з каменя. Ся церква служить одинокою памяткою галицького архітектурного типу. Окрім сеї церкви на Побережю Лімниці, в гору рікою, віднайдено ще фундаменти двох церков, того ж трох-абсидного типу і більше-менше тої ж самої великості, але тільки фундаменти. З них ближша до церкви св. Пантелеймона ще в XVII в. звала ся церквою Спаса; про другу такої виразної традиції не заховало ся²⁾.

В теперішнім Галичу, під замковою горою, стоїть трохабсидна церква Рождества, вибудована теж з каменя, але не з тесаного, як ннші галицькі церкви, а з досить лихого мергля. Заховала ся вона теж без верху, заступленого деревляним і зовсім недавнім, глибоко замулена осадами, і з рештою нічим не замінна. Декотрі в ній хочуть добачати стару катедру Галича — Богородиці, але се тільки здогад, ні на чім не опертий, бо катедра правдоподібно стояла на замку, а ся церква й за мала, й за слаба на те.

1) 15 метрів в квадраті, не рахуючи абсид.

2) Її в літературі уважають звичайно церквою Богородиці.

Своїм пляном до неї близько підходить церква Богородиці на замку в Крилосі, теж трохабсидна, але ще більше змодифікована; на жаль, вона ближше не досліджена, але, як кажуть на основі побіжного оглядання фундаментів, відбудована мабуть на давніх фундаментах уже з мішаного матеріалу. Коло церкви, від заходу, відкрито фундаменти веж. Окрім сеї церкви, крилоське городище окружене урочищами, що своїми іменами вказують на колишні церкви: Іванівське, Воскресенське, Юрівське, Данилівське, Ілійщина і т. и. На ур. Воскресенським знайшли ся фундаменти, в цілості ще не досліджені; на Ілійщині фундаменти невеликої церкви, трохабсидної (але бічні абсиди тільки внутрішні, в контурах церкви не зазначені), поздовжної форми¹⁾. По традиції се має бути монастирська церква св. Ілїї; руїни її розібрано, як кажуть, вже на початку сього століття для будови митрополичої палати. На ур. Іванівським кладуть монастир св. Івана, згаданий в літописи.

На правім березі Лукви, на згір'ю надлімницької височини, знаходять ся також численні сліди колишніх монументальних будинків. На ґрунтах с. Підгорода, що лежить під Крилосом, над Луквою, знайшла ся підлога виложена з поливяних цеголок, які звичайно уживали ся до декоровання церков в давній Русі, останки кам'яного різбленого порталю і т. и.; земля має сліди великого огня. Сільська традиція зве се церквою Благовіщення. На ґрунтах с. Залукви знайшли ся фундаменти будови, котру місцева традиція зве костелом св. Анни, а котра своєю будовою скорше-б вказувала на стару церкву (олтарна частина її, закрита дорогою, не відкопана). На ур. Карповий гай знайшли ся фундаменти, правдоподібно — вежі, оригінальної форми: заокругленої від сходу; многокутної від иньших боків.

Нарешті коло церкви в селі Викторові, над Луквою, на полудень від Крилоса, поруч урн і відщепків кременя знаходять ся характерні цеголки — з церковної підлоги.

При сих руїнах і по за ними знаходили ся різні иньші останки старого житя — поливяні цеголки, енкалпїони, трохи срібла (нашийники, ковтки); як на таке славне місто богатших находок одначе дуже мало. Найбільш ітересні й тут, як у Звенигороді, олов'яні печатки (булі); відомо мині їх три, і всі три з грецькими написами; дві мають імя галицького єпископа Козьми 2-ої половини XII в. (*Κοσμάς τῆς Γαλιτζίης*, як він звець ся на

¹⁾ Великість 21 × 10 м.

них), третя безіменна, має образок св. Теодосія; всі три з другого боку мають образки Богородиці, може як патронки галицької катедрі. З них дві знайшли ся на Крилосі (одна з іменем Косьми, друга анонімна), третя — в фундаментах св. Спаса.

Згаданий Козьма виступає в літописи під 1165 р. Він перший ввістний нам галицький єпископ, а міг навіть бути таки й першим єпископом, або одним з перших (в пізнійших каталогах перед Козьмою ще уміщений еп. Алексій). Катедра не могла бути заснована скорше ніж Галич став столицею цілої Галичини, а галицький князь став у добрі відносини з київським, бо київський митрополит, що засновував нові катедрі, стояв завжди під сильним впливом свого князя; се все не могло скорше наступити аж по смерті Ізяслава Мстиславича, за Ярослава Осмомисла. Цікаво-б було знати, від коли має своє теперішнє ім'я галицький Крилос, що мусів дістати се ім'я, очевидно, як резиденція єпископа; догадують ся, що се стало ся за Ягайла, коли він віддав на новозасновану латинську катедрі одну з галицьких церков. Припускають, що то була руська катедра, і що галицький православний єпископ, коли відібрано її, переніс свою катедрі на Крилос. Але се тільки здогад, і нічого неможливого нема в тім, що Крилос був єпископським городом від початку.

В околиці Галича занотуємо ще монастир в Синевідську, згаданий 1240 р. Він лежав на найближшій дорозі з Галича до Угорщини, що йшла по-над Стриєм. Друга дорога ішла на Василів через теперішню Буковину; тут згадують ся прохід „Борсу-ків діл“, може на верхнім Черемошу (де бачимо тепер „Руський діл“, а по другім боці проходу — Боршу), і „бана Родна“, очевидно — теперішній прохід Родна, з долини верхньої Бистриці в долину Самоша¹⁾. Памяткою від того Синевідського монастиря, можливо, зістала ся вирубана в камені печерка в теп. Синевідську. Подібні ковані в камені печери, також з традицією про монастир, бачимо в сусідстві Синевідська, в Розгірчу, над Стриєм, трохи низше. Вище Стриєм маємо подібні печери в Уричу, де вони входять в склад цілого скального города чи замочка, з домурованими до скал мурами й слідами деревляних конструкцій; правдоподібно, він фігурує в звістках XIV в. під назвою Вруч (Wrucz) або Тустань, але збудований давнійше. Подібний характер має також скальний замок над р. Сукелею, коло Бубніща, але ми не знаємо його старого імені²⁾.

¹⁾ Іпат. с. 508, 518, 523. ²⁾ Про ці скальні замки див. в прим. 13.

Пізнійша столиця Покутя Коломия тільки побіжно згадується в Галицькій літописі. Вона фігурує тут як місце вивозу солі і се значінне задержала потім для України протягом цілого ряду століть, аж до XIX в. Доходи з сольного мита („Коломийская соль“) уже в XIII в. робили її одною з визначних держав.

Згаданий вище Василів на Дністрі має традицію про велике місто, з 70 церквами, але о скільки стара і автентична ся традиція, трудно сказати¹⁾; урочище Монастир коло старого городища в кождім разі має певне значінне. Пізнійше місто се не грає ніякої ролі. Бакота, низше на Дністрі, що в XIV в. висуває ся як оден з центрів Поділя, уже в XIII в. була визначним центром. Її уважають тепер столицею Понизя; коли й не можна сього сказати вповні категорично, то все таки видно, що вона була одним з визначних центрів його²⁾. Тутешній монастир св. Михайла, вирубаний в вапнякових скалах стрімкої гори над Дністром, що підіймає ся над Бакотою, звістний з XIV в., певно існував уже в часах Галицько-волинської держави. Покинений наслідком того, що гора, урвавши ся, понесла в долину частину монастиря і знищила приступ до нього, він був відкопаний лише недавно; стара напись на одній зі скал називає його фундатором якогось ігумена Григорія, бліжше незвістного; заховали ся значні останки фресків на кам'яних стінах печер³⁾.

Наймолодша з галицьких столиць — Львів згадує ся вперше в 1250-х рр.: літописець, описуючи страшну пожежу Холма, каже, що луну було видко зі Львова. Після того він згадує ся іще тільки два рази в літописі, без всяких бліжших пояснень⁴⁾. Правдоподібно, Данило збудував тут город, назвавши його Львовом на честь свого сина Льва, з нагоди його — не уро-

¹⁾ Kaindl Archäologische Untersuchungen zu Wassileu und Panka in der Bukowina, Mittheilungen der Central-Kommission, II F., XXVIII, 1901 с. 47.

²⁾ Див. особливо Іпат. с. 525.

³⁾ Антоновичъ Бакотскій скальний монастирь, К. Стар. 1891, X; Antoni J. Bakota jako stolica Ponizia w XIII st. (Bibliot. Warszaw. 1891, IV); Същинскій Бакота древняя столица Понизья, 1889 (з Подол. епарх. вѣдом.); Гульдманъ Памятники старины въ Подоліи, 1901; Същинскій Археол. карта Подольской губ., sub voce. Участьником розкопок Бакотського монастиря був і я в 1891 р.

⁴⁾ Іпат. с. 557, 562, 589.

дин, бо тоді Данило ще не розпоряджав Галичиною, але може по-стригів, що могли відбутися в 30-х рр. XIII в. Положений в близькім сусідстві Звенигорода, він скоро переймає його значіння, як важний оборонний і торговельний пункт на великім шляху на захід. Його оборонне значіння видно з того, що коли Бурундай сказав знищити фортифікації головніших твердинь Галицько-волинської держави (1259), „розметано“ тоді й львівський замок. Судячи по вище згаданому оповіданню літописи, як у Львові бачили дуну холмського огня, очевидно, що сей Данилів Львів стояв на одній з північних гір, що тут виступають цілим рядом над побужською низиною, „полями белзькими“, як зве їх літопись. Але на котрій горі стояв саме Львів, сього не можна на певно сказати; одна з них — на схід від Високого замку, звала ся в XVI в. „Львиною горою“, і се давало повід до здогадів, що тут стояв руський Львів XIII в., але се не більше як здогад. На горі Високого замку знайшли ся сліди і дуже старого житя (з неолітичних часів — знарядя з каменя, з рога, оброблені кли і т. и.¹⁾), і з руських часів (енколпїони), так що ся гора безперечно входила в круг львівських осад XIII—XIV вв. З другого боку дуже численні руські церкви, що існують досі або існували давніше на теп. Жовківськїм, на західнім краю гір, вказують, що тут розвивало ся міське житє давніше. Слідів будовель з староруських часів у Львові досі не викрито певних ніяких, а й взагалі сліди староруського житя й культури, які зібрані до тепер — дуже бідні. Се треба пояснити досить коротким часом, який ділить початок якогось важнішого значіння Львова від часів його винародовлення, а також і тим, що пізніше інтензивне житє знищило тут останки з руських часів²⁾.

¹⁾ Колекції інститута Осолінських (де що див. *Museum im Lubomirskich*, каталог 1889 р. с. 8—9, 46). Останки передісторичного житя звістні також і на другім боці Полтви — на Цитадельній горі — див. в статі Шнайдра (як нижше).

²⁾ Літературу Львова див. в прим. 9; вона ніби й не мала, але дуже не важна. З спірних питань її я зачіплю два. Перше — хто заснував Львів і дав йому се імя: Данило чи Лев? Супроти того, що Львів уже був в 1255 р., а про Льва нема ніяких звісток, аби він уже перед тим мав свою волость на галицькїм Побужу (в Звенигороді?), я не бачу причини думати на Льва; коли в пізнійшій традиції часом знаходимо голоси, що фундатором Львова був Лев, то се легко витолкувати тим, що імя міста піддавало таку гадку.

Тепер піднесу де що характеристичнійше з внутрішнього життя Галичини — те, що не має входити в дальший загальний огляд.

В суспільнім укладі Галичини найбільш характеристичне явище — се незвичайний, де инде на Україні нечуваний розвій боярської сили і впливів. Він витиснув своє пятно на політичних відносинах землі: його наслідки виявили ся тут в підряднім становищі громади супроти боярства, а часами політичні змагання боярства параліжували княжу власть до повної безрадності. Мусів він не менше витиснути своє пятно й на економічних відносинах, тільки сі останні нам майже зовсім не звістні¹⁾.

І в сій і в тій сфері ся незвичайна сила боярства була, судячи по всьому, явищем розмірно новим. Громада в Галичині зовсім не визначала ся спеціальною апатією для політичних справ. Правда, наші звістки для XI—XII в. дуже бідні, але відносини галицької людности до Володимирка показують недвозначно, що вона інтересувала ся політичними справами і брала ся до них. Володимирю, що опанував цілу Галичину на початку 40-х рр. XII в., очевидно, був неприємним для землі, що воліла лінії

Друге: звичайно літописне оповідання про те, як бачили у Львові луну холмського огня, уважають доказом того, що Львів стояв на однім з північних горбів. Против сього виступив Чоловський, кажучи, що се оповідання не має ніякої вартости, бо луну могли бачити так само з долини Полтви як і з котрої будь гори. Але ш. автор при тім спускає з ока одню важну подробицю: літописець каже, що сю луну бачили у Львоі над „полями белзькими“ (сицю же пламени бывшу, якоже со всеє земли зарево видѣти, якоже и со Львова аряще видити по поляхъ болъзскыиъ), отже над рівниною, що стелить ся на північ від львівських гір; сього не можна прикласти ані до долини Полтви, ані до Цитадельної гори. Аргумент Чоловського против Високого замку — що там бракує води, мене теж не переконує. Коли могли довозити туди воду за польських часів, то могли й за руських, і власне чи не тому польський замок сів на такій невідгідній позиції, що вже перед тим сидів там руський замок?

¹⁾ Про суспільні відносини Галичини моя розвідка: Галицьке боярство в XII—XIII вв. — Записки Наук. товариства ім. Шевченка т. XX (звідти в ч. III Розвідок і матеріалів, 1900), Дра М. Кордуби Суспільні верстви та політичні партії в Галицькім князівстві до половини XIII в. (досять цінні замітки про політичну роль міщанства в XIII в.), з давнішого: Дашкевича Княженіє Данила гл. I (головно про боярство), дещо в розвідці Ржежабка Jiří II (Čas. musea kral. čes. 1883) — про боярство кінця XIII і 1-ої пол. XIV в., Ленниченка Суспільні верстви Галичини, I гл.

Ростислава Володаревича. Так, як ми бачили вже, громада м. Галича, скориставши з від'їзду Володимирка закликала до себе 1145 р. князя Івана Ростиславича і з незвичайним напруженням і по-жертвованиєм боронила свого вибранця. Звенигородців теж, видно, тягнуло до нього, і коли його союзник Всеволод Ольгович приступив під Звенигород 1146 р., вони „створиша в'їче, хочає се передати“; тільки стероризовані Володимирковим воєводою почали вони „бити без лести“. Понизє переходить до Івана під час його походу 1159 р.: „смерди скачуть через заборода“ до нього, хоч в місті сидить Володимиркова залога. Нарешті симпатії до Ростиславої лїнії запечатав заклик, висланий до Ростислава Івановича 1189 р., аби прибув до них княжити, і те повстаннє яке счпнило ся в Галичи, коли принесли його раненого: „Галичани же возмятоша зя, хочає взяти его у Угорь п приятп собѣ на княженіє“¹⁾.

Очевидно, і многоглаголивий Володимирко і його славний син, не вважаючи на свої державні здібности, не тішили ся популярністю в землі. Супроти сього вони, натурально здогадувати ся, мусіли змагати з одного боку до того, аби здусити політичну діяльність землі — такі нелюдські репресії Володимирка в Галичу по повстанню 1145 р., коли він „многы люди (отже людей з громади, не бояр) исеѣче, а инья показни казнью злою“. З другого боку — мусіли вони скріпляти свою підпору, боярство, що й без того, як побачимо низше, мало тут дуже вигідні обставини для свого розвитку. В обох напрямках князі мабуть мали певний усьпіх, судячи з пізнішого; громаду придушено, боярство змогло ся незвичайно і стало входити в конкуренцію з княжою властю. Відчуженнєм від громади треба пояснити повну безрадість князів Володимирської династії в тих моментах, коли боярство виступало против них: вони не бачили тоді иньшого виходу як або капітулювати перед боярством з повним власним пониженнєм, як Ярослав, або тікати з своєї землі та шукати підпори у чужих держав, як його сини Олег та Володимир.

Супроти сього ми можемо здогадувати ся про істнованнє в Галичині в другій половині XII в. такого антагонїзму — з одного боку князь і боярство, з другого громада. Конфлікти боярства з князями другої половини XII в. не змінили відносин їх до громади: ані князь, ані боярство не зблизили ся до громади. Про

¹⁾ Іпат. с. 226, 228, 341, 446—7.

се можемо судити з безрадности тих князів і з повної непопулярности боярства, яку помічаємо вправно в XIII в.

Ситуація змінила ся з появою нової династії — Мстиславичів. Добрі відносини з громадою були в традиції сеї династії; про популярність Романа на Волини мали ми й мати-мемо нагоду переконатися не раз. Його безоглядна боротьба з боярством могла супроти сказаного вище хіба тільки збільшити популярність Романа в громаді. Що він був дійсно популярний і в Галичині, найліпше показує прихильність галицької громади до його сина Данила.

На жаль Галицька літопись, що так багато займає ся політикою й партіями бояр, дуже мало говорить про відносини до князів громади й її політичне становище, а ще й затемнює справу, уживаючи загальної назви „Галичани“ для означення й галицького боярства і громади. За всім тим одначе можна вибрати кілька місць, що зовсім недвоявно вясняють нам політичне становище галицької громади.

Оповідаючи про відносини Данила до Мстислава Удатного, літопись каже, що провідники боярської політики Гліб і Судислав порадили Мстиславови, аби не давав Галича Данилу, бо Галичане хочуть Данила, „Галичаномъ бо хотящимъ Данила“. Тут, очевидно, іде мова про галицьку громаду — що вона хотіла Данила¹⁾. Галицька громада слідом дійсно показала свою прихильність Данилу, закликавши його, в неприсутности Судислава, до Галича: „прислапа Галичанѣ, рекуще: яко Судиславъ шелъ естъ во Пониъе, а королевичъ в Галичѣ осталъ, а пойди борже“, а против Судислава справила демонстрацію: коли він виходив з міста разом з угорською залогою, на нього кидали камінням і кричали: „иди з міста, ворохобнику!“

Ще виразніше маємо оповідання 1237 р.: довідавши ся, що його противник Ростислав ввійшов у Литву „со всеми бояры“, Данило тоді появив ся під Галичом, — „любяхуть же п гражане“, і коли він підхавши під місто, звернув ся до них зі словами: „о мужи градстии! доколѣ хочете терити иноплеменьныхъ князей державу?“ — вони крикнули: „яко се естъ держатель наш

¹⁾ Іпат. с. 501. Я думаю, що інтерпункція сього місця в виданню Іпатської літописи хибна, і треба читати так: „даси ли (Галич) Данилови, в вѣкъ не твой будетъ Галичъ, Галичаномъ бо хотящимъ Данила“ (мотив, виставлений самими боярами). Отгуду же послаша в рѣчихъ (до угорського короля) і т. д.

Богомъ даный“ — і пустили ся до нього як діти до батька, як бжоди до матки, „яко жажючи воды ко источнику“, так що члени боярської партії, які були в місті, не можучи здержати сього руху, мусили піддати ся Данилу¹⁾.

З другого боку ми стрічаємо сліди виразної антипатії громади до боярства. Про маніфестацію, споряджену против проводира боярства Судислава, я вже говорив. Десь з 1231 р. маємо оповідання про те, як Данило, зовсім полишений боярством, так що, як каже літописець, вірними йому лишило ся тільки 18 отроків, а все иньше відступило до Олександра, — скликав віче, щоб запитати ся, чи може числити на громаду в боротьбі з Олександром і боярами — його прихильниками. Він спитав: „чи хочете бути минї вірними і йти зо мною на моїх ворогів (хочете ли быти вѣрни мнѣ, да изыду на враги мое)?“ Вони ж крикнули: „вірні ми Богу і тобі, нашому господину, іди з божею помочю“. І Данило рушив на Олександра з невеликим числом вояків, очевидно — виправлених громадою; такий рішучий виступ громади змусив бояр прилучити ся до нього, хоч вони були ворожі Данилу, так що кампанія скінчила ся побідою над Олександром і його партизанами²⁾. Нарешті можна вказати ще на епізод під 1241 р., де маємо натяк на якийсь народній рух, викликаний „грабительствами нечестивых бояр“; „Курилови же суццо тогда въ Бакотѣ,

¹⁾ Іпат. с. 506, 517—8.

²⁾ Іпат. с. 509. Супроти звичайного, прийнятого в науковій літературі розуміння, що тут іде мова про справденне віче галицької громади, скликане Данилом (див. нпр. Сергѣевичъ Вѣче и князь² с. 36, Владимирській-Будановъ Обзоръ⁴ с. 64) — висловлена була гадка, що тут не було ніякого віча, а тільки нарада князя з тими 18 отроками. Роздумуючи і переречитуючи сей епізод, я таки думаю, що його треба розуміти звичайним способом — про віче. Результатом сього віча було те, що Данило виступає в похід „со маломъ ратникъ“, і се його військо відрізняєть ся виразно від боярських полків, які прилучили ся до нього — вірного Мирослава, геж „с маломъ отрокъ“, і „невѣрнихъ“ бояр. Звідки ж узяв сих „ратникъ“ Данило? Очевидно, що се полк зібраний галицькою громадою. Саме слово „ратникъ“ (не отрокъ — про котрих говорить ся кілька рядків вище і нижше), я думаю, вказує на се. Та й що за князя нарада з отроками? Князю вистало б порадити ся тільки з тисяцьким Демянон і соцьким Микулою, що названі в сїм же оповіданню, коли б він хотів зробити военну нараду. І який інтерес можуть мати для походу 18 отроків? Отже „рече мнѣ“ не належить до сих отроків, се конструкція ad synesim до згаданого вище „віча“, і під ним треба розуміти віче галицької громади, а 18 отроків згадані тільки для характеристики прикрого становища Данила.

послану Даниломъ княземъ и Василькомъ исписатя грабительства нечестивыхъ бояръ, утиши землю“¹⁾.

Сей епізод вказує нам і причину непопулярности бояр — їх грабительство. „Списание“ сих боярських грабительств, за котрим, очевидно мав піти суд над боярами і реквізиції, „утишило землю“. На иньшому місці Данило теж закидає боярам, що вони „граблять землю“²⁾. Бюрократична аристократія, коли вона не чує над собою руки правительства, як справедливо кажуть — найгірша з аристократій. Галицьке боярство було передовсім урядничою верствою, що дивила ся на землю й людність як на джерело доходу, як на „корм“; захопивши в свої руки управу, воно мусіло дуже давати ся в знаки людности. А до сього ще прилучала ся ненависть до боярства, як до верстви капіталістів, земельних можновладців, що як скрізь, так і тут використовувала свою силу і правительственні впливи в відносинах з менше заможною людністю.

Безперечно, ся неприхильність громади до бояр і підпора, яку громада давала Данилови в його боротьбі за галицький стіл, причинили ся немало до його побіди над ворогами. Але з другого боку сама ся обставина, що не вважаючи на поміч громади Данилови так тяжко випала ся боротьба, показує виразно, що політичного значіння громади в Галичині не треба перецінювати. Піднесений вже вище факт, що Галицька літопись, широко оповідаючи про сю боротьбу, так мало говорить про участь громади, теж промовляє за тим, що її роль в політиці не була так значна. Се треба пояснити з одного боку тим, що Данило взагалі ані трошки не мав демагогічних симпатій і здібностей, не вмів прийти до ближших відносин до громади, порушити її, з другого боку — що таки сама громада не спромогала ся на більшу активність в політиці. Вона виступає зрідка, принагідно, ініціативи не показує, а й сили її, здасть ся, не були великі. В наведеним вище епізоді, коли громада запевняє свою поміч Данилови, в результаті бачимо в його руках тільки „мало ратник“. Чи був се у галицької гро-

¹⁾ Можна б розуміти се „утиши земля“ про дальше — що Курки відбив ся від Ростислава, але слово „утишити“ ледви чи могло б бути в таким значінню ужите. Треба мабуть так розуміти його як „заспокоїти“, тим більше що далі читаємо — „онъ же (себо: отак він) крѣпостю и мудростю удержа Бакоту“: инакше були б два загальні резюме — на початку і кінці. Супроти такого розуміння иняй ліпшим здасть ся варіант Хлебніков. і Погодін. кодексу „утѣшити“ (читати — „утишити“) замість „утиши“. ²⁾ Іпат. с. 525.

мади брак політичної школи взагалі, чи ослабили її попередні репресії зі сторони князя й його союзників-бояр, за часів Володаревичів? Се останнє мині здасться більш правдоподібним, а до сього треба додати ще й те, що боярство, з розвитком своєї сили, неважаючи на антипатії громади, могло в значній мірі неутралізувати громадські змагання. Боярські клієнтелі тисячними нитками вязали наоколо себе людей з міщанства і селянства. Досить порівняти наведені вище епізоди, де виразно пробивається неприхильність громади до боярських олігархів — з тою характерною сценкою, де такий олігарх Доброслав їде на коні Галнчом „в одній сорочці“, а Галичани біжать наоколо нього — „Галичаном же текущимъ у стремени его“¹⁾. Думаю, що ця залежність від боярства, її глибоко несимпатичного, в значній мірі неутралізувала активну енергію громади.

Подібно як княжими репресіями треба в певній мірі пояснити ослаблення громадської активності в Галичині, так з другого боку змаганням князів — оперти ся на боярстві супроти неприхильної громади, треба признати, як я вже зазначив, несогірший вплив на зріст сили боярства в Галичині. Але се був тільки один з моментів, що зложили ся на утворення в Галичині такої сильної боярської кляси, якої не бачимо ніде більше в українсько-руських землях²⁾, і то такий момент, що стрічав ся й по інших землях. Спеціальністю Галицької землі було, що тут боярство зложило ся в таку міцно сконсолідовану масу, яка могла розвинути боротьбу на два фронти: маючи против себе громаду, бороти ся з князем.

Коли не найголовнішим, то одним з головних моментів, що вплинув на таке сконсолідованне боярства, була політична відокремленість землі. Протягом яких чотирох поколінь незмінно сиділа в Галичині одна династія Ростиславичів. Не було кому приходити на галицький стіл з иньшої землі, приводячи своїх дружинників, ані виводити, виходячи на стіл в иньшу землю. Не було, вийнявши зовсім короткі конфлікти, внутрішніх війн і переворотів, які б відтісняли бояр-сторонників одного князя та заступали їх сторонниками його противника-переможця. Наслідком того в Галичині більше ніж де инде могла розвинути ся дідич-

¹⁾ Іпат. с. 525.

²⁾ З иньших земель давньої Руської держави незвичайного розвитку дійшло боярство в Новгороді, але там воно стало земським, не княжим, і стоїть на чолі громади.

ність серед бояр; майно, впливи, колітації, права на певні уряди переходили і зростали з покоління в покоління. Повнійше ніж де инде дорогою вікового процесу могла злити ся тут аристократія земська з княжою, дружинною, і злучити до купи силу економічну з урядничою. До того нечисленність княжої династії, брак князів підручних віддавав в руки боярства такі високі й впливові становища, які по иньших землях були для них неприступні: вони займають в ролі намістників княжі столи (Звенигород, Перемишль і т. и.), мають свої великі полки, від себе роздають посади меньшим боярам, так що безпосередня залежність всього боярства, всеї землі від князя заграчуєть ся. Нпр. довідавши ся, що оден з олітархів Доброслав дав від себе Коломию двом иньшим боярам, Данило не каже нічого против такого роздавання ним волостей, а пригадує тільки, що Коломиї як раз не треба було віддавати¹⁾.

Взявши ся за руки, замкнувши ся в своїм крузі, куди не легко було пролізти новому чоловіку (ми се можемо слідити по аристократичним поглядам галицького літописця, що злбно пригадує одному з олітархів попівський рід — „поповь внуць“, другим — їх селянське походження, „племя смердьє), тримаючи в залежности від себе меньше боярство, оперши ся одною ногою на военну силу своїх полків, другою на широко розвинену земельну власність, галицьке боярство при кінці XII в. було дійсно так сильне, що могло побороти ся з княжою властю і супроти її відчуження від громади мати в сій боротьбі перевагу.

Перший раз ми стрічаємо характеристику відносин галицького боярства до свого князя в оповіданню про похід Ізяслава київського на Галичину. Коли прийшло до битви під Теробовлею, бояре пригадують своєму молодому князю Ярославу, що він у них оден, а до того ще молодий, якби що стало ся з ним, щоб вони робили? просять його, аби не ризикував — „ідь собі і здалека диви ся на нас, як ми будемо свої голови складати за честь твого батька і твою, памятаючи, як нас твій батько годував і любив“²⁾. Отже тут галицькі бояри виступають перед нами вірними і вдячними слугами Володимирка, а Володимирко — спеціально добрим для бояр князем. Такіж відносини закроують ся між ними і його сином. Але сей син схотів поминути вірних слуг свого батька, знайшовши собі нових „приятелів“, правдоподібно, в родині своєї нешлюбної жінки. В таких разях бояре де инде звичайно покидали невдячного князя й переходили до иньшого, але такий звичайний

¹⁾ Іпат. с. 525. ²⁾ Іпат. с. 321.

вихід не був добрий для Галичини. Се ж був відрізаний кусник. глухий зазубень, звідки ані князям ані боярству не було ані переходу ані виходу; до того місцеве боярство занадто зросло ся, закоренило ся в землі, аби пустити ся в світ за очі. Накликати на Галичину якогось претендента теж не було надії — становище Ярослава в політиці було занадто міцне. Тож замість кидати князя, боярство виступає против нього — і змушує його до таких уступок, яких йому було потрібно. Як саме змусило воно його, цього ми на жаль, ближше не знаємо, бо маємо перед собою тільки останній результат: князь капітулює перед боярами, а його приятелі Чарговичі кровню платять за свої впливи.

Сей перший успіх осьміляє бояр і вони далі поступають в сім напрямі: нещодавнього їм Ярославича Олега вони виганяють в союзі з Володимиром, а потім, коли тим способом не удало ся його повбути ся, отроюють (як оповідають польські джерела). Коли й Володимир показуєть ся їм ненаручним — змушують його до утікачки. Заразом, в парі з свідомістю своєї сили, мусіли в боярстві зростати його аспірації, і ми можемо на певно прийняти, що вже в 80-х рр., підчас боротьби з Ярославичами, починала зарисовувати ся в головах боярських проводирів програма — князя лише князем називати, а самим всю землю держати, як зве їх поступованне Галицька літопись півстолітя пізнійше¹⁾.

Сей ідеал був осягнений, коли епізод з Володимиром Ярославичем несподівано привів в Галич Угрів, і король, посадивши тут свого сина, „даде весь наряд Галичанамъ“²⁾. Але показало ся, що ся ідея не вповні вияснила ся в головах галицьких бояр і вони не могли відразу зжити ся з гадкою, що їх князем буде чужинець. З рештою можливо, що й загальна неохота людности до угорської зверхности вплинула на них. Досить, що замість консервувати таке вигідне для їх класових інтересів угорське нанованне, галицькі бояре рикють під Уграми, та спроваджують претендента в особі Ростислава Берладничича. Хоч потім вони і не мають відваги піддержати Ростислава та підводять його під угорський меч, але завсідн важно, що переважна маса боярства, судячи з літописного оповідання, бажала зміни так користного для них угорського *statu quo* на княже правління³⁾. Ми не знаємо, яке ста-

¹⁾ Інат. с. 525. ²⁾ Інат. с. 445.

³⁾ Літопись, говорячи про похід Ростислава Берладничича, розрізняє бояр „правих“ — що не брали участи в конспірації, і „винуватих“ — що брали участь в закликанню Ростислава. З цього виходило б наче, що

новіше займало боярство при повороті Володимира, потім при другім князюванню Романа, але той факт, що й по Романових репресіях бояре шукають виходу в справдженню до Галича руської княжої династії — Ігоровичів, показує як мало ще виломило ся боярство з своїми клясовими змаганнями з рам династичної традиції, в звичайних поглядів, що руська земля не може жити без княжої династії з родини св. Володимира і що бояре можуть правити землею тільки при боку князя, під його, хоч би й номінальною, але завсїди — княжою фірмою.

Але з другого боку досвід поучував галицьких бояр, що їх політичні змагання вирости понад рівень звичайної княжої власти, звичайного руського політичного *modus vivendi*. Романові репресії (побільшені невно польським хроністом, але завсїди, очевидно, не легкі) і різня, счинена Ігоровичами, нарешті переконали бояр, що їм нема що думати знайти таку руську династію, котра полишила б стільки простору політичним претензіям боярства, скільки вони собі самі хотіли зачеркнути. Аж тепер — в другім десятиліттю XIII в., сформується ся боярська політика, що при всіх відмінах, при невгоді боярських партій й істнованню різних політичних напрямів серед них, може бути в головнім зведена до таких точок:

не давати закорінитися в Галичині котрій небудь руській династії;

особливо пильнувати, аби не закорінив ся в Галичи Данило, що операючи ся на свої отчинні права й маючи за собою співчуття громади, мав би спромогу бути найменше податливим на боярські змагання;

шахуючи різних претендентів на галицький стіл одного другим, вести до того, аби галицькі князі були як найслабші —

аби власть князя була номінальною, а дійсна управа була в руках боярства, а як можна — то й зовсім без князя правити землею.

Як я вже сказав, боярство не все разом ішло до осягнення сеї програми. Не всі однаково радикально і безоглядно стреміли до власти; при тім між боярськими проводирями виникали часом

певна частина бояр тримала ся Угрів, хоч число конспіраторів було все ж таки о стільки значне, що декотрі з них відважили ся виразно прилучити ся до Ростислава. Але кілька рядків вище літопись знов каже инакше: „мужи же галичкни не бяхуть вси в одной мысли, но чїи бяхуть сынове и братя у короля, тоти держахуть ся крѣпко по королевичи“ Іпат. с. 447. Виходить — і ті що не брали участи в конспірації, робили се тільки з страху перед Уграми, а щирих прихильників не було у них зовсім.

В культурнім житю Галичини найінтереснійша прикмета, котру мусимо тут піднести — се характерне сполученне руських культурних елементів з західніми. Ми можемо слідити його і в одній місцевій літературній пам'ятці — Галицькій літописі і в иньшій культурнім матеріалі, яким розпоряджаємо.

Галицька літопись зі становища відносин Руси до Заходу, амальгамовання культурних впливів візантійських і західніх, має високий інтерес. Політичні відносини, що приводили Галичину в близьку стичність з заходом, мали результатом те, що ні в одній иньшій нашій літописі не стрічаємо ми стільки звісток про західні події, так докладних і оповіджених, щоб так сказати — з почутем такої духової близькості з сим Заходом, як тут. Той брак всякої глибокої межі між світом православним і латинським, який ми зрештою можемо констатувати і в декотрих иньших пам'ятках наших, тут проявляє ся особливо сильно. Латинську легенду про св. Кінту переказує літописець, нічим не натякаючи, що то щось чуже, іновірне. Католик для нього передо всіх християнин, „крестьянъ“, а не чужовірець, як для наших Греків-полемістів; Васильєво каже Данилови, коли той вагаєть ся, чи їхати йому до угорського короля Белї: „йди до нього, він же християнин (йди къ нему яко крестьянъ есть“¹⁾); папу літописець зве „отцем“, хоч при тім заявляє свою вірність „вірі греческій“, і уніонні зносини з напою розуміє тільки як заходи коло відновлення „правої віри“ і „вєдїненья церквьп“ — в дусі православнім²⁾.

Але сама літопись — інтересна як вірець риторичної прози і проби прагматичного історичного оповідання, була вповні продуктом руської літературної школи. Література, на котрій виховав ся літописець — чисто східня, русько-візантійська, оригінальна і перекладна; він цитує хронограф Амартоля і взагалі покликуєт ся на хронографічний спосіб писання, знає чи чув бодай за церковну історію Евзебія. Заразом, при всій близькості до тих західніх сусідів, руська народня самосвідомість дає себе знати в літописцю незвичайно виразно. З незвичайною утіхою нотує він, де Русь чим небудь заїмпонувала чужинцям: комплімент угорського короля місту Володиміру, — що він не бачив такого міста і в Німеччині, вражінне зроблене „руським“ убраннєм Данила на Німців і Угрів: („Німці дивлячи ся, дуже дивували ся, а король сказав Данилу: не взяв би я й тисячі срібла за те, що ти прийшов в своїм руськім, споконвічнім убранню — „обычаємь руськимь отцевь своихь“³⁾);

¹⁾ Іпат. с. 537. ²⁾ Іпат. с. 549. ³⁾ Іпат. с. 541.

з замилованнем підносить він скрізь славу руських князів в війні з чужинцями: „ніхто з князів не входив так глибоко в Лядську землю, окрім великого Володимира, що охрестив землю¹⁾); Данило по його словам охотить ся в похід на Чехію, по часті з огляду на короля (угорського), по часті жадний слави, бо в Руській землі ніхто перед тим не воював Чеської землі — ані Святослав Хоробрий, ані Володимир Святий²⁾). По всякій правдоподібности, ми маємо тут і загальну прикмету Галицької Руси: сидячи на руськім пограниччю, в безпосереднім сусідстві з чужинцями звідси і звідти, місцеві Русини тим живіше мусіли відчувати свою етнографічну приналежність, цінити своє руське імя.

В иньшій матеріалі про галицьке культурне житє ми стрічаємо теж злуку елементів західніх і східніх. В архитектурі нпр. основний візантійський план церкви злучуєть ся з західними орнаментацийними мотивами (галицька церква св. Пантелеймона). Поруч принесених з Київя образів в церквах появляють ся „стекла римські“, крестильниці „отъ земля Угорская“ — як в описи холмських церков³⁾. Кольонії Німців і Поляків (згадані в Холмі й Володимирі в XIII в.) приносили західню організацію — німецького права, і ріжні елементи західньої культури; нпр. сі Німці кольоністи мабуть принесли слово цебер в значінню міри, що ми стрічаємо в розпорядженню Мстислава Даниловича про „ловче“⁴⁾. Але з другого боку ми бачили, що при сих західніх осадах основа галицької культури була руська, спільна з иньшими українсько-руськими землями. Ми бачили вище, що Данило вибравши ся в Німеччину, красуєть ся в руськім убранню „отцев своїх“, а його вояки мають навіть деякі „татарські“ подробиці узброєння. Археологічні нахідки показують, що в Галичині були розповсюдені тіж типи в золотництві, в окрасах, в орнаментіці, що й по иньшій Руси, навіть в XIV в., в самий переддень польської окупації, як показує цікавий Молотівський скарб⁵⁾.

¹⁾ „инный бо князь не входилъ бѣ въ землю Лядскую толь глибоко, проче Владимира Великого, иже бѣ землю крестить“ ів. с. 505.

²⁾ „ово короля ради, ово славы хотя, не бѣ бо въ земль Русцѣй первое иже бѣ воевалъ землю Чеськую, ни Святославъ Хоробры, ни Володимиръ Святий“ — Іпат. с. 545. ³⁾ Іпат. с. 559—60. ⁴⁾ Іпат. с. 613.

⁵⁾ Про молотівський скарб, датований чеськими монетами першої половини XIV в., а зложений з типових предметів староруської штуки див. мою статью в Записках Наук. тов. і Шевченка т. XXV. Значнійші нахідки типових предметів староруської штуки окрім того звістні ині: в Звенигороді

Грамоти остатніх галицько-волинських князів пишуться по латини, і що важнійше — мають латинські княжі печатки, мабуть не були зроблені *ad hoc*: вони могли уживати їх взагалі в державних потребах. Але заразом, в титулі сих князів маркується їх національна свідомість — репрезентація руського імені: вони князі „всеї Малої Руси“. Прославлений Візантійцями союзник Царгорода Роман не відмовляє своїй помочі західнім, латинським монастирям, як свідчать записки ерфуртського монастиря св. Петра¹⁾, але по ній зостається пам'ять (в звістній легенді) як про противника яких небудь уступок Риму і папству²⁾. Одна з руських княжен — Святослава, правдоподібно — донька або сестра Льва, вступає до латинського кляштора клярисок в Новім Сончі, заснованого її своячкою, угорською королювню Кінгою³⁾, але сам Лев заходить ся коло організації осібної галицько-волинської митрополії; одно покоління пізнійше претендент на галицько-волинський стіл Болеслав Тройденевич для реалізації своїх претензій переходить на православну віру, а його противники агітують против нього в Галичині, викликаючи незадоволення православних на широнне латинства, і приводять на сім ґрунті до повстання і навіть убийства... Як бачимо, зближення з заходом не було індеферентизмом або виреченням зі своєї культурної й національної традиції, і глухою для сеї традиції суспільність через те не ставала.

Про Угорську Русь, як я вже сказав, наші руські джерела не кажуть зовсім нічого, мусимо звертати ся до угорських. Але в угорській хронографії не знайдемо про неї теж нічого або майже нічого — окрім деяких дрібних згадок і натяків, що зрештою не йдуть назад по за XIII в., так що властиво одиноким джерелом

(див. мою статю про нього), Галичі (вчислені переважно в Отчеті археол. вистави 1888 р.), в Старяві (нов. Мостиська) і Михалкові (нов. Борщів.) — *Muzeum im. Lubomirskich* (каталог 1889 р. с. 16—7. 21).

¹⁾ В монастирській книжничці під датою смерті Романа записано: VIII kalend. iulii — Romanus rex Ruthenorum dedit nobis XXXX marcas. Schannat *Vindemiae litterariae* II с. 19. Петрушевич *Ист. извѣстїе о церкви св. Панталеймона* с. 47. *Abraham Powstanie* с. 97.

²⁾ Про сю легенду див. в т. III гл. 1.

³⁾ 1302 — *Domicella Swantoszka (Swetosława) filia magni principis de Russia ordinis sancte Clare obiit in Sendecz — Monumenta Poloniae* II с. 853, 879, III 188—9. Кінга була сестрою жінки Льва Констанції, і засновала монастир в Сончі 1270 р.

зістають ся угорські дипломатарії. Одначе й запас документального матеріалу для XI і XII в. досить бідний, і стає багатшим лише з XIII в., особливо від середини його: в сїм часі дає він дійсно деякі, хоч все не багаті й односторонні відомости про руські землі Угорської корони. На жаль, сей документальний матеріал для історії Угорської Русі не був досі ані відповідно оброблений, ані навіть використаний¹⁾. Те що я даю низше, має на меті подати бодай найзагальніший погляд на обставини, в котрих жила в тїм часі Закарпатська Русь, і то властиво можемо говорити більше про територію, як про її українську колонізацію.

Угорські документи з XIII в., котрими приходить ся оперувати, дають дуже важні звістки для історії колонізації, суспільно-політичного устрою, суспільних і по часті — економічних відносин, але дотикають переважно ріжних привілегованих елементів, що як раз тоді сильніше почали осідати ся на руським підгір'ю: переважно се королівські надання на землі угорським панам, латинським монастирям, німецьким колоністам. Частійше, в іменах осіб, в місцевих назвах можемо поруч мадярського констатувати елемент словянський, але чи маємо до діла з іменем руським чи словацьким, чи (як мова іде про назви хорографічні) не заховало ся тут слідів від ще старшої якоїсь (нпр. панонської або болгарської) колонізації, се не легко рішити в кождім данім випадку, тим більше, що імена маємо в транскрипції мадярській або латинській, часто досить сильно покручені, а діалектологія XII—XIII в. тих племен, про які тут можна думати, не представляєть ся і тепер особливо ясно²⁾. Але істнуванне руської колонізації тут не підлягає сумніву, а з тим і такі надання для чужих осадників малюють нам ті обставини, в котрих жила руська людність, мають отже для нас інтерес, і за браком пньшого матеріалу помітувати ними ніяк не можна.

¹⁾ Про документальний матеріал для історії Угорської Русі й літературу її провінцій див. в прим. 14.

²⁾ Вибраю цікавіше з топографічної й хорографічної номенклатури: Maltzov, Obruchno (Обручно), Raslavicz (Раславиці), ур. Pricluchun, р. Grabouch, Kuchun, гори Besczad (Бецадь) — в Шарншкській стол. — F. IV. 3 с. 204, C. Agr. VIII. 242, C. P. 131. В Землинській: Chernatolo (теп. Ag-Csernyó, пень черн), Polyen (теп. Polyan), Pomochy (Помоч), Gyurcs, Lezna (теп. Leszna, Лісне) і Chemerna (теп. Чемерне) і коло них Sepultura Ruthenorum над Лабірцем, р. Jezenow, ліс Gorboucha, р. Potok, ур. Bodowan, с. Chuchywa (теп. Чичава) і Wysno (Вишня на Топлі), Staara (теп. Стара), Butka, Galach — F. VII. 5 с. 204—8, V. 2 с. 79, V. 3 с. 533, C. A. VII. 300, 361, XI. 518, XII. 13.

Як я вже казав на своїм місці ¹⁾, початки руської кольонізації за Карпатами ми мусимо класти на часи загального розвитку руської кольонізації на захід і полудень, в VII—VIII в., як ми приймемо; тільки ця первісна кольонізація, як взагалі на периферії, а до того ще відтята Карпатським хребтом від кольонізаційних огнищ, мусіла бути досить рідка, і тим поясняєть ся скоре і глибоке винародовлення руських осад на підкарпатській рівнині; тільки на самім підгір'ю і в горах, менше привабних для нових приходнів, руська людність, з початку, певно, дуже рідка й слабо осіла, мала час розмножити ся й закорінитися та завдяки тому задержала свою етнографічну перевагу до наших часів; на се підгір'є, між порічем Тиси більш менш і хребтом, де можемо з усякою правдоподібністю припускати перевагу руської людности над всякою иншою в XI—XIII в., мусимо ми й дати тут головно позір.

Політичні обставини життя сього глухого й слабо ще залюдненого краю не лишили по собі звісток в наших джерелах. З значною правдоподібністю можна припускати, що в IX в. сі краї стояли в певній залежності від Велико-моравської держави; в X в. вони правдоподібно, разом з північним згір'єм Карпатів, стояли в залежності від Руської держави, й тут, за Карпатами, при кінці X і на початку XI в. держава Володиміра стикала ся з землями „Стефана угорського и Андриха чеського“ ²⁾. Пізнійше сі закарпатські землі ввійшли в фактичну залежність від угорських королів; в середині XI в. се мусіло бути вже фактом довершеним, судячи з того що угорські королі з кінцем XI в. починають виступати з плянами на руські землі на північ від Карпатів (Галичину). Похід угорського короля Володислава Сьв. (коли приймати звістку про нього) і вже зовсім певну участь його наступника Кольмана в війні Сьвятополка з Ростиславичами мусимо уважати за першу прояву сих плянів на руські землі на північ від Карпатів — плянів, що по гіркій неудаці 1099 р. виступа-

В Ужській: Zaluchka (теп. Zalacska, Залуґиці), Radich, Chechur (теп. Csicsér, Чичеровці), Zyurutwa (теп. Стретава, мад. Szeretwa), ур. Criua, Rebren, Luchka, с. Polon, р. Jezeneu і маєтність Jeseneu, ур. Tesla, р. Bre-sincze, с. Ruzka (Руська, друга Руська в ст. Землянській, згад. в XIVв. — С. Анд. IV. 265.) с. Woyan — С. А. VII с. 302, VIII с. 66, 91, IX с. 240, X с. 299, F. IV. 3 с. 380, С. Р. VI с. 181, 331, 396, VIII с. 440. В Бережській: Zolwa (теп. Szolywa, Свалява), Beregh, Borod, Dobron, Zolonka, Chorna woda, Konachna, Harazdow, Kothna, Jasnapatok, р. Beberke, Prenez, оз. Uztro — С. А. V, с. 135, VIII. 260, 345, С. Р. VI. 168, VIII. 98. Про малярську транскрипцію див. в прил. 14.

¹⁾ Дав. т. I с. 196—200. ²⁾ Лавр. с. 124.

ють ще виразнійше столітє півнійше¹⁾. З руського боку ми не бачимо таких виразних змагань здобути собі закарпатську Русь: тільки в кінця XIII в., за Льва Даниловича маємо сліди якихось оружних заходів в сім напрямі, а можливо — і певних здобутків²⁾.

Першу авторитетнішу звістку про владу угорського короля над руськими землями маємо в 1031 р.: говорячи про смерть сина короля Стефана, Генриха, німецький літописець називає його „князем руським“³⁾; значінне сього титула не ясне, але його трудно толкувати инакше як слід залежності Угорської Руси. Рівно столітє подибуємо, також в німецьким джерелі, подібну звістку про „руську марку“ Угорщини, де перебував тоді угорський король⁴⁾. З сею руською маркою XII в. пробувано звязати т. зв. „Країну“, як до північ часів називав ся, а по части й досі зветь ся пограничний карпатський пояс в столицях Шариській, Землинській, Ужеській і Бережській⁵⁾; зближенне безперечно дуже привабливе, але трудно наставати на нїм, не маючи вказівок, які б звязували ці розділені віками звістки.

В кожнім разі в тім же XII в. уже обняла се північно-східне підгірє комітатська орґанізація — поділ на комітати (або столиці) й їх устрій, вироблений в XI—XII в. Поріче Попрада й Гернада творить Спішський комітат, поріче верхньої Ториці й Топлі — Шариський, середньої Топлі, Ондави й Лабірця — Землинський, Уга — Ужеський, Латориці й Боршови — Бережський. Всі ці комітати виступають уже в документах початків XIII в.⁶⁾,

¹⁾ Див. про се вище с. 413—4 і 449—50. ²⁾ Див. т. III гл. 1.

³⁾ *Heinricus Stephani regis filius, dux Ruizorum in venatione ab apro discissus perit flebiliter* — *Ann. Hildesheimenses, Monum. Germ. historica Scr. III* с. 98.

⁴⁾ *Nuntius ad regem (до угорського короля) dirigitur, qui tunc in marchia Ruthenorum morabatur (Vita Chunradi regis — Monum. Germ. hist. Script. XI с. 74)*. Тяжко прикладати сю звістку до Галичини, як робить нпр. Грот (*Изь исторіи Угрії с. 24*), звязуючи се з участю Угрів в боротьбі Володаревичів і Васильковичів — ледво чи поїхав би посол до угорського короля так далеко.

⁵⁾ *Bidermann op. c. II* с. 59, *Lehoczky Beregvárm. Monogr. I*, с. 117.

⁶⁾ Нпр. для Шариського комітату див. *Fejér III. 1* с. 79 (1209), для Землинського — *ib. c. 163* (1214), Унгварський — *ibid.* (*Martino (comite de) Zemlin, Benedicto (comite de, Hunguar, Бережський — Endlicher Monum. Agr. c. 718 (Mesku comes de Beregu)*). По імені свого столицного замку ком. Бережський називав ся також Боршівським — *in comitatu de Borsua — God. Arpad. IX* с. 333, *Heym comes de Borsoha — Endlicher p. 709*.

хоч границі їх не уставили ся ще вповні: полуднева частина Землинського комітата в XIII в. і першій четвертині XIV в. належала до осібног наджупана в Потоку¹⁾; поріче Боршови довго належало ціле до Бережської столиці, ще в XIV в.²⁾, а не до Мармароша, як пізнійше, а сусідня з Угочським комітатом мармароська територія належала до Угочі (особливо Вишк)³⁾. Вагалі Мармарошський комітат, що займає північно-східній кут, поріче верхньої Тиси, з'організовано значно пізнійше. Як територіальна назва, Мармарош виступає в актах уже на границі XII і XIII в.⁴⁾, але ще на початку XIV в. він дочисляв ся до Угочі і тільки в другій десь чверті сього століття сформував ся остаточно в самостійний комітат⁵⁾. Вагалі сей східній кут найпізнійше стає тереном тієї суспільної еволюції, що майже століте скорше переходить в західніх руських комітатах.

Комітатська організація мала важне значінне в життю руських земель Угорської корони за перших століть. Голова комітата — „наджупан“⁶⁾, був безпосереднім начальником всіх місцевих свобідних, а непривілейованих верств, до котрих тоді тутешня людність належала. З початку воєнні і фіскальні агенти короля, наджупани вже в XI в. мають також широку адміністраційну власть та судову компетенцію в границях свого комітата. Вони скликали під час війни всіх обовязаних до військової служби і вели їх у похід під корогвою свого комітата. Вони збирали данини з людности комітата, задержуючи собі за службу третину їх, а решту передаючи до королівського скарбу. Під їх безпосередню власттю стояли замкові слуги, *servientes castri*, організовані в сотні⁷⁾, з сотниками на часі, й обовязані ріжними повинностями до замку (*vár, város), чи то головного, де резидував сам наджупан,

¹⁾ Дяв. Szirmay Not. hist. com. Zemplén. c. 12 і 37, пор. нпр. Cod. Agrad. VIII c. 6, XI c. 518, Cod. Patrius VIII c. 176 і т. в.

²⁾ Mihályi c. 77, 78, 127, Csánki c. 410.

³⁾ Нпр. Fejér V. 3 c. 87, VI. 2 c. 253, VII. 2 c. 147, Szirmay Not. Ugoch. c. 71.

⁴⁾ Мармарош — Marmarisius, Mammarus, Cod. patrius II c. 1 (1199), Fejér VI. 2 c. 253 і 387 (1300).

⁵⁾ Нпр. в документі 1303 р. Nicolaus voyvoda, comes de Ugocsa et Marmarusio; на документі 1327 р. вже маємо Stepha(n)o de Marmarusio (comite) — Fejér VIII. 1, 147, VIII. 3, 212, пор. Cod. Patrius V. 108.

⁶⁾ fő-ispány, comes parochialis по латині.

⁷⁾ Mocud centurio Землинської столиці — Endlicher c. 646.

чи менших королівських замків комітату. Вони ж правили суд і пильнували порядку. Ся сильна, сконцентрована комітатська організація ослаблює ся тільки з розвитком привілейованої земельної власності, що шпирить ся на руськім підгір'ю головно від XIII в. і тоді-ж здобуває свої головні імунітети: Золота була кор. Андрія (1222) увільняє маєтності панів (*nobiles*) від державних повинностей; потім (1267) се увільнення розтятиє ся і на нанеських підданих, що також виймають ся з присуду наджупана, окрім деяких спеціальних справ, і піддають ся під домініяльну юрисдикцію своїх панів¹⁾. Також привілейоване становище дістають землі духовні й німецькі громади²⁾. З другого боку ослаблює ся комітатова організація через ослаблене державного характеру наджупанського уряду: сі уряди дають ся в дідичне володіння, не вважаючи на заборону Золотої булі, вважають ся за сінекурп, дучать ся по кілька в одних руках³⁾; все се значно ослаблює значіння комітатської організації і виводить на верх нові уряди — заступників наджупанів⁴⁾, шляхотських суднів⁵⁾, що переймають різні функції наджупана⁶⁾.

Між двома крайми спільної ерархії — приватними невідниками на однім кінці й панами⁷⁾ — угорське право знало такі переходні верстви: замкових слуг⁸⁾, свободних господарів⁹⁾, воєннослужбових чи бояр, йобадьонів по малярськи¹⁰⁾. Одначе суспільна еволюція, котру переходили й иньші європейські суспіль-

¹⁾ Див. нпр. надання замкової землі Каяти, *aufferendo ab eodem castro et a iurisdictione comitis de Sarus pure et simpliciter eximendo* — *Cod. Patr. VIII, 451.* ²⁾ Золота була § 3, 5.

³⁾ Про дідичність наджупанського уряду див. нпр. надання в дідичне володіння Ужського комітата (1290) — *Codex Agrad. V. 3 i XII. 492.* ⁴⁾ *comes curialis*, по малярськи *al-isrány*.

⁵⁾ Т. зв. *iudices nobilium*.

⁶⁾ Нпр. *comes et quatuor iudices* Угочської столиці — *Cod. Patr. VIII, 453 (1272—1300)*, *curialis comes et quatuor iudices nobilium de Zemlyn* — *C. Patr. VII. 292 (1300)*, див. також 1291: *iudices in com. de Zemlyn* (три) — *C. A. V. 59*, або 1299: *Andreas comes de Zemlyn, vice magister Iuko et iudices nobilium de eodem comitatu* дають річченьє для ставлення свідка *pro expedito unius equi vel equi estimationem duabus marcis valentem* — *F. VI. 2, 215.*

⁷⁾ *nobiles* лат. докж., по малярськи *nemcs*.

⁸⁾ *servientes castri, castrenses*.

⁹⁾ *udvornici*, від словянського двір.

¹⁰⁾ *jobagiones castri, jobagiones*, мад. *jobbágy* від *jó, jobb* — добрий, ліпший, отже *meliiores*, в латинській передачі часом: *proceres*. Се звичайне толковання; толкують одначе се слово й инакше.

ности, в часом знівелювала в переважній масі сі переходові верстви в одній класі „підданих“¹⁾, — де вони стрінули ся з невільниками, що підняли ся наслідком поліпшення свого стану, як ті звизили ся наслідком постійного обмеження своїх прав. Протягом XIII і XIV в. процес сей став ся довершеним фактом, й останки йобадьонів, а потім і удворників, що спасли ся від загального потоплення в підданській верстві, дістали шляхетські права при кінці XIV і на початку XV в.²⁾. І над знівельованою підданською верствою сформувала ся друга — також зложена з ріжних елементів і вкінці також зведена до одного комплексу прав — привілегована шляхетська верства (в сформованню її прав і привілеїтій рішучим моментом була вже згадана Золота була 1222 р.).

В сих загальних рамах мусіла меньше-більше переходити еволюція суспільних відносин руських земель Угорської корони; тільки в міру того як певні околиці були положені глибше в горах на північ і дальше на схід, сей суспільний процес тим півнійше опановував їх.

Впадає в око, що столичні замки комітатів, резиденції наджупанів, центри правительственного життя й заразом — економічного й фіскального використання країв, в сих руських підгірських комітатах переважно лежать в полудневих околицях, на підгіррю — Боршова, Унгвар, Землин, по части і Шаріш. Очевидно — підгірські рівнини звернули на себе далеко скорше увагу правительства, ніж чисто гірські околиці, ще глухі й малоприсутні, з своєю ще рідкою людністю, з перевагою ловецтва й особливо скотарства над рільництвом, тим часом як на Потисю було розвинено не тільки рільництво, але й більш делікатні культури — як плекання винограду на ширшу міру. Через теж саме й привілегована власність далеко скорше мусіла розвинути ся на підгіррю, ніж в самих горах: монастирі, катедрі, приватні особи

¹⁾ В ілан. угор. праві термін *jobbágy* = підданий.

²⁾ Поодинокі факти нобілітації йобадьонів трапляли ся й перед тим — оден такий факт впр. явлює серед унгарських актів XIII в.: Кор. Володислав з огляду на заслуги, які показав *Dionisius c. Cheeme iobagio castri Hwung in exercitu in Hod cum infidelibus Comanis*, — *Dionisium prenotatum aut ipsius heredes una cum duabus villis suis — Chepeel (Чепель коло Капома) et Moschya (Мохкса тамже) in com. Hwng de iobagionatu castri nostri prenotati exemimus et nobilitavimus in medio baronum nostrorum ac sub tutelam vexilli nostri stavitimus* — С. Р. VIII, 207.

завчасу почали тут випрошувати від королів та иньшими способами здобувати собі маєтности. Так уже на початку XIII в. засновує еп. Бенедикт на своїх маєностях над Тисою й Бодроугом монастир в Лелесі (премонстрантський); в Сєренчу (також Землинського комітату) маємо монастир бенедиктинів; катедрі єгерській (єрлавській) належить село під Землином, ніби то надане йому ще за часів св. Стефана на верхній Тисі, в полудневім Мараморші осідають хрестоносні рицарі німецькі і т. и.¹⁾

Натомість далі на північ і схід, в гори, і рука правительства й руки угорського привілетіюваного панства, свѣтського й духовного, входили лише поволі. Процес освоєння гірських околиць, очевидно, припадає, на XIII в. головню, з виїмком східнього кута, освоєного ще пізнійше.

Головнійшим способом для такого освоєння угорське правительство уважало власне будову державних замків. В одній грамоті з початку XIII в. (1209) кор. Андрій каже про замок Уйвар (Новий город), що його збудовано на ново на спеціальний наказ його попередників „в незалюднених горах, аби тим вигіднійше й безпечнійше люде могли переходити через ті незалюднені місця та аби лекше сходили люде ся туди й засновували села під горами“²⁾. Подібне читаємо столітє пізнійше про східні околиці: відбираючи з приватного володіння замок Visk (рус. Вишково над Тисою, в теп. полудневім Мараморші), король мотивує се тим, що той замок „тепер нам і державі нашій дуже потрібний з огляду на потреби людей і кольтоністів, зібраних в Мармарорші“³⁾.

¹⁾ Fejér III. 1, 153, 474 і далі, V. 1, 170; IV. 3, 40, VII. 5, 204, Cod. Arpad. VII. 224, IX. 550.

²⁾ castrum Ujvar, in finibus Polonorum, — dictum castrum est de nouo erectum ex singulari praedecessorum nostrorum admissione in montibus desertis, ut eo commodius et securius homines per illa loca deserta possent ambulare utque ibidem insimul facilius convenirent homines et villas in montes radice plantarent. — Fejér III. 1, 79. Замок сей, по латині званий Novum castrum стояв на Ториці, недалеко нижішніх Липя (Héthárs) — Csánki с. 284.

³⁾ ad praesens nobis et regno nostro admodum et non modicum esset necessaria maxime in subsidium populorum seu hospitem nostrorum... nostra Mammarius congregatorum, король дає в заміну його quasdam possessiones nostra seu villas, nunc ad praedium nostrum de Vgocha pertinentes, in eodem comitatu -- Rokaz, Fekete Ordou, quae sunt minime populosaе, et Nyirtelek, quae est vacua. — F. VI. 2, 253 (1300).

Такий королівський замок ставав резиденцією королівських урядників, помічників надзупана, що мали ближній нагляд над місцевою людністю і могли легше потагати її до різних повинностей. Під охороною його легше й безпечніше могли осідати протеговані правительством привілеговані осадники — чи то угорські пани й духовні, чи то Німці кольоністи, чи то різні воєно-служебні в категорії йобадьонів і удворників¹⁾. Свобідні, неосаджені землі уважалися землями замковими, королівськими; такими-ж ставали землі йобадьонів і удворників, що вимирали не лишаючи синів, або землі забрані за провину й непослух. Всі вони ставали предметом королівських роздавань, головну новину осадникам-чужинцям, що таким чином все в більшому числі втискалися між тубільну людність. В більших же наданнях королі роздавали не тільки землі порожні або залюднені півсвобідною людністю (*servientes castri*), але і разом з удворниками та йобадьонами що на них сиділи; так нпр. бачимо йобадьонів між людьми монастирів і панів, хоч документи й не кажуть, чи то були йобадьони набуті разом з маєтностями, чи такі що добровільно їм піддалися²⁾. Численніші маємо факти скупі земель від йобадьонів, що змушені бідністю, а може й пресією можливої пана, продавали за королівським дозволом панам свої ґрунти. Всіми сими способами ширилася привілегована земельна власність, витискаючи та пролетаризуючи місцеву людність і зводячи її до становища панських підданих.

На території, котрою займаємося, маємо в XIII в. на підставі документів вказати такі замки: Уйвар на Торичі, Шаріш і Шоувар на Топлі, Шатор, Землин і Ноток (теп. Шарош-поток) над Бодрогом, Уж-город (*Ungvár*) над Угом, Мункач (або Мукач) над Латорицею, Боршова над Боршовою, Вишк над Тисою; Густ над Тисою пізніші письменники кладуть ще на XI в., але в документах я не стрів про нього звістки перед XIV в.³⁾

¹⁾ Напр. лист кор. Володислава *universis nobilibus et aliis omnibus exercituantibus seu exercituare debentibus in com. de Zathmar, Zabouch et Beregh* — кляче, аби явилися зараз до короля оружні, инакше гровають карою *in rebus et personis, tanquam nostri mandati transgressores* — Fejér V. 3, 506 (без року).

²⁾ Напр. в маєтностях Лелеського монастиря: *in Egregii etiam dedit 12 vineas sine vinitoribus et jobagyonem nomine Ludovici cum filiis* (Fejér V. 2 с. 211); панський йобадьон — *iobagionem suum* (Nicolai de Muncsul), Cod. P. VIII с. 274.

³⁾ Див. нпр. Шаріш — Fejér IV. 3, 61. Шоувар в XIII в. зветься селом, але що то мусів бути перед тим замок, вказує імя; в 1288 р. (Fe-

Статистику панської, взагалі привілеєваної власності нам годі переводити на основі тих — завсіди випадкових і в порівнянні з дійсністю нечисленних документів, які нам заховалися. Годі одначе не запримітити, що тим часом як для Шаринської, Землинської й Ужської столиці можемо з XIII в. вказати по кільканадцять і навіть по кількадесять документів про привілеєвану власність, для Бережської маємо вже ледво десяток, а для Мармароша за весь XIII в. я не потрапив знайти ані одного з винятком його полудневого-західного кута, що належав до Уточі (Вишк з околицею). Сі релятивні числові відносини свідчать про те, що вже зазначив я вище: що розміри правительственной інтеренції і з тим разом — привілеєваної власності зменьшалися в напрямі не тільки з полудня на північ, але і з заходу на схід. Слабою інтеренцією правительственных сфер — так що Мармарош був для них зовсім „землею незнамою“, поясняється спір за десятину з Мармароша, що виник в остатніх роках XIII в. між катедрою егерською і семигородською; очевидно, доти інтересовані катедри не мали відомостей про якусь католицьку людність Мармароша²⁾ і тільки з інтензивнішими заходами правительства коло кольтонізації його явилася перспектива якихось доходів звідти.

Економічний розвій сих країв і заразом — розвій панської власності можуть нам схарактеризувати численні акти купна-продажі маєностей між панами і закупна їх від дрібних бояр; вони показують, що панське господарство закорінилося тут і що пани потягали з сих своїх маєностей відповідні доходи. Шдекуди ми маємо при тім і цифри заплаченого гроша: вони показують що маєности на підгір'ю й навіть у горах цїнилися вже досить значно, хоч і низше ніж на рівнині. Нпр. Суд продає комесу Симеону землю в Шаринській столиці, на самій границі²⁾, за 30 гривен (марок) срібла. Інший пан промінює свою маєність в ком. Абауй,

jér V. 3, 296) король дає на ново дозвіл збудувати там замок. *Castrum (regale) de Saturhyg* — Cod. Arpad. VIII. 6, Шаторалья — С. Arpad. VIII. 6. Землин — Fejér IV. 2. 140. Поток — С. Patrius VIII. 279, Унгар — С. Arpad. III. 122, Мункач — С. Agr. VIII. 68, Боршова — С. Agr. VIII. 199, Вишк — Fejér VI. 2, 253, Густ — Gray V. 519, Michályi с. 5.

¹⁾ in *Marmarisio*, que est quedam particula dyec. *Transsilvaniae* Документ друкований кілька разів — Fejér VI. 2, 287, Teutsch und Firnhaber II. 27 Codex Arpadianus V. 258.

²⁾ *ultra indagines regni Poloniae, ad alpes Beschad, ulterius tenet metas cum terra Poloniae* — Cod. Arpad. VIII. 242 (1269).

в полудневій його частині, за дві маєтності гірські, на горішній Ториці, за засівами, з доплатою 60 марок чистого срібла, „бо ці маєтності ліпші й користнійші“¹⁾. Йобадьон Унгварської столиці Чепан за дозволом короля продає свою маєтність Чепель, недалеко від Унгвара, за 40 гривен²⁾. Бояре з Цибави (Тіба) в тій же столиці, але далі в гори, коло Собранель, продають третину свого села за 80 гривен, а по тім решту (чи може ціле) — за 300 гривен³⁾.

Полишаючи на боці сю виїмково високу ціну, й иньші ціни треба признати за досить високі, коли пригадати нпр. ціну заплачену Володимиром Васильковичом за волинське село Березовичі (50 гривен кун, 5 локоть скорлата да бронь дощатыє). Стрічаємо, що правда, й низші ціни: нпр. земля Венепуг в Унгварській столиці продається за 16 гр., за туж ціну й тамже половина землі Воян, і т. и., але тут могли бути й спеціальні причини (про котрі

¹⁾ Cod. Agr. IX. 465 i X. 227 — проїна маєтности Gybarth in comitatu Novi castri (Gibart в ком. Абауй, коло Szántó) за маєтности Veresalma (теп. Vörösalma, Червениця) і Torkow (Tarkó, Камениця на горішній Ториці) ultra indagines in com. de Sarus з доплатою 60 гривен fini argenti, quia possessiones antedictae meliores et vitiliores extiterunt dicta possessione Gybarth (сю terra Weresalma випросив собі Георгій filius comitis Noui castri, quam Ewze et filii sui possidebant).

²⁾ Небезінтересні мотиви: король дозволяє Cherano f. Куней iobagioni castri de Vng cum Stephano filio suo продати vnam possessionem Chepel, бо він propter inopiam et paupertatem suam suum seruicium peragere fideliter non posset, а знов iuxta regni consuetudinem approbatam iobagio castri possessionem suam ausum vendendi omnino non haberet, nisi per permissionem regie maiestatis — С. А. XII. 172 (1276). Чепан в присутності відпоручника короля й ерлявської капітули conuocatis commetaneis et vicinis ipsius terre ac iobagionibus castri vct Chemey, Buda, Fulcian, Andrea dicto Deda ac Nicolao f. Cohord (сей Nicolaus був безпосереднім сусідом його) продає свою землю Chepel за 40 гривен fini argenti Iacobo de Panch — С. А. XII. 184.

³⁾ Продажа третини terre Tyba від Endre f. Hercheg, Valentino f. Myluzsth, Wolf f. Thome et Simone Nigro iobagionibus castri de Wngh від себе й іменем Simone Albo Hatheu Hustugk Domozlo Tyba Gregorio et Donk consanguienis за 80 марок Felciano f. comitis Galli. На сю продажу дали агоду й сусіди: Tobyas іменем своїм і pro Dionisio f. Zulusk. Petrus f. Eleseg iobagio pro se et pro Mirche maiore eiusdem castri, Benedicto f. Domslo, Dominico f. Leustachy, Edeuch f. Petri, Andrea f. Dionisii, Feliciano f. Feliciani, Michaelae f. Esbolch — pro Luca f. Laurencii iobagionibus. Sacerdotes: Martinus de Kopus, Stephanus de Wngwar, Blasius de Checher et Laurencius de Tyba потвердили повновласть на продажу дану продавцям від Hathen et socii sui, Bene-

нившіе)¹⁾. На рівнині Тиси бачимо ціни вищі: так пани продають в Угочській комітаті (отже досить далеко на схід), при кінці XIII в., землю Чорний потік за 60 грив.; в Землпнській столиці фундатор Лелеського монастиря еп. Бенедикт купив десь на початку XIII чи може при кінці XII в. село Дюрч за 83 гривни з різними додатками; друге село Залуку над Тисою той сам єпископ купив на початку XIII в., дуже принагідно, разом з людьми за 82 гривни, і т. и.

Джерелом доходів і вартости маєностей в горах мусіли головню служити полонини — випас худоби; до сього прилучали ся доходи з лісів²⁾; подекуди розробляли ся мінералії — нпр. в одній маєности Шаринської столиці згадуєть ся вапнярка³⁾; під Шоваром в XIII в. була баня сільна⁴⁾, що давала дуже значний дохід: державець Сольногограда (Шоувара) записав свому сестричичу 100 гривен річно з доходу сеї бані⁵⁾. Вказівок на якусь ширшу господарську культуру в горах я не знайшов, хоч нпр. коло Шоувара, між Торицею й Топлею, згадуєть ся млин і орна земля⁶⁾; згадка про міст на Торніці в одній грамоті⁷⁾ показує, що тут не було так дуже не культурно. Далі на схід мусіло тої культури бути меньше.

На підгіррю, як я вже сказав, рільництво було добре розвинене, а трохи далі на полудень була широка культура винограду: істнованне мит на дорогах вказує на розвинену комунікацію⁸⁾.

dictus f. Duruzlay. C. P. VI. 313 (1284). Продажа решти — ib. c. 358, королівський дозвіл на продажу, з огляду на бідність: inopiam et paupertatem nobis exponentes — c. 294 і 295, королівське потвердження продажі — c. 368.

¹⁾ Cod. Patr. VI c. 118 і 396.

²⁾ Беля III й Андрий подали єгерській катедрі *decimas omnium forestarum nostrarum et noualium praediorum nostrorum fundatorum et fundandorum ac villarum nobilium et nostrorum seruitorum vniuersaliter in com. Vgocha et Berek existentium — F. IV. 3, 41 і 43, пор. V. 1 c. 1271: Qui comitatus scilicet Vgocha et Beregh fuerunt forestae sanctorum regum, traditi et donati per praedecessores nostros ecclesiae Agriensi supradictae in decimis dicandis et persoluendis prout ceteri comitatus.* ³⁾ *lornax cementi.* ⁴⁾ *puteus salis, теп. S6-banya.*

⁵⁾ Cod. Arp. IX. 389 і VI. 2. 214.

⁶⁾ *terra arabilis — C. A. XII c. 435 і 440.* ⁷⁾ C. A. IV. 4.

⁸⁾ Fejér VII. 5, 208 — село в селянами купив єпископ а quibusdam mercatoribus de Ruscia venientibus, котрим суд віддав сих селян за те, що вони їх розграбили, напавши на дорогі. C. P. VIII c. 192 — *clausura molendini.* *ib. c. 274: molendinum super fl. Laborcz. F. IV. 3 c. 40: надання cum dimidietate tributi qui exigitur a transeuntibus de v. Zemlin versus v. S. Maria. Про винограду культуру див. C. A. XI c. 518, та-*

Так само як меншала правительствена інтенція її привілеїована кольонізація, в тих же напрямках з полудня на північ і з заходу на схід мусіли зменшити ся впливи угорського права на організацію місцевого життя й відносин. На підгір'ю ми знаходимо всі суспільні верстви, які знало се право: шляхту, духовенство, йобадьонів, привілеїованих кольоністів, селян непривілеїованих і замкових слуг¹⁾. Далі в горах такого багатства суспільних категорій угорського права ми не стрічаємо в наших документах; тільки звістки про йобадьонів стрічаємо ми часто, в столицях Землинській і Унгварській, і то не тільки на підгір'ю, а й подальше: як нпр. в згаданих актах продажу боярської маєстности Цібави, на границі справдешніх гір. Стрічаємо також замкових слуг різних категорій: ловчих, осочників, птицеловів і т. п.²⁾.

Верства йобадьонів виступає одначе перед нами в сїм часі, в XIII в. переважно в сильнім упадку. Досить численні документи про йобадьонів унгварських майже всі говорять про продажу їх ґрунтів, і в декотрих виразно вказано її причину — „через бідність“. Так в 1266 р. десять бояр-владителів с. Стретава, попавши в біду по

кож decimas in frugibus in vino в грамоті для осадників Luprechtháza (Берегас) — *ibid.* VIII с. 345; див. ще грамоту 1271 р.: монастир de Tihan продає *parvam vineam in ser. ville Kek* (Kék в Сатмарській ком., недалеко Тиса), вижорочну по монастирському чоловіку Chom, Blasio homini dom. reginae de v. Kek; сей виноград сусіду vineae populorum monasterii de Szeremch, i vineis vduornicorum dom. regis — Fejér V. 1, 170.

¹⁾ Нпр. в грамоті до людности Угочської столиці, поручаючи її нового надзупана, король Володислав так вчисляє сі верстви: *fidelibus suis uniuersis — nobilibus, iobagionibus castri, castrensibus et aliis omnibus, tam hospitibus liberarum villarum quam aliis cuiuscumque condicionis hominibus in com. de Vgacha constitutis. Codex Arpad. IX. 564.* Як бачимо, тільки удворників тут поминено, але їх, мабуть, треба розуміти імплиціте в „людях всякого стану“, в противствленню до привілеїованих кольоністів *ilberarum villarum*, як господарів *villarum illiberarum* — обов'язаних до повинностей на замок. Так само мабуть про селян-удворників (*rustici*) іде мова в цитованій вище (прим. 9 до с. 496) звістці про куплене еп. Бенедиктом село. Зрештою саму назву удворників (*udvornici domini regis*) стрічаємо в однім селі -- але вже за Тисою (див. вище рефесту в тій же нотці). Сюди-ж можуть належати *homines liberae condicionis Detricus, Ettul i Gunzel*, що дістають за свої услуги землю від Петра сина Zoboslou — С. Р. VI с. 49.

²⁾ *Auceps Myko — С. А. IV с. 4, Michael et Strach de Galoch qui sunt tenentes rages (совольники?) — С. Р. VIII с. 440, caniferi — С.*

татарським спустошенню¹⁾, продають сю свою мастність бану Філі за незвичайно низьку (судячи по гарнім положенню й великості мастности) ціну шіснадцять гривен. Десять літ пізнійше король позволяє боярину Чепану з сином Стефаном продати свою мастність Чепель (недалеко від Унівара) з огляду на те, що він через свої недостатки й бідність не може добре сповняти своєї служби, і той продав свій ґрунт наджупану Якову²⁾. Кілька літ пізнійше йовадьони — власники Цибави, з своїми свояками, випрошують дозвіл на продажу своєї мастности — через свою бідність, і продають її синам уніварського наджупана³⁾. В 1292 р. йовадьон Петро з свояками продають свою половину ґрунту Воан магістру Іооб за 16 гр. і т. и.⁴⁾

Роздробленне мастностей йовадьонів бувало велике: ми бачили їх в с. Стретаві десять родин, а в Цибаві шість. Се саме, й ріжні нещасливі пригоди, в роді ворожого спустошення, дійсно могли приводити бояр до значного зубожіння, тим часом як обовязки їх мали тенденцію збільшати ся і в міру того як убувало королівських людей, все тяжшим тягаром спадали на тих, що зіставали ся під замковим присудом. Се все викликало окрім продажі ще иньше явище — вихід з під замкового присуду, через підданне на певних, лекших умовах під власть можливого пана, після того як Золота була увільнила всіх панських і духовних підданих від всяких державних обовязків. В описи мастностей Лелеського монастиря (ще з перед Золотої буді) ми між иньшим бачимо такого добровільно підданого йовадьона, увільненого від усяких службових обовязків, поки-б він або його потомки не схотіли вийти з церковної зверхности⁵⁾. Вкінці до продажі і піддання могла приводити й пресія панів, особливо коли покупцями, як ми бачили, виступали пани з місцевої адміністрації. З вище наведених актів продажі нпр. дуже підозріло виглядає продаж Стретави за таку низьку ціну (16 гривен) — вона наводить на гадку або можливість примусу, або — фіктивну про-

A. VII c. 223, *custodes silue Beregu* — *Registrum Varadiense* ч. 314 (у Еядліхера), *custodes silvarum nostrarum* (королівських) — С. Р. VIII 45¹⁾; див. арештою відности вібрані у Відермана II с. 509. Див. також агадку про *castrenses* в С. Р. VI с. 181. С. А. IX с. 407

¹⁾ *post plagam Tartarorum in tempore necessitatis*. F. IV. 3 с. 380. ²⁾ Див. вище с. 495 нотка 2. ³⁾ Див. вище с. 495 нот. 3.

⁴⁾ *Cod. P. VI. c. 396 і 522*. Про продажу йовадьонського ґрунту очевидно іде мова і в С. Р. VI. 181, хоч власника її й не названо виразно йовадьоном.

⁵⁾ *Fejér VII. 5, 214*, текст див. нижче, с. 500.

дажу і підданне, щоб вийти з замкового присуду.

Сей процес пролетаризації і кріпощення йобадьонів правдоподібно ішов би ще більш прискореним темпом, як би свобода їх в розпорядженню своєю власністю не була обмежена: вони не могли продати своєї землі без спеціального дозволу короля — „по прийнятим в державі законам iobagio castri не має зовсім права продати свою маєтність інакше як за дозволом королівського величства¹⁾, отже треба було в кождім разі просити королівського дозволу. Але коли покупцем був можний пан, то йому не тяжко було привести до того, що сей дозвіл давав ся.

Чи так чи сяк, продажною, чи вимертем, чи иньшими дорогами землі від йобадьонів переходили в руки панів, і верства їх маліла, так само як маліли верстви свобідних господарів (удворників) і замкових слуг, а натомість розростала ся верства панських підданих — з початку різнородна своїм складом і правом, пізнійше сконсолідована в одноцільну масу.

З ріжними категоріями сих підданих і їх становищем може нас познайомити опис маєтностей Лелеського монастиря, — опис тим для нас інтересна, що монастир і частина його маєтностей лежали на території, якою займаємо ся — на потиськім підгір'ю.

Описавши маєтності монастиря, фундаційна грамота каже: „надав єпископ-фундатор у вище згаданих маєтностях півсвобідних, чоловіків і жінок, обовязаних до ріжних повинностей; вони відповідно до наказу своїх панів і як того вимагає робота, мають переносити ся з місця на місце, переходити від одної роботи до другої, тому єпископ не хотів їх вчисляти при поодиноких маєтностях, а вчислив по категоріям свободи і залежності. І так надав він визволених з неволі і обовязаних до того, аби з абатом чи на наказ абата з чернцями їздити своїм накладом, обороняти монастир в його спорах, їздити з порученнями, куди бudo потрібно, доглядати всякого рода доходів, які їм буде поручено“ (тут вчислено близько двадцять слуг, не рахуючи нероздільних братів і синів) (очевидно се вища категорія слуг, міністеріялі вищої ранги). Потім наступає вже звістний нам боярин, добровільний підданий монастиря; далі читаємо: „Надав він півсвобідних з меньшими правами (minoris libertatis): вони обовязані ставати на кождий наказ абата й чернців (отже не тільки до сповнювання вище вчислених, більше почесних, а й низших, господарських обовязків) (тут вчислено коло сімдесят слуг, не рахуючи братів і синів) — всі

¹⁾ Диви вище с. 388.

вони мають служити разом з синами відповідно до свого обов'язку. Надав він також челядь з їх жінками, синами і доньками, обов'язаних до всяких рабських робіт (коло двадцять родин¹⁾), між ними знаходимо мельника, кухара, пасічника, сторожа лісного і т. п.)²⁾. „Всі отсі монастирські піддані на віки звільняють ся від всякої иньшої власти й юрисдикції: в цілім королівстві, в котрім би комітаті не сиділи сі люде, ніхто окрім короля й чернців сього монастиря не може їх судити ні в якій справі, ні в яким разі, ані позивати перед якогось иньшого суддю³⁾“.

Як звістки про бояр ілюстрували нам повільне зникання й пониження сеї верстви, так знову сі відомости про монастирських підданих ілюструють відворотний процес — підіймане челяди на вищі ступені служби, півсвобідні, з меншою і більшою свободою, де вони граничили з становищем замкових йобадьонів. В реєстрі монастирської челяди при однім імені несвобідного читаємо замітку: „а син його на імя Фаркаш — свободний“; се оден приклад такої еманципації. Ще вищий ступінь її ілюструє нам оден документ з Бережського комітату: король дозволяє наджупану Ілії дати свою землю Kurkurch своїм слугам (servientes): Симоноу Івановому сину

¹⁾ При тім способі, яким вичисляє сі імена опись, не можна обрахувати числа докладно.

²⁾ Contulit etiam in prediis omnibus supra memoratis libertinos, seruos et ancillas diuersorum officiorum, qui vero omnes tales ad voluntatis dominorum suorum et accidentia negocia de loco ad locum transferuntur, de servicio ad servicium transmutantur, idcirco noluit eos prediis singulis assignare, sed tantum seriatim nominatos, cuius sint libertatis aut seruitutis, pronunciare libertinos. Contulit ex servili genere exemptos, quorum est officium cum preposito, quoties necesse fuerit, vel ad praepositi perceptum cum fratribus cum suo apparatu procedere, omnia litigia ecclesiae manutenere, legationes quo necesse fuerit deferre, comitatus curiales vel alias prouisiones, cum eis iniunctum fuerit, absque omni contradictione procurare (імена). Contulit etiam jobagyonem nomine Bera, obtentu fidelitatis sue ita ex omni iugo seruitutis exemptum, ut nulli omnino servili conditioni subiaceat, nisi ipse vel sui posteri ab ecclesia se alienare voluerint. Libertinos contulit minoris libertatis, quorum officium est stare ad omnem nutum praepositi vel fratrum (імена). Servos etiam contulit cunctis servilibus officiis deditos cum uxoribus, filiis et filiabus (імена). — Fejér VII. 5, 213—5.

³⁾ Praeterea nos fidelitatis ipsius (єпископа) obtentu cunctos eiusdem ecclesie populos in perpetuum tanta libertate donauimus, ut nullus in toto regno, in quacumque parochia idem populus sit constitutus, preter regem et eiusdem ecclesie fratres super qualibet causa presumet casu aliquo iudicare vel ante iudicem alium trahere iudicandum — ib. c. 213.

і Петру сину Прибислава в дідичне володінне¹⁾. Сі слуги на основі такого королівського привілею переходили в привілейовану верству.

Тепер нам треба-б відповісти на питання, як на тлі сих економічних і суспільних відносин укладали ся відносини національні? Що етнографічна маса на сій території була головно руська в горах і в дуже значній мірі руська також ма підгір'ю, се не підлягає сумніву. Але яке становище суспільне й економічне займала ся руська маса сього, документи нам не кажуть, не дотикаючи ся взагалі національних відносин та подаючи самі голі ймення, переважно календарні, з котрих народність годі виміркувати, або в такій сумнівій формі, що тяжко на ній опирати які небудь виводи. Можна вилюлювати хіба поодинокі, більш або меньш певні вказівки, та помагати собі міркуваннями а ргіогі — але се все буде далеке від такої повної й певної відповіді, якої-б ми собі бажали.

Виходячи з того, що угорська народність була правительственною, зверхнею, а руська підвласною і провінціальною, ми вже на тій підставі можемо здогадувати ся, що вище урядництво і пани, що здобували собі земельні надання від короля (в значній мірі й тут вступають вищі місцеві урядники), були переважно мадярські. Бували й тут Русини, але, певно, далеко рідше. Звістний нир. Maladik Ruthenus, що втікши з татарської неволі з значними грошима (тридцять гривен золота), позичив їх королю і за те випросив собі в дідичне володінне землю Тарновці (в Словаччині) — але чи був він Русин угорський, чи зайда, не знати²⁾. Так само Theza Ruthenus, що служив на королівським дворі в початках XIV в. і за заслуги дістає маєтності від королеви³⁾. Такими-ж Русинами виходячими чи тубильцями могли бути Lue (Лев?) cum filiis Fudur et Stephano, що дістали маєтність Брод в бережській столиці від кн. Анни, жінки Ростислава Михайловича⁴⁾. Русиною був Iwanka filius Iwan з Унівської столиці — його брат Dominicus Ruthenus дістав маєтність від кор. Андрія II⁵⁾. Можливо, що Русиною був якийсь Germannus з над Топлі, що уживав ся спеціально до всяких поручень на Русь і з огляду на се був звільнений від усяких обов'язків до шаринського замку⁶⁾. Міг бути Русиною Петро син Zobuslo (Обислава),

¹⁾ С. А. IX. 333. ²⁾ F. IV. 3 с. 59 (1262) і потв. с. 65.

³⁾ Cod. Andegavensis I с. 281 (1312): Theza Ruthenus anle postre iuuenis. ⁴⁾ С. Р. VIII с. 90 (1264).

⁵⁾ С. Р. VI с. 331 і рефести з Літавського й Туровецького ком. (A líptói és turoczi registrum), Történ. Tár 1902, ч. 64.

⁶⁾ quod in deferendis legacionibus nostris ad Russciam fidele

що мав кілька маєтностей над Лабірцем, або Zobuslo з Чичеровець, що тримав свою землю ще з надання Кольмана його пра-діду¹⁾. Імя „Якова“, надзупана землинського, звучить дуже по руськи, але се імя було і у полуднево-словянських підданих Угорщини, й взагалі на Угорщині стрічаєть ся часто поза межами Руси, так само імя Микули, дідича з під Шарош-потока, або Olodarus, заступника жупана землинської столиці і т. и.²⁾.

Більше руського елемента можна а ргіорі припускати між йоба-дьонами наших столиць; деякі імена їх дійсно звучать досить по руськи³⁾, але знову дуже покладати ся на сі созвучности трудно. З далеко більшою певністю можна вказати тут присутність чужих елементів⁴⁾, хоч на неруськість імен також не все можна покла-дати ся, як показують наведені вище імена документальних Русинів. Велику ролю мусів грати руський елемент між слу-гами замків, монастирів, панів (про свобідних господарів ми не маємо ніякого матеріалу в руках): так між слугами Лелесь-кого монастиря звертають на себе увагу такі імена як Ivanes (дуже багато), Zemko (чит. Семко) і т. и.⁵⁾; вище я мав нагоду назвати слуг comitis Elyas de Bogda — Симона Іванового сина й Петра Прибиславового і т. и.⁶⁾.

Що мадярський елемент уже тоді досить значно втискав ся між руський, про се окрім особових імен свідчить і значний процент мадярських або змадяршованих імен осад, згаданих в до-кументах: припустити, що всі вони з'явили ся в документах тільки в королівській канцелярії, нерешлені чи перероблені на

seruicium exhibuerit, ita tamen quod in deferendis legacionibus in Russciam nobis sicut hactenus fideliter seruire teneatur; земля його hereditarla Cumlous (Комлош) лежить juxta aquam Topl, Coprucha, Chepzeu, Cumlous, Cheruyz e. Gerendul. — С. А. VII. 505 (1259).

¹⁾ С. А. VII. с. 300, 302, F. IV. 3 с. 267. С. Р. VI. 9, 129, VIII. с. 91, пор. iobagio Zobuslo filius Dubron, F. IV. 3 с. 360.

²⁾ F. V. 2 с. 79, С. А. XI с. 518, Endlicher с. 646.

³⁾ Напр. Zobuslo filius Dubron, Ladislau f. Zubozlay, Drazlaus, Domo- zlo, і т. и.— F. IV. 3. 155 і 380, С. А. XII. с. 184, С. Р. VIII. 440 й ин.

⁴⁾ Такий напр. Chepanus, Felicianus filius Feliciani, Fulcian, Wolf і т. и.— ibid. ⁵⁾ F. VII. 5 с. 216—6.

⁶⁾ Сей брак богатших виразнійших вказівок на руську людність на- вить в документах другої половини XIII в. поучає нас не надавати осо- бливого значіння такій аргументації а silentio: в сім часі не можна сумнівати ся в істнованню значної (релятивно, супроти інших народностей) української колонізації на території Угорської Руси; коли не було її тепер, то не можна витолкувати (не припустивши, що українська народність має особливу асиміляційну силу супроти всіх інших і в самих некористних умовах того), що вона пізніше, коли і підгіре і навіть самі гори були вже

мадярську мову її писарями або подиєтовані Мадяром-петентом, по кожному — не можливо; петентам як раз було важно, аби інтересна для них місцевість названа була іменем уживання на місці — чи у тубильної людности, чи у його земляків-приходнів, осадчих, — аби не вийшло баламуцтва¹⁾.

Не согіршу ролю в розвою мадярської кольонізації мусіліні відограти також латинські монастирі і взагалі релігійні конфетації, досить численні і на сій території. Вище я згадував про монастирі в Серенчу і Лелесі, тепер назву ще нпр. громаду цистерсів в Бардієві²⁾, громаду рицарів св. гробу, що дістала в 1212 р. землі над Топлею³⁾, громаду хрестоносних рицарів в Габолтові, звістну з першої пол. XIII в.⁴⁾, німецьких рицарів в полудневім Мармароші, звістних нам уже на початках XIII в.⁵⁾.

Осібне місце між елементами руським і мадярським займали німецькі кольоністи. Початки німецької кольонізації полудневого Підкарпаття датують другою половиною XII в. і уважають сю давнішу кольонізацію нижне-німецькою (фляндською). Але сильніше кольонізація розвинула ся в XIII в., з Саксонії, разом, а по части — і в звязку з німецькою кольонізацією Польщі, й ся новіша кольонізація покрила давнішу, про котру тепер тільки можна здо-

в значній мірі окуповані чужоземними елементами, у всіх вигідніших місцях, встигла їх так сильно опанувати, і то переходячи з Галичини через порожній (як треба його собі в таким разі представляти) широкий карпатський пояс! Се могло діяти ся перед тим, ніж почав ся рух на карпатське підгір'є і в гори від полудня, в часах розвою української кольонізації взагалі, а не в XII—XIII в. Зрештою Анонім, пишучи в другій половині XIII в. й представляючи Русинів хазяївами карпатського гірського пояса в часах угорської міграції, мусів мати представлення, як виглядала карпатська територія бодай сто літ перед тим, в середині XII в. І наш літописець, представляючи, що Володимир жив „в мирѣ“ з сусідами (окольными) і між ними — з угорським королем, мабуть не представляв собі карпатського пояса якоюсь безлюдною, порожньою пустинню... Підношу се супроти скептичних гадок, які висловляли ся в сій справі в останніх літах.

¹⁾ Легоцкій вчисляє в Бережській столиці уже в першій половині XIV в. до тридцяти парафій латинських на підставі виказів десятиани (але не пояснюючи своїх джерел) (Bereg. Mon. II с. 6); се могло б бути досить проречистою ілюстрацією ширення мадярських кольоній.

²⁾ Цистерси — fratres de Koprovincza, Cisteriensis ordinis, apud ecclesiam s. Aegidii de Bartpha prope Sarus commorantes, скаржають ся на Theudonici de Epuries. що зайняли metas terrae ipsorum Bartpha vocabulo — F. IV. 1 с. 468.

³⁾ С. А. XI. 114 (fratres Sancti Sepulcri).

⁴⁾ Cruciferi de Gybolthe, F. IV. 1 с. 469 VI. 2 с. 376.

⁵⁾ В документі 1213: nos M. Paulus magister domus fratrum de Morumorosie — див. замітку Jerney в Történ. tár II с. 104, Rupp III с. 277—8.

гадувати ся. Татарське спустошення не мало вплинуло на розвій сеї колонізації: Німцями хотіли угорські королі винагородити тодішні втрати людности, як се робили польські, а навіть і руські князі. Головним тереном сеї колонізації на угорській Русі було русько-словацьке пограниччє: Спіш і по часті Шарншська столиця. В Спішу Німці й чисельно грали важну роль, і звязали ся в досить поважну організацію. Поодинокі кольонії їх ішли і далі на схід. З західніх громад згадаю Нряшів (Eperies), Кошниці (Kaschau); Бартів німецька кольонія засіла ся, здасть ся, також чи не в XIII в. ще, хоч осадчий привилей дано її доперва в 1320 р. і то наче ново осілій¹⁾. На підгір'ю маємо німецькі кольонії в Sátoralja-Ujhely, Sáros-patak (обидві коло Бодрога), Luprechtháza (тепер Beregszász)²⁾. В першій чверті XIV в. розвиваєть ся німецька кольонізація полудневого Мармароша: німецькі кольоністи згадують ся в Густі, Вишкові (Visk), Тячові (Técső, що називало ся власниво Teutsch-au), Довгим полі (Husszúmező)³⁾. Як бачимо, глибоше в руську територію ся кольонізація не сягала.

Кольонізація ся знаходила особлившу опіку в правительстві, що змагало ся її можливо ширити — з мотивів кольонізаційних і фискальних, і старало ся показати їй всяку ласку (*hospites nostri carissimi*). Громади мали повну самоуправу — звичайно самі вибирали собі старшину (*villicus*) і священника; інтервенція провінціо-нальної адміністрації була тісно обмежена: тільки в важнійших карних справах як убийство, пролите крови, крадіж, мав над кольоністами суд надзупан, в усім иньшій судив їх сам війт. В свою громаду вони могли приймати кожного свобідного й також свобідно з неї виступати. Зобовязання супротив держави обмежали ся певною грошевою платою з ґрунту, що правда — досить значною⁴⁾.

¹⁾ Fejér VIII. 2. 253. ²⁾ С. А. VIII. 6. F. IV. 1 с. 455.

³⁾ Грамота кор. Кароля для *hospitum nostrorum fidelium de Marmorusio, Saxonum et Hungarorum vct in villis Visk, Huszth, Fecső* (чит. Técső) et *Husszúmező* — надає їм права які мають *cives seu hospites de Szeuleus (Nagy-Szóllós. Сивлюш, в Угочі)* (права ці тут докладно описані), *specialiter pro eo quod terra Marmarusiensis infertilis, laboriosa et gravis ad residendum fore dignoscitur. Няше вони звільняють ся pro persolutione akonum (sic), frugum, decimarum, porcorum et oblationibus munerum alias praesentare et offerre consuetorum propter carentiam annonae — quia ipsa terra Marmarusiensis multum sterilis esse dinoscitur.* — F. VIII. 3. 355.

⁴⁾ Див. привилейї — Fejér II. 387, IV. 2. 455, VIII. 3, 353, Codex Arpad. VII. 6.

VIII.

С т е п и.

Ми оглянули українсько-руську колонізацію XI—XIII в., що сиділа в збитій масі, організована в князівства, під князівсько-дружинним режимом. Але ними не кінчило ся українське жите — воно держало ся і за лінією сих земель, та вибігало більш або менш інтензивними потоками, розтікаючи ся в полудневім, степовім поясі.

Ми бачили, що границі Переяславського князівства в ліпші часи досягали поріччя Ворскли і Удів, Київщини — вододілу Роси й Виси або Тясмина, Галичина держала в близшій залежності від себе поріччя середнього Дністра. Тут властиво кінчила ся Руська держава XI—XIII в., за тим починав ся степ, „поле“, що жило вже в зовсім відмінних обставинах, зовсім поза впливом руського державного жита, або тільки в слабшій залежності від нього.

В попереднім, ми сконстатували істнуванне в давнійші часи (в VI—IX вв.) руської колонізації на всім просторі чорноморських степів від Дунаю до Мостоуди ¹⁾. Потім бачили, як з кінцем IX в. розпросторила ся в сих степах Печенізька орда (Пацінаки грецьких, Баджнаки арабських джерел), що витиснула і далі витискала з них руську колонізацію, головно на північ, а далі — в 2-ій половині X в. почала нищити руську колонізацію й на півночі, на степовім пограниччю ²⁾. Результатом півторавікового господарства Печенігів у наших степах було сильне ослабленне не тільки славянської колонізації Чорноморя, але навіть пограничних областей Роси й Сули, що на початку XI в. уважались по prostu страченими. За сею печенізькою руїною, по недовгій перерві, прийшла половецька руїна, в другій половині XI в., і по ній ми бачимо в степах тільки слабкі останки колись сильної славянської

¹⁾ Див. т. I гл. 3. ²⁾ Тамже, с. 203 і далі.

колонізації, а хоч погранична колонізація руських князівств у XII—XIII в. часами зміцняєть ся й значно поступає, вона далеко не могла опанувати всеї страченої території, що в значній часті зіставала ся все признаним царством турецьких орд. Ми тепер оглянемо ті відомости, які маємо про словянську колонізацію степів, а потім — про турецькі орди, що жили тут в XI—XIII в.

Відомости наші в обох справах незвичайно бідні. Тим, що виходило за границі життя руських князівств наші джерела не займають ся спеціально і тільки принагідно і рідко дають звістки про те, що діяло ся на полудень від тої граничної лінії, яку я вище зазначив. Чужі джерела не багато що додають до них, а з археологічного погляду ся територія належить до найбільше занедбаних ¹⁾.

Ми почнемо від крайньої східної стації руської колонізації й державної сптеми — Тмутороканя. З попереднього ми знаємо, що середновічний Тмуторокань з'явив ся на місці античної Фанагорії, на устю Кубани, на багнистім Таманським півострові, покрайнім дельтою ріки й витвореними нею лиманами; місцем її уважають околиці ст. Сінної, в розі теп. Таманської затоки ²⁾. Чи осада ся істнувала без перерви і тільки змінила імя, чи пізнійший Тмуторокань осаджено на ново на місці старої Фанагорії, сього не знаємо, бо в історії її є дуже темний час, IV—VII в., коли нічого про неї не знаємо. З своїм новим іменем (*Тматарха*, *Таратарха*, *Матраха*, руське Тьмуторокань, Тьмуторокань, Тьмуторакань, західне *Matrica*, *Matrega*, *Matresca*) осада ся виступає від хозарських часів; найдавніша згадка з сим іменем, яку знаємо, — в каталогі епархій, як думають — VIII в. Правда, пробовано звязати з сим іменем назву Іотів-Тетракситів, що звістні в сусідстві її вже в VI в., але се тільки досить далека подібність імен. Початок сього нового імени Тмутороканя не звістний, не знати навіть — якою мовою він названий; очевидно тільки, що се ані грецьке ані словянське імя ³⁾.

¹⁾ Про руську людність в степах в XI—XIII в. писано не багато; див. особливо у Голубовского Печенѣга гл. IV дещо у Ламанского Славяне въ М. Азии с. 40 і далі, Срезневского Русское население степей и южнаго поморя въ XI—XIV в. — Извѣстія II отд. петерб. академіи т. VIII (1859), Аристова О землѣ Половецкой (Извѣстія Нѣжинскаго института, 1877). ²⁾ Див. т. I с. 72—4.

³⁾ Порівнюючи наведені в тексті різні форми сього імени з VIII до XIV в., бачимо, що перший склад *Ть*, *Ть* належить до початкового імени. Було се може таки *Ті* (тому *Ть* в руській формі). Еленізуючи сю назву, зроблено з сього першого складу член (article) (та *Матраха*) і потім, як

Переїїни й пригоди, якї переживала ся околиця, лежучи на широкїм свѣтовїм шляху, відбили ся на дуже рїзнороднїм, мозаїковїм складї її людности. В античнї часи ми бачимо тут грецьку колонїю, окружену рїзними варварськими народами — Сїнди, Торгети, Керкети, Дандарїї і т. и. Ся варварська людність, котрої етнографїчна приналежність все ще нам неясна, мусїла лишити ся і пїзнїйше, бодай в частї. Істнувала далї і грецька колонїя, чи безпосереднї потомки тих старих Фанагорїйцїв, чи нової дати, се не ясно. Хвилї великого руху народу полишили тут новї етнїчні елїменти: Іоти т. зв. Тетраксіти осїли ся на самїм Таманськїм півостровї, зайшовши сюди, як каже Прокопїй, з Криму; про сих то „готських дївчат“, правдоподїбно, говорить Слово о полку Ігоревїм, що вони славлять половецькї походи „на березї синього моря, двонячи руським золотом, що привезали їм їх половецькї воханки ¹⁾. Друга подїбна колонїя — се „Чорнї Болгари“, що сидїли дець на сходї від Тмутороканя ²⁾. На нижнїй Кубани сидїли Черкеси, в наших лїтописях званї Касогами — осетинське їмя, котрим Осетини досї звуть схїднїх Черкесїв (Кабардинцїв). Осетини — Яси наших лїтописей, тодї (в X—XIII в., судячи по деяким натякам наших лїтописей, могли на степах досягати Азовського моря й Дону ³⁾. Тут же заховали ся останки Хозарїв пїсля останнього знищення Хозарської держави за Свѣтослава ⁴⁾.

член, відкинено, і так вийша скорочена форма *Матрхх*, *Matresca*, або з переставленням *Матархх*. Руське закінчення нь з'явило ся, видко, при рутенїзації їмени, се набуть форма приналежности (adj. possessivum) — Тмуторокань, себто город, див. Слово о Полку Ігоревїм IX: пошкати града Тмутороканя (і тут і в лїтописи се Слово masculini generis). Склади *торо* в'явили ся наслідком повноголоса на місци *тра*. Відповідно до того початкову форму можва б собі (завсїди гіпотетично тїльки) уявляти як Тїметраха або Тїметраха.

Цїкаво, що Житє Теодосїя зве Тмуторокань островом Тмутороканським (л. 9): дійсно, ся місцевість давнїше була островом.

¹⁾ Ровд. IX.

²⁾ Проф. Мілер здогадувавсь (Осет. етюд. III с. 104), що їх останками можуть бути сучаснї турецькї Балкари в долини р. Черка.

³⁾ Найбільше виразний натяк — се що Ярополк підчас походу на Дїн вивїз звїдти собі „яськаго князя дщерь“ — Іпат. с. 204. Про сю яську колонїзацію див. Осетинськї етюд. III с. 67—8, Булаковскїй Христїанство у Алань — Визант. врем. 1898, I і його ж статя про Алянїв у класичних і середновїчних письменникїв в XIII т. Чтенїй кїв. істор. тов., Ламанского замїтка обь Ясахь-Аланахь — Труды XI арх. сьѣзда т. II.

⁴⁾ Див. загадки про Хозар в Іпат. с. 103, 143; Хозари, згаданї в останнїх текстї, мусїли сидїти в самїй Тмуторокани.

Такий різнородний склад людности в околиці мусів відбивати ся й на самім Тмуторокані, а окрім того важне торговельне значінне сеї осади мусіло притягати людей і з подальших країв. Іще Страбон запримітив, що Фанагорія була торговищем для товарів, що привозили ся з Меотиди і дальших варварських земель¹⁾. Значінне Тмутороканя в торговельній комунікації в середині XIII в. характеризує Рюйєброк так: „великі кораблі не плавають Азовським морем; купці прибуваючи з Константинополя пристають в Матриці та висилають відси свої барки аж до устя Дону“²⁾. І тоді, в XIII в., як і за часи Страбона, головним предметом азовської торгівлі була риба, але поруч з тим вела ся і важна перевозна торгівля через Тмуторокань. Едрізі, арабський географ середини XII в. пише про нього: „Матраха — місто дуже старе, імя його осадчого невідоме; його оточують ниви і винні городи. Місто се дуже людне й багате; в нім є базари й торги з цілого сусіднього краю, а також і з далеких країв“³⁾. Увага, яку він взагалі звертає на Тмуторокань в своїх дорожниках, показує, що місто дійсно мало важне торговельне значінне, і се потверджують умови Візантії з Ієнуєю з 1169—70 р. (про них низше).

Між залюдненням Тмутороканської околиці я навмисно поминав Русь, аби осібно поставити питання про руську кольонізацію — чи була вона в сій околиці, чи Тмуторокань тільки політично належав до Русі та що найвище був обсаджений руською залогою. Для сього інтересного питання бракує нам безпосередніх звісток у джерелах, але посередні вказівки промовляють за тим, що тут мусіла бути значнійша руська кольонізація, не тільки явсья купецька кольонія в місті. Я не буду надавати особливого значіння т. зв. Тмутороканському камню: руській написи кн. Гліба Святославича 1068 р. — бо можна б сказати, що коли грецькі наємники могли записати свої імена в глибокім Єгипті, то могли зробити се й руські вояки в чужім місті; хоч що правда, Тмутороканська напись має інакший характер, могла мати деяке практичне значінне, тому й доказова її сила більша, особливо разом з иньшими доказами⁴⁾. Иньший факт, з більшою доказовою

¹⁾ XI. 2. 10.

²⁾ Recueil de voyages IV с. 215.

³⁾ Recueil de voyages V с. 395.

⁴⁾ Напись, вирізана на мармуряній плиті, така: „въ лѣто .s. ѣ ѣ с. 1168 .i. ѣ. глѣбъ князь вѣрилъ море по леду Ѡ тмутороканѣ до кърчева .i. м. с. д. сажень). Пилу сю знайдено на Таманьскім півострові і вона викликала в своїм часі загальний інтерес, як палеографічна пам'ятка, і на-

силюю — се існування філіяльного монастиря київського Печерського монастиря в Тмутороканю в XI в. Печерський чернець Никон за часів кн. Ізяслава вийшов „въ островъ Тмутороканскый“ і оселив ся коло міста, поставив церкву й зібрав чернців, „и бысть монастырь славьнъ“, що існував в останній чверти XI в. і належав до київського Печерського — „прикладъ имый въ Печерскый манастирь“¹⁾. Сі подробиці — що руському монаху протягом кількох років удало ся засновати в Тмутороканю славний монастир, і що він залежав від київського монастиря, я думаю, показують, що братія монастиря складала ся такий з Русинів, очевидно — місцевих.

Але головними доказами я уважав би перше — існування значної руської колонізації на противнім березі Меотиди (про що ми знаємо від Рюйсброка), друге — факт, що сю Тмутороканську волость так довго й уперто задержували руські князі в своїх руках, після того як турецький потік залив степи. Щоб держатись тут, не тільки супроти турецьких орд, але й супроти ворожих змагань Візантії, серед різних чужеплеменних і часто ворожих народів, вони мусіли мати тут якийсь ґрунт, і таким ґрунтом могла бути тільки руська колонізація в сих околицях. Сю колонізацію в її початках ми мусимо покласти на часи загального розпросторення руських племен на полудень, в V—VI в.

Під власть руських князів Тмуторокань перейшов, мабуть безпосередно з рук Хозарів, підчас упадку Хозарської держави. В своїм місці я вказав, що вже на початках X в. Русь мусіла держати в своїх руках Азовське море, а з тим правдоподібно, що й Тмуторокань залежав тоді від Київів, а й по другий бік керченської притоки мусіли бути землі в руським володінню — на се

леньку літературу: Оленинъ Письмо къ графу А. И. Мусину-Пушкину о камнѣ Тмутороканскомъ, Спб., 1806; Спасскій — Исслѣдованіе тмутараканскаго камня съ русскою надписью — Отеч. записки т. XXXVI; П. Кеппенъ Нѣчто о тмутараканскомъ камнѣ — Записки и Труды общ. ист. (москов.), 1830.

До сього каменя, поки що одинокої певної руської пам'ятки з Тмуторокана, пробовано долучити ще дві: монету з іменем Михаїла (думають на Олега, що мав християнське імя Михаїла) і могилу, датовану констант. ім. Василя і Константина: див. Цювайского Нѣсколько соображеній о памятникахъ Тмутараканской Руси и Тмутараканскомъ балванѣ — в II т. його Сочиненій, про печатку Ратибора нижше. Огляд археологічних пам'яток Тмутороканської околиці — Герца Археологическая топографія Таманскаго полуострова, нове вид. 1899 (праця писана 1870 р. і не повна як на тепер). ¹⁾ Житіє Оеодосія л. 9.

масмо досить виразний натяк в умові Ігоря¹⁾. Зруйнованне Сьвятославом Хозарської держави мало забезпечити руське панування на Азовському морю, а походи його на Ясів і Касогів, очевидно, мали спеціальну мету — зміцнити Тмутороканську волость і розширити її політичний вплив у землях між Доном і Кубаню. Ми можемо припустити, що й хозарська людність на Подолу була приведена тоді в залежність від Тмутороканя.

Розширення руської верхності по другий бік Керченської протоки було задержане нещасливою війною Ігоря з Візантією й умовою 945 р., де Русь вирикала ся всяких аспірацій на Корсунську область. З завойовань, зроблених за Володимира, коли взято й самий Корсунь, теж зрезіновано в інтересах союзу з Візантією. Але на кавказькій березі протоки Русь тримала ся міцно. Коли границі Руської держави почали взагалі відступати під печенізьким натиском, і при кінці X в., за Володимира, навіть пограничні землі на Подніпровю пускали ся на божу ласку, — в Тмутороканю Русь тримала ся далі, і навіть волость ся уважала ся дуже важною, бо посажено тут одного з старших синів Володимира — Мстислава. Мстислав провадив далі боротьбу з Касогами і Ясами, і то успішно. Заведене в літописі з якоїсь пісні оповідання каже, що Мстислав, перемігши касовського князя Редедю — забивши його в поєдинку, „наложив дань на Касогів“, а на пам'ятку своєї перемоги поставив церкву Богородиці в Тмутороканю²⁾. Пізніший спільний похід на Ясів Мстислава і Ярослава мав на меті очевидно також інтереси Тмутороканської волости³⁾.

Сі звістки належать до перших десятиліть XI в. Потім ми маємо знову звістку з 1060-х рр., коли в Тмутороканю сівів Ростислав Володимирович, і літопись каже, що він брав дань з Касогів й інших земель, та що його сила й політичні впливи настрашили Греків. Корсунський намістник (катепан) отруїв його на пирі, аби позбутися небезпечного сусідства, але се викликало повстання проти нього в самім Корсуні: Корсуняне побили камінням сього катепана⁴⁾.

З усіх сих звісток бачимо, що в XI в., за Мстислава і пізніше Тмутороканська волость тримала ся міцно й тримала в залежності від себе сусідні кавказькі племена, а ся історія з корсунським катепаном наводять на гадку, що Роман мабуть пробував розширити

¹⁾ Т. I с. 373—5.

²⁾ Іпат. с. 103, про похід на Ясів — Ніком. I 79, пор. вище с. 14.

³⁾ Дяв. вище с. 20. ⁴⁾ Іпат. с. 117.

свою волость і в Крими, як се було в X в.; корсунське повстання, коли дійсно стояло в звязку з смертю Романа, показувало б, що він ветиг придбати собі прихильників і в самій столиці Криму — Корсуні. З сими кримсько-тмутороканськими відносинами звязуєть ся руська печатка, знайдена в Ені-кале, недалеко Керчі: вона має напись „от Ратибора“, і досить правдоподібно толькуєть ся, що се Ратибор, тмутороканський намістник кн. Всеволода Ярославича¹⁾.

В другій половині XI в. Тмуторокань став звичайним при-становищем для князів ізгоїв. Сама волость належала до Чернигівської волости, але її віддаленне, відрізана від решти руських земель позиція не давали можливости чернигівським князям держати її під своєю контролею, й князі ізгої легко вибивали звідси чернигівських підручників і намістників та осідали ся тут самі. Не можучи вибити їх з Тмутороканя оружною силою, чернигівські князі мусіли брати ся на иньші способи: Всеволод нпр. в 1079 р. підняв на Олега тмутороканських Хозарів, і вони його вхопили й видали Грекам²⁾; очевидно, тих Хозар було багато в тмутороканській околиці.

Трудно сказати, чи се господарованне в Тмутороканю ізгоїв, що тривало з перервами яких тридцять літ (1064—1094) було для Тмутороканської волости користне чи шкідне. З одного боку сї всі ізгої пильнували иньших справ і більше думали про боротьбу з узурпаторами своїх отчин ніж про оборону Тмутороканя від його ворогів, але з другого боку — між ними були люде дуже талановиті, здібні вояки, що дуже були на місці на сій загроженій

¹⁾ Про печатки з іменем Ратибора реферат Люценка О древней вислой свинцовой печати съ надписью „отъ Ратибора“ в Трудах III археол. з'їзда (він перший звязав її з Ратибором XI в. і новіша розвідка Ор'шнікова: Матеріали къ русской сфрагистикѣ (Труды москов. нумизмат. общ. т. III). Печатка з одного боку має образок сьвятого, з другого: отъ | Рати | бора.

На XI археол. з'їзді проф. Кулаковскій присьвятив спеціальний реферат в обороні тези про принадлежність східної частини Крима до Тмутороканя Къ исторіи Боспора (Керчи) въ XI—XII вѣкахъ (Труды XI археол. съезда т. II). Між иньшими пробує він там звязати спеціально з сею кримською провінцією Тмутороканя печатку з іменем Теофано (див. вище с. 73): приймає, що се вона аветь ся 'Ρωτίζ на печатці і в умовах Візантії з Генуєю. Одначе не маємо ніде вказівок аби та кримська провінція авала ся Русією спеціально, тай що за рація титулувати ся було Олегу (чи його жінці) спеціально князем сеї провінції, коли вона була тільки додатком до Тмутороканя? Очевидно, тѣс 'Ρωτίζ на печатці означає тут жінку руського князя взагалі. Про 'Ρωτίζ візантійських умов зараз киваше.

²⁾ Іпат. с. 143.

позиції, сій українській Січч ХІ в., а ватаги прихильників, що збирали ся наоколо них з їх ріжних отчин, могли тільки скріпляти (хоч би й хвилево) словянські елементи Тмутороканя.

З закінченням ізгойської справи кінчить ся така січова роля Тмутороканя, бодай на якийсь час. Заразом Тмуторокань зникає взагалі з обрїю руської політики. Від половецької бурі 1090-х рр. ХІ в. почавши не чуємо в наших джерелах про нього нічого, аж в останніх десятиліттях ХІІ в. чуємо про нього знову, але як про волость уже страчену Русію. Одначе страчена вона, по вській правдоподібности, тільки десь в другій пол. ХІІ в., не скорше.

Можна здогадувати ся, що при кінці 60-х рр. ХІІ в. Тмуторокань стояв у сфері політичного впливу Візантії. Укладаючи 1169 р. умову з Іенуезцями та даючи їм право приставати у всіх пристанях Візантійської держави, візантійське правительство виключило з того тільки „Росію“ і Тмуторокань¹⁾. Правда, можна б думати, що тут іде мова тільки про сферу торговельних впливів (як тепер європейські держави розділюють на чужих землях території „своїх інтересів“). Особливо стає таке толкование можливим з огляду на ту „Росію“ — чи розуміти тут Руський порт коло устя Дона, чи взагалі руські землі. Але як би не було з нею, Тмуторокань таки, правдоподібнійше, стояв тоді в залежности від Візантії. Певний натяк на се можна найти і в Слові о полку Ігоревім, де Тмуторокань, в оповіданню про події 1185 р. виступає поруч грецьких міст Корсуня і Сурожа²⁾, Що Тмуторокань тоді не належав до Руси, се виразно каже те саме Слово³⁾. Памятаючи, як Візантія все пильним оком дивила ся на сю руську волость, та що сі часи були періодом найбільшої сили Візантійської держави, буде найбільше правдоподібно прийняти, що Візантія загорнула тоді Тмуторокань під свою зверхність.

Але незадовго перед тим Едрізі, що писав у середині ХІІ в. (1154), каже про Тмуторокань, що в нїм сидять „князі, відомі з своєї сили, відваги й воевничости, що зробила їх дуже страшними для сусідів“⁴⁾. Отже тоді Тмуторокань до Візантії в усякім разі

¹⁾ ἀνεὶ τῆς Ῥωσίας καὶ τῶν Μαρράχων. Умова 1169 р. в двох латинських перекладах видана в т. VII *Historiae patriae monumenta* і у Sauli *Della colonia dei Genovesi in Galata*, II, її потвердження з 1170 р. у Мікльосіча і Мілера *Acta et diplomata graeca sacra et profana* III.

²⁾ Розд. V. ³⁾ Розд. IX.

⁴⁾ *Recueil de voyages* V с. 395; перекладчик Жобер через непорозуміння переклав слова Едрізі, що сі князі були звістні з відваги словами: *connus sous la dénomination d'Olou Abas*, що сам Жобер поясняє: *les Abazes* (помилка ся була вказана у Dozy і Goeje — *Edrisi Description*

не належав. Що то були за князі, Едрізі бльше не пояснює, але найбільше правдоподібним таки буде, що були се далі руські князі, хоч про них і не згадують наші літописи — якісь *minores gentes*, або таки й ізгої XII в.

На потверженне гадки, що в середині XII в. Тмutorокань міг належати ще до руських князів, піднесу оден факт, що вказує на якісь близькі зносини середини і другої половини XII в. з кавказькими народами. Се численні шлюби руських князів з сього часу з ріжними князнями і царівнами грузинськими й осетинськими, „з Обез“ і „з Ясів“. Так 1153 р. висватав собі Іагслав Мстиславич „язь Обезъ цареву дщерь“. Андрій Юриевич оженив свого сина Юрія з славною грузинською царницею Тамарою. Всеволод суздальський оженив ся з Ясиною, а сестру своєї жінки (свєсть) видав за Мстислава Святославича чернігівського (1181). У Андрія Юриевича був ключник Ясин Анбал, оден з його убійників і т. п.¹⁾ Всі ці шлюби виглядали б досить дивно, якби ми прийняли, що вже з кінцем XI в. Тмutorокань і нижнє Нодолє стали для Руси „землею незнаємою“. Я думаю, що й Слово о полку Ігорєвім натякає на недавну втрату Тмutorоканя, маюючи Святославичів як двух соколів, що полетіли „попсыкати града Тмutorоканя“²⁾: не дуже б воно було мудро пригадувати волость страчену перед трома иоколінями й давно забуту, як то виглядало б з нашої літописи. З того всього я уважаю правдоподібним, що Тмutorокань руські князі стратили десь тільки в третій чверті XII в.

„Соколам - Святославичам“ не удало ся вернути Тмutorоканя. Нема взагалі ніяких натяків, аби руські князі його вернули, а за разом і дальша історія Тмutorоканя виходить за границі нашої

de l'Afrique). Наслідком сеї помилки Жобер, Лелевель і иньші уважали сих тмutorоканських князів XII в. Абхазами. Гейд, згадуючи про помилку Жобера, вістаєть ся при тім же погляді, що то мусіли бути якісь кавказькі гірняки (I. 226), хоч на се ніщо не вказує. Натомісь Брун (II. 131) не вагав ся бачити в них руських князів, і се вповні правдоподібно.

Говорячи про город Русію (як низше) Едрізі каже, що „його мешканці провадять постійну війну з мешканцями Матрахи“ (с. 400). Сю звістку досить тяжко зрозуміти. Чи не дійшла тут до Едрізі чутка про ті війни, які тмutorоканські князі ізгої XI в. провадили з руськими князнями, і чи не помішав він тут город Русь з Русією, руськими князнями?

¹⁾ Пат. с. 320, 322, 398, 422. Про ці шлюби стара статя Буткова О бракахъ русскихъ князей съ Грузинками и Ясынями въ XII в. — Съверный Архивъ 1825 т. XIII; він доводив, що й сам Андрій був оженилий з Ясиною.

²⁾ Род. IX.

праці, тим більше, що й для руської колонізації він був страченим. Угорські місіонарі, що були в Тматороканю 1237 р., застали тут судячи по їх описах, вже якусь варварську, не-словянську людність ¹⁾).

Додам, що торговельне значіння Тматороканя тривало далі в XIV—XV в. Чи стояв він в якійсь залежності від Візантії в XIII в. не знати. Півнійше загнуздили ся тут Італіяни: в XV в. бачимо в Матреві осібних володарів з іенуевської фамілії Івівольфо, що залежали з одного боку від Іенуевської республіки, з другого — від якихось місцевих татарських династій. 1475 р. зробили сьому володінню кінець Турки, забравши Тматорокань, разом з сусідніми пристанями ²⁾).

Покінчивши з Тматороканем, поглянемо на руську колонізацію в сусідніх краях. Про Русинів у Криму ми маємо перший натяк у тій ославленій загадковій звістці, що св. Кирил у Корсуни знайшов „еуатгеліє и псалтырь роуськими писмены писано и чоловіка глаголюща тою бесѣдою“ ³⁾). Ся записка, хоч значно півнійша від IX в., але все досить старої дати, виходить, очевидно, з переконання, що Русини в Криму були поселниками досить звичайними ⁴⁾).

У ібн-ель-Атіра, сучасника першого приходу Монголів в Кіпчаць є цікава звістка, що говорить очевидно про багаті руські колонії Криму і Азовського побережа. „Багато визначнійших руських купців і богачів, каже він, поскладали в кораблі що мали дорогого й кількома кораблями поїхали в мусулманські краї“, себто на малоазійське побереже Чорного моря ⁵⁾). Кількадесят літ півнійше

¹⁾ Theiner Monumenta Hungariae I N 271: Quorum dux et populi se christianos dicunt, habentes literas et sacerdotes graecos; princeps centum dicitur habere uxores; omnes viri caput omnino radunt et barbas nutriunt delicate, nobilibus exceptis, qui in signum nobilitas super auriculam sinistram paucos reliquunt capillos cetera parte capitis tota rasa.

²⁾ Брун I с. 214—7, Heyd II с. 395, 405.

³⁾ Fontes rerum bohemicarum I с. 12.

⁴⁾ Про неї в т. I с. 538—9.

⁵⁾ Тивенгаузенъ Сборникъ матеріаловъ къ исторіи Золотої Орды I с. 26 (пор. с. 27 про міграцію в Судака в землі Кілідж-арслана). Ібн-ель-Атір поясняє й те, звідки він се знає: „Коли вони (сі Русини) наблизили ся до пристани, куди йшли, одеи корабель розбив ся й потонув, але люди врятували ся. Був звичай, що розбиті кораблі належали султану, і він багато з того забрав. Решта кораблів прийшли цілі. І нам оповіли се декотрі з них“. Кунік в II т. Уч. Зап. петерб. акад. по I и III отд. прикладав сю звістку до Корсуни, але її скорше треба звязувати з звістками про руську колонізацію Криму й Азовського поморя взагалі.

Рюйсброк, переїздячи з Судака на північ, на Перекоп, каже, що між місцевою людністю було багато Русинів; про якихось невільників не можна тут думати, бо сі Русини, як оповідає Рюйсброк, дуже остро тримали ся супроти татарських звичаїв і доводили, що хто не кумис, не може спасти ся¹⁾. У східніх письменників також знаходимо звістки про руську колонізацію в Крими в другій половині XII в. Так послі султана Бейбарса, що звідали місто Солхат (Старий Крим), коло 1263 р. оповідали, що воно було залюднене Половцями, Русинами й Алянами²⁾.

Правдоподібно, значною домішкою Русинів у людности Криму й треба пояснити змагання руських князів підбити його під свою власть, про які я згадував вище.

Про Подоне маємо дуже слабкі звістки, хоч істнованне тут руської колонізації в XI—XIII в., не підлягає сумніву. Так мав я нагоду згадувати, що археологічні останки Білої Вежі (коло с. Цимлянської на Дону) вказали істнованне тут християнської руської колонії³⁾. Супроти того тих Біловежців, що внемітрували звіден на початках XII в. в Сіверщину⁴⁾, треба уважати Русинами. В XII в. як на руську колонію можна б вказати на Шарукань, з огляду, що його не знищили руські князі в поході 1111 р.⁵⁾.

¹⁾ Рюйсброк, оповідаючи свою подорож від Судака до Перекопу, кілька разів згадує про Русинів, все з поводу того погляду їх, що кумис пити гріх, і ніде не натякає, що тут іде мова про Русинів взагалі, або таких, що він стрічав їх пізніше — *Recueil de voyages* IV. 242, 243, 245. На останнім місці виразно вказує на місцевих Русинів, себто з північного Криму, недалеко від Перекопу: оповідаючи про одного „Сарацена“, що приходив до нього, хочачи охрестити ся, але не зробив се з огляду, що не можна йому потім буде пити кумису, Рюйсброк каже: *Christiani enim illius loci hoc dicebant, quod nullus vere christianus debet bibere (кумис) — que (opinio) jam viguit inter illos per Ruthenos, quorum maxima multitudo est inter eos.*

²⁾ Тивенгаузенъ с. 63, пор. тамже 192, звістка в описи посольства до Берке: Крим залюднюють Кіпчаки, Аляни і Русини.

³⁾ Т. I с. 171, пор. 139.

⁴⁾ Іпат. с. 204 (р. 1118).

⁵⁾ Іпат. с. 192. Коли Шарукань часто уважають християнським містом з огляду на те, що руське військо йшло до нього з священними сьпвами (Барсов² с. 152, Голубовский Печенѣги с. 194, недавно Кулаковский Християнство у Алаан с. 17), то се непорозумінне. Пoboжний Володимир поставив „попів“ перед полками сьпівати сьвяточну службу з поводу сьвята — похвали Богородиці (під суботу пятого тижня, див. Воскрес. літ. с. 22, що має поправліший текст, ніж Іпат., бо ся має похибку: „въ недѣлю“). Воскр. літоп. називає сих осадників попросту Половцями: „и Половци

Може й деякі з „команських городів“ Едрізі належать сюди¹⁾.

З другої половини XII століття маємо кілька згадок про той Руський порт в околиці устя Дону очевидно досить важний в тім часі²⁾. В околиці нижнього Дону, згадує Рюйсброк „Руське село“ : їдучи від Перекопа на нижню Волгу, він переїздив Дін коло сього Руського села, що сиділо на лівім боці ріки й мало від Батия порученне перевозити подорожних через Дін човнами³⁾. Сі Русини живили ся хліборобством, сіюч жито й просо, і рибальством, сушачи рибу. Самий Дін Рюйсброк називає при тім східньою границею Русі⁴⁾, тим самим натякаючи на якусь значнійшу руську колонізацію на захід від Дону. Далі на схід, на Волзі знайшов він подібну осаду перевозників, „нове село“, що Татари осадили з Русинів і Сараценів на суміш, аби перевозили послів⁵⁾. Але Русини й тут не були якимсь тільки невільниками, приходнями, перенесеними з татарського примусу. Шляно-Карпіні, оповідаючи про місто Орну, що лежало правдоподібно десь на Каспійським морі і було зруйноване підчас Батієвого походу, каже, що в ній було багато християн: Хозарів, Русинів, Алянів і інших⁶⁾.

На Подоню ж бачили ми Бродників підчас війни 1223 р.

вишедше ізъ града и поклопишася князємъ Русскимъ, вынесше дары и рыбы п медъ“. Що то не були справжні Половці, можна уважати певним з огляду що українські князі їх помилювали.

¹⁾ Recueil VI. 401, 434—5. Поки що, до ліпшої аналізи — треба бути з тимп команськими городами дуже обережним, бо між ними бачимо і Kınıow — по всякій імовірности не що як Канів.

²⁾ Крім умов 1169—1170 р., що виключають сей Руський порт (Росіа, Russia) і Тматорокань з торгівлі Генуезців (як вище), про нього-ж згадує Едрізі (II с. 395, 400), і аналіз його відомостей приводить до виводу, що сей порт був недалеко устя Дону, де мапи XV в. дійсно виказують „Руське село“. Див. про се Heyd Geschichte des Levantehandels I с. 224—8, теж Васілевський в Ж. М. Н. П. 1878, I с. 112, Гаркави в Трудах IV з'їзда II с. 248. Вагалі гадка про Руський порт на устю Дону тепер загально принята — див. нпр. ще Tomaschek Die Goten in Taurien с. 41, Loewe Die Reste der Germanen с. 83, і т. и. Брун (I с. 122), за ним Кулаковський (Къ исторіи Боспора въ XI—XII в.) розуміють тут Керч.

³⁾ Він каже, що Бату й Сартак його осадили — fecerunt Bartu et Sarcath quoddam casale de Ruthenis Recueil IV с. 249; але ледво чи се було новосаджене село (як згадане дальше, що називає він casale novum). Воно має всі прикмети оседлого, правильного життя.

⁴⁾ ibid. с. 250. ⁵⁾ ib. с. 266.

⁶⁾ Recueil IV с. 674. Про місце Орну — Брун II с. 175; він містить її при устю Терек.

але про них ми будемо говорити ще трохи нижше, а тепер перейдім далі на захід — в краї дніпровські й дальші.

Що тут руська кольтонізація перед печенізьким розпростореннєм сягала моря й Дунаю, себ то виповнювала цілу просторонь між Дніпром, морем і Дунаєм, про се виразно казала нам Повість временних літ. По печенізькій бурі на нижнім Дніпрі ми знаємо з наших джерел тільки одно місто — се Олеше.

Воно лежало на устю Дніпра, і теп. Олешки (Алешки) стоять, очевидно, в генетичнім звязку з сим старим містом¹⁾. Вперше воно виступає в наших джерелах в другій половині XI в. (1084), і почавши від тоді кілька разів згадуєть ся в XII—XIII в.²⁾ З тих бачимо, що се було більше торговельне місто, з значнійшими кольтоніями купців. Через нього йшла комунікація Київа, взагалі середнього Подністров'я з морем, і Олеше було ніби морським портом Київа — нижше Олешя по Дніпру ніякої значнійшої пристани ми не знаємо. Сюди виїздили з Київа стрічати визначних гостей, що прибували з моря. Відси вивозили полудневі товари, що приходили з того ж моря, в иньші краї, як нпр. на Подністровє. Окрім того в околицях Олешя, на Дніпровім лимані розвинено було рибальство: іще в X в., в умові Ігоря згадують ся „Корсуняни“, що приходили на устє Дніпра. І пізнійше вивозили з Олешя рибу в дальші краї — Данило коло Кучелмина, на галицькім Понизю стрічає на Дністрі „лоді з Олешя“, що везли рибу й вино³⁾. На значінне Олешя в заграничній торгівлі й комунікації вказує той факт, що на італіянських мапах XIV в. Дніпро зветь ся по імені Олешя, *castrum illicis* в латинськім перекладі рікою *de ellexe*, *l'ellexe* (звідти *elése*, *egese*). В XV в. бачимо тут генуезьку кольтонію,

¹⁾ Про иньшу гадку (Бурачкова) — що Олеше було вище по Дніпру, коло с. Знаменки, нижше порогів я згадував в т. I с. 291. На потвердження того, що Олеше лежало на устю Дніпра, вказу, що й Едрізі містять Олеше (Алеска) коло устя Дніпра, чотири дні дороги від Канєва, і воно у нього згадуєть ся як остання з Дніпрових пристаней (*Recueil VI 398*). Сюди ж приводить італіянські звістки про *castrum illicis*, як в латинськім перекладі називало ся Олеше, на устю Дніпра — див. *Heyd II с. 397*, *Брун I с. 223*.

²⁾ *Іпат. с. 320, 346, 357, 491, 1 Новг. 217*. Забєлін в своїй статі про Олеше (*Археологическія извѣстія, 1895, I*) висловив здогад, що згаданий в одному в сказанні Пролога Елїкс, куди мали бути перенесені мощі учеників ап. Андрія — се Олеше, зване на пізнійших італіянських мапах *Ellexe* або *castrum illicis* (в латинськім перекладі). Се б переносило назву Олешя в перші віки нашої ери.

³⁾ *Іпат. с. 491*.

знищену Турками в середині сього століття; пізнійше її місце заступив турецький Очаків¹⁾.

До кого належало Олеше? В X в., як видно з умови Ігоря, усте Дніпра було мов би неутральним: сюди приходили на промисли Греки з Криму, тут же пробували й Русини, очевидно — для торгівлі й промислів, а головно для того ж рибальства. В умові з Ігорем візантійське правительство жадало, щоб Русини не кривдили в околицях при устю Дніпра тих Греків промисловців і самі щоб не змуввали, инакше сказати — не оселявали ся на завсідн. З того б виходило, що ся околиця, кажу, була неутральною, тай мала мішану, в тім і руську людність, по части рухома, промисловську, а по части й більш осіду. Очевидно, візантійське правительство хотіло запобігти такій осілій кольонізаціі, аби не утворила ся в зусідстві Криму якась руська волость, подібно до Тматороканської, що давала вже й без того досить клопоту візантійському правительству. Та правдоподібно, сі дипломатичні заходи не були в силі перепинити елементарного кольонізаційного руху. Важлішою перешкодою були турецькі орди, але й вони, певно, не були в стані знищити сього руху промисловців і осадників на усте Дніпра.

В XI в., з ослабленням Візантії, Олеше прийшло, здасть ся, в ближшу залежність від київських князів. Я виводив би се з того, що в боротьбі з київськими князями їх противники не раз, аби допекти їм, ударяють на Олеше, і кождий раз київські князі дуже жваво на се реагують, тим часом як про якусь реакцію візантійського правительства нічого не чуємо. 1084 р. Давид Ігоревич, оден із тодішніх ізгоїв, напав на Олеше, арештував „Гречників“ (вар.: Греків), себ то купців, що торгували з Грецією, й пограбив їх, „зая въ нихъ все имѣнье“. Се мало такий ефект, що київський Всеволод зараз розпочав зносини з Давидом і щоб вивабити його з степів, дав йому волость на Погорині²⁾. Другий раз (1159), під час боротьби Іяслава Давидовича з Ростиславом, тоді князем київським, Берладники — правдоподібно під впливом Івана Берладника, Іяславового союзника, напали й вваля Олеше. Ростислав зараз вислав з Києва військо човнами, і воно нагнало Берладників коло болгарського побережа, відібрало полон, а самих їх позабивало³⁾. Таку особливу увагу київських князів для Олеша, думаю, ледво чи можна витолкувати тільки самими ін-

¹⁾ Брун I с. 223, Гейд II с. 397.

²⁾ Іпат. с. 144. ³⁾ Іпат. с. 346.

тересами київської торгівлі: до них такої особливої уваги у тодішніх київських князів не можемо помітити, мусіло бути щось більше — не тільки існування там київських колоній, а й залежність самого Олешя.

Окрім Олешя на нижнім Дніпрі і сусіднім Чорноморським побережжю мусіли бути інші, менш значні пристани й осадп. Едрізі окрім Олешя згадує явесь місто Molsa, „недалеко устя Дніпра“¹⁾ Низше порогів, коло с. Знаменки, є городище, де знаходять візантійські, корсунські й орієнтальні монети і де могло бути теж явесь місто в сі часп²⁾. Правдоподібно, археологія викрне нам з часом і більше таких осад з тих часів.

Повість, оповідаючи про чорноморську колонізацію Уличів і Тиверців, теж каже, що „городи“ їх були „и до сего дня“, себ то ще в другій половині XI в. Під тими „городами“ треба розуміти не порожні городища, а таки залюднені міста; і тут археологія може зробити нам з часом сю прислугу — вказати сліди осад XI—XII в. і пояснити, де були ті городи.

На нижнім Дунаю, як і на нижнім Дніпрі, ми стрічаємо і рухливу руську промислову людність і постійні осадп та волости. Звістки про першу маємо з XII—XIII в. Оповідаючи про боротьбу, розпочату 1158 р. Іваном Берладником з Ярославом галицьким, літописець оповідає, що Іван розложив ся з своїм військом „въ городѣхъ подунайскыхъ“ і розбивав галицьких рибалок, взяв дві „кубари“ (кораблі, грецьке *κουβαρίου*), людей побив і забрав „товара много“ — очевидно іде мова тут про кораблі галицьких купців³⁾. Такоюж по часті оселою, по часті неоселою руською людністю мусіли бути т. зв. Берладники, звані так від імени Берлади (теп. Вирлата, на р. Бирлаті, лівім притоку Дунаю⁴⁾). Вони

¹⁾ Recueil de voyages VI, 398.

²⁾ Бурячковъ в К. Старині 1886, IV, 664. ³⁾ Іпат. с. 341.

⁴⁾ Новіша праця присвячена Берладі — згадана статя проф. Дашкевича про грамоту Ів. Берладника 1134 р. (див. вище с. 421—2) показує дивну нерішучість в означенні того, що називало ся Берладію в наших джерелах. Проф. Дашкевич прилучаєт ся до давнішого погляду Барсова (Матеріали для истор. географ. словаря, sub voce), що в літописях нема згадки про Берладь як місто, і думає, що Берладею звала ся ціла та місцевість а літописний Берладь треба розуміти як її головне торговийще. Вказавши кілька місць з подібним іменем в різних околицях, він мов би не рїшаєт ся вразно вибрати котрийсь із них. Але нема сумніву, що тут мова про теп. Бирлат, добре звістний з молдавських грамот з початку XV в. (Akta gt.

звістні в великім числі: нпр. в згаданій війні Івана Берладника взяло участь 6000 Берладників. Правдоподібно, се була на пів промислова, на пів воєнна людність, зовсім як пізнійші козаки: вище бачили ми, як сі Берладники човнами напали на Олеше й пограбили його¹⁾.

Аналогічним елементом уважають ся ще галицькі вигонці „вигонци галичкыя“, що згадують ся раз тільки — в поході на Татар 1223 р.²⁾, коли вони прийшли з моря в Дніпро, на тисячн човнах і прилучили ся коло порогів до війська руських князів. Судячи по числу човнів, мусіло їх бути кількадесят тисяч. Проводили ними дві близше нам невідомі особи — Юрій Домапруг і Держикрай Володславич; вони могли бути й галицькими воеводами, але самі вигонці³⁾ в усякім разі могли бути тільки людьми з нижнього Дунаю або Дністра, судячи з їх походу човнами (інші війська всі прибули суходолом), а се вказує на дуже численну руську людність в тих місцях, очевидно — не тільки приходу, промислово-воєнну, але й оседу колонізацію. Про неїж говорить очевидно Слово о полку Ігоревім, в загальнім образі радості на Руси, згадуючи „дівиць на Дунаю“: „дівиці сьпівають на Дунаю, вють ся голоси їх через море до Кііва“⁴⁾ — очевидно, мова про дівчат-Русинок.

Цікаво, що ми маємо між руськими князями й князя-Берладника. Таке призвище, як знаємо, мав братанич галицького князя Володимирка Іван Ростиславич, вибитий ним з Галича. З призвищем Берладника він виступає по вигнанню почавши від 1146 р., від коли став безземельним князем, і воно так приростає до нього, що потім і син його зветь ся Берладничем. Як я гадував уже⁵⁾, він дійсно міг пробувати на Подунавю по своїй утечі з Галича й ревидувати в Берладі й титулувати ся берладським князем, але заразом назва Берладника (не „берладського князя“), з якою він

і ziem. VII с. 207, 218, 231) — він же фігурує і в грамотах наведених проф. Дашкевичем (rogum Berleth, тръгъ бръладскый). Може бути, проф. Дашкевича бентежить та обставина, що Берлади нема в реєстрі руських городів — але реєстр сей далеко не повний.

¹⁾ Іпат. с. 346. ²⁾ Іпат. с. 496.

³⁾ Іпат. с. 496. Сама ся назва не ясна і більше в наших пам'ятках не стрічаєть ся, див. Словарь Срезневского sub voce. Укладчик Никомівської літописи зробив з них Вигалців, а заразом, зрадівши незрозумілому слову, додав якхось „Баутів і Гагалів“ — II с. 91.

⁴⁾ Род. XIV. ⁵⁾ Див. с. 420—2.

виступає звичайно¹⁾, очевидно робить алюзію до бездомности, безземельности Івана, зачисляє його до категорії волоцюг, якими були Берладники, отже має характер прізвиська дещо глумливого, а не титулу.

В подібнім значінню Берладь ще раз з'являється в наших князівських відносинах. Розгнівавши ся на Ростиславчів в 1172 р., Андрій суздальський казав їм забратися з Київщини; Рюрик казав забратися у Смоленськ, на свою отчину, а Давиду в Берладь: „а Давыдови рци: а ты поиди въ Берладь, а въ Руськой земли не велью ти быти“²⁾. Давид до Берлади не міг мати ніяких спеціальних відносин, і ця фраза значила тільки: іди на всі чотири сторони, або — прикладаючи ближе до княжих відносин: іди між безземельних князів. Берладь виступає тут в тій же ролі, як століте перед тим Тмуторокань — прибіжище безземельних князів. Чи розуміла ся тут Берладь як Січ XII в.³⁾, як збіговище різних неприкаяних людей, чи як княжа волость, де пересиджували різні Богом і свояками обділені князі? Правдоподібно також як і в прізвиську Берладника і тут розуміла ся Берладь як княжа волость, популярніша з дунайських волостей, де пересиджували різні покривджені долею князі, і заразом тут був згідний натяк на становище безземельного, неприкаяного князя-Берладника.

Що тут, на лівім боці Дунаю могли бути княжі волости, і частійше пересиджували тут різні неприкаяні князі, уважаю правдоподібним з огляду на руських князів, що від часу до часу з'являють ся в задунайських городах.

Перший слід такого князя бачать ще в 2-ій пол. XI віка. Анна Комнена, вчисляючи варварських князів, що сиділи в подунайських містах (Дрістрі, Вичині й ин.), згадує між ними якогось *Σεοθλάβος*, що був по всякій правдоподібности Всеславом⁴⁾.

¹⁾ Берладським князем окрім тої грамоти 1134 р. (дав. вище с. 421) називає його тільки Новгородська літопись (с. 138).

²⁾ Іпат. с. 390.

³⁾ Берладь давно вже зближали з Січею, між иншою й Ол. Хиждеу, від котрого пішла та грамота Іванка Берладника, в своїй статі в Телескопі 1833 р. згадує „Берладську січ“.

⁴⁾ Anna Comnena I. 323: τοῦ τε Τατοῦ καὶ Χαλῆ ὀνομαζομένου καὶ τοῦ Σεοθλάβου καὶ τοῦ Σατζᾶ. Д. Васілевський догадував ся, що Χαλῆ може означати Олега (Ж. М. Н. П. 1872, XI. 148); але се вже занадто сьмільний здогад.

В XII в. Василько Юрєвич, з иньшми братами подавши ся до Візантії по смерті батька, дістав від імператора „по Дунаю 4 городи“¹⁾. Можна б згадати тут і те, що зять Мономаха Лев Діотенєвич був здобув собі кілька подунайських городів, між ними й Дрістру, й Мономах по смерті його хотів задержати сю волость у своїх руках — може для сина сього Льва, свого внука²⁾. Нарешті пізнійше, в 2-ій пол. XIII в. стрічаємо ми в Болгарії князя (деспота) Якова Святослава, шваґра болгарського царя Константина, що називав себе теж Русинном з роду і легко міг бути дійсно руським князпчом³⁾.

Можливо і навіть правдоподібно, що сї появи руських князів в задунайських городах не були явщем зовсім випадковим. Упадок і спустошенне Болгарії на початках XI в., по війнах ім. Василя, т. зв. Болгароктона легко могли повести за собою, особливо в перерві між упадком Печенігів і розпростореннем Половців, розпросторенне руської людности за Дунаєм. На се добавали натяк в тій характеристиці „скитських“ осадників подунайських земель, яку дають нам сучасники Візантійці: по їх словам, вони живили ся хліборобством (сіяли пшеницю й просо), мали піше військо; подунайські городи мали людність мішану „з усякого язика“, що противставляєть ся турецьким ордам⁴⁾.

Чи завдяки сій колонізації, чи тим руським князям, що засідали часом (може й далеко частійше в дійсности, ніж ми знаємо) в задунайських городах, ми в нашім письменстві маємо традицію про принадлежність до Руської держави і задунайських, не тільки переддунайських городів. Реєстр „градомъ всѣмъ руськымъ, дальнимъ и ближнимъ“, в останній редакції уложений десь в 1-ій пол. XV в., вчисляє цілий ряд „болгарських і волоських городів“, що мали колись бути руськими. Дещо тут, взято очевидно помилкою, але зостаєть ся ряд подунайських городів, з обох боків

¹⁾ Іпат. с. 357. ²⁾ Іпат. с. 204.

³⁾ Посилаючи на бажанне митрополита Кирила кормчу 1262 р., він називає його: „прѣосщєны архієпискѣ всѣ Рускіа земліа, благадержавнаго родѣа (вітчини) моего), ихже отросль и корѣи азъ бых стых прѣвѣць моих — Востокова Описание Румянцев. музея с. 291. Про самого Святослава див. Ірєчка Geschichte der Bulgaren с. 275.

⁴⁾ Anna Comnena I, 323, Attaliota 204. На сї характеристики звернув увагу Васілевскій Візантія и Печенѣги, Ж. М. Н. П. 1872, XII, с. 299 і далі, й недавно знову проф. Кулаковскій — Гдѣ находилась Винчская епархія, Візантійскій временникъ 1897 с. 328 і далі.

Дунаю, що має значний інтерес¹⁾. Вичислені тут осади по сей бік Дунаю вповні відповідають тій території, що дійсно належала до Руських земель, а се підносить значінне і реєстру тих задунайських „руських городів“²⁾).

Тим часом як задунайські городи чи більш реально, чи більш формально зачисляли ся в XI і XII в., до відновлення Болгарської держави, до візантійських земель, переддунайські стояли, бодай часами, в деякій залежності від Галичини. Перший натяк на се я добачаю при кінці XI в., за Василька теребовельського (до його волости спеціально мусли належати сі землі) — в його колонізаційних заходах. Він спроваджував до себе Берендичів, Торків і Печенігів та задумував навіть „перяти Болгары дунайскыя и посадити я у себе“³⁾. Я думаю, що він тих Болгар мав замір осаджувати не в околицях Теребовлі, а в тих полудневих, задні-странських землях. Слово о полку Ігоревім уже виразно вказує на те, що власть галицького князя сягала Дунаю: „затворивъ Дунаю ворота“, „суды рѣдя до Дуная“ каже воно про Ярослава галицького³⁾. Нарешті маємо певний натяк на приналежність сих країв до Галичини в тих „галицьких вигонцях“ 1223 р., що судячи по своїй численности не могли бути якимись перехожими галицькими промисловцями, тільки місцевою оселою людністю чорноморсько-дунайських країв.

По всякій правдоподібности, сі землі уважали ся дальшою приналежністю галицького „Понизя“, що згадуєть ся кілька разів у XIII в. і прикладаєть ся до середнього Подністровя. В залеж-

¹⁾ На Дунаѣ Видицовъ, Мдингъ... Дрествин (Силистрія), Дичингъ, Ки-ліа, на усть Дуная Новое село, Аюлятра (може Салиастра), на морѣ Карна (Καρνεία), Каварна (Καρνάβα). А на сей странѣ Дуная: на усть Днѣстра надъ моремъ Бѣлгородъ (Аккерман), Чернь (над тимже лиманом), Аскый торгъ (Яси) на Прутѣ рѣцѣ, Романовъ торгъ (Роман на Сереті ?), на Молдовѣ Немечъ (Нялци), въ горахъ Корочуновъ камень, Сочава, Сереть, Бая, Нечюнь, Коломыя, Городокъ на Черемошѣ, на Днѣстрѣ Хотѣнь“.

Воскресенська літ. I. 240, варіанти у Срезневского Свѣдѣнія и за-мѣтки о малорав. памятникахъ XL с. 98. Про реєстр сих подунайських городів див. у Бруна II с. 347 і Кулаковского Виз. времени, 1897 с. 335. Останній щасливо зіставив реєстр задунайських городів з реєстром городів царгородського патріархату з 1-ої чверти XIV в. (в Acta et diplomata ed. Miklosich et Müller N 52), де безперечно знаходимо кілька тих са-мих. У виданнях руського реєстру робить ся трохи инакша інтерпункція, ніж яку я подав (і як приймав і Брун) а то: „на Прутѣ рѣцѣ“ алучаєть ся в „Романовим торгом“, а не з Ясами. Викривкував я Тирнов, що міг опинитись тут тільки помилкою. ²⁾ Шпат. с. 174. ³⁾ Розд. X.

ність від Галичини вони прийшли правдоподібно самі собою, як *ges nullius* в княжих відносинах, наслідком територіальної близькості й колонізаційних зв'язків з галицьким Поппем: як бачимо з прикладу тих галицьких риболовів і як само собою воно мусть розуміти ся, колонізація сюди йшла з Галичини. Але залежності сеї не можна перецінювати — хто міг пильнувати сеї залежності в далекім, слабо залюдненім краю, на половецькім пограниччю?

Таким чином перейшли ми цілий простір від Подоня до Подунав'я, слідячи останки руської людности. Поруч осілої констатували ми й неосіду, прихожу, военно-промислову. Окрім тих льокальних звісток про неї, які ми навели вже, маємо ще загальні звістки, загальну категорію степової неосілої людности — се т. зв. Бродники, від бродити — блукати, лазити, *personae vagabundae*. Звістки про них дуже бідні. В свійських джерелах стрічаємо їх тільки двічі, і то самі короткі згадки. В чужих джерелах згадують ся вони трохи частійше, але звістки про них і тут не багатші; всі вони йдуть з XII і XIII в. (найдавніша з 1147 р.¹⁾ Їх національність не підлягає сумніву: із звістки 1223 р. бачимо, що вони були християне (цілують хрест руським князям), а їх вожд зветь ся Пłosкина — імя, очевидно, руське²). З сим можна порівняти згадку у Никити Хоніята про участь в болгарській боротьбі за свободу, 1180-х р., „відважних „*οἱ ἐκ Βορδόνης*, гадузи Тавроскитів“ (Русинів), що по всякій правдоподібности означає тихже Бродників³), а то тим більше, що для сеї звістки Хоніята маємо паралельну звістку Гр. Акрополіта з пізнійшої боротьби Болгарів, на початку XIII в., коли їм помагають „руські збігці“⁴).

¹) Іпат. с. 242.

²) В Синодальнім кодексі замісь: „воєвода ихъ Пłosкина“, як в інших, стоїть „воєвода Пłosкина“, але що „ихъ“ мусть тут бути, видно з незалежного тут від Синод. кодексу Академічного кодексу Лавр. літоп.

³) У Успенского Образование второго Болгарскаго царства в XXVII т. Записок одеського універс. с. 389: καὶ οἱ ἐκ Βορδόνης οἱ τοῦ θαναῖν ὑπέροπται καὶ Ταυροσκοφῶν ἀποστάδες. Успенский при тім дуже правдоподібно запримітив, що *οἱ ἐκ Βορδόνης* — се, дуже правдоподібно, елєнізована перерізка бродників (чи „бордників“, з переставленням). Сю гадку прийняв потім проф. Голубовский Печеньги с. 199, тим часом як Васілевский в рецензії на працю Успенского (Ж. М. Н. II. 1879, VIII с. 335) запропонував инше толкование для *Βορδόνη* — Burzenland в Семигорді; до сеї гадки прихляється ся й проф. Кулаковский Виз. вреж. 1897, 333.

⁴) καὶ τινὰς τῶν συγκλιδῶν Ῥώσων σὺν αὐτῷ περιαγαγῶν — Acropolitae Annales ed. Bonn. p. 35.

В першій звістці, яку маємо, Бродники виступають разом з Половцями: вкупі з ними приходять вони в поміч Свѣтославу Ольговичу в його боротьбі з Ізяславом київським¹⁾). Разом з Половцями виступають вони і в угорських джерелах, або в звістках, зачерпнених з угорських відомостей, з 1-ої пол. XIII в.: тут *Cumani et Brodnici*, або навіть *Cumania et Brodina terra* все виступають поруч себе; але се часом може означати і саму тільки територіальну близькість. Під час першого монгольського нападу на Половців Бродники стали по стороні Монголів: в битві на Калці вони були з Монголами, тим часом як по стороні Половців стояли руські князі; на присягу Пłosкині, воєводи Бродників, піддав ся Мстислав київський, і літописне оповідання клене Пłosкиню проклятим „окаяним“, бо він не додержав присяги і передав тих князів Татарам, а сї їх забили²⁾).

Але се одинокий раз, який ми знаємо, що Бродники прийшли до конфлікту з Русинами. В половецьких нападах на Русь ніколи не чуємо про Бродників, і се при їх сусідстві і всякій иньшій близькості з Половцями факт важний: він натакає, що почуте своєї одноплеменности з Русію завсіди жило у сих степових Русинів. В 1223 р. вони дуже легко могли опинити ся під гнетом обставин: коли Монголи впали в степи з спеціальною метою — знищити Половців, а иньших намовляли лишити тих Половців їх долі й не вязати ся з ними, — найпростішим рахунком для Бродників було лишити Половців і стати по стороні Монголів. Тоді дуже тяжко було вгадати, що як раз руські князі встрянуть у сю справу, ратуючи Половців; а коли дійсно до сього прийшло, Бродники могли бути о стільки вже антажовані своїм союзом з Монголами, що не могли з сеї справи вилабудати ся. Пłosкиня свій некоректний вчинок, за який клене його літописне оповідання, правдоподібно вчинив з бідн, не маючи спроможности противити ся жаданню Монголів.

В сїм епізоді Бродники виступають виразно на Подоню — тільки там могли вони стати союзниками Монголів. Угорські звістки знов вказують на їх на заході: угорський король 1254 р. вчисляє їх між сусідами Угорщини. Сю згадку потверджує звістка Хонїята, де теж вони, мабуть, виступають в дунайських краях, і то в часах перед приходом Монголів; зрештою їм, як союзникам Монголів, і не було причини тікати від них на захід, зміняти місце свого пробутку. Зводячи до купи сї звістки, мусимо

¹⁾ Іпат. с. 242, 1147 р. ²⁾ 1 Новг. с. 219.

прийти до виводу, що іменем Бродників означала ся руська кочовнича людність на всім просторі степів від Подоня до Подунавя. Число її не повинно було бути мале: мусимо так думати з огляду на популярність сього імени у рїзних народів, своїх і чужих.

Оглянувши слїди руської людности в степах XI—XIII в., перейдім тепер до тих турецьких „насельників“, що були тут панамі в сі часи¹⁾. Ми бачили вже, як з кінцем IX в. опановала сі степи орда Печенігів²⁾, бачили також і те, що се панованне Печенігів не мало в собі нічого певного. Вони були тільки передовим полком в тій стадії кочовничої міграції, яку собою відкривали.

Ми переглянули в своїм місці, як почавши Гунами й скінчивши Утрами цілий ряд орд перейшов через наші степи в IV—IX в.³⁾. Їх рух стояв у звязку з рухом турецьких і монгольських племен у центральній Азії, але самі орди, що мандрували в наші чорноморські степи, були неясного складу, по більшій часті мішані, правдоподібно — з финських і турецьких елементів головно. Печенігами відкриваєть ся нова серія, чисто турецьких орд (розумієть ся — теж не без домішок). Їх міграція, очевидно, стояла в звязку з тими переворотами, які переходили в передній Азії по упадку турецької держави іль-ханів (VI—VII в.). В чорноморські степи Печеніги протиснули ся під натиском двох иньших орд, що тисли їх зі сходу, Узів-Торків і Кіпчаків-Половців. В середині X в., як бачимо з оповідання Константина Порфирородного⁴⁾, Печеніги, витиснули на північ Угрів, опанували простір від нижнього Дунаю до нижнього Дона; чотири їх коліна займали землі на схід від Дніпра, чотири на захід, себто вони свобідно й непримушено

¹⁾ Для історії Печенігів, Торків і Половців в наших степах маємо досить поважну літературу, що, правда, займаєть ся головно Половцями. Крім вчислених в прим. 1 праць Самчевського, Арістова і особливо Голубовського (головна праця), треба ще згадати: Васілевського Впаантія и Печеніги (взагалі византийсько-турецькі відносини XI в.) в Ж. М. Н. П. 1872, Blau Über Volksthum und Sprache der Kumanen — Zeitschrift der Deutschen Morgenländ. Gesellschaft т. XXIX (1876) Бурачковъ Опытъ изслѣдованія о Куманяхъ или Половцахъ, 1846, Geza Csun Codex Cumanicus, Budapestini, 1880, також Успенскій Образованіе второго болгарскаго царства в XXVII т. Записок одеського університета (особливо 1 глава 2-ої частини, спеціально їм присвячена).

²⁾ Див. т. I гл. 2. ³⁾ Т. I гл. 1. ⁴⁾ De adm. 37.

розложили ся в сій території. Узи зайняли їх давніші кочовища — між Уралом і Волгою; з ними ж, як оповідає Константин, від котрого маємо звістки про сю турецьку міграцію IX—X в., — лишила ся частина Печенігів. Окрім Печенізької орди, дорогу в Європу загороджувала Узам тоді ще Ховарська держава; Масуді оповідає, що Ховари тримали сторожу на Волзі від Узів, не пускаючи їх переходити в Ховарську землю, особливо зимою, коли вода замерзає.

Під ударами Святослава в 960-х рр. Ховарська держава упадає, і з тим мусів збільшити ся натиск Узів на Печенігів, що від тепер на самих собі мусіли нести тягар його. Ми можемо здогадувати ся, що сильний натиск Печенігів на дальші руські землі, що як раз дає себе знати після сього, при кінці X в., до певної міри міг стояти в звязку з тим натиском і з тими переминами, які переходили під впливом його в степу. Заразом Узи під загальним іменем Торків (себто Турків)¹⁾ вперше виступають в нашій політиці: підчас походу Володимира на волзьких Болгар він мав помічне військо Торків, що прибуло на конях, суходолом, берегом Волги (правдоподібно з нижньої Волги або Дону), тим часом як руське військо йшло човнами²⁾. На жаль, процес розпросторення Торків по сей бік Волги й Дону зовсім закритий від нас, бачимо тільки останній результат: у середині XI в. Печеніги витиснені зовсім з чорноморських степів.

Сама по собі орда Торків ледво чи здужала вчинити се, але вона йшла тільки на переді иньшої далеко сильнішої орди, що перла їх наперед, а то Половців (званих в грецьких і західніх джерелах Куманами, а в орієнтальних — Біпчаками). Але й під таким подвійним натиском велика й сильна орда Печенігів тільки поволі уступала. Ми можемо здогадувати ся (правда — тільки здогадувати ся, бо фактів не маємо), що при кінці X і на по-

¹⁾ У Гаркави с. 131.

²⁾ Іпат. с. 56. В науці досить довго було вагання на тім пункті чи Узи, або Гузи грецьких і арабських джерел відповідають нашим Торкам, чи Половцям. Сю справу рішає порівнянне візантійських джерел з другої половини XI в. з нашими літописями, і з нього виникає зовсім певно, що Узи відповідають нашим Торкам (се основно довів проф. Голубовский — Печеніги, Торки и Половцы, гл. II). Що до сього імени — Торки, то найбільш просте й заразом правдоподібне — що се загальне „Турки“, спеціалізоване на них (як Торкмене — замість Туркменів, Іпат. с. 163). Проф. Голубовский виводить його від р. Тора (ib. с. 147) але дуже тяжко пояснити, чому б ся орда мала назвати ся від такої невеличкої й нічим не визначної річки.

чатках XI в., саме коли Печеніги так сказано термосять Подніпровє, коли тут від них „бѣ рать без переступа“, східні, подонські степи були вже ними страчені. В 20-х рр. XI в. Печеніги затихають. Останньою конвульзією був їх напад на Київщину 1036 р.; відбиті звідси, витиснені з Подніпровя, вони уступили, як довідуємося від сучасного візантійського історика Скіліци, в звичайний захист чорноморських орд — на нижній Дунай, в той зядністрианський „кут“, і тут якийсь час трималися проти нападів Узів.

Але серед самої печенізької орди настала негода й розділ; Скіліца оповідає так, що в боротьбі з Узями визначився незначний Печеніг Кетен: він кілька раз відбив напади Узів, тим часом як головний печенізький старшина Тірах був зовсім безрадний, та ховався від Узів у дунайських болотах та затоках. Слава Кетена обудила зависть в Тіраку, він старався його забити, але Кетен, довідавшися, втік на Дніпрові болота й притягнувши до себе два коліна з загального числа тринадцяти печенізьких колін, розпочав з Тіраком війну. Його одначе побито. Тоді він перейшов за Дунай (в Доростол) і піддався Візантії; се сталося в 1040-х роках. Кетена в Візантії прийнято. Осівши над Дунаєм, почав він нищити наглими нападами орди Тіраха. Роздражнений сими нападами, не добившись від Візантії утихомирення її нових підданих, перейшов Тірах собі Дунай та почав грабувати візантійські землі. Але вкінці його побито, він піддався теж, і сих Печенігів оселено в спустошеній Болгарії¹⁾. Слідом вони одначе збунтовалися, почали страшно спустошити Тракію й Македонію, і Візантія вирішила зовсім Болгарії, тільки грошима купувала спокій від Печенігів — щоб вони не переходили за Балкани. Зміцнена потім міграцією Торків, печенізька орда в Болгарії до кінця XI в. зіставалася грозою Візантії. Тільки напустивши на них Половців, Візантія знищила Печенігів (в страшній погромі 1091 р.), і на їх місце дістала нового ворода в сих самих Половцях²⁾.

Чорноморські степи, полишені Печенігами, на короткий час займають Узи-Торки. Судячи по всьому, се була орда не дуже велика й сильна, а може до того й менш воєвнича, ніж Печеніги й Половці. По пятах її ступала за те далеко сильніша

¹⁾ Cedreni II. 581—589.

²⁾ Про міграцію і дальшу долю Печенігів див. Голубовського Печеніги с. 76—7, Васілевського Вивантія и Печеніги в Ж. М. Н. II. 1872, XI і XII.

Половецька орда. Тим часом як Узи били ся з Печенігами над Дунаєм, подонські степи вже були, очевидно, в руках Половців: уже 1055 р. Половці приходять на границі Переяславщини¹⁾. Але Торки тоді ще мабуть тримали ся на лівім боці Дніпра, бо тогож року вони прокрадали ся були під переяславський Воїнь. Поставлена з одного боку між ворожою ордою Печенігів, з другого боку — далеко сильнішою ордою Половців, що тиснула її на захід, орда Торків була сама в такій трудній ситуації, що не могла багато шкодити Русі, тим менше — могла її бути страшна. Тому то, як я підносив, було великою помилкою руських князів, що вони, використовуючи тяжку ситуацію Торків, ще й з свого боку на їх ударили. Правдоподібно, власне похід Русі 1060 р. остаточно знищив сили Торків і їх противленне Половцям: слідом Торки, як перед тим Печеніги, уступають на захід, і в осени 1094 р. „цілим народом“, як пише сучасний візантійський історик Аталіота перейшли Дунай²⁾.

Аталіота рахує їх орду на 600 тис. люда. Силоміць перейшовши Дунай, на деревляних і шкіряних човнах, та побивши візантійську сторожу, вони кинули ся пустошити візантійські землі, забігаючи навіть в полудневі провінції. Але зима, негідь, хвороби страшно знищили їх орду³⁾. Після того частина їх вернула ся назад за Дунай і як каже Аталіота — піддала ся руським князям. Але й у чорноморських степах ми бачимо потім значні останки Торків і Печенігів⁴⁾: не знати, чи то вони вернули ся з за Дунаю, чи полишили ся в степах при міграції Торків за Дунай. Се останнє виглядає правдоподібніше; знаємо від Константина, що частина Печенігів зістала ся з Торками ще при міграції Печенігів у чорноморські степи (в IX в.). Частина Торків лишила ся на візантійських ґрунтах, у Македонії, і до них прилучило ся дещо Печенігів з Болгарії. Як каже Аталіота, вони

¹⁾ Іпат. с. 114.

²⁾ Аталіота, р. 83—7, служить головним джерелом для цього епізода і його оповідання дословно повторяє Скїліца (бонське вид. Кедрена, р. 654—7). Про міграцію Торків див. Васілевський Візантія и Печеніги, Ж. М. Н. П. 1872, XI, с. 138 і далі.

³⁾ Може бути, що чутку про се переказав і наш літописець у своїй звістці під 1060 р.: Торки вигинули „овни от зими, друзии же гладомъ, ннии же мором“ — Іпат. с. 115. Ся звістка дуже близько підходить до слів Аталіоти: *Χειμώνι δὲ πολλῶ περιπεπωκότες...* (р. 83—4), *τὸ μὲν τι νόσῳ λοικικῇ καὶ λιμῶ καταπονηθέντες καὶ ἡμιθνήτες τυγχάνοντες, τὸ δὲ καὶ τοῖς παραλειμένοις Βουλγάροις καὶ τοῖς Πατζινάκοις καταπολεμηθέντες* (р. 85).

⁴⁾ Іпат. с. 184 204.

стали вірними союзниками Греків, і деякі з них діставали високі ранги в візантійській єрархії.

Після міграції Торків степи від Урала і до Дуная зістали ся в повнім і нероздільнім панованню Половців, близько на два столітя. Зайняли вони головню Подоне. Східньою границею Половецької землі в нашій літописи кладеть ся Волга. На заході часом бачимо їх кочовища й на правім боці Дніпра¹⁾, але здасть ся головним їх тереном були степи між Дніпром і Волгою, тому й лівий беріг Дніпра зветь ся в наших літописях XIII в. „ратною стороною“²⁾. Хоч у чужих джерелах „Команія“ часом починаеть ся зараз за Подунавем³⁾, але щоб Половці там кочували постійно того не видко.

Під властю Половців, взагалі в залежности від них зіставала ся словянська колонізація степів, про котру ми говорили, і ті останки Печенігів і Торків, які бачимо в степах при кінці XI і на початку XII в. Але сі печенізькі й торкські останки, видко, не були задоволені своєю залежністю від Половців. При нагоді вони переходили з степів під зверхність руських князів, пробували й повставати на своїх зверхників, але їх сили були за слабі супроти половецьких. З свого боку у Половців мусіла бути довший час спеціальна ненависть до тих кривняків, що перейшли до Руси. На сю гадку наводить особливе їх заввяте на Торків підчас війни 1093 р. і кілька спеціальних походів на тих Торків емігрантів: так 1105 р. Боняк прийшов під Заруб і там побив Торків, 1125 р. чуємо новий спеціальний похід Половців під Баруч, щоб „узяти“ тих Торків. Тільки в другій половині XII в. ся ворожнеча слабне, під впливом обставин, про котрі буде низше мова.

Подібно як Печеніги й Торки, Половці теж поділяли ся на коліна, котрими правила певні династії. Їх іменами часто й звуть ся сі коліна, особливо в наших джерелах. Нізнійший арабський письменник рахує половецьких колін одинадцять; та число се ледво чи було все однакове. В наших джерелах стрічаємо такі коліна: Токсобичів, Отерплюєвих, Тарголових, Багубарєєвих, Бурновичів, Колобичів, Етебичів, Тертробичів, Улашевичів, Бурчевичів⁴⁾, але не завсігди можна відрізнити коліно від ханської

¹⁾ Іпат. с. 451.

²⁾ Іпат. с. 314, 426: „вся Половецькая земля, что ихъ жежи Волгою и Днѣпромъ“.

³⁾ Вкравіки у Успенского Записки одеського унів. т. XXVII с. 208 і далі.

⁴⁾ Іпат. с. 314, 432, 434, 454, 507, Лавр. 242.

династії¹⁾. Крім того Половці розрізняли ся по місцям своїх кочовищ: нпр. знаємо Половців „лукоморських“ (значінне сього Лукоморя досі не ясне). Що не вважаючи на кочовий побут істнувала певна льокалізація половецьких колін, се видно і з того, що половецькі хани чи цілі династії мали свої городи: знаємо город Шаруканя (Шарукань), город Асеня (Осень)²⁾.

Одности державної організації у Половців не було. Правда, ми стрічаємо часом ханів, що мали старшинство в „ділій Половецькій землі“, нпр. про Юрія Кончаковича літописне оповідання про Калкську битву каже, що він був „болийше всіх Половець“³⁾ — але се було тільки старшинство моральне. Поодинокі коліна правили ся самостійно й їх політика не обов'язувала інших, хіба треба було умовляти ся з усіма колінами. Нпр. 1192 р. Рюрик уложив згоду з лукоморськими Половцями, Святослав же хотів уложити загальну угоду й закликав і лукоморських і Бурчевичів; але з Бурчевичами не можна було прийти до кінця, і Святослав супроти того не схотів пактувати і з лукоморськими: „не могу с половиною ихъ мирити ся“⁴⁾. З сього оповідання виходило б, що тоді Половці складали ся з двох більших груп, бодай на Подніпров'ю — лукоморських і інших, на чолі котрої стояли Бурчевичі.

Коліна правили ся своїми ханами, котрих літописи наші звуть князями. Число таких князів бачимо часом дуже велике: нпр. в похід 1103 р. в головній битві літопись рахує 20 забитих половецьких князів⁵⁾, а Мономах рахує „лѣпшихъ князей“ половецьких, що він узяв за кількадесять літ в неволю — на 100, а забитих до 200⁶⁾. Але тут, очевидно, рахують ся не тільки хани, що правили, але й інші члени династий нпр. Мономах рахує трох князів з династії Багубарса, чотирох з династії Овчини; в літописних оповіданнях з кінця XII в. згадані три князі Коддечі, два Урусовичі, два Сутоєвичі і т. и.⁷⁾. Сі члени династий і становили вищу аристократію „Половецької землі“ — те, що літопись в оповіданню про неволю Ігоря називає „господиччями“⁸⁾. На чолі їх стояло кілька фамілій, що мали найбільше значінне й передавали його від батька до сина; так напр. можна прослідити одну половецьку династію протягом півтора століття: Шарукань, його син Отрок, внук Кончак, і нарешті правнук

1) Нпр. Іпат. с. 456: Коддечі, Урусовичі, Кочазевичі.

2) Іпат. с. 192, Лавр. с. 275.

3) Іпат. с. 495. 4) Іпат. с. 455. 5) Іпат. с. 184.

6) Лавр. с. 241. 7) Іпат. с. 451, 481. 8) Іпат. с. 457.

Юрій Кончакович, „найбільший між Половцями“, сучасник першого монгольського походу¹⁾.

Не вважаючи на брак одноцільної політичної організації на самостійність колін, серед Половців ми не чуємо внутрішніх воєн; принаймні на зверх вони виступають все солідарно, й ми не можемо вказати фактів, де б нпр. одна частина Половців піддержувала одну сторону, а друга — другу, першій противну. Правда, мотив, що заправляв зверхньою політикою Половців, був дуже простий, зрештою спільний всім подібним ордам, — здобич.

Що до самого побуту Половців, то звістки про нього, як і про інші турецькі орди наших степів — Печенігів і Торків, досить односторонні і взагалі кажучи небогаті. Всі вони були типовими кочовниками. Сталих осад, городів їх власних не було. Жили передовсім із скотарства. Є, що правда, звістки про уживання й деяких родів хліба (нпр. рижу), але хліборобства самі вони, очевидно, не знали. Стада були їх майном і багатством. По при него важним джерелом прожитку була здобича з нападів на сусідні оселі народи, та зривки чи то в виді подарунків „мира д'їля“ — аби не пустошили сусідніх земель, чи то за поміч у ріжних війнах. При тім повна до наївності неперемисливість в відносинах до своїх сусідів і значна воєнничість²⁾.

Ми бачили в своїм місці, що Половці скоро йно опанували степи по Торках, дали себе знати Русі кількома нападами (1061, 1067, 1071). Одначе сї напади, скільки можна судити по звісткам, були ще не часті й не мали в собі нічого особливого; часом Половці приходять, як союзники князів ізгоїв. Але вже в 80-х рр., під закатом ізгойської політики напади їх стають усе частішими та прикрійшими для Русі³⁾. Разом з тим, почавши від кінця 70-х рр. беруть вони діяльну участь в печенізьких війнах Візантії, виступаючи то союзниками Печенігів, то союзниками Візантії проти Печенігів. Їх сорок тисячному війську, що прийшло під проводом Тугорхана і Боняка і до останньої хвилі хитало ся між Греками і Печенігами, але вкінці зістало ся при Греках, — завдячував Комнен свою рішучу перемогу над Печенігами 1091 р., при Лебунію: вона зробила кінець печенізьким нападам на Візантію. Три роки пізніше Половці счинили похід на Візантію, ведучи претендента на візантійську корону, що називав себе

¹⁾ Про сю династію див. вище с. 534.

²⁾ Більше про них див. Голубовського Печеніги гл. V.

³⁾ Огляд половецьких нападів на Русь в 1070—80-х рр. див. вище с. 8.

Львом сином імператора Романа Діогена¹). Від 1090-х же р. розпочинаєть ся серія їх неустанних нападів на Київщину й Переяславщину, що пригадали найгірші часи печенівської ратн (століте перед тим). Боротьба старших князів з ізгоями, що тревала далі давала дуже вигідні обставини для сих нападів. Половці безварно пустошили київські й переяславські передмістя, а полуднева Київщина і майже вся Переяславщина була ними знищена майже до решти. Взагалі сей час — 80 і 90 і роки XI в., то кульмінаційний час сили й значіння Половецької орди, — значіння, розумієть ся, чисто негативного, руїнного для сусідніх земель.

Але Половці, що називаєть ся, перетягнули струну. Страшне спустошення Переяславщини привело тодішнього переяславського князя Мономаха до того, що він узяв ся до пляну агресивної боротьби з степом і на початку XII дійсно перевів його, а його сини Мстислав і Ярополк долучили до того ще кілька ударів Половцям на закінченне. Ся боротьба — пять більших походів в степи, в саме серце Половецької землі (1103, 1109, 1111, 1116 і недатований похід Мстислава), й кілька дрібнійших війн підірвали сильно половецьку силу. Половці понесли великі срати в людях (пригадаймо похвалку Мономаха, що він перебив двіста „ліпших половецьких князів“, або звістку про похід 1109 р., що тоді руське військо „взяло“ тисячу вез на Дону). Вони стратили духа від сих ударів і відсунули ся далі від границь руської колонізації. Літописна похвала Мстиславу каже, що він загнав Половців ва Волгу й Яік (Урал), а епічний уривок про Мономаха дає розуміти, що Половці, які полишили ся на Дону, жили в великій біді, иньші ж емігрували, як хан Отрок — на Кавказ²). Розумієть ся, в сих звістках, вже з огляду на самий їх характер, мусимо числити ся з гіперболою, але не підлягає сумніву, що наслідком агресивної війни 1-ої чверти XII в. половецькі кочовища мусіли дійсно відсунути ся і тримати ся обережно. Підчас походу 1120 р. Ярополк зайшов аж на Дін (чи може Донець), але не знайшов тут половецьких кочовищ³). Звістка ж про міграцію хана Отрока „в Обези, за Зелівні ворота“ знаходить собі певне потвердження в грузинських звістках: грузинський цар Давид (1089—1125) в своїм поході на Сельджуків мав 40.000 помічного

¹) Про участь Половців у війні 1091 р. — Аталіота с. 300—1, Анна Комнена I с. 341, 352—5, 356, 396—410, 411 (боиське вид.). Про участь їх у поході „Діогеновича“ — Іпат. с. 158, Комнена II с. 7 і далі.

²) Іпат. с. 218, 480. ³) Лавр. с. 277.

війська „Кивчаків“, під проводом їх голови Атрака Шараганідзе. По літописній транскрипції се б значило Отрока сина Шаруканева, і дійсно літописний Отрок міг бути сином Шаруканя, — так ми й звязуємо згадану вище династію: Шарукань — Отрок — Кончак — Юрий Кончакович. При тім з сього оповідання довідуємо ся, що сей Отрок був тестем царя Давида, і що Кипчаки „жили близько Грузії, й легко їх було покликати в поміч“¹⁾.

Результатом сього упадку половецької сули мусіло бути ще одно явище — на нього, що правда, маємо тільки натяки, і через те досі його не зауважали.

Почавши від 1140-х рр. в наших літописах починає стрічати ся для Половців епітет „дикий Половчин“, „Половци дици“²⁾. Сього не можна собі витолкувати инакше як тим, що десь коло того часу з'явили ся Половці не-дикі, Половці домашні, свійські. Ми дійсно стрічаємо згадку про них. Святослав Ольгович, скаржучись на бідність своєї Чернігівської волости, каже, що вона містить порожні міста, де сидять „псари“ (княжі ловці) та Половці³⁾. Значить, в XII в. дійсно були на Русі, на руських ґрунтах половецькі осади під руською зверхністю, подібно як були осади Торків і Печенігів. Пригадавши час, коли з'являеть ся та назва „диких Половців“, ми будемо мати право бачити й тут оден з результатів ослаблення Половців від тої війни: деякі з них піддавали ся Русі й осажували ся на руських ґрунтах, як „свої погани“. Може бути, що деякі нечувані перед тим катерії турецьких осадників на Русі, як „Турпґи“ (під 1150 р. — в Переяславщині), „Коуї“ (від 1151 р. — в Київщині й Чернігівщині), „Каепичи“ (під 1160 р.) були власне половецькі коліна.

Сею половецькою домішкою до давнішої печенізько-торчеської кольонізації найбільш правдоподібно можна витолкувати переміну, яку бачимо у Чорних Клобуків в другій пол. XII в. — спеціально в Київщині, бо про чорно-клобуцьку кольонізацію иньших земель відомости незвичайно бідні. Я вже вище мав нагоду її констатувати: давніша ворожнеча Половців до Чорних Клобуків зникає, між ними бачимо звязки і зносини, між Половцями є у них „свати“, й вони їх часом навіть перестерігають підчас походів руських князів на Половців⁴⁾, або не хочуть брати

¹⁾ Уривки в літописній грузинській компіляції Картліс-Цховреба (Житє Грузії) в XXII т. Сборника свідній о Кавказѣ с. 35—6.

²⁾ Вперше під 1146 р. — Іпат. с. 228. ³⁾ Іпат. с. 343.

⁴⁾ Іпат. с. 439, під 1187 р.

участі в нападі „на своїх сватів“¹⁾; назадоволений чорно-клубуцький „князь“ Контувдій тікає до Половців²⁾ і т. и. Разом з тим і відносини Чорних Клубуків до руських князів уже не такі щирі як давнійше.

Але вернімо ся до половецького упадку в першій половині XII в. Сей упадок, викликаний ударами 1103, 1109, 1111, 1116 р., підняв дух у підвласних Половцям ордах. До тепер єї останки Печенігів і Торків, що зістали ся в чорноморських степах під половецькою зверхністю, показували себе пасивно, що найбільше переходили на Русь під руську зверхність: так у 1090-х рр. прийшло „пс Коловец“ в Переяславщину одно торцьське коліно — Читівичі³⁾; під час походу 1103 р. Русь вивела з степів орду Печенігів і Торків — „заяша Печенґи и Торґки с вежами“⁴⁾, очевидно — не проти їх волі. Тепер Печеніги й Торки підняли повстанне проти Половців у самих степах. Літопись оповідає про се безпосередно по поході Ярополка на Дін і погромі Половців 1116 р., і можна з правдоподібністю думати, що він то й дав безпосередній імпульс до сього повстання. Се був дуже критичний момент, і як би руські князі використали його й помогли повстанцям, то по всякій імовірности, Половецька орда була б знищена, й чорноморські степи були вернені руській колонізації, як перед приходом Печенігів. Але руські князі пропустили сей момент, і Половці взяли гору над повстанцями. Повстанне привело до завятої битви на Дону між Половцями й Торками та Печенігами. Два дні й дві ночі били ся між собою орди, і результат битви, видно, випав некористно для повстання: Торки й Печеніги покинули степи й пішли на Русь — піддали ся Мономаху. Але, мабуть, з такими великими масами турецьких колоністів Мономах собі не міг дати ради — почали ся, видно, непорозуміння, конфлікти, і в результаті якась частина сих осадників дуже скоро вернула ся назад в степ: „прогна Володимир Берендичи из Руси, а Торци и Печенґи сами бѣжаша“⁵⁾.

На щастє Половців і нещастє Руси, період агресивної боротьби з Половцями тривав не довго. Він закінчив ся з тим не датованим бливше походом Мстислава. З його смертю увагу князів зайняли нові внутрішні замішання і примусили забути про боротьбу з Половцями. Перебідувавши сей час („рибою віджививши ся“, як каже епічний уривок про хана Отрока), Половці скоро діждали ся декших

¹⁾ Іпат. с. 453 — 1192. ²⁾ Іпат. с. 450. ³⁾ Лавр. с. 241.

⁴⁾ Іпат. с. 185. ⁵⁾ Іпат. с. 205 — 1121.

часів. Їх емігранти могли вернути ся назад (як оповідає та поетична історія про хана Отрока). Їх кочовища знову зближають ся до руських осад: у середині XII в., в 1152 р. і пізнійше, нпр. у 1160-х рр. бачимо їх кочовища по Орелі й Самарі, значить в безпосереднім сусідстві руської колонізації, що досягала Ворскли¹⁾. Руські князі починають знову (вже від 1130-х рр.) закликати Половців до помочи, до участі в своїх внутрішніх війнах, і тим осмільяють до нападів на власну руку на руські землі. Сі напади від 60-х рр. стають все частійші й прикріпші, а в 80-х і 90-х рр. по просту не дають дихати пограничній (київській і переяславській) людности.

В сім часі напади повтаряли ся і по кілька разів до року. „Половці сеї зими воюють нас часто, наче ми їм Подунайці чи що“, кажуть 1190 р. „ліпші мужі“ з Чорних Клобуків, натякаючі на часті тодішні напади Половців і на Подунаве²⁾. Сидючи дуже близько від границь української колонізації, що протягом XII в. значно розпросторила ся в напрямі на полудень, Половці могли дуже легко практикувати подібні пограничні напади. Часом вони, як власне тої вими, залагали де небудь на пограничу і звідси раз по разу наїздили на сусідні землі. Так пограбувавши город Чурнаїв, Половці вертають ся на побереже Виси і тут давши коням перепочити, ідуть на Боровий, „и оттуду же їздячи п почаша часто воевати по Руси“³⁾. Руським князям, як ми бачили, приходило ся попросту тримати чи властиво — самим стояти постійною сторожею з військом на пограничу, щоб сим відстрашати Половців від нападів. З другого боку, як підчас свого навалу на Русь в XI в., Половці являють ся частими гістьми й за Дунаєм, беручи участь в боротьбі Болгар з Візантією, продаючи свою поміч часом Візантії, ще частійше її ворогам, а заразом, як і на Русі, грабуючи на власну руку задунайські і дальші землі⁴⁾. Хоніат з признанієм підносить, що походи Романа на Половців на початку XIII в. зробили користну для Візантії діверзію⁵⁾.

Але хоч як прикрі були ті часті напади Половців руським землям, одначе їх і порівняти не можна з половецькими нападами в перед століття, або з печенізькими в кінця X в. Під час поло-

¹⁾ Іпат. с. 317, 369. ²⁾ Іпат. с. 452. ³⁾ Іпат. с. 451.

⁴⁾ Про участь Половців у болгарських справах Успенский оп. с. 244 і далі *passim*. Київська літопись згадує походи Половців на Дунай під р. 1187 і 1192 — с. 444, 453.

⁵⁾ N. Choniatae p. 691.

велької бурі в кінці XI в. Половці цілими місяцями тримали в облозі руські міста (як Торчеськ, або Переяслав), по кілька місяців перебували, воюючи, на руській ґрунті, приймали й вигравали битви. Тепер же вони числять тільки на несподіваний напад: на вість, що в сусідстві десь є князь, вони полишають свої пляни й тікають. Нпр. під 1190: „іхали до Борового, але почувши, що Ростислав Рюрикович у Торчеську, вернули ся до своїх ватаг“¹⁾, або: „Половці в'їхали слідом за Ростиславом і хотіли пустити ся „на воропць“ (на грабування) по землі, але зачули, що Святослав, зібравши військо, стоїть коло Кульдеюрєва, тож завернули ся й утікли, покинувши прапори й списи“²⁾. Досить було в 90-х р. XII в. вийти князю на пограничє десь з військом, аби тим повздержати Половців від нападів, а столітє перед тим вони на руській землі ставали до бою з сполученими полками руських князів (битва над Стугною 1093 р.). Половці уже не годні були вернути ся до колишньої сили і енергії, з котрими вони нищили колонізацію й культуру своїх словянських сусідів в XI в.

На се в першій лінії вплинуло те ослаблення Половців на початку XII в. Воно не минуло дурно, так само й пізнійші удари — ті походи в степи, що від часу до часу споряжали ся руськими князями³⁾, тай взагалі вся ся боротьба з Русію. Але певне значінне мало й саме житє в сусідстві культурнійших народів та впливи від них. Взагалі всі азійські кочовничо-розбійничі орди на європейській ґрунті з часом детенерують ся, ослаблюють ся, й ся загальна доля спіткала й Половців: вони тратили своє розбійниче завзяте, підпадаючи впливам культурнійшого сусідства. Я вважаю тільки на оден характеристичний симптом: розповсюдження християнських і руських імен серед Половців. Почавши від середини XII в. вони стрічають ся досить часто і то як серед їх „княжих“ династій, так і серед просто значнійших половецьких родин, такі нпр. Василь Половчин, Лавор Половчин, Данило, Гліб Тирівич, Ярополк Томзакович; хани, що стояли на чолі боротьби з Монголами 1223 р., сини Кончака і Кобяка носять християнські імена — Юрий Кончакович і Данило Кобякович⁴⁾. Се все імена самих „диких“, степових Половців. Нема причини думати, що все то були хрещені, хоч і такі факти певне

¹⁾ Іпат. с. 450. ²⁾ Іпат. с. 452.

³⁾ От як походи Мстислава 1152, 1158, Святославичів 1167 р., Ігоря й Святослава Всеволодича 1184 р. і т. и.

⁴⁾ Іпат. с. 242, 424, 427, 437, 451, 495, 1 Новг. с. 216, Лавр. с. 375.

бували¹⁾. Але сі руські й християнські імена вказують у всякім разі на культурний вплив Руси на Половецьку орду, що виявляв ся в тім перейманню імен.

І такий вплив зовсім певний буде, коли пригадаємо численні шлюбні звязки руських династій з половецькими, часті спільні походи Половців з руськими полками і численну руську людність, що жила в самих степах у безпосередній стичности з Половцями. Бачимо близькі звязки між руськими княжими родинами і половецькими — як у Святослава Ольговича з його половецькими воями, як в родині Володимира Давидовича, котрого жінка Половчанка по смерті чоловіка вернула ся в степи й там вийшла на ново заміж за якогось Башкорда, як у відносинах, дійсно приятельських між старим Котяном і галицькими князями Мстиславом і Данилом²⁾. Бачимо, що між Половцями знаходили ся люди, так перейняті симпатіями до Руси, що вони добровільно виходили з степів на Русь, як Половчин Лавор, що утік з Ігорем Святославичем³⁾. Річ сама собою зрозуміла, не була се якась половецька спеціальність: стикаючи ся з культурнішим руським елементом, кожда турецька орда з часом мусіла підпасти впливу, як би ві сходу не приходили зовсім сьвіжі в своїй дикости турецькі елементи.

Але вернімося до їх історії.

В XIII в. ми вже маємо дуже бідні відомости про Половців — ба й взагалі про подніпрянську Україну, з котрою вони мали більше до діла. Бачимо тільки з випадкових звісток, що нічого не змінило ся в русько-половецьких відносинах: Половці робили й далі напади на руські землі (нпр. напад на Переяславщину 1215 р.)⁴⁾, руські князі теж наводили їх на руські землі⁵⁾, але часом задавали їм і чосу (звістки про походи Романа — що „ревнував своему діду Володимиру“ і „кинув ся на поганих як лев, губив їх як крокодил, і переходив їх землю як орел“⁶⁾). Але тим часом над Половцями повис уже меч Дамокля — їх час приходив до кінця, як і їх попередників — Печенігів і Торків, час забирати ся з чорно-

¹⁾ Такий факт маємо 1223 р.: „великий князь половецький крести ся Бастий“ (Іпат. с. 495). Але се могло бути наслідком тодішніх політичних обставин. По за тим маємо звістки в Никонівській копіяції — I с. 158, 236. Вплив християнства на Половців маює нам Сказаніє о плъвнѣньхъ Половчягъ (Памятники стар. рус. литературы I, 71 і Хрестоматія Аристова N 330), де Половець дарує церкві св. Миколи стадо коней.

²⁾ Іпат. с. 242, 343, 503, 1 Новг. с. 216.

³⁾ Іпат. с. 437. ⁴⁾ Лавр. с. 415. ⁵⁾ Лавр. с. 397—1203.

⁶⁾ Іпат. с. 480.

морського довілля в дальші краї, під натиском нової азійської орди.

Ся нова азійська міграція тим різнить ся від попередніх, що ми досить докладно знаємо її історію. Розміри нових переворотів, викликаних нею, були о стільки грандіозні, так сильно відбили ся на житю ріжних сусідніх народів, що вони були описані в ріжних літературах, по більш або меньш горячим слідам подій, і дають нам досить докладні відоности про них¹⁾.

Початок руху вийшов від монгольських орд полудневого бассейну Амура. До тепер вони не грали визначної ролі і разом з сусідніми турецькими племенами входили в склад турецьких держав — держави „східніх Турків“ (Ту-кіу, Ту-гю), VI—VIII в., і „цивілізованих“ Турків Джунгарії — Уйгурів, до 1000 р. З упадком держави Уйгурів Монголи й сусідні Турки формують ся в кілька незалежних держав, що нужденно жили собі з свого господарства та з тих зривків, які вони від часу до часу робили з сусідніх більш цивілізованих країв — з хинських правительств²⁾ та городів Джунгарії, продаючи їм свою службу проти ворогів. В XII в. Монгольське племя було влучено під проводом славного рода Бурджігенів, що виводило себе від предка турецьких народів — сірого вовка; в середині сього столітя правив ним Єсугей-багатур, і у нього був син Темуджін чи Темучін. Темуджін рано зістав ся сиротою, й користаючи з сього більшість монгольських колін покинула його. З великою бідою удало ся вдові Єсугея й потім самому Темуджину згрупувати на около себе монгольські коліна між р. Ононом і Керуленом, на північно-східнім краю Монголії, і звідси поволі він почав розпросторювати свою власть над сусідніми монгольськими, турецькими, татарськими племенами Монголії. Зміцнивши своє становище, він в перших роках XIII в. розбиває сусідні турецькі держави (Турків-Кераїтів, алтайських Найманів) і стає паном Монголії: загальні збори племен (т. зв. курільтай), скликані ним 1206 року в старій турецькій столиці Каракорумі на Орхоні, оголошують його своїм необмеженим володарем, і він приймає імя Чингіс-хана, „володаря незмінного“, чи абсолютного.

Від того часу починають ся великі завойовання Темуджіна. Він розбиває державу Їа (Тангутів), західню сусідку північних

¹⁾ Про джерела й літературу до монгольсько-татарської міграції див. прил. 15.

²⁾ Хинська держава тоді поділена була на дві держави — полудневу й північну, що воювали між собою, і то та то ся наймала собі з поміч Монголів.

Хин, потім самі північні Хинн. Конфлікт з Ховарезмом (теп. Хивою) переніс війну на захід. Се була велика турецька держава, заснована в середині XII в., в нинішнім Туркестані, на руїнах сельджуцької держави, вигнаною з Хин династисю Кара-Китай (манджурською родом, як думають). Пограблений в погранчнім ховарезмійськім місті хинський караван дав Темуджину привід розпочати війну з Володарем Ховарезма Магометом (1219). Війна була коротка, сили Магомета були знищені протягом кількох місяців, але завойовання Ховарезма зараз поставило на черзі долю чорноморських степів: вони ж були тільки продовженням степів Туркестана (Кіпчака). Крім того є звістка, що Кіпчаки брали участь в війні Магомета з Темуджином, і се послужило причиною походу Темуджинового війська на Кавказ¹).

Найславніших генералів Темуджина Джебе і Субутая вислано з 25-тисячним військом в погоню за Магометом, що втік на захід по роагромі його військ. Вони прийшли по його слідам в Абесгун, на полудневім побережю Каспійського моря, але не застали його живим. Підбивши північну Персію, Субутай і Джебе виступили з проєктом походу в Кіпчака (1220). Темуджин прийняв сей проєкт; провід в експедиції мав узяти син Темуджина Джучі, але він ухилив ся, й похід відбув ся під проводом Субудая. Підбиваючи й нищачи подорожні землі, він в Джебе пройшов полудневим побережжєм Каспійського моря на пелудневий Кавказ. Знищивши грузинське військо двома наворотами і навідавши ся до Тіфліса, вони перейшли потім через Дербент у степи північного Кавказа, але тут їх стріли сполучені полки Половців, Ясів, Черкесів й ин. кавказьких народів. Перший раз в сім поході битва випала нерішучо. Тоді Монголи почали умовляти Половців і підобрювати їх дарунками, аби прилучили ся до них, як одноплеменики, й полишили своїх союзників. Половці вагали ся, нарешті полишили своїх союзників і забрали ся від Монголів далі на захід, в чорноморські степи. Та Монголи, погромивши тепер їх союзників, пішли за ними слідом. Битва, що стала ся десь на Подоню (1222 р.), закінчила ся дуже нещасливо для Половців; сила їх погинуло, разом з ханами Юриєм Кончаковичом — найстаршим ханом, і Данилом Кобяковичом, а старий Котян з остатками орди відступив на Дніпро, під руські границі, і звернув ся за допомогою до руських князів, страхаючи, що ся небезпечність від нового ворога чекає й їх самих.

¹) Що повід до походу в Кіпчака дала поміч від Половців ворогам Монголів, каже одно хинське джерело — історія Гобіля (у Березина Ж. М. Н. П. 1855, IX с. 110).

Як ми вже знаємо, руські князі прийняли сю гадку і прийняли справу Половців як свою. Вони пішли на Монголів, що прогromивши Половців, зісталися зимувати в подонських степах, а під час сеї зимівки зробили похід у Крим, де знищили м. Судах. Даремно Монголи умовляли руських князів не мішати ся в їх справу з своїми „хлопами і конюхами — поганими Половцями“, як каже літописне оповідання. Судячи з нього, загальна опінія на Русі теж не була прихильна до такої оборони руськими силами споконвічних ворогів Руси. Але руські князі на се не зважали і пішли глибоко в степи на Монголів.

На р. Калці стала ся головна битва, 31/V 1224. Русь і Половці були розбиті; „обидва війська били ся з нечуваною відвагою, і бій тягнув ся кілька днів, нарешті Татари взяли гору“, оповідає сучасне східне джерело. Монголи по сій побіді пройшли до Дніпра, побивши людей в городах, що стріли ся їм по дорозі, й від Витачева (Новгорода Сьвятополчського) вернули ся назад. Потім пішли на Поволже, на Велику Болгарію, де счинили великі спустошення, й північним побережжям Каспія пішли в Туркестан. Не знати, чи стало ся се з наказу Чінгіс-хана, чи з таким малим військом самі його генерали не уважали можливим вдавати ся в дальші авантури. Але сим походом західній Кіпчак введено вже в плян завойовань Чінгіс-хана, і його опанованне від тепер було тільки справою часу.

Чінгіс-хана займали тоді східні справи. В Хинах, і в племенах Ііа почало ся повстанне. Субутая вислано на Хинців, сам Чінгіс звернув ся на Тангутів. Він вмер, закінчивши там свою роботу і вибираючи ся в Хини (1227).

Його державу розділено між синами але вона мала зіставати ся неподільною, під проводом великих ханів, вибраних загальними зборами (курільтаєн). Загальна зверхність зістала ся на разі в лінії третього з синів Чінгіса — Огодая. По турецьким поглядам, на батьківщині, стерегти огнище, мав зіставати ся наймолодший, а старшим належало вести далі батьківську політику. Завойованне Кіпчака віддано на долю Бату, Джучієвого сина, бо Чінгіс-хан був призначив Джучі до походу на Кіпчак, а по иньшим звісткам він і брав у нім участь. Бату — „Батя“ наших джерел, вислано з 150 тис. війська, як рахують азійські джерела, разом з иньшими членами Чінгісєвого рода, як Іуюк, Байдак, Менке, згадувані у наших літописях. Тим способом двірські партії, що бороли ся за перевагу в спадщині Чінгіса, повбували ся Бату. Дійсним провідником сього походу був Субутай, висланий з Бату; його товариша першого походу — Джебе не було вже на сьвіті. Військо мусіло складати

ся головно з турецьких континентів; Монголів могло бути там дуже не багато. В наших джерелах сі приходні мають імя Татарів, що обіймало Монголів разом з деякими иньшими племенами (в хинських джерелах Монголи зачисляють ся до „Чорних Татарів“).

Похід розпочав ся 1236 року від уральсько-каспійських воріт. Військо Бату знищило волзьку Болгарію, побивши багато народу. Другий рік присьвятило воно правобічному Поволжю (Мордві), а в осени розпочало свій похід по великоросійським землям. Почали від Рязанської землі; спустошивши її й розбивши військо володимирського князя під Коломною, Татари знищили Московське князівство й пішли на Володимир, полишений кн. Юриєм, що відмовивши перед тим помочи рязанським князям, збирав війська на р. Сити, в північно-західнім куті своїх земель. Татари вняли Володимир, спаливши катедру з множеством народу, що в ній замкнуло ся, понищили иньші города — Суздаль, Ростов, Ярославль, а потім розбили над Ситею й військо Юрія та иньших суздальських князів. Пустошачи все по дорозі, вони пустили ся Волгою в гору, вняли Твер і Торжок, і від Торжка, „люди ськуще акы траву“ пішли на Новгород, але не дійшовши 100 верет („від Ігнача креста“), завернули ся, правдоподібно тому, бо почали розмерзати ся й псувати ся дороги. Відси вони подали ся на полудень, в степи, кінчити з Половцями. З сього поворотного маршу джерела підносять тільки оден епізод — облогу Козельська в землі Вятичів, що задержала Татарів сім тижнів, і багато їм коштувала людей, але скінчила ся винищенням цілого міста.

В чорноморських степах татарське військо зістало ся коло двох років, підбиваючи Половців і сусідні краї. Повторила ся ще раз історія, котру стільки вже раз бачили наші степи — знищення одної азійської орди другою, спльнійшою й сьвіжійшою в своїй дикости й воєвничости. Половці пробували боронити ся, але не могли устояти ся¹⁾. Їх остаточний погром став ся в тім же 1238 році. Покінчивши з ними, Бату звернув ся на північний Кавказ, а в осени 1239 р. — на українські землі. Його орди знищили Переяславщину й Чернигівщину; оден відділ приступив і під Київ, але не відважив ся ще перейти за Дніпро.

По сій дрібнійшій війні, що заповнила осінь 1239 і десь частину 1240 р., Бату в осени 1240 р. забрав ся до головного походу на

¹⁾ У Рожера (як низше) Котян каже, що він „довгі літа“ воював з Татарами і двічі мав побіду, але за третім разом Татари захопили його непраготованим і він, не можучи зібрати військо, мусів тікати, а Татари спустошили значну часть половецької землі, позабавивши людей (гл. 2). Оден епізод боротьби ще в Історії Монголів д'Осова II с. 112.

захід. Здасть ся, головною метою його була Угорщина: на неї чи то за її опіку над Половцями, чи з інших причин, мав він особливе завзяте¹⁾. Але при тім мав він на меті й грабованне сусідніх земель. Похід розпочав ся від Київа. Стративши при нім досить часу, Бату не мав потім охоти гаяти ся коло дальших подорожніх міст: що можна було взяти на борзі, брало ся, чого не можна — минало ся. Галицько-волинська літопись пояснює сю спішність Бату радою воєводи Дмитра, що він „бачучи, як Руська земля гинула від поганина“, радив йому спішити ся борше в Угорщину, нім Угри приготують ся до відпору, але правдоподібно Бату мав і без його поради вироблений плян. Головне військо Бату пройшло полудневою Волинею на Галич. Деся в лютім Бату мусів бути вже в Галичині. Осібні полки, кількома наворотами вислані, спустошили весною Польщу, Шлезь, Мораву, розбиваючи війська, що пробували їм противустати й не стрічаючи ніде поважнішого опору²⁾. Відти вийшли вони в Угорщину, на зазив Бату, що рушив туди в марті, через „Руські ворота“, з верхівя Стрия на верхівя Латориці, перебивши ся через тутешні „засіки“. Інші відділи орди надтягнули з орноморських степів через Роднянський прохід на Семигород³⁾. Знищивши в квітні угорське військо над р. Солоною, під ур. Моги⁴⁾, Бату опанував Угорщину й не показував охоту звідси скоро заберати ся. Тим часом як відділи його війська спустошили сусідні землі на полудні (сербські, болгарські), він оголосив, що мешканці Угорщини можуть вертати ся на свої осади, й їм нічого не буде злого; були зроблені й деякі примітивні заходи для організації землі під татарською зверхністю.

Та незадовго йому прийшло ся перервати свій побут на Угорщині. Як правдоподібно пояснюють вже сучасні джерела, вість про смерть головного хана Оюдая, що наступила в грудні 1241 р., змусила його до повороту. Весною (десь у квітні) 1242 р. він уже вийшов звідти й пішов чорез Галичину й Волинь за Дніпро. Про сей перехід маємо дуже бідні відомости. Галицька літопись згадує тільки, що Бату по дорозі вислав відділ свого війська в північну Волинь, де перебував тоді Данило, з порученням знайти його. Данило був тоді в Холмі; він обсадив його залогою, а сам

¹⁾ В звязку з сим треба толкувати і раду воєводи Дмитра, по словам літописи дану ним Бату: „не можи стряпати в землї сей долго, время ти есть на Угры уже поити“ (Іпат. с. 523): він отже знав, що метою походу була Угорщина. ²⁾ До традиції про побіду над Татарами під Голомучом див. критичні уваги у Strakosch Grassmann'a с. 60 і далі.

³⁾ Rogerii Carmen гл. 16 і 20. ⁴⁾ 11 квітня 1241.

подав ся у Володимир, де був його брат Василько. Татари попустили Побуже аж до р. Володавз і не знайшовши Данила, вернули ся „много зла створше хрпстіаномъ“. З рештою з мовчання літописп можна здогадуватп ся, що Бату, вертаючи ся, не робив ніяких значнійших заходів коло підбивання міст то що, а бажав борше вернути ся.

Вибори нового великого хана переведено доперва в серпні 1246 р. Лїнія Джучі зістала ся й далі на боці: вибрано Огодаєвого сина Іуюка, а по його смерти Чпнгісханового внука (сина Тудуя) Менке. За житя спх великих ханів орда Бату, так звана Кіпчацька або золота — стояла в залежності від них. Аж по смерті Менке († 1264), як взяла повну перевагу хинська партія і новий великий хан Хубілай (брат Менке) переніс свою резиденцію в Хини та вповні прийняв хинську культуру, пропав звязок між великими ордами Чінгіс-хана, і Кіпчацька орда стала самостійною.

Бату, вернувши ся з Угорщини, отаборив ся з своєю ордою на нижній Волзі, де потім з'явила ся ханська столиця Сарай — коло теп. Царева. Розложивши ся тут, вислав він завізвання до руських князів, аби з'явили ся до нього на доказ своєї послухности, й вислав своїх агентів для збирання контрибуції. Розпочала ся залежність земель Руської держави від Орди, про котру будемо говорити пізнійше¹⁾.

Устрій і культура сеї нової орди нам досить добре відомі завдяки численним мемуарам сучасників і взагалі дуже значній сучасній літературі. Чимало є тут аналогічного з иньшими турецькими ордами, але є дещо й відмінне. Передо всім її сконцентрована політична організація. Подібно до иньших орд, Монгольська теж складала ся з кількох колін, з своєю родовою аристократією, але ся родова організація була взята в рами воєнної десятичної організації й сконсолідована в деспотичну монархічну організацію з безграничною властїю. Десять здатних до війни Монголів складали десяток під проводом десятника, десять десятків — сотку з сотником, десять соток — тисячку, десять тисячок — тьму, з воєводою на чолі, темником, як вони звали ся на Русм. А в центрі цілої організації — хан з необмеженою властїю, що уважав ся покликаним до власти над цілим сьвітом. У відносинах до иньших народів вони нічим не вязали ся й способів не перебирали; головною політкою їх був терор — масове вирізування

¹⁾ В т. III гл. 2.

людности, особливо вищих верств: „коли ще інших мидують, то значних і поважних людей ніколи не мидують“, як каже, очевидно — побільшуючи, Карпіні. При тім одначе вони все толерували духовенство, по друге — мали велике поважання, властиво — потребу промислу, ремісників і заберали їх до себе. Побут їх не ріжнив ся від попередніх орд: був чисто кочовничий, скотарський. Релігія — натуралістична, слабо розвинена, заступала ся ріжними церемоніями і формальностями, і взагалі не грала визначної ролі в житю, звідті — релігійна толеранція, чи властиво — індиферентизм Татар. Вони приймали релігію культурнійших сусідів, і так в часом Кіпчацька орда під впливом магометан Туркестана стає теж магометанською.

Така була ся нова орда, з котрою мала сусідувати протягом століть українсько-руська кольонізація, замість попередніх. Просяючи ся з тими попередниками Татар, мусимо ще коротенько сказати про їх дальшу долю.

Ми полишили Половців в моменті, коли в останне розгромили їх Татари, в 1238 році. Богато дуже мало їх загинути, якась частина лишила ся в степах під власттю Татар¹⁾, але більшість пустила ся від разу в еміграцію.

Ся еміграція почала ся ще по першій приході Татар, бо вже він дав зрозуміти виразно, що панованне Половців в Кіпчаку скінчило ся. Так маємо звістку про половецькі ватаги, що пустили ся на Кавказ — в Дербент і Грузію, де вони своїми нападами привели до опору сусідні племена, і сі знищили тих Половців²⁾. Є звістки про міграцію Половців в тім часі й на Угорщину³⁾. По другій погромі (1238 р.) бачимо частину Половців, що пустила ся за Дунай. Вони переплили в значнім числі Дунай („було їх богато тисяч“, каже сучасник Георгій Акрополіт), не вважаючи на спротивленне Болгарів, і кинули ся грабовати забалканські землі. Потім взяли участь в боротьбі Греків з Латинською

¹⁾ Recueil de voyages IV с. 749.

²⁾ Ібн-ель-Атір (в Уч. зап. акад. наук по I и III отд. т. II) с. 664 (шд р. 619 = 1222/3).

³⁾ Kritische Sammlungen zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen, Голубовского Половцы въ Венгрии с. 4. В звязку з сими могла б стояти звістка, що Половці мали з Угорщина поміч підчас своєї північної боротьби з Татарами, в 1238 р. — Strakosch-Grassman op. с. с. 5. Про ще старшу міграцію, з XI в., говорять Катона т. III с. 793 (але се звістки не конче певні).

імперією, а закінчило ся се все осаженням їх останків на візантійських ґрунтах в ріжних провінціях, в Европі й Азії¹⁾. Друга частина половецьких орд, може найбільша, під проводом хана Котяна подала ся на Угорщину.

Сучасник — папський латат Рожер, що описав нам сю міграцію Половців на Угорщину, каже, що вона стала ся звиш рік перед походом Татар на Галичину й Угорщину, себто найдалше при кінці 1239²⁾. Коли навязані були зносини з Угорщиною, не знаємо докладно. Рожер каже, що Котян вислав наперед послів до кор. Белі, піддаючись і обіцюючись прийняти християнство, наколи його прийме на свої ґрунти, і Беля по нараді з своїми баронами пристав на се: Половцям були вислані провідники, і ті розсадили їх в ріжних провінціях Угорщини. Число їх Рожер числить на 40.000 родин³⁾. З півнійшого часу (другої половини XIII в.) маємо звістки, що вони були осаджені між Дунаєм і Тисою, над Керешом, між Темешом і Марошом⁴⁾. Осажені великими масами, вони довго заховували свій побут, навіть своє кочовниче жите, що більше — їх культура мала чималий вплив на Угрів (не забудьмо, що Угри були такою самою ордою, що прийшла сюди півчетверта столітя борше, але теж тільки поволі цивілізувала ся). Навіть серед магнатів, єпископів, на королівськім дворі запанував половецький вплив, так що папи були тим дуже занепокоєні. На королівськім дворі XIII в. Половці мали при тім великі впливи й стояли з ним в дуже тісних відносинах. Християнізують ся на добре й переходять до оселого життя вони тільки з початком XV в. Останні сліди половецької мови відомі ще в XVIII в.⁵⁾.

Частина Половців мусіла піддати ся під зверхність руських князів та перейти на руські ґрунти. На се вказує той факт, що якихось Половців бачимо по їх погромі й міграції на Руси в ролі помічного війська у Данила і в дуже великій карности й залеж-

¹⁾ Акрополіт (бонське вид.) с. 58 і далі, Нікіфор Грігора (ibid. с. 37.

²⁾ Сам він хибно датує її 1242 р.

³⁾ Rogerii Carmen miserabile super destructione regni Hungariae гл. 2, 3, 8, 14, вид. у Ендліхера Monumenta Arpadiana, також в Monumenta Germaniae, Script. t. XXIX, й новіше — в Historiae hungariae fontes domestici t. IV.

⁴⁾ Fejér Codex diplomaticus V. 2 р. 512.

⁵⁾ Про міграцію Половців на Угорщину й півнійшу їх долю тут спеціальна розвідка проф. Голубовского Половцы въ Венгрии — в київських Унівверс. Извѣстіях 1889, і сеібно.

ности від нього. Так в походах Данила між 1245 і 1252 р. літопис кілька разів згадує їх між Даниловими військами¹⁾, а згадуючи про їх участь у битві під Ярославом, дає таку характерну примітку: Половці поїхали наперед і побачили стада ворогів, на переправі не було при них ніякої сторожі, „але Половці не сьміли їх пограбити без княжого наказу“²⁾. Справедливо зауважено, що сі Половці з такою карністю зовсім не ті давні степові Половці, котрих звички могли ми бачити протягом двох століть. Правдоподібно, вони осіли ся десь при границях Данилової держави, може десь поблизу Дунаю, дальше від Татар³⁾. Оден з їх старшин — Тігак зветь ся навіть сватом Данила⁴⁾.

Та що по 1252-ім р. про тих Половців в державі й війську Данила більше нічого не чуємо, можна думати, що вони вернули ся назад в степи, під татарську зверхність. Зміцнення татарського впливу в Даниловій державі дуже добре се поясняє: Татари ледво чи полишили б в спокою сих половецьких сецесіоністів. Зрештою сучасник Пляно-Карпіні, згадавши, як Половці розбігли ся були по татарським погромі, додає, що більшість тих, що були повтікали, вертали ся потім назад⁵⁾. Але всі степові Половці дуже скоро мусіли розплинути ся в татарській орді: всякі сліди їх гинуть з другою половиною XIII в.

Мушу сказати ще кілька слів про турецькі кольонії на руськім ґрунті. Про се нераз була вже мова в попереднім, а тепер я хочу се зібрати разом й додати де що.

Звістки про турецьку кольонізацію на Руси — про виводи й виходи турецьких ватаг із степу та оселюванне їх на руських пограничних землях ми стрічаємо почавши від 60-х рр. XI в.

¹⁾ Іпат. с. 533, 539, 543.

²⁾ Іпат. с. 533. Участь Половців в Ярославській битві, проти угорського війська, виключає можливість адогаду, що сі Половці могли приходити в поміч Данилови з Угорщини.

³⁾ Проф. Голубовский думав (Печенѣти с. 233), що оселили ся вони на Поросю, звязуючи з сим родову традицію (XVI в.) Половців-Рожиновських, але Поросе і сусіднє Побоже в середині XIII в. стояли в безпосередній залежности від Татар, і всякі сліди Половців тут з більшою правдоподібністю мусимо звязувати з давнішою половецькою кольонізацією — в XII віка.

⁴⁾ Може зрештою він був сином або иньшим свояком Данилового тестя Котяна. ⁵⁾ Іпат. с. 749.

і від тоді вони повторюють ся при кінці XI в., на початках XII і пізнійше. Бачили ми такі осаді в Київщині на Поросю, в Переяславщині коло Переяслава і в иньших місцях, в Чернигівщині коло Чернигова¹⁾. Але сими przypadково звістними місцями очевидно не вичерпуєть ся район сих осад. Його можемо правдоподібно припускати і на чернигівсько-переяславським пограничу з степом, і на Побожу, і на галицьким Понизю; про Галичину можемо говорити майже напевно, що там були такі кольонії²⁾. По за Україною стрічаємо їх ще в Ростово-суздальській землі³⁾.

Першим матеріалом для сеї кольонізації послужили останки Торчеської орди, по при них Печеніги й Половці. Окрім сих етнічних назв ми стрічаємо для означення сих турецьких кольоністів ще: Берендичі або Берендії (дуже часто), Коуї або Ковуї, Капичі, Турпії, і сі імена стрічаємо часто поруч імен Печенігів і Торків і осібно (з них Берендичів ще в XI в., решту аж у XII). Загальною назвою для всіх сих турецьких колін на руським ґрунті було Чорні Клобуки, чорні шапки (зовсім відповідає турецькому: Кара-калпаки). Що правда, сю назву знаємо тільки з Київщини⁴⁾; але взагалі про київських — пороських кольоністів ми чуємо й знаємо найбільше, так що те небогате, що можемо сказати про побут і відносини турецьких кольоністів на Україні, черпаємо з звісток про сих київських Чорних Клобуків. По всякій правдоподібности тут була найбільша маса тої турецької кольонізації, яка була на Русі взагалі. В одній звістці у Ярополка київського рахуєть ся полк Берендичів на 30 тис.; правда, є до сього варіант 1000, та супроти згоди старших версій він не дуже важний⁵⁾. Але щоб і 1000 мужа виставити в поле, для сього треба досить значної маси. З решткою, що Чорних Клобуків в Київщині було дуже значне число, показує дуже визначна роля, яку вони мали

¹⁾ Див. вище с. 282, 336, 347—8, пор. прим. 16.

²⁾ Знаємо, що Василько збирав ся перейняти на свої ґрунти дунайських Болгарів, а заразом, чуємо, до нього „идуть Берендичи, и Печенѣи, и Торки“, і він тішить ся тим та робить різні пляни з тим, як то у нього будуть Берендичі: при тім він мав у плянах боротьбу з Половцями (Іпат. с. 174). Сього всього не можливо розуміти инакше, як тільки про кольонізацію галицьких земель сими „Берендичами, Печенігами й Торками“. ³⁾ Іпат. с. 239—40.

⁴⁾ В Переяславщині тільки імя с. Каратулів (як вище с. 348) вказує на істнування сеї назви.

⁵⁾ В Іпат. с. 216 і Лавр. 290 однаково — 30 тис., в Воскр. — тисяча.

в її політичному житю. Вони становили дуже важний чинник між елементами київського життя, особливо підчас боротьби за Київ у середині XII в.: „вся Руская земля и вси Чернии Клобуди“ — це дуже розповсюджена формула в ті часи в земських київських відносинах¹⁾. А о скільки чорно-клобуцька міліція поважалась і цінувалась, видно буде з сього одного прикладу: коли Ізяслав ішов на Київ, маючи за собою на пятах військо Володимирка, він казав: „аби нам в'їхати між Чорних Клобуків і злучити ся з ними, то вже, в Бозі надія, не боїмо ся ані Юрія, ані Володимира²⁾“.

Чорні Клобуки заховали на Україні свою релігію — поганами звать ся ще в другій половині XII в.³⁾; заховали свій кочовничий, скотарський побут. Були городи — замки, коло котрих вони мешкали і вони часом і звать ся їх городами — „городи Беренічі“⁴⁾, або називають ся іменами поодиноких їх старшин: так етрічаємо город Чорнаїв, може і Кульдеюрів, носить таке ім'я. Але сі городи служили їм тільки захистом в небезпечний час, самі ж вони кочували на широких просторах Порося з своїми стадами і „вежами“ — шатрами. Так нпр. в однім епізоді Чорні Клобуки приходять у поміч Ізяславу „всеіми своїми силами, жінок і дітей своїх осадивши (затворивши) в городах на Поросі“⁵⁾, а на другий рік забирають свої кибитки й стада та перекочують під Київ, і цілу сю операцію роблять протягом одного дня — штука можлива тільки при рухливім кочовничім побуті⁶⁾.

Чорні Клобуки правили ся своїми старшинами, що в нашій літописи звать ся князями. Окрім того бували у них свої віча — наради старшин, а може й взагалі чорно-клобуцької аристократії: „сдумаша лѣпшии мужи в Черныхъ Клобуцѣхъ, и почаша просити у Рюрика сына Ростислава на Половцѣ“⁷⁾. Старшини підлягали київським князям і від них діставали в державу поодинокі городи. Тут, правдоподобно, був вплив руського земського устрою, що чорно-клобуцькї старшина не був тільки голова своєї орди, а й держатель града“. Бачимо, що поодинокі старшини старають ся виторгувати від князя за свої услуги „ліпший город“: „коли будеш

¹⁾ Нпр. Іпат. с. 262, 592, 323, 324 і т. и. ²⁾ Іпат. с. 287.

³⁾ Іпат. с. 367 (під 1169 р.), Що правда, маємо нпр. такого Тудора Сатмазовича (Іпат. с. 343). Тудор виравді ім'я руське, але не календарне. Що поодинокі Чорні Клобуки вихрежували ся, неможливого в тім нема нічого. ⁴⁾ шість „городовъ Берендіаць“ — Іпат. с. 409.

⁵⁾ Іпат. с. 279. ⁶⁾ Іпат. с. 295—6. ⁷⁾ Іпат. с. 451, 453.

нас любити, як любив твій батько, кажуть три чорно-клубуцькі старші Мстиславу Ізяславичу, та даси нам по ліпшому городу, то ми відступимо від Ізяслава Давидовича“¹⁾.

В першій половині і в середині XII в. Чорні Клубуки тримають ся разом з київською громадою, підперають її улюблених князів й похваляють ся своїм руським патріотизмом: „ми умнраємо за Руську землю й голову складаємо за твою честь“, кажуть Берендичі київському князю Юрию, правда — як мотив на оборону своїх матеріальних інтересів²⁾. Але в другій половині XII віка, як я згадав, вони починають уже „льстити“, пильнувати власних інтересів, зближають ся до Половців, взагалі — замість зблизити ся й злити ся з українською людністю — зближають ся до своїх степових земляків. Се мусіло сильно перешкодити їх дальшій асиміляції з українською людністю.

З татарським походом Бату звістки про Чорних Клубуків в наших джерелах зникають зовсім³⁾. Що з ними стало ся?

В науці досить розповсюднений погляд, що вся маса тих турецьких кольтоністів була асимільована українською людністю і внесла таким чином значну турецьку домішку в її етнічний тип⁴⁾. Особливо українських козаків готові були уважати потомками тих зручених Чорних Клубуків: підставою до того послужила Ільоса Воскресенської компіляції: „всѣ Черные Клубуки, еже зовутся Черкасы“⁵⁾. Але ся Ільоса належить, очевидно, до пізніх московських часів і се не більш як суб'єктивний здогад московського книжника. Саму ж гіпотезу про асиміляцію всієї турецької кольтонізації XI—XII в. з українською людністю зовсім не можна признати правдоподібною.

Діло в тім, що ті турецькі кольтоністи, як ми бачили, не були з'асимільовані в XII в., навпаки в другій половині сього століття вони ще більше відчужують ся від руської людности й зближають ся до степових орд. В таких обставинах не можемо думати, аби в XIII в., перед приходом Татарської орди, чорно-клубуцька

¹⁾ Іпат. с. 344. ²⁾ Іпат. с. 330.

³⁾ Остання звістка під 1235 р. (в дійсности): Володимир Рюрикович посилає в поміч Данилови „Торки“ (Іпат. с. 516).

⁴⁾ Див. в прим. 16.

⁵⁾ Воскр. І. 56, є вона і в Лаптевськїм кодексі Никонівської — І. 191. Ся Ільоса вплинула вже на Карамзіна, що він вивів козаків від Торків і Берендїїв (V. 230 і II пр. 347), і сю гадку перейняв потім Погодін (Исслѣдованія V. 206) та Самчевський (ор. с.), що властиво лише переказав розділ про Чорних Клубуків в Погодїнівської праці.

людність на Україні стратила свою етнічну фізіономію, стала оселою, хліборобською, християнською. З приходом же Татарської орди обставини ще менше давали місця асиміляції пограничної чорно-клобуцької людности: вона опинила ся в безпосереднім сусідстві з новою могутньою рідною собі стихією, що господарила собі всевластно в українських землях і спеціально пограничні землі держала в ближній залежності від себе. Від неї її не ділив той антагонізм, який ділив колись Чорних Клобуків від Половців; а й захист від неї не міг дати український елемент. Супроти сих обставин я вважаю найбільш правдоподібним, що нова, татарська орда потягнула до себе чорно-клобуцькі ватаги України, чи свідомо, з власної ініціативи, чи силою несвідомої атракції. Тому й не чуємо про них нічого почавши від Татарського походу: тому навіть Шляно-Карпіні, переїздячи Поросє в 1246 р., нічого не вгадує про них, хоч як раз там Чорні Клобуки повинні б собі бути тоді панамі.

У всякім разі припустити, що сі пограничні чорно-клобуцькі орди разом з українською людністю пережили всі пізніші пригоди XIII—XV в., разом з нею відступали в ліси підчас попоходів і вертали ся звідти назад разом з українською людністю — неможливо. Тому, на мою гадку, тільки дрібні їх кольонії між українською людністю, могли з'асимілювати ся. Головна ж маса мусіла назад вернути ся в степи й злити ся з татарською ордою, як і ті їх земляки, що лишили ся в степах. В результаті в складі української людности вони, правдоподібно, лишили сліду по собі далеко менше, ніж в українській топографічній номенклятурі¹⁾.

¹⁾ Про неї див. в прим. 16.

П Р И М І Т К И.

І. Література до історії Київської держави XI—XIII в.

Історію Київської держави X—XII в. в XVIII—XIX в. трактовано, студіовано й викладаво найчастійше як складову частину „руської“ історії, себто історії Російської держави й суспільности. При тім, розуміється, головну увагу евертали на ті сторони її, які стояли в блишій звязи з історією Російської держави. Про сю систему й її нераціональности див. мою статю в I т. петербурського „Сборника статей по славяновѣдѣнію“, і осібю, п. т. : „Звичайна схема „руської“ історії й справа раціонального укладу історії східнього Словянства“, 1904. При різних недостачах сеї схеми, коли брати її в становища методичного студіовання історії Київської держави, яко такої, старі курси „руської історії“ положили перші підвалини для пізнання її історії, й мають чимале історичне значінне. Науковий інтерес вадержали з них досі лише декотрі. З старших курсів Історія государства Россійскаго Карамзіна, т. I—III (найбільш вигідне й повне виданне Айверлінга, 1842), має інтерес тільки своїми генеалогічними, хронологічними і т. и. дрібними увагами в примітках. В далеко меньшій мірі можна се сказати про Повѣствованіе о Россіи Арцибашева т. I, 1837, писане як коректив до Історії Карамзіна. Історія русскаго народа Полевого, I—IV, 1830—3, написана дуже недбало й некритично, інтересна хіба часом оригінальними, а частійше хибними увагами автора, навіваними західньою історіографією. З півнійших найбільше значінне має Історія Россіи съ древнѣйшихъ временъ Соловйова (почала виходити 1851 р., нові компактні, стереотипові видання тов. Общественная Польза, з показчиком, без років видання). Історію XI—XII в. містять т. II—III її. Не входячи в деталі, Соловйов дає переважно тільки деякі інтересні уваги про ровій подій; інтересна при тім головно його система родових княжих відноси,

розвиває в дисертації: Історія отношеній между князьями Рюрикова дома, 1847. Подібний перегляд відносно Рюриковичів, як у сій дисертації, але в становища ниньшої теорії: теорії умови, „договору“ между князьями і діархіі князя і віча, дав петербурський професор Сергєєвич в дисертації Вѣче и князь, 1867 (передрукована в скороченіи і дуже зміненіи виді в II т. його Юридических древностей).

Видані пізнійше курси мають менше значіння: Історія Россії Погодіна (т. I—II, 1871, друге вид. 1872) дає тільки систематизовану збірку відомостей, головню в руських літописей. Русская Історія Бестужева-Рюміна (т. I, 1872), занадто коротенька, для свого часу інтересна була головню своєю бібліографією. Коротенький курс Беляєва (Рассказы изъ русской исторіи, I, 1865), має характер популяризації, але інтересний загальним освітленієм (словянофільської школи). Такий же популярний характер мала далеко ширша Історія Россії Іловайского (I т. в двох частинах, 1876—1880), коротенька Русская історія Белова, 1895, ширша Історія Россії съ древнѣйшихъ временъ Павлова (вийшло дві книжки, 1896 і 1899). З методологічного погляду інтересні в курсах Погодіна, Бестужева, Іловайского огляди поодиноких земель. На вначинне земель, як важного чинника в розвою подій давньої руської історії звернув увагу в наукових сферах головню Костомаров своєю статтею: О федеративномъ началѣ въ древней Руси (передр. в I т. Монографій, український переклад в II т. Руської історичної бібліотеки). Його ж Черты народной южнорусской исторіи (передрук і переклад тамже) і популярна Русская історія въ жизнеописаніяхъ ея главнѣйшихъ дѣятелей (т. I, 3 вид. 1888, є український переклад) дають також деякі інтересні уваги і характеристики.

В звязку в тим від 60-х рр., а головню в 80-х і 90-х розвиваєть ся широка монографічна література про поодинокі землі давньої Руської держави, що стала тепер підвалиною в усяких студіях сього періоду. Я вчислю їх в порядку земель. Історію Київщини від смерти Ярослава до кінця XIV в. оглядає мій „Очеркъ исторіи Киевской земли“, 1891; окрім того ті події київської історії, де брало участь київське віче, аналізовані в монографії Линниченка: „Вѣче въ киевской области“, 1881. Для Чернигівщини маємо дві монографії: Голубовского „Історія Сѣверской земли до пол. XIV в.“, 1881, Багалія теж „Історія Сѣвер. земли до пол. XIV в.“, 1882 (перша коротша, але багатша спостереженнями й оригінальними гадками); окрім того тут треба назвати ще генеалогічну головню роботу Зотова: „О черниговскихъ князьяхъ по любецкому синодику“, 1893 (багато натягнутого і непевного, див. мою рецензію в V т. Записок Наук. тов. ім. Ш.). Для Переяславщини — Вас. Ласкоронского „Історія Переяславской земли до пол. XIII ст.“, 1897, друге

вид. 1903 (слабша, особливо в історичній частині). Для Воливи: Андріяшева Очеркъ історіи Волинской землі до к. XIV ст. (найліпше оброблена географічна частина, історична слабше, внутрішньої історії зовсім нема), Іванова Историческія судьбы Волинской землі до к. XIV в., 1895 (слабша від попередньої, але має ширшу програму); окрім того популярні компіляції писані проф. Петровим, а видані під редакцією Батюшкова в поручення російського міністерства освіти: Холмская Русь, 1887 і Волянъ, 1888. Для Галичини є тільки перестарілі вже праці Зубрицького Історія Галичко-русского княжества, I—III, 1852, Смирнова Судьбы Червопой или Галицкой Руси, 1860 і Шараневича Історія Галичко-володимирской Руси, 1863; для XIII в. є крім того новіші монографії Дашкевича про Данила і Бузекула про Мстислава Удатного, а для галицького Поневя і Побожа Молчановского Очеркъ навістіи о Подольской землі до 1434 г., 1885. Для Турово-пинської землі нова монографія Олександра Грушевського: Пинское Полѣсье, част. I, XI—XIII в., 1901; поза тим, окрім поверховного огляду неб. Малишевского в передмові до книжки: Творенія Кирила Туровскаго, К., 1880, Турово-пинська земля входить ще в круг монографії Довнар-Запольского „Очеркъ історіи Кривичской и Дреговичской земель до к. XII ст.“, 1891. Для Смоленської землі окрім сеї ще гарна спеціальна монографія Голубовского Історія Смоленской землі до поч. XV в., 1895 (чисто історична частина одначе значно слабша). Для Полоцької, окрім давнійшої і не дуже наукової „Історіи Полотска“ Беляєва, 1872 (Розказы изъ рус. історіи) є праця Данилевича „Очеркъ історіи Полоцкой землі до к. XIV ст.“, 1896. Для Новгороді і Пскова, не кажучи за старі праці: як митр. Евгенія Історія Псковскаго княжества, 1831 (що була властиво першою монографією в сім роді), та Соловйова Объ отношеніяхъ Новгорода къ в. князьямъ, 1845, є монографії: Костомарова Сѣверно-русскія народоправства -- Новгородъ — Псковъ — Вятка, 1863 (передр. в VII і VIII т. його Монографій), Беляєва Історія Новгорода Великаго до паденія, 1866, Історія города Пскова и Псковской земли, 1867 (Розказы изъ русской історіи т. II і III), але й сі праці вже значно перестаріли. Праці Прозоровского: Великій Новгородъ по чотыремъ новгородскимъ лѣтописямъ съ дополненіями по другимъ источникамъ, до конца 1-ой четв. XVIII в., і Древній Псковъ по двумъ псковскимъ лѣтописямъ съ дополненіями до к. XVII в. (в Запискахъ рус. отд. археол. общ. IV, 1887) також не заповняють недостачі відповідної монографії для політичної історії сих старихъ републік. Для внутрішньої історії їх: статі Никитского Очерки изъ жизни Великаго Новгорода в Ж. М. Н. П. 1869, Военный бытъ въ В. Новгородѣ XI—XV ст. (Р. Стар. 1870, I), Історія экономического быта В. Новгорода, 1893, Очеркъ

внутренней исторіи Пскова, 1873; Качановича Политическое устройство Новгородской республики (Варшав. унив. изв. 1885, II). Для Поволжа: „Мера и Ростовское княжество“ Корсакова, 1872, Борзаковского „Исторія Тверскаго княжества“, 1876, Иловайского „Исторія Рязанскаго княжества“ — передр. в II т. його Сочиненій.

В супереч сій етнографічно-областній течії, що розвивала суспільно-політичний і культурно-економічний процес східного Словянства на його етнографічні й територіальні складники, протягом останнього десятиліття появляеть ся ряд праць, що ввагають до того, аби представити суспільно-політичну еволюцію давньої Руси в можливо простійшій схемі, головню на основі суспільно-економічній — такі нпр. талановиті й популярні Очерки по исторіи русской культуры П. Миллюкова (виходять від р. 1896, досі три томи); Н. Рожкова Обзор русской исторіи съ соціологической точки вѣвнія, ч. I Кіевская Русь (съ VI до конца XII вѣка), 1903 (і йогож коротше: Городъ и деревня въ русской исторіи, краткій очеркъ экономической исторіи Россіи, 1902); В. Ключевского Курсъ русской исторіи, ч. I, 1904. Всі вони одначе Кіевську Русь трактують досить коротко, і в сїм короткім, сумаричнім трактуванню, характеристичнийм ввагалі для новііших курсів исторіі Росіі (нпр. в новііх курсі петербурського професора Платонова — Лекціи по русской исторіи, Спб., 1904, Кіевській Руси присвячено всього півтретя аркуша, на 37 аркушів цілого курсу), проявляеть ся не тільки ослабленне заінтересованія Кіевською Русію, але очевидно — й вріст свідомості — іще невисловленої голосно, але вже відчутій, — слабшої звязи сеї Кіевської Руси з исторією великоросійського народа і його державного життя.

Не так інтенсивно, як исторія поодиноких земель Кіевської держави ішло монографічне розробленне ріжних сторін її політичного життя. Полишаючи на боці літературу устрою Кіевської держави (вона наведена в т. III), вказу літературу відносив Кіевської держави до її сусідів. Для исторіі відносив Руси до степних орд назмо, окрім старої й неважної, вробленої на підставі Погодіна статі Самчевского: „Торки, Беревдѣи и Черныя Клобуки“ (Архивъ истор.-юр. свѣд., II ч. I), іще статю Арістова „О землѣ Половецкой“ (Извѣстія Нѣжинскаго института, 1877) і монографію Голубовского „Печенѣги, Торки и Половцы до нашествія Татаръ“, 1884 — головна праця для сих справ. Для русько-польських відносив є недокінчена праця Линиченка: „Вважніи отношенія Руси и Польши“, т. I — до кінца XII в., 1884; доповненням до неї, головню що до шлюбних звязків, служить Genealogia Piastów Осв. Вальцера, 1895. Русько-польськими відносинами XI в. ваймаеть ся й нова книжка Т. Войцеховского Szkice historyczne jedyna-

stego wieku, 1904, але тільки принагідно, і без поглиблення. Для русько-угорських зносин маємо монографію Грота Изъ исторіи Угрии и славянства в XII в., 1889, де вносини Угорщини в Русю обговорені головню від 1141 до 1176. Для вносин в Візантію й земляни західньої Європи не маємо нових і нових оглядів; окрім старої праці Вількена Über die Verhältnisse der Russen zum Byzantinischen Reiche in dem Zeitraum vom IX bis zum XII Jarh. (Abhandlungen der Berliner Akademie 1829 p.), нового (але дуже недбало уложеного) конспекта Лопарьова: Греки и Русь, 1898, і досить неповного огляду П. Скобельського Згадки о Руси в жерелах німецьких X і XII ст. (Справоздане академічної гімназії, 1881), вносини в Заходом, о скільки вони операють ся о церковні справи, оглядає нова праця проф. Абрагама : Powstanie organizacji kościoła łacińskiego na Rusi, 1904; розкішне видавництво ак. Шлюмберже (Schlumberger) L' eropée byzantine à la fin du dixième siècle, доведене тепер до р. 1057 (т. I, 1896, до р. 988, т. II, 1900, до р. 1025, т. III, 1905, до р. 1057) дає погляд і на русько-візантійські відносини, але без пожаданого поглиблення.

В помічних історії науках для сього періода зроблено досить небагато, виключивши тільки історичну географію. Перше місце займають тут і досі роботи Погодіна — його „Ислѣдованія, замѣчанія и лекціи по русской исторіи“; з них до XI—XIII в. належать т. IV—VII. Тут подані систематично введени, по різних питанням літописні звістки; інтересні головню: словар князів у VI томі, також хронологічні таблиці подій XII в. і каталог руських городів у IV томі. Хропотьогію Погодіп ширше обробляв п. т. „Хронологическій указатель древней русской исторіи“, він друкував ся в Записках одеського історичного товариства, потім у VII т. II ч. Учених Записок II отд. Академіи наукъ. Хропотьогію Галицько-волинської літописи обробив я в статі Хропотьогія подій Галицько-волинської літописи (в Записках Наук. тов. ім. Шевченка т. 41, і осібно, 1901) — тут і хропотьогічна таблиця. Досі не стратили значіння деякі хропотьогічні уваги в нотках Карамзіна і Арцибашева; окрім того треба згадати тут іще дві праці: Muralt Essai de chronographie byzantine, 1855 і 1871, і Bonnel Russisch-livländische Chronographie, 1862. Нарешті тут ще можна згадати недавню статью Покровского Кометы въ русскихъ лѣтописяхъ (Міръ Божій, 1903, IV) (дати комет служатъ часом до контролі й спростовання літописних дат — таблицка їх є і у Погодіна).

Для генеалогії окрім погодіньського каталога маємо ще генеалогічні каталоги Хмырова Алфавитно-справочный перечень государей русскихъ и замѣчательнѣйшихъ особъ ихъ крови, 1870, і Перечень удѣльныхъ князей русскихъ, 1871 (мало приступні і зроблені досить недба-

ло), генеалогічні таблиці Карамзіна й Строева в книзі: „Ключъ къ Исторіи Карамзіна“, 1844, в Історії Соловйова, і вгадану генеалогічну працю Зотова про чернігівських князів. Окрім того кінець цього періоду захоплює генеалогічна праця Екземпларского: „Великіє и удѣльнѣє князья Сѣверной Руси въ татарскій періодъ“, 1889.

Для історичної географії зроблено найбільше. Окрім каталога в Исслѣдованіяхъ Погодіна маємо загальну „Географію начальної літописи Барсова“ (2 вид. 1885) і йогож „Географическій словарь Русской земли (IX—XIV ст.)“, 1865, далі — „Географическо-историческій словарь Россійской имперіи“ Семенова і Słownik geograficzny ziem Polskich і innych krajów słowiańskich Сулімерского, Хлебовского і Важевского (стає багатшим доперва в дальших томах). У всіх найже новіших монографіяхъ поодиноких земель більш-менш просторі ровділи присвячені історичній географії. Нарешті маємо описи поодиноких країв в особливо увагою для історії осад, як Филарета „Историко статистическое описаніе Черниговской епархіи“, I—VII, 1852—8, і таке ж „Ист.-стат. описаніе Харьковской епархіи“ I—III, 1857, його-ж; Антоновича „Археологическая карта Киевской губерніи“, 1895, і такаж „Археологическая карта Волинской губ.“ 1900, Сѣдницького „Археологическая карта Подольской губ.“, 1901 (відбитки в Трудів XI в'їзда); Похилевича „Скаванія о населенныхъ мѣстахъ Киевской губерніи“ 1864 (початок їх видано новим виданням, 1887 р.); Теодоровича „Историко-статистическое описаніе церквей и приходоѡвъ Волинской епархіи“ т. I—V (не скінчене, виходить від 1888); Сборникъ топографическихъ свѣдѣній о курганахъ и городищахъ въ Россіи — Волинская губернія, 1888, оброблена Сапожковским (літографоване виданне петербурської археологічної комісії): подібна збірка відомостей в Чернігівській губернії при його ж книжці: „Древніе города Россіи“, 1873. Дві серії Стецкого Wołyń pod względem statystycznym, historycznym і archeologicznym, I—II, 1864, і Z. bogu і steru, obrazu і pamiętki, 1888, для давнього періода не дають найже нічого. Дуже старанно зроблене Историко-статистическое описаніе Подольской епархіи спинило ся на першім томі, 1895 р. Спеціальніші монографії вказані в відповідних місцяхъ сього тому.

2. Джерела й література кампанії 1018 р. (до с. 12).

Для історії війни 1018 р. і походу Болеслава в Свѣятополком на Русь ми маємо окрім Скаванія т. зв. Якова і літописи ще чужі джерела.

Перше місце між ними займає оповіданне Тітмара, в кн. VIII гл. 16 його хроніки, і згадка в кн. VII гл. 48. Тітмар, єпископ мерзебургський, писав сю частину хроніки по горячим слїдам подій: він унер 1/XII 1018 (є тут вагання в даті року, але 1018 р. найже певний). 1017 р. описав він події сього року, між ними війну Ярослава в Боле-

славом (VII, 48), а вже перед смертю переглядаючи, дописав тут і про похід Болеслава 1018 р., і оповідання про Володимиря. Сі вісті він мав, очевидно, від тих Нінців, що ходили від імператора в Болеславом на Русь, і в реляції, присланої Болеславом імператору в Київ (він вгадує про се посольство в VIII, 16), а що до своєї правдивости Тітмар взагалі має добру славу. Се все надає його оповіданню велику вагу. В головнім воно згоджуєть ся з Сказанням, але додає до нього цілий ряд подробиць. Про Тітмара і час написання його хроніки розвідка Kurze: Abfassungszeit und Entstehungsweise der Chronik Thietmars — ганверський Neues Archiv für deutsche Geschichte т. XIV, Wattenbach Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter I⁶ с. 355 і далі, до вчисленої у нього літератури треба додати ще: Фортинського Тітмарь Мерзебургскій и его хроника, 1872, і Голубовського: Хроника Дитмара какъ источникъ для русск-й исторіи (київ. Унив. Изв. 1878). Текст Тітмара в Monumenta Germ. hist. Scr. III; ввідти те що належить до Словянщини передруковано в Monum. Pol. hist. I; нове видання, з инакшими поділом глав — Курце, Ганвер, 1889; я тримаю ся давнього поділу.

Окрім того маємо про похід Болеслава оповідання в польській хроніці т. зв. Мартина Гая, Martinus Gallus. Писана століть по війні, вона оповідає про похід Болеслава легенди і анекдоти, що задержали ся в народній пам'яті, а при тім помішата до купи сей похід з пізнійшими анальогічними походами Болеслава Сьмільового 1069 р., так що ті самі подробиці повторяють ся при обох походах — впр. легенда, що Болеслав ударив мечем у кївські Золоті ворота, оповідаєть ся про обидва походи. Болеславова легенда ампліфіковала ся потім далі, і сі дальші ампліфікації, получені з власними недоладними комбінаціями, маємо в баламутнім оповіданню Длугоша під р. 1008, 1009, 1018 і 1019. З оповідання Гая одинока подробиця, котру можна з деякою правдоподібністю прийняти для доповнення оповідання иньших джерел — се що на повороті до Польщі на Болеслава напало було Ярославове військо, але було побите. Інтересний мотив дає Галь сьому походу: Болеслав вагнівав ся, що Ярослав не дав за нього сестри. Про се вгадує й Тітмар, що Болеслав хотів узяти за себе сю княжну, тільки Тітмар о стільки мудрійший, що не робить се причиною походу.

Текст Гая в I т. Monumenta Poloniae hist., і новіше видання in usum scholarum Фінкля і Кентжинського (Galli Anonymi Chronicon, Львів, 1899). До кампанії 1018 р. належать глави 7 і 10 першої книги. Про сю найдавнішу польську хроніку вишло кілька ровідок новішими часами: Gumpłowicz Bischof Balduin Gallus, 1895 (Sitzungsberichte der Wiener Akad. m. 132), St. Kętrzyński Gall-Anonim i jego chronika (Rozprawy wyd. hist. XXXVII), Krotoski Gall Scholastyk

poznanski (Kw. hist. 1899), Wojciechowski Kto byl Gallus (Szkice гл. VIII) — на жаль, вони головно займають ся гіпотезами про особу автора.

Література кампанії: Karłowicz De Boleslai primi bello Kioviensi, 1866, польська перерібка: Wyrwawa kijowska Bolesława Wielkiego, 1872. Ляницько Баазинья отношенія Руси і Польши с. 85 і далі. Аналіза Длугошового оповідання у Семковича Krytyczny rozbiór dziejów Polski J. Długosza, 1887 с. 98—9. Крім того: Врублевській Свѣдѣнія о Руси М. Галла — кївські Университет. Ізвѣстія, 1878 і Голубовського про хроніку Тітмара, як вище.

3. Джерела про похід на Царгород 1043 р. і їх суперечности.

Як я вже сказав в тексті (с. 35), ми маємо про сей похід оповідання трох сучасників Візантійців — Пселя, Аталіоти й Скіліци. Текст Скіліци маємо виданий тільки в копіляції Кедрена — Corpus hist. byz. XXXIII р. 551 і далі, Пселя в т. IV в *Μεσαιωνική βιβλιοθήκη*, вид. Сата (Σάτας), 1874, в с. 143 і далі, Аталіота чи Аталіат (з Аталії) — в т. XLVII бонського корпусу. Про всіх їх див. у Крумбахера *Geschichte der byz. lit.* р. 269, 365, 437.

Пселя, як оповідає, був сам свідком битви коло Царгорода, при особі імператора, але описав її вже згодом (як приймають, ся частина його історії писана між 1059 і 1063 р.). Його сучасник Скіліца, як і не був свідком, зістаєть ся в усякій разі теж авторитетним джерелом, бо ваймав важні урядові позиції в Царгороді в середині XI в. До тодішньої-ж царгородської аристократії належав і Аталіота, що писав в 1070-х рр.

З сих трох джерел оповідання Скіліци важне тим, що він оповідає про цілу кампанію, тим часом як Пселя і Аталіота обмежують ся самою тільки битвою під Царгородом і не оповідають дальшого. При тім Пселя бодай про неї й про приготування оповідає ширше, а Аталіота зовсім коротко. Оповідання всіх трох джерел про битву дуже згідні (чи не користав Скіліца навіть при тім з Пселя й Аталіоти, котрого праці знав?). Але в оповіданню про початки війни є між Пселем і Скіліцою різниці. У Пселя (як і у Аталіоти руський похід виступає повною несподіванкою: про Русянів довідали ся, коли вони вже опинились в Пропонтиді, τῆς Προποντιδος ἕως ἐφευγενταυ). У Скіліци ж імператор знає про похід завчасу, і ще під час приготувань послає на Русь послів, умовляючи не воювати. До сього Скіліца долучає цікаву в усякій разі подробицю: коли війна стала неминуча, імператор казав порозсилати в далекі провінції руських купців, що жили в візантійських містах, і руських вояків, що служили в візантійським війську. Друга відміна: у Скіліци пропозиції про угоду робить імператор (раз перед походом, другий — перед самою битвою), але Русь відповідає неможливими жаданнями; у Пселя

Русь сама звертаєть ся в свою пропозицію й жаданнями, прийшовши під Царгород. В тексті я вибрав ті версії, які уважав більш правдоподібними.

Літописне оповідання про похід 1043 року маємо в двох верзіях: коротша в південній і північній версії Початкової літописи, довша в Воскресенськім збірнику. В порівнянні з коротшою редакцією ся довша дає де що важне: участь Варягів, суперечку що до пляну кампанії, але разом з тим додано подробицю про чудесну причину бурі, мабуть півнійшу. Обидві версії проминають битву коло Босфора, в рештою дуже близько згоджують ся з Скільцою. Про сі версії див. розвідку Куніка в книзі Дорна Каспій с. 47 і далі. Найновіше писане про сю війну — у Шлюмберже (див. прим. 1) в т. III с. 460 і далі.

4. Дати Романового походу на Київщину і київського погрому (до с. 224—6).

Хронологія сих подій дуже ваплутана. Лаврентієвська літопись — найстарша з компіляцій, що заховала нам серію звісток про українські події 1201—5 р.¹⁾ має заходи Рюрика до походу на Галичину і похід Романа на Київ і на Половців під 1202 р., а що Лаврентієвська літоп. систематично спішить ся на оден рік в сій часті²⁾, перед тим і по тим³⁾, то треба би рахувати 1201 р. Тим часом у Никити Хоніята, сучасника, що писав скоро по подіях, про похід Романа на Половців оповідаєть ся між подіями 1200 і 1201 р. Перед тим (с. 686 боннського видання) оповідаєть ся про арештованне болгарського емігранта Івана-Олексія, що мусіло стати ся десь 1200 р., бо в панеґірику 1199 р. Никита не згадує про нього (див. Успенского. Образование второго Болгарского царства — в XXVII т. Записок одеського університета с. 325). Переходячи від того до історії половецького находу на Візантію, що перервав ся наслідком Романового походу на Половців, Никита каже, що се стало ся на другий рік (τῷ δ' ἐφεξῆς ἔτει); потім наступають події 1201 р. (як повстанне Камізи й згода з Болгарами). Відповідно до того належало б похід Романа на Половців класти десь на початок 1201 року візантійського, вересневого, себто наш кінець 1200 р.; дуже полягати на сей вивід одначе не можна, бо ся частина Никитиноі історії має досить плутанини — через невикінченне (див. Успенского I. с.

¹⁾ Про джерела сих звісток новіші виводи (досить гіпотетичні) у акад. Шахматова Общерусскія лѣтоп. своды, Ж. М. Н. П. 1900, XI с. 153 і далі.

²⁾ Тому ильші компіляції (пізнійші), що зачерпнули звістки з сих часів з ильшої компіляції — як Воскр., Никон. й ин. все датують сі події одним роком меньше. ³⁾ Див. нпр. дати під 1206 р. — Константин іде до Новгорода, смерть Романа.

с. 322). На підставі Никити дослідники датують сей похід то 1200, то 1201 р. (див. таблицьку при боськім виданню Никити с. 900, Muralt *Essai de chronographie byzant.* с. 261, Успенського I. с. с. 366, Голубовського Печев'яги с. 37). Дійсно коли тримати ся Никити, то виходить, як я кажу — що найбільше початок 1201 р., а що по Лаврент. л. він справді став ся „зимою“, то у Никити булаб се зима 1200/1 р. (бо „виною“ в літописях звичайно вничить січень-лютий, часом грудень, але не скорше). Тим часом по Лаврент. л., в тою редукацію її хронології, і по ипшым компіляціям, що опирають ся на тім же архетипі — була б се зима 1201/2 р. Помиряти сі суперечности я не вмю, а розрубувати — припустити у котрогось помилку не могу, бо не маю підстави до вибору між ними.

Меньша трудність з датою кївського погрому. В Новгород. він стоїт під 1203 р., і з огляду на випробувану певність її хронології сю дату можна б і прийняти, але в володимиро-московських компіляціях маємо рік 1202 (в Лавр. маємо 1203 р., але знаємо, що Лавр. спішить ся о оден рік). Сю суперечність одначе розв'язати досить легко: в Новгород. л. ся звістка стоїть першою під сим роком, по ній ідуть ивші звістки і між ними в другій ред. Новгород. — і другий похід Романа; правдоподібно, тут кївський погром поставлено під 1203 р. на початок, бо він в дійсности став ся при кінці мартівського 1202 р. (в січні). В компіляціях же володимиро-московських він записаний під 1202 р. як подія з кінця того року = зима 1203 р. Тим способом відємо ся з Новгородською літописею.

Таким чином між походом Романа і кївським погромом минає коло року — як тримати ся Лавр. л., і коло двох — як тримати ся Хонїята. В своїй Історії Київщини (с. 254) я приймав, що погром став ся зараз по поході Романа на Половців, і не я тільки: так обидві події стоять під одним роком у Воскр. (1202), так приймали деякі попередні дослідники, як Аршибашев, Голубовський; можна б знайти на се натяк і у Хонїята: оповівши про похід Романа на Половців, він каже: *πλὴν οὐδε τὰ κητὰ τοῦς Ταυροσκύθας τούτους ὁ τότε χρόνος παρέδραμεν ἀστασίαστα* і оповідає про війну Рюрика в союзі з Половцям з Романом, себто про кївський погром (с. 692). Тут є натяк, як бачимо, що се стало ся скоро по поході на Половців, але досить загальний тільки; правда, латинський переклад подає натомість: *eo anno* замість підкреслених слів, але се вже зовсім довільно. Коли ве хочемо відкинути зовсім хронології літописей, випадає нам прийняти 1203 р. А роздумуючи, бачу, що воно таки й неможливе, аби Романів похід і кївський погром стали ся того самого (мартівського) року: руїна Кієва сталась першого (чи другого) січня, а перед тим Рюрик ще спровадив Половців і Ольговичів, і на се треба

було часу, а Роман ходив на Половців зимою, що вначить звичайно січень — лютий, часом і грудень, але не скорше як я казав.

5. Література Київщини й Київа.

Київській землі присвячені розділи в курсах Бестужева-Рюміна, Погодіна, Іловайского (див. вище прим. 1), Костомарова Черты народной южнорусской истории. Монографії — моя про Київську землю в XI—XIV в., і Двиниченка про віче (див. тамже). Внутрішній політиці Київщині присвячують багато уваги також загальніші праці про політичні відносини Руських земель, як Сергєевича Русскія юридическія древности, Самоквасова Замятки по истории рус. государств. устройства (Ж. М. Н. Н. 1869, XI—XII), і т. п. Для історичної географії Київщини, історії осад і їх житя — вступний розділ в моїй історії Київщини, гл. VI Географії Барсова, III гл. Печенѣгів Голубовского (про Поросе), Археологическая карта Киевской губернии Антоновича, а для західної частини старої Київщини йогож карта Волинської губернії, далі — Монетные клады Киевской губернии Біляшевського, 1889, Сказанія о населенных мѣстах Киевской губернии Похилевича, 1864, і йогож Уѣзды Киевскій и Радомысльскій, статистическія и историческія замѣтки, 1887 (нове виданне в попередньої праці); в старших праць — Историческое обозрѣніе городов Киевской губернии (Кіев. губ. вѣдомости, 1846). Західньої Київщини окрім Сборника свѣдѣній о курганахъ и городищахъ Волин. губ. і Теодоровича Описаніе Волин. епархіи (див. в прим. 1) дотикає ще література Болоховської велді, вкавана в т. III гл. 2. Спеціальніші статі вказані по части при тексті, по части в моїй Історії Київщини.

З городів Київщини велику спеціальну літературу має лише Київ. Окрім праць про Київщину взагалі тут треба згадати — зі старших праць: Берлинского „Краткое описаніе Кіева“, 1820, Фундуклея „Обозрѣніе Кіева въ отношеніи къ древностямъ“, 1847, митрополита Енґенія „Описаніе Кіево-Печерской Лавры“, 1826, 2 вид. 1831, і „Описаніе Кіево-Софійскаго собора“, 1825, Остроумсленского „Ислѣдование о церкви св. Или“, 1830, статі Максимовича, зібрані в II т. його Сочиненій (1877), „Описаніе Кіева“ Закревского (друге вид. 1868 р., в двох великих томах), Древности Россійскаго государства, Кіево-Софійскій соборъ, I—IV, 1871—87 (рисунок). „Сборникъ матеріаловъ для исторической топографіи Кіева“, 1874. Новіше: Захарченка „Кієвъ теперъ и прежде“, 1888 (недбала компіляція, але з гарними фототініями); Слюсарєва „Церкви и монастыри, построенные въ Кіевѣ князьями начиная съ сыновей Ярослава до прекращенія Кіевскаго великокняженія“, 1892 (Труды Кіев. дух. акад. 1892, I—III); Антонович і Армашевскій „Публичныя лекціи по геології и исторіи Кіева“, 1897; Петровъ „Историко-топографическіе очерки древняго Кіева“, 1897 (старанно зведений матеріал, — кри-

критика його деяких поглядів, головню що до плану 1628 р. у Голубева О древнѣйшемъ иланѣ Києва, XII т. Чтеній кiev. истор. товар.); Петрова ж популярно зроблений огляд: „Кievъ, его святиня и памятники“, 1896; Айналора і Рѣдина „Древности Києва“, 1899; сюди ж належить кінцева частина т. V Русских Древностей Толстого і Кондакова; короткий огляд старого Києва Антоновича в Трудах XI сѣзда II с. 135.

Спеціальнѣйша література, новѣйша: статі проф. Лашкарьова, зібрані в книзі: „Церковно-археологическія изслѣдованія, очерки и рефераты“, 1898, статі неб. Лебединцева: Олегова могила, Дмитріевскій монастирь (Чтенія кiev. истор. тов. I), О святой Софiи кievской (Труды III арх. сѣзда I), Описаніе Кievo-софійскаго кюед. собора, 1882, Историческія вѣсткы о Кievѣ (Кiev. Старина, 1884, X), Кievo-Михайловскій Златоверхій монастирь, 1885, Кievoпечерская Лавра въ ея прошломъ и нынѣшнемъ состояніи, 1886, Еще одна изъ древнѣйшихъ церквей въ Кievѣ (подільська церква Успенія, Кiev. Старина, 1887), XII. Церковь св. Василия, Спасъ на Берестовѣ ib. 1888. VII); „Кievo-златоверхо-михайловскій монастирь“ (аноніше) 1899; Айналора и Рѣдина „Кievo-Софійскій соборъ“; 1899; еромонаха Антонина „Кievo-подольская усненская церковь“, 1891; Малышевскаго „О церкви и иконѣ Богородицы Пирогощи“ (Чтенія кiev. истор. тов. т. V). Література иньших городів Київщини — при тексті.

6. Література задніпрянських країв.

Для історії Чернигівщини окрім розділів в вичислених вище загальних курсах маємо монографіі про Сиверську землю Багалія й Голубовскаго і генеалогічну працю Зотова О черниговскихъ князьяхъ по Любецкому синодику (див. прил. 1). Для історичної географії, окрім згаданих праць Барсова, ще арх. Філарета Ист.-стат. описаніе Чернигов. епархіи, арх. Леониди Церковно-историческое изслѣдование о древней области Вятичей (з московскихъ Чтеній 1862 р.), Самокасова — Древніе города Россіи, 1873 (каталогъ городищ Чернигівської губ.), Голубовскаго Печенѣги (для історичної географії Посемя), його-ж: Гдѣ находились существовавшіе въ домонгольскій період города: Ворголь, Зарытый Оргушь, Сновскъ, Увенѣжъ, Хороборъ? (Ж. М. П. П. 1903, V). З старших публікацій вгадаємо: Маркова О городяхъ и селеніяхъ въ Черниговской губерніи, упоми. въ Несторовой лѣтописи — Період. сочиненіе, 1815, XL, Историческія свѣдѣнія о Черниговской губ. і Матеріалы для историко-статистическаго описанія Черниговской губ. — в Чернигов. губ. вѣд. 1846 і 1852.

Для історії Переяславщини, окрім загальних праць і спеціальних розділів, присвячених її в курсах Потодіна, Бестужева-Рюміна, Іловайського, Барсова, — спеціальна монографія Ляскоронскаго (див. в прил. 1),

її доповняє його стаття: Городища, кургани и змѣвые валы въ бассейпѣ р. Сулы (Труды XI сѣзда); монографіі про Сіверську землю Багалія й Голубовського для Переяславщини дають мало, бо виключно майже займають ся Чернигівщиною після її відокремлення, натомість монографія Голубовського про Печенігів займаєть ся спеціально історичною географією Переяславщини в гл. III. Треба вгадати також статі Максимовича про Переяславщину в Собр. сочиненій (головно історично-географічного змісту), збірку статей А. Стороженка: Очерки Переяславской Старины, 1900, Падалки Къ вопросу о времени основанія г. Полтавы (в X т. київських Чтеній). З старших праць згадаю Записки о Полтавской губернии Арендаренка, Полтава, 1849, I—III.

З задніпрянських городів більшу спеціальну літературу має тільки Чернигів, але переважно се старі, маловартні тепер статі: Маркова О достопамятностяхъ Чернигова, в московських Чтеніях 1847 р., осібю 1852, 2 вид. 1882, Домбровского Очеркъ города Чернигова и его области въ древнее и новое время, 1846; Котлярова Описание г. Чернигова, Черн., 1851, Маркевича Историческое и статист. описание г. Чернигова (в Чернигов. губ. вѣд. 1852 і в Описаніі Филарета). Про чернигівські церкви з княжих часів, окрім старих статей з 40-х рр. (вчислених у Межова Р. ист. библи. III с. 397—8), див. Іавлипова Історія русской архитектуры с. 6 і далі, і його ж стаття в час. Зодчій 1882, VI: Спасо-преображенскій соборъ въ Черниговѣ; Платонова Черниговскіе кафедральныя соборы и ихъ достопримѣчателности² 1899, і реф. проф. Лашкарьова Церкви Чернигова и Новгорода Сѣверска (видано з рукописи покійного, не вповні вигладженої, в Трудах XI сѣзда т. II). Література ниньших городів вказана при тексті.

7. Література Волини й Побужа.

Література давньої Волини не дуже бідна, хоч і має деякі значні прогалини. Окрім загальних праць, вчислених в прим. 1, згадаю з давнішого: С. Руссова Волянскія записки, Спб., 1809, Максимовича Волянь до XI в. — Київлянинъ, II, 1842, Матеріали для історії края (волинського) и этнографіи В. Комашка, А. Перлштейна і М. Вербицького — Волян. губ. вѣдом. 1854, Карашевпча Очеркъ православной церкви на Волини, 1867, Крушинского Историческій очеркъ Волини, 1867, Петрова Краткія свѣдѣнія о монастыряхъ Волинской епархіи, въ настоящее время не существующихъ, 1867 (Волян. еп. вѣд.). З новішого насамперед треба згадати дві спеціальні монографіі: А. Андріяшева і П. Іванова і популярну публікацію проф. Петрова (про них див. в прим. 1).

Спеціальніші праці: для Забужа — Крижановського Забужная Русь (статя загального характеру, передрукована в II т. його Собрания сочиненій, 1890), Лонгинова Червенскіе города, историческій очеркъ, въ связи

сь етнографією і топографією Червоної Русі, Варш., 1885 — книжка інтересна зібраним в ній матеріалом, але написана хаотично й ненауково; популярна компіляція проф. Петрова Холмская Русь, Спб., 1887. Для Побожа — И. Молчаповського Очеркъ извѣстій о Подольской землѣ до 1434 г., К., 1885.

Досить значна спеціальна література русько-польських відносин Волини й Галичини XII—XIII в. — окрім праці Линиченка (що кінчить ся останньою чвертю XII в. і для другої половини XII в. дає дуже мало), Бальцера й інших, вичислених в прим. 1, ще спеціальніші: Szaraniewicz Die Hypatios-Chronik als Quellen-Beitrag zur österreichischen Geschichte, Льв., 1872, К. Górski Stosunki Kazimierza Sprawiedliwego z Rusią, Льв., 1875 (з час. Przewodnik naukowy i literacki, (за мало критичне), L. Droba Stosunki Leszka Białego z Rusią i Węgrami, 1881 (Rozprawy i sprawozdania wydziału hist.-filozof. akademii, т. XIII) (ліпше від попереднього).

Загальна література історичної географії Волини вказана в прим. 1 (головніші: мапа Антоновича, витяги Самоквасова, опис Волини Теодоровича). З поодиноких городів децю більшу літературу мають лише Володимир, Луцьк і Холм. Про старий Володимир — Памятники старини въ западныхъ губерніяхъ, зом. I—II, 1868, Дверницького Археологическія изслѣдованія въ г. Владиміръ волынскомъ и его окрестностяхъ (Кіев. Старина 1887, I), Йогож Памятники древняго православія въ г. Владиміръ Волынскомъ, К. 1889, Левицького Историческое описаніе Владиміръ-волынскаго храма построеннаго въ пол. XII в. кн. Мстиславомъ Іяяславичемъ, К., 1892, И. С. — Мстиславовъ храмъ Успенія Божіей Матери во Владиміръ Вол., Спб., 1896. Про Холм статі в VII і VIII Памятників старини въ западныхъ губерніяхъ: Іловайського Даніилъ галицкій и начало Холма, Хрущевича Г. Холмъ, й ин.; статя Іловайського (зовсім поверховна) передрукована в II т. його Историческихъ сочиненій (1897); де що інтересніші передруковані також резюме його реферата і заміток до нього гр. Уварова про літописну опись холмської катедрі. Про Луцьк статя д. О. Левицького Луцкая старина в V т. київських Читаній; книжка Стецького Łuck starożytny i dzisiejszy, Краків, 1876, дає також мало, як і вгадані (в прим. 1) праці його про Волинь взагалі.

8. Справа окупації Полянами Берестейсько-Дорогичинської землі при кінці XII віку і васальних князівств польських на Русі.

Справа ся дуже неясна, і я тому мушу трохи ближше коло неї спити ся. Звістки про сю окупацію ідуть з двох джерел: в вгаданого (на с. 367) оповідання про кн. Василька дорогичького у Татіщева (III 247), і з оповідань Кадлубка (Monumenta Poloniae hist. II с. 397 і 421).

Татіщев під р. 1181 оповідає про війну Василька Ярополчича князя дорогицького, як він його називає, з Володимиром Володаревичем ки. минським. Володимир минський зайняв був Бересте; за помочю Поляків Василюк вигнав його з Берестя, але „боюя ся тут лишити ся“ і посадив у Берестю свого зятя, мазовецького князя, а сам вернув ся назад. Володимир прийшов одначе новим походом, відібрав Бересте й самого Василька з його польськими помічними полками побив па Нурі. Василюк потім утік до свого тестя Лешка, а той відібрав Дорогичинську волость від Володимира й прогнав його в Бересте „за Буг“ (отже Бересте, по гадці Татіщева принаймні, не належало до Ярополкової волости). Але що Василюк не мав чим заплатити тестеві за його поміч, тож мусів віддати йому свою волость; по смерті ж Лешка „Поляки“ (Татіщев відрізняє „Мааовшан“ і „Поляків“) все відібрали від Лешкових дітей.

Се оповідання має загальне довіре в сучасній історіографії, й дійсно не може бути сумніву, що Татіщев його в цілості з пальця не виссав, але також не може бути сумніву й у тім, що не все в сій оповіданню іде з тої затраченої літописної звістки. Нецерековність Татіщева в переповіданню джерел загально звістка, і вже а ргіогі треба було б прийняти можливість змін „від себе“ і в сій звістці, але і без того деякі подробиці його оповідання самі зраджують себе, особливо в русько-польських відносинах.

Татіщев говорить про Лешка — виходило б на Лешка мазовецького, сина Болеслава Кучерявого († 1186), але сей Лешко не міг бути тестем Василька, бо змер занадто молодим і дітей не мав. Не можна також віднайти між польськими князями і Василькового зятя, що сидів у Берестю. Бальцер для виратування Татіщевського оповідання припускає що Василюк був оженений з донькою Болеслава Кучерявого (ad hoc припущеною), і на сій підставі Лешко називав ся його зятем, а Казимир Справедливий, яко стрий Лешка, міг бути названий тестем Василька, „хоч не в ближшій значінню того слова“ (Genealogia s. 189). Се дуже круте об'яснення (вивід такої назви тестя вповні неможливий супроти прийнятої в наших літописях термінології для фамілійних відносин) прийняте таким основним знавцем польських династичних відносин для виратування Татіщевських звісток, найліпше показує їх непевність.

Таким чином ціла історія, що Дорогичин в 1180-х рр. був забраний Лешком (ще раз вазначую, що оповідання Татіщева не розтягає сеї окупації на Бересте, як се робить ся у ріжких новітших інтерпретаторів сеї звістки), а по його смерті відібраний від його дітей якимсь польським князем, набирає досить непевного осьвітлення, а при тім не знаходить потвердження і в інших відомостях. Для потвердження Татіщевського оповідання звичайно відкликують ся до Кадлубка, і навпаки. Кадлубек, що

писав в першій половині XIII в., був би добрим свідком, коли б не його нещаслива бойбастична манера, супроти котрої треба в його словах добре відрізняти те, що він дійсно знав, і те, що він додав „для прикраси“ свого оповідання; з огляду на се треба його оповідання приймати більше менше в такою ж обережністю як і Татішевське.

Даючи загальний погляд на князюваннє Казимира Справедливого, Кадлубек каже (с. 397): *Sed et Russiae nonnullos iubet accedere provincias: Premisliensem cum oppidis contingentibus, Wladimiriensem cum ducatus integritate, Brescze cum omni suorum incolatu, Drohiczup cum suorum universitate* — і по сїм наступає риторичний опис слави Казимира, котрої одним з доказів, очевидно, має служити сей реєстр „прилучених“ до Польщі руських земель. Розумієть ся, вложити реальний зміст в сей реєстр не легко. Бельовський, видаючи Кадлубка, пробував се зробити і так толкував його: звістка про Перемищину належить до обставин по смерті Ярослава Осмомисла, слова про Володимирське князівство належить звязати з словами Кадлубка (с. 433), що Роман завдячав своє князівство Казимиру, *apud quem paene a cunabulis educatus, eodemque quo fugitur ab eo principatu est institutus* (Бельовський хоче се розуміти про Володимирське князівство котре мовляв Роман дістав завдяки Казимиру), вкінці звістку про Бересте і Дорогичин він звязував з оповіданням Татішева. Але очевидна річ, що ані Перемищина (тут правдоподібно треба розуміти Галичину взагалі), ані Володимирщина в дійсности ані прилучені, ані підбиті Поляками за Казимира не були, і сей реєстр Кадлубка — гіперболічне прибільшеннє участі Поляків у руських справах: поміч, давана Поляками галицькому або володимирському княвю, перетворюєть ся в „прилученнє“ (*iubet accedere*) сих земель до Польщі. Очевидно, що з тим і слова Кадлубка про Бересте й Дорогичин тратять на значінню: поміч Поляків Васильку дорогичинському в його боротьбі з Володимиром минським (в таких скондензованих виді ніщо не перешкоджає прийняти оповідання Татішева) вже вистала б Кадлубкови для того, аби й сї округи додати до прилучених до Польщі за Казимира.

Він говорить про Дорогичин і Бересте ще нивше. Описуючи похід Казимира на Ятвягів на початку 90-х рр., він каже, що похід сей розпочав ся від дорогичинського князя, бо сей *quidam Ruthenorum drohicinensis princeps* захоочував Ятвягів до сих нападів. Казимир обложив його в Дорогичині й він *obsidionum perurgetur angustiis non tam deditiois legibus accedere, quam perpetuae servitutis conditioni subesse*. Отже Дорогичинська земля тоді до Польщі не належала, ані тоді не була прилучена або окупована, й дорогичинській князь вів ся на своїм столі далі, а скільки знову в словах Кадлубка про його покору правди, а скільки гіперболі, сього не беремо ся відгадати. Бересте фігурує

потім в поході Казимира, урядженім для реституції на столі Берестя руського князя (с. 407); про сей похід широко говорю нязше, в прим. 11, тут тільки зазначу, що Бересте Казимир в сім поході доперва здобуває для свого протегованого князя (як я думаю — Олега Ярославича галицького). При звістній уже нам манері Кадлубка єї два епізоди самі, незалежно від оповідженої Татішевим історії, давали Кадлубку підставу говорити про прилучення Берестя й Дорогпчича до Польщі з меньшим правом, як про прилучення „Шеремиського“ або Володимирського князівства. В дійсности, як ми бачимо з того всього, справа окупації Поляками Берестейсько-Дорогпчичської землі вістаєть ся дуже непевною, і з огляду, що Кадлубек нічого позитивнішого про се не оповідає, а в Київській літописи нема пійких натяків на таку окупацію, треба над нею поставити великий знак запитання.

Треба сказати, що Кадлубківські оповідання (а властиво те перше — про підбиті Казимиром руські землі) мали в польській історіографії великий успіх і дали причину до досить широко розповсюдженого у польських учених погляду, що за Казимира був на Руси цілий ряд васальних, залежних від Польщі князівств. Про сю залежність дуже серйозно говорив нпр. Гурскій в своїй монографійці (Stosunki с. 22 нпр. 27—8, і т. п.); Божинський в своїй історії Польщі (Dzieje Polski w zarysie, I § 28) твердить, що за Казимира цілий ряд руських князів в Галичу, Белії, Володимирі, Бересті, Дорогпчичі стали васалами Польщі й прийшли під її безпосередній вплив; вплив сього погляду знаходимо і в Genealogi-ї проф. Бальцера, де в цитованім уже екскурсі про Василька говорить ся про права Казимира на Бересте (с. 189) і т. п. Сей погляд о скільки опираєть ся на Кадлубковій риторичі, як ми бачили, має ґрунт дуже слабкий, але окрім того грішить нерозуміннем властивого характеру відносин руських і польських князів. Сі відносини опирали ся на родинних зносинах князів, отже мали характер фамілійний, патріархальний; від тих спеціальних родинних звязків, які істнували в кождім данім разі — в першій лінії, а в другій — від тих реальних сил, котрими розпоряджав в данім моменті той або сей князь, залежали відносини, як вони укладали ся між певним польським і певним руським князем. Для Сьвятополка „Окаянного“ нпр. Болеслав Хоробрий був „старійшиною“, для Казимира Відновителя Ярослав, для Болеслава Кучерявого його тесть Всеволод Ольгович, для Романа — його вуй Казимир Справедливий. Але виводити з сього загальну залежність Польщі від Руси за Болеслава Кучерявого або Волини від Польщі за Казимира Справедливого було б такою ж наївністю, як нпр. сказати, що Угорщина в середині XII в. уважала своїм сювереном київського князя на тій підставі, що Гейза зве свого старшого шваґра Івяслава Метиславича „отцем“ (Іпат. с. 308).

9. Література Галичини XI—XIII в.

Загальніших праць, що стояли б на рівні сучасної науки для історії Галичини бракує. Окрім загальних курсів, що дотикають ся й Галичини ніж иньшим (вчислені в прим. 1), маємо перестарілі вже монографії: Зубрицького Критико-историческая повесть времевпыхъ лѣтъ Червоной или Галицкой Руси, 1845 (хаотична збірка різних заміток і фактів, хоч трапляють ся й інтересні — для пізнійших часів), йогож Історія древняго Галичско-русскаго княжества т. I—III, 1852—5 — доведена до польської окупації, що до методу й історичного світогляду стоїть вповні на групі Карашаїпської історіографії, але зроблена старанно і в значній мірі критично. Смирновъ — Судьбы Червоной или Галицкой Руси, 1860 — коротка і побіжна, Шараневич — Історія Галичско-володимирской Руси, 1863 (XI і XII віки трактовані дуже коротко і мало самостійно). Troubetzkoі La Russie Rouge, Париж, — політичний памфлет. Окрім того згадаю ще статю Погодіна: Князь Василько Ростиславичъ Теревовельскій (Москвитянинъ, 1849 ч. 22), хоч вона, як і иньші його такі статі, не дає нічого окрім парафраза літопися. Короткі конспекти галицької історії, головню о скільки вона дотикаєть ся тої чи другої столиці Галичини, містять монографійки: В. Ильницькій — Звенигородъ, Льв., 1861, Теревовля, Льв., 1862 (Стародавни галицкіи города), А. Lewicki Obrazki z najdawniejszych dziejów Przemyśla, Перемишль, 1881, і Szaraniewicz Trzy opisy historyczne Halicza, 1883. Література галицько-польських відносин вчислена вище в прим. 7; для угорських відносин XII в. — монографія Грота Изъ історіи Угрии и Славянства въ XII в., Варшава, 1889 і по часті Шараневича Die Hunariot-Chronik. Монографії для історії Галичини й Волини XIII і XIV в. вказані будуть в т. III, при главі II.

Історична географія Галичини досі зовсім не була оброблена систематично в цілості, маємо тільки розкидані замітки або й більші екскурси по історичних працях, та спеціальні монографії й статі. З давнійших праць треба згадати: Зубрицького Gränzen zwischen der russischen und polnischen Nation in Galizien, Льв., 1849 (довго була однокою солідною працею з історії русько-польських границь) і йогож Історію — її принагідні історично-географічні замітки, мабуть, найцікавійше, що в тій Історії лишило ся; Погодіна Лекції т. IV — перегляд історично-географічного матеріалу літописей для Галичини до 1240; Шараневича Исслѣдование на поли отечественной географіи и исторіи, Льв., 1869 (з Сборника Гал. Матиці — головню займаєть ся давніми дорогами, але при тім подає досить багатий історично-географічний матеріал взагалі; додана й мапа). З новіших праць — Дашкевич в монографії про Данила дає вповні наукову, хоч і не повну, пробу означення границь

Данилової держави (с. 64—74). Барсов в Географії Начальной Лѣтописи дає трошки і для Галичини (гл. V, вид. 2, 1885, натомість його Матеріали для географического словаря не мають для Галичини значіння). Я. Головацкій Карпатская Русь (Ж. М. Н. П. 1875, VI) — дещо про границі, але не важне. А. Д(обрянскій) — О западныхъ границахъ Подкарпатской Руси со времєнь св. Володимира (Ж. М. Н. П. 1880, III) — інтерес статі лежить в гіпотезі про Спіш, що він належав до Руси, по за тим автор іде головнo ва Зубрицьким. Петрушевич — Критико-историческія разсужденія о надднѣстрянскомъ городѣ Галичѣ и его достопамятностяхъ, Льв., 1888 (з Вѣстника Народного Дому) — ріжні привагідні історично-географічні замітки. Филевичъ — Борьба Польши и Литвы-Руси за галичско-владимирское наслѣдіе, Спб., 1890 — в V гл. замітки про русько-польське пограниччє. Зрештою — *Słownik geograficzny ziem Polskich, Baliński i Lipiński, Starożytna Polska* (для староруських часів дуже мало), Шематизми трьох галицьких єпархій (особливо Шематизм Перемиської єпархії 1879 р., з історичними примітками, Schneider Encyklopedya krajoznawstwa Galicyi, I—II, Льв., 1871—4 (тільки А—В).

З поодиноких галицьких міст більшу літературу має лише Галич. Вона почала розвивати ся ще від 1850-х рр. і особливою розвою доходить в 1880-их рр., під час розкопок, розпочатих коштом галицького союму. Вчисляю важніше: Петрушевич О соборной Богородичной церкви и святителяхъ въ Галичѣ — Зоря Галицкая, р. 1852—3 і в новій перерібці в Галицкім Историческім Сборнику, ч. I—III (1853—1860). Шараневич Стародавний Галпчъ — Зоря галицка яко альбум на р. 1860 і осібно. Иловайскій Городъ Галичъ на Днѣстрѣ, реферат в москов. археологічнім товаристві 1877 р., аладжений на підставі автопсії, надр. в збірці Мелкія сочиненія, Мва, 1880; тіж погляди в його Исторії Россіи I, 2 с. 28—9. Шараневич — Старорускій княжій городъ Галичъ — Зоря 1880 р. і осібно. W. Łuszczkiewicz (пок. професор краківської академії sztuk) Kościół w św. Stanisławie pod Haliczem jako zabytek romański — Sprawozdania komisji do badania sztuki, т. II, вип. I, Краків, 1880 (основна монографія, з кількома таблицями і реставрованим видом церкви). Петрушевич Историческое извѣстіе о церкви св. Пантелеймона близъ города Галича теперь костелъ Станислава оо. Францискановъ, яко древнѣйшемъ памятникѣ романскаго зодчества на Галицкой Руси съ первой половины XIII ст., Льв., 1881 (хаотично написана праця — як і півнійші його писання, але серед нагромадженого матеріалу de omnibus rebus et quibusdam aliis є й цікаві звістки). Zacharjewicz (професор львівської політехніки, вже небіжчик) Wykopalska w Zalukwi nad Dniestrem — Dzwignia, 1882 про фун-

даменти церкви св. Спаса і рижві дрібні надіжки); Zacharjewicz i Szaraniewicz Wycieczka do Zalukwi, Halicza i Kryłosa — Dzwignia 1882 (опись вѣншихъ фундаментів, віднайденихъ 1882 р., в историчномъ вступомъ проф. Шараневича). Szaraniewicz — Trzy opisy historyczne staroksiążęcego grodu Halicza w roku 1860, 1880 i 1882 skreślone, Льв., 1883 (тут передруковані вичислені вище статі проф. Шараневича і Захаревича, але без декотрихъ таблиць, що були подані в час. Dzwignia), з додаткомъ деякихъ документів до півнішної топографії Галича і новою статею д. Шараневича, де він зводить до купи результати своєї студії та веде полеміку з о. Петрушевичом; книжка мусить служити основою всякихъ дальшихъ студій над Галичом, як цінний збірникъ матеріалу. Доповнення сеї книжки мають служити статі проф. Шараневича: O rezultatach poszukiwań archeologicznych w okolicy Halicza w r. 1883 (Przeглядъ archeologiczny, III, 1883, з інтересною ситуаційною мапою); O rezultatach poszukiwań archeologicznych w okolicy Halicza w roku 1884 i 1885, Льв., 1888 (таже т. IV); далі йогож: Указанія въ писаныхъ источникахъ а особливо въ документахъ і актахъ до археологическихъ исследований (відчити про Галич і Львів), Льв., 1886, Die Franciskanerkirche des h. Stanislaus in Halicz, 1888 (Mittheilungen der k. k. Centralcommission für Erforschung der kunst- und historischen Denkmale, XIV, тут докладнїше про церкву св. Ілі), Памятники галицко-русской старины въ изображеніяхъ, ч. I, Льв., 1886 — рисунки христивъ в Галича. Галицькі надіжки в вистави 1888 фотографовані на таблицяхъ I і II (виданихъ, що правда, тільки в числі 5 прим.), а коментар до нихъ дає Шараневича „Отчетъ изъ археологическо-библиографической выставки, Льв., 1889. Sokołowski — Badania archeologiczne na Rusi Galicyjskiej, 1882 (передр. в Studya i szkice z dziejów sztuki i cywilizacyi). Ziemiecki Sprawozdanie z wycieczki archeologicznej — Halicz, Kryłos (Zbiór wiadomości, VIII — про безрезультатну розкопку могили коло Крылоса, котру він уважав за Галпчину). Петрушевич Критико-историческія разсужденія о наддѣвстрианскомъ городѣ Галичѣ и его достопамятностяхъ. Льв., 1888 (під такимъ титуломъ вийшли разомъ статі його: Археологическія находки близъ города Галича, О городѣ Галичѣ за Луквою, О предградіи города Галича за рѣкою Дѣвстромъ, друковані в Вѣстнику Народного Дому, 1882—8, тут повторено і таблицю дрібнихъ находокъ в Галича, опущену в книзі Шараневича). Продовження, чи — як каже автор — „въ большей части повтореніемъ вкратцѣ“ служить праця Петрушевича О соборной Богородичной церкви въ городѣ Галичѣ происходящей изъ первой половины XII стол., вип. I—II, Льв., 1899—1900, що починаєть ся полемичнимъ вступомъ в справі місця Галича і переходить в таку ж satura як і попередня книга (не скін-

чена). A. Czołowski — O położeniu starego Halicza, Льв., 1890 (Pamiętnik II zjazdu historyków polskich, добре написана робота, цінна відомостями про Крилос), його ж реферат (резюме) — Teka konserwatorska, I, 1892. Моя стаття: Печатки з околиць Галича — в XXXVIII т. Записок Н. т. ім. Ш. Маленька замітка В. Дядушицького в Mittheilungen d. Centralkom., neue Folge, 1902, с. 178, кілька заміток в книзі проф. Абрагама Początki organiz. kościoła łacin., 1904.

По старих історіях Львова — Зімововича (Leopolis triplex, Opera вид. Гека, 1899), Ходницького (Historia m. Lwowa, 1829), Зубрицького (Kronika m. Lwowa, 1884) треба згадати: Вагилевича Początki Lwowa (Kółko rodzinne, Льв., 1860, також екскурсе в III т. Akta grodz. i ziemskie). Петрушевича Краткая историческая роспись церковь в Львовѣ (Галицкій историческій сборникъ), Шараневича Стародавній Львовъ, Льв., 1862 (в серії: Стародавній галицкій городи), Widman Kościół św. Jana Chrzyciela we Lwowie, 1869, Rasp Beiträge zur Geschichte der Stadt Lemberg, Відень, 1870, Kunasiewicz Przechadzki archeologiczne po Lwowie, Льв., 1871, Шараневич Географическо-историческі статіи, Льв., 1875 (з Временника Ставропіл. Іст. на 1875 р., до Львова належить тут II і III розділ, де автор користується ся ціннішими актовими матеріалами для вясненія давнійшої топографії Львова), L. Dziedzicki — Lwów (Słownik geograficzny warszawський, т. V, 1880), Шараневич Указаіи въ писанныхъ источникахъ а особливо въ документахъ до археологическихъ послѣдованій, Льв., 1886 (гл. II — Львів), Czołowski — Lwów za ruskich czasów (Kwartalnik hist., 1891, IV — найбільше солідна розвідка з сеї літератури), Петрушевич Липовистическо историческі послѣдованія о пачаткахъ города Львова и окрестностей его, съ возвращеніемъ на предисторическія времена переселенія словенскихъ и румынскихъ племенъ пѣз придунайскихъ странъ въ предкарпатскія области, Льв., вип. I—III, 1893—1897 (не скінчене, друкувало ся в додатках до Вістника Народного дому, характером же рїжнить ся від розправ тогоже письменника про Галич).

З інших галицьких міст про Перемишль монографія Анатолія Левинского Образки z najdawniejszych dziejów Przemyśla, 1881, але вона обмежує ся оглядом історичних подій звязаних з містом. Про Звенигород є маленька спеціальна література: В. Ільницький Стародавній Звенигородъ, Льв., 1861 (в серії: Стародавній галицкій городи, ч. I), Lam Starozytny Dźwinograd i „Rożne Pole“, Льв., 1887, нарешті моя розвідка: Звенигород галицький, в XXXI т. Записок Н. т. ім. Шевченка: тут дапо перегляд спорів про місце Звенигорода, зібрано відомости про нього й описано археологічний матеріал, призначений останніми часами. Про Теревовлю книжочка В. Ільницького — Стародавній

Теребовля, Льв., 1862 (в серії: Стародавні галицькі міста, ч. III), але вона обмежується переповіданням літописних подій.

10. Неволія Володаря і галицькі звістки Длугоша.

Про неволю Володаря маємо два сучасні оповідання: Ортіба, абата Цвифальтєпського монастиря, в Швабії, в його історії цього монастиря, писаній між р. 1135 і 1140, і Герборда, в його біографії Отона бамберського, писаній в 1158—9 рр. (Wattenbach II, 188 і 304) — Monum. Pol. hist. II с. 3 і 74—5. Але обидва письменники, хоч досить близькі до події часом, черпали свої відомости з других і третіх рук, від монахів, що бували в Польщі. В польській літературі ми маємо найрапійшу версію сеї історії у Кадлубка (Mon. Pol. hist. II с. 350—2), записану отже майже століте по події, і теж уже в зовсім легендарній формі. В руських джерелах маємо тільки коротеньку згадку про неволю Володаря (Володаря яша Ляховъ лєстю) і знову другу — про Петрка, що його за зраду мала спіткати потім велика біда (Іпат. с. 206 і 228). При тім літописець покликається на писане про те „въ ваднихъ лѣтѣхъ“, правдоподібно — на якийсь епізод, пропущений в сій редакції київської літописи, хоч не неможливо, що він розуміє тут тільки ту коротеньку згадку про неволю Володаря „лєстю“. За те якесь затрачене для нас руське оповідання (може се як раз, на яке покликається київський літописець) використане було Длугошем (I с. 525).

Взагалі я досить песимістично беру здогади про „затрачені для нас руські літописи“, використані пізнішими компіляціями, але в сій часті у Длугоша дійсно можна з всякою правдоподібноістю признати якесь добре руське, страчене для нас джерело, а то в сих оповіданнях:

під 1122 р. — про напади на Польщу Володаря й його неволю

під 1126 — про смерть Володаря (з датою), поділ його волости і напад його синів на Польщу

під 1128 — про боротьбу Володарєвих синів між собою.

Що Длугош під 1122 р. корпстав не з польських джерел, видно з того, що стрішні польську версію цього оповідання (Кадлубка), він не пізнав її й оновив на ново, як особний факт, під р. 1134. Його перше оповідання досить просте, має докладні вказівки: місце *qui Wyszokie appellatur* де вловлено Володаря; дату його повороту до Перемишля; вповні можливі числа викупу; звичайного патріотичного Длугошевого гіперболізму тут не маємо. Тому я вважаю се оповідання найбільш певним і положив його в основу свого оповідання.

Аналізу німецьких і польських оповідань XII—XIII в. про неволю Володаря дав Линиченко в особній екскурсії в додатку до своєї книги *Взаимныя отношенія Руси и Польши*. Він справедливо виводить з їх аналізи, що версія, мовляв Петро навмисно з тим вступив на службу до

Володаря, аби його вловити (як маємо у Герборда і Кадлубка), була північною варіацією, тим часом як Ортіб такого влого наміру Петрови не надає. Справедливо також цінить він Длугошове оповідання, але зовсім безпотрібно ставить поруч з ним Татіщевське, думаючи, що в обох використане одно затрачене руське джерело, і подібність їх оповідань уважає доказом їх певності. Ця подібність пояснюється далеко простіше: Татіщев тут черпав з Длугоша через Стрийковського (Kronika I. 186), що з рештою траплялося йому й частіше (див. вище с. 999).

До цієї справи див. іще: Mosbach Piotr Syn Włodzimierza, 1865, Semkowicz Krytyczny rozbiór dziejów Długosza, 1887, с. 161—2.

II. Оповідання Кадлубка про реституцію галицького князя Казимиром Справ. (до с. 43).

Кадлубек (Mon. Pol. hist. II с. 407—412) оповідає се так: Казимир іде на Русь походом і насамперед приступає до Берестя та розпочинає облогу. Наступає пояснення цілі Казимирового походу: він хоче вернути якомусь руському князю, сину своїй сестри, його волость, бо сей князь уважався неправним (відміняним), і для того брати його прогнали; дальше довідуємося що й горожане його не хотіли приймати, уважаючи незаконним, а навіть польські вельможі були ображені, що для якогось байстряти розпочата війна. Тим часом наспівають против Поляків руські полки: „Всеволод белзький з боярами володимирськими і галицькими“; але Казимир їх побиває (риторична опись битви й деклямація з сього поводу). „І так здобувши і місто і побіду, він осаджує князем кого був признавав“. Але того ним протегованого князя отруїли слідом свої люде, а його волость Казимир передав з обовязком послушности, (тут наступає дуже важне, а неясне місце) *duci Laodimiriae fratri ducis Romano* (з продовженню Мерзви: *duci Laodimiriae Romano*, у т. зв. Богухвала: *Ladimirus frater eius per matrem*). Дальший розділ розпочинається такими словами: *Quem ob meritorium insignia regno quoque Galiciensium Casimiri liberalitas insignivit...* Оповідання дати не має, а вложено між польськими подіями 1181 і 1191 р.; дату дістає воно уже в хроніці Великопольській, т. зв. Богухвала — 1182 р.

Насамперед постає питання, що то був за князич, для котрого здобував ту волость Казимир? Кадлубек каже тільки, що він був старшим сином сестри Казимира і братом Романа, і що його прогнали брати, бо мати признавала його підміняним. Хроніка т. зв. Богухвала вважав його братом Володимира, а заразом додає, що його батько був угорський король, а вдруге його мати була замужем за руським князем (тут очевидно він має на галці доньку Болеслава Кривоустого Юдиту, видану за угорського королевича, котрого літописець зве Кольоманом — Mon. Pol. hist. II 508 і 534). Нарешті Длугош, що вонтамінував звістки Кадлубка

і т. зв. Боґухвала (додавши чимало ще своєї фантазії й помилок), зве сього князя Мстиславом (II с. 112).

В науковій літературі виходили в сій справі все від оповідання т. зв. Боґухвала; найбільш розповсюднений погляд, пущений в курс Бельовскин, що тут іде мова про сина Бориса Кольомановича (Monum. Pol. hist. II. 407, први., з ньших праць сей погляд приймають нпр. Шаравич Die Hypatios-Chronik с. 29, Górski Stosunki Kazimierza Sprawiedliwego z Rusią с. 16 й ин.). Одначе про шлюб Бориса з Болеславною нічого не звісно, ані не знаємо нічого про волости його синів на Руси. Проф. Бальцер, що дуже докладно выяснив неможливість сеї гіпотези, досить правдоподібно припускає, що т. зв. Боґухвал переніс тут в XII в. історію шлюбу Сальомеї Лешківни з Кольоном (Genealogia Piastów 173—5. Сам Бальцер, вертаючи ся до Кадлубка, приймає, ніби тут іде мова про сина Мстислава Ізяславича, що дійсно, дуже правдоподібно, був оженений з Болеславною, отже думає, що сей Мстиславич був вигнаний братами і вернений на стіл Казиширон. Так дійсно виходило б в тексті Кадлубка, який маємо (текст сей одначе дуже попсовааний). Але такого виводу абсолютно не можна прийняти: ми не знаємо Мстиславича вигнаного братами, а в сім часі і зовсім не було на сьвітї з Мстиславичів нікого більше окрім Романа і Всеволода: два ньші брати в 1171 р. вже не жили. Друга трудність: як се так Казишир боронить прав князя, вигнаного, очевидно з того, Романом, а потім його волость, коли того князя струїли, віддає Роману таки, і Кадлубек нічим не потивує такої перемини в відносинах Казишира до Романа?

Друге питання — яку волость здобував для того князя Казишир? Оповідання Кадлубка дає деякі непевности. Він каже: Qui (Казишир) Russiam ingressus p̄gitam Brestensium urbem aggreditur. Отже виходило б, що похід тільки розпочав ся Берестем. Але про ньші городи Кадлубек нічого далі не говорить, властиво — в тім тексті, який маємо, не говорить ся, і виходить вкінці, ніби цілий похід зроблено для Берестя. У т. зв. Боґухвала виступає цілею походу Галич, Бересте має другорядне місце, в властивою цілею не стоїть в ніяким звязку. Звідки з'яв він тут Галич — не ввати. Можна б підозрівати, що се був простий його здогад. Але його шукання по хроніках (in quibusdam sronicis scriptum с. 534) за об'ясненнем сеї історії в Галичом промовляли б против гадки, що Галич тут з'явив ся тільки в фантазії хроніста. У всякім разі іня Галича, видко, й привело його потім до того, що він помішав Юлиту з Сальомеєю.

Я думаю, що правду в сій застараній справі угадав уже редактор Густувської коміляції (XVII в.). Він вавважив, що Олега Ярославича польскія лѣтописцы Мечиславоу или Мстиславоу называютъ, і відпо-

відно до того приточив до оповідання Київської літописи про Олега оповідання Бельского і Кромера про похід Казимира (Полное собр. літописей II с. 321, пор. Кромера вид. Туровского с. 335 — він то зве руського князя Мечиславом, замість Мстислава, і Бельского вид. Туровского с. 212—3). Тільки ставши на сю точку, знайдемо відповідне об'яснення, що то був за князь, признававший за неправного (дальше, покручене об'яснення — що він був підмінаний) і на тій підставі вигнаний братами (треба тут розуміти Володимира і його союзників — волинських Мстиславичів, котрих Кадлубек хибно вважає братами Володимира Ярославича). Тоді тільки зрозуміємо і те, чому у війні беруть участь „галицькі бояре“ поруч волинських князів (що Роман був союзником Володимира з початку, се каже й наша літопись). Брак ближшої дати і уміщення сього епізоду перед боротьбою 1191 р. теж не противить ся такому об'ясненню. Що Кадлубек називає того князя (Олега) сином Болеслави, зовсім легко поясняєть ся тим, що він уважав його старшим братом Мстиславичів, а Мстислав дійсно, по всякій правдоподібности, був оженений з Болеславою. Мовчанне Київської літописи про сей епізод можемо об'яснити простим упуцненням, які маємо для галицьких справ у пій і частійше. Більшу трудність роблять отсі деталі Кадлубкового оповідання:

Перше — звідки узяло ся тут Бересте? Друге — чому Кадлубек надавше тієї волости (по смерті Олега) Романови відріжняє від надання (як він се представляє) Романови Галичини по вигнанню Володимира? Бо розуміючи так як я, виходило б, що в обох развах іде мова про те саме — що Роман засів у Галичині по вигнанню Володимира. Тут приходить ся признати, що сам Кадлубек, або якийсь редактор його хроніки (сю справу вяснять докладнійші студії над текстом хроніки) помилив ся й наплутав. Потреба такого припущення помилки в Кадлубковім тексті, инакше сказати — неможливість в цілости оперти ся на теперішній текст, й примуше мене ставити з певною резервою свій здогад, що се оповідання належить до галицьких подій 1187 - 8 р.

Що до Берестя, то я б уважав найбільше правдоподібним, що тут помішано в одно похід на Бересте і похід на Галичину. Похід на Бересте міг бути десь в р. 1181, як я кавав вище (с. 367); під сим роком в річнику Траски є записка: *dux Kazimir devicit Ruthenos*; в сеї ж або подібної записки взяла потім свою дату 1182 р. хроніка т. зв. Богухвала. Але хтось — чи Кадлубек, чи редактор, випустивши Галичину, потім стратив з гадки, що в сім поході іде мова про Галичину, і сказавши, що сю волость строеного князя дістав Роман, зробив такий перехід до дальшого оповідання про вигнання Володимира, що се, замість пояснення до останніх слів попереднього розділу, стало ніби зовсім новим фактом: „сього Романа щедрій Казимир обдарував також Галицьким королівством“... Дуже

приваба й наручна поправка кіпцевої фрази: замість *duci Laodimiriae fratri ducis Romano* — *duci Laodimiro fratri ducis Romani*, зроблена Бельовским з огляду на Богухвала, не може бути прийнята з огляду на стилізацію початку дальшої (15) глави Кадлубка. У Богухвала обидві сі похибки поправлені: в першій епізоді мова іде про Галичину, а другий тільки розвиває його.

Такі труднощі. Я думаю, що вони одначе малі супроти тих моментів, які промовляють за предложеним мною толкованнем сього епізоду, і його можна прийняти — хоч би й з резервою.

Що до нападу Володимира на Польщу, то про нього згадує Кадлубек, говорячи про поміч дану Володиміру по угорській неволі (с. 413), без докладнішого означення часу (*quondam*), але не підлягає сумніву, по перше — що се факт певний, бо Кадлубек знає докладно, коли сей напад став ся (на сьвято Успенія), по друге — що він став ся по Казимірові поході в інтересах Олега: про сей напад нічого не сказано в оповіданню про той Казимірів похід, протинно — він виступає як причина вигнання Володимира по смерті Олега (хоч се друге вигнання Кадлубек представляє собі хибно).

Взагалі оповідання Кадлубка про друге вигнання Володимира (див. про нього на с. 453), котре можемо контролювати далеко певнішим оповіданням Київської літописи, показує, що в подробицях польсько-руських відносин Кадлубек часто плутає й помиляється ся. Се, думаю, усправедливляє й ті припущення похибок, які я зробив для його оповідання про перше вигнання Володимира.

12. Русько-польсько-угорське пограниччє (до с. 458).

Звістка Угорсько-польської хроніки про се пограниччє звучить так:

Termini Polonorum ad litus Danubii ad civitatem Strigoniensem (Gran) terminabantur, dein in Agriensem civitatem (Ерляв) ibant, demum in fluvium qui Tizia nominatur cedentes, regrabant iuxta fluvium qui Cepla (Топля) nuncupatur, usque ad castrum Galis (ниже: castrum Salis, і так треба читати), ibique inter Ungaros, Ruthenos et Polonos finem dabant (Monumenta Poloniae hist. I с. 505).

Castrum Salis безперечно *Sóvár* (по угорськи се значить Соляний город на Торці, недалеко Пряшева, звістний в XIII в. своїми соляними банями (див. про нього нижче, инакші толковання у Бідермана II с. 58). Означенне граничного пункту на Підгір'ю, як бачимо, тільки приблизне (Топля і Шоувар на Торці). Що до часу, то розуміється хоч означенне се перенесено на часи Стефана св., але мусить належати до значно пізніших часів. До яких саме, на се нема згідної відповіді. Хоч генеа і уклад угорсько-польської хроніки останніми часами були предметом кількох спеціальних праць, але вони не дійшли до згідних остаточних результатів.

Проф. Кайндль в статі присвяченій сій хроніці в його *Studien zu den ungarischen Geschichtsquellen* (Archiv für öst. Gesch. LXXXII) здогадується, що в основі хроніки лежать гранські записки писані коло 1200 р., а доповнені якимсь Поляком перед кінцем XIV в.; до таких доповнень належить і ся опись границь. І. Рознер в своїй статі *Kronika węgiersko-polska* (Краків, 1886) зачисляє сю опись границь до інтерполяцій хроніки, зроблених в XIII віці. Противно Кентшинський (*O kronice węgiersko-polskiej, Rozprawy wyd. histor. t. XXXIV*) доводив, що ся опись належить до основного тексту хроніки, писаного якимось Словаком в Кракові в другій половині чи при кінці XI в. Та се мало правдоподібно — що до часу уложення сеї описи спеціально.

В літературі Галичини з сею описею стала ся дивна плутанина. Правдоподібно через помилку, зацитував до неї проф. Шараневич в своїх *Исследованиях* (с. 17) угорського Аноніма, і сю цитату повторив проф. Дашкевич (*Княженіє Данііла* с. 65). Але у Аноніма сеї звістки нема. Цитата проф. Шараневича взята з видання угорсько-польської хроніки у Бндіхера (з лихого видання Ковнацкого) і до неї-ж належить цитата проф. Дашкевича на *Geschichte Polens* Репля, де на с. 653 зацитовано уривок виданий Лелсвелем, а взятий з копії зробленої ним, а виданої Ковнацим (див. *Monum. Pol. hist. I 494*). Я застановив ся на сій малій заплутанині, аби дальші дослідники не тратили часу на її розплутування, як трапило ся мні, шукаючи за тими кількома джерелами, що зводять ся до одного.

Крім сеї звістки в історії Галичини для означення русько-польсько-угорської границі пробувано використати оповідання Длугоша про граничний знак, поставлений кн. Львом на Бескиді: „Бескид (*Byezskod*), гора коло замка Собня (*Sobien*), що межує землі польські від угорських. На його верху стоїть камінь з руською написею, поставлений Львом, давнішим руським князем, для означення границь держав Польської й Угорської. З сеї гори, при її верху беруть початок сі славні ріки: Дністер, Сян, Стрий і Тиса та спадючи з самого верху гори течуть ріжними дорогами в сусідні краї, себто Польщу, Русь і Угорщину“ (I с. 45). Сю звістку можна розуміти або так, що на тім Бескиді стояв граничний камінь Угорщина й Русь, котру Длугош а posteriori називає тут Польщею (як на с. 21, де Дністер і Сян течуть in *Polonicales terras*), або так, що Лев поставив той камінь на границі Угорщини, Польщі й Руси. Першим способом розумів її нпр. проф. Шараневич (*Исследование* с. 80), другим проф. Дашкевич (*Княженіє Данііла* с. 65—6). Але звістка Длугоша (покидаючи на боці те, на скільки можемо вірити в існування того Львового каменя) не має ніякої ціни для означення границь через свою загальність і недокладність. Замок Собень згаданий у нього — се безперечно Собенський замок Кмитів на правім боці Сяна понизше Ліска, на ґрунтах с. Мона-

стирця (про нього див. у Чоловського Dawne zamki i twierdze na Rusi alhickiej, Teka konserwatorska, I с. 109), не Собнів коло Ясла, як думав проф. Дашкевич (І. с.). Як бачимо з того, Собень і верхи Сяну і Дністра — точки зовсім далекі від себе, а з тим і означення границі зовсім недокладне. Так само кажучи Тисі й Сяну та Дністру з одного місця брати початок, позбавляє Длугош всякого значіння й сю граничну точку Угорщини й Руси, — хіба брати його слова в таких загальнім значінню, що Русь і Угорщину межували Карпати.

Ал. Добрянський в своїй статі про західні границі Руси (див. прим. 8) пробував довести, що Сандеччина й Спіш належали давнійше також до Руси. Його гадка була прийнята деякими російськими дослідниками — нпр. Барсовим Географія² с. 284, Філевичем Борьба Польши и Литвы-Руси с. 185, але треба признати, що доводи його не йдуть далі деяких правдоподібностей. В XIII в. у всякім разі й Спіш і Сандеччина до Руси не належали, як показують численні польські й угорські документи: Спіш належав до Угорщини, а Сандеччина до Польщі.

13. Скальні городки й печери.

Скальні городки Урича й Бубишца, як також печери в Розгірчу і (подібна) в Страдчу, коло Львова, звертали здавна на себе увагу, й про них писано багато ¹⁾, але багато фантазовано — бачили в них конструкції з дуже ранніх часів, поганські сьвятощі, храми, і в такім дусі ще в 1880-х рр. писав про них польський археолог Кіркор. В р. 1900, ладячи III т. своєї історії, іздив я оглядати городок Бубишца, і в довшій нотці, описавши замочок, вказав на аналогію його з скальними монастирями середнього Дністра та рішучо висловив ся против гадки, мов би тут були якісь передісторичні оселі — робота камінна, цегляні конструкції на цементі й т. в. вказують рішучо на далеко вищу, й пізнійшу культуру. Наводжу відті опис городка. Самий „городок“ представляєть ся так: на хребті гори, на вододілі рр. Сукели і Опора, серед лісу, висуваєть ся ряд високих скал, голих і стріжких. Перед ними тераса обведена валом, в однім місці підмурованим каміннем. Стріжка стіна скали зрівняна, і в ній виковано три печери: в середині ширша, в формі неглибокої ниші, трохи вищої як на зріст чоловіка; з двох боків дві однакові печери, з симетрично виконаними входами, що малі, видко, й двері; в середині вони трохи ширші ніж двері і мають з боків по дві кам'яні лавки; над правою печерою вгорі викована тераска, як би балькоп. Ковані в камені сходи ведуть на другий поверх; в різних місцях видно вижолоблені в камені рівнобіжні заглублення: заложені туди дошки або бруси творили поміст і стіни; подекуди камінь виглядаєно; є глибока цїстерна. В середині згадане скле-

¹⁾ Література з дебільшого зібрана в статі Денетрикєвича, як више

пінне з тонких камінних, нетесаних плит. Над ним був третій поверх. Се головний городок. В сусідніх скалах є ще кілька печерок. Поблизу мочар і сліди гати ставка. Камінна робота взагалі досить акуратна.

Я питав ся місцевого селянина про назву „болди“, котрими, зі слів піби селян, звуть ся сі бубницькі печери в літературі (слово се толкують як волоську варіацію *volta* — склепінне), але він сказав, що сеї назви у них не знають: звуть просто „камінь“; ніяких переказів про печери не знають.

Здасть ся, не знаючи сього мого екскурсу, з подібними гадками виступив три роки піанійше краківський археолог В. Деметрикевич в статі: *Groty wykute w skałach Galicyi wschodniej pod względem archeologicznym (Materiały antropologiczno-archeologiczne, VI, 1903)*. Оглянувши й описавши городки Бубнища та Урича й печери Розгірча, Більча Золотого, та зібравши відомости про кілька інших печер східньої Галичини, він також зближає їх зі скальними монастирями середнього Дніпра й скальними городами Криму, та висловляє переконання, що маємо до діла з будовами історичних часів, з оборонними замками в Уричу й Бубнищу, з чернецькими печерами в інших. Найстаршу традицію про монастир маємо в Синевідську (Іпат. с. 523). Про монастир Розгірче маємо традицію в канонічних описах XVIII в. (у Деметрикевича с. 65); монастирі в Спасі й Крехові, де також є такі печери, загально звістні; в Більчу й Сільці коло Галича заховали ся усні традиції про монастир.

Урич під своїм іменем фігурує мабуть під назвою *Wrucz* між замками, вчисленими в булі з 1369 р. (*Theiner Monum. Poloniae I c. 882* — див. про се том IV гл. 1), як взяті й знищені Любартом. З другого боку тут же локалізують замок Тустань, вчислений у Яна з Чарикова між замками побудованими або відбудованими Казимиром (*Mon. Pol. hist. II c. 627*, див. тамже примітку Бельовского). Одна грамота (1539 р.) згадує *arcem seu fortalitium Tustan nuncupatum vel potius rupem tantum inter montes in silvis Stryensibus versus Hungariam sitam* (*TeKa konserwatorska I c. 121*), та се могло б підійти й до Бубнища. Але Бельовский запевняє, що він бачив на катастральній мапі сей замок на ґрунтах Урича (Деметрикевич с. 69, з рукописних записок Бельовского).

Роаумість ся, сі печери й замки могли переходити ріжні стадії. Подібно як печери копані в лесі Подніпровя дуже часто були мешканнями передісторичного чоловіка й ріжними сковинами, перше ніж стати притулком анахорета, так могло бути з вибитими в карпатських вапняках печерами Галичини; (в печері коло Сільця були знайдені такі передісторичні останки, неолітичної культури). Монастир часом потребував укріпленя і ставав оборонним замком. З другого боку традиція про монастир могла з'являти ся *ex post* — нею об'яснювано призначення таких печер.

14. Історична література Угорської Русі.

Література історії Угорської Русі не бідна титулами, бідніша своєю зартівістю. Старші писання оглядає Юрій Жаткович в статті *A magyarországi oroszok történetirata* („Історія історіографії Угорських Русинів“), в часоп. *Századok*, 1890, VII—VIII; крім кількох рукописних творів XVII—XIX в., як записки з історії церкви в Угорщині Андреллі (XVII в.), Бабилевича *Historia dioecisana*, Лучкая *Historia Carpathiko-Ruthenorum*, обговорені тут Décsy (Дейчі) *Az magyar oroszokról való igen rövid elmélkedés* („Коротка згадка про Угорських Русинів“), 1797 (Комшці), Ів. Васильовича *Brevis notitia foundationis Theodori Koriatovics anno 1360 factae, 1799* і пізніші праці. Такими були: Mészáros K. (Мейсарош) *A magyarországi oroszok története* („Історія Угорських Русинів“), 1850 (Ужгород); Vidermann *Die ungarischen Ruthenen, ihr Wohngebiet, Erwerb und ihre Geschichte I—II*, 1862—7 (Інсбрук) — перша наукова праця, на жаль в історичній частині дуже уривкова; Дулишкович І. *Историческія черты Угро-русскихъ, I—III*, 1875—7 (Ужгород).

На сім спивила ся та література. Але є крім того чинало монографій, давніших і новіших присвячених чи то комітатам, залюдненню Русинами, чи то поодиноким місцевостям, виданих особіно і в місцевих періодичних виданнях. Так для західного краю руської території дають різні замітки „Річники спішського історичного товариства“ (*A Szepesmegyei történelmi társulat evkönyve*), іземлянська історична часопись: *Adalékok Zemplén-vármegye történetéhez* („Матеріали до історії Землянської столиці“), тут нпр.: L. Karás i G. Dongó *Történeti jegyzetek Zemplén-vármegyéről* („Замітки до історії Землянської столиці“) (р. 1896 і далі), G. Dongó *Zemplén-vármegye történeti földrajza* („Історична географія Землянської столиці“) — *ibid.* 1898—1900 (тут вибірка географічного матеріалу — ріки, урочища, села, до кінця XIII в., але на жаль без зазначення джерел), I. Zsindely *Sárospatak városnak jogi és politikai helyzete a XIII század elején* — („Правні і політичні обставини м. Шарош-Потека до к. XIII“ (ст.) (р. 1896), і т. в. Доси цінні старі монографії Сірмая: *Szirmay Notitia historica com. Zempléniensis, 1804*, його ж *Notitia politica com. Zempléniensis, i Notitia historica, politica, oeconomica montium et locorum viniferorum Zempléniensis, 1798*. Для столиць Ужської й Бережської: *Mészáros Ungvár története* (історія Унгвара), 1861; *Balogh Munkácsvár története* (історія Мункача), 1890; *Lehoczky T. Beregvármegye monografiája 3 t. 1881* („Монографія Бережської столиці“) і йогож історія уніатських парохій Бережської столиці: *A beregmezei görög-szer tartásu katholikus lelkészségek története a XIX századvégeig, 1904*. Для Марморошу: *Wenzel Kritikai fejtegetések a Máramaros történetéhez* („Критичні замітки до історії Мармароша“) (в *Akademiai Ertesítő* 1857, містить багато документарного

матеріалу), і мармароський дипломатар дра Мігалі (як нижче), як перша частина вповідженої колективної історії Марамарошу. Для Угочі стара монографія Szirmay Notitia politica, historica, topographica comitatus Ugochiensis, 1805. З загальніших праць історично-географічного характеру згадаю Csánki Magyarország történelmi földrajza a hunyadiak korában („Історична географія Угорщини в часах Гуніадів“, є вказівки й для XIII—XIV в., але неповні; Угорська Русь в I т. 1890). Rupp Magyarország helyrajzi története fő tekintettel az egyházi intézetekre („Топографічна історія Угорщини з особливим оглядом на інституції церковні“), до Угорської Русі належать томи II і III, Будапешт, 1872 і 1876).

Важіші збірки документального матеріалу XII—XIII віку такі: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus et civilis, opera G. Fejér, до XIII столітя належать т. II, III. 1—2, IV. 1—3, V. 1—3, VI. 1—2, VII. 1—5, 1829—41 (прп цитатах сей кодекс означаю буквою F., римська цифра значить том, а арабська по ній — частину); Codex diplomaticus Agradianus continuatus, ed. G. Wenzel, т. I—XII (Árpádkori új okmánytár — Monumenta Hungariae historica diplomataria т. VI—XIII, XVII, XVIII, XX, XXII, 1860—74 (сей кодекс означаю буквами C. A.); Codex diplomaticus patrius hungaricus (Hazai okmánytár), т. I—VIII, 1865—1891 (означаю його буквами C. P.). Окрім сих великих дипломатарів загального характеру містять документи з руської території поменші або спеціальніші збірки, як Diplomatarium comitatus Sarosiensis, eruit Wagner, 1780; Mihalyi I. Máramarosi diplomák a XIV es XV századból („Мармарошські документи XIV—XVI в.“), 1900; Sztaray család oklevéltára 2 т. (Архів родини Старай, власителів с. Стара в Землинській ком., документи в Землинської й Ужської ст.); Zichy család okmánytára (Архів родини Зічі); Hazai oklevéltár (Архів до історії вітчизни) 1234—1536, вид. Nagy I., Deák F., Nagy G., Пешт, 1879 (м. н. з Землинської й Ужської столиці, до історії родини Dessewffy). Вкінці Levéltári kutatások (Архівні розвідки) А. Комаромі, (Komáromy) в Történelmi Tárg 1903, що містять чимало документального матеріалу з руських комітатів.

В першім виданню моєї Історії я подав був в примітках рефесті з документів до території Угорської Русі. Замість доповняти їх і розширяти, постановив я сим разом їх вилучити: їх збірку, доповнену й продовжену до пол. XV в. задумую видати осібно, спільно з дром Томашівським, що від студій сучасної Угорської Русі останніми часами ввернув ся до її історії (результатами його занять Угорською Русією мав я спробою покористувати ся при сім, другим виданню книги).

До угорських слів, що трапляють ся нижше, треба пояснити що до вимови: неакцентоване а вимовляється близько як о, акцентоване о як

ов, é переважно як әй, ö як и, о як ив, ұ як фран. ц, ұ як фран. цв, ch (в старій транскрипції) і cs в сучасній читають ся яв ч, cz як ц, s як ш, sz яв с, zs як ж, гу як дь, лу, пу, ту — як ль (найже й), нь, ть.

15. Література монгольсько-татарської міграції.

Грандіозні монгольські завоювання були описані сучасниками і пізнішими письменниками в численних творах хинських, турецьких, перських, арабських, словянських, західньо-європейських; їх довгий (але неповний) реєстр див. при виші Гамера. З орієнтальних джерел найбільш важне: для першого походу в Кіпчак сучасні звістки ібі-ель-Атіра (випіски а нього в II т. Ученых Записок т. I и III отд. петерб. академії і у Тивенгауена, яв півше); піднесу, що його оповідання дуже близько згоджують ся з руськими оповіданнями про перший прихід Монголів на Чорномор'є); для нього головними джерелом служать перський „Історичний збіроч“ великого вивира монгольської держави Гулагідів Рашід-ед-діна († воло 1318 р.), споряджений на підставі урядових актів і монгольських джерел; в цілости він досі не переложений: французький переклад Quatremere *Rachid-ed-Din Histoire des Mongols de la Perse*, 1836 обіймає тільки історію Гулагу; російський переклад уривків з нього подав Березін в Ж. М. Н. II. 1853, V і 1855, IX (про походи на Русь), в Трудах восточ. отдѣл. археол. общ. т. XIII і Записках йогож т. XIV. З пізніших компіляцій вгадаємо монгольські Алтуп-тобчі („Золоте скорочення“) з рос. перекл. вид. в VI Трудів вост. отд., і Ssang-Ssetsen, нім. перекл. Шнідта вид. в Петербурзі, 1829, турецька воип. Абульгазі, новий франц. перекл. Desmaisons, Спб., 1875. Хинські джерела зібрані і використані в давніших працях: Іоавинеа Бічуріна *Собрание свѣдѣній о народахъ средней Азии и Исторія первыхъ четырехъ хановъ нъзъ дома Чингизова*, 1829, Васіліва *Исторія и древности восточной части средней Азии* (Записки археол. общ. IV), Bretschneider *Notices of the mediaeval geography and history of central and Western Asia drawn from Chinese and Mongol writings*, 1876, йогож *Chinese mediaeval travellers*, 1875, Stanislas Julien *Documents historiques sur les Tou-Kioue*, 1877, Imbault Huart *Recueil de documents sur l'Asie centrale* (Bibliot. de l'École des langues orientales, v. XVI, 1881), Rosny *Les peuples orientaux connus des anciens Chinois d'après les ouvrages originaux*, 1881. Вірменські джерела — Delaurier *Les Mongols d'après les historiens arméniens* (*Journal Asiatique*, 1858) і Патканова *Исторія Монголовъ по ариянскимъ источникамъ* Спб., 1873—4. Випіски з арабських джерел про монгольську орду в Європі — Тивенгауенъ *Сборникъ матеріаловъ относящихся къ исторіи Золотой Орды*, Спб., 1884. З західніх джерел найважливіші для нас подорожі Пляно Карпіні (1245—7) й Рюйсброва (1253), бо містять важні ввістки про чорноморські степи

(видані в IV т. *Recueil de voyages et de memoires publié par la Société de Géographie*, IV, 1839), і звістки принесені з Русі на Ліонський синод — у Матвія Наризьського (*Chronica majora t. IV in Scriptores rerum britannicarum*), також сучасні листи в *Monum. Germ. hist. Scr. XXVIII* і в *Annales Burtonenses (Monum. Germ. hist. Scr. XXVII)*.

Про руську повість про перший прихід Монголів була вже нова вище — с. 243. Про похід 1237 р. на Рязань маємо особну повість, втягнену в скороченню в Лаврентієвську літ., а в цілості звістну в пізнійших збірників (надрукована з варіантами у Срезневського Свѣдѣнія и замѣтки ч. XXXIX). Про дальший похід на Поволжье маємо особні версії в Лаврент. і 1 Новгородській. Зовсім самостійне оповідання Галицько-волинської, що головню займаєть ся українськими землями.

Важніша література: D'Ohsson *Histoire des Mongols*, 1834, I—IV; Hammer-Purgstall *Geschichte der Goldenen Horde*, 1840 (перестаріла вже), Березинъ *Очеркъ внутренняго устройства улуса Джучіева (Труды вост. отд. археол. общ. т. VIII)*, йогож *Первое пашествіе Монголовъ на Россію Ж. М. Н. II*, 1853, V і *Нашествіе Батія на Россію — ib.* 1855, IX, Куніка в II т. Уч. Зап. Акад. по I и III отд. Erdmann *Temudzhin der Unerschütterliche*, Leipzig, 1862, Wolff *Geschichte der Mongolen*, Breslau, 1872, Howorth *History of the Mongols*, London, 1870, Strakosch-Grassmann *Der Einfall der Mongolen in Mitteleuropa in den J. 1241 u. 1242*, 1893, Cahun *Les Revolutions de l'Asie — Lavisse et Rambaud Histoire générale II*, 1893, йогож *Introduction à l'histoire de l'Asie. Turcs et Mongols des origines à 1405*, 1896. Olcsváry *A muhi csata (Szazadok 1903)* (про похід на Угорщину (1241 р.).

16. Чорноклобуцька кольонізація на Русі — її сліди в сучасній топографії й питанне про її впливи на український етнічний тип.

Спостереження над топографічною термінологією України дають інтересні вказівки на район турецької чи чорноклобуцької, уживши старого київського терміну, кольонізації, і при бідности історичних звісток віддають нам часом цінні прислуги. Нпр. розпространення їх на правім боці Роси (в Таращанськім повіті) дає першорядний доказ, що пороська кольонізація XII—XIII в. переходила значно за Рось; аналогічні назви в Переяславщині, Чернігівщині, на Волини служать найже одинокими вказівками на розміщенє тих осад. Тому пожадано, аби місцеві люде доповняли своїми звістками вкази назв і урочищ. Не претендуючи на повноту, я вказую такі назви тут. І так маємо в Чернігівщині: Печепюги в Новгород-сівер. пов., може й Печеники в Стародубськім, Торкин у Стародубськім, Козар і Козари в Козелецькім, Козаричі в Суразькім. В Полтавщині: Вел. і М. Каратугль в Переяславськім, Козариха в Гадяцькім. В Харківщині с. Печеніги в Чугуєвськім пов.

і гора Печеніги коло Чугуєва, Торчинове городище в Богодухівському, Торське в Купянському, Хозарське городище і коло нього ур. Хозаревське в Валківському. В Київщині: ур. Торч коло Безрадиц у Київ. пов., Торчин і р. Торчанка (або Турчанка, приток Уші) в Радомишльському, Торчиця на р. Торциді і в сусідстві — с. Торчеський степок в Таращанському, таже р. Торча (приток Тикича) і Торчицькі вагіря між с. Богатиркою і Литвинівкою, Велике і Мале Половецьке в Васильківському, Кумановка в Бердичівському (самий Бердичів дехто виводив від Берендичів); додав іще ліс Печеніжець коло Росави в Грамотах в кн. литовських с. 20 (з XV в.). На Волині: Торчин у Луцьким, Половецьке в Житомирским. В Берестейщині — Половці в пов. Берестейским, на Чорній Русі — Торчиці в пов. Новгородским. На Поділю: Торчин Литинського п., Торків Браславського, Куманівці Литинськ., Куманів і Куманівка (його присілок) в Проскур. В Галичині: Берендьовичі і Торки в Перемишльским, Печенія в Перемшлянським ¹⁾, Печеніжин у Коломиїським, могила Печеніги коло Звенигорода в Бобрецьким, Половці в Чортківським, Половець ур. коло Міновець в Сокальським, Торки в Сокальським, Торчиновичі в Самбірським, Куманів у Тішаівським.

Перегляд сих осад і урочищ дає дещо й для питання, про асиміляцію і впливи чорновобуцької кольонізації на український етнічний тип. Характеристично, що знані ймення ми стрічаємо по за степовим пограниччєм тільки в дуже рідких, спорадичних випадках; про асиміляцію ж пограничної кольонізації говорити досить тяжко. Зрештою, хоч гадки про сю асиміляцію висловлювано досить часто, але дальше загальних висказів вони звичайно не йшли. Вкажу статі Ол. Яблоновского в історії української кольонізації (*Etniczna postać Ukrainy* — *Kw. Hist.* 1893, *Źródła dziejowe* XXII, гл. III і в інших місцях, пок. Смірнова. Значеніє урало-алтайських племенъ въ образованіи и исторіи русской народности (Вѣстникъ самообразованія 1903 ч. 34—5). Той же погляд знаходимо у проф. Голубовского Печеніги с. 152, сильно заакцентував його й Белов у своїй Історіи Россіи (1895 с. 7, 41), й ин. Сіж історичні погляди рішучо вплинули на д. Гильченка, що в своїх антропологічних студіях підносиє турецькі елементи в українським антропологічним типі. Свої примітки до сеї теорії, в значній мірі навіяної паралелізом із фінськими впливами на великоруську пародність, подавав я в рецензіях на згадані праці в Записках Н. Т. ім. Шевченка — т. VIII, XVII, XVIII, LV.

¹⁾ Петрушевнич бачив в тім доказ, що сюди сягали печенізькі кочовища (Н. збори. 1865 с. 39) і се повторив проф. Дашкевич у своїй статі про грамоту Берладвика (с. 370—1), в новсіи категоричнім тоні.

Реєстр київських князів.*)

1 Володимир	979—1015
2 Святополк син Володимира	1015—1019
3 Ярослав син Володимира	1019—1054
4 Ізяслав син Ярослава	1054—1068
5 Всеслав, в полоцької династії	1068/9
6 Ізяслав, вдруге	1069—1073
7 Святослав, син Ярослава	1073—1076
8 Ізяслав, в третє	1076—1077
9 Всеволод, син Ярослава	1077—1093
10 Святополк, син Ізяслава	1093—1113
11 Мономах, син Всеволода	1113—1125
12 Мстислав, син Мономаха	1125—1132
13 Ярополк, син Мономаха	1132—1139
14 Вячеслав, син Мономаха	1139
15 Всеволод, внук Святослава (7), в чернігівської династії	1139—1146
16 Ігор, брат Всеволода (15)	1146
17 Ізяслав, син Мстислава (12)	1146—1149
18 Юрій, син Мономаха	1149—1150
19 Ізяслав (17), вдруге	1150
20 Юрій (18), вдруге	1150
21 Ізяслав (17) і Вячеслав (14) разом	1150—1154
22 Ростислав, брат Ізяслава (17)	1154
23 Ізяслав, внук Святослава (7), в чернігівської династії	1154/5
24 Юрій (18), в третє	1155—1157
25 Ізяслав (23) вдруге	1157—8
26 Ростислав (22), вдруге	1159—1161
27 Ізяслав (23), в третє	1161
28 Ростислав (22), в третє	1161—1167
29 Мстислав, син Ізяслава (17)	1167—1169
30 Гліб, син Юрія (18)	1169—1171

*) Число поставлене в скобках при імені князя показує під котрим числом він приходить вперше в сій реєстрі.

31 Володимир, син Мономаха (11)	1171
32 Роман, син Ростислава (22)	1171
33 Михалко, син Юрія (18), з сузд. династії	1172
34 Рюрик, син Ростислава (22)	1173
35 Ярослав, син Ізяслава (17)	1174
36 Роман (32), вдруге	1175—1176
37 Святослав, син Всеволода (15), в червигів. династії	1176—80
38 Рюрик (34), вдруге	1180—1
39 Святослав (37), в третє	1181—1194
40 Рюрик (34), в третє	1194—1200?
41 Інгвар, син Ярослава (35)	1200?—1202
42 Рюрик в четвєртє	1203
43 Ростислав, син Рюрика	1204—5
44 Рюрик в пятє	1205—6
45 Всеволод Черний, син Святослава (37), з чернигів. дин.	1206
46 Рюрик в шестє	1206
47 Всеволод Черний вдруге	1207
48 Рюрик в сєнє	1207—10
49 Всеволод Черний в третє	1210—1212
50 Інгвар (41), вдруге	1212
51 Мстислав, син Романа (32)	1212—1223
52 Володимир, син Рюрика	1223—1234
53 Ізяслав, син Мстислава (51)	1235
54 Володимир (52), вдруге	1236
55 Ярослав, внук Юрія (18), з суздальської династії	1236—8
56 Михайло, син Всеволода (45), з чернигівської династії	1238—9
57 Ростислав, син Мстислава (51?)	1239
58 Данило галицький	1240
59 Михайло, вдруге	1241—1246
60 Ярослав (55), вдруге	1246

Пояснення до генеалогічних таблиць.

Значки й скорочення при іменах: * родив ся, † умер, к. — коло, п. — після, пр. — перед, вг. — згадуєть ся, с. — син, д. — донька, ж. — жінка, нешл. — нешлюбна жінка, підложниця, невз. — незвістий на імя.

Римські цифри з лівого боку означають генерації почавши від Ігоря. Звичайно в генеалогіях рахують від Рюрика; хто схоче перевести на прийняту в генеалогіях схему, звольте додавати одиничку.

До I-ої таблиці. Синів Володимира я розмістив, опираючи ся на звістках про переходи їх зі стола па стіл; трох старших, що не брали участі в сих переходах, я поклав на першім місці уважаючи старшими; з Борисом звістки про переходи кінчать ся, і решту молодших я поклав в порядку літописних реєстрів; се, розуміть ся, не зовсім певний порядок старшинства, але бодай якийсь. Зауважу ще, що замісь Болеслава декотрі реєстри мають другого Мстислава.

Полоцьку династію після Всеслава не виказую — далі вона не грає ніякої ролі в нашій історії.

Про Ярославу жінку Анну, сына Іллю й доньку Анастасію див. вище на с. 32--34.

До II-ої таблиці. Лінія турово-пинських князів дає значні труднощі, див. вище на с. 309—10; сказаним там орієнтував ся я в розміщенню сих князів. Ще Володимира (X ген.) можна з значною правдоподібністю класти сином Святяполка, але генеалогія другого Володимира, положеного в XII ген., Михайла і Федора може тільки гіпотетично припускати ся.

До III-ої таблиці. З поміж синів Святослава Давид був безперечно старшим від Олега: на се вказує передовсім те, що Давид сидів у Чернігові, по друге — порядок імен в літописних згадках; підношу се супроти здогаду д. Голубовського (в його рецензії на мою Історію Київщини, К. Старица 1892, IX с. 434), що я тільки помилкою уважав Давида старшим.

Лінію Ярослава — мурома-рязанську уриваю на його внуках, бо вона не брала участі в українських справах. Лінію Олега уриваю на XI генерації — князі дальших поколінь дуже мало звістні і в генеалогіях їх багато неясного (див. різні комбінації в цитованій праці Зотова). З дітей Михайла Ростислав, Роман і Марія звістні нам з Галицько-Волинської л., лнвнші в родословних книг. Імя жінки Михайла — Олена беру з Любецького синодика (вид. Зотова с. 25).

До IV-ої таблиці. Порядок доньок Всеволода зовсім не звістний, тож приходить ся укладати його зовсім довільно. Синів Мономаха укладаю на підставі порядку їх виступлення і переходу столів з рук до рук — див. с. 118 і 150; порядок доньок знов незвістний.

До V-ої таблиці. Порядок доньок Мстислава знову нам зовсім незвістний. Старшу дівку Ізяслава Мстиславича уриваю на Романових синах — дальше див. таблицю в т. III.

До VI-ої таблиці. З великого потомства Юрія винотовую тільки тих князів, що мали якусь більшу участь в українських справах; порядок синів його здебільшого незвістний.

До VII-ої таблиці. З смоленської галузи Мстиславичів (себ то потомків Романа, Давида і Мстислава Ростиславичів) так само винотовано тільки тих князів, які брали більшу участь в українських справах.

Примітки до мап.

Пояснення: синьою фарбою означені границі князівств — неперерваною лінією більш певні, перерваною менш певні або шпінні, kropками — перенієні в границях. І так kropками означено: границю Київщини з Волинєю в ті часи, коли Погорина належала до Київщини; границі Волини з Турово-пинським князівством після того як Черторийськ відібрано від нього, границі Городенського князівства, границі вешлі Дорогичивської, Холмської і Воляської з Волинєю, коли вони відійшли до Галичини. Границі з Польщею означені перерваною лінією з огляду на їх змінність; хоч для кожної поодинокі місцевості їх можна установити досить певно, або бодай правдоподібно, але вказівки сї маємо з різних часів, і ціла границя складаєть ся з означень різного часу і обставин. Ближші пояснення що до тих підстав, на яких опираєть ся наше означенне границь подано в обводах границь поодиноких земель, в гл. IV—VII.

Більшим письмом дано городи, що були центрами земель і княжими столами. Знаком ? означено осадн, що можуть бути викомбіновані більш гіпотетично, а особливо гіпотетичні означені подвійним ?? Чорною зубчатою лінією означені вали (о скільки зібрані звістки про них).

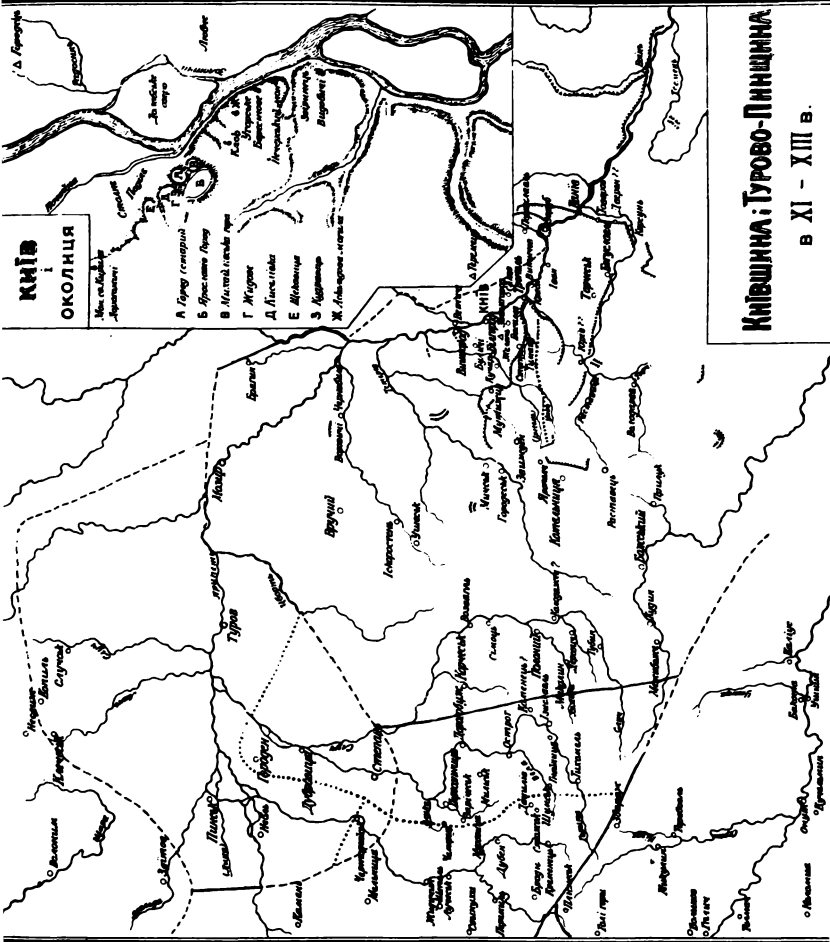
На мапі Київщини подані осадн які згадують ся до середини XIII в., бо в Батиевн походом ни не маємо для неї ніяких нових історично-географічних звісток у XIII в. Для Турово-пинської землі прибуває кілька нових топографічних імен ще в 2-ій пол. XIII в.

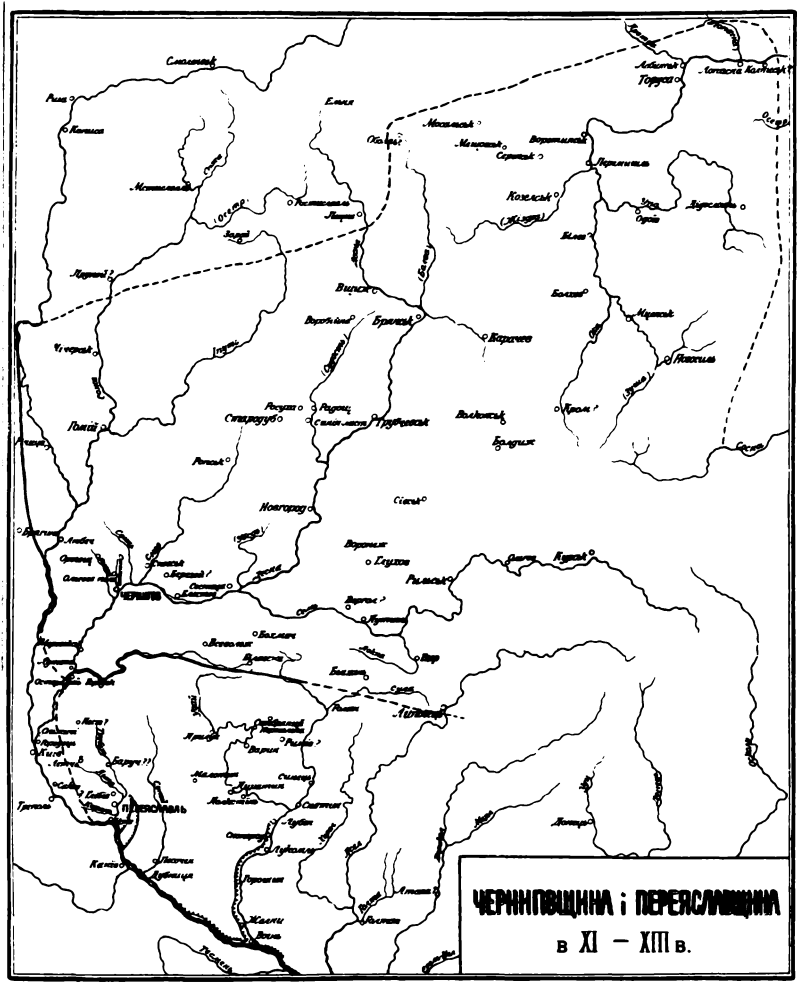
Для Чернигівщини в літописях останні історично-топографічні звістки дає епізод про баскака Ногая. Але цілий ряд нових міст, княжих

волостей дає нам чернігівський помянник і особливо родословні книги княжих родів чернігівської галузи (про них див. в т. III гл. 2). Їх відомости одначе того рода, що докладно виміркувати час, коли виступає той чи інший город, або волость, майже неможливо. Я взяв на мапу ті городи і князівства, що більше менше можна класти на кінець XIII і початки XIV в. (11 і 12 коліно князів від Ігоря); з них більшим письмом тільки старші столи. Для Переяславщини круг історично-топографічних відомостей замикаєть ся властиво вже з кінцем XII в., коли не рахувати кількох імен в каталогу „руських городів“.

На мапі західньої України подано осаді по кінець XIII в., бо для Волини й Галичини з 1290 р. уриваєть ся головне джерело історично-географічних відомостей — Галицько-волинська літопись. Тільки на Підкарпатю, на русько-польській границі означив я кілька осад, про котрих агадки з XIII в. (в польських документах) не безсумнівні, але з першої четверти XIV вістні вже нам напевно. Для Угорської Русі не маємо такої перерви в кінцем XIII, відомости документів ідуть далі, але з огляду на передкарпатські землі я поставив і тут границею кінець XIII в. — а власне р. 1300, важний в історії Угорщини як кінець Арпадової династії (14/I 1301); тільки осаді полудневого Мармароша — Густ, Тячево і Довге поле (Husszúmező) ваято з документу 1329 р. (де вони вгадані вже як давніше засновані) — за браком ранішої агадки; більшим письмом дано назви міст, що були центрами комітатів.

Детальніші пояснення до поодиноких осад Київщини з Погоринюк, що до їх розміщення, дані були в моїй Історії Київщини в гл. I, тож тут не вважаю потрібним їх наводити. Для спірних і неясних топографічних питань Чернігівщини, Переяславщини, Волини й Галичини подаю тут примітки. Не роблю сього для угорської Русі, бо топографічний матеріал мапи опираєть ся на матеріалі в документів, використаних на ст. 456—460 і 492—504; до них і відсилаю читача, зауважу тільки, що усіх сіл і ґрунтів, вгаданих там, не міг я взяти на мапу через те, що скуплені подекуди в густіші купи, не могли вони на ній умістити ся.

Західня Україна

в XI - XIII віках.

Чернигівщина.

Березой я звязую з Березною з огляду на тутешнє городище (Самоквасов Древнїе города с. 22), але тїльки гіпотетично, бо літописні звїстки не дають блишних вказївок на його мїсце.

Бїла вежа — городище Бїла вежа на верхїю Остра вказана в Книзї Большаго Чертежа вид. Спаского с. 86. Про сучасний стан сього городища у Ляскоронского Исторїя с. 121. Си Бїла Вежа фігурує в Іпат. с. 252. „Бїла вежа стара“, згадана тамже с. 264, могла бути другою осадю тогож імени, десь недалеко.

Блестїв (звичайно читають: Блестово, і се б значило село, але зовсїм довільно) з двох теперїшнїх Блїстових (Сосницького і Королевецького пов.) з бїльшою правдоподїбнїстю звязуєть ся з Блїстовим на Деснї (Сосниць. п.) з огляду на обставини Святославового походу, в котрїм він згадуєть ся (Іпат. с. 292), а також і тому що Блїстово звїсне нам уже в початках ХVІ в. — в описи Чернигівських границь, Документи архива юстициї І с. 64.

Болдиж — в кїлька того ймення; напрям походу 1146 р. (Іпат. с. 238) близько відповідає с. Болдижу коло м. Дмитровська; в літописи згадуєть ся властиво „лѣсъ Болдыжь“, але се треба мабуть розумїти як лїс коло Болдижа.

Боловос — се не мїсто під Черниговим, як приймають звичайно, а р. Білоус: тексти літописи не вказують, що се була якась осада.

Бьяхань, вар. Вьехань, Евхань (Іпат. с. 251, Воскр. І с. 42, Никон. І с. 177) назвою і мїсцем відповідає городищу Лехановському або Дехаловському, як його називав документ з 1638 р. (Дворцовые разряды II с. 907—8), теп. Городище на р. Тернь. Сусїднїй Попашь владує на устю р. Попадї, але тїльки на підставї сеї созвучности.

Вир — „на старомъ Вирскомъ городищѣ“, як каже царська грамота 1694 р., поставлено в 1672 м. Білополе (Филаретъ Опис. Харьков. еп. III с. 407). Не зовсїм ясно, чи окрїм м. Вира згадуєть ся й рїчка сього імени, але Іпат. с. 209, 251 скорше вказують на рїчку.

Воргол — звїстний в епізода 1283 р. (Воскр. І с. 136) локалізують ся вказївою на близкїсть його до Рильська і городищем па ґрунтах с. Воргола Глухів. пов., недалеко устя р. Клевени в Сейм (Самоквасов с. 7). Недавно А. Бунїн в спеціальнїм рефератѣ (Гдѣ находились города Липецкѣ и Ворголь а также и другія мѣста, упоминаемыя подъ 1283—4 гг.? — Труды XI съѣзда I) вказав, що такому умїщенню Воргола не відповідає опись татарської дороги з 1637 р. (Багалѣй Матеріали для исторїи колонизаціи и быта Харьковской, Курской и Воронежской губ. II с. 11), де вона з верхїва Сейму іде „въ Курскїе

и Воргольські мѣста и въ Кромскіе мѣста“. Одначе ся вказівка занадто вагальна; прийняти, що Воргол лежав просто по дорозі між Курськом і Кронами не дозволяють обставини оповідання 1283 р., дорога вначити скручувала від Курська на захід понад Сеню. Чи доходила аж р. Клевени? Не неможливо, хоч і ва далеко дійсно. Скорше б можна надіяти ся Воргола в такім разі десь ближше Ряльська. Тону означую місце Воргола значком запитання.

Воробійна — вар. Воробійни, Воробейна — Іпат. с. 242, 319; в останнього тексту видно, що вона була в сусідстві Вижижа, а округле городище коло теп. села Воробійни (Самоквасов 14) не лишає місця для сумнівів.

Вороніж — „ліси Вороніжські“ в тім же оповіданні 1283 р. треба розуміти як вказівку на існування такого міста в ті часи. Міст. Вороніж Глухівського пов. вповні відповідає обставинам оповідання.

Всеволож — звичайно звязують в с. Сиволожем Бораен. пов., і се тим правдоподібніше, що тут є й городище — Самоквасов с. 25. Дідословль — дав. вище с. 319.

Колтєськ — звязуєть ся з с. Колтовим на Оці, коло Кашіри, але тільки гіпотетично.

Кром — згадка про се місто непевна; в Іпат. код. (с. 242) читаєть ся: идоша Мцьнеску., и ту даявъ имъ дары иногы, и поиде къ граду на Изяславича“; в Хлебн. і Погод. код., теж у Воскр., Нікон. замість „къ граду“ — „къ Крому“. Питання, чи „крон“ тут власне імя, чи взагалі город, замок. Варіант Іпат., здаєть ся нині, з'явивсь таким чином, що копіст стрітивши слово „Кромъ“ і прийнявши його в значінню „замок“, перемінив його на звичайніше „городъ“, але при значінню „городъ“ текст виглядає досить непевно: „ту“ значить в Мценську чи коло Мценська, отже „город“ не може означати Мценська, а якийсь иньшій, не названий. Тому певніше читати „Крому“, як імя власне.

Липовець, вгадуваний в звістнім епізоді 1283 р. (Воскр. I с. 176) уміщаю на місці „Липенского городища“, як локалізує його московська роспись 1571 р. (Акты Московскаго государства I с. 13) — теп. городище коло с. Сууська Ворожбу; ближшу аналізу тексту росписи дав. у Буніна ор. с. Літописне оповідання вагаєть ся між формами Липеч чи Липецк і Липовець; звичайно звуть його Липецьком.

Лобинськ (вар. Любинськ) — місце його „на усть Протве“ означаєть ся літописю (Іпат. с. 240), але тепер на сім місці нема такої осади.

Локня р. — є їх дві в сусідстві, одна тече в Вирь, друга в Исюл; судячи по тому, що літописний текст (Лавр. с. 282) говорить про неї в звязку в Посемь, тут треба розуміти скорше першу.

Лопасна — уміщую її так, як локалізує її грамота 1389 р. — проти устя Лопасни в Ову (див. спеціальний реферат Н. Троїцького: Село Городище, Кашир. у. — древній городъ Лопастня — Труды XI археол. съѣзда т. II).

Носів на Руді (Іпат. с. 253) означаю на підставі зібраних проф. Голубовських матеріалів; означаю до опублікування їх ним знаком ?, хоч ся льовалізація вповні відповідає літописному оповіданню.

Оболь — в л. Іпат. с. 242 назъ Блєве, вар. нв Влове, Восвр. (І. 30) Оболь, під 1159 р. (Іпат. с. 344) — Оболь. Дуже правдоподібно, що се властиво — Боль, якеє місце на Болви, й на верхівю її дійсно є село Обола.

Орогощ по літописи нусів бути коло Чернигова, а грамота 1496 р. (в Автах Литов. Метриви Леонтовича) вказує, що він лежав волю р. Білоуса. Існування старого городища в с. Рогощі на Білоусі (Самоквасов с. 22), вдасть ся мнї, не лише місце непевности.

Росуха, вар. Роксуха (Іпат. с. 348) була десь коло Воробійни. На р. Росусі (Росуха), що тече у Воблю в правого боку, в тепер аж два с. Росухи (Рассуха і Раасуха в уряд. реєстрах), одна на верхівях (в Мглин. п.), друга на низу річки (в Стародуб. пов.). Вибрати між ними досить трудно, але обставини походу 1160 р. скорше можуть вказувати на Росуху стародубську: Ізяслав повоював поріччє Судости від Воробійни до Росухи й потім пішов назад на Вщж.

Свинь річка — друге імя теперішнього болота Запглай, не показане на мапі, але переказане місцевим чоловіком Марковим — у Арцибашева II. 898, Погодіна IV. 238.

Сипїн міст і Радощ згадують ся в літописи (Іпат. с. 328) поруч себе, і були, видно, недалеко Стародуба. Радощ дуже правдоподібно звязуєть ся з Радогощем — теп. Погаром, а сусідній Синїн на р. Ваблі має городище (Самоквасов 13).

Сновськ — в літоп. тексту під 1168 р. (Іпат. с. 121) видно, що він був на Снови, як то зрештою показує й саме імя, а в Іпат. с. 514 видно, що був недалеко Десни. В описи чернігівських границь в поч. XVI віва (Дожум. арх. юст. I с. 64). Сновськ виступає між Ключовим і Макошиним і відповідає старому городищу волю Седнева (Самовасов 21). На устю Снови в Десну, де містили Сновськ давніше (і я сам) в сій описі границь бачимо село Перекоп.

Хороборь — згадана опись чернігівських границь (с. 64) називає його між подесенськими городами Чернігівської волости, десь між Блєстовим і Сосницею, але вповні докладно локалізувати його не можемо (Голубовскій в Ж. М. И. Н. 1903, V робить се, але з великими шатяганнями).

Переяславщина.

Баруч див. вище с. 348.

Варин, вважаю можливим з певною правдоподібністю умістити на старім, досить типовім городищу м. Варни, над Удаєм.

Воїнь — місце його рідна звітка канівської люстр. 1552 р. (Архівъ Ю.-З. Р. VII. I с. 101) про городище Воін (под Войноуъ городищемъ) на нижній Сулі, де й тепер назво с. Воїнську Греблю (плян городища див. в Трудах XI з'їзда I с. 412).

Голтав Лавр. с. 241 (за Голтавоуъ) можна уважати осадому тому, що річна Голтва зветь ся Голтоу — Іпат. с. 192.

Донець див. вище с. 346.

Дубниця — на місці городища коло нин. Бубнова, що звав ся Дубковим, як покааує Книга Большого Чертежа с. 93. Про городище Ляскоронскій Історія с. 122.

Кудново село (Іпат. с. 264) Ляскоронскій недавно кладе на місці Шкуданівки над Сулоу (ор. с. с. 133), але се рішучо задалеко від театру кампанії.

Летчъ див. вище с. 354.

Лтава див. вище с. 346. Про неї спеціальна розвідка д. Падалки в Чтеніях київ. істор. тов. IX: О времени основанія города Полтавы, але тотожність Лтави з Полтавою й досі непевна.

Малотин містять звичайно в теп. Малютинях Пірат. п., але окрім подібности (дуже далекої) імен нічого не можна навести на перть сего.

Переволока — гадки дослідників вагають ся між двома Переволочнами — на Улаю і на устю Ворскли в Дніпро; можна б додати ще й третю — десь на устю Сули (в люстр. 1552 р. — где Сула в Днепръ впадываетъ, отъ того вышей у мли по речьку Переволочну, Архівъ Ю.-З. Р. VII. I. 101): за удайською промовляло б хіба те, що в літописи вона згадуєть ся разом з Прилуком — Лавр. с. 208, Іпат. с. 150.

Песочен — з численних „Пісків“, „Пісочків“, „Пещаних“ і т. н. його з найбільшою правдоподібністю (але все тільки гіпотетично) можна умістити на місці теп. Пещаного на Супої з огляду на текст Іпат. с. 379.

Полкстїнь (Полкѣстѣнь, Полокѣстѣнь — Лавр. с. 281) можна в значною правдоподібністю власти ва місці с. Поставна на Удаю, в давній городищен (плян його у Ляскоронського, Труды XI звѣзда I с. 431).

Рянів (Ряви Слова о п. 1г.) — хутір Рин Прилуцьк. пов., на границі з Гоненським. своєю місцевістю досить відповідає літописному оповіданню про Рянів (Іпат. с. 436), хоч овріи подібности імени за тми не можна більше нічого вказати. Д. Ляскоронський (с. 154—5) вказує на Бурилку на Сулі, звязуючи з нею ж „уход Ронковщизну люстр. 1552 р. (Архив I. с. с. 101), але тотожність Ронковщизни ані з Бурилкою (в XVII в. Вигемла), ані з Риновин не може бути признана надто правдоподібною. Одно, що може промовляти за нею — се існування городища.

Серебряний — городища коло н. Срібного, недалеко Удаю, не лишають сумніву що до його місця (їх пляни в Трудах XI звѣзда I с. 450—1).

Синець — вгаданий в реєстрі городів (Воскр. I с. 240), очевидно теп. Сенча, з старини городищен, і други в сусідстві (плян їх в Трудах XI звѣзда I с. 411 і 438). Правдоподібно, він існував уже в передтатарські часи. Дуже можливо, що се янтрополчий город Синець (див. вище с. 356—7).

Снопород — фігурує в реєстрі городів (Воскр. I с. 240) і в ярликах Менгі-герая та в оповіданню про Гединівів похід на Київщину, як старий город і з усякою правдоподібністю існував в передтатарські часи, хоч в літописи не згадують ся (в в ній ріка Снопород але низше по Дніпру). Реєстр називає його посусльським городом, а імя показує, що мусів лежати при устю Снопорода — дійсно там є старе городище (про нього Ляскоронській Історія с. 152), волю с. Олександровки, що се своє нове імя дістала за Вишневецьких.

Стряковъ — річка коло Переяслава на схід, властиво на північний схід від Переяслава, на неї й тепер вказує с. Строкова, але ні на нани, ні в Списку насел. міст Поттав. губ. нема ніякого натяку, як і куди текла ся річка. Що се була одначе річка, а не осада (як думає д. Ляскоронський с. 163), се окрім оповідання під 1149 р. рішучо доводить згадка Лавр. с. 294 (ста по Стрѣвкн).

В о л и н ь.

Андреїв згадують ся в літописи тільки раз (Іпат. с. 529), і з тої згадки можна вивести тільки, що він був на русько-польськїм пограничю, ніби між Холмом і Люблином, і сьому відповідає Андреїв на верхівю Володави, коло Верещина. Лонгінов (Червенскіє города 95) воліє Андреївку (Энджеювку) над р. Ладю (коло Франполя), й до сеї гадки прихилив ся і д. Андріяшів (с. 92), але поріче Лади, як бачимо з тогож тексту літописи, належало до Поляків, і тому ані сеї Андреївки, ані Андреева коло Білої (Янова) не можна уважати літописнии Андрееви; не відповідає й Андреїв над Брочком, вказаний д. Андіяшовиц — він задалеко лежить на північ.

Біла — між кількома осадами сього імени належить ся перше право Білій (Віапа коло Янова), з огляду на згадку в літописи про р. Ладю (по Ладї около Бѣлов — Іпат. с. 529), що тече поблизь її.

Броди — згадують ся тільки раз (Лавр. с. 239) і то без всяких близших пояснень; теперішні Броди відповідають літописному тексту, але тожність їх, розуміють ся, тільки гіпотетична; в документах вони виступають від XV в. Про них статейка Площанского в Науковім Сборнику Галицької матиці на р. 1868.

Волинь — див. вище с. 375.

Данилів — дотепер означенне сього міста не було прийнято в науці. Я міщу його на старім городищу на горі між Стожком і Антонівцями¹⁾, в сусідстві котрого є й тепер осада Данилівна. Се о стільки відповідає літописнии звісткам, що в них Данилів виступає в сусідстві Кременця і Стожка.

Камінець — з кількох осад сього й подібного імени (подекуди є ваганне в варіантах між „Камінець“ і „Камень“, ппр. Іпат. с. 565, 577) в Волинській землі можна напевно означити одну — відреставрований за кн. Володимиром Камінець на р. Лосні (вар. Лисні) — теп. Камінець Литовський. До нього з значною правдоподібністю можна прикласти звістки Іпат. с. 502—3, 610—3. Другий Камінець був, очевидно, на східній границі, як видно найліпше з Іпат. с. 523, і до нього ж можна прикласти звістки Іпат. с. 503, 506, а може й 468; його кладуть на Случи, де теп. с. Камінка, але Камінець на р. Цьвітосі, коло Заслава, ліпше підходить до тексту Іпат. с. 523, де сї два городи виступають разом, як близькі сусіди, а вповні годить ся і з Іпат. с. 516. Але був

¹⁾ Самоквасовъ Сборникъ топогр. свѣдѣній — Волынская губ. с. 40. На сю Данилівку вказував уже Стецкий II. 41, але його вказівка не знайшла відповідної уваги.

іще що найменше оден Камінець — десь в північно-західній Волині: в оповіданню про збудованне Камінця на Лосні, в оволиці, що по словах літописця запусіла від часів Ронана, згадуєть ся пильний Камінець або Камінь (Іпат. с. 577), до нього ж належить й Іпат. с. 565, де бачимо теж ваганнв в варіантах); йому досить відповідає Камень Коширський, звістний уже в XIV в., і можна з значною правдоподібністю його прийняти для сих звісток — Іпат. с. 577 і 565, а прикласти до нього також і звістки Іпат. с. 487—8. Таким способом можна обійти ся трона Камінцями, не конче потребуючи четвертого, котрий Беляев і за ним Андрияшів шукали недалеко Кобрина (О географических свѣдѣніяхъ въ древней Руси с. 131, Андрияшів 98), аби в нїм бачити Каменець Іпат. с. 565 і 577, що на нього нападала Литва: сі звістки дуже добре можна прикласти до Каменя, і його нинішня форма (Камень) вповні відповідає тому ваганню варіантів між Каменем і Камінцем.

Комов — а сусідстві Столя і Червня на „україні“ (Іпат. с. 483, 490), а правдоподібністю містить ся в с. Кумові, звістним здавна: в Słowniku geograficznym (sub voce) збудованне місцевого костела датуєть ся 1434 р.

Червень — місце сього славного города можна означити з повною правдоподібністю. З літописних звісток видно, що Червень був недалеко русько-польської гранци — з одного боку (Іпат. с. 178, 205, 334, 357), й галицько-волинської — в другого (с. 483), недалеко Белза (с. 494, 572, 599), Холма (с. 516), Ухань (с. 483), більш менш на дорозі між Люблином і Володимиром (с. 571). Сии вигогам відповідає вказане ще Ходаковским (Русській историч. сборникъ I. 10) і від тих часів звичайно прийняте як місце історичного Червня с. Черню на р. Гучві. Дійсно, на ґрунтах Черпа над Гучвою є округле „замчисько“, недалеко сього урочище Монастир, на противній боці Гучви сліди укріплень і знов традиція про монастир, а в сусідній селі Ваківі урочище Червенець або Червенець (відомости зібрані у Лонгінова — Червенскіе города с. 182—184). Се все не дає сумніву, що маємо тут старий Червень.

Черпечеськ згадуєть ся без усяких блиших пояснень (Іпат. с. 224), а мусів бути близько русько-польського погранича, чи на руській чи на польській боці. Черничин на полудень від Грубешова має те за собою, що лежить на пограничу, і що місцевости з таким іменем досять рідкі (Герпачю в Ченстоковській пов. або Чернець в Сончській суди не підійдуть), тому гіпотетично мішу Черпечеськ на його місці.

Щекарів — се давне імя теперішнього Красностава, дв. витяги з документів у Балінського Starożytna Polska II³ с. 948—9.

Г а л и ч и н а.

Бардуїв лежав на дорозі „здо Угорь во Ляхы“ (Іпат. с. 523); як звичайно приймають, і се зовсім правдоподібно — се теперішній Барднів, инакше Бартфельд на Топлі.

Бикове болото — згадуєть ся в Іпат. с. 359 і захоvalo своє імя досі: lacuna seu lutum Bikowe, по дорозі з Галича до Денисовець, згадуєть ся в привилею Володислава Варненського (потвердження Жиґимунта III у Шараневича Trzy hist. opisy Halicza с. 215—6.

Биковен — в одинокій згадці (Іпат. с. 488), виходило б, що був він десь недалеко від Галича, на схід. Шараневич вказував на с. Буковно над Дністром, недалеко від Тисьнепиці, додаючи, що в актах XV в. воно зветь ся urbs (Trzy opisy Halicza с. 20 і XXIX); він операв ся на вгадці urbanus de Bukowno; але в виданих дотепер галицьких актах XV в. (Akta grodzkie i ziemskie XII) Буковно містом не титулуєть ся і зветь ся Bukowno (див. index, sub voce); супроти того лишаєть ся лише сама подібність імен, і то неповна. П. Бідинський (Замітки в Rocznik kółka nauk. Tarnopolskiego III с. 38 і в Літературно-науковім вістнику 1900, VI с. 218) висловив здогад, що Биковен був на місці ур. Бикове під Тернополем, на ґрунтах с. Білої; він каже при тім, що пробував на тім урочищу конати й знаходив глиняні урни й кам'яні річи, — отже нахідки до нашої епохи не належать. Можна б вказати ще на Буковно під Жидачовим, на Дністрі, в сусідстві котрого знайдено нолотівський скарб XIV в., але воно лежить на захід від Галича. Вкінці треба признати, що Бикове таки ще найбільше має шансів за собою, хоч завсіди ся можливість вістаєть ся тільки гіпотетичною.

Василів, як видко з Іпат. с. 508, лежав на дорозі від Галича на Прут, притім набути на самім Дністрі (пойде король ко Василеву и перейде Днѣстръ). Сьому зовсім добре відповідає Василів (Василеву) на Дністрі, коло устя Серета, на котрий вказав іще Зубрицький (Історія III с. 111), а традиції й останки города, на які вказав недавно проф. Кайндль (див. с. 471) потверджують сей вивід.

Дошамиря печера (Іпат. с. 527) — Зубрицький поправляв на „Дошажиря“, з огляду на печери в околиці підльвівського Дошажира; сю гадку приймає нпр. і Петрушевич — Разсужденія о Галичѣ с. 516. Але проф. Верхратський справедливо, як нині здаєть ся, виступив проти сей поправки, вказавши на с. Дошаморичі в Тернопільській та попіраючи сю лекцію вказівкою на боярську родину Дошамиричів (Іпат. с. 496) — Записки Наук. Товариства ім. Шевченка т. V, miscell. На жаль, лишаєть ся незвістним, чи в яка печера коло Дошаморич, тому уміщую тут літописну „Дошамирю печеру“ тільки гіпотетично.

Кучуричине містить ся на місці нижнього Кучурича гіпотетично. З оповідання літописи (Іпат. с. 491) виходить, що він був на правім боці Дністра, на полудень від Товнача, в сусідстві Онута, а сьому Кучурич відповідає досить, тільки в тім трудність, що літописне оповідання скорше вказувало б на якусь близьку до Дністра осаду, а Кучурич лежить досить далеко. Вказав на нього Шараневич Исслѣдование на волі отечественной географіи и исторіи с. 74.

Лелесів монастир (Іпат. 487) не Лелюхів на Попрадї (Шараневич Исслѣдование с. 72, Дашкевичъ Княженіе Даниїла с. 66), а Лелес, в монастири пренострантїв коло Тиси, як справедливо поправив Шараневич в своїй Нуратіос-Chronik с. 50; фундаційна грамота його Fejér III. 1 с. 153.

Онута, як з літописи виходить, лежав на границі „поля“ — степу, недалеко Дністра (Іпат. с. 491). Онута на правім боці Дністра (нижше устя Серета), на устю річки Онута, вповні відповідає сьому, і супроти такої повної тотожності імен не може бути сумніву, що маємо тут давній Онута. Чи сусідній „плавань“ — „подоша возы къ плаву“ треба уважати назвою місця, чи загальним означенням (як „пристань“ щось), — лишається непевним, і сю другу гадку (висловлену вже у Погодина IV с. 201) уважав би правдоподібнішою.

Пліснеськ — згадується при кінці XII в. як пограничний галицький город, потім в 30-х рр. XIII в. як держава бояр Арбузовичів — Іпат. с. 445 (варіант Прѣснеськ — очевидно хибний) і 513. Третя гадка — в Слові о полку Ігоревім (IX) була б найранішою, але чи належить вона до сього Пліснеська — се трохи непевне. Імя Пліснеська заховало досі старе городище недалеко Підгорець; сусідній Гарбузів може бути пам'яттю по тих його властителях Арбузовичах. Про городище Пліснеська завітка проф. Шараневича в Зорі Галицькій як альбуї на р. 1870. Ровкопкы городища ведені д. Земєнцки, дали деякі, хоч і не численні, предмети староруської культури; дуже інтересні показали ся сусідні могили (судячи по оповіданню — можливо з переходних часів від поганства до християнства на Русі), але на жаль нахідки не були публіковані зовсім; див. про них Zbiór wiadomości do antropologii krajowej t. I, VIII і XI.

Рогожина — згадка літописи про неї (Іпат. с. 491) о стільки не ясна, що не видно, чи се осада, чи місце тільки (або річка): „ядоша за Рогожину“. Коли б се була осада, то Рогожно коло Дністра, під Жидачевим, вказане вже у Погодина (IV с. 201) досить би відповідало обставинам. Зауважу, що в сій місцевості була якась більша осада — на неї вказує знайдений в сусіднім селі Молотові (на правім боці Дні-

стра) скарб XIV в. з предметів староруської штуки, описаний мною в Записках Наук. Товариства ім. Шевченка т. XXV.

Телич — варіант Подтелич (Іпат. с. 566) вводить на гадку Потиліч коло р. Рати, описаний уже у Длугоша (I. 45), як *arx quondam notabilis, quem admodum fossata profunda demonstrant*. Але обставини літописної звістки — що Данила наздоганяють в Томську в дорозі до Угрів, скорше б вказували на якесь місце ближше угорської границі. Тилич коло Попраду, на звичайній дорозі в Угорщину, дуже добре сьому відповідає.

Угольники (Углиници) згадані лише раз — Іпат. с. 506; з того видно, що ся осада чи місце було на лівім боці Дністра, насупроти Галича. В люстрації Галицького староства 1565 р. (Жерела до історії України-Руси II с. 81) вгадується сіножать *in loco Uhelniki*, поруч сіножатей Залозець, Липчичі й Клиничі, що лежать за Дністром при дорозі на Большів. В інвентарі Галицького староства 1582 р. (Архив коронного скарбу LVI, кн. 1 — копію маю споряджену для своєї збірки інвентарів XVI в.) при селі Большові стоїть: *Karczma Wegłowa*, і ся корчма заховала до останніх часів своє імя — Углова корчма (в формі *Niewęglowa karczma*) і місце зветь ся Углове, на правім боці дороги з Галича до Бурштина (Петрушевичъ Ражсужденія о г. Галичъ с. 546). Див. ще про се місце (інакше) у Шаравевича *Trzy hist. opisy Halicza* р. VII—IX. Супроти сього всього відпадає здогад Зубрицького (Історія III с. 110), що замість „Углиницъхъ“ треба тут читати „у Гановцъхъ“.

Чагрів — чи Чаргів¹⁾ — в літописи не називається, але не може бути певности, що село Чагрів, недалеко від Галича, було наистинію „приятелів“ Ярослава Чагрів, котрих бояре звать „Чарговою чадію“, правдоподібно свояків Настасії, отже в XII в. уже існувало. Досить привабно також зближати назву поблизького села Настасова з іменем самої Настасії, але се вже буде здогад тільки.

Щекотів — вгадується тільки раз в Іпат. с. 527, без усяких ближших пояснень: можна хіба міркувати, що був він на північ від Галича. Городище на горі коло с. Глинська, де сусідній ліс зветь ся Щекотин, можна в усякою правдоподібністю уважати його місцем: див. статью Р. Ковшевича в Науковім Сборнику Галицько-руської матиці 1865 — „Исследование мѣстоположенія старинного города Руси Галицкой Щекотова или Щекотина“.

¹⁾ В літописи — Чаргів — „Чаргова чадь“, тепер Чагрів, перетавлення звуків досить звичайне.

Показчик імен і річей.

- Лвдій**, різьбар, с. 381.
Аким єп. туров. с. 305.
Альберт Штадський с. 30.
Андрєів м. с. 602.
Андрій Мономахович с. 112, 115, 118, 121, 132, 134—5, 140, 150—1, 396.
Андрій, угор. королєвич с. 34.
Андрій Юрєвич, кн. суздальський с. 184, 189, 191—3, 195—204, 277, 298, 513.
Анна, жінка Ростислава Михайловича, с. 501.
Анна, жінка Ярослава с. 32.
Анна Ярославна, королєвича французька с. 33.
Annalista Saxo с. 23.
Антоній Печерський с. 61.
археологічні пам'ятки с. 263—4, 268—70, 274, 277, 281—2, 285, 334—5, 348—9, 353—6, 515, 519, 579—80.
Аталєйота с. 559.
Бакота с. 471.
Бардуїв (Bardfa, Bartfeld) с. 458—9, 463, 503—4, 604.
Баруч, м. с. 348.
Бату (Батий) с. 250—2, 541—4.
Бєлє м. с. 17, 21, 366—7, 371—3, 375, 383, 429. Бєлєвка земля с. 384, 455.
Бєрег м. і Бєрєжський ком. с. 488—9, 493—5, 498, 501.
Бєрєзовичі с. с. 495.
Бєрєвой м. с. 597.
Бєрєндичі с. 136, 180, 210, 348, 411, 415—416, 523, 535, 548, 550.
Бєрєсте і Бєрєстейська волость с. 13, 14, 17, 21, 63, 77, 92, 141, 303, 311, 364, 366—7, 374, 387—91, 397—400, 565—8, 576.
Бєрладники с. 421, 518—21.
Бєрладник — див. Іван Ростиславич.
Бєрладь, м. с. 421—2, 520—1.
Бєковє болото с. 604.
Бєковєн м. с. 604.
Бєла с. 602.
Бєла Вежа, м. на Дону с. 348, 515.
Бєла Вежа коло р. Остра с. 320, 348, 597.
Бєлгород м. с. 58, 148, 167—8, 170, 175, 183—6, 201—2, 205, 230, 278—9, 296.
Бєльськ м. с. 369, 389, 400, 455.
Бєлєстєв м. с. 597.
Бєгуслав м. с. 217, 286, 296.
Бєжський с. 98, 288, 296.
Бєлгари (дунайські) с. 66, 415—16, 522—3, 524, 545. — Чорні с. 507.

- Болдж с. 597.
 Болеслав Високий, зять Всеволода Ольговича с. 143.
 Болеслав Криворотий с. 99, 100, 392—3.
 Болеслав Кучерявий, зять Всеволода Мстиславича с. 144, 152, 393.
 Болеслав Сьніливий с. 13, 15, 57—60, 62—3, 65, 68, 363.
 Болеслав Хоробрий с. 2, 9—13, 15, 16, 21, 23, 35, 408.
 Большів с. с. 467.
 Боловос с. 597.
 Боняк, хан с. 15, 83, 88, 89, 103—4, 124, 180, 532.
 Борис Володимирович (святий) с. 3—8, 14, 357, 362.
 Борис Вячеславич с. 52, 68—70.
 Борис Кольоманович с. 117, 152.
 Борис Юривич с. 187.
 Боровий н. с. 536—7.
 Боршова, замок с. 493.
 Бохнач с. 320.
 Боян с. 18, 331.
 боярство с. 398, 400—2, 445—52, 473—82, 497—9.
 Броди н. с. 373, 602.
 Бродники с. 516, 524—6.
 Бровь княж с. 348.
 Брягня н. с. 304.
 Брянськ н. с. 337.
 Брячислав, кн. полоцький с. 17, 18, 26.
 Бубнище с. 470, 579—80.
 Бужськ н. с. 151, 173, 258, 296, 360—1, 372, 374—5, 390, 431.
 Бурандай, вєвода татар. с. 376, 382.
 Бурхарт, препозит трірський с. 30, 49, 64, 65.
 Бьяхань н. с. 597.
 Валівана с. 360.
 вали с. 281, 287, 349, 352.
 Варин с. 600.
 Варлаам, печорський ігумен с. 379.
 Варяги с. 9, 12—13, 16, 19, 31, 36.
 Василів (кїївський) н. с. 148, 214, 280.
 Василів (галицький) н. с. 470—1, 604.
 Василь письменник с. 94, 97, 101, 120.
 Василько Романович, кн. волинський с. 387, 398.
 Василько Ростиславич, кн. тербовельський с. 72, 74, 77, 90—96, 98—101, 112—113, 122, 364, 376, 390, 394—5, 400, 409—17, 523.
 Василько Ярополкович, кн. дорогичин. с. 367, 371, 387—8, 398.
 Василько Юрєвич 180, 522.
 Верецькі (Vegeczka) с. в Береж. ком. с. 460.
 Верещин н. с. 370.
 Верхуслава Всеволодівна с. 107, 144.
 Ветичі, ур. с. 97, 271.
 вигонці с. 241, 520.
 Вигошів с. 173, 258, 430.
 Видобичі, ур. і монастир с. 81, 84, 89, 270.
 Вієна н. с. 369, 393.
 Вир н. с. 185, 327, 597.
 Вислок р. с. 457—8.
 Вислока р. с. 456—8.
 Витебськ н. с. 17.
 Витечев н. с. 88, 169, 281, 541.
 Вишгород н. с. 5, 85, 107, 135, 139, 145—6, 162—3, 177, 191, 194, 196—9, 201, 230, 235, 274—8, 294, 296, 298.
 Вишк (Вишкове), в Маргароші с. 489, 492—3, 504.
 Візантія — звосини з нею і т. н. с. 13, 26, 34—36, 41, 53, 55, 66, 72, 79, 80, 115—16, 124, 191, 215, 273, 414, 428—9, 441—2, 485, 510—12, 518, 528—9, 532, 536, 545; її культура й вплив на Русь с. 42, 298, 484.
 віче с. 56, 58, 92, 109, 146—7, 155, 290, 295; див. земля.

- Возвягель н. с. 278, 288—9.
 Воін (перяславський) н. с. 54, 346, 600.
 Воишь (підляський) н. с. 370.
 Волинь с. 8, 12, 28, 45, 47, 49, 52—4, 62—3, 67—9, 71—8, 91—2, 95—9, 101, 110, 112—4, 118, 121, 134, 150—2, 162, 166, 188, 196—7, 207, 211, 240—1, 359—414, 423, 427—30, 543.
 Волинь, н. с. 360—1, 375.
 Волинська літопись с. 404.
 Волиняне, нар. с. 360.
 Володава р. і н. с. 371.
 Володар Ростиславич кн. с. 69, 72, 73, 95—6, 98—100, 112—113, 115, 122, 395, 409—18.
 Володарів н. с. 280, 286.
 Володимир волинський місто і княвство с. 63, 74, 76—7, 90, 93, 96—7, 178, 222, 229—30, 239—40, 360, 362—3, 366—8, 375—9, 394—8, 401—3, 494.
 Володимир Андрієвич с. 150, 180, 188, 193—7, 397, 439.
 Володимир Василькович, кн. волинський с. 378—80, 385, 387, 389, 399, 402—4, 495.
 Володимирко Володаревич, кн. галицький с. 417—36, 464, 473—4, 479—80.
 Володимир Всеволодович кн. перяславський с. 235, 343.
 Володимир Глібович, кн. перяславський с. 213, 342, 349—50.
 Володимир Глібович, кн. степанський с. 311.
 Володимир Давидович, кн. чернігівський с. 140, 141, 143, 146, 151, 154—9, 164, 167, 169, 171, 181, 325, 334, 538.
 Володимир Ігорович с. 230—1, 325, 397, 465, 481.
 Володимир Мономах див. Мономах.
 Володимир Мстиславич с. 152, 155, 178—80, 182, 187—9, 193—5, 198, 294, 306, 366.
 Володимир Рюрикович с. 228, 235, 238, 243—48, 273, 310.
 Володимир великий (святій) с. 2—5, 43, 45, 48, 49, 116, 265, 278—80, 315, 351—2, 362—3, 376—7, 487.
 Володимир Святополкович с. 310.
 Володимир Ярославич (XI в.) с. 27, 36—7.
 Володимир Ярославич, галицький с. 208—9, 221, 443—454.
 Володимирко галицький с. 122—3, 142, 144, 151, 153, 162, 165—8, 170, 172—5, 292, 443—9, 452—4, 474, 480.
 Володислав, боярин с. 482.
 Володислав Герман, в. кн. польський с. 392.
 Володислав Кормилчич, галицький боярин і князь с. 236—7, 401, 482.
 Володислав Лисий с. 34.
 Воргол с. 597—8.
 Воробійна с. 598.
 Вороніж с. 598.
 Ворота руські с. 460, — угорські с. 459.
 Воян (Woyan) с. в Унгвар. ком. с. 495, 498.
 Вручий (Обруч) с. 227, 230, 287—8, 296, 383.
 Всеволод Володимирович кн. волинський с. 363.
 Всеволод Всеволодович, кн. червенський с. 367.
 Всеволод Давидович с. 100, 111, 122, 302.
 Всеволод Константинович с. 343.
 Всеволод Мстиславич (внук Мономаха) с. 71, 118, 121, 131, 132—4, 137.
 Всеволод Мстиславич кн. белзький с. 366—7, 449—50.
 Всеволод Ольгович, кн. київський с. 122—3, 134—6, 139—51, 179, 182, 278, 286, 291—2, 307, 318, 321—2, 325, 334, 420—6.

- Всеволод Святославич Черний **с.** 223, 230—2, 322, 324, 339, 343.
 Всеволод Юрійвич, вн. судальський **с.** 193, 200, 204, 208, 216—231, 279, 342—3, 452—3, 513.
 Всеволод Ярославич, вн. кнївський **с.** 28, 47—8, 52, 56 8, 61—3, 66—7, 69—83, 95, 126, 265, 270—1, 317, 338—9, 363—4, 367, 392, 395, 400, 409—10, 511, 518.
 Всеволод **с.** 598.
 Всеслав Брячиславич, вн. полоцький **с.** 26, 53. 55—8, 60—2, 78, 100, 266.
 Вщж **н.** **с.** 319, 328, 337.
 Вятчі **с.** 45, 47, 141, 159, 221, 313—16, 327, 329, 338.
 Вячеслав Мономахович **с.** 115, 118, 121, 131—6, 138—43, 150—2, 162—6, 168—70, 172, 175—7.
 Вячеслав Ярославич, кн. смоленський **с.** 52.
 Вячеслав Ярославич, кн. влечський **с.** 122. 307—8.
Габолт (Gáboltó) **н.** **с.** 458, 503.
Гакон (Яку) **с.** 19.
Галичина і Галич **с.** 13, 47, 54—5, 122—3, 128—30, 136, 146, 153, 162, 166, 173, 194, 197, 201. 207—9, 211, 213 222—5, 228—31, 233, 236—41, 245—52, 280, 324, 359, 361—4, 370—3, 397, 406, 416—23, 425, 445, 449, 451—3, 465—70, 474—5.
Галицька літопись **с.** 483—4.
Галицько-волинська держава **с.** 2, 222, 311, 454, ще: **Галичина**.
Гаральд Сьмільвич **с.** 31—2.
Гаральд, король англійський **с.** 80.
Генрих, син Стефана угор. **с.** 488.
Генрих, король французький **с.** 33.
Генрих IV пісар **с.** 63—4, 79.
Гліб Болоднирович (святий) **с.** 3, 4, 7, 8, 14.
Гліб Всеславович, вн. нинсьвий **с.** 111—12, 270.
Гліб Святославич (XI в., внук Ярослава) **с.** 53, 68.
Гліб Святославич (XII в., внук Всеволода) **с.** 205, 233, 235, 326.
Гліб Юрійвич (внук Моноха) **с.** 157—8, 173, 178 9, 184—7, 197—9, 210, 340—2.
Гліб Юрійвич, кн. дубровицький **с.** 302, 308—9.
Глібів **н.** **с.** 354.
Глухів **н.** **с.** 337.
Гнізда **р.** **с.** 373.
Гнінниця **н.** **с.** 173, 258, 430.
Голі гори, ур. **с.** 372.
Голтав **с.** 600.
Гомій **с.** 336.
Городен і Городенське князівство **с.** 122, 143, 194, 301—2, 304, 306—7, 396.
Городок в Галичині **с.** 465.
Городок під Києвом **с.** 20, 95, 158.
Горошин **н.** **с.** 78, 346.
Греки див. Візантія.
Григорій (Юрій?) Василькович **с.** 122—3, 417—19.
Григорій, боярин **с.** 482.
грошада **с.** 96, 136, 394—400, 450—1, 473—8, 482.
Грузія **с.** 175, 534, 545.
Густ (Huszth) **н.** **с.** 493, 504.
Галь Мартви **с.** 558.
Гейза, король угорський **с.** 117, 144, 152 3, 162, 166, 169, 174, 424, 427, 429—32, 436.
Гертруда ж. Іваслава? **с.** 31.
Давид Всеславич **с.** 124.
Давид-Ігоревич **с.** 69, 72—7, 91—100, 302, 317, 363—4, 385—6, 390, 392, 396, 408, 410—13, 518.
Давид Ростиславич, вн. смоленський **с.** 193—202, 204—7,

- 209, 213, 217, 220—1, 223, 272, 521.
- Давид Святославич**, кн. чернігівський с. 72, 81—2, 86, 88—100, 102—3, 109, 111, 118, 318, 332—3.
- Данилів м.** с. 602.
- Данило Романович** король с. 229, 236, 238—9, 244, 246—8, 250—3, 289, 298, 301, 310—11, 371, 380—7, 389, 394, 398—9, 400—2, 471—2, 475—7, 479, 482—4, 538, 543—4, 547.
- Данія** с. 80, 116.
- Дверень** с. 214, 286.
- Дешид** кн. пинський 310.
- Демян Куденевч** богатыр с. 358.
- Деревська** земля с. 8, 45, 256—8.
- Дівич-гора**, ур. с. 286.
- Дідославль м.** с. 319.
- Добрихів** с. с. 457.
- Доброгніва-Марія** Ярославна с. 23.
- Доброслав** боярин с. 482.
- Довго поле** (Hosszúmező) в Мармароші с. 504.
- Долобське озеро** ур. с. 102, 271.
- Домашира** печера ур. с. 604.
- Донець м.** с. 320, 346.
- Дорогичин м.** і волость с. 367, 371—2, 374, 384, 398—400, 455, 556—8.
- Дорогобуж м.** с. 98, 278, 293, 367, 386.
- Дреговичі** с. 300—1, 308, 359.
- Дубен м.** с. 98.
- Дубниця** с. 600.
- Дубровиця** місто і князівство с. 302, 304, 308—9.
- Дуліби** нар. с. 359—61, 374.
- Дюрч** с. в Землин. ком. с. 496.
- Евпраксія** Всеволодівна, жінка ціс. Генріха IV с. 79.
- Евстафій** Мстиславич с. 26.
- Евфимія** Глібівна ціс. грецька с. 215.
- Евфимія** Мономахівна кор. угорська с. 117.
- Евфровина** Мстиславівна кор. угорська с. 144, 152.
- Єлисавета** Ярославівна кор. норвезька с. 32.
- Желань** ур. с. 85, 119.
- Желпи м.** с. 347.
- Жида** с. 108, 110, 267—8, 274, 290.
- Жидичинський монастир** с. 385.
- Забуже** с. 13, 351, 361—3, 370, 374, 380, 384, 391, 408.
- Закарпатські** руські землі с. 29.
- Залуки** (Száloka) с. с. 496.
- Зарічеськ м.** с. 104.
- Заруб м.** с. 103, 148, 169, 281.
- західні впливи й культура на Руси** с. 483—5.
- Збараж м.** с. 373.
- Звенигород галицький м.** с. 77, 123, 142, 230, 372, 409, 417, 419—21, 424—5, 464—5, 472.
- Звенигород київський м.** с. 93, 280.
- Звенислава** Всеволодівна с. 143.
- Звиждень м.** с. 93.
- Землин м.** с. 488, 491—4, 496—7, 502.
- земля як політичний чинник** с. 19, 49—51, 56—9, 109—10, 120, 125, 127, 136, 144—5, 154—63, 165—8, 175—8, 185—8, 194, 215, 224, 280, 282, 292, 310, 317, 322, 324, 339—42, 344; див. віче.
- Золотча** ур. с. 102, 271.
- Іван Василькович** с. 122—3, 417, 419, 423.
- Іван Глібович**, кн. степанський с. 310.
- Іван Ростиславич** Берладник с. 182—4, 324, 419—22, 425—6, 438—41, 464, 474, 520—1.
- Ігорь Ольгович** с. 139—43, 146—51, 154—7, 292, 333, 335, 424.
- Ігорь Святославич** с. 211—2, 223, 326, 350, 444.
- Ігорь Ярославич** (XI в.) с. 52, 395.

- Івяслав Давидович, кн. київський
с. 151, 154—5, 157—60, 164,
169, 171—2, 175—9, 181—9,
294, 322, 325, 439—41.
- Івяслав Мономахович с. 86, 88.
- Івяслав Мстиславич кн. київський
с. 123—4, 133—44, 146, 148—
176, 183, 291—3, 295, 365,
393—4, 396, 423, 427—34,
436—9, 513, 549.
- Івяслав Мстиславич, внук Романа
(XIII в.) с. 246—8.
- Івяслав Ярославич, кн. київський
с. 23, 45, 47, 49, 51—71,
156, 267, 278, 363, 367, 395—
6, 408, 412.
- Іларіон митр. с. 32, 40, 41—2,
44.
- Ілля Ярославич, кн. новгород-
ський с. 27.
- Інгвар Ярославич с. 225—6, 228,
234—5, 259, 367, 394, 401,
444.
- Іскоростень м. с. 267.
- Італія с. 64—5, 273, 512, 514.
- Ізяслав с. 534, 548.
- Казимир Відновитель с. 22.
- Казимир Справедливий с. 394.
- Калка р. с. 241—2, 541.
- Камень м. с. 369, 380, 602—3.
- Камінець на р. Лосні м. с. 389,
400—1, 602—3.
- Камінець коло Случи с. 289,
602—3.
- Камінка Струнилова с. 372.
- Київ м. с. 145, 179, 189, 191,
195, 213—4, 217, 284—6,
296.
- Каратулді с. с. 348.
- Карачев м. с. 338.
- Карпатські землі с. 360—2, 458—
61, див. ще: Галичина, Русь
Угорська.
- Касоги с. 18—19, 507, 510.
- Каяла р. с. 212.
- Кенуґард с. 16.
- Київ м. с. 1—17, 19, 20, 47,
56—62, 65—72, 80—90, 109—
11, 120—3, 125, 126—32;
135—6, 138—55, 158, 160—
70, 175—187, 189, 191—4,
196—207, 215—36, 245—53,
383, 533, 543, 562—3. Київ-
ські пам'ятки с. 42—3, 46,
67, 145, 197, 265—71, 274,
562—3.
- Київщина с. 13, 25, 55, 62, 82,
88, 99, 104, 127, 240, 254
і далі, 368, 548, 562—3.
- Кирил еп. туровський с. 305.
- Клечеськ м. с. 301, 303—4,
306—8.
- Клими митрополит с. 183, 281.
- книжність, письменство, освіта с.
40—1, 67, 281, 299, 331—3,
337, 357—8.
- Кобринь м. с. 369, 389.
- Кобуля (Kobula) с. с. 458.
- Кобяк, хан с. 212.
- Ковельськ м. с. 338.
- Колошия м. с. 460, 471.
- Кольоман, король угорський с. 412.
- Колтєськ м. с. 598.
- Кошов м. с. 370, 602.
- Конрад кн. мазов. с. 371, 388.
- Кончак, хан с. 106, 210—12, 226,
531, 534.
- Копиль м. с. 303—4.
- Корсунь м. с. 210, 217, 286, 296.
- Корчеськ м. с. 278, 293, 296.
- Котельниця м. с. 190, 296.
- Котян, хан с. 238, 240, 243, 246,
538, 540.
- Коуї с. 336, 348, 534, 548.
- Кошиці (Kaschau) м. с. 504.
- Красне м. с. 78.
- Красностав м. с. 370.
- Крон с. 598.
- Кросна р. с. 370.
- Кросно м. с. 457.
- Кукова (Kükemezd) с. с. 459.
- Кудново с. 600.
- Кульдеюрів м. с. 286, 537, 549.
- Кунтувдій, хан с. 213, 535.
- Курськ м. с. 320, 331, 337, 345.
- Кучельшин м. с. 440, 461, 605.

Лада р. с. 370.
 Лев Данилович, кн. галицький с. 379, 471, 488,
 Лев Діоген с. 115, 522.
 Лелес (монастир) с. 492, 496, 498—9, 502—3, 605.
 Левента, угор. королевич с. 34.
 Леопольд, граф штадський с. 30.
 Лешек Білий в. вн. поль. с. 370.
 Липовець с. 598.
 Листвин м. с. 19.
 Литва с. 22, 124—5, 310—11.
 Лобинськ с. 598.
 Локня с. 549.
 Лопасна с. 319, 598.
 Лопатин м. с. 373.
 Лосна р. с. 373.
 Лтава м. с. 346, 600.
 Лутава м. с. 320.
 Луцина (Litupye) с. с. 459.
 Луцьк м. с. 76, 162, 166, 178, 198, 202—4, 225, 250, 359, 361, 364, 366—8, 373, 376, 384—6, 390, 396—7, 429.
 Лучане, нар. с. 361, 373, 384, 390.
 Любачів с. 372, 455.
 Любеч м. с. 10, 14, 312—14, 316, 336.
 Люблин і Люблинська земля с. 370, 382.
 Любомль м. с. 369, 379—80.
 Любче, ур. с. 90, 272.
 Lurgschtháza м. с. 504.
 Лямберт, хроніст с. 30.
 Львів м. с. 383, 471—2.
 Малотин м. с. 600.
 Маргоня с. с. 458.
 Мармарош с. 489, 492, 494, 503.
 Межибоже с. 151, 288, 297, 368.
 Мельник м. с. 389.
 Мельниця м. с. 369.
 Мешко Старий 456.
 Мешко II с. 22, 29.
 Микола Свѣятоша див. Свѣятоша Св. Миколай (S. Miklós) с. в. Береж. ком. с. 460.
 Минськ і Минська волость с. 40, 111, 124, 133, 137, 152.

Митуса, сьпівець 462.
 Михайлів м. с. 206.
 Михайло Всеволодич, кн. чернігівський с. 240, 243—53, 322, 324, 326.
 Михалко Юривич ч. 108, 199—200.
 Михайло кн. пинськ. с. 310.
 Мичеськ м. с. 168, 278, 288, 293.
 Мовир м. с. 296, 304.
 Мовролуг (Sárpatak) с. с. 458.
 монастирі с. 40, 81, 110, 145, 265—71, 273, 298—9, 305, 333—4, 354—5, 509.
 Монголи с. 240—43, 249—53, 525, 539—45.
 монета с. 43.
 Мономах с. 49, 62—3, 67, 69, 70, 72, 74, 76—8, 80—2, 84—92, 94, 97—106, 109—121, 126, 130—2, 143—4, 198, 276—7, 302, 316—17, 321, 339—40, 349, 365, 396, 409, 413, 522, 531, 533, 535.
 Морівійськ м. с. 136, 320.
 Мстислав Андрівич, кн. суздальський с. 196.
 Мстислав Володимирович (тмутороканський) с. 17—22, 25, 26—7, 29, 314—315, 331—5, 347, 510.
 Мстислав Глібович, кн. чернігівський с. 247, 249—53.
 Мстислав Данилович, кн. волин. с. 378, 399, 400, 402.
 Мстислав Івяславич, кн. (XI в.) с. 58.
 Мстислав Івяславич, кн. київський с. 172, 175, 177—180, 182—4, 193—8, 294—5, 340, 358.
 Мстислав Мономахович, кн. київський с. 49, 78, 89, 99, 101, 108, 111—3, 116—7, 120—7, 131, 134, 136, 150, 179, 265, 418, 533.
 Мстислав Мстиславич Удатний с. 231, 234—44, 538.
 Мстислав Романович с. 223, 228, 525.

Мстислав Ростиславич с. 183—4, 199—201, 205, 276.
Мстислав Святополкович с. 97.
Мстислав Святославич, кн. чернигівський с. 236, 240, 326, 513.
Мстислав Ярославич Німий с. 259.
Мункач м. с. 493.
Муромсьво - рязансьва волость с. 46—7, 62—3, 68, 86, 88, 90, 118, 122—3, 154—5, 189, 195, 205, 208, 231, 323, 542.
Мутжир м. с. 278.
Мушина с. с. 459.
Наров р. с. 369.
Настася, жінка Ярослава гал. с. 442—5.
Небль м. с. 304.
Нестор письменник с. 3, 4, 40, 44, 62, 66.
Німеччина, Німці на Русі с. 12, 13, 29—31, 63—4, 79, 153, 273, 376—7, 382, 452, 493, 503—4.
Новгород великий с. 9—10, 12—4, 17, 19, 27—8, 45, 47, 53—4, 61, 68—9, 71, 78, 81, 86, 88, 90—1, 99—101, 111, 121, 129, 132—5, 137—9, 141—2, 152, 154—5, 162, 181, 186, 189, 193, 198—9, 206, 208, 231, 234, 236—7, 244, 249, 269, 273, 323.
Новгород сіверський с. 100, 173, 182, 315, 318, 320—6, 328, 334, 337.
Новосиль м. с. 338.
Норвегія с. 31, 116.
Носів м. с. 599.
Нур р. с. 369, 373, 455.
Оболь с. 599.
Овруч див. Вручий
Огафія Мономахівна с. 111.
Ода графиня с. 30.
Олег Ігоревич, вн. курський с. 244, 326.
Олег Святославич, вн. деревський с. 7.

Олег Святославич, вн. новгород-сіверський с. 62, 67—70, 72—3, 78, 85—90, 111, 118, 152, 191, 196, 317—18, 321, 329—31, 588.
Олег Ярославич, вн. галицький с. 209, 443—6, 474, 480.
Олевсандер Всеволодович, кн. белзький с. 246, 367, 371, 397, 401—2.
Олександр кн. дубров. с. 309.
Олесьво м. с. 373.
Олеше м. с. 184, 440, 517—18.
Олива м. с. 368.
Ольга, жінка Ярослава Осмомисла с. 442—4.
Опун м. с. 461, 605.
Ольжичі с. 272.
Орогошь м. с. 599.
Остерський городок с. 142, 163, 169, 172, 187, 320, 340, 344, 355—6.
Острог м. с. 98, 385—6.
Отон Болеславич с. 21.
Отон, саксонський маркграф с. 30.
Отрок, хан с. 105, 211, 531, 533—5.
Переволова с. 600.
Пелеворськ м. с. 455 6.
Перемишль м. с. 59, 63, 75, 90, 96, 98, 100, 123, 166, 174, 362, 407, 409—10, 412, 417, 419, 429, 431—2, 445, 461—2.
Пересопниця м. с. 278, 386.
Переяслав м. с. 6, 8, 45, 47, 55, 62, 71, 81, 85—6, 88, 99, 118, 121, 125, 131—4, 137, 140—2, 148—9, 153—4, 159, 170—2, 175—9, 184—5, 196, 210—13, 223, 227, 229—32, 235, 244, 246, 249, 313—15, 318, 324, 537.
Переяславщина с. 3, 55, 62, 72, 82, 103—4, 135, 152, 159, 186—7, 338—58, 533, 535, 542, 548, 563—4.
Песочен с. 600.
Песочний городок с. 261.
Петр Власт, боярин с. 415.

- Печеніги а. 3, 5, 10—13, 24—6,
 29, 54—5, 103—4, 106, 279—
 80, 345. 348, 352, 505, 526—
 9, 548.
- Пинськ с. 211, 300—2, 304, 306,
 308—9.
- Пліснеськ н. с. 373, 450, 605.
- Плоскиня воевода с. 242, 525.
- Побоже с. 142, 151, 173, 368,
 373, 548.
- Побуже с. 358, 369—74, 455.
- Поволже с. 62, 88.
- Погорина, волость с. 74, 77, 92,
 162, 167, 173, 364—8, 374,
 386, 390—1, 416, 430, 461.
- Подунавє с. 280, 519—24, 414—
 16, 435, 440, 461, 536.
- Полкстїнь с. 601.
- Половці с. 26, 54—7, 69, 78,
 82—6, 88, 96, 101—7, 113,
 120, 121—2, 124, 134, 145—
 6, 149, 160, 164, 166, 169,
 172—3, 176—80, 183—5,
 190—1, 195, 197—8, 204—7,
 210—15, 220, 225—7, 231,
 240—43, 246—48, 294, 321—
 2, 342, 346—50, 391, 411—
 16, 423, 440—1, 525—38,
 542—3, 549.
- Полоний н. с. 210, 296.
- Полоцька земля с. 45, 53, 58,
 60—2, 100, 118, 122, 124,
 130, 133, 135, 137, 201, 208,
 220, 240, 323.
- Полтва р. с. 372.
- Польща, Поляки — їх участь
 в руських справах с. 10, 12—
 13, 21—4, 28, 57—9, 65, 79,
 96, 99—100, 112—3, 144,
 154, 162, 184, 194, 209, 229,
 248, 363, 370, 378, 382, 388,
 391—3, 397, 406—8, 423,
 426, 431, 438, 441, 443—5,
 449—53, 565—8, 573—578.
- Полянська земля с. 255—6, 297.
- Понизє с. 238, 280, 351, 391,
 416, 420, 424, 450, 523—4,
 548.
- Поросє с. 29, 88, 103, 148, 169,
 180, 190, 194, 199, 210, 213—
 14, 282—3.
- Посеме с. 123, 134, 146, 157,
 213, 320, 326—28, 330, 340.
- Посуле с. 180, 345—7.
- Поток (Шарош-поток) м. с. 489,
 493, 502, 504.
- Предслава Свѣтославївна с. 333.
- Прилук (на Побожу) с. 142, 373.
- Прѣшїв (Eregies) с. 503—4.
- Псєль Михайло с. 559.
- Псковська земля с. 45, 47.
- Путивль м. с. 328—9, 337.
- Радичичі с. 45, 314—15, 327.
- Радоша с. с. 458.
- Радош м. с. 599.
- Раславиці (Raszlavicz) с. 458.
- Раставець м. с. 204.
- Рильськ м. с. 328—9, 337.
- Рини, Ринів (м. в Переяславщині)
 с. 350, 356, 601.
- Рїчниця м. с. 318.
- Рогволод Всеславич кн. с. 124.
- Рогошина с. 605—6.
- Родня м. с. 284—5.
- Рожне поле ур. с. 96, 372, 412.
- Розгірче с. 470, 579—80.
- Роман Ігорович, кн. звенигород-
 ський с. 230, 233, 464.
- Роман Мономахович с. 111—2,
 118.
- Роман Мстиславич, кн. галицький
 с. 136, 207, 209, 217—29,
 234, 291, 360, 393, 397—8,
 400—1, 405—6, 444, 446—
 50, 453, 475, 481, 485.
- Роман Ростиславич, кн. київський
 с. 196, 198—200.
- Роман Свѣтославич, ївгой с. 69
 72, 76, 331—2.
- Ромен м. с. 346.
- Ростислав Володаревич кн. пере-
 мшльський с. 122—3, 417—
 19, 474.
- Ростислав Володимирович, кн. га-
 лицький с. 46, 53, 75, 363,
 408.

- Ростислав Всеволодович кн. с. 81, 84—5.
- Ростислав Іванович Берладничч кн. с. 450—1, 474.
- Ростислав Михайлович кн. (XIII в.) с. 246, 249—50.
- Ростислав Мстиславич, кн. кнївський с. 136, 139, 160, 169, 172—3, 175—9, 181—6, 188—91, 193—4, 209, 291, 330, 438—9, 441, 518.
- Ростислав Мстиславич, кн. кнївський (XIII в.) с. 250.
- Ростислав Рюрикович, кн. кнївський с. 210, 213—18, 228, 233, 279, 537.
- Ростислав Юрєвич с. 138, 142, 158—9, 161.
- Ростислав кн. пнєський с. 309.
- Ростовська земля (Поволже, Суздаль) с. 8, 17, 46, 47, 62, 67—8, 71, 88, 99, 121, 128—9, 134, 158, 191—2, 197, 203, 208, 223, 233, 237, 323, 340—43, 542, 548.
- Росуа с. 599.
- Русь Угорська с. 458—61, 485—504.
- Руська Правда с. 9, 38—9, 118—9, 299.
- Руський порт с. 512, 516.
- Рюрик Ростиславич, кн. кнївський с. 72, 74—5, 77, 101, 193—4, 198—207, 209—33, 288, 298, 309—10, 342, 408—14, 446, 449—50, 521, 531.
- Рязань див. Муром.
- Саків н. с. 88, 102.
- Сандеччина с. 579.
- Салница р. с. 105.
- Сбислава Святополківна с. 99.
- Свннь, річка с. 599.
- Святогорський монастир с. 379.
- Святополк Володимирович („оканиний“) с. 2—14, 16, 44, 304—5, 363.
- Святополк Івяславич, кн. кнївський с. 71, 77, 81—103, 110, 113, 117—8, 193, 281, 283, 290—1, 302, 364—5, 390, 392, 395—6, 410—13.
- Святополк Мстиславич кн. с. 141, 152, 167, 365, 431.
- Святополк Юрєвич, кн. туровський с. 308—9, 444.
- Святополк Ярославич, кн. туровський с. 197.
- Святослав, кн. руський (X в.) с. 527.
- Святослав Володимирович, кн. деревський с. 6, 7.
- Святослав, син Володимира Давидовича с. 184, 325.
- Святослав Всеволодович, кн. кнївський с. 141, 150—1, 158, 173, 176—79, 182, 189, 201—16, 224, 231, 265, 297, 322, 324, 326, 335, 365, 393, 439, 450, 531, 534, 537—8.
- Святослав Всеволодович, кн. перяславський с. 343.
- Святослав Ігорович, кн. володимирський с. 230, 397, 401.
- Святослав Мстиславич с. 228, 366.
- Святослав Мономахович с. 118.
- Святослав Ольгович, кн. чернігівський с. 104, 137—8, 140—1, 147, 149, 151, 154—160, 164, 170—3, 176, 178—9, 182—5, 189, 325, 438—9, 525, 534.
- Святослав Ярославич кн. кнївський с. 28, 47, 52, 57, 61—70, 268, 315, 317, 331.
- Святославль н. с. 78.
- Святоша Давидович кн. с. 96, 333.
- Сербраний н. с. 600.
- Серєнч н. с. 492, 502.
- Синелець див. Синець.
- Синець н. с. 356—7, 601.
- Синїн міст н. с. 599.
- Сїверяне і Сїверщина с. 8, 19, 29, 45, 312—15.
- Скїлиця с. 559.
- Слуцьк н. с. 188.

- Случ р. с. 368, 374.
 Случеськ м. с. 301, 303—4, 307.
 Сяильно (Szemella) с. с. 458.
 Смоленськ і Смоленщина с. 6, 17, 45, 47, 52—4, 62, 69, 71, 78, 87, 99, 118, 121, 139, 152, 154—5, 157—8, 160, 169, 177—8, 184, 196—7, 199, 204—8, 209, 217, 219—21, 223, 234—5, 240—1, 243.
 Сновськ м. с. 57, 599.
 Снопород м. с. 601.
 Снятин м. (пераяславський) с. 346.
 Собень, замок с. 578.
 Собранці (Szobráncs) с. в Унгвар. ком. с. 495.
 Солива (Szolyva, Zolva) с. в Береж. ком. с. 460.
 Сосниця м. с. 328.
 Спіш с. 488, 504.
 Стародуб м. с. 78, 83, 317, 330, 336.
 Стенань м. с. 302, 304, 309—10.
 Стефан II кор. угор. с. 414, 418, 427.
 Стир р. і землі по Стиру с. 359, 361, 373—4.
 Столиць м. с. 370.
 Стретва (Стретва) с. в Унгвар. ком. с. 497—8.
 Строчин (Szorocsin) с. с. 459.
 Стряков, річка с. 601.
 Субутай с. 540—1.
 Судак м. с. 541.
 Судислав кн. с. 28.
 Судислав, боярин с. 482.
 Сурожці с. 377.
 Суздаль див. Ростов.
 Сян р. с. 361, 372.
 Сянік м. с. 166, 429, 459, 463.
 Татари див. Монголи.
 Телич, Тилич м. с. 458, 463, 606.
 Текуджін с. 539—40.
 Теодосій печорський с. 66—7, 271, 280.
 Теофанія Муцалоніса с. 73.
 Теревовль і Теревовельська волость с. 90, 99, 100, 174, 360, 409, 416—17, 423—4, 436—7, 465.
 Тисненниця с. 370, 420.
 Тихомоль м. с. 173, 430.
 Тітнар еп. с. 12, 557—8.
 Тшуторокань і Тшутороканська волость с. 17, 18, 29, 45, 47, 53, 62, 68—70, 73, 78, 85, 315, 408, 506—14.
 Товарів м. с. 214, 286.
 Топля р. с. 458, 463.
 торговля с. 272—4, 280, 290, 313, 508, 517—18.
 Торки с. 25, 26, 54—6, 103—4, 106, 214, 248, 347—8, 411, 415—16, 523, 526—30, 532, 534—5, 548.
 Торків (Tarkő) с. с. 495.
 Торчеськ м. с. 78, 83, 85, 184, 210, 231, 235, 239, 241, 282, 296, 537.
 Треполь м. с. 84, 184, 189, 213, 217, 227, 231, 281, 296.
 Трубчевськ м. с. 328, 337.
 Тугорхан с. 85, 88—89, 115, 532.
 Тушац м. с. 280.
 Турійськ м. с. 369.
 Туробин м. с. 370.
 Туров і Турово-пинська волость с. 8, 17, 28, 45, 47, 69, 71, 77, 92, 98—9, 111, 121, 130, 132—4, 137, 140—41, 146, 150, 152, 182, 186—8, 201, 207—8, 215, 231, 300—11, 368, 391.
 Турпіі с. 348, 534, 548.
 Тячів (Téscő) в Мармароші с. 504.
 Убедь р. с. 328.
 Угольники ур. с. 466, 606.
 Угорщина с. 6, 7, 12, 34, 79, 112—3, 117, 136, 152—4, 162, 166, 169, 172—3, 182, 209, 229, 236—9, 246, 409, 412—14, 418—19, 424, 427—34, 436, 438—9, 441, 448—54, 480, 482, 486, 543, 545—6.
 Угоча ком. с. 489, 496.

- Угровсьв м. с. 370, 380, 383.
 Ужгород див. Унгвар.
 „Україна“ с. 370—1.
 Уйвар вамок с. 492.
 Унгвар м. с. 488, 491, 483—8,
 502.
 Урич с. 470, 579, 580.
 Усвяч н. с. 17.
 Усте н. с. 88.
 Ушиця н. с. 440.
 Федір, кн. пинський с. 310.
 Федора Роканівна с. 488.
 Жерсонес (Корсунь) с. 53, 66,
 107.
 Ходина поет (?) с. 332.
 Ходота ви. с. 316.
 Ховари с. 19, 72, 274, 314, 316,
 509, 511, 527.
 Холи н. і волость с. 371—2,
 380—4, 391, 403—4, 455.
 Хорвати нар. с. 359.
 Хоробор н. с. 328, 599.
 Христина вяггня с. 80, 116.
 Шаргород с. 15, 34—7.
 Цервов і цервовве жите с. 40—
 42, 272, 276—7, 279, 298—
 9, 333—4, 352—3.
 Цервовний устав Ярослава с. 39.
 Цибава (Tiba) с. в Унгвар. ком.
 с. 495, 497—8.
 Чаргів (Чагрів) с. 606.
 Чарговичі бояре с. 442—3.
 Чепель с. 491, 495, 498.
 Червена (Vöngösalma) с. в Шарш.
 вон. с. 495.
 Червенські городи с. 13, 17, 21,
 46, 53, 360—1.
 Червень н. і волость 112, 362,
 366—7, 371, 380—1, 384,
 397, 443, 603.
 Чернечесьв н. с. 603.
 Чернигів і Чернигівська земля с.
 8, 19, 20, 45, 47, 55, 62, 67—
 72, 81, 85, 87, 89, 100, 118,
 122—3, 135, 140, 157, 173,
 176—7, 181, 184, 197, 207—
 8, 213, 219—21, 231—2,
 234, 241, 243—4, 247—8,
 254—5, 313—15, 317—38,
 511, 534, 542, 548, 563—4.
 Черторийсьв н. с. 302, 307, 369,
 391.
 Чехи с. 14, 62—3, 113, 152—3,
 273.
 Чичер (Чичеровці) с. с. 502.
 Чорна Русь с. 303.
 Чорний Потік (Fekete-patak) с.
 в Угоч. вон. с. 494.
 Чорні Клобуки с. 148, 159, 163,
 166—7, 169—70, 175, 183,
 185—6, 193—4, 196, 201,
 212—14, 224, 294, 308, 534
 —5, 548—551.
 Чудець вамок с. 456—7.
 Чудь с. 24.
 Чурнаїв н. с. 549.
 Шарш н. с. 488, 491, 493—4,
 496, 501, 504.
 Шарувань, хан половецький с.
 531, 534.
 Шарукань н. с. 515.
 Шатор (Satoralja Ujhely) с. 493,
 507.
 Швеція с. 31, 80.
 Шоувар (Sóvár) замов с. 493,
 496, 577.
 Шумсьв м. с. 173, 367, 430.
 Щебрешви н. с. 370.
 Щекарів м. с. 370, 603.
 Щекотів м. с. 606.
 Щирець м. с. 123, 419.
 Юрів м. с. 41, 78, 88, 103,
 283—4.
 Юрій Болеслав Тройденович, ви.
 волинський с. 485.
 Юрій Володимирович, ви. пин-
 сьвий с. 310.
 Юрій Всеволодович, ви. суд. с.
 232—3, 241, 244, 343, 542.
 Юрій Кончакович, хан половець-
 кий с. 531—2, 534, 537, 540.
 Юрій Львович, вороць русьвий с.
 376, 384, 399, 400.
 Юрій Мономахович с. 104, 121,
 132—5, 138—9, 142, 186—7,
 271, 292—3, 340—1, 396—7,
 428—30, 436.

- Юрій Ярославич, кн. туровський с. 122, 187—8, 302, 307—8.
- Яков кни́х с. 4, 44.
- Янь с. 24.
- Ярополк Ізяславич, кн. волинський с. 71, 74—7, 267, 363, 367, 375, 392, 395, 400, 408 10.
- Ярополк Мононахович, кн. київський с. 107, 118, 121, 125, 130—8, 339—40, 347, 349, 533.
- Ярополк Святославич, кн. київський (X в.) с. 7.
- Ярослав Володимирович, кн. київський с. 2, 9—49, 126, 219, 265—7, 305, 363, 377.
- Ярослав Володимирович, кн. галицький (Осконосл) с. 151, 174, 179, 182—4, 189, 207—8, 211, 428, 435—46, 474, 479—80, 523.
- Ярослав Всеволодович, кн. чернігівський с. 211, 213, 218—20, 223.
- Ярослав Всеволодович, кн. переяславський (XIII в.) с. 229—30, 244, 249, 252—3, 396, 330. 342.
- Ярослав Ізяславич, кн. луцький с. 158, 182, 194, 197—8, 202—4, 259, 366, 385—6, 439, 444.
- Ярослав Інгварович, кн. луцький с. 368, 394.
- Ярослав Мстиславич, кн. переяславський с. 342.
- Ярослав Святополкович, кн. волинський с. 99, 101, 109—14, 120, 187, 365, 392, 396, 400, 413.
- Ярослав Святославич, кн. муромський с. 72, 100, 120, 122—3, 318.
- Ярослав, син Святослава Ольговича с. 191, 197.
- Ярослав Юрєвич, кн. пинський с. 308.
- Ярослав Ярополчич, кн. берестейський с. 387.
- Ярослав м. с. 431, 463.
- Ясольда р. с. 369.
- Яси с. 20, 507, 510, 540.
- Ясло н. с. 457.
- Ятвяги с. 22, 124, 311, 338.

З М І С Т.

Вступне слово	с. I
I. Ярослав	е. 1—46

Вступні уваги про процес розкладу давньої руської держави (с. 1). Смерть Володимира й питання про спадщину (с. 2); джерела для цих подій (с. 3); кандидатура Бориса (с. 5); смерть його (с. 6) й нього Володимировичів (с. 7); виступлення Ярослава (с. 8); похід на Київ (с. 10); війна з Болеславом (с. 11); другий похід Ярослава (с. 13); кінець Святополка (с. 14); історична і поетична традиція цих війн (с. 15). Війни Ярослава з Брячиславом (с. 17) і Мстиславом (с. 18); Листинська битва (с. 19); поділ Володимирової спадщини (с. 20). Привернення західніх земель (с. 21) і участь Руси в польських справах (с. 22). Північні війни (с. 24). Печеніги (с. 25). Смерть Мстислава (с. 26). Внутрішня діяльність Ярослава (с. 27); волости його синів (с. 28); укріплення і залюднення південного пограниччя (с. 29). Заграниці зносини — з Німеччиною (с. 30), з Скандинавією (с. 31), з Францією (с. 33) й Угорщиною (с. 34), з Візантією (с. 35); останній похід на Царгород (с. 36). Законодатна діяльність Ярослава (с. 38), культурні заходи: монастирі (с. 40), освіта і церковні справи (с. 41); будівництво (с. 42); новата (с. 43); Смерть Ярослава (с. 44); поділ його спадщини (с. 45).

II. Розклад Руської держави в XI—XII в.	с. 47—125
---	-----------

Загальні уваги: ваповіт Ярослава (с. 34); безрадність династії й суспільності супроти розкладу держави (с. 48); вимоги князів до збирання Руської держави (с. 49); перешкоди до того, вплив земель (с. 50). Спільна діяльність старших Ярославичів (с. 51); їх здобутки (с. 52); перемири в степу (с. 54); упадок Торків (с. 54); напад Половців (с. 55); київське повстання 1068 р. (с. 57); вигнання й поворот Ізяслава (с. 58). Кінець солідарності Ярославичів (с. 60). Святослав у Києві (с. 61). Ізяслава Одісея (с. 62); посередництво Генриха IV і папи (с. 64). Діяльність Святослава у Києві (с. 66), його книголюбів (с. 67); смерть Святослава і поворот Ізяслава (с. 68). Перший похід ізгоїв (с. 69) і смерть Ізяслава (с. 70). Всеволод у Києві (с. 71). Ізгої (с. 72), боротьба їх із Всеволодом (с. 73); наділене Давида (с. 74) і Ростиславичів (с. 75) і конфлікт Всеволода з Ярополком (с. 76); поділ Ярополкової спадщини (с. 77). Половецькі напади (с. 78). Заграниці зносини Всеволода (с. 79) і внутрішня діяльність (с. 80). Смерть

Всеволода і справа київського стола (с. 81). Святтополк у Києві і його характеристика (с. 82). Половецькі напади, Боякова легенда (с. 83); війна 1093 р. (с. 84); справа Святославичів (с. 85); боротьба ва Чернігів (с. 86); війни з Половцями (с. 87); порозуміння з Святославичами (с. 89); в'їзд в Любчу і його постанови (с. 90). Княжі відносини (с. 91); осліплення Василька (с. 92) і волинська справа (с. 95); волинська війна (с. 96) і в'їзд у Ветичах (с. 97); відібрання Волини від Давида (с. 98), політична ситуація на поч. XII в. (с. 99). Агресивна боротьба з Половцями (с. 102), ентузіазм сусільности (с. 105); ослаблення Половців (с. 106). Смерть Святтополка (с. 107) і справа київської спадщини (с. 108). Київські розрухи і запросини Мономаха (с. 109). Мономах у Києві (с. 110); вбирання земель — конфлікт в Глибої нинських (с. 111) і Ярослав волинський (с. 112). Відносини до стону (с. 114), зносини заграничні (с. 115); становище Мономаха в системі Руської держави (с. 117); його законодавство (с. 118); його характер (с. 119). Смерть Мономаха (с. 120), Мстислав у Києві (с. 121). Переміни в політичній ситуації: боротьба серед династії чернігівської (с. 121) і галицької (с. 122) й участь Мстислава; заслання полоцьких князів (с. 124). Смерть Мстислава (с. 125).

III. Упадок Києва с. 126—253

Загальні уваги — різні стадії в процесі упадку Києва (с. 126); упадок Подніпров'я (с. 128); відокремлення і розклад земель (с. 129). Заповіт Мономаха (с. 130) і його виконання (с. 131); розділ між Мономаховичами через справу київського стола (с. 132); переходи Переяслава з рук до рук (с. 133); участь Ольговичів (с. 134) і їх походи (с. 135); смерть Ярополка (с. 136); страти Мономаховичів: Полоцьк і Новгород (с. 137). Вячеслав у Києві (с. 138) і похід Всеволода Ольговича (с. 139). Політика Всеволода (с. 140); компроміс із Мстиславичами (с. 141); галицькі походи (с. 142); Всеволод віддає Київ Ігорю (с. 143); заграничні ав'язки (с. 144); відносини київської гронади до Всеволода (с. 145). Смерть Всеволода (с. 146). Ігор і Кияне (с. 147). Похід Іяяслава Мстиславича (с. 148); Іяяслав у Києві (с. 149); претензії Вячеслава (с. 150) Виступ Юрія (с. 151); союзи князів і участь заграничних держав (с. 152), участь земель (с. 153). Початок боротьби (с. 154), рух у Києві (с. 155), Кияне забувають Ігоря (с. 156); літературне оброблення цього епізоду (с. 157). Справа Ростислава Юрєввча (с. 158); перший похід Юрія (с. 159); переговори під Переяславом (с. 160). Юрій у Києві вперше (с. 161). Волинська війна (с. 162). Іяяслав вертає до Києва (с. 163); другий похід Юрія (с. 164); Юрій у Києві вдруге (с. 165); похід Іяяслава 1151 р. (с. 166); Іяяслав у Києві в третє (с. 167). Компроміс з Вячеславом (с. 168); війна 1151 р. (с. 169), оборона Києва (с. 170) і битва на Перепетовім полі (с. 171); капітуляція Юрія (с. 172) і дальші даремні заходи його (с. 173). Галицькі походи Іяяслава (с. 174), його смерть (с. 175). Ростислав у Києві (с. 176) і погром Мстиславичів (с. 177). Іяяслав Давидович і Юрій (с. 178); половецька справа (с. 179); смерть Юрія (с. 181). Іяяслав Давидович вдруге в Києві (с. 182); Іван Берладник і справа галицького стола (с. 183). Ростислав вдруге в Києві (с. 184). Останній похід Іяяслава Давидовича (с. 185) і його смерть (с. 186). Відокрем-

женне земель Переяславської (с. 187), Туровської і Волинської (с. 188). Політичні відносини в 1160-х роках (с. 189), половецька справа (с. 190). Новий політичний центр на півночі (с. 191); політика Авдрія Юривича (с. 192). Смерть Ростислава (с. 193); Мстислав Іяславич і інтриги князів (с. 194); охоронні експедиції (с. 195); конфлікт між князями (с. 196). Похід на Київ і погром 1169 р. (с. 197). Ростиславичі і Андрій (с. 198), їх конфлікт (с. 199) і другий похід Андрія на Київ, 1173 р. (с. 201); Ярослав Іяславич (с. 202); смерть Андрія й упадок суздальського впливу (с. 203). Боротьба за Київ Ростиславичів і Ольговичів (с. 204); плани Святослава Всеволодича (с. 205); компроміс Рюрика і Святослава Всеволодича (с. 206). Відносини усталені компромісом 1180 р. (с. 207). Політична ситуація в 1180-х рр. (с. 207); половецька справа (с. 210); боротьба з Половцями в 1180-х (с. 211) і 1190-х рр. (с. 214). Смерть Святослава (с. 215), Рюрик у Києві (с. 216); інтрига Всеволода Суздальського (с. 217); конфлікт Рюрика в Романом волінським (с. 218) і Ольговичами (с. 219). Роман в Галичині (с. 222); плани Ольговичів (с. 223); війни в політичній ситуації (с. 224). Похід Романа на Київ (с. 225); другий погром Києва (с. 226). Смерть Романа і боротьба за його спадщину (с. 229); успіхи Ольговичів (с. 230), боротьба за Київ (с. 231), компроміс з Рюриком (с. 232). Смерть Всеволода суздальського й інші війни в політиці (с. 233); війна 1212 р. (с. 234) і ситуація по ній (с. 235). Мстислав Удатний і боротьба за Галичину (с. 236). Перший прихід Монголів (с. 240), битва на Калці (с. 241). Політична ситуація в 1230-х рр. (с. 243); боротьба за Київ і Галич (с. 245); кампанія 1234/5 р. (с. 247); війни князів у Києві (с. 248). Другий прихід Монголів (с. 249); облога Києва (с. 250), похід на захід (с. 251), ситуація в 1240-х рр. (с. 252); останні київські князі (с. 253).

IV. Перегляд поодиноких земель: Київщина (в додатку — Турово-Пинська земля) с. 254—311

Загальні уваги: термінологія землі й волости (с. 255). Київщина — її склад: Полянська (с. 256), Деревська земля (с. 257), Погорина (с. 258), Побоже (с. 259), Турово-панська земля (с. 260). Границі Київщини (с. 261). Осади: Київ — його територія і частини (с. 263), їх історія (с. 264); старий город (с. 265), Ярославів город (с. 266), Поділ (с. 268); наддніпрянські частини (с. 269), околиці (с. 270); величисті міста (с. 272); чужоземні колонії (с. 273); багатство (с. 274). Вишгород (с. 275); Вілгород (с. 278); поріччя Стугня: Василів, Треполь (с. 280), Витичев, Заруб (с. 281); Поросс: Торчеськ (с. 282), Юрів (с. 283), Канів (з. 284), інші поросські городи (с. 286). Деревська земля: Іскоростень, Вручий (с. 287), Котельниця, Возягель (с. 288), Камінець (с. 289). Внутрішнє життя Київщини: земська аристократія й її впливи (с. 289); політика землі (с. 291), київська улюблена династія (с. 292); політична діяльність громади (с. 293) і її слабкі сили (с. 294); київське віче (с. 295). Неподільність Київщини (с. 296); княжі волости в Київщині (с. 297). Культурне (с. 298) і релігійне (с. 299) значіння Києва. Турово-пінська земля: етнографічний підклад (с. 300), територія (с. 301) і границі (с. 302); головні міста: Туров (с. 304) і Пинськ (с. 306); політичне життя землі (с. 307); вигнання землі до

відокремлення (с. 308); гуровська династія (с. 309); становище туро-пінських князів в XIII в. (с. 310).

V. Чернігівщина й Переяславщина с. 312—358

Сіверяне, їх територія (с. 312); старі центри (с. 313), їх історія до Ярославового поділу (с. 314); відносини до Києва (с. 315). Радичичі і Вятичі (с. 316). Чернігівщина: її відокремлення (с. 317), її територія (с. 318) і границі (с. 319); Посеме (с. 320). Змагання чернігівських князів (с. 321), боротьба за Київ (с. 322), емуляція в Суздалем (с. 323), галицькі справи (с. 324). Дроблення Чернігівщини: поділ династії на лінії (с. 325), „ліствичное восхождение“ (с. 326); чернігівські князівства (с. 328). Політична діяльність громади; віче чернігівське (с. 329), стародубське (с. 330). Суспільно-культурне життя: розвій дружинності й дружинної поезії (с. 331); літературні пам'ятки (с. 332); церковне життя (с. 333); матеріальна культура (с. 334). Важливі міста: Чернігів (с. 335), Любеч, Гомінь, Стародуб (с. 336), Новгород і Подесене (с. 337), Посеме (с. 337), вятицькі городи (с. 338). Переяславщина — її відокремлення (с. 339); політика землі (с. 340); переяславська династія (с. 341); зверхня історія землі (с. 342). Територія Переяславщини (с. 344), відносини до степових орд (с. 345), боротьба і колонізація XII в. (с. 346); турецькі колонії (с. 348); походи в степ (с. 349); „Україна“ (с. 350). Важливі міста: Переяслав (с. 351), легенда про його заснування (с. 352), його околиці (с. 354), Лечь монастир (с. 355), Остерський городок й інші городи (с. 356). Культурне життя (с. 357); останки дружинного епосу (с. 358).

VI. Волинь і Побужжя с. 359—406

Питання про етнографічний підклад (с. 359); найдавніші звістки про політичне життя (с. 360); давні політичні центри (с. 361). Сполучення західно-руських земель за Володимира Вел. (с. 362); їх доля в XI в. (с. 363); відокремлення Галичини і волинська війна 1097—1100 р. (с. 364); Волинь в XII в. (с. 365); поділ Волини на волости і дальші переміни в ній (с. 366). Територія Волини — границі східні (с. 368) і північні (с. 369), русько-польське пограниччя (с. 370); Берестейська земля й її границі (с. 371); границі Белзької землі (с. 372); полуднева границя Волини (с. 373); переміни в її території (с. 374). Головні міста: Бужськ (с. 374), Бела і Волинь (с. 375), Володимир (с. 376), його церковні пам'ятки (с. 377), Любонь (с. 379), Камінь, Червень (с. 380), Холи (с. 381), Угровськ (с. 384), Луцьк, Острог (с. 385), Погорина (с. 386), Берестейсько-дорогичинська земля, Бересте (с. 387), Дорогичин (с. 388), Мельник, Більськ, Камінець, Кобринь (с. 389). Політика волинських князів XI—XII в. (с. 390); відносини до Польщі (с. 391); тенденції Мстиславичів (с. 394). Віче на Волині в XI в. (с. 395), династична політика громади (с. 396), відносини її до Мстиславичів (с. 397); Берестейські коромоли (с. 398), дорогичинське повстання і коромола Берестя 1289 р. (с. 399). Боярство (с. 400), його впливи й політика (с. 401); службні князі (с. 402). Культурне життя (с. 403), останки поетичних творів на волинські теми (с. 404).

VII. Галичина і Угорська Русь с. 407—504

Русько-польська боротьба (с. 407); Ростислав і Ростиславичі (с. 408); боротьба в Ярополком (с. 409); осіплення Василька (с. 410), його плинн (с. 411), війна 1098—9 рр. (с. 412); галицька політика супроти Волини й Києва (с. 413); відносини до Угорщини і Візантії (с. 414), відносини Польщі (с. 415); полуднева колонізація (с. 416). Друге покоління Ростиславичів (с. 417), поділ Галичини (с. 418) і усобиця (с. 419). Бунт Галича (с. 420); сполучення Галичини в руках Володимирка (с. 421); дальша доля Івана Берладника (с. 422). Політика Володимирка на Русі (с. 423), кампанії 1144 (с. 424) і 1146 р. (с. 425); відносини до Польщі (с. 426) й Угорщини (с. 427); союз з Візантією (с. 428), боротьба з Івяславом 1149—51 (с. 429), галицькі кампанії 1150 (с. 429) і 1152 р. (с. 431); смерть Володимирка (с. 432); оповідання про неї Київської літописи (с. 433—4), характеристика Володимирка (с. 434). Ярослав — його характер і становище (с. 435), відносини до Івяслава й кампанія 1154 р. (с. 435), переїзди в галицькій політиці супроти Волини (с. 436); справа Івана Берладника (с. 438), його похід на Пониве (с. 440) й кінець (с. 441); відносини до Угорщини й Візантії (с. 441—2); родинні справи Ярослава (с. 442), повстання галицьких бояр (с. 443), дальші відносини Ярослава до сина (с. 444); смерть Ярослава (с. 445). Галицька усобиця (с. 446), зносини боярства з Романом (с. 447), утеча Володимира (с. 448), перше запанування Романа в Галичу (с. 449), угорська окупація (с. 450), похід Ростислава Берладничича (с. 451), поворот Володимира (с. 452); його смерть (с. 453); кінець династії (с. 454). Територія Галичини — границя волинська (с. 455) і польська (с. 456), карпатське підгір'я (с. 457), пограниччя русько-польсько-угорське (с. 458), границя угорська (с. 459); полудневе пограниччя (с. 460). Значніші осаді: Перемиськ (с. 461), Сянок, Ярослав (с. 463), Звенигород (с. 464), Городок, Теремовль (с. 465), Галич (с. 466), його місце (с. 467), його пам'ятки (с. 468), Синевідсько, свадьні замки й печери на Підгір'ю (с. 470), Покути і Пониве (с. 471), Львів (с. 472). Внутрішні відносини (с. 473), громада в XII в. (с. 474), її становище супроти династії Романа (с. 475), її антипатія до боярства (с. 476), слабкість громади (с. 477); розвій боярства (с. 478), його консолідація (с. 479), становище в XII в. (с. 480), його політична програма XII—XIII в. (с. 481), його невдача (с. 482); культурне життя: сполучення елементів східних і західних — в культурі (с. 483), в явищах життя (с. 485). Угорська Русь (с. 486), матеріал до пізнання її (с. 486); її історія (с. 487); її організація в XII—XIII в. (с. 488), конітати (с. 489), суспільна еволюція XI—XIII в. (с. 490), географічні відмінності в сій еволюції (с. 491); королівські замки (с. 492), розвій привілеєваної власності (с. 494), економічні обставини (с. 494—5), господарство (с. 496), суспільні верстви (с. 496), йобадьони (с. 497); їх ушкоди (с. 498); піддані панські (с. 499), еманципація невільників (с. 500); етнографічні елементи — руський (с. 501), мадярський (с. 502), німецький (с. 504).

VIII. Степи с. 505—551

Останки руської колонізації в степах (с. 505); Тмуторокань (с. 506), його людність (с. 507); пам'ятки руського життя (с. 508); ру-

ські княві (с. 509); руська політика в Криму (с. 510); іагої в Тнугтороканю (с. 511); Тнугторокань в XII віці (с. 512); кінцея залежності його від Руси (с. 513). Русь у Криму (с. 514), на Подолю (с. 515) і на каспійськїм побережу (с. 516). Русь на Чорноморю: Олеше (с. 517), иньші городи (с. 519), Русь на Подувавю (с. 520); Берладь і Берладники (с. 520); подунайські князівства (с. 521) і задунайські городи (с. 522); залежність Подунавя від Галичини (с. 523). Бродники (с. 524), їх роля в війні 1223 р. (с. 525). Турецька колонізація степів (с. 525) — Печеніги (с. 526), Торки (с. 527), міграція Печенігів (с. 528), упадок і міграція Торків (с. 529); Половці (с. 330), їх устрій (с. 531) і побут (с. 532), їх напади в XI в. (с. 532), руські походи на поч. XII в. і ослабленне Половців (с. 533); половецька колонізація на Руси (с. 534); повстання Печенігів і Торків на Половців (с. 535); Половці відживають — їх напади при кінці XII в. (с. 536); культурні впливи Руси на Половців (с. 537); Половці в XIII в. (с. 538). Монголи-Татари (с. 539); Темуджін (с. 538—9); перший похід на Чорноморє (с. 540); смерть Темуджина і поділ його держави (с. 541); похід Бату (с. 542); походи на українсько-руськї землі (с. 542—3), похід на Угорщину (с. 543); орда Бату осаджує ся на Чорноморю (с. 544), її устрій і культура (с. 544—5). Міграція Половців (с. 545). Половці в Угорщині (с. 546) й на Руси (с. 547). Турецькї колоністи на Руси — Чорві Клобуки (с. 548), їх побут і культура (с. 549), питанняє про їх дальшу долю (с. 550).

Примітки с. 552—585

1. Література до історії Київської держави XI—XIII в.	552
2. Джерела й література кашпанії 1018 р.	557
3. Джерела про похід на Царгород 1043 р. і їх суперечности	559
4. Дати Романового походу на Київщину і київського погрому	560
5. Література Київщини й Києва	562
6. Література задніпрянських країв	563
7. Література Волини й Подубужа	564
8. Справа окупації Поляками Берестейсько-Дорогичинської землі при кінці XII віку і васальних князівств польських на Руси	565
9. Література Галичини XI—XIII в.	569
10. Неволя Володаря і галицькї звістки Длугоша	573
11. Оповідання Кадлубка про реституцію галицького князя Казимиром Справ.	574
12. Русько-польсько-угорське пограничє	577
13. Скальні городи й печери Галичини	579
14. Історична література Угорської Руси	581
15. Література монгольсько-татарської міграції	583
16. Чорноклубуцька колонізація на Руси — її сліди в сучасній топографії й питанняє про її впливи на українськї етнічнїй тип	584
Рєєстр київських князів	с. 586—587
Пояснення до генеалогічних таблиць	с. 588

Генеалогічні таблиці:

Таблиця I: загальна генеалогія руських князів	}	589—590
Таблиця II: лінія Ізяслава Ярославича		
Таблиця III: лінія Святослава Ярославича	}	591—592
Таблиця IV: лінія Всеволода Ярославича		
Таблиця V: лінія Мстислава Мономаховича		593
Таблиця VI: лінія Юрія Мономаховича	}	594
Таблиця VII: лінія Ростислава Ізяславича		
Примітки до мап		с. 595—606

Мапи:

I. Київщина і Турово-Пинщина в XI—XIII в.	607—8
II. Чернігівщина й Переяславщина в XI—XIII в.	609—10
III. Західня Україна в XI—XIII в.	611—12
Примітки: Чернігівщина (с. 597), Переяславщина (с. 600), Во- линь (с. 602), Галичина (с. 604).	
Зауважені похибки	с. 613
Показчик імен і річей	с. 614—626
Зміст	с. 627—633

